

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

पदपाठयता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यरचयिता ।

तत्र षष्ठसप्तमाष्टकद्वयरूपोऽष्टमो भागः (८) ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० रा० काशीनाथ शास्त्री आगारो

इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

भोजित्यै केश-

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२७

ख्रिस्ताब्दाः १९०९

(अत्र सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यमाणकदशकयुतं रूपकाष्टकम् (८०१०) ।

(कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पष्ठोऽष्टकः ।)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

*प्राचीनव॑शं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभ-
जन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं रुद्रा यत्प्राचीनव॑शं करोति देवलोकमेव
तद्यजमान उपावर्तते परि श्रयत्यन्तर्हितो हि देव-
लोको मनुष्यलोकान्नास्माल्लोकात्स्वेतव्यमिवेत्याहुः
को हि तद्वेद यद्यमुष्मिल्लोकेऽस्ति वा न वेति दिक्ष्व-
तीकाशान्करोति (१) उभयोर्लोकयोरभिजित्यै केश-
श्मश्रु वपते नखानि नि कृन्तते मृता वा एषा त्वर्ग-
मेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्यं
यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैत्यङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽ-
प्सु दीक्षातपसी प्रवेशयन्नप्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षा-
तपसी अर्च रुन्धे तीर्थे स्नाति तीर्थे हि ते तां प्रोव-
शयन्तीर्थे स्नाति (२) तीर्थमेव समानानां भवत्य-
पोऽश्नात्यन्तरत एव मेधयो भवति वाससा दीक्षयति

* एतत्काण्डव्याख्यानं भाष्यकृता प्रथमकाण्डव्याख्यानेन सहैव कृतमिति तत्तत्रैव द्रष्ट-
व्यम् । तत्रैदनुवाकस्य भाष्यम् २२१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

सौम्यं वै क्षौमं देवतया सोममेष देवतामुपैति यो
 दीक्षते सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव
 देवतामुपैत्यथो आशिषमेवैतामा शास्तेऽभेस्तूषाधानं
 वायोर्वातपानं पितृणां नीविरोषधीनां प्रघातः (३)
 आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां देवानामोतुर्नक्ष-
 त्राणामतीकाशास्तद्वा एतत्सर्वदेवत्यं यद्वासो यद्वाससा
 दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति बहिःप्राणो
 वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति सप्राण एव दीक्षत
 आशितो भवति यावन्निवास्य प्राणस्तेन सह मेधमु-
 पैति घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पक्कं मनुष्याणां
 तद्वै (४) एतत्सर्वदेवत्यं यन्नर्वनीतं यन्नर्वनीतिना-
 भ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति प्रच्युतो वा
 एषोऽस्माल्लोकादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव
 नर्वनीतं तस्मान्नर्वनीतिनाभ्यङ्क्तेऽनुलोमं यजुषा
 व्यावृत्त्या इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य कनीनिका पराऽपत-
 तदाञ्जनमभवयदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते
 दक्षिणं पूर्वमाऽङ्क्ते (५) सव्यं हि पूर्वं मनुष्या
 आञ्जते न नि धावते नीव हि मनुष्या धावन्ते पञ्च
 कृत्व आऽङ्क्ते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो
 यज्ञमेवाव रुन्धे परिमितमाऽङ्क्ते परिमितं हि

(क्षरकमादिसंस्कृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्)

मनुष्या आञ्जते सतूलयाऽऽङ्क्तेऽपतूलया हि मनुष्या
 आञ्जते व्यावृत्त्यै यदपतूलयाऽऽञ्जीत वज्रं इव
 स्यात्सतूलयाऽऽङ्क्ते मित्रत्वाय (६) इन्द्रो वृत्रमह-
 न्तोऽ१पोऽ१भ्याम्रियत तासां यन्मेध्यं यज्ञियं स-
 देवमासीत्तदपोदक्रामत्ते दर्भा अभवन्यद्दर्भपुञ्जीलैः
 पवयति या एव मेध्यां यज्ञियाः सदेवा आपस्ताभि-
 रेवैनं पवयति द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामिवैनं पव-
 यति त्रिभिः पवयति त्रयं इमे लोका एभिरेवैनं
 लोकैः पवयति पञ्चभिः (७) पवयति पञ्चाक्षरा
 षड्ङ्क्तेः षड्ङ्क्तो यज्ञो यज्ञायैवैनं पवयति षड्भिः
 पवयति षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनं पवयति सप्तभिः
 पवयति सप्त छन्दांसि छन्दोभिरेवैनं पवयति
 नवभिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः सप्राणमेवैनं
 पवयत्येकविंशत्या पवयति दश हस्त्या अङ्गुलयो
 दश पथा आत्मैकविंशो यावानिव पुरुषस्तमपरिव-
 र्गम् (८) पवयति चित्पतिस्त्वा पुनात्वित्याह
 मनो वै चित्पतिर्मनसैवैनं पवयति वाक्पतिस्त्वा
 पुनात्वित्याह वाचैवैनं पवयति देवस्त्वा सविता
 पुनात्वित्याह सवितृप्रसूत एवैनं पवयति तस्य ते

पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमित्या-
हाऽऽशिषमैवैतामा शास्ते (९) ॥

(अतीकाशान्करोत्यवेशयन्तीर्थे स्नाति प्रवातो मनुष्याणां तद्वा आऽङ्के
मित्रत्वाय पञ्चभिरपरिवर्गमष्टाचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठोऽष्टकः)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

प्राचीनव॑शमिति प्राचीन॑-व॑शम् । करोति । देवम-
नुष्या इति देव॑-मनुष्याः । दिशः । वीति । अभजन्त ।
प्राची॑म् । देवाः । दक्षिणा । पितरः । प्रतीची॑म् । मनुष्याः ।
उदी॑चीम् । रुद्राः । यत् । प्राचीनव॑शमिति प्राचीन॑-
व॑शम् । करोति । देवलोकमिति देव॑-लोकम् । एव । तत् ।
यर्जमानः । उपावर्तत इत्युप॑-आवर्तते । परीति । श्रयति ।
अन्तर्हित इत्यन्तः-हितः । हि । देवलोक इति देव॑-लोकः ।
मनुष्यलोकादिति मनुष्य॑-लोकात् । न । अस्मात् ।
लोकात् । स्वतव्यमिति सु॑-एतव्यम् । इव । इति । आहुः ।
कः । हि । तत् । वेद । यदि । अमुष्मिन् । लोके । अस्ति ।
वा । न । वा । इति । दिक्षु । अतीकाशान् । करोति (१) ।

(क्षुरकर्मादिसंस्कृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्)

उभयोः । लोकयोः । अभिजित्या इत्यभि—जित्यै । केश-
 श्मश्र्विति केश—श्मश्रु । वपते । नखानि । नीति । कृन्तते ।
 मृता । वै । एषा । त्वक् । अमेध्या । यत् । केशश्मश्र्विति
 केश—श्मश्रु । मृताम् । एव । त्वचम् । अमेध्याम् । अपह-
 त्येत्यप—हत्यं । यज्ञिर्यः । भूत्वा । मेधम् । उपेति । एति ।
 अङ्गिरसः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । यन्तः ।
 अप्स्वित्यप्—सु । दीक्षातपसी इति दीक्षा—तपसी । प्रेति ।
 अवेशयन् । अप्स्वित्यप्—सु । स्नाति । साक्षादिति स—अ-
 क्षात् । एव । दीक्षातपसी इति दीक्षा—तपसी । अवेति ।
 रुन्धे । तीर्थे । स्नाति । तीर्थे । हि । ते । ताम् । प्रेति ।
 अवेशयन् । तीर्थे । स्नाति (२) । तीर्थम् । एव ।
 समानानाम् । भवति । अपः । अश्नाति । अन्तरतः । एव ।
 मेध्यः । भवति । वाससा । दीक्षयति । सौम्यम् । वै ।
 क्षौमम् । देवतया । सोमम् । एषः । देवताम् । उपेति ।
 एति । यः । दीक्षते । सोमं । अग्निः । असि । तनुवम् । मे ।
 पाहि । इति । आह । स्वाम् । एव । देवताम् । उपेति ।
 एति । अथो इति । आशिषमित्या—शिषम् । एव ।
 एताम् । एति । शास्ते । अग्नेः । तूषाधानमिति तूष—आ-
 धानम् । वायोः । वातपानमिति वात—पानम् । पितृणाम् ।
 नीविः । ओषधीनाम् । प्रघात इति प्र—घातः (३) ।

(सुरकर्मादिसंस्कृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्)

आदित्यानाम् । प्राचीनतान इति प्राचीन—तानः ।
 विश्वेषाम् । देवानाम् । ओतुः । नक्षत्राणाम् । अतीकाशाः ।
 तत् । वै । एतत् । सर्वदेवत्यमिति सर्व—देवत्यम् । यत् ।
 वासः । यत् । वाससा । दीक्षयति । सर्वाग्निः । एव ।
 एनम् । देवताग्निः । दीक्षयति । बहिःप्राण इति बहिः—
 प्राणः । वै । मनुष्यः । तस्य । अशनम् । प्राण इति
 प्र—अनः । अश्नाति । सप्राण इति स—प्राणः । एव ।
 दीक्षते । आशितः । भवति । यावान् । एव । अस्य । प्राण
 इति प्र—अनः । तेन । सह । मेधम् । उपेति । एति ।
 घृतम् । देवानाम् । मस्तु । पितृणाम् । निष्पंकामिति
 निः—पक्कम् । मनुष्याणाम् । तत् । वै (४) । एतत् ।
 सर्वदेवत्यमिति सर्व—देवत्यम् । यत् । नवनीतमिति नव—
 नीतम् । यत् । नवनीतेनेति नव—नीतेन । अन्यद्भक्तं
 इत्याग्नि—अङ्के । सर्वाः । एव । देवताः । प्रीणाति ।
 प्रच्युत इति प्र—च्युतः । वै । एषः । अस्मात् । लोकात् ।
 अगतः । देवलोकमिति देव—लोकम् । यः । दीक्षितः ।
 अन्तरा । इव । नवनीतमिति नव—नीतम् । तस्मात् ।
 नवनीतेनेति नव—नीतेन । अभीति । अङ्के । अनुलो-
 ममित्यनु—लोमम् । यजुषा । व्यावृत्त्या इति वि—आवृत्त्यै ।
 इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तस्य । कनीनिका । परेति ।

(सुरकर्मादिसंस्कृतस्य प्राग्वंशप्रवेशाभिधानम्)

अपतत् । तत् । आञ्जनमित्या—अञ्जनम् । अभवत् । यत् ।
 आङ्क्त इत्यां—अङ्क्ते । चक्षुः । एव । भ्रातृव्यस्य । वृङ्क्ते ।
 दक्षिणम् । पूर्वम् । एति । अङ्क्ते (५) । सव्यम् । हि ।
 पूर्वम् । मनुष्याः । आञ्जत इत्यां—अञ्जते । न । नीति ।
 धावते । नीति । इव । हि । मनुष्याः । धावन्ते ।
 पञ्च । कृत्वः । एति । अङ्क्ते । पञ्चाक्षरेति पञ्च—
 अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् ।
 एव । अवेति । रुन्धे । परिमितमिति परि—मितम् । एति ।
 अङ्क्ते । अपरिमितमित्यपरि—मितम् । हि । मनुष्याः ।
 आञ्जत इत्यां—अञ्जते । सतूलयेति स—तूलया । एति ।
 अङ्क्ते । अपतूलयेत्यप—तूलया । हि । मनुष्याः । आञ्जत
 इत्यां—अञ्जते । व्यावृत्त्या इति वि—आवृत्त्यै । यत् । अपतूलये-
 त्यप—तूलया । आञ्जीतेत्यां—अञ्जीत । वज्रः । इव । स्यात् ।
 सतूलयेति स—तूलया । एति । अङ्क्ते । मित्रत्वायेति मित्र-
 त्वाय (६) । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । सः । अपः ।
 अभीति । अत्रियत् । तासाम् । यत् । मेध्यम् । यज्ञियम् ।
 सेदवमिति स—देवम् । आसीत् । तत् । अपं । उदिति ।
 अक्रामत् । ते । दर्भाः । अभवन् । यत् । दर्भपुञ्जिलैरिति
 दर्भ—पुञ्जिलैः । पवयति । याः । एव । मेध्याः । यज्ञियाः ।
 सेदेवा इति स—देवाः । आपः । ताभिः । एव । एनम् । पव-

यति । द्वाभ्याम् । पवयति । अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्रा-
 भ्याम् । एव । एनम् । पवयति । त्रिभिरिति त्रि—भिः । पव-
 यति । त्रयः । इमे । लोकाः । एभिः । एव । एनम् । लोकैः ।
 पवयति । पञ्चभिरिति पञ्च—भिः (७) । पवयति । पञ्चा-
 क्षरेति पञ्च—अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञार्य ।
 एव । एनम् । पवयति । षड्भिरिति षट्—भिः । पवयति ।
 षट् । वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्यूतु—भिः । एव । एनम् । पव-
 यति । सप्तभिरिति सप्त—भिः । पवयति । सप्त । छन्दांसि ।
 छन्दाभिरिति छन्दः—भिः । एव । एनम् । पवयति । नव-
 भिरिति नव—भिः । पवयति । नव । वै । पुरुषे । प्राणा
 इति प्र—अनाः । सप्राणमिति स—प्राणम् । एव । एनम् । पव-
 यति । एकविंशत्येत्येक—विंशत्या । पवयति । दश ।
 हस्त्याः । अङ्गुलयः । दश । पद्याः । आत्मा । एकविंश
 इत्येक—विंशः । यावान् । एव । पुरुषः । तम् । अपरिव-
 र्गमित्यपरि—वर्गम् (८) । पवयति । चित्पतिरिति चित्-
 पतिः । त्वा । पुनातु । इति । आह । मनः । वै । चित्प-
 तिरिति चित्—पतिः । मनसा । एव । एनम् । पवयति ।
 वाक्पतिरिति वाक्—पतिः । त्वा । पुनातु । इति । आह ।
 वाचा । एव । एनम् । पवयति । देवः । त्वा । सविता ।
 पुनातु । इति । आह । सवितुप्रसूत इति सवितु—प्रसूतः ।

(दीक्षाहुत्यभिधानम्)

एव । ए॒नम् । प॒व॒य॒ति । त॒स्य॑ । ते । प॒वि॒त्र॒प॒त इति॑ प॒वि॒त्र—
 प॒ते । प॒वि॒त्रेण॑ । य॒स्मै॑ । कम् । पु॒ने । तत् । श॒के॒य॒म् ।
 इति॑ । आ॒ह । आ॒शि॒ष॒मि॒त्या—शि॒ष॒म् । ए॒व । ए॒ता॒म् । ए॒ति॑ ।
 शा॒स्ते (९) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

या॒व॒न्तो॒ वै दे॒वा य॒ज्ञा॒यापु॑न॒त त ए॒वाभ॑व॒न्त्य
 एवं॑ वि॒द्वान्य॒ज्ञाय॑ पु॒नी॒ते भ॑व॒त्ये॒व ब॒हिः प॑व॒यि—
 त्वाऽन्तः॑ प्र पा॒द॒य॒ति म॒नुष्य॑लोक ए॒वैनं॑ प॒व॒यि॒त्वा पू॑तं
 दे॒वलोकं॑ प्र ण॒य॒त्यदी॑क्षित ए॒क॒याऽऽहु॒त्येत्या॑हुः
 स्रु॒वेण॑ च॒तस्रो॑ जु॒होति॑ दी॒क्षित॒त्वार्य॑ स्रु॒चा पञ्च॒मीं
 पञ्चा॑क्ष॒रा प॒ङ्क्तिः॑ पा॒ङ्क्तो॑ य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रु॒न्ध
 आ॒कू॒त्यै प्र॒युजे॑ऽग्ने॒य (१) स्वा॑हे॒त्याहाऽऽकू॑त्या हि
 पु॒रुषो॑ य॒ज्ञम॒भि प्र॑यु॒ङ्क्ते य॒जे॒येति॑ मे॒धायै॑ म॒न—
 सेऽग्ने॒य स्वा॑हे॒त्याह॑ मे॒धया॑ हि म॒नसा॑ पु॒रुषो॑
 य॒ज्ञम॒भिग॑च्छा॒ति सर॑स्व॒त्यै पू॒ष्णेऽग्ने॒य स्वा॑हे—
 त्या॒ह वा॒ग्वै सर॑स्व॒ती पृ॒थि॒वी पू॒षा वा॒चैव॑
 पृ॒थि॒व्या य॒ज्ञं प्र॑ यु॒ङ्क्त॑ आ॒पो दे॒वीर्बृ॑ह॒तीर्वि॒श्वशं॑भु॒व

इत्याह या वै वर्ष्यास्ताः (२) आपो देवीर्बृहती-
विश्वशंभुवो यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्विद्या आपोऽशान्ता
इमं लोकमा गच्छेयुरापो देवीर्बृहतीविश्वशंभुव इत्या-
हास्मा एवैनां लोकार्यं शमयति तस्माच्छान्ता इमं
लोकमा गच्छन्ति धावांपृथिवी इत्याह धावांपृथि-
व्योहिं यज्ञ उर्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञो
बृहस्पतिर्नो हविषा वृधातु (३) इत्याह ब्रह्म वै
देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै यज्ञमर्चं रुन्धे यद्ब्रूया-
द्विधेरिति यज्ञस्थाणुमृच्छेद्दृधात्वित्याह यज्ञस्थाणुमेव
परि वृणक्ति प्रजापतिर्यज्ञमसृजत् सोऽस्मात्सृष्टः परा-
हैत्स प्र यजुरव्लीनात्प्र साम तमृगुदयच्छद्वृगुदय-
च्छत्तदौद्ग्रहणस्यौद्ग्रहणत्वमृचा (४) जुहोति यज्ञ-
स्योद्यत्या अनुष्टुप्छन्दसामुदयच्छदित्याहुस्तस्मादनु-
ष्टुप्ता जुहोति यज्ञस्योद्यत्यै द्वादश वात्सवन्धान्युद-
यच्छन्नित्याहुस्तस्माद्द्वादशभिर्वात्सवन्धविदेा दीक्ष-
यन्ति सा वा एषर्गानुष्टुग्वागानुष्टुग्यदेतयर्चा दीक्षयति
वाचैवैनं सर्वया दीक्षयति विश्वं देवस्य नेतुरित्याह
सावित्र्येतेन मर्तो वृणीत सरव्यम् (५) इत्याह
पितृदेवत्येतेन विश्वं राय इषुध्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन
शुभ्रं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्ण्येतेन सा वा एष-

(दीक्षादुखभिवानम्)

क्सर्वदेवत्या यदेतयर्चा दीक्षयति सर्वाभिरैवैनं देव-
 ताभिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि
 यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि
 तान्यष्टौ यदष्टाक्षरा तेन (६) गायत्री यदेकाद-
 शाक्षरा तेन त्रिष्टुग्यद्वादशाक्षरा तेन जगती सा
 वा एषक्सर्वाणि छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयति
 सर्वाभिरैवैनं छन्दाभिर्दीक्षयति सप्ताक्षरं प्रथमं पदं स-
 तपदा शकरी पशवः शकरी पशून्नेवावं रुन्ध एक-
 स्मादक्षरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्माद्यद्वाचोऽनाप्तं तन्म-
 नुष्या उप जीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि
 प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि
 प्रजापतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्ट्यै (७) ॥

(अग्नये ता वृधात्वृचा सख्यं तेनं

जुहोति पञ्चदश च ॥ २ ॥)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-

प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

यावन्तः । वै । देवाः । यज्ञाय । अपुनत । ते । एव । अभ-
 वन् । यः । एवम् । विद्वान् । यज्ञाय । पुनीते । भवति । एव ।

ब॒हिः । प॒व॒यि॒त्वा । अ॒न्तः । प्रे॒ति' । पा॒द॒य॒ति । म॒नु॒ष्य-
 लो॒क इति॑ म॒नु॒ष्य-लो॒के । ए॒व । ए॒न॒म् । प॒व॒यि॒त्वा । पू॒त॒म् ।
 दे॒व॒लो॒कमि॑ति॒ दे॒व-लो॒क॒म् । प्रे॒ति' । न॒य॒ति । अ॒दी॒क्षि॒तः ।
 ए॒क॒या । आ॒हु॒त्ये॒त्या-हु॒त्या । इति॑ । आ॒हुः । स्रु॒वेण॑ ।
 च॒त॒स्रः । जु॒हो॒ति । दी॒क्षि॒त॒त्वाये॑ति॒ दी॒क्षि॒त-त्वा॒य ।
 स्रु॒चा । प॒ञ्च॒मी॒म् । प॒ञ्चाक्ष॑रेति॒ प॒ञ्च-अ॒क्षरा॑ । प॒ङ्क्तिः॑ ।
 पा॒ङ्क्तः॑ । य॒ज्ञः । य॒ज्ञ॒म् । ए॒व । अ॒वे॒ति' । रु॒न्धे ।
 आ॒कू॒त्या इ॒त्या-कू॒त्यै । प्र॒यु॒ज इति॑ प्र-यु॒जे । अ॒ग्नये॑
 (१) ? स्वाहा॑ । इति॑ । आ॒ह । आ॒कू॒त्ये॒त्या-कू॒त्या ।
 हि । पु॒रु॒षः । य॒ज्ञ॒म् । अ॒भी॒ति' । प्र॒यु॒ङ्क्त इति॑ प्र-
 यु॒ङ्क्ते । य॒जे॒य । इति॑ । मे॒धायै॑ । म॒न॒से । अ॒ग्नये॑ ।
 स्वाहा॑ । इति॑ । आ॒ह । मे॒धया॑ । हि । म॒न॒सा ।
 पु॒रु॒षः । य॒ज्ञ॒म् । अ॒भि॒ग॒च्छ॒तीत्या॑भि-गच्छति । सरं-
 स्व॒त्यै । पू॒ष्णे । अ॒ग्नये॑ । स्वाहा॑ । इति॑ । आ॒ह । वाक् ।
 वै । सरं॑स्वती । पृ॒थि॒वी । पू॒षा । वा॒चा । ए॒व । पृ॒थि॒व्या ।
 य॒ज्ञ॒म् । प्रे॒ति' । यु॒ङ्क्ते । आ॒पः । दे॒वीः । बृ॒हतीः । वि॒श्वशं॑भुव
 इति॑ वि॒श्व-शं॑भुवः । इति॑ । आ॒ह । याः । वै । वर्ष्याः । ताः
 (२) । आ॒पः । दे॒वीः । बृ॒हतीः । वि॒श्वशं॑भुव इति॑ वि॒श्व-
 शं॑भुवः । यत् । ए॒तत् । य॒जुः । न । ब्रू॒यात् । दि॒व्याः । आ॒पः ।
 अशा॑न्ताः । इ॒मम् । लो॒क॒म् । ए॒ति' । ग॒च्छे॒युः । आ॒पः ।

(दीक्षाहुत्यभिधानम्)

देवीः । बृहतीः । विश्वशंभुव इति विश्व—शंभुवः । इति ।
आह । अस्मै । एव । एनाः । लोकार्य । शमयति ।
तस्मात् । शान्ताः । इमम् । लोकम् । एति । गच्छन्ति ।
द्यावांपृथिवी इति द्यावा—पृथिवी । इति । आह । द्यावा-
पृथिव्योरिति द्यावा—पृथिव्योः । हि । यज्ञः । उरु ।
अन्तरिक्षम् । इति । आह । अन्तरिक्षे । हि । यज्ञः ।
बृहस्पतिः । नः । हविषा । वृधातु (३) । इति । आह ।
ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । अस्मै ।
यज्ञम् । अवेति । रुन्धे । यत् । ब्रूयात् । विधेः । इति ।
यज्ञस्थाणुमिति यज्ञ—स्थाणुम् । ऋच्छेत् । वृधातु । इति ।
आह । यज्ञस्थाणुमिति यज्ञ—स्थाणुम् । एव । परीति ।
वृणक्ति । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । यज्ञम् । असृजत् ।
सः । अस्मात् । सृष्टः । पराङ् । ऐत् । सः । प्रेति ।
यजुः । अव्लीनात् । प्रेति । सामं । तम् । ऋक् । उदिति ।
अयच्छत् । यत् । ऋक् । उदयच्छदित्युत्—अयच्छत् ।
तत् । औद्ग्रहणस्येत्यौत्—ग्रहणस्यं । औद्ग्रहणत्वमित्यौद्ग्र-
हण—त्वम् । ऋचा (४) । जुहोति । यज्ञस्यं । उद्यत्या
इत्युत्—यत्यै । अनुष्टुबित्यनु—स्तुप् । छन्दसाम् । उदिति ।
अयच्छत् । इति । आहुः । तस्मात् । अनुष्टुभेत्यनु—स्तुभां ।
जुहोति । यज्ञस्यं । उद्यत्या इत्युत्—यत्यै । द्वादश । वात्स-

वन्थानीति वात्स—वन्थानि । उदिति । अयञ्छन् । इति ।
 आहुः । तस्मात् । द्वादशमिरिति द्वादश—मिः । वात्सवन्थ-
 विद् इति वात्सवन्थ—विद्दः । दीक्षयन्ति । सा । वै । एषा ।
 ऋक् । अनुष्टुगित्यनु—स्तुक् । वाक् । अनुष्टुगित्यनु—स्तुक् ।
 यत् । एतया । ऋचा । दीक्षयति । वाचा । एव । एनम् ।
 सर्वया । दीक्षयति । विश्वे । देवस्य । नेतुः । इति । आह ।
 सावित्री । एतेन । सर्वः । वृणीत । सख्यम् (५) । इति ।
 आह । पितृदेवत्येति पितृ—देवत्यां । एतेन । विश्वे । रायः ।
 इषुभ्यसि । इति । आह । वैश्वदेवीति वैश्व—देवी । एतेन ।
 शुभ्रम् । वृणीत । पुष्येत् । इति । आह । पौष्णी । एतेन । सा ।
 वै । एषा । ऋक् । सर्वदेवत्येति सर्व—देवत्यां । यत् ।
 एतया । ऋचा । दीक्षयति । सर्वमिः । एव । एनम् ।
 देवतामिः । दीक्षयति । सप्तशरमिति सप्त—अक्षरम् । प्रथ-
 मम् । पदम् । अष्टाक्षराणीत्यष्टा—अक्षराणि । त्रीणि । यानि ।
 त्रीणि । तानि । अष्टौ । उपेति । यन्ति । यानि । चत्वारि ।
 तानि । अष्टौ । यत् । अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा । तेन (६) ।
 गायत्री । यत् । एकादशाक्षरेत्येकादश—अक्षरा । तेन ।
 त्रिष्टुक् । यत् । द्वादशाक्षरेति द्वादश—अक्षरा । तेन ।
 जगती । सा । वै । एषा । ऋक् । सर्वाणि । छन्दांसि ।
 यत् । एतया । ऋचा । दीक्षयति । सर्वमिः । एव । एनम् ।

(कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षाकरणाभिधानम् ।)

छन्दांभिरिति छन्दः—भिः । दीक्षयति । सप्ताक्षरमिति सप्त-
 —अक्षरम् । प्रथमम् । पदम् । सप्तपदेति सप्त—पदा । शक्करी ।
 पशवः । शक्करी । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । एकस्मात् ।
 अक्षरात् । अनाप्तम् । प्रथमम् । पदम् । तस्मात् । यत् ।
 वाचः । अनाप्तम् । तत् । मनुष्याः । उपेति । जीवन्ति ।
 पूर्णया । जुहोति । पूर्णः । इव । हि । प्रजापतिरिति
 प्रजा—पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । आप्त्यै । न्यून-
 येति नि—उनया । जुहोति । न्यूनादिति नि—उनात् । हि ।
 प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—जाः । असृजत् ।
 प्रजानामिति प्र—जानाम् । सृष्ट्यै (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञायाऽतिष्ठमाने कृष्णो रूपं
 कृत्वाऽपक्रम्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त यं वा इमे उपाव-
 त्स्यतः स इदं भविष्यतीति ते उपांमन्त्रयन्त ते
 अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्तेतामेष वा
 ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष साम्नो यत्कृष्ण-
 मृक्सामयोः शिल्पे स्थ इत्याहक्सामे एवाव रुन्ध

नृ
 एषः (१) वा अहो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष
 रात्रिया यत्कृष्णं यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवाव
 रुन्धे कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणो वा एतद्रूपं
 यत्कृष्णाजिनं ब्रह्मणैवैनं दीक्षयतीमां धियः शिक्ष-
 माणस्य देवेत्याह यथायजुरेवैतद्गर्भो वा एष यद्दीक्षित
 उल्बं वासः प्रोर्णुते तस्मात् (२) गर्भाः प्रावृता
 जायन्ते न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीत यत्पुरा
 सोमस्य क्रयादपोर्णीत गर्भाः प्रजानां परापातुकाः
 स्युः क्रीते सोमेऽपोर्णुते जायत एव तदथो यथा
 वसीयाः सं प्रत्यपोर्णुते तादृगेव तदङ्गिरसः सुवर्गं
 लोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत ते
 शरा अभवन्नूर्गवै शरा यच्छरमयी (३) मेखला
 भवत्यूर्जमेवाव रुन्धे मध्यतः सं नह्यति मध्यत
 एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जत
 ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यं यन्म-
 ध्यतः संनह्यति मेध्यं चैवास्यामेध्यं च व्यावर्तय-
 तीन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रेधा व्यभवत्स्फ्यस्तृ-
 तीयः रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् (४) येऽन्तःशरा
 अशीर्यन्त ते शरा अभवन्तच्छराणां शरत्वं वज्रो
 वै शराः क्षुत्वलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयी

(कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षाकरणाभिधानम् ।)

मेखला भवति वज्रैणैव साक्षात्क्षुधं भ्रातृव्यं मध्य-
तोऽपं हते त्रिवृद्भवति त्रिवृद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं
मध्यतो यजमाने दधाति पृथ्वी भवति रज्जुनां
व्यावृत्त्यै मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं
मिथुनत्वार्यं (५) यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्ताः
समभवत्तदिन्द्रोऽचायत्तोऽमन्यत यो वा इतो जनि-
ष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत्तस्या इन्द्रं
एवाजायत सोऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो जनिष्यते
स इदं भविष्यतीति तस्यां अनुमृश्य योनिमाऽच्छि-
नत्सा सूतवशाऽभवत्तसूतवशायै जन्म (६) ताः
हस्ते न्यवेष्टयत तां मृगेषु न्यदधात्सा कृष्णविषा-
णाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मां हिःसीरिति कृष्ण-
विषाणां प्र यच्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं
दक्षिणाः सयोनिमिन्द्रः सयोनित्वार्यं कृष्यै त्वां
सुसस्याया इत्याह तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः
पच्यन्ते सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादो-
षधयः फलं गृह्णन्ति यद्धस्तेन (७) कण्डूयेत पाम-
नंभावुकाः प्रजाः स्युर्यत्स्मयेत नभंभावुकाः कृष्ण-
विषाणयां कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयते प्रजानां गोपी-
थाय न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामव-

चृत १) वा अहो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष
योनिः प्रजानां परापातुंका स्यात्त्रीतासु दक्षिणासु
चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै यज्ञस्य
चात्वालं योनिः कृष्णविषाणा योनिवैव योनिं
दधाति यज्ञस्य सयोनित्वाय (८) ॥

(रुन्ध एष तस्माच्छरमयो यूपस्तृतीयं मिथुनत्वाय
जन्म हस्तेनाष्टाचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके प्रथम-
प्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

ऋक्सामे इत्यृक्—सामे । वै । देवेभ्यः । यज्ञाय । अतिष्ठ-
माने इति । कृष्णः । रूपम् । कृत्वा । अपक्रम्येत्यप-
क्रम्यं । अतिष्ठताम् । ते । अमन्यन्त । यम् । वै । इमे-
इति । उपावत्स्यत इत्युप—आवत्स्यतः । सः । इदम् ।
भविष्यति । इति । ते इति । उपेति । अमन्त्रयन्त ।
ते इति । अहोरात्रयोरित्यहः—रात्रयोः । महिमानम् ।
अपनिधायेत्यप—निधाय । देवान् । उपावर्तेतामित्युप-
आवर्तेताम् । एषः । वै । ऋचः । वर्णः । यत् । शुक्लम् ।
कृष्णाजिनस्येति कृष्ण—अजिनस्यं । एषः । साम्नः । यत् ।
कृष्णम् । ऋक्सामयोरित्यृक्—सामयोः । शिल्पे इति ।

(कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षाकरणाभिधानम् ।)

मेखला भवति वज्रैणैव साक्षात्क्षुधं भ्रातृव्यं एव ।

अवेति । रुन्धे । एषः (१) । वै । अहः । वर्णः ।

यत् । शुक्लम् । कृष्णाजिनस्येति कृष्ण-अजिनस्यं । एषः ।

रात्रियाः । यत् । कृष्णम् । यत् । एव । एनयोः ।

तत्र । न्यक्तमिति नि-अक्तम् । तत् । एव । अवेति । रुन्धे ।

कृष्णाजिनेनेति कृष्ण-अजिनेन । दीक्षयति । ब्रह्मणः । वै ।

एतत् । रूपम् । यत् । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् ।

ब्रह्मणा । एव । एनम् । दीक्षयति । इमाम् । धियम् । शिक्ष-

माणस्य । देव । इति । आह । यथायजुरिति यथा-यजुः ।

एव । एतत् । गर्भः । वै । एषः । यत् । दीक्षितः । उल्बम् ।

वासः । प्रेति । उर्णुते । तस्मात् (२) । गर्भः । प्रावृताः ।

जायन्ते । न । पुरा । सोमस्य । क्रयात् । अपेति । उर्ण्वीत् ।

यत् । पुरा । सोमस्य । क्रयात् । अपोर्ण्वीतेत्यप-उ-

र्ण्वीत् । गर्भः । प्रजानामिति प्र-जानाम् । परापातुंका

इति परा-पातुंकाः । स्युः । क्रीते । सोमे । अपेति । उर्णुते ।

जायते । एव । तत् । अथो इति । यथा । वसीयांसम् ।

प्रत्यपोर्णुत इति प्रति-अपोर्णुते । तादृक् । एव । तत् ।

अङ्गिरसः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यन्तः ।

उर्जम् । वीति । अभजन्त । ततः । यत् । अत्यशिष्यतेत्य-

ति-अशिष्यत । ते । शराः । अभवन् । उर्क । वै । शराः ।

यत् । शरमयीति शर—मयी (३) । मेखला । भवति ।
 उर्जम् । एव । अवेति । रुन्धे । मध्यतः । समिति । नह्यति ।
 मध्यतः । एव । अस्मै । उर्जम् । दधाति । तस्मात् । मध्यतः ।
 उर्जा । भुञ्जते । उर्ध्वम् । वै । पुरुषस्य । नाथ्यै । मेध्यम् ।
 अवाचीनम् । अमेध्यम् । यत् । मध्यतः । संनह्यतीति सं—न—
 ह्यति । मेध्यम् । च । एव । अस्य । अमेध्यम् । च । व्याव—
 र्तयतीति वि—आवर्तयति । इन्द्रः । वृत्राय । वज्रम् । प्रेति ।
 अहरत् । सः । त्रेधा । वीति । अभवत् । स्फ्यः । तृतीयम् ।
 रथः । तृतीयम् । यूपः । तृतीयम् (४) । ये । अन्तः—
 शरा इत्यन्तः—शराः । अशीर्यन्त । ते । शराः । अभवन् ।
 तत् । शराणाम् । शरत्वमिति शर—त्वम् । वज्रः । वै । शराः ।
 क्षुत् । खलु । वै । मनुष्यस्य । भ्रातृव्यः । यत् । शरम—
 यीति शर—मयी । मेखला । भवति । वज्रेण । एव । साक्षा—
 दिति स—अक्षात् । क्षुधम् । भ्रातृव्यम् । मध्यतः । अपेति ।
 हते । त्रिवृदिति त्रि—वृत् । भवति । त्रिवृदिति त्रि—वृत् ।
 वै । प्राण इति प्र—अनः । त्रिवृतमिति त्रि—वृतम् । एव ।
 प्राणमिति प्र—अनम् । मध्यतः । यर्जमाने । दधाति । पृथ्वी ।
 भवति । रज्जूनाम् । व्यावृत्त्या इति वि—आवृत्त्यै । मेख—
 लया । यर्जमानम् । दीक्षयति । योक्त्रेण । पत्नीम् ।
 मिथुनत्वायेति मिथुन—त्वाय (५) । यज्ञः । दक्षिणाम् ।

(कृष्णाजिनादिभिर्दीक्षाकरणाभिधानम्)

अभीति । अध्यायत् । ताम् । समिति । अभवत् । तत् ।
इन्द्रः । अचायत् । सः । अमन्यत । यः । वै । इतः ।
जनिष्यते । सः । इदम् । भविष्यति । इति । ताम् । प्रेति ।
अविशत् । तस्याः । इन्द्रः । एव । अजायत । सः । अम-
न्यत । यः । वै । मत् । इतः । अपरः । जनिष्यते । सः । इदम् ।
भविष्यति । इति । तस्याः । अनुमृश्येत्यनु-मृश्यं । योनिम् । एति ।
अच्छिनत् । सा । सूतवशेति सूत-वशा । अभवत् । तत् ।
सूतवशाया इति सूत-वशायै । जन्म (६) ताम् ।
हस्ते । नीति । अवेष्टयत् । ताम् । मृगेषु । नीति ।
अदधात् । सा । कृष्णविषाणेति कृष्ण-विषाणा ।
अभवत् । इन्द्रस्य । योनिः । असि । मा । मा ।
हिंसीः । इति । कृष्णविषाणामिति कृष्ण-विषाणाम् ।
प्रेति । यच्छति । सयोनिमिति स-योनिम् । एव ।
यज्ञम् । करोति । सयोनिमिति स-योनिम् । दक्षिणाम् ।
सयोनिमिति स-योनिम् । इन्द्रम् । सयोनित्वायेति सयोनि-
त्वायै । कृष्ण्यै । त्वा । सुसस्याया इति सु-सस्यायै ।
इति । आह । तस्मात् । अकृष्टपच्या इत्यकृष्ट-पच्याः ।
ओषधयः । पच्यन्ते । सुपिप्पलाभ्य इति सु-
पिप्पलाभ्यः । त्वा । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः । इति ।
आह । तस्मात् । ओषधयः । फलम् । गृह्णन्ति । यत् ।

हस्तेन (७) । कण्डूयेत । पामनंभावुंका भवति ।
 पामनं—भावुंकाः । प्रजा इति प्र—जाः । स्युः । इति ।
 स्मयेत । नम्रंभावुंका इति नम्रं—भावुंकाः । कृष्णाभिः ।
 णयेति कृष्ण—विषाणया । कण्डूयेते । अपिगृहेत्यपि
 गृहं । स्मयेते । प्रजानामिति प्र—जानाम् । गोपीथार्य
 न । पुरा । दक्षिणाभ्यः । नेतोः । कृष्णविषाणामिति
 कृष्ण—विषाणाम् । अवेति । चृतेत् । यत् । पुरा । दक्षिणाभ्यः ।
 नेतोः । कृष्णविषाणामिति कृष्ण—विषाणाम् । अवचृतेदित्यव—
 चृतेत् । योनिः । प्रजानामिति प्र—जानाम् । पराप्रातुकेति
 परा—प्रातुंका । स्यात् । नीतासु । दक्षिणासु । चात्वाले ।
 कृष्णविषाणामिति कृष्ण—विषाणाम् । प्रेति । अस्यति ।
 योनिः । वै । यज्ञस्य । चात्वालम् । योनिः । कृष्णविषा-
 णेति कृष्ण—विषाणा । योनौ । एव । योनिम् । दधाति ।
 यज्ञस्य । सयोनित्वायेति सयोनि—त्वार्य (८) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

वाग्वै देवेभ्योऽर्पाकामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वन-
 स्पतीन्प्राविशत्सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ

(दण्डादानादिकरणपूर्वकनियमानुष्ठानविधिः)

या तू॒णवे॒ या वी॒णायां॒ यदी॑क्षितदण्डं प्रयच्छति
वाच॑मेवाव॒ रुन्ध॒ औदु॑म्बरो भवत्यूर्वा उ॒दुम्बर॒
ऊर्ज॑मेवाव॒ रुन्धे॒ मुखे॑न॒ संमि॑तो भवति मुखत
एवा॒स्मा ऊ॒र्जं दधा॑ति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते
(१) क्री॒ते सोमे॑ मैत्रावरुणाय॒ दण्डं॒ प्र यच्छति
मैत्रावरु॑णो हि पुरस्ताद्दृ॒त्विग्भ्यो॒ वाचं॑ विभजति
तामृ॒त्विजो॒ यज॑माने॒ प्रति॑ ष्ठापयन्ति स्वाहा॒ यज्ञं
मन॑सेत्याह॒ मनसा॑ हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति स्वाहा
द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॒मित्या॑ह द्यावा॑पृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहो-
रोर॒न्तरि॑क्षादित्या॒हान्तरि॑क्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं
चा॒तादा र॑भ इत्या॒हायम् (२) वाव॒ यः प॑र्वते स
यज्ञ॑स्तमेव साक्षादा र॑भते मुष्टी करोति वाचं
यच्छति॑ यज्ञस्य धृत्या अदी॑क्षिष्टायं ब्राह्मण इति
त्रिरु॑पाश्र्वाह॒ देवेभ्य॑ ए॒वैनं॒ प्राऽऽह॒ त्रिरु॑च्चैरुभयेभ्य
ए॒वैनं॑ देवमनुष्येभ्यः प्राऽऽह॒ न पुरा॑ नक्षत्रेभ्यो वाचं
वि सृ॑जेद्यपुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृ॑जेद्यज्ञं विच्छि-
न्यात् (३) उ॒दि॒तेषु॒ नक्ष॑त्रेषु व्रतं कृ॒णुते॑ति वाचं
वि सृ॑जति यज्ञव्रतो वै दी॑क्षितो यज्ञमेवाभि वाचं वि
सृ॑जति यदि विसृ॑जेद्वैष्णवीमृचमनु ब्रूयाद्यज्ञो वै
विष्णु॑र्यज्ञेनैव यज्ञः सं तनोति॒ दैवीं॑ धियं मनामह

इत्याह यज्ञमेव तन्म्रदयति सुपारा नो असद्वश
 इत्याह व्युष्टिमेवाव रुन्धे (४) ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 होतव्यं दीक्षितस्य गृहाइ न होतव्याइमिति
 हविर्वै दीक्षितो यज्जुहुयाद्यजमानस्यावदाय जुहुया-
 यन्न जुहुयाद्यज्ञपरुरन्तरियाद्ये देवा मनोजाता मनो-
 युज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता मनोयुजस्ते-
 प्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव हुतं नेवाहुतं स्वपन्तं वै
 दीक्षितं रक्षांसि जिघांसन्त्यग्निः (५) खलु वै
 रक्षोहाऽग्ने त्वं सु जाग्रहि वयं सु मन्दिपीमहीत्या-
 हाग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षंसामर्पहत्या अब्र-
 त्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्ने
 व्रतपा असीत्याहाग्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवैनं
 व्रतमा लम्भयति देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवः (६)
 ह्येष सन्मर्त्येषु त्वं यज्ञेष्वीड्य इत्याहैतं हि यज्ञे-
 ष्वीडतेऽप वै दीक्षितात्सुपुपुषं इन्द्रियं देवताः क्रामन्ति
 विश्वे देवा आभि मामाऽववृत्रन्नित्याहेन्द्रियेणैवैनं
 देवताभिः सं नयति यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्यावत् एव
 पशुनाभि दीक्षेत तावन्तोऽस्य पशवः स्यू रास्वेयत्
 (७) सोमाऽऽभूयो भरेत्याहापरिमितानेव पशु-
 नव रुन्धे चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादे-

(इषडादाताविकरगपूर्वकारितयन्मानुश्रुतविधिः)

वतमेवैनाः प्रति गृह्णाति वायवे त्वा वरुणाय त्वेति
यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षिणा गमयेदा
देवतांभ्यो वृश्च्येत यदेवमेता अनुदिशति यथादेवत-
मेव दक्षिणा गमयति न देवतांभ्य आ (८) वृश्च्यते
देवीरापो अपां नपादित्याह यदो मेध्यं यज्ञियं
सदेवं तदो माऽव क्रमिषामिति वावैतदाहाच्छिन्नं
तत्तुं पृथिव्या अनु गेषमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽ-
त्येति (९) ॥

(मृद्धेऽयं छिन्वाद्गन्वेऽग्निराह देव इयं देवतांभ्य आ त्रयांश्शिव ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्योऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्योऽनुवाकः ।)

वाक् । वै । देवेभ्यः । अपेति । अक्रामत् । यज्ञाय ।
अतिष्ठमाना । सा । वनस्पतीन् । प्रेति । अविशत् । सा ।
एषा । वाक् । वनस्पतिषु । वदति । या । दुन्दुभौ । या ।
तूर्णवे । या । वीणांयाम् । यत् । दीक्षितदण्डमिति
दीक्षित—दण्डम् । प्रयच्छतीति प्र—यच्छति । वाचम् ।
एव । अवेति । रुन्धे । औदुम्बरः । जवति । ऊर्क ।
वै । उदुम्बरः । ऊर्कम् । एव । अवेति । रुन्धे । मुक्तेन ।

संमि॒त इति॑ सं—मि॒तः । भ॒वति॑ । मु॒खतः॑ । ए॒व । अ॒स्मै ।
 ऊ॒र्जम् । द॒धाति॑ । तस्मा॑त् । मु॒खतः॑ । उ॒र्जा । भु॒ञ्जते॑
 (१) । क्री॒ते । सोमे॑ । मै॒त्राव॒रुणा॑येति॑ मै॒त्रा—व॒रुणा॑य ।
 द॒ण्डम् । प्रे॒ति । य॒च्छति॑ । मै॒त्राव॒रुण॑ इति॑
 मै॒त्रा—व॒रुणः॑ । हि । पु॒रस्ता॑त् । ऋ॒त्विग्भ्य॑ इत्यृ॒त्विक्—
 भ्यः । वा॒चम् । वि॒भज॑तीति॑ वि—भ॒जति॑ ।
 ताम् । ऋ॒त्विजः॑ । य॒जमाने॑ । प्र॒तीति॑ ।
 स्था॒पय॑न्ति । स्वा॒हा । य॒ज्ञम् । म॒नसा॑ । इति॑ । आ॒ह ।
 म॒नसा॑ । हि । पु॒रुषः॑ । य॒ज्ञम् । अ॒भिग॑च्छतीत्या॒भि—
 ग॑च्छति । स्वा॒हा । द्या॒वापृ॒थिवी॑भ्यामिति॑ द्या॒वा—पृ॒थिवी—
 भ्या॑म् । इति॑ । आ॒ह । द्या॒वापृ॒थिव्यो॑रिति॑ द्या॒वा—पृ॒थिव्योः॑ ।
 हि । य॒ज्ञः । स्वा॒हा । उ॒रोः । अ॒न्तरि॑क्षात् । इति॑ । आ॒ह ।
 अ॒न्तरि॑क्षे । हि । य॒ज्ञः । स्वा॒हा । य॒ज्ञम् । वा॒तात् । ए॒ति ।
 र॒भे । इति॑ । आ॒ह । अ॒यम् (२) । वा॒व । यः । प॒वते॑ ।
 सः । य॒ज्ञः । तम् । ए॒व । सा॒क्षादि॑ति॑ स—अ॒क्षात् । ए॒ति ।
 र॒भते॑ । मु॒ष्टी इति॑ । क॒रोति॑ । वा॒चम् । य॒च्छति॑ । य॒ज्ञस्य॑ ।
 धृ॒त्यै । अ॒दीक्षि॑ष्ट । अ॒यम् । ब्रा॒ह्मणः॑ । इति॑ । त्रिः । उ॒पा—
 श्वित्यु॑प—अ॒शु । आ॒ह । दे॒वेभ्यः॑ । ए॒व । ए॒नम् । प्रे॒ति ।
 आ॒ह । त्रिः । उ॒च्चैः । उ॒भयो॑भ्यः । ए॒व । ए॒नम् । दे॒वम॒नुष्ये—
 भ्य॑ इति॑ दे॒व—म॒नुष्ये॑भ्यः । प्रे॒ति । आ॒ह । न । पु॒रा । नक्ष॑-

प्रपा० १ अनु० ४] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(दण्डादानादिकरणपूर्वकानियमानुष्ठानविधिः)

त्रेभ्यः । वाचम् । वी॒ति । सृ॒जेत् । यत् । पु॒रा । नक्ष॑त्रेभ्यः ।
वाचम् । वि॒सृ॒जेदिति॑ वि॒सृ॒जेत् । य॒ज्ञम् । वी॒ति ।
छि॒न्धात् (३) । उ॒दिते॑ष्वित्युत्-इतेषु । नक्ष॑त्रेषु । व्रत॑म् ।
कृ॒णुत । इति॑ । वाचम् । वी॒ति । सृ॒जति॑ । य॒ज्ञव्र॑त इति॑
य॒ज्ञ-व्र॑तः । वै । दी॒क्षितः॑ । य॒ज्ञम् । ए॒व । अ॒भीति॑ ।
वाचम् । वी॒ति । सृ॒जति॑ । यदि॑ । वि॒सृ॒जेदिति॑ वि॒सृ॒जेत् ।
वैष्ण॑वीम् । ऋच॑म् । अ॒न्विति॑ । ब्रू॒यात् । य॒ज्ञः । वै । विष्णुः॑ ।
य॒ज्ञेन॑ । ए॒व । य॒ज्ञम् । स॒मिति॑ । त॒नोति॑ । दै॒वीम् । धि॒र्यम् ।
म॒नाम॒हे । इति॑ । आ॒ह । य॒ज्ञम् । ए॒व । तत् । म्र॒दय॑ति ।
सु॒पारे॑ति सु॒पा॒रा । नः । अ॒सत् । व॒शे । इति॑ । आ॒ह ।
व्यु॒ष्टिमि॑ति वि॒उ॒ष्टिम् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे (४) ।
ब्र॒ह्मवा॑दिन इति॑ ब्र॒ह्म-वा॑दिनः । व॒दन्ति॑ । हो॒तव्य॑म् । दी॒क्षि-
तस्य॑ । गृ॒हा ३३ । न । हो॒तव्या॑ ३म् । इति॑ । ह॒विः । वै ।
दी॒क्षितः॑ । यत् । जु॒हुया॑त् । य॒ज॑मानस्य । अ॒वदा॑येत्यव-दा-
य । जु॒हुया॑त् । यत् । न । जु॒हुया॑त् । य॒ज्ञप॑रुरिति॑ । य॒ज्ञ-
प॒रुः । अ॒न्तः । इ॒यात् । ये । दे॒वाः । म॒नो॒जा॒ता इति॑ म॒नः-
जा॒ताः । म॒नो॒यु॒ज इति॑ म॒नः-यु॒जः । इति॑ । आ॒ह ।
प्रा॒णा इति॑ प्र-अ॒नाः । वै । दे॒वाः । म॒नो॒जा॒ता इति॑ म॒नः-
जा॒ताः । म॒नो॒यु॒ज इति॑ म॒नः-यु॒जः । तेषु॑ । ए॒व । प॒रो-
क्ष॑मिति॑ प॒रः-अ॒क्षम् । जु॒होति॑ । तत् । न । इ॒व । हु॒तम् ।

(दण्डादानादिकरणपूर्वकानियमानुष्ठानविधिः)

न । इव । अहुतम् । स्वपन्तम् । वै । दीक्षितम् । रक्षांसि ।
 जिघांसन्ति । अग्निः (५) । खलु । वै । रक्षोहेति
 रक्षः—हा । अग्ने । त्वम् । स्विति । जागृहि । वयम् । स्विति ।
 मन्दिषीमहि । इति । आह । अग्निम् । एव । अधिपामित्य-
 धि—पाम् । कृत्वा । स्वापिति । रक्षसाम् । अपहत्या इत्यप-
 हत्यै । अत्रत्यम् । इव । वै । एषः । करोति । यः । दीक्षि-
 तः । स्वपिति । त्वम् । अग्ने । व्रतपा इति व्रत—पाः ।
 असि । इति । आह । अग्निः । वै । देवानाम् । व्रतपति-
 रिति व्रत—पतिः । सः । एव । एनम् । व्रतम् ।
 एति । लम्भयति । देवः । एति । मर्त्येषु । एति । इति ।
 आह । देवः (६) । हि । एषः । सन् । मर्त्येषु ।
 त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः । इति । आह । एतम् । हि ।
 यज्ञेषु । ईडते । अपेति । वै । दीक्षितात् । सुषुपुषः ।
 इन्द्रियम् । देवताः । क्रामन्ति । विश्वे । देवाः । अभीति ।
 माम् । एति । अववृत्रन् । इति । आह । इन्द्रियेण ।
 एव । एनम् । देवताभिः । समिति । नयति । यत् ।
 एतत् । यजुः । न । ब्रूयात् । यावतः । एव । पशन् ।
 अभीति । दीक्षेत । तावन्तः । अस्य । पशवः । स्युः ।
 रास्व । इयत् (७) । सोम । एति । भूर्यः । भर ।
 इति । आह । अपरिमितानित्यपरि—मितान् । एव ।

(प्राचणीयाविधानम्)

प॒शून् । अ॒वे॒ति॑ । रु॒न्धे । च॒न्द्रम् । अ॒सि॑ । म॒म ।
 भो॒गाय॑ । भ॒व । इति॑ । आ॒ह । य॒था॒दे॒व॒त॒मि॒ति॑ यथा—
 दे॒व॒त॒म् । ए॒व । ए॒नाः । प्र॒ती॒ति॑ । गृ॒ह्णा॒ति॑ । वा॒यवे॑ । त्वा ।
 व॒रु॒णाय॑ । त्वा । इति॑ । यत् । ए॒वम् । ए॒ताः । न ।
 अ॒नु॒दि॒शे॒दित्य॑नु—दि॒शेत् । अ॒य॒था॒दे॒व॒त॒मित्य॑यथा—दे॒व॒त॒म् ।
 दक्षि॑णाः । ग॒म॒येत् । ए॒ति॑ । दे॒व॒ता॑न्त्यः । वृ॒श्च्ये॒त । यत् ।
 ए॒वम् । ए॒ताः । अ॒नु॒दि॒श॒तीत्य॑नु—दि॒श॒ति॑ । य॒था॒दे॒व॒त॒मि॒ति॑
 यथा—दे॒व॒त॒म् । ए॒व । दक्षि॑णाः । ग॒म॒य॒ति॑ । न ।
 दे॒व॒ता॑न्त्यः । ए॒ति॑ (८) । वृ॒श्च्ये॒ते । दे॒वीः । आ॒पः ।
 अ॒पाम् । न॒पात् । इति॑ । आ॒ह । यत् । वः । मे॒र्घ्यम् ।
 य॒ज्ञि॒र्यम् । स॒दे॒व॒मि॒ति॑ स—दे॒व॒म् । तत् । वः । मा ।
 अ॒वे॒ति॑ । क्र॒मि॒षम् । इति॑ । वा॒व । ए॒तत् । आ॒ह ।
 अ॒च्छि॑न्नम् । त॒न्तु॑म् । पृथि॒व्याः । अ॒न्वि॒ति॑ । गे॒षम् । इति॑ ।
 आ॒ह । से॒तु॑म् । ए॒व । कृ॒त्वा । अ॒ती॒ति॑ । ए॒ति॑ (९) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(नय षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

दे॒वा वै दे॒व॒य॒ज॒न॒म॒ध्य॒व॒साय॑ दि॒शो न प्राजा॑न-
 न्ते १॒ऽन्यो॑न्यमुपा॒धाव॑न्त्वया प्र जा॒नाम॑ त्वयेति॒ तेऽ-

दि॒त्याः॑ स॒म॒ध्रिय॑न्त॒ त्वया॑ प्र॒ जा॒ना॒मेति॑ साऽब्र॒वी-
 द्द॒रं वृ॒णै म॒त्प्रा॑यणा ए॒व वो॑ य॒ज्ञा म॒दु॒दय॑ना अ॒स-
 न्नि॒ति तस्मा॑दादित्यः प्रा॒यणी॑यो य॒ज्ञाना॑मादित्य
 उ॒दय॑नीयः प॒ञ्च दे॒वता॑ य॒जति॑ प॒ञ्च दि॒शां दि॒शां
 प्र॒ज्ञात्यै (१) अथो॑ प॒ञ्चाक्ष॑रा प॒ङ्क्तिः॑ पा॒ङ्क्तो
 य॒ज्ञो य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे प॒थ्याः॑ स्व॒स्तिमं॑ य॒जन्प्रा॑चीमे॒व
 तया॑ दि॒शं प्रा॒जान॑न्न॒ग्निना॑ दक्षिणा सोमे॒न प्रती॑-
 चीः॑ स॒वित्रो॑दी॒चीम॑दित्यो॒र्ध्वा प॒थ्याः॑ स्व॒स्ति य॒ज-
 ति॑ प्रा॒चीमे॒व तया॑ दि॒शं प्र॒जाना॑ति प॒थ्याः॑ स्व॒स्ति-
 मि॒ष्ट्वाऽग्नी॑षोमौ य॒जति॑ च॒क्षु॒षी वा ए॒ते य॒ज्ञस्य॑ यद-
 ग्नी॑षोमौ ताभ्यामे॒वानु॑ पश्यति (२) अ॒ग्नी॑षोमा-
 वि॒ष्ट्वा स॒वितारं॑ य॒जति॑ स॒वितृ॑प्रसूत ए॒वानु॑ पश्यति
 स॒वितारं॑मि॒ष्ट्वाऽदि॑तिं य॒जती॑यं वा अ॒दि॑तिरस्यामे॒व
 प्र॑ति॒ष्ठायानु॑ पश्यत्य॒दि॑तिमि॒ष्ट्वा मा॒रुती॑मृ॒चम॑न्वाह
 म॒रुतो॒ वै दे॒वानां॑ वि॒शो दे॒ववि॑शं ख॒लु वै क॑र्ष॒मानं
 म॒नुष्य॑वि॒शमनु॑ कल्पते यन्मा॒रुती॑मृ॒चम॑न्वाह वि॒शां
 कृ॒प्त्यै ब्र॑ह्मवा॒दिनो॑ वदन्ति प्रया॒जव॑दन॒नूया॑जं प्रा॒यणी॑यं
 का॒र्यम॑नूया॒जव॑त् (३) अ॒प्रया॑जमु॒दय॑नी॒यमि॒तीमे॑
 वै प्र॒या॒जा अ॒मी अ॒नूया॑जाः सै॒व सा य॒ज्ञस्य॑
 सं॒तति॑स्तत्तथा न का॒र्यमा॑त्मा वै प्र॒या॒जाः प्र॒जाऽनू॑-

जानाम् । त्वया । इति । ते । अदित्याम् । समिति ।
 अधियन्ते । त्वया । प्रेति । जानाम् । इति । सा ।
 अब्रवीत् । वरम् । वृणै । मत्प्रायणा इति मत्-
 प्रायणाः । एव । वः । यज्ञाः । मदुदयना इति मत्-
 उदयनाः । असन् । इति । तस्मात् । आदित्यः ।
 प्रायणीय इति प्र-अयनीयः । यज्ञानाम् । आदित्यः ।
 उदयनीय इत्युत्-अयनीयः । पञ्च । देवताः । यजति ।
 पञ्च । दिशः । दिशाम् । प्रज्ञात्या इति प्र-ज्ञात्यै (१) ।
 अथो इति । पञ्चाक्षरेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धे ।
 पथ्याम् । स्वस्तिम् । अयजन् । प्राचीम् । एव । तया ।
 दिशम् । प्रेति । अजानन् । अग्निना । दक्षिणा ।
 सोमेन । प्रतीचीम् । सवित्रा । उदीचीम् । अदित्या ।
 उर्ध्वाम् । पथ्याम् । स्वस्तिम् । यजति । प्राचीम् ।
 एव । तया । दिशम् । प्रेति । जानाति । पथ्याम् ।
 स्वस्तिम् । इष्ट्वा । अग्नीषोमावित्यग्नी-सोमौ । यजति ।
 चक्षुषी इति । वै । एते इति । यज्ञस्य । यत् । अग्नीषोमावि-
 त्यग्नी-सोमौ । ताभ्याम् । एव । अन्विति । पश्यति (२) ।
 अग्नीषोमावित्यग्नी-सोमौ । इष्ट्वा । सवितारम् । यजति ।
 सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । अन्विति । पश्यति ।

प्रपा० [अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(प्रायणीयाविधानम्)

सवितारम् । इष्ट्वा । अर्दितिम् । यजति । इयम् । वै ।
 अर्दितिः । अस्याम् । एव । प्रतिष्ठायेति प्रति-स्थाय ।
 अन्विति । पश्यति । अर्दितिम् । इष्ट्वा । मारुतीम् । ऋचम् ।
 अन्विति । आह । मरुतः । वै । देवानाम् । विशः । देव-
 विशमिति देव-विशम् । खलु । वै । कल्पमानम् । मनुष्य-
 विशमिति मनुष्य-विशम् । अन्विति । कल्पते । यत् ।
 मारुतीम् । ऋचम् । अन्वाहेत्यनु-आह । विशाम् । कृष्ट्यै ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । प्रयाजवदिति
 प्रयाज-वत् । अननूयाजमित्यननु-याजम् । प्रायणीय-
 मिति प्र-अयनीयम् । कार्यम् । अनूयाजवदित्यनूयाज-
 वत् (३) । अप्रयाजमित्यप्र-याजम् । उदयनीयमित्युत्-
 अयनीयम् । इति । इमे । वै । प्रयाजा इति प्र-याजाः ।
 अमी इति । अनूयाजा इत्यनु-याजाः । सा । एव । सा ।
 यज्ञस्य । संततिरिति सं-ततिः । तत् । तथा । न । कार्यम् ।
 आत्मा । वै । प्रयाजा इति प्र-याजाः । प्रजेति प्र-जा ।
 अनूयाजा इत्यनु-याजाः । यत् । प्रयाजानिति प्र-याजान् ।
 अन्तरियादित्यन्तः-इयात् । आत्मानम् । अन्तः । इयात् ।
 यत् । अनूयाजानित्यनु-याजान् । अन्तरियादित्यन्तः-
 इयात् । प्रजामिति प्र-जाम् । अन्तः । इयात् । यतः । खलु ।
 वै । यज्ञस्य । विततस्येति वि-ततस्य । न । क्रियते । तत् ।

अन्विति । यज्ञः । परेति । भवति । यज्ञम् । पराभवन्त
मिति परा-भवन्तम् । यजमानः । अनुं (४) । परेति
भवति । प्रयाजवदिति प्रयाज-वत् । एव । अनूयाजवदिति
त्यनूयाज-वत् । प्रायणीयमिति प्र-अयनीयम् । कार्यम् ।
प्रयाजवदिति प्रयाज-वत् । अनूयाजवदित्यनुयाज-वत् ।
उदयनीयमित्युत्-अयनीयम् । न । आत्मानम् । अन्तरेती-
त्यन्तः-एति । न । प्रजामिति प्र-जाम् । न । यज्ञः ।
पराभवतीति परा-भवति । न । यजमानः । प्रायणीय-
स्येति प्र-अयनीयस्य । निष्कासे । उदयनीयमित्युत्-अय-
नीयम् । अभि । निरिति । वपति । सा । एव । सा ।
यज्ञस्य । संततिरिति सं-ततिः । याः । प्रायणीयस्येति
प्र-अयनीयस्य । याज्याः । यत् । ताः । उदयनी-
यस्येत्युत्-अयनीयस्य । याज्याः । कुर्यात् । पराङ् ।
अमुम् । लोकम् । एति । रोहेत् । प्रमायुंक इति
प्र-मायुंकः । स्यात् । याः । प्रायणीयस्येति प्र-
अयनीयस्य । पुरोनुवाक्या इति पुरः-अनुवाक्याः ।
ताः । उदयनीयस्येत्युत्-अयनीयस्य । याज्याः ।
करोति । अस्मिन् । एव । लोके । प्रतीति । तिष्ठति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अरुणया सोमक्रयाभिधानम्)

(अथ पष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके पष्ठोऽनुवाकः ।)

कद्रूश्च वै सुपर्णी चाऽऽत्मरूपयोरस्पर्धेता २ सा
 कद्रूः सुपर्णीमजयत्साऽब्रवीचृतीयस्यामितो दिवि
 सोमस्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्वेतीयं वै
 कद्रूसौ सुपर्णी छन्दांसि सौपर्णेयाः साऽब्रवीदस्मै
 वै पितरौ पुत्रान्विभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोम-
 स्तमा हर तेनाऽऽत्मानं निष्क्रीणीष्व (१) इति
 मा कद्रूरवोचदिति जगत्युदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती
 साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे अक्षरे अमीयेता २ सा
 पशुभिश्च दीक्षया चाऽगच्छत्तस्माज्जगती छन्दसां
 पशव्यतमा तस्मात्पशुमन्तं दीक्षोर्प नमति त्रिष्टुगुद-
 पतत्रयोदशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्तत तस्यै द्वे
 अक्षरे अमीयेता २ सा दक्षिणाभिश्च (२) तर्पसा
 चाऽगच्छत्तस्मात्त्रिष्टुभो लोके माध्यंदिने सर्वने
 दक्षिणा नीयन्त एतत्खलु वाव तप इत्याहुर्यः स्वं
 ददातीति गायत्र्युदपतच्चतुरक्षरा सत्यजया ज्योतिषा
 तमस्या अजाऽभ्यरुन्ध तदजाया अजत्व २ सा
 सोमं चाऽहरच्चत्वारिं चाक्षराणि साऽष्टाक्षरा समप-
 यत ब्रह्मवादिनो वदन्ति (३) कस्मात्सत्याद्वा-

यत्री कर्निष्ठा छन्दसाः सती यज्ञमुखं परीर्ययेति
 यदेवादः सोममाऽहंरत्तस्माद्यज्ञमुखं पर्यत्तस्मात्तेजस्वि-
 नीतमा पद्भ्यां द्वे सवने समगृह्णात्सुखेनैकं यन्सुखेन
 समगृह्णात्तदथयत्तस्माद्ध्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं
 च माध्यंदिनं च तस्मात्तृतीयसवनं ऋजीषमाप्ति
 षुण्वन्ति धीतमिव हि मन्यन्ते (४) आशिरमव
 नयति सशुक्रत्वायाथो सं शरत्येवैनत्तः सोममाह्नि-
 यमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्स तिस्रो
 रात्रीः परिमुषितोऽवसत्तस्मात्तिस्रो रात्रीः क्रीतः
 सोमो वसति ते देवा अद्रुवन्स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः
 द्विया निष्क्रीणामेति ते वाचः द्वियमेकहायनी
 कृत्वा तथा निरक्रीणन्ता रोहिद्रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्यः
 (५) अपक्रम्यातिष्ठत्द्रोहितो जन्म ते देवा
 अद्रुवन्नर्प युष्मदक्रमीन्नास्मानुपावर्तते वि ह्यियामहा
 इति ब्रह्म गन्धर्वा अर्वाङ्गर्गायन्देवाः सा देवान्गायन्त
 उपावर्तत तस्माद्गायन्तः द्वियः कामयन्ते कामुका
 एनः द्वियो भवन्ति य एवं वेदाथो य एवं विद्वा-
 नपि जन्येषु भवन्ति तेभ्य एव ददत्युत यद्बहुतयाः
 (६) भवन्त्येकहायन्या क्रीणाति वाचैवैनः सर्वया
 क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्यां वाचं वदन्त्यकू-

(अरुणया सोमक्रयाभिधानम्)

टयाऽकर्णयाऽकाणयाऽश्लोणयाऽसंसशफया क्रीणाति
 सर्वयैवैनं क्रीणाति यच्छेतयां क्रीणीयाद्दुश्चर्मा
 यजमानः स्याद्यत्कृष्णयाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको
 यजमानः स्याद्याद्विरूपया वार्त्रेद्वी स्यात्स वाऽन्यं
 जिनीयात्तं वाऽन्यो जिनीयादरुणया पिङ्गाक्ष्या
 क्रीणात्येतद्वै सोमस्य रूपं स्वयैवैनं देवतया
 क्रीणाति (७) ॥

(निष्क्रीणीष्व दक्षिणाभिश्च वदन्ति मन्यन्ते गन्धर्वभ्यो बहुतयाः
 पिङ्गाक्ष्या दशं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

कद्रूः । च । वै । सुपर्णीति सुपर्णी । च । आत्मरूप-
 योरित्यात्मरूपयोः । अस्पर्धेताम् । सा । कद्रूः ।
 सुपर्णीमिति सुपर्णीम् । अजयत् । सा । अब्रवीत् ।
 तृतीयस्याम् । इतः । दिवि । सोमः । तम् । एति ।
 हर । तेन । आत्मानम् । निरिति । क्रीणीष्व । इति ।
 इयम् । वै । कद्रूः । असौ । सुपर्णीति सुपर्णी ।
 छन्दांसि । सौपर्ण्याः । सा । अब्रवीत् । अस्मै । वै ।
 पितरौ । पुत्रान् । विभृतः । तृतीयस्याम् । इतः । दिवि ।

सोमः । तम् । एति । हर । तेन । आत्मानम् । निरिति ।
 क्रीणीष्व (१) । इति । मा । कद्रूः । अवोचत् ।
 इति । जगती । उदिति । अपतत् । चतुर्दशाक्षरेति
 चतुर्दश—अक्षरा । सती । सा । अप्राप्येत्यप्र—आप्य ।
 नीति । अवर्तत । तस्यै । द्वे इति । अक्षरे इति ।
 अमीयेताम् । सा । पशुभिरिति पशु—भिः । च ।
 दीक्षया । च । एति । अगच्छत् । तस्मात् । जगती ।
 छन्दसाम् । पशव्यतमेति पशव्य—तमा । तस्मात् ।
 पशुमन्तमिति पशु—मन्तम् । दीक्षा । उपेति । नमति ।
 त्रिष्टुक् । उदिति । अपतत् । त्रयोदशाक्षरेति त्रयोदश—
 अक्षरा । सती । सा । अप्राप्येत्यप्र—आप्य । नीति ।
 अवर्तत । तस्यै । द्वे इति । अक्षरे इति । अमीयेताम् ।
 सा । दक्षिणाभिः । च (२) । तर्पसा । च । एति ।
 अगच्छत् । तस्मात् । त्रिष्टुभः । लोके । माध्यंदिने ।
 सर्वने । दक्षिणाः । नीयन्ते । एतत् । खलु । वाव । तर्पः ।
 इति । आहुः । यः । स्वम् । ददाति । इति । गायत्री ।
 उदिति । अपतत् । चतुरक्षरेति चतुः—अक्षरा । सती ।
 अजया । ज्योतिषा । तम् । अस्यै । अजा । अभीति ।
 अरुन्ध । तत् । अजायाः । अजत्वमित्यज—त्वम् । सा ।
 सोमम् । च । एति । अहरत् । चत्वारि । च ।

प्रपा० १ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अरुणया शोमक्रयाभिधानम्)

अक्षराणि । सा । अष्टाक्षरेत्यष्टा—अक्षरा । समिति ।
 अपद्यत । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति (३) ।
 कस्मात् । सत्यात् । गायत्री । कर्निष्ठा । छन्दसाम् ।
 सती । यज्ञमुखमिति यज्ञ—मुखम् । परीति । इयाय । इति ।
 यत् । एव । अदः । सोमम् । एति । अहरत् । तस्मात् ।
 यज्ञमुखमिति यज्ञ—मुखम् । परीति । ऐत् । तस्मात् । तेज-
 स्विनीतमेति तेजस्विनी—तमा । पद्भ्यामिति पत्—
 भ्याम् । द्वे इति । सर्वने इति । समगृह्लादिति सम्—अगृ-
 ह्लात् । मुखेन । एकम् । यत् । मुखेन । समगृह्लादिति
 सम्—अगृह्लात् । तत् । अधयत् । तस्मात् । द्वे इति ।
 सर्वने इति । शुक्रवती इति शुक्र—वती । प्रातःसवनमिति
 प्रातः—सवनम् । च । माध्यंदिनम् । च । तस्मात् । तृती-
 यसवन इति तृतीय—सवने । ऋजीषम् । अभीति ।
 सुन्वन्ति । धीतम् । इव । हि । मन्यन्ते (४) । आशि-
 रम् । अवेति । नयति । सशुक्रत्वायेति सशुक्र—त्वार्य ।
 अथो इति । समिति । भरति । एव । एनत् ।
 तम् । सोमम् । आह्नियमाणमित्यां—ह्नियमाणम् ।
 गन्धर्वः । विश्वावसुरिति विश्व—वसुः । परीति ।
 अमुष्णात् । सः । तिस्रः । रात्रीः । परिमुषित इति परि-
 मुषितः । अवसत् । तस्मात् । तिस्रः । रात्रीः । क्रीतः ।

सोमः । वसति । ते । देवाः । अब्रुवन् । स्त्रीकामा इति
 स्त्री—कामाः । वै । गन्धर्वाः । स्त्रिया । निरिति । क्रीणाम ।
 इति । ते । वाचम् । स्त्रियम् । एकहायनीमित्येक—हाय-
 नीम् । कृत्वा । तया । निरिति । अक्रीणन् । सा । रोहिता
 रूपम् । कृत्वा । गन्धर्वेभ्यः (५) । अपक्रम्येत्यप—क्रम्या
 अतिष्ठत् । तत् । रोहितः । जन्म । ते । देवाः । अब्रुवन् ।
 अपेति । युष्मत् । अक्रीणीत् । न । अस्मान् । उपावर्तत
 इत्युप—आवर्तते । वीति । ह्यामहै । इति । ब्रह्म । गन्धर्वाः ।
 अवदन् । अगायन् । देवाः । सा । देवान् । गायतः ।
 उपावर्ततेत्युप—आवर्तत । तस्मात् । गायन्तम् । स्त्रियः ।
 कामयन्ते । कामुकाः । एनम् । स्त्रियः । भवन्ति । यः ।
 एवम् । वेद । अथो इति । यः । एवम् । विद्वान् । अपीति ।
 जन्येषु । भवति । तेभ्यः । एव । ददाति । उत । यत् ।
 बहुतया इति बहु—तयाः (६) । भवन्ति । एकहायन्ये-
 त्येक—हायन्या । क्रीणाति । वाचा । एव । एनम् । सर्वया ।
 क्रीणाति । तस्मात् । एकहायना इत्येक—हायनाः । मनुष्याः ।
 वाचम् । वदन्ति । अकूटया । अकर्णया । अकाणया ।
 अश्लोणया । असप्तशफयेत्यसप्त—शफया । क्रीणाति । सर्वया ।
 एव । एनम् । क्रीणाति । यत् । श्वेतया । क्रीणीयात् ।
 दुश्वर्मेति दुः—चर्मा । यजमानः । स्यात् । यत् । कृष्ण्या ।

(भरुणया सोमक्रयप्रकारामिधानम्)

अनुस्तरणीत्यनु—स्तरणी । स्यात् । प्रमायुक इति प्र-
 मायुकः । यजमानः । स्यात् । यत् । द्विरूपयेति द्वि—रूपया ।
 वार्त्रघ्नीति वार्त्र—घ्नी । स्यात् । सः । वा । अन्यम् ।
 जिनीयात् । तम् । वा । अन्यः । जिनीयात् । अरुण्या ।
 पिङ्गाक्ष्येति पिङ्ग—अक्ष्या । क्रीणाति । एतत् । वै । सोमस्य ।
 रूपम् । स्वया । एव । एनम् । देवतया । क्रीणाति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके प्रथम-
 प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

तद्धिरण्यमभवत्तस्माद्भ्यो हिरण्यं पुनन्ति ब्रह्मवा-
 दिना वदन्ति कस्मात्सत्यादनस्थिकेन प्रजाः प्रवी-
 यन्तेऽस्थन्वतीर्जायन्त इति यद्धिरण्यं घृतेऽवधार्य
 जुहोति तस्मादनस्थिकेन प्रजाः प्र वीयन्तेऽस्थन्व-
 तीर्जायन्त एतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्वृतं तेजो हिरं-
 ण्यमियं ते शुक्र तनूरिदं वर्च इत्याह सतेजसमेवैन*
 सतनुं (१) करोत्यथो सं भरत्येवैनं यदबद्धमवद-
 ध्याद्गर्भीः प्रजानां परापातुकाः स्युर्बद्धमव दधाति
 गर्भीणां धृत्यै निष्टक्यै बध्नाति प्रजानां प्रजननाय
 वाग्वा एषा यत्सोमक्रयणी जूरसीत्याह यद्धि मनसा

जवते तद्वाचा वदति धृता मनसेत्याह । मनसा हि
 वाग्धृता जुष्टा विष्णव इत्याह (२) यज्ञो वै विष्णु-
 र्यज्ञायैवैनां जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसवसः प्रसव
 इत्याह सवितृप्रसूतामेव वाचमव रुन्धे काण्डेकाण्डे
 वै क्रियमाणे यज्ञश्च रक्षांश्चसि जिवाश्चसन्त्येष खलु
 वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्नेश्च सूर्यस्य च सूर्यस्य
 चक्षुराऽरुहमग्नेरक्षणः कनीनिकामित्याह य एवारक्षो-
 हतः पन्थास्तश्च समरोहति (३) वाग्वा एषा
 यत्सोमक्रयणी चिदासि मनाऽसीत्याह शास्त्यैवैना-
 मेतत्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते चिदसीत्याह यद्धि
 मनसा चेतयते तद्वाचा वदति मनाऽसीत्याह यद्धि
 मनसाऽभिगच्छति तत्करोति धीरसीत्याह यद्धि
 मनसा ध्यायति तद्वाचा (४) वदति दक्षिणाऽसी-
 त्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियाऽसीत्याह यज्ञियामेवैनां
 करोति क्षत्रियाऽसीत्याह क्षत्रिया ह्येषाऽदितिरस्युभ-
 यतःशीर्ष्णीत्याह यदेवाऽऽदित्यः प्रायणीयो यज्ञाना-
 मादित्य उदयनीयस्तस्मादेवमाह यदबद्धा स्यादयता
 स्याद्यत्पादिवद्धाऽनुस्तरणी स्यात्प्रमायुको यजमानः
 गत (५) यत्कर्णगृहीता वार्त्तद्वी स्यात्स वाऽन्यं

(अरुणया सोमक्रयप्रकाराभिधानम्)

जिनीयात्तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा पदि वध्ना-
 त्वित्याह मित्रो वै शिवो देवानां तेनैवैनां पदि
 वध्नाति पूषाऽध्वनः पात्वित्याहेयं वै पूषेमामेवास्या
 अधिपामकः समष्ट्या इन्द्रायाध्यक्षायेत्याहेन्द्रमे-
 वास्या अध्यक्षं करोति (६) अनु त्वा माता मन्य-
 तामनु पितेत्याहानुमतयैवैनया क्रीणाति सा देवि
 देवमच्छेहीत्याह देवी ह्येषा देवः सोम इन्द्राय सोम-
 मित्याहेन्द्राय हि सोमं आह्वियते यदेतवजुर्न ब्रूया-
 त्पराञ्चैव सोमक्रयणीयाद्बुद्धस्त्वाऽऽ वर्तयत्वित्याह
 रुद्रो वै क्रूरः (७) देवानां तमेवास्यै परस्तादधा-
 त्यावृत्त्यै क्रूरमिव वा एतत्करोति यद्बुद्धस्य कीर्तयति
 मित्रस्य पथेत्याह शान्त्यै वाचा वा एष वि क्रीणीते
 यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रय्ये-
 त्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाचं धत्तेऽनुपदासु-
 काऽस्य वाग्भवति य एवं वेद (८)

(सतनुं विष्णवं इत्याह समारोहति ध्यायति तद्वाचा

यजमानः स्यात्करोति क्रूरो वेद ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

तत् । हिरण्यम् । अ॒भ॒वत् । तस्मात् । अ॒द्भ्य इत्य॑त्—भ्यः ।
 हिर॑ण्यम् । पु॒न॒न्ति । ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न इति॑ ब्रह्म—वा॒दि॒नः ।
 व॒द॒न्ति । कस्मा॑त् । स॒त्यात् । अ॒न॒स्थि॒के॒न । प्र॒जा इति॑
 प्र—जाः । प्र॒वी॒य॒न्त इति॑ प्र—वी॒य॒न्ते । अ॒स्थ॒न्व॒ती॒रि॒त्य॒—
 स्थ॒न्—व॒तीः । जा॒य॒न्ते । इति॑ । यत् । हिर॑ण्यम् । घृ॒ते ।
 अ॒व॒धा॒ये॒त्य॒व—धा॒य । जु॒होति॑ । तस्मा॑त् । अ॒न॒स्थि॒के॒न ।
 प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । प्रेति॑ । वी॒य॒न्ते । अ॒स्थ॒न्व॒ती॒—
 रि॒त्य॒स्थ॒न्—व॒तीः । जा॒य॒न्ते । ए॒तत् । वै । अ॒ग्नेः ।
 प्रि॒यम् । धा॒र्म । यत् । घृ॒तम् । तेजः॑ । हिर॑ण्यम् । इ॒यम् ।
 ते । शु॒क्र । त॒नूः । इ॒दम् । वर्चः॑ । इति॑ । आ॒ह ।
 स॒ते॒ज॒सामि॒ति स—ते॒ज॒सम् । ए॒व । ए॒नम् । स॒त॒नु॒मि॒ति
 स—त॒नु॒म् (१) । क॒रोति॑ । अ॒थो इति॑ । स॒मि॒ति । भ॒रति॑ ।
 ए॒व । ए॒नम् । यत् । अ॒व॒द्धम् । अ॒व॒द॒ध्या॒दि॒त्य॒व—द॒ध्यात् ।
 गर्भाः॑ । प्र॒जा॒ना॒मि॒ति प्र—जा॒ना॒म् । प॒रा॒पा॒तु॒का इति॑ प॒रा—
 पा॒तु॒काः । स्युः॑ । ब॒द्धम् । अ॒वेति॑ । द॒धाति॑ । गर्भा॑णाम् ।
 धृ॒त्यै । नि॒ष्ट॒क्य॑म् । ब॒ध्नाति॑ । प्र॒जा॒ना॒मि॒ति प्र—जा॒ना॒म् ।
 प्र॒ज॒न॒ना॒येति॑ प्र—ज॒न॒ना॒य । वाक् । वै । ए॒षा । यत् ।
 सो॒म॒ऋ॒च॒णीति॑ सोम—ऋ॒च॒णी । जूः । अ॒सि । इति॑ । आ॒ह ।
 यत् । हि । म॒न॒सा । ज॒व॒न्ते । तत् । वा॒चा । व॒दति॑ । धृ॒ता ।

(भरुणया सोमक्रयप्रकाराभिधानम्)

मनसा । इति । आह । मनसा । हि । वाक् । धृता ।
 जुष्टा । विष्णवे । इति । आह (२) । यज्ञः । वै । विष्णुः ।
 यज्ञाय । एव । एनाम् । जुष्टाम् । करोति । तस्याः । ते ।
 सत्यसवस इति सत्य—सवसः । प्रसव इति प्र—सवे । इति ।
 आह । सवितृप्रसूतामिति सवितृ—प्रसूताम् । एव । वाचम् ।
 अवेति । रुन्धे । काण्डेकाण्ड इति काण्डे—काण्डे । वै ।
 क्रियमाणे । यज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति । एषः ।
 खलु । वै । अरक्षोहत इत्यरक्षः—हतः । पन्थाः । यः ।
 अग्नेः । च । सूर्यस्य । च । सूर्यस्य । चक्षुः । एति ।
 अरुहम् । अग्नेः । अक्षणः । कनीनिकाम् । इति । आह ।
 यः । एव । अरक्षोहत इत्यरक्षः—हतः । पन्थाः । तम् ।
 समरोहतीति सम्—आरोहति (३) । वाक् । वै । एषा । यत् ।
 सोमक्रयणीति सोम—क्रयणी । चित् । असि । मना । असि ।
 इति । आह । शास्ति । एव । एनाम् । एतत् । तस्मात् ।
 शिष्टाः । प्रजा इति प्र—जाः । जायन्ते । चित् । असि ।
 इति । आह । यत् । हि । मनसा । चेतयते । तत् । वाचा ।
 वदति । मना । असि । इति । आह । यत् । हि । मनसा ।
 अभिगच्छतीत्यभि—गच्छति । तत् । करोति । धीः । असि ।
 इति । आह । यत् । हि । मनसा । ध्यायति । तत् । वाचा ।
 (४) । वदति । दक्षिणा । असि । इति । आह । दक्षिणा ।

हि । एषा । यज्ञियां । असि । इति । आह । यज्ञियाम् ।
 एव । एनाम् । करोति । क्षत्रियां । असि । इति । आह ।
 क्षत्रियां । हि । एषा । अदितिः । असि । उभयतः शीष्णी-
 त्युभयतः—शीष्णीं । इति । आह । यत् । एव । आदित्यः ।
 प्रायणीय इति प्र—अयनीयः । यज्ञानाम् । आदित्यः ।
 उदयनीय इत्युत्—अयनीयः । तस्मात् । एवम् । आह ।
 यत् । अवद्धा । स्यात् । अर्यता । स्यात् । यत् । पदिव-
 द्धेति पदि—वद्धा । अनुस्तरणीत्यनु—स्तरणी । स्यात् ।
 प्रमार्युक इति प्र—मार्युकः । यर्जमानः । स्यात् (५) । यत् ।
 कर्णगृहीतेति कर्ण—गृहीता । वार्त्रघ्नीति वार्त्र—घ्नी । स्यात् ।
 सः । वा । अन्यम् । जिनीयात् । तम् । वा । अन्यः ।
 जिनीयात् । मित्रः । त्वा । पदि । वध्नातु । इति । आह ।
 मित्रः । वै । शिवः । देवानाम् । तेन । एव । एनाम् । पदि ।
 वध्नाति । पूषा । अध्वनः । पातु । इति । आह । इयम् ।
 वै । पूषा । इमाम् । एव । अस्याः । अधिपामित्यधि—पाम् ।
 अकः । समष्ट्या इति सम्—अष्ट्यै । इन्द्राय । अध्यक्षाये-
 त्यधि—अक्षाय । इति । आह । इन्द्रम् । एव । अस्याः ।
 अध्यक्षमित्यधि—अक्षम् । करोति (६) । अन्विति ।
 त्वा । माता । मन्यताम् । अन्विति । पिता । इति ।
 आह । अनुमतयेत्यनु—मतया । एव । एनया । क्रीणाति । सा ।

(पदसंग्रहणाभिधानम्)

देवि । देवम् । अच्छ । इहि । इति । आह । देवी । हि ।
 एषा । देवः । सोमः । इन्द्राय । सोमम् । इति । आह ।
 इन्द्राय । हि । सोमः । आहियत इत्या-हियते ।
 यत् । एतत् । यजुः । न । इत्यात् । पराची । एव । सोम-
 क्रयणीति सोम-क्रयणी । इत्यात् । रुद्रः । त्वा । एति ।
 वर्तयतु । इति । आह । रुद्रः । वै । क्रूरः (७) ।
 देवानाम् । तम् । एव । अस्यै । परस्तात् । दधाति ।
 आवृत्त्या इत्या-वृत्त्यै । क्रूरम् । इव । वै । एतत् । करोति ।
 यत् । रुद्रस्य । कीर्तयति । मित्रस्य । पथा । इति ।
 आह । शान्त्यै । वाचा । वै । एषः । वीति । क्रीणीते ।
 यः । सोमक्रयण्येति सोम-क्रयण्या । स्वस्ति । सोमसखेति
 सोम-सखा । पुनः । एति । इहि । सह । रय्या । इति ।
 आह । वाचा । एव । विक्रीयेति वि-क्रीय । पुनः ।
 आत्मन् । वाचम् । धत्ते । अनुपदासुकेत्यनुप-दासुका ।
 अस्य । वाक् । भवति । यः । एवम् । वेद (८) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

षट्पदान् यनुनिष्क्रामति षडहं वाङ्नाति

वदत्युत संवत्सरस्यायने यावत्येव वाक्तामव रुन्धे
 सप्तमे पदे जुहोति सप्त पदा शकरी पशवः शकरी
 पशुनेवाव रुन्धे सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः
 सप्त छन्दाःस्युभयस्यावरे रुद्ध्यै वस्व्यसि रुद्राऽसी-
 त्याह रूपमेवास्या एतन्महिमानम् (१) व्याचष्टे
 बृहस्पतिस्त्वा सुप्ते रण्वत्स्वित्याह ब्रह्म वै देवानां
 बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशुनवा रुन्धे रुद्रो वसुभिरा
 चिकेत्वित्याहाऽऽवृत्त्यै पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्नाजिघर्षि
 देवयजन इत्याह पृथिव्या ह्येषः मूर्धा येद्देवयजनमि-
 डायाः पद इत्याहेडायै हेतत्पदं योत्सोमक्रयण्यै घृतवति
 स्वाहा (२) इत्याह यदेवास्यै पदाद्धृतमपीडयत
 तस्मादेवमाह यदध्वरुरेनशावाहुतिं जुहुयादन्धोऽध्वर्युः
 स्याद्भक्षांसि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्नि-
 वत्येव जुहोति नान्धोऽध्वर्युर्भवति नो यज्ञः रक्षांसि
 घ्नन्ति काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षांसि
 जिघांसन्ति परिलिखितः रक्षः परिलिखिता अरा-
 तय इत्याह रक्षसामपहत्यै (३) इदमहः रक्षसो
 ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म
 इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि
 तयोरेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति पशवो वै सोम-

(पदसंग्रहणामिधानम्)

क्रयण्यै पदं यावत्सूतः सं वपति पशून्नेवाव रुन्धेऽस्मे
 राय इति सं वपत्यात्मानमेवाध्वर्युः (४) पशुभ्यो
 नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्र यच्छति
 यजमान एव रयिं दधाति तोते राय इति पत्निया
 अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु
 निधत्ते तादृगेव तत्त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा
 वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु
 दधात्यस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा
 आहवनीयो यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिँल्लोके पशुमा-
 न्त्स्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्त्स्यादुभयोरुप
 वपत्युभयेरिवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति (५) ॥

(महिमानः स्वाहाऽपहत्या अध्वर्युर्वीयते

चतुर्विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

षट् । पदानि । अनु । नीति । क्रामति । षडहमिति
 षट्—अहम् । वाक् । न । अतीति । वदति । उत ।
 संवत्सरस्येति सं—वत्सरस्य । अयने । यावती । एव ।

(पदसंग्रहणामिधानम्)

त्युप—अस्य । जुहोति । अग्निवतीत्याग्नि—वर्ति । एव ।
जुहोति । न । अन्धः । अध्वर्युः । भवति । न । यज्ञम् ।
रक्षांसि । घ्नन्ति । काण्डे काण्ड इति काण्डे—काण्डे ।
वै । क्रियमाणे । यज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति ।
परिलिखितमिति परि—लिखितम् । रक्षः । परिलिखिता
इति परि—लिखिताः । अरातयः । इति । आह ।
रक्षसाम् । अपंहत्या इत्यप—हत्यै (३) । इदम् । अहम् ।
रक्षसः । ग्रीवाः । अपीति । कृन्तामि । यः । अस्मान् ।
द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । इति । आह । द्वौ ।
वाच । पुरुषौ । यम् । च । एव । द्वेष्टि । यः । च । एनम् ।
द्वेष्टि । तयोः । एव । अनन्तरायमित्यनन्तः—आयम् ।
ग्रीवाः । कृन्तति । पशवः । वै । सोमक्रयण्या इति
सोम—क्रयण्यै । पदम् । यावत्सूतमिति यावत्—सूतम् ।
समिति । वपति । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । अस्मे
इति । रायः । इति । समिति । वपति । आत्मानम् । एव ।
अध्वर्युः (४) । पशुभ्य इति पशु—भ्यः । न । अन्तः ।
एति । त्वे इति । रायः । इति । यजमानाय । प्रेति ।
यच्छति । यजमाने । एद । रयिम् । दधाति । तोते ।
रायः । इति । पत्नियै । अर्धः । वै । एषः । आत्मनः ।
यत् । पत्नी । यथा । गृहेषु । निधत्त इति नि—धत्ते ।

त्येव ब्रूयाद्यदीतरम् (१) यदीतरमुभयेनैव
 सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात्सोमविक्रयी क्षोधुकोऽ-
 रुणो ह स्माऽऽहौपवेशिः सोमक्रयण एवाहं
 तृतीयसवनमव रुन्ध इति पशूनां चर्मन्मिमीते
 पशूनेवाव रुन्धे पशवो हि तृतीयः सवनं यं
 कामयेतापशुः स्यादित्यृक्षतस्तस्यमितीतर्क्षं वा अपश-
 व्यमपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्यात्
 (२) इति लोमतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनाः
 रूपः रूपेणैवास्मै पशूनव रुन्धे पशुमानेव भवत्य-
 पामन्ते क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणात्यमात्योऽसी-
 त्याहामैवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्य
 ग्रहो न साऽच्छ याति महिमानमेवास्याच्छ यात्यनसा
 (३) अच्छ याति तस्मादनोवाह्यः समे जीवनं
 यत्र खलु वा एतः शीष्णा हरन्ति तस्माच्छीर्षहायं
 गिरौ जीवनमभि त्यं देवः सवितारमित्यतिच्छन्दसर्चा
 मिमीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरेवैनं
 छन्दोभिर्मिमीते वर्षम वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा
 यदतिच्छन्दसर्चा मिमीते वर्षमैवैनं समानानां
 करोत्येक्यैकयोत्सर्गम् (४) मिमीतेऽयातयान्नि-
 यायातयान्निवैवैनं मिमीते तस्मान्नानांवीर्या अद्गु-

(सोमोन्मानाभिधानम्)

ल॒यः सर्वा॑स्वङ्गु॒ष्ठमु॒प नि गृ॑ह्णाति तस्मात्समाव॑द्दी-
र्योऽन्या॑भिरङ्गुलिभिस्तस्मात्सर्वा॑ अनु॒ सं च॑रति
यत्सह॑ सर्वा॑भिर्मिमीते स॒श्लि॒ष्टा अङ्गु॑लयो जायेरन्ने-
कैकयोत्सर्गं॑ मिमीते तस्माद्विभ॑क्ता जायन्ते पञ्च
कृत्वो॑ यजु॒षा मिमीते॑ पञ्चाक्षरा॒ पङ्क्तिः॑ पाङ्क्तो॑
यज्ञो॑ यज्ञमेवाव॑ रुन्धे पञ्च कृत्वस्तू॒ष्णीम् (५)
दश॑ सं प॑द्यन्ते दशाक्षरा॒ विराडन्नं॑ विराड्विराजैवा-
न्नाय॑मव॑ रुन्धे ययजु॒षा मिमीते॑ भूतमेवाव॑ रुन्धे
यत्तू॒ष्णीं भवि॑ष्यद्यद्वै तावानेव॑ सोमः॒ स्याद्याव॑न्तं
मिमीते॑ यजमानस्यैव स्यान्नापि॑ सदस्यानां प्रजाभ्य-
स्त्वेत्यु॒प समू॑हति सदस्यानेवान्वाभ॑जति वाससो॒प
नह्यति॑ सर्वदेवत्यं वै (६) वासः सर्वा॑भिरवैनं
देवता॑भिः सम॑र्धयति पशवो॒ वै सोमः॑ प्राणाय
त्वेत्यु॒प नह्यति॑ प्राणमेव॒ पशुषु॑ दधाति व्यानाय
त्वेत्यनु॑ शृ॒न्थति॑ व्यानमेव॒ पशुषु॑ दधाति तस्मात्स्वप॑न्तं
प्राणा॒ न ज॑हति (७) ॥

(इतरं पशुमान्त्स्याद्यात्यनसोत्सर्गं तूष्णीम्)

सर्वदेवत्यं वै त्रयस्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । विचित्य
 इति वि-चित्यः । सोमा३ः । न । विचित्या३ इति
 वि-चित्या३ः । इति । सोमः । वै । ओषधीनाम् । राजा ।
 तस्मिन् । यत् । आपन्नमित्या-पन्नम् । असितम् । एव ।
 अस्य । तत् । यत् । विचिनुयादिति वि-चिनुयात् ।
 यथा । आस्यात् । असितम् । निष्विदतीति निः-
 स्विति । तादृक् । एव । तत् । यत् । न । विचिनुया-
 दिति वि-चिनुयात् । यथा । अक्षन् । आपन्नमित्या-
 पन्नम् । विधावतीति वि-धावति । तादृक् । एव ।
 तत् । क्षोधुकः । अध्वर्युः । स्यात् । क्षोधुकः । यजमानः ।
 सोमविक्रयिन्निति सोम-विक्रयिन् । सोमम् । शोधय ।
 इति । एव । ब्रूयात् । यदि । इतरम् । (१) । यदि ।
 इतरम् । उभयेन । एव । सोमविक्रयिणमिति सोम-
 विक्रयिणम् । अर्पयति । तस्मात् । सोमविक्रयीति सोम-
 विक्रयी । क्षोधुकः । अरुणः । ह । स्म । आह ।
 औपवेशिरित्यौष-वेशिः । सोमक्रयण इति सोम-क्रयणे ।
 एव । अहम् । तृतीयसवनमिति तृतीय-सवनम् ।
 अवेति । रुन्धे । इति । पशूनाम् । चर्मन् ।

मिमीते । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । पशवः । हि ।
 तृतीयम् । सर्वनम् । यम् । कामयेत । अपशुः । स्यात् ।
 इति । ऋक्षतः । तस्य । मिमीत । ऋक्षम् । वै । अपश-
 व्यम् । अपशुः । एव । भवति । यम् । कामयेत । पशुमा-
 निति पशु—मान् । स्यात् (२) । इति । लोमतः । तस्य ।
 मिमीत । एतत् । वै । पशूनाम् । रूपम् । रूपेण । एव ।
 अस्मै । पशून् । अवेति । रुन्धे । पशुमानिति पशु—मान् ।
 एव । भवति । अपाम् । अन्ते । क्रीणाति । सरसमिति
 स—रसम् । एव । एनम् । क्रीणाति । अमात्यः । असि ।
 इति । आह । अमा । एव । एनम् । कुरुते । शुक्रः । ते ।
 ग्रहः । इति । आह । शुक्रः । हि । अस्य । ग्रहः । अनसा ।
 अच्छ । याति । महिमानम् । एव । अस्य । अच्छ । याति ।
 अनसा (३) । अच्छ । याति । तस्मात् । अनोवाह्य-
 मित्यनः—वाह्यम् । समे । जीवनम् । यत्र । खलु । वै ।
 एतम् । शीर्ष्णा । हरन्ति । तस्मात् । शीर्षहार्यमिति शीर्ष-
 हार्यम् । गिरौ । जीवनम् । अभीति । त्यम् । देवम् ।
 सवितारम् । इति । अतिच्छन्दसेत्यति—छन्दसा । ऋचा ।
 मिमीते । अतिच्छन्दा इत्यति—छन्दाः । वै । सर्वाणि ।
 छन्दांसि । सर्वोभिः । एव । एनम् । छन्दोभिरिति छन्दः—
 भिः । मिमीते । वर्ष्म । वै । एषा । छन्दसाम् । यत् ।

(सोमोन्मानाभिवानम्)

अतिच्छन्दा इत्यति—छन्दाः । यत् । अतिच्छन्दसेत्यति—
 छन्दासा । ऋचा । मिमीते । वर्ष्म । एव । एनम् । समा-
 नानाम् । करोति । एक्यैकयेत्येकया—एकया । उत्सर्गमि-
 त्युत्—सर्गम् (४) । मिमीते । अयातयाम्नियायातयाम्नि-
 येत्ययातयाम्निया—अयातयाम्निया । एव । एनम् । मिमीते ।
 तस्मात् । नानावीर्या इति नाना—वीर्याः । अङ्गुलयः ।
 सर्वासु । अङ्गुष्ठम् । उर्प । नीति । गृह्णाति । तस्मात् ।
 समावर्दीर्य इति समावत्—वीर्यः । अन्याभिः । अङ्गुलि-
 भिरित्यङ्गुलि—भिः । तस्मात् । सर्वाः । अनु । समिति ।
 चरति । यत् । सह । सर्वाभिः । मिमीत । सश्लिष्टा इति
 सं—श्लिष्टाः । अङ्गुलयः । जायेरन् । एक्यैकयेत्येकया—
 एकया । उत्सर्गमित्युत्—सर्गम् । मिमीते । तस्मात् ।
 विभक्ता इति वि—भक्ताः । जायन्ते । पञ्च । कृत्वः ।
 यजुषा । मिमीते । पञ्चाक्षरेति पञ्च—अक्षरा । पङ्क्तिः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धे । पञ्च ।
 कृत्वः । तूष्णीम् (५) । दश । समिति । पयन्ते । दशाक्ष-
 रेति दश—अक्षरा । विराडिति वि—राट् । अन्नम् । विरा-
 डिति वि—राट् । विराजेति वि—राजा । एव । अन्नाद्यमि-
 त्यन्न—अद्यम् । अवेति । रुन्धे । यत् । यजुषा । मिमीते ।
 भूतम् । एव । अवेति । रुन्धे । यत् । तूष्णीम् । भविष्यत् ।

(भन्वैः सोमरूचामिषानम्)

यत् । वै । तावान् । एव । सोमः । स्यात् । यावन्तम् ।
 मिमीते । यजमानस्य । एव । स्यात् । न । अपीति । सद-
 स्यानाम् । प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । त्वा । इति । उर्ष ।
 समिति । जहति । सदस्यान् । एव । अन्वाभजतीत्यनु-आ-
 भजति । वाससा । उपेति । नह्यति । सर्वदेवत्यामिति
 सर्व-देवत्यम् । वै । (६) । वासः । सर्वाभिः ।
 एव । एनम् । देवताभिः । समिति । अर्धयति ।
 पशवः । वै । सोमः । प्राणायेति प्र-
 अनाय । त्वा । इति । उपेति । नह्यति । प्राणमिति
 प्र-अनम् । एव । पशुषु । दधाति । व्यानायेति वि-
 अनाय । त्वा । इति । अन्विति । शृन्थति । व्यानमिति
 वि-अनम् । एव । पशुषु । दधाति । तस्मात् । स्वपन्तम् ।
 प्राणा इति प्र-अनाः । न । जहति । (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

यत्कलया ते शफेन ते क्रीणानीति पणेतारो-
 अर्धे सोमं कुर्यादगोअर्धं यजमानमगोअर्धमध्वयुं
 गोस्तु महिमानं नावे तिरेद्गवां ते क्रीणानीत्येव
 त्रयाद्गोअर्धमेव सोमं करोति गोअर्धं यजमानं

(भन्वैः सोमक्रयाभिधानम्)

गोअर्घमध्वर्युं न गोर्महिमानमव तिरत्यजया
 क्रीणाति सतपसमेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति
 सशुक्रमेव (१) एनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति
 साशिरमेवैनं क्रीणात्यृषभेण क्रीणाति सेन्द्रमेवैनं
 क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति वह्निर्वा अनड्वा-
 न्वहिनैव वह्निं यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां क्रीणाति
 मिथुनस्यावरुद्ध्यै वाससा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै
 वासः सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दश सं
 पयन्ते दक्षाक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नायमव
 रुन्धे (२) तर्पसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्ण इत्याह
 पशुभ्य एव तर्ध्वर्युर्नि हनुत आत्मनोऽनात्रस्काय
 गच्छति श्रियं प्र पशूनामोति य एवं वेद शुक्रं
 ते शुक्लेण क्रीणामीत्याह यथायजुरैवैतद्देवा वै
 येन हिरण्येन सोममक्रीणन्तर्दभीषहा पुनराऽददत्
 को हि तेजसा विक्रेष्यत् इति येन हिरण्येन (३)
 सोमं क्रीणीयात्तर्दभीषहा पुनरा ददीत् तेजं
 एवाऽऽत्मन्धत्तेऽस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम
 इत्याह ज्योतिरेव यजमाने दधाति तमसा
 सोमविक्रयिणिमर्पयति यदनुपग्रथ्य हन्यादन्दशुका
 स्ताः समाः सर्पाः स्युरिदमहः सर्पाणां दन्दशुकानां

(अन्यैः सोमक्रयामिधानम्)

करोति । गोअर्घमिति गो—अर्घम् । यजमानम् ।
 गोअर्घमिति गो—अर्घम् । अध्वर्युम् । न । गोः ।
 महिमानम् । अवेति । तिरति । अजया । क्रीणाति ।
 सतपसमिति स—तपसम् । एव । एनम् । क्रीणाति ।
 हिरण्येन । क्रीणाति । सशुक्रमिति स—शुक्रम् । एव
 (१) । एनम् । क्रीणाति । धेन्वा । क्रीणाति ।
 साशिरामिति स—आशिरम् । एव । एनम् । क्रीणाति ।
 ऋषभेण । क्रीणाति । सेन्द्रमिति स—इन्द्रम् । एव ।
 एनम् । क्रीणाति । अनडुहा । क्रीणाति । वह्निः । वै ।
 अनड्वान् । वह्निना । एव । वह्नि । यज्ञस्य । क्रीणाति ।
 मिथुनाभ्याम् । क्रीणाति । मिथुनस्य । अर्वरुद्ध्या
 इत्यर्व—रुद्ध्यै । वाससा । क्रीणाति । सर्वदेवत्यामिति
 सर्व—देवत्यम् । वै । वासः । सर्वाभ्यः । एव । एनम् ।
 देवताभ्यः । क्रीणाति । दशं । समिति । पयन्ते ।
 दशाक्षरेति दश—अक्षरा । विराडिति वि—राट् । अन्नम् ।
 विराडिति वि—राट् । विराजेति वि—राजा । एव ।
 अन्नायमित्यन्न—अयम् । अवेति । रुन्धे (२) ।
 तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । वर्णः ।
 इति । आह । पशुभ्य इति पशु—भ्यः । एव । तत् ।
 अध्वर्युः । नीति । हनुते । आत्मनः । अनावस्काये-

त्यना—व्रस्काय । गच्छति । श्रियम् । प्रेति । पशुन् ।
 आप्नोति । यः । एवम् । वेद । शुक्रम् । ते । शुक्रेण ।
 क्रीणामि । इति । आह । यथायजुरिति यथा—यजुः ।
 एष । एतत् । देवाः । वै । येन । हिरण्येन । सोमम् ।
 अक्रीणन् । तत् । अभीषहेत्यभि—सहा । पुनः । एति ।
 अददत् । कः । हि । तेजसा । विक्रेष्यत् इति वि-
 क्रेष्यते । इति । येन । हिरण्येन (३) । सोमम् ।
 क्रीणीयात् । तत् । अभीषहेत्यभि—सहा । पुनः । एति ।
 ददीत् । तेजः । एव । आत्मन् । धत्ते । अस्मे इति ।
 ज्योतिः । सोमविक्रयिणीति सोम—विक्रयिणि । तमः ।
 इति । आह । ज्योतिः । एव । यजमाने । दधाति ।
 तमसा । सोमविक्रयिणमिति सोम—विक्रयिणम् । अर्प-
 यति । यत् । अनुपग्रथ्येत्यनुप—ग्रथ्य । हन्यात् ।
 दन्दशूकाः । ताम् । समाम् । सर्पाः । स्युः । इदम् ।
 अहम् । सर्पाणाम् । दन्दशूकानाम् । ग्रीवाः । उपेति ।
 ग्रथ्नामि । इति । आह । अदन्दशूकाः । ताम् ।
 समाम् । सर्पाः । भवन्ति । तमसा । सोमविक्रयिणमिति
 सोम—विक्रयिणम् । विध्यति । स्वान् (४) । भ्राज ।
 इति । आह । एते । वै । अमुष्मिन् । लोके । सोमम् ।
 अरक्षन् । तेभ्यः । अधीति । सोमम् । एति ।

(क्रीतसोमस्य शकटेन नयनाभिधानम्)

अहरन् । यत् । एतेभ्यः । सोमक्रयणानिति सोम-
 क्रयणान् । न । अनुदिशोदित्यनु-दिशेत् । अक्रीतः ।
 अस्य । सोमः । स्यात् । न । अस्य । एते । अमुष्मिन् ।
 लोके । सोमम् । रक्षेयुः । यत् । एतेभ्यः । सोमक्रय-
 णानिति सोम-क्रयणान् । अनुदिशतीत्यनु-दिशति ।
 क्रीतः । अस्य । सोमः । भवति । एते । अस्य ।
 अमुष्मिन् । लोके । सोमम् । रक्षन्ति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि
 सुमित्रथा इत्याह शान्त्या इन्द्रस्योरुमा विश दक्षि-
 णमित्याह देवा वै यः सोममक्रीणन्तमिन्द्रस्योरौ
 दक्षिण आंऽसादयन्नेष खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते
 तस्मादेवमाहोदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवान्वा-
 रभ्योत् (१) तिष्ठत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरि-
 क्षदेवत्योः १ ह्येतर्हि सोमोऽदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद
 आ सीदित्याह यथायजुरेवैतद्वि वा एनेमेतदर्धयति

यद्धारुणः सन्तं मैत्रं करोति वारुण्यर्चाऽऽ सादयति
 स्वयैवेन देवतया समर्धयति वाससा पर्यान्हाति सर्व-
 देवत्यं वै वासः सर्वाग्निरेव (२) एनं देवताग्निः
 समर्धयत्यथो रक्षसामर्पहत्यै वनेषु व्यन्तरिक्षं तताने-
 चनेषु हि व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्स्वित्याह
 वाजः लो अग्निष्वित्याह पयो ह्यग्निष्वित्याह
 हत्सु क्रतुमित्याह हत्सु हि क्रतुं वरुणो विश्वाग्निमि-
 त्याह वरुणो हि विश्वाग्निं दिवि सूर्यम् (३)
 इत्याह दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह आवाणो
 वा अद्र्यस्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजति
 तस्माद्देवमाहोद्दु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्चा कृष्णा-
 जिनं प्रत्यान्हाति रक्षसामर्पहत्या उच्चावेतं धूर्षाहा-
 वित्याह यथायजुरेवैतत्प्र च्यवस्व भुवस्पत इत्याह
 भूतानाः हि (४) एष पतिर्विश्वान्यग्नि धामा-
 नीत्याह विश्वानि हेऽग्निषोऽग्नि धामानि प्रच्यवते
 मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोमंसाह्विय-
 माणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्तस्माद्देवमाहार्प-
 रिमोषाय यजमानस्य स्वस्त्ययन्यसीत्याह यजमा-
 नस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै वरुणो वा
 एष यजमानमथ्यैति यत् (५) क्रीतः सोम उप-

(ऋतसोमस्य शकटेन मयनाभिधानम्)

नद्धो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्याह शान्त्या
 आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति तिष्ठते तौ संभवन्तौ
 यजमानमभि संभवतः पुरा खलु ववैष मेधायाऽऽ-
 त्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितौ यदग्नीषो-
 मीर्यं पशुमालभत आत्मनिष्करण एवास्य स
 तस्मात्तस्य नाऽऽशं पुरुषनिष्करण इव ह्यथो
 खल्वाहुरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति
 यदग्नीषोमीर्यं पशुमालभते वार्त्रघ्न एवास्य स
 तस्माद्वाशं वारुण्यर्चा परि चरति स्वयैवैनं
 देवतया परि चरति (६) ॥

(अन्वारम्योत्सर्वाभिरेव सूर्यं भूतानां

ह्येति यदाहुः सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

प्राचीनवशं यावन्त ऋक्सामे वै वाग्नै देवेभ्यो देवा वै देवयजनं
 कष्टश्च तद्विरण्यं षट्पदानि ब्रह्मवादिनो विचित्यो यत्कलयां ते वारुणे
 वै ऋतः सोम एकादश ॥ ११ ॥

प्राचीनवशं स्वाहेत्याह येऽन्तःशरा ह्येष संतपसा

च यत्कर्णगृहीतेति लोमतो वारुणः

षट्सप्ततिः ॥ ७६ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(एष षष्ठाष्टके प्रथमप्रपाठक एषादहोऽनुदाकः ।)

वारुणः । वै । क्रीतः । सोमः । उपनद्ध इत्युप-नद्धः ।
 मित्रः । नः । एति । इहि । सुमित्रधा इति सुमित्र-धाः ।
 इति । आह । शान्त्यै । इन्द्रस्य । उरुम् । एति । विश ।
 दक्षिणम् । इति । आह । देवाः । वै । यम् । सोमम् ।
 अक्रीणन् । तम् । इन्द्रस्य । उरौ । दक्षिणे । एति ।
 असादयन् । एवः । खलु । वै । एतहि । इन्द्रः । यः ।
 यजते । तस्मात् । एवम् । आह । उदिति । आयुषा ।
 स्वायुषेति सु-आयुषा । इति । आह । देवताः । एव ।
 अन्वारभ्येत्यनु-आरभ्य । उदिति । (१) । तिष्ठति ।
 उरु । अन्तरिक्षम् । अन्विति । इहि । इति । आह ।
 अन्तरिक्षेदेत्य इत्यन्तरिक्ष-देवत्यः । हि । एतहि । सोमः ।
 अदित्याः । सदेः । असि । अदित्याः । सदेः । एति ।
 सीद । इति । आह । यथायजुरिति यथा-यजुः ।
 एव । एतत् । वीति । वै । एनम् । एतत् । अर्धयति ।
 यत् । वारुणम् । सन्तम् । मैत्रम् । करोति । वारुण्या ।
 ऋचा । एति । सादयति । स्वया । एव । एनम् ।

प्रपा० १ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(क्रीतसोमस्य शकटेन नयनाभिधानम्)

देवर्तया । समिति । अर्धयति । वाससा । पर्यान्ह्यतीति
 परि-आन्ह्यति । सर्वदेवत्यमिति सर्व-देवत्यम् । वै । वासः ।
 सर्वाभिः । एव (२) । एनम् । देवताभिः ।
 समिति । अर्धयति । अथो इति । रक्षसाम् ।
 अपहत्या इत्यर्प-हृत्यै । वनेषु । वीति । अन्तरिक्षम् ।
 ततान् । इति । आह । वनेषु । हि । वीति । अन्तरिक्षम् ।
 ततान् । वाजम् । अर्वत्स्वित्यर्वत्-सु । इति । आह । वाजम् ।
 हि । अर्वत्स्वित्यर्वत्-सु । पर्यः । अग्नियासु । इति ।
 आह । पर्यः । हि । अग्नियासु । त्वत्स्विति त्वत्-सु ।
 क्रतुम् । इति । आह । त्वत्स्विति त्वत्-सु । हि । क्रतुम् ।
 वरुणः । विश्वु । अग्निम् । इति । आह । वरुणः । हि ।
 विश्वु । अग्निम् । दिवि । सूर्यम् (३) । इति । आह ।
 दिवि । हि । सूर्यम् । सोमम् । अद्रौ । इति । आह ।
 ग्रावाणः । वै । अद्रयः । तेषु । वै । एषः । सोमम् ।
 दधाति । यः । यजते । तस्मात् । एवम् । आह । उदिति ।
 उ । त्यम् । जातवेदसमिति जात-वेदसम् । इति । सौर्या ।
 ऋचा । कृष्णाजिनमिति कृष्ण-अजिनम् । प्रत्यान्-
 ह्यतीति प्रति-आन्ह्यति । रक्षसाम् । अपहत्या इत्यर्प-
 हृत्यै । उन्नौ । एति । इतम् । धूर्षाहाधिति धूः-साहौ ।
 इति । आह । यथायजुरिति यथा-यजुः । एव । एतत् ।

प्रेति । च्यवस्व । जुवः । पन । इति । आह । मृत्तानाम् ।
 हि (४) । पृषः । पतिः । विश्वानि । अज्ञानि ।
 धामानि । इति । आह । विश्वानि । हि । पृषः ।
 अज्ञानि । धामानि । प्रच्यवन् इति प्र-च्यवन्ते । मा ।
 त्वा । परिपरीति परि-परि । विदत् । इति । आह ।
 यत् । पृष । अदः । मोमम् । आहृग्यमाणमित्या-हृग्यमाणम् ।
 गन्धर्वः । विश्वार्धसुगिति विश्व-वसुः । पर्यमुष्णादिति
 परि-अमुष्णात् । तस्मात् । एवम् । आह । अपरिमो-
 षायेत्यपरि-मोषाय । यजमानस्य । स्वस्त्ययनीति
 स्वस्ति-अयनी । अग्नि । इति । आह । यजमानस्य ।
 पृष । पृषः । यजस्य । अन्वारम्भ इत्यनु-आरम्भः ।
 अनवाच्छिन्त्या इत्यनव-च्छिन्यै । वरुणः । वै । पृषः ।
 यजमानम् । अग्नि । एति । एति । यत् (५) ।
 क्रौतः । सोमः । उपनद्ध इत्युप-नद्धः । नमः ।
 मित्रस्य । वरुणस्य । चक्षते । इति । आह । शान्त्यै ।
 पति । सोमम् । वहन्ति । अग्निर्वा । प्रतीति । तिष्ठते ।
 तौ । संजवन्ताविति सं-जवन्तौ । यजमानम् । अग्नि ।
 समिति । भवतः । पुग । खलु । वाव । पृषः । मेधाय ।
 आत्मानम् । आरज्येत्या-रज्यै । चरति । यः ।
 दीक्षितः । यत् । अग्नीषोमीयमित्यग्नी-सोमीयम् ।

(भातिश्वेद्यभिधानम्)

प॒शुम् । आ॒ल॒भ॒त॒ इत्या—ल॒भ॒ते । आ॒त्म॒निष्क॒र्य॒ण
इत्या॒त्म—निष्क॒र्य॒णः । ए॒व । अ॒स्य॒ । सः । तस्मा॑त् ।
तस्य॑ । न । आ॒श्र्य॒म् । पु॒रुष॒निष्क॒र्य॒ण इति॑ पु॒रुष—
निष्क॒र्य॒णः । इ॒व । हि । अ॒थो इति॑ । ख॒लु । आ॒हुः ।
अ॒ग्नीषो॒माभ्या॒मित्य॒ग्नी—सो॒माभ्या॒म् । वै । इन्द्रः॑ । वृ॒त्रम् ।
अ॒ह॒न् । इति॑ । यत् । अ॒ग्नीषो॒मीय॒मित्य॒ग्नी—सो॒मीय॒म् ।
प॒शुम् । आ॒ल॒भ॒त॒ इत्या—ल॒भ॒ते । वा॒र्त्रे॒घ्न इति॑ वा॒र्त्रे—घ्नः ।
ए॒व । अ॒स्य॒ । सः । तस्मा॑त् । उ । आ॒श्र्य॒म् । वा॒रु॒ण्या ।
ऋ॒चा । प॒रीति॑ । च॒रति॑ । स्व॒र्या । ए॒ष । ए॒नम् ।
वे॒ष॒त॒या । प॒रीति॑ । च॒रति॑ (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

य॒दु॒भौ वि॒मु॒च्याऽऽति॒थ्यं गृ॒ह्णी॒या॒द्य॒ज्ञं वि चि॒च्छं—
न्या॒द्य॒दु॒भावा॒वि॒मु॒च्य॒ यथाऽऽना॒गता॒याऽऽति॒थ्यं क्रि॒यते॑

तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्वान्भवत्यविमुक्तोऽ-
 न्योऽथाऽऽतिथ्यं गृह्णाति यज्ञस्य संतत्यै
 पत्न्यन्वारभते पत्नी हि पारीणह्यस्येशे
 पत्नियैवानुमतं निर्वपति यद्वै पत्नी यज्ञस्य
 करोति मिथुनं तदथो पत्न्या एव (१) एष
 यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवाच्छित्यै यावद्भिर्वै राजाऽनुच-
 रैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते
 छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यभेराति-
 थ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन करोति
 सोमस्याऽऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभं एवै-
 तेन करोत्यतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह
 जगत्यै (२) एवैतेन करोत्यग्नये त्वा रायस्पोष-
 बावने विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभं एवैतेन करोति श्येनाय
 त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया एवैतेन
 करोति पञ्च कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
 पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 कस्मात्सत्याद्गायत्रिया उभयत आतिथ्यस्य क्रियत
 इति यदेवादः सोममा (३) अहरत्समाद्गायत्रिया
 उभयत आतिथ्यस्य क्रियते पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च
 शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरो-

(भातिव्येष्ट्यभिधानम्)

डाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विष्णूतं नवंकपालः
पुरोडाशो भवति ते त्र्यस्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन
संमितास्तेजस्त्रिवृत्तेज एव यज्ञस्य शीर्षन्दधाति नवं-
कपालः पुरोडाशो भवति ते त्र्यस्रिकपालास्त्रिवृता
प्राणेन संमितास्त्रिवृद्धै (४) प्राणस्त्रिवृतयेव प्राणम-
भिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षन्दधाति प्रजापतेर्वा एतानि
यक्ष्माणि यदश्ववाला ऐक्ष्वी तिरश्ची यदाश्ववालः
प्रस्तरो भवत्यैक्ष्वी तिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चक्षुः
संभरति देवा वै या आहुतीरजुहवुस्ता असुरा
निष्कार्वमादन्ते देवाः कार्ष्ण्यमपश्यन्कर्मण्यो वै
कर्मिणेन कुर्वीतेति ते कार्ष्ण्यमयान्परिधीन् (५)
अकुर्वत तैर्वै ते रक्षाःस्यपात्रत यत्कार्ष्ण्यमयाः
परिधयो भवन्ति रक्षसामपहत्यै सः स्पर्शयति
रक्षसामनन्धवचाराय न पुरस्तात्परि दधात्यादित्यो
ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्भक्षाःस्यपहन्त्यूर्ध्वे समिधावा दधात्यु-
परिष्टोदेव रक्षाःस्यप हन्ति यजुषाऽन्यां तूष्णीमन्यां
मिथुनत्वाय द्वे आ दधाति द्विपाद्यजमानः प्रति-
ष्ठित्यै ब्रह्मवादिनो वदन्ति (६) अग्निश्च वा एतौ
सोमश्च कथा सोमायाऽऽतिथ्यं क्रियते नामय इति
यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति तेनैवाग्नेयं आतिथ्यं

क्रियतेऽथो स्वल्वाहुरग्निः सर्वा देवता इति यद्धविरा-
साद्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय सर्वा देवता
जनयति (७) ॥

(पत्न्या एव जगत्या आ त्रिवृद्धे परिधीन्वदन्त्ये-
कं पत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

यत् । उभौ । विमुच्येति वि-मुच्य । आतिथ्यम् ।
गृह्णीयात् । यज्ञम् । वीति । छिन्धात् । यत् । उभौ ।
अविमुच्येत्यवि-मुच्य । यथा । अनागतायेत्यना-
गताय । आतिथ्यम् । क्रियते । तादृक् । एव । तत् ।
विमुक्त इति वि-मुक्तः । अन्यः । अनड्वान् । भवति । अविमुक्त
इत्यवि-मुक्तः । अन्यः । अर्थ । आतिथ्यम् । गृह्णाति ।
यज्ञस्य । संतत्या इति सं-तत्यै । पत्नी । अन्वारभत
इत्यनु-आरभते । पत्नी । हि । पारीणह्यस्येति पारि-
नह्यस्य । ईशे । पत्न्या । एव । अनुमतमित्यनु-मतम् ।
निरिति । पवति । यत् । वै । पत्नी । यज्ञस्य । करोति ।

(आतिथ्यधमिधानम्)

मिथुनम् । तत् । अथो इति । पत्नियाः । एव (१) ।
 एषः । यज्ञस्य । अन्वारम्भ इत्यनु-भारम्भः ।
 अनवच्छित्या इत्यनव-छित्यै । यावद्भिरिति यावत्-भिः ।
 वै । राजा । अनुचैरित्यनु-चैः । आगच्छतीत्या-गच्छति ।
 सर्वेभ्यः । वै । तेभ्यः । आतिथ्यम् । क्रियते । उन्वा-सि ।
 खलु । वै । सोमस्य । राज्ञः । अनुचराणीत्यनु-चराणि ।
 अग्नेः । आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा । इति ।
 आह । गायत्रियै । एव । एतेन । करोति । सोमस्य ।
 आतिथ्यम् । असि । विष्णवे । त्वा । इति । आह ।
 त्रिष्टुभे । एव । एतेन । करोति । अतिथेः । आतिथ्यम् ।
 असि । विष्णवे । त्वा । इति । आह । जगत्स्यै (२) । एव ।
 एतेन । करोति । अग्रये । त्वा । रायस्पोषदावून इति
 रायस्पोष-दावूने । विष्णवे । त्वा । इति । आह ।
 अनुष्टुभ इत्यनु-स्तुभे । एव । एतेन । करोति ।
 श्येनार्य । त्वा । सोमभृत इति सोम-भृते । विष्णवे । त्वा ।
 इति । आह । गायत्रियै । एव । एतेन । करोति । पञ्च ।
 कृत्वः । गृह्णाति । पञ्चाक्षरेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धे ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । कस्मात् ।
 सत्यात् । गायत्रियै । उभयतः । आतिथ्यस्य । क्रियते ।

इति । यत् । एव । अदः । सोमम् । एति (३) ।
 अहरत् । तस्मात् । गायत्रियै । उभयतः । आतिथ्यस्य ।
 क्रियते । पुरस्तात् । च । उपरिष्ठात् । च । शिरः । वै ।
 एतत् । यज्ञस्य । यत् । आतिथ्यम् । नर्वकपाल इति
 नर्व-कपालः । पुरोडाशः । भवति । तस्मात् । नवधेति
 नव-धा । शिरः । विष्णुतमिति वि-स्यूतम् । नर्वकपाल
 इति चर्व-कपालः । पुरोडाशः । भवति । ते । त्रयः ।
 त्रिकपाला इति त्रि-कपालाः । त्रिवृतेति त्रि-वृता ।
 स्तोत्रेण । संमिता इति सं-मिताः । तेजः । त्रिवृदिति
 त्रि-वृत् । तेजः । एव । यज्ञस्य । शीर्षन् । दधाति ।
 नर्वकपाल इति नर्व-कपालः । पुरोडाशः । भवति ।
 ते । त्रयः । त्रिकपाला इति त्रि-कपालाः । त्रिवृतेति
 त्रि-वृता । प्राणेनेति प्र-अनेन । संमिता इति
 सं-मिताः । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । वै (४) । प्राण इति
 प्र-अनः । त्रिवृतमिति त्रि-वृत्तम् । एव । प्राणमिति प्र-
 अनम् । अग्निपूर्वमित्यग्नि-पूर्वम् । यज्ञस्य । शीर्षन् । दधाति ।
 प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । वै । एतानि । पक्ष्माणि । यत् ।
 अश्ववाला इत्यश्व-वालाः । ऐक्षवी इति । तिरश्ची इति । यत् ।
 आश्ववाल इत्याश्व-वालः । प्रस्तर इति प्र-स्तरः । भवति ।
 ऐक्षवी इति । तिरश्ची इति । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । एव ।

(भातिष्येभ्यमिधानम्)

तत् । चक्षुः । समितिं । भरति । देवाः । वै । याः ।
 आहुतीरित्या—हुतीः । अजुहवुः । ताः । असुराः । निष्का-
 वम् । आदन् । ते । देवाः । कार्ष्ण्यम् । अपश्यन् ।
 कर्मण्यः । वै । कर्म । एनेन । कुर्वति । इति । ते । कार्ष्ण-
 र्यमयानिति कार्ष्ण्य—मयान् । परिधीनिति परि—धीन् (५) ।
 अकुर्वत । तैः । वै । ते । रक्षांसि । अपेति । अघ्नत ।
 यत् । कार्ष्ण्यमया इति कार्ष्ण्य—मयाः । परिधय इति
 परि—धयः । भवन्ति । रक्षसाम् । अर्पहत्या इत्यर्प—हत्यै ।
 समितिं । स्पर्शयति । रक्षसाम् । अनन्ववचारायेत्यननु—अव-
 चाराय । न । पुरस्तात् । परीति । दधाति । आदित्यः । हि ।
 एव । उयन्नित्युत्—यन् । पुरस्तात् । रक्षांसि । अपहन्ती-
 त्यप—हन्ति । ऊर्ध्वे इति । समिधाविति समू—इधौ । एति ।
 दधाति । उपरिष्ठात् । एव । रक्षांसि । अपेति । हन्ति ।
 यजुषा । अन्याम् । तूष्णीम् । अन्याम् । मिथुनत्वायेति
 मिथुन—त्वाय । द्वे इति । एति । दधाति । द्विपादिति द्वि-
 पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । ब्रह्म-
 वादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति (६) । अग्निः । च ।
 वै । एतौ । सोमः । च । कथा । सोमाय । आतिथ्यम् ।
 क्रियते । न । अग्नये । इति । यत् । अग्नौ । अग्निम् ।
 मथित्वा । प्रहरतीति प्र—हरति । तेन । एव । अग्नये ।

आतिथ्यम् । क्रियते । अथो इति । खलु । आहुः । अग्निः ।
 सर्वाः । देवताः । इति । यत् । हविः । आसाद्येत्या—साद्य ।
 अग्निम् । मन्थति । हव्याय । एव । आसन्नायेत्या—सन्नाय ।
 सर्वाः । देवताः । जनयति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा मिथो
 विप्रिया आसन्ते १ऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः
 पञ्चधा व्यकामन्नग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरु-
 द्भिर्वरुण आदित्यैर्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैस्तेऽमन्यन्तासुरे-
 भ्यो वा इदं भ्रातृव्येभ्यो रध्यामो यन्मिथो विप्रियाः
 स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः समवद्यामहै
 ताभ्यः स निर्कच्छायः (१) नः प्रथमो १ऽ-
 न्योऽन्यस्मै ब्रुह्यादिति तस्माद्यः सतानूनपत्रिणां
 प्रथमो ब्रुह्यति स आर्तिमाच्छति यत्तानूनपत्रं
 समवद्याति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य
 भ्रातृव्यो भवति पञ्च कृत्वोऽव यति पञ्चधा हि
 ते तत्समवाद्यन्ताथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो

(तानूनप्त्रेष्ट्याभिधानम्)

यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्ध आपतये त्वा गृह्णामीत्याह
 प्राणो वै (२) आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परि-
 पतय इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति
 तनूनपत्र इत्याह तनुवो हि ते ताः सम-
 वार्यन्त शाकरायेत्याह शक्त्यै हि ते ताः समवार्यन्त
 शक्मन्नोजिष्ठायेत्याहौजिष्ठः हि ते तदात्मनः सम-
 वायन्तानाधृष्टमस्यनाधृष्यमित्याहानाधृष्टः हेतद-
 नाधृष्यं देवानामोजः (३) इत्याह देवानाः हेत-
 दोजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमित्याहाभिश-
 स्तिपा हेतदनभिशस्तेन्यमनु मे दीक्षां दीक्षापति-
 र्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतद्घृतं वै देवा वर्जं कृत्वा
 सोममघ्नन्नन्तिकर्मिव खलु वा अस्यैतच्चरन्ति यत्ता-
 नूनपत्रेण प्रचरन्त्यश्शुरश्शुस्ते देव सोमाऽऽप्या-
 यतामित्याह यत् (४) एवास्यापुवायते यन्मीयते
 तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययत्या तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा
 त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभावेवेन्द्रं च सोमं चाऽऽ-
 प्याययत्या प्यायय सखायन्त्सन्त्या मेधयेत्याहर्विजो
 वा अस्य सखायस्तानेवाऽऽप्याययति स्वस्ति ते
 देव सोम सुत्यामशीय (५) इत्याहाऽऽशिषमेवै-
 तामा शास्ते प्र वा एतेऽस्माल्लोकाच्च्यवन्ते ये

सोममाप्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आप्या-
 यित एष्टा रायः प्रेषे जगायेत्याह आर्वापृथिवीर्ज्या-
 मेव नमस्कृत्यास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठन्ति देवासुराः
 संयत्ता आसन्ते देवा विप्र्यतोऽग्निं प्रादिशन्तस्मा-
 दाहुरग्निः सर्वा देवता इति ते (३) अग्निमेव
 बह्व्यं कृत्वाऽसुरानर्ज्यजवन्नग्निमिव खलु वा एष
 प्र दिशति योऽवान्तरदीक्षामुपैति ज्ञातृव्याग्निभूत्यै
 जदत्यात्मना पराऽस्य ज्ञातृव्यो जदत्यात्मानमेव
 दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया संतरां मेखलाः
 समार्यच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तत्रततो भवति
 मर्दन्तीभिर्माजयते निर्हन्तिः शीतेन वार्यति समिध्वै
 या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैवैनदेवतया
 व्रतयति सयोनित्वाय शान्त्यै (७) ॥

(यो वा ओन्न आह यदंशीयेति तेऽह एकादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(२२ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

देवासुरा इति देव—असुराः । संयत्ता इति सं—यत्ताः ।
 आसन् । ते । देवाः । मिथः । विप्रिया इति वि—प्रियाः ।

(तानूनप्त्रेष्ट्यभिधानम्)

आसन् । ते । अन्यः । अन्यस्मै । ज्यैष्ठ्यायन्ते । अति-
 ष्टमानाः । पञ्चधेति पञ्च-धा । वीति । अक्रामन् । अग्निः ।
 वसुभिरिति वसु-भिः । सोमः । रुद्रैः । इन्द्रः । मरुद्भि-
 रिति मरुत्-भिः । वरुणः । आदित्यैः । बृहस्पतिः ।
 विश्वैः । देवैः । ते । अमन्यन्त । असुरेभ्यः । वै । इदम् ।
 भ्रातृव्येभ्यः । रध्यामः । यत् । मिथः । विप्रिया इति
 वि-प्रियाः । स्मः । याः । नः । इमाः । प्रियाः । तनुवः ।
 ताः । समवद्यामहा इति सम-अवद्यामहै । ताभ्यः ।
 सः । निरिति । ऋच्छात् । यः (१) ।
 नः । प्रथमः । अम्यः । अन्यस्मै । द्रुह्यात् । इति ।
 तस्मात् । यः । सतानूनप्त्रिणामिति स-तानूनप्त्रिणाम् ।
 प्रथमः । द्रुह्यति । सः । आर्तिम् । एति । ऋच्छति ।
 यत् । तानूनप्त्रमिति तानू-नप्त्रम् । समवद्यतीति सम-
 अवद्यति । भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै ।
 भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
 पञ्च । कृत्वः । अवेति । यति । पञ्चधेति पञ्च-धा ।
 हि । ते । तत् । समवाद्यन्तेति सम-अवाद्यन्त । अथो
 इति । पञ्चाक्षरेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः ।
 यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धे । आपतय इत्या-
 पतये । त्वा । गृह्णामि । इति । आह । प्राण इति प्र-

अनः । वै (२) । आपतिरित्या—पतिः । प्राणमिति
 प्र—अनम् । एव । प्रीणाति । परिपतय इति परि—
 पतये । इति । आह । मनः । वै । परिपतिरिति परि—
 पतिः । मनः । एव । प्रीणाति । तनूनप्त्र इति तनू—
 नप्त्रे । इति । आह । तनुवः । हि । ते । ताः ।
 समवाद्यन्तेति सम्—अवाद्यन्त । शाकराय । इति । आह ।
 शक्त्यै । हि । ते । ताः । समवाद्यन्तेति सम्—अवाद्यन्त ।
 शकमन् । ओजिष्ठाय । इति । आह । ओजिष्ठम् । हि ।
 ते । तत् । आत्मनः । समवाद्यन्तेति सम्—अवाद्यन्त ।
 अनाधृष्टमित्यना—धृष्टम् । अस्ति । अनाधृष्यमित्यना—
 धृष्यम् । इति । आह । अनाधृष्टमित्यना—धृष्टम् । हि ।
 एतत् । अनाधृष्यमित्यना—धृष्यम् । देवानाम् । ओजः
 (३) । इति । आह । देवानाम् । हि । एतत् ।
 ओजः । अभिशस्तिपा इत्यभिशस्ति—पाः । अनभि—
 शस्तेन्यमित्यनभि—शस्तेन्यम् । इति । आह । अभिश—
 स्तिपा इत्यभिशस्ति—पाः । हि । एतत् । अनभिशस्ते—
 न्यमित्यनभि—शस्तेन्यम् । अन्विति । मे । दीक्षाम् ।
 दीक्षापतिरिति दीक्षा—पतिः । मन्यताम् । इति । आह ।
 यथायजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् । घृतम् । वै ।
 देवाः । वज्रम् । कृत्वा । सोमम् । अन्नम् । अन्तिकम् ।

(तानूनप्त्रेष्वाभिधानम्)

इ॒व । ख॒लु॒ । वै । अ॒स्य॒ । ए॒तत् । च॒र॒न्ति॒ । यत् ।
 तानूनप्त्रेणेति॑ तानू-नप्त्रेण॑ । प्र॒च॒र॒न्तीति॑ प्र-चरन्ति॑ ।
 अ॒शु॒रं॒शु॒रि॒त्य॒शुः-अ॒शुः । ते । दे॒व॒ । सो॒म॒ । ए॒ति॑ ।
 प्या॒य॒ताम् । इति॑ । आ॒ह॒ । यत् (४) । ए॒व॒ । अ॒स्य॒ ।
 अ॒पु॒वा॒येते॑ । यत् । मी॒र्य॑ते । तत् । ए॒व॒ । अ॒स्य॒ ।
 ए॒तेन॑ । ए॒ति॑ । प्या॒य॒यति॑ । ए॒ति॑ । तु॒भ्य॑म् । इ॒न्द्रः ।
 प्या॒य॒ताम् । ए॒ति॑ । त्व॒म् । इ॒न्द्रा॑य । प्या॒य॒स्व॒ । इति॑ ।
 आ॒ह॒ । उ॒भौ । ए॒व॒ । इ॒न्द्र॑म् । च॒ । सो॒म॑म् । च॒ । ए॒ति॑ ।
 प्या॒य॒यति॑ । ए॒ति॑ । प्या॒य॒य॒ । स॒खा॑न् । स॒न्या॒ । मे॒ध॒या॑ ।
 इति॑ । आ॒ह॒ । ऋ॒त्वि॒र्जः॒ । वै । अ॒स्य॒ । स॒खा॑यः । ता॒न् ।
 ए॒व॒ । ए॒ति॑ । प्या॒य॒यति॑ । स्व॒स्ति॒ । ते । दे॒व॒ । सो॒म॒ ।
 सु॒त्या॑म् । अ॒शी॒य (५) । इति॑ । आ॒ह॒ । आ॒शि॒प॒मि॒-
 त्या-शि॒ष॑म् । ए॒व॒ । ए॒ता॑म् । ए॒ति॑ । शा॒स्ते॒ ।
 प्रे॒ति॑ । वै । ए॒ते॒ । अ॒स्मात् । लो॒कात् । च्य॒व॒न्ते॒ ।
 ये॒ । सो॒म॑म् । आ॒प्या॒य॒यन्तीत्या-प्या॒य॒यन्ति॑ ।
 अ॒न्त॒रि॒क्ष॒दे॒व॒त्य॒ इत्य॑न्त॒रि॒क्ष-दे॒व॒त्यः॒ । हि॒ । सो॒मः॒ । आ॒प्या-
 यित॑ इत्या-प्यायितः॑ । ए॒ष्टः॒ । रा॒यः॒ । प्रे॒ति॑ । इ॒पे॒ ।
 भ॒गा॑य । इति॑ । आ॒ह॒ । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒भ्या॑मिति॒ द्या॒वा-पृ॒थि॒-
 वी॒भ्या॑म् । ए॒व॒ । न॒म॒स्त्वे॒ति॑ नमः-ऋ॒त्य॑ । अ॒स्मिन् ।
 लो॒के॒ । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॒ । दे॒वा॒सु॒ग इति॑ दे॒व-अ॒सु॒राः॒ ।

संयत्ता इति सं—यत्ताः । आसन् । ते । देवाः । चिन्त्यतः ।
 अग्निम् । प्रेति । अविशन् । तस्मात् । आहुः । अग्निः ।
 सर्वाः । देवताः । इति । ते (६) । अग्निम् । एव ।
 बह्वथम् । कृत्वा । असुरान् । अजीति । अजवन् । अग्निम् ।
 इव । खलु । वै । एषः । प्रेति । विशति । यः । अवान्त-
 रदीक्षामित्यवान्तर—दीक्षाम् । उपैतीत्युप—एति । ज्ञातृव्या-
 ज्जिभूत्या इति ज्ञातृव्य—अज्जिभूत्यै । जवति । आत्मना ।
 परेति । अस्य । ज्ञातृव्यः । जवति । आत्मानम् । एव ।
 दीक्षया । पाति । प्रजामिति प्र—जाम् । अवान्तरदीक्षयेत्य-
 वान्तर—दीक्षया । संतरामिति सं—तराम् । मेखलाम् । समा-
 यच्छत इति सम्—आयच्छते । प्रजेति प्र—जा । हि ।
 आत्मनः । अन्तरतरेत्यन्तर—तरा । तप्तव्रत इति
 तप्त—व्रतः । जवति । मर्दन्तीभिः । मार्जयते । निरिति ।
 हि । अग्निः । शीतेन । वारयति । समिद्ध्या इति सम्—
 इद्ध्यै । या । ते । अग्ने । रुद्रिया । तनूः । इति । आह ।
 स्वया । एव । एनत् । देवतया । व्रतयति । सयोनि-
 त्वायेति सयोनि—त्वार्य । शान्त्यै (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(उपसद्धोमाभिधानम्)

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

तेषामसुराणां तिस्रः पुरं आसन्नयस्मर्घ्यवमाऽथ
रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नाशक्नुवन्ता उपस-
दैवाजिगीषन्तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै
महापुरं जयन्तीति त इषुः समस्कुर्वताग्निमनीकः
सोमः शल्यं विष्णुं तेर्जनं तेऽब्रुवन्क इमामसिष्यतीति
(१) रुद्र इत्यब्रुवन्रुद्रो वै क्रूरः सोऽस्यत्विति
सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति
तस्माद्बुद्धः पशूनामधिपतिस्ताः रुद्रोऽवासृजत्स तिस्रः
पुरो भिच्चैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदत् यदुपसदं
उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्यै नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जु-
हुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् (२) अन्य-
न्मुखं कुर्यात्सुवेणाऽऽघारमा घारयति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै
पराङ्तिक्रम्य जुहोति पराच एवैभ्यो लोकेभ्यो यज-
मानो भ्रातृव्यान्प्र णुदते पुनरत्याक्रम्योपसदं जुहोति
प्रणुद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याञ्जित्वा भ्रातृव्यलोक-
मभ्यारोहति देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीदन्न-
हस्ताभिरसुरान्प्राणुदन्त याः सायः रात्रियै ताभि-
र्यत्सायंप्रातरुपसदः (३) उपसद्यन्तेऽहोरात्राभ्यामेव

तथर्जमानो भ्रातृव्यान्प्र णुदते याः प्रातर्याज्याः
 स्युस्ताः सायं पुरोनुवाक्याः कुर्यादयातयामत्वाय
 तिस्र उ॒पसद उ॒पैति त्रय इमे लो॒का इ॒मानेव लो॒का-
 न्प्रीणाति षट्सं प॒थन्ते षड्वा ऋ॒तव॑ ऋ॒तूनेव
 प्रीणाति द्वाद॒शाही॒ने सोम उ॒पैति द्वाद॒श मा॒साः
 संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति चतुर्विंशतिः सम्
 (४) पथन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा अर्धमासानेव
 प्रीणात्याराग्रायवान्तरदीक्षामुपेयायः कामयेतास्मि-
 न्मे लोकेऽर्धुकं स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ
 चतुरं एषा वा आराग्राऽवान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवास्मै
 लोकेऽर्धुकं भवति परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयायः
 कामयेतामुष्मिन्मे लोकेऽर्धुकं स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ
 त्रीनथ द्वावथैकमेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमु-
 ष्मिन्नेवास्मै लोकेऽर्धुकं भवति (५) ॥

(असिष्यतीति जुहुयात्सायंप्रातरुपसदश्चतुर्विंशतिः

सं चतुरोऽग्रे षोडश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(उपसद्गोमाभिधानम्)

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

तेषाम् । असुराणाम् । तिस्रः । पुरः । आसन् ।
 अयस्मयी । अवमा । अर्थ । रजता । अर्थ । हीरणी ।
 ताः । देवाः । जेतुम् । न । अशक्नुवन् । ताः । उपसदे-
 त्युप—सदा । एव । अजिगीषन् । तस्मात् । आहुः ।
 यः । च । एवम् । वेद । यः । च । न । उपसदेत्युप—सदा ।
 वै । महापुरमिति महा—पुरम् । जयन्ति । इति । ते ।
 ह्युम् । समिति । अकुर्वत् । अग्निम् । अनीकम् । सोमम् ।
 शल्यम् । विष्णुम् । तेर्जनम् । ते । अब्रुवन् । कः ।
 इमाम् । असिष्यति । इति (१) । रुद्रः । इति ।
 अब्रुवन् । रुद्रः । वै । क्रूरः । सः । अस्यतु । इति । सः ।
 अब्रवीत् । वरम् । वृणै । अहम् । एव । पशूनाम् ।
 अधिपतिरित्यधि—पतिः । असानि । इति । तस्मात् ।
 रुद्रः । पशूनाम् । अधिपतिरित्यधि—पतिः । ताम् । रुद्रः ।
 अवेति । असृजत् । सः । तिस्रः । पुरः । भित्त्वा ।
 एभ्यः । लोकेभ्यः । असुरान् । प्रेति । अनुदत् । यत् ।
 उपसद् इत्युप—सदः । उपसद्यन्त इत्युप—सद्यन्ते । भ्रातृ-
 व्यपराणुत्त्या इति भ्रातृव्य—पराणुत्त्यै । न । अन्याम् ।
 आहुतिमित्या—हुतिम् । पुरस्तात् । जुहुयात् । यत् ।

अन्याम् । आहुतिमित्या—हुतिम् । पुरस्तात् । जुहुयात्
 (२) । अन्यत् । मुखम् । कुर्यात् । क्षुवेण । आचार-
 मित्या—धारम् । एति । धारयति । यज्ञस्य । प्रज्ञात्या
 इति प्र—ज्ञात्यै । पराङ् । अतिक्रम्येत्यति—क्रम्य । जुहोति ।
 पराचः । एव । एत्यः । लोकेत्यः । यजमानः ।
 भ्रातृव्यान् । प्रीति । नुदते । पुनः । अत्याक्रम्येत्यति—
 आक्रम्य । उपसदमित्युप—सदम् । जुहोति । प्रणुद्यति
 प्र—सुद्य । एव । एत्यः । लोकेत्यः । भ्रातृव्यान् ।
 जित्वा । भ्रातृव्यलोकमिति भ्रातृव्य—लोकम् । अन्यरोहतीत्य-
 षि—आरोहति । देवाः । वै । याः । प्रातः । उपसद
 इत्युप—सदः । उपासीदन्नित्युप—असीदन् । अह्नः । तार्जिः ।
 असुरान् । प्रीति । अनुदन्त । याः । सायम् ।
 रात्रियै । तार्जिः । यत् । सायंप्रातरिति सायं—प्रातः ।
 उपसद इत्युप—सदः (३) । उपसद्यन्त इत्युप—
 सद्यन्ते । अहोरात्रान्यामित्यहः—रात्रान्याम् । एव ।
 तत् । यजमानः । भ्रातृव्यान् । प्रीति । नुदते । याः ।
 प्रातः । याज्याः । स्युः । ताः । सायम् । पुरोनुवाक्या
 इति पुरः—अनुवाक्याः । कुर्यात् । अयातयामत्वायेत्यया-
 तयाम—त्वाय । तिष्ठः । उपसद इत्युप—सदः । उपेति ।
 एति । त्रयः । इमे । लोकाः । इमान् । एव । लोकान् ।

प्रपा०२अनु०३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(उपसद्वोमाभिधानम्)

प्रीणाति । षट् । समिति । पद्यन्ते । षट् । वै । ऋतवः ।
 ऋतून् । एव । प्रीणाति । द्वादश । अहीने । सोमे । उपेति ।
 एति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
 संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । एव । प्रीणाति । चतुर्विंश-
 शतिरिति चतुः-विंशतिः । समिति (४) ।
 पद्यन्ते । चतुर्विंशतिरिति चतुः-विंशतिः । अर्धमासा
 इत्यर्ध-मासाः । अर्धमासानित्यर्ध-मासान् । एव ।
 प्रीणाति । आराग्रामित्यारा-अग्राम् । अवान्तरदी-
 क्षामित्यवान्तर-दीक्षाम् । उपेति । इयात् । यः ।
 कामयेत । अस्मिन् । मे । लोके । अर्धुकम् । स्यात् ।
 इति । एकम् । अग्रे । अर्थ । द्वौ । अर्थ । त्रीन् ।
 अर्थ । चतुरः । एषा । वै । आराग्रेत्यारा-अग्रा ।
 अवान्तरदीक्षेत्यवान्तर-दीक्षा । अस्मिन् । एव । अस्मै ।
 लोके । अर्धुकम् । भवति । परोवरीयसीमिति परः-
 वरीयसीम् । अवान्तरदीक्षामित्यवान्तर-दीक्षाम् ।
 उपेति । इयात् । यः । कामयेत । अमुष्मिन् । मे ।
 लोके । अर्धुकम् । स्यात् । इति । चतुरः । अग्रे ।
 अर्थ । त्रीन् । अर्थ । द्वौ । अर्थ । एकम् । एषा ।
 वै । परोवरीयसीति परः-वरीयसी । अवान्तरदीक्षेत्य-

वान्तर—दीक्षा । अमुष्मिन् । एव । अस्मै । लोके ।
अर्धुकम् । भवति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(भय षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति य उपसदं उपयन्ति
तेषां य उन्नयते हीयत एव स नोदनेषीति सूत्री-
यमिव यो वै स्वार्थेतां यताः श्रान्तो हीयत उत स
निष्ठचार्यं सह वसति तस्मात्सकृदुन्नीय नापरमुन्न-
येत दध्नोन्नयेतैतद्वै पशूनाः रूपः रूपेणैव पशून्व
रुन्धे (१) यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णुं रूपं
कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत्तं देवा हस्तान्त्सः रथै-
च्छन्तमिन्द्रं उपर्युपर्यत्यक्रामत्सोऽब्रवीत्को माऽयमु-
पर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्त्वमित्यहं
दुर्गादाहर्तेति सोऽब्रवीद्दुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वरा-
होऽयं वाममोषः (२) सप्तानां गिरीणां परस्ता-
द्विक्तं वेद्यमसुराणां विभर्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्ताऽ-
सीति स दंर्जपुञ्जीलमुद्गृह्य सप्त गिरीन्भित्त्वा तमह-
न्त्सोऽब्रवीद्दुर्गाद्वा आहर्ताऽवोचथा एतमा हरेति

प्रपा ०२ अनु ०४] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(वेदमिधानम्)

तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञयाऽहरद्यत्तद्विचं वेद्यमसुराणाम-
 विन्दन्त तदेकं वेदै वेदित्वमसुराणाम् (३) वा
 इयमग्र आसीद्यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानां
 ते देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति किर्यद्वो
 दास्याम इति यावदियं सलावृकी त्रिः परिक्रामति
 तावन्नो दत्तेति स इन्द्रः सलावृकी रूपं कृत्वेमां
 त्रिः सर्वतः पर्यक्रामत्तदियामविन्दन्त यदिमामवि-
 न्दन्त तद्वेदै वेदित्वम् (४) सा वा इयं सर्वैव
 वेदिरियति शक्यामीति त्वा अवमार्य यजन्ते त्रिंश-
 त्पदानि पश्चात्तिरश्वी भवति षट्त्रिंशत्प्राची चतु-
 र्विंशतिः पुरस्तात्तिरश्वी दशदश सं पद्यन्ते दशा-
 क्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमर्ब रुन्ध
 उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं तदप्य हन्त्युद्धन्ति तस्मा-
 दोषधयः परा भवन्ति बर्हिः स्तृणाति तस्मादोष-
 धयः पुनरा भवन्त्युत्तरं बर्हिष उत्तरबर्हिः स्तृणाति
 प्रजा वै बर्हिर्यजमान उत्तरबर्हिर्यजमानमेवार्यजमा-
 नादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमानादु-
 त्तरः (५) ॥

(रुन्धे वाममोषो वेदित्वमसुराणां वेदित्वं
 भवन्ति पञ्चविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

सुवर्गमिति सुवः—गम् । वै । एते । लोकम् ।
यन्ति । ये । उपसह इत्युप—सदः । उपयन्तीत्युप—
यन्ति । तेषाम् । यः । इत्युत्—नयते । हीयते ।
एव । सः । न । उदिति । अ— प्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः । सूत्रीयमिति
सु—उत्रीयम् । इव । यः । वै । य उक्तामिति स्वार्थ—
इताम् । यताम् । श्रान्तः । हीयते । अ । सः । निष्टचार्य ।
सह । वसति । तस्मात् । सकृत् । उत्रीयेत्युत्—नीय ।
न । अपरम् । उदिति । नयेत् । दधा । उदिति । नयेत् ।
एतत् । वै । पशूनाम् । रूपम् । रूपेण । एव । पशून् ।
अवेति । रुन्धे (१) । यज्ञः । देवेभ्यः । त्तेलायत ।
विष्णुः । रूपम् । कृत्वा । सः । पृथिवीम् । प्रेति ।
अविशत् । तम् । देवाः । हस्तान् । सश्रभ्येति पं—
रभ्य । ऐच्छन् । तम् । इन्द्रः । उपर्युपरीत्युपरि—उपरि ।
अतीति । अक्रामत् । सः । अब्रवीत् । कः । मा । अयम् ।
उपर्युपरीत्युपरि—उपरि । अतीति । अक्रीत् । इति ।
अहम् । दुर्ग इति दुः—गे । हन्ता । इति । अर्थ ।
कः । त्वम् । इति । अहम् । दुर्गादिति दुः—गात् ।
आहर्तेत्या—हर्ता । इति । सः । अब्रवीत् । दुर्ग इति/

(मिधानम्)

४५:—गे । वै । हन्ता । अवोचथा: । वराहः । अयम् ।
 वाममोष इति वाम—मोष: (२) । सप्तनाम ।
 गिरीणाम । परस्तात् । वित्तम् । वेधम् । असुराणाम् ।
 विभति । तम् । जहि । यदि । दुर्ग इति दुः—गे ।
 हन्ता । असि । इति । सः । दर्भपुञ्जीलमिति दर्भ—
 पुञ्जीलम् । उदृह्येत्युत्—वृह्य । सप्त । गिरीन् । भित्वा । तम् ।
 अहन् । सः । अब्रवीत् । दुर्गादिति दुः—गात् । वै ।
 आहर्तेत्या—हर्ता । अवोचथा: । एतम् । एति । हर ।
 इति । तम् । एभ्य: । यज्ञ: । एव । यज्ञम् । एति ।
 अहरत् । यत् । तत् । वित्तम् । वेधम् । असुराणाम् ।
 अविन्दन्त । तत् । एकम् । वेधै । वेदित्वमिति वेदि—
 त्वम् । असुराणाम् (३) । वै । इयम् । अग्ने ।
 आसीत् । यावत् । आसीनः । परापशयतीति परा—
 पशयति । तावत् । देवानाम् । ते । देवा: । अब्रुवन् ।
 अस्तु । एव । नः । अस्याम् । अपीति । इति ।
 किर्यत् । वः । दास्यामः । इति । यावत् । इयम् ।
 सलावृकी । त्रिः । परिक्रामतीति परि—क्रामति ।
 तावत् । नः । दत्त । इति । सः । इन्द्र: । सलावृकी ।
 रूपम् । कृत्वा । इमाम् । त्रिः । सर्वतः । परीति ! अक्रा—
 मत् । तत् । इमाम् । अविन्दन्त । यत् । इमाम् । अविन्दन्त ।

तत् । वै । वेदित्वमिति वेदि-त्वद् (४) । सा ।
 वै । इयम् । सर्वा । एव । वेदिः । इयति ।
 शक्यामि । इति । तु । वै । अवभायेत्यव-भायं ।
 यजन्ते । त्रिंशत् । पदानि । पश्चात् । तिरश्ची ।
 भवति । षट्त्रिंशदिति षट्-त्रिंशत् । प्राची । चतुर्विंश-
 शतिरिति चतुः-विंशतिः । पुरस्तात् । तिरश्ची ।
 दर्शदशेति दर्श-दश । समिति । पद्यन्ते । दशाक्षरेति दर्श-
 अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अन्नम् । विराडिति वि-
 राट् । विराजेति वि-राजा । एव । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।
 अवेति । रुन्धे । उदिति । हन्ति । यत् । एव । अस्याः ।
 अमेध्यम् । तत् । अपोति । हन्ति । उदिति । हन्ति ।
 तस्मात् । ओषधयः । परेति । भवन्ति । बर्हिः । स्तृणाति ।
 तस्मात् । ओषधयः । पुनः । एति । भवन्ति । उत्तरमित्युत्-तरम् ।
 बर्हिषः । उत्तरबर्हिरित्युत्तर-बर्हिः । स्तृणाति । प्रजा इति
 प्र-जाः । वै । बर्हिः । यजमानः । उत्तरबर्हिरित्युत्तर-
 बर्हिः । यजमानम् । एव । अयजमानात् । उत्तरमित्युत्-
 तरम् । करोति । तस्मात् । यजमानः । अयजमानात् ।
 उत्तर इत्युत्-तरः (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

यद्वा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स लिंशते यद्वा-
 दश साहस्योपसदः स्युस्तिस्त्रोऽहीनस्य यज्ञस्य विलोम
 क्रियेत तिल एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य
 यज्ञस्य सवीर्यत्वायाथो सलोम क्रियते वत्सस्यैकः
 स्तनो भागी हि सोऽथैकः स्तनं व्रतमुपैत्यथ द्वावथ
 त्रीनथ चतुर एतद्वै (१) क्षुरपावि नाम व्रतं येन
 प्र जातान्भ्रातृव्यान्नुदते प्रति जनिष्यमाणानथो
 कनीयसैव भूय उपैति चतुरोऽथे स्तनान्ब्रतमुपैत्यथ
 त्रीनथ द्वावथैकमेतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तपस्यः
 सुवर्ग्यमथो प्रैव जायते प्रजया पशुभिर्यवागू राज-
 न्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः क्रूर इव (२)
 राजन्यो वज्रस्य रूपः ससृद्ध्य आमिक्षा वैश्यस्य
 पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै पयो ब्राह्मणस्य तेजो वै
 ब्राह्मणस्तेजः पयस्तेजसैव तेजः पय आत्मन्धत्तेऽथो
 पयसा वै गर्भा वर्धन्ते गर्भे इव खलु वा एष यद्दी-
 क्षितो यदस्य पयो व्रतं भवत्यात्मानमेव तद्वर्धयति
 त्रिव्रतो वै अनुरासीद्विव्रता असुरा एकव्रताः
 (३) देवाः प्रातर्मध्यंदिने सायं तन्मनोर्वि-

तमासीत्पाकयज्ञस्य रूपं पुष्ट्यै प्रातश्च सायं चासुराणां
निर्मध्यं क्षुधो रूपं ततस्ते पराऽभवन्मध्यंदिने
मध्यरात्रे देवानां ततस्तेऽभवन्त्सुवर्गं लोकमाय-
न्यदस्य मध्यंदिने मध्यरात्रे व्रतं भवति मध्यतो
वा अन्नेन भुञ्जते मध्यत एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्या-
भिभूत्यै भवत्यात्मना (४) पराऽस्य भ्रातृव्यो
भवति गर्भो वा एष यद्दीक्षितो योनिर्दीक्षितविमितं
यद्दीक्षितो दीक्षितविमितात्प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भः
स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीथा-
यैष वै व्याघ्रः कुलगोपो यदग्निस्तस्माद्यद्दीक्षितः
प्रवसेत्स एनमीश्वरोऽनुत्थाय हन्तोर्न प्रवस्तव्य-
मात्मनो गुप्त्यै दक्षिणतः शय एतद्वै यजमा-
नस्याऽऽयतने स्व एवाऽऽयतने शयेऽग्निर्म-
भ्यावृत्य शये देवता एव यज्ञमभ्यावृत्य
शये (५) ॥

(एतद्वै क्रूर इवैकव्रता आत्मना यजमानस्य त्रयोदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

यत् । वै । अनीशानः । भारम् । आदत्त इत्या—दत्ते ।
 वीति । वै । सः । लिशते । यत् । द्वादश । साहस्येति
 स—अहस्य । उपसद् इत्युप—सदः । स्युः । तिस्रः । अही-
 नस्य । यज्ञस्य । विलोमेति वि—लोम । क्रियेत । तिस्रः ।
 एव । साहस्येति स—अहस्य । उपसद् इत्युप—सदः ।
 द्वादश । अहीनस्य । यज्ञस्य । सवीर्यत्वायेति सवीर्य—
 त्वाय । अथो इति । सलोमेति स—लोम । क्रियते ।
 वत्सस्य । एकः । स्तनः । भागी । हि । सः । अर्थ ।
 एकम् । स्तनम् । व्रतम् । उपेति । एति । अर्थ । द्वौ ।
 अर्थ । त्रीन् । अर्थ । चतुरः । एतत् । वै (१) । क्षुर-
 पवीति क्षुर—पवि । नाम । व्रतम् । येन । प्रेति ।
 जातान् । भातृव्यान् । नुदेते । प्रतीति । जनिष्यमाणान् ।
 अथो इति । कनीयसा । एव । भूर्यः । उपेति । एति ।
 चतुरः । अग्रे । स्तनान् । व्रतम् । उपेति । एति । अर्थ ।
 त्रीन् । अर्थ । द्वौ । अर्थ । एकम् । एतत् । वै । सुज-
 घनमिति सु—जघनम् । नाम । व्रतम् । तपस्यम् । सुवर्ग्य-
 मिति सुवः—र्ग्यम् । अथो इति । प्रेति । एव । जायते ।
 प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । यवागूः ।

राजन्यस्य । व्रतम् । कुरा । इव । वै । यवागूः । कुरः ।
 इव (२) । राजन्यः । वज्रस्य । रूपम् । समृद्ध्या इति
 सम्—ऋद्ध्यै । आमिक्षा । वैश्यस्य । पाकयज्ञस्येति पाक—
 यज्ञस्य । रूपम् । पुष्ट्यै । पर्यः । ब्राह्मणस्य । तेजः । वै ।
 ब्राह्मणः । तेजः । पर्यः । तेजसा । एव । तेजः । पर्यः ।
 आत्मन् । धत्ते । अथो इति । पर्यसा । वै । गर्जाः ।
 वर्धन्ते । गर्जाः । इव । खलु । वै । एषः । यत् । दीक्षितः ।
 यत् । अस्य । पर्यः । व्रतम् । भवति । आत्मानम् । एव ।
 तत् । वर्धयति । त्रिव्रत इति त्रि—व्रतः । वै । मनुः ।
 आसीत् । द्विव्रता इति द्वि—व्रताः । असुराः । एकव्रता
 इत्येक—व्रताः (३) । देवाः । प्रातः । मध्यदिने ।
 सायम् । तत् । मनोः । व्रतम् । आसीत् । पाकयज्ञस्येति
 पाक—यज्ञस्य । रूपम् । पुष्ट्यै । प्रातः । च ।
 सायम् । च । असुराणाम् । निर्मध्यमिति निः—मध्यम् ।
 क्षुधः । रूपम् । ततः । ते । परेति । अजवन् ।
 मध्यदिने । मध्यरात्र इति मध्य—रात्रे । देवानाम् ।
 ततः । ते । अजवन् । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
 आयन् । यत् । अस्य । मध्यदिने । मध्यरात्र इति
 मध्य—रात्रे । व्रतम् । भवति । मध्यतः । वै । अन्नेन ।
 जुञ्जते । मध्यतः । एव । तत् । उर्जम् । धत्ते ।

(मत्तनिरूपणम्)

भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य—अभिभूत्यै । भवति ।
 आत्मना (४) । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
 गर्भः । वै । एषः । यत् । दीक्षितः । योनिः । दीक्षितवि-
 मितमिति दीक्षित—विमितम् । यत् । दीक्षितः । दीक्षितवि-
 मितादिति दीक्षित—विमितात् । प्रवसेदिति प्र—वसेत् ।
 यथा । योनेः । गर्भः । स्कन्दति । तादृक् । एव । तत् ।
 न । प्रवस्तव्यमिति प्र—वस्तव्यम् । आत्मनः । गोपीथार्य ।
 एषः । वै । व्याघ्रः । कुलगोप इति कुल—गोपः । यत् ।
 अग्निः । तस्मात् । यत् । दीक्षितः । प्रवसेदिति प्र—वसेत् ।
 सः । एनम् । ईश्वरः । अनूत्थायेत्यनु—उत्थार्य । हन्तोः ।
 न । प्रवस्तव्यमिति प्र—वस्तव्यम् । आत्मनः । गुप्त्यै ।
 दक्षिणतः । शये । एतत् । वै । यजमानस्य । आयतन-
 मित्या—यतनम् । स्वे । एव । आयतन इत्या—यतने ।
 शये । अग्निम् । अभ्यावृत्येत्याभि—आवृत्य । शये । देवताः ।
 एव । यज्ञम् । अभ्यावृत्येत्याभि—आवृत्य । शये (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतो-
 पैनमुत्तरो यज्ञो नमेदाभि सुवर्गं लोकं जयेदित्येतद्वै
 पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्न-
 ग्निमप आदित्यमभि विपश्यत्युपैनमुत्तरो यज्ञो
 नमत्यभि सुवर्गं लोकं जयत्याप्ते देवयजने
 याजयेद्भ्रातृव्यवन्तं पन्थां वाऽधिस्पर्शयेत्कर्तं वाऽ-
 यावन्नानसे यातवै (१) न रथायैतद्वा आप्तं
 देवयजनमामोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आमोत्येको-
 न्नते देवयजने याजयेत्पशुकाममेकोन्नताद्वै देवयज-
 नादङ्गिरसः पशूनसृजन्तान्तरा सदोहविधानि उन्नतः
 स्यादेतद्वा एकोन्नतं देवयजनं पशुमानेव भवति
 अ्युन्नते देवयजने याजयेत्सुवर्गकामं अ्युन्नताद्वै
 देवयजनादङ्गिरसः सुवर्गं लोकमायन्नन्तराऽऽहवनीयं
 च हविधानं च (२) उन्नतः स्यादन्तरा हवि-
 धानं च सदश्वान्तरा सदश्वं गार्हपत्यं चैतद्वै
 अ्युन्नतं देवयजनं सुवर्गमेव लोकमेति प्रतिष्ठिते
 देवयजने याजयेत्प्रतिष्ठाकाममेतद्वै प्रतिष्ठितं देव-
 यजनं यत्सर्वतः समं प्रत्येव तिष्ठति यत्रान्याअन्या

(काम्ययागभूम्यभिधानम्)

ओषधयो व्यतिषक्ताः स्युस्तद्याजयेत्पशुकाममेतद्वै
 पशूनाः रूपः रूपेणैवास्मै पशून् (३) अथ रुन्धे
 पशुमानेव भवति निर्ऋतिगृहीते देवयजने याजयेद्यं
 कामयेत् निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयमित्येतद्वै
 निर्ऋतिगृहीतं देवयजनं यत्सदृश्यं सत्या ऋक्षं
 निर्ऋत्यैवास्य यज्ञं ग्राहयति व्यावृत्ते देवयजने
 याजयेद्दद्यावृत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा मीमांस-
 सेरन्प्राचीनमाहवनीयात्प्रवणः स्यात्प्रतीचीनं गार्ह-
 पत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं वि पाप्मना भ्रातृ-
 व्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तल्पे मीमांसस्ते
 कार्ये देवयजने याजयेद्भूतिकामं कार्यो वै पुरुषो
 भवत्येव (४) ॥

(यातवै हविर्धानं च पशून्पाप्मनाऽष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पुरोहविषीति पुरः—हविषि । देवयजन इति देव—यजने ।
 याजयेत् । यम् । कामयेत् । उपेति । एनम् । उत्तर
 इत्युत्तरः । यज्ञः । नमेत् । अभीति । सुवर्गमिति सुवः—

गम् । लो॒कम् । ज॒येत् । इति॑ । ए॒तत् । वै । पु॒रो॒ह॒वि॒रिति॑
 पु॒रः—ह॒विः । दे॒व॒य॒र्ज॒न॒मिति॑ दे॒व—य॒र्ज॒नम् । य॒स्य॑ । हो॒ता ।
 प्रा॒त॒र॒नु॒वा॒क॒मिति॑ प्रा॒तः—अ॒नु॒वा॒कम् । अ॒नु॒ब्रु॒व॒न्नित्य॑नु—ब्रु॒व॒न्
 अ॒ग्निम् । अ॒पः । आ॒दि॒त्यम् । अ॒भी॒ति॑ । वि॒प॒श्य॒तीति॑
 वि—प॒श्य॒ति । उ॒पेति॑ । ए॒नम् । उ॒त्त॒र॒ इत्यु॑त्—त॒रः । य॒ज्ञः ।
 न॒म॒ति॑ । अ॒भी॒ति॑ । सु॒व॒र्ग॒मिति॑ सु॒वः—गम् । लो॒कम् ।
 ज॒य॒ति॑ । आ॒प्ते । दे॒व॒य॒र्ज॒न॒ इति॑ दे॒व—य॒र्ज॒ने । या॒ज॒येत् ।
 भ्ना॒तृ॒व्य॒व॒न्ता॒मिति॑ भ्ना॒तृ॒व्य—व॒न्तम् । प॒न्था॑म् । वा ।
 अ॒धि॒स्पर्श॑येदित्या॒धि—स्पर्श॑येत् । क॒र्त॒म् । वा । या॒वत् ।
 न । अ॒न॒से । या॒त॒वै (१) । न । र॒था॒य॑ । ए॒तत् । वै ।
 आ॒प्तम् । दे॒व॒य॒र्ज॒न॒मिति॑ दे॒व—य॒र्ज॒नम् । आ॒प्नो॑ति । ए॒व ।
 भ्ना॒तृ॒व्यम् । न । ए॒नम् । भ्ना॒तृ॒व्यः । आ॒प्नो॑ति । ए॒को॒न्न॒त
 इत्ये॒क—उ॒न्न॒ते । दे॒व॒य॒र्ज॒न॒ इति॑ दे॒व॒य॒र्ज॒ने । या॒ज॒येत् ।
 प॒शु॒का॒म॒मिति॑ प॒शु—का॒मम् । ए॒को॒न्न॒ता॒दित्ये॒क—उ॒न्न॒
 तात् । वै । दे॒व॒य॒र्ज॒ना॒दिति॑ दे॒व—य॒र्ज॒नात् । अ॒ङ्गि॑र॒सः ।
 प॒शून् । अ॒सृ॒ज॒न्त॑ । अ॒न्त॒रा । स॒दो॒ह॒वि॒र्धाने॑ इति॑ स॒दः—
 ह॒वि॒र्धाने॑ । उ॒न्न॒त॒मित्यु॑त्—न॒तम् । स्यात् । ए॒तत् । वै ।
 ए॒को॒न्न॒त॒मित्ये॒क—उ॒न्न॒तम् । दे॒व॒य॒र्ज॒न॒मिति॑ दे॒व—य॒र्ज॒नम् ।
 प॒शु॒मा॒निति॑ प॒शु—मा॒न् । ए॒व । भ॒व॒ति॑ । त्र्यु॒न्न॒त॒ इति॑ त्रि—
 उ॒न्न॒ते । दे॒व॒य॒र्ज॒न॒ इति॑ दे॒व—य॒र्ज॒ने । या॒ज॒येत् । सु॒व॒र्ग॒का—

(कान्त्यायागभूम्वभिधानम्)

ममि॑ति॒ सुव॑र्ग—काम॒म् । अ॒नु॒न्नता॑दिति॒ त्रि—उ॒न्नता॑त् । वै ।
 दे॒व॒य॒र्ज॒ना॒दि॒ति॒ दे॒व—य॒र्ज॒ना॑त् । अ॒ङ्गि॑रसः । सु॒व॒र्ग॒मि॒ति॒
 सु॒वः—ग॒म् । लो॒कम् । आ॒य॒न् । अ॒न्तरा॑ ।
 आ॒ह॒व॒नी॒य॒मि॒त्या—ह॒व॒नी॒र्य॑म् । च । ह॒वि॒र्धा॒न॒मि॒ति॒ ह॒विः—
 धा॒न॑म् । च (२) । उ॒न्न॒त॒मि॒त्यु॒त्—न॒त॑म् । स्या॒त् ।
 अ॒न्तरा॑ । ह॒वि॒र्धा॒न॒मि॒ति॒ ह॒विः—धा॒न॑म् । च । स॒दः । च ।
 अ॒न्तरा॑ । स॒दः । च । गा॒र्ह॒प॒त्य॒मि॒ति॒ गा॒र्ह—प॒त्य॑म् । च ।
 ए॒तत् । वै । अ॒नु॒न्न॒त॒मि॒ति॒ त्रि—उ॒न्न॒त॑म् । दे॒व॒य॒र्ज॒न॒
 मि॒ति॒ दे॒व—य॒र्ज॒न॑म् । सु॒व॒र्ग॒मि॒ति॒ सु॒वः—ग॒म् । ए॒व ।
 लो॒कम् । ए॒ति । प्र॒ति॒ष्ठि॒त॒ इति॒ प्र॒ति—स्थि॒ते । दे॒व॒य॒र्ज॒न॒
 इति॒ दे॒व—य॒र्ज॒ने । या॒ज॒ये॒त् । प्र॒ति॒ष्ठा॒का॒म॒मि॒ति॒ प्र॒ति॒ष्ठा—
 का॒म॑म् । ए॒तत् । वै । प्र॒ति॒ष्ठि॒त॒मि॒ति॒ प्र॒ति—स्थि॒त॑म् ।
 दे॒व॒य॒र्ज॒न॒मि॒ति॒ दे॒व—य॒र्ज॒न॑म् । यत् । स॒र्व॒तः । स॒म॒म् ।
 प्र॒ती॒ति॒ । ए॒व । ति॒ष्ठ॒ति॒ । यत्र॑ । अ॒न्या॑अ॒न्या॒ इत्य॒न्याः—
 अ॒न्याः । ओष॑धयः । व्य॒ति॒ष॒क्ता॒ इति॒ वि—अ॒ति॒ष॒क्ताः ।
 स्युः । तत् । या॒ज॒ये॒त् । प॒शु॒का॒म॒मि॒ति॒ प॒शु—का॒म॑म् ।
 ए॒तत् । वै । प॒शू॒ना॒म् । रू॒प॒म् । रू॒पे॒र्ण॑ । ए॒व । अ॒स्मै ।
 प॒शून् (३) अ॒वे॒ति॒ । रु॒न्धे । प॒शु॒मा॒नि॒ति॒ प॒शु—मा॒न् ।
 ए॒व । भ॒व॒ति॒ । नि॒र्ऋ॒ति॒गृ॒ही॒त॒ इति॒ नि॒र्ऋ॒ति—गृ॒ही॒ते । दे॒व॒
 य॒र्ज॒न॒ इति॒ दे॒व—य॒र्ज॒ने । या॒ज॒ये॒त् । यम् । का॒मे॒र्य॑त् ।

निर्ऋत्येति निः—ऋत्या । अस्य । यज्ञम् । ग्राहयेयम् ।
 इति । एतत् । वै । निर्ऋतिगृहीतमिति निर्ऋति—गृहीतम् ।
 देवयजनमिति देव—यजनम् । यत् । सदृशैः । सत्याः ।
 ऋक्षम् । निर्ऋत्येति निः—ऋत्या । एव । अस्य । यज्ञम् ।
 ग्राहयति । व्यावृत्त इति वि—आवृत्ते । देवयजन इति
 देव—यजने । याजयेत् । व्यावृत्काममिति व्यावृत्—का-
 मम् । यम् । पात्रे । वा । तल्पे । वा । मीमांसेरन् ।
 प्राचीनम् । आहवनीयादित्या—हवनीयात् । प्रवणमिति
 प्र—वनम् । स्यात् । प्रतीचीनम् । गार्हपत्यादिति गार्ह—
 पत्यात् । एतत् । वै । व्यावृत्तमिति वि—आवृत्तम् ।
 देवयजनमिति देव—यजनम् । वीति । पाप्मना ।
 भ्रातृव्येण । इति । वर्तते । न । एनम् । पात्रे । न ।
 तल्पे । मीमांसन्ते । कार्ये । देवयजन इति देव—यजने ।
 याजयेत् । भूतिकाममिति भूति—कामम् । कार्यः । वै ।
 पुरुषः । भवति । एव (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाण्डके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाण्डके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

तेभ्य उत्तरवेदिः सि ही रूपं कृत्वोभयानन्त-

(उत्तरवेदिनिरूपणम्)

राऽपक्रम्यातिष्ठत्ते देवा अमन्यन्त यतरान्वा इयमु-
पावत्स्यति त इदं भविष्यन्तीति तामुपामन्त्रयन्त
साऽब्रवीद्वरं वृणै सर्वान्मया कामान्व्यश्रवथ
पूर्वा तु माऽग्नेराहुतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवे-
दिं पूर्वामग्नेर्व्याधारयन्ति वारेवृतः ह्यस्यै शर्म्यया
परिं मिमीते (१) मात्रैवास्यै साऽथो युक्तेनैव
युक्तमव रुन्धे वित्तायनी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येनानाव-
त्तित्तायनी मेऽसीत्याह तित्कान्हेनानावदवतान्मा
नाथितमित्याह नाथितान्हेनानावदवतान्मा व्यथि-
तमित्याह व्यथितान्हेनानावद्विदेरग्निर्नभो नाम
(२) अग्ने अङ्गिर इति त्रिहरति य एवैषु लोके-
ष्वग्नयस्तानेवाव रुन्धे तूष्णीं चतुर्थः हरत्यनि-
रुक्तमेवाव रुन्धे सिःहीरसि महिषीरसीत्याह
सिःहीर्हीषा रूपं कृत्वोभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठ-
दुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमा-
नमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति ध्रुवा
(३) असीति सः हन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व
देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यव चोक्षति प्र च किरति शुद्ध्यै
इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्याह दिग्भ्य
एवैनां प्रोक्षति देवाःश्चेदुत्तरवेदिरुपाववतीहैव वि

जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त तानि-
न्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादप (४) अनुदत् मनो-
जवाः पितृभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्चाद्विश्वक-
र्माऽऽदित्यैरुत्तरतो यदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति दिग्भ्य
एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान्प्र पुं दत् इन्द्रो यतीन्स्ता-
लावृकेभ्यः प्रार्यच्छत्तान्दक्षिणत उत्तरवेद्या आद-
न्यत्प्रोक्षणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत उत्तरवेद्यै नि
नयेद्यदेव तत्र क्रूरं तत्तेन शमयति यं द्विष्यात्तं
ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति (५) ॥

(मिसीते नाम ध्रुवाऽपं शुचा त्रीणि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

तेभ्यः । उत्तरवेदिरित्युत्तर—वेदिः । सिंहीः । रूपम् ।
कृत्वा । उभयान् । अन्तरा । अपक्रम्येत्यप—क्रम्य ।
अतिष्ठत् । ते । देवाः । अमन्यन्त । यतरान् । वै । इयम् ।
उपावत्स्यतीत्यप—आवत्स्यति । ते । इदम् । भविष्यन्ति ।
इति । ताम् । उपेति । अमन्त्रयन्त । सा । अब्रवीत् ।

प्रपा० २ अनु० ७] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(उत्तरवेदिनिरूपणम्)

वरम् । वृणै । सर्वान् । मया । कामान् । वीति । अश्ववथ ।
 पूर्वाम् । तु । मा । अग्नेः । आहुतिरित्या—हुतिः । अश्ववतै ।
 इति । तस्मात् । उत्तरवेदिमित्युत्तर—वेदिम् । पूर्वाम् । अग्नेः ।
 व्याघारयन्तीति वि—आघारयन्ति । वोरवृतमिति वारे—वृतम् ।
 हि । अस्यै । शर्मयया । परीति । मिमीते (१) । मात्रा ।
 एव । अस्यै । सा । अथो इति । युक्तेन । एव । युक्तम् ।
 अवेति । रुन्धे । वित्तायनीति वित्त—अयनी । मे । असि ।
 इति । आह । वित्ता । हि । एनान् । आवत् । तित्ताय—
 नीति तित्त—अयनी । मे । असि । इति । आह । तित्तान् ।
 हि । एनान् । आवत् । अवंतात् । मा । नाथितम् ।
 इति । आह । नाथितान् । हि । एनान् । आवत् । अवं—
 तात् । मा । व्यथितम् । इति । आह । व्यथितान् । हि ।
 एनान् । आवत् । विदेः । अग्निः । नभः । नाम (२) ।
 अग्ने । अङ्गिरः । इति । त्रिः । हरति । ये । एव । एषु ।
 लोकेषु । अग्रयः । तान् । एव । अवेति । रुन्धे । तूष्णीम् ।
 चतुर्थम् । हरति । अनिरुक्तमित्यनिः—उक्तम् । एव ।
 अवेति । रुन्धे । सिन्धीः । असि । महिषीः । असि ।
 इति । आह । सिन्धीः । हि । एषा । रूपम् । कृत्वा ।
 उभयान् । अन्तरा । अपक्रम्येत्यप—क्रम्य । अतिष्ठत् ।
 उरु । प्रथस्व । उरु । ते । यज्ञपतिरिति यज्ञ—पतिः ।

प्रथताम् । इति । आह । यजमानम् । एव । प्रजयेति
 प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । प्रथयति । ध्रुवा ।
 (३) । असि । इति । समिति । हन्ति । धृत्यै । देवेभ्यः ।
 शुन्धस्व । देवेभ्यः । शुम्भस्व । इति । अवेति । च ।
 उक्षति । प्रेति । च । किरति । शुध्यै । इन्द्रघोष इतीन्द्र—
 घोषः । त्वा । वसुभिरिति वसु—भिः । पुरस्तात् ।
 पातु । इति । आह । दिग्भ्य इति दिक्—भ्यः । एव । एनाम् ।
 प्रेति । उक्षति । देवान् । च । इत् । उत्तरवेदिरित्युत्तर—
 वेदिः । उपाववतीत्युप—आववति । इह । एव । वीति ।
 जयामहे । इति । असुराः । वज्रम् । उद्यत्येत्युत्—यत्य ।
 देवान् । अभीति । आयन्त । तान् । इन्द्रघोष इतीन्द्र—
 घोषः । वसुभिरिति वसु—भिः । पुरस्तात् । अपेति ।
 (४) अनुदत् । मनोजवा इति मनः—जवाः ।
 पितृभिरिति पितृ—भिः । दक्षिणतः । प्रचेता इति प्र—चेताः ।
 रुद्रैः । पश्वात् । विश्वकर्मेति विश्व—कर्मा । आदित्यैः ।
 उत्तरत इत्युत्—तरतः । यत् । एवम् । उत्तरवे—
 दिमित्युत्तर—वेदिम् । प्रोक्षतीति प्र—उक्षति । दिग्भ्य
 इति दिक्—भ्यः । एव । तत् । यजमानः । भ्रातृव्यान् ।
 प्रेति । नुदते । इन्द्रः । यतीन् । सालावृकेभ्यः । प्रेति ।
 अयच्छत् । तान् । दक्षिणतः । उत्तरवेद्या इत्युत्तर—वेद्याः ।

(ध्याधारणविधिः)

आदन् । यत् । प्रोक्षणीनामिति प्र-उक्षणीनाम् ।
 उच्छिष्येतेत्युत्-शिष्येत । तत् । दक्षिणतः । उत्तरवेद्या
 इत्युत्तर-वेद्यै । नीति । नयेत् । यत् । एव । तत्र ।
 क्रूरम् । तत् । तेन । शमयति । यम् । द्विष्यात् । तम् ।
 ध्यायेत् । शुचा । एव । एनम् । अर्पयति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सोत्तरवेदिर्ब्रवीत्सर्वान्मया कामान्व्यश्रवथेति
 ते देवा अकामयन्तासुरान्भ्रातृव्यानभि भवेमेति
 तेऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसु-
 रान्भ्रातृव्यानभ्यभवन्तेऽसुरान्भ्रातृव्यानभिभूयाका-
 मयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि
 सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते प्रजां
 विच्चा (१) अकामयन्त पशान्विन्देमहीति
 तेऽजुहवुः सि॒ःहीर॑सि रायस्पोषवनिः स्वाहेति ते
 पशान्विन्दन्त ते पशान्विच्चाऽकामयन्त प्रतिष्ठां
 विन्देमहीति तेऽजुहवुः सि॒ःहीर॑स्यादित्यवनिः स्वा-
 हेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां

वित्त्वाऽकामयन्त देवता आशिष उपेयामेति
 तेऽजुहवुः सिंहीरस्या वह देवान्देवयते (२)
 यजमानाय स्वाहेति ते देवता आशिष उपाऽऽयन्पञ्च
 कृत्वो व्याघारयति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो
 यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धेऽक्षण्या व्याघारयति तस्मा-
 दक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै
 भूतेभ्यस्त्वोति स्तुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां
 तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति पौतुद्भवान्परिधी-
 न्परि दधात्येषाम् (३) लोकानां विधृत्या
 अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन्ते देवेभ्यो
 हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरविभेदित्थं वाव
 स्य आर्तिमाऽरिष्यतीति स निलायत स यां वन-
 स्पतिष्ववसतां पूतुद्भौ यामोषधीषु तां सुगन्धि-
 तेजने यां पशुषु तां पेत्यस्यान्तरा शृङ्गे तं देवताः
 प्रैषमैच्छन्तमन्वाविन्दन्तमब्रुवन् (४) उप न आ
 वर्तस्व हव्यं नो वहोति सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृही-
 तस्याहुतस्य वहिःपरिधि स्कन्दात्तन्मे भ्रातृणां भागधे-
 यमसादिति तस्माद्यद्गृहीतस्याहुतस्य वहिःपरिधिस्क-
 न्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सोऽम-
 न्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वे भ्रातरः प्राभेषतास्थानि

[प्रपा० २ अनु० ८] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(व्याख्यानविधिः)

शातया इति स यानि (५) अस्थान्यशातयत् तत्पूतुद्भव-
भवद्यन्मांसमुपमृतं तद्गुल्गुलु यदेतान्त्संभारान्त्सं
भरत्यग्निमेव तत्सं भरत्यग्नेः पुरीषमसीत्याहाग्नेर्हीत-
त्पुरीषं यत्संभारा अथो खल्वाहुरेते वावैनंते धातरः
परिं शेरे यत्पौतुद्वाः परिधय इति (६) ॥

(वित्त्वा देवयत् एषामंब्रुवन्यानि

चतुश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सा । उत्तरवेदिरित्युत्तर-वेदिः । अब्रवीत् । सर्वान् ।
मया । कामान् । वीति । अश्रवथ । इति । ते । देवाः ।
अकामयन्त । असुरान् । धातृव्यान् । अग्नीति । भवेम ।
इति । ते । अजुहवुः । सिंहीः । असि । सपत्नसाहीति ।
सपत्न-साही । स्वाहा । इति । ते । असुरान् ।
धातृव्यान् । अग्नीति । अभवन् । ते । असुरान् ।
धातृव्यान् । अभिभूयेत्यभि-भूय । अकामयन्त ।
प्रजामिति प्र-जाम् । विन्देमहि । इति । ते । अजुहवुः
सिंहीः । असि । सुप्रजावनिरिति सुप्रजा-वनिः

स्वाहा । इति । ते । प्रजामिति प्र—जाम् । अविन्दन्त ।
 ते । प्रजामिति प्र—जाम् । वित्त्वा (१) । अकामयन्त ।
 पशून् । विन्देमहि । इति । ते । अजुहवुः । सिंहीः ।
 असि । रायस्पोषवनिरिति रायस्पोष—वर्निः । स्वाहा ।
 इति । ते । पशून् । अविन्दन्त । ते । पशून् । वित्त्वा ।
 अकामयन्त । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । विन्देमहि ।
 इति । ते । अजुहवुः । सिंहीः । असि । आदित्यव-
 निरित्यादित्य—वर्निः । स्वाहा । इति । ते । इमाम् । प्रतिष्ठा-
 मिति प्रति—स्थाम् । अविन्दन्त । ते । इमाम् । प्रतिष्ठामिति
 प्रति—स्थाम् । वित्त्वा । अकामयन्त । देवताः । आशिष
 इत्या—शिषः । उपेति । इयाम् । इति । ते । अजुहवुः ।
 सिंहीः । असि । एति । वह । देवान् । देवयत इति देव—
 यते (२) यजमानाय । स्वाहा । इति । ते । देवताः ।
 आशिष इत्या—शिषः । उपेति । आयन् । पञ्च । कृत्वः ।
 व्याघारयतीति वि—आघारयति । पञ्चाक्षरेति पञ्च—
 अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् । एव ।
 अवेति । रुन्धे । अक्षणया । व्याघारयतीति वि—आघा-
 रयति । तस्मात् । अक्षणया । पशवः । अङ्गानि ।
 प्रेति । हरन्ति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । भूतेभ्यः ।
 त्वा । इति । सुचम् । उदिति । गृह्णाति । ये । एव ।

प्रपा. अनु० ८] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

व्याघारणविधिः)

देवाः । भुताः । तेषाम् । तत् । भागधेयमिति भाग—धेयम् ।
 तान् । एव । तेन । प्रीणाति । पौतुद्रवान् । परिधीनिति
 परि—धीन् । परीति । दधाति । एषाम् (३) । लोका-
 नाम् । विधृत्या इति वि—धृत्यै । अग्नेः । त्रयः ।
 ज्यायांसः । भ्रातरः । आसन् । ते । देवेभ्यः ।
 हव्यम् । वहन्तः । प्रेति । अमीयन्त । सः ।
 अग्निः । अविभेत् । इत्थम् । वाव । स्यः । अर्तिम् ।
 एति । अरिष्यति । इति । सः । निलायत । सः । याम् ।
 वनस्पतिषु । अर्वसत् । ताम् । पूतुद्रौ । याम् ।
 ओषधीषु । ताम् । सुगन्धितेर्जन इति सुगन्धि—तेर्जने ।
 याम् । पशुषु ताम् । पेट्वस्य । अन्तरा । शृङ्गे इति । तम् ।
 देवताः । प्रैषमिति प्र—एषम् । ऐच्छन् । तम् । अन्विति ।
 अविन्दन् । तम् । अब्रुवन् (४) । उपेति । नः ।
 एति । वर्तस्व । हव्यम् । नः । वह । इति । सः ।
 अब्रवीत् । वरम् । वृणै । यत् । एव । गृहीतस्य ।
 अहुतस्य । बहिःपरिधीति बहिः—परिधि । स्कन्दात् । तत् ।
 मे । भ्रातृणाम् । भागधेयमिति भाग—धेयम् । असत् ।
 इति । तस्मात् । यत् । गृहीतस्य । अहुतस्य । बहिः-
 परिधीति बहिः—परिधि । स्कन्दति । तेषाम् । तत् ।
 भागधेयमिति भाग—धेयम् । तान् । एव । तेन । प्रीणाति ।

सः । अमन्यत । अस्थन्वन्त इत्यस्थन्-वन्तः । मे । पूर्वे । भ्रातरः ।
 भ्रैति । अमेषत । अस्थानि । शातयै । इति । सः ।
 यानि (५) । अस्थानि । अशातयत । तत् । पूतुद्रु ।
 अभवत् । यत् । मासम् । उपमृतमित्युप-मृतम् । तत् ।
 गुल्गुलु । यत् । एतान् । संभारानिति सं-भारान् । संभ-
 रतीति सं-भरति । अग्निम् । एव । तत् । समिति ।
 भरति । अग्नेः । पुरीषम् । असि । इति । आह । अग्नेः ।
 हि । एतत् । पुरीषम् । यत् । संभारा इति सं-भाराः ।
 अथो इति । खलु । आहुः । एते । वाव । एनम् । ते ।
 भ्रातरः । परीति । शेरे । यत् । पौतुद्रवाः । परिधय इति
 परि-धयः । इति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

बद्धमर्षं स्यति वरुणपाशादेवैने मुञ्चति प्र
 णेनेक्ति मेध्ये एवैने करोति सावित्रियर्चा हुत्वा
 हविर्धाने प्र वर्तयति सवितृप्रसूत एवैने प्र वर्तयति
 वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्षः स यदु-
 त्सर्जेथजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जेत्सुवाग्देव दुर्यां आ

वदेत्याह गृहा वै दुर्याः शान्त्यै पत्नी (१)
उपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय यद्वै
पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्निया
एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै वर्त्मना वा
अन्वित्य यज्ञं रक्षांसि जिघांसन्ति वैष्णवी-
भ्यामृग्भ्यां वर्त्मनोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव
रक्षांस्यप हन्ति यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयाद-
न्धोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युः (२)
हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
ध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति प्राची
प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैने लोकं ग-
मयत्यत्र रमेथां वर्ष्मन्पृथिव्या इत्याह वर्ष्म
ह्येतत्पृथिव्या यद्वयजनं शिरो वा एतयज्ञस्य
यद्धविर्धानं दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्याः
(३) इत्याशीर्षदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य
मेथीं नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान-
आशिषोऽव रुन्धे दण्डो वा औपरस्तृतीयस्य
हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिनयत्तृतीयं छदिर्ह-
विर्धानयोरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्याव-
रुध्वै शिरो वा एतयज्ञस्य यद्धविर्धानं विष्णो

रराडंसति विष्णोः पृष्ठमसीत्याह तस्मादेतावद्वा
 शिरो विष्युतं विष्णोः स्युरसि विष्णोर्ध्रुवमसी-
 त्याह वैष्णव० हि देवतया हविर्धानं यं प्रथमं ग्रन्थि
 ग्रन्थनीयाद्यत्तं न विद्वत्सयेदमेहेनाध्वर्युः प्र भीयेत्
 तस्मात्स विद्वत्स्यः (४) ॥

(नतो हन्यर्था वृषिष्वा विष्युतं विष्णोः

वर्द्धिंश्शातिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवनोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(षष्ठ्यष्टके द्वितीयप्रपाठके नवनोऽनुवाकः ।)

वृद्धम् । अवेति । स्यति । वरुणपाशादिति वरुण—पा-
 शात् । एव । एने इति । मुञ्चति । प्रेति । नेनेक्ति । मेध्ये
 इति । एव । एने इति । करोति । सावित्रिया । ऋचा ।
 हुत्वा । हविर्धाने इति हविः—धाने । प्रेति । वर्तयति ।
 सवितुर्प्रसूत इति सवितु—प्रसूतः । एव । एने इति । प्रेति ।
 वर्तयति । वरुणः । वै । एषः । दुर्वागिति दुः—वाक् ।
 उज्यतः । वृद्धः । यत् । अर्झः । सः । यत् । उत्तर्जेदि-
 त्युत्—सर्जेत् । यजमानस्य । गृहान् । अत्युत्तर्जेदित्यामि-
 उत्तर्जेत् । सुवागिति सु—वाक् । देव । दुर्यान् । एति ।

(व्याघारणत्रिभिः)

वद । इति । आह । गृहाः । वै । दुर्याः । शान्त्यै । पत्नी
 (१) । उपेति । अनक्ति । पत्नी । हि । सर्वस्य ।
 मित्रम् । मित्रत्वायेति मित्र—त्वाय । यत् । वै । पत्नी ।
 यज्ञस्य । करोति । मिथुनम् । तत् । अथो इति । पत्नियाः ।
 एव । एषः । यज्ञस्य । अन्वारम्भ इत्यनु—आरम्भः ।
 अनवच्छित्या इत्यनव—छित्यै । वर्त्मना । वै । अन्वित्ये-
 त्यनु—इत्य । यज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति । वैष्णवी-
 भ्याम् । ऋग्भ्यामित्यूक्—भ्याम् । वर्त्मनोः । जुहोति । यज्ञः ।
 वै । विष्णुः । यज्ञात् । एव । रक्षांसि । अपेति । हन्ति ।
 यत् । अध्वर्युः । अनग्नौ । आहुतिमित्या—हुतिम् । जुहु-
 यात् । अन्धः । अध्वर्युः । स्यात् । रक्षांसि । यज्ञम् ।
 हन्युः (२) । हिरण्यम् । उपास्येत्युप—अस्य । जुहोति ।
 अग्निवतीत्यग्नि—वति । एष जुहोति । न । अन्धः । अध्वर्युः ।
 भवति । न । यज्ञम् । रक्षांसि । घ्नन्ति । प्राची इति ।
 प्रेति । इतम् । अध्वरम् । कल्पयन्ती इति । इति । आह ।
 सुवर्गमिति सुषः—गम् । एव । एने इति । लोकम् । गम-
 यति । अत्र । रमेथाम् । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । इति । आह ।
 वर्ष्म । हि । एतत् । पृथिव्याः । यत् । देवयजनमिति
 देव—यजनम् । शिरः । वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् । हवि-
 र्धानमिति हविः—धानम् । दिवः । वा । विष्णो । उत ।

वा । पृथिव्याः (३) । इति । आशीर्षिदयेत्याशीः—पदया ।
ऋचा । दक्षिणस्य । हविर्धानस्येति हविः—धानस्य । मेथीम् ।
नीति । हन्ति । शीर्षतः । एव । यज्ञस्य । यजमानः ।
आशिष इत्या—शिषः । अवेति । रुन्धे । दण्डः । वै । औपरः ।
तृतीयस्य । हविर्धानस्येति हविः—धानस्य । वषट्कारेणेति वष-
ट्—कारेण । अक्षम् । अच्छिनत् । यत् । तृतीयम् ।
छदिः । हविर्धानयोरिति हविः—धानयोः । उदाह्रियत्
इत्युत्—आह्रियते । तृतीयस्य । हविर्धानस्येति हविः—
धानस्य । अवरुध्या इत्यव—रुद्ध्यै । शिरः । वै । एतत् ।
यज्ञस्य । यत् । हविर्धानमिति हविः—धानम् । विष्णोः ।
रराटम् । असि । विष्णोः । पृष्ठम् । असि । इति । आह ।
तस्मात् । एतावद्धेत्येतावत्—धा । शिरः । विष्णुतामिति
वि—स्यूतम् । विष्णोः । स्यूः । असि । विष्णोः । ध्रुवम् ।
असि । इति । आह । वैष्णवम् । हि । देवतया । हविर्धा-
नमिति हविः—धानम् । यम् । प्रथमम् । ग्रन्थिम् । ग्रभी-
यात् । यत् । तम् । न । विस्रस्येदिति वि—स्रस्येत् ।
अमेहेद् । अध्वर्युः । प्रेति । मीयत् । तस्मात् । सः ।
विस्रसुः इति वि—स्रस्यः (४) ॥

इति कृ यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 द्वितीय-षष्ठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यग्निमा
 दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि
 देवानामध्वर्यु आस्तां पुष्णो हस्ताभ्यामित्याह
 यत्यै वज्र इव वा एषा यदभिरभिरसि नारिर-
 सीत्याह शान्त्यै काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे
 यज्ञ रक्षासि जिघासन्ति परिलिखित रक्षः
 परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामपहत्यै
 (१) इदमहरक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि
 योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव
 पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तयोरेवानन्तरायं
 ग्रीवाः कृन्तति दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा
 पृथिव्यै त्वेत्याहैभ्य एवैनां लोकेभ्यः प्रोक्षति
 परस्तादर्वाचीं प्रोक्षति तस्मात् (२)
 परस्तादर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुप जीवन्ति कूर-
 मिव वा एतत्करोति यत्खनत्यपोऽव नयति
 शान्त्यै यवमतीरव नयत्यूर्गै यव ऊर्गुदुम्बरं
 ऊर्जैवोर्ज समर्धयति यजमानेन संमितौदुम्बरी
 भवति यावनेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्ज

दधाति पितृणां सदनमसी तं बर्हिर्वं स्तृणाति
 पितृदेवत्यम् (३) हेतद्यन्निखातं यद्वर्हिन-
 वस्तीर्य मिन्यात्पितृदेवत्यां निखाता स्याद्वर्हिर-
 वस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनां मिनोत्यथो स्वारुह-
 मेवैनां करोत्युद्विर्वं स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां
 लोकानां विधृत्यै द्युतानस्वां मारुतो मिनोत्वित्याह
 द्युतानो ह स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं
 मिनोति तेनैव (४) एनां मिनोति ब्रह्मवर्निं
 त्वा क्षत्रघनिमित्याह यथायजुरेवैतद्भूतेन द्यावापृ-
 थिवी आ पृणेत्यामित्यौदुम्बर्यां जुहोति द्यावापृ-
 थिवी एव रसेनानक्त्यान्तमन्वर्वस्त्रावयत्यान्तमेव
 यजमानं तेजसाऽनक्त्यैन्द्रमसीति छदिरधि नि
 दधात्यैन्द्रं हि देवर्तया सदीं विश्वजनस्य छाये-
 त्याह विश्वजनस्य ह्येषा छाया यत्सदो नर्वच्छदि
 (५) तेजस्कामस्य मिन्यात्रिवृता स्तोमेन
 संमितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्यैव भवत्येकादशछदीन्द्रिय-
 कामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रि-
 याव्येव भवति पञ्चदशछदि भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो
 बज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्तदशछदि प्रजाकामस्य
 सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या एकविंशति-

(सदोभिधानम्)

उदि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां प्रतिष्ठा
 प्रतिष्ठित्या उदरं वै सद ऊर्गुदुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं
 मिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति तस्मात्(६)
 मध्यत ऊर्जा भुञ्जते यजमानलोके वै दक्षिणानि
 छदींषि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्युत्त-
 राणि करोति यजमानमेवार्यजमानादुत्तरं करोति
 तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरोऽन्तर्वर्तान्करोति व्या-
 वृत्त्यै तस्मादरण्यं प्रजा उप जीवन्ति परि त्वा गिर्वणो
 गिर इत्याह यथायजुरेवैतदिन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य
 ध्रुवमसीत्याहैन्द्र* हि देवतया सदो यं प्रथमं
 ग्रन्थिं ग्रन्थीयाद्यत्तं न विस्त्र*स्येदमेहेनाध्वर्युः प्र
 भीयेत तस्मात्स विस्त्रस्यः (७) ॥

(अपहत्यै तस्मात्पितृदेवत्यं तेनैव नवच्छदि

तस्मात्सदः पञ्चदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । इति ।
 अभिम् । एति । इत्ते । प्रसूत्या इति प्र-सूत्यै ।

अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु—भ्याम् । इति । आह ।
 अश्विनौ । हि । देवानाम् । अध्वर्यु इति । आस्ताम् ।
 पूष्णः । हस्ताभ्याम् । इति । आह । यत्स्यै । वज्रः । इव ।
 वै । एषा । यत् । अभिः । अभिः । असि । नारिः । असि ।
 इति । आह । शान्त्यै । काण्डेकाण्ड इति काण्डे—काण्डे ।
 वै । क्रियमाणे । यज्ञम् । रक्षाशसि । जिघांसन्ति ।
 परिलिखितमिति परि—लिखितम् । रक्षः । परिलिखिता
 इति परि—लिखिताः । अरातयः । इति । आह । रक्षसाम् ।
 अपहत्या इत्यप—हत्यै (१) । इदम् । अहम् । रक्षसः ।
 ग्रीवाः । अपीति । रुन्तामि । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ।
 यम् । च । वयम् । द्विष्मः । इति । आह । द्वौ । वाव ।
 पुरुषौ । यम् । च । एव । द्वेष्टि । यः । च । एनम् ।
 द्वेष्टि । तयोः । एव । अनन्तरायमित्यनन्तः—आयम् ।
 ग्रीवाः । रुन्तति । दिवे । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा ।
 पृथिव्यै । त्वा । इति । आह । एभ्यः । एव । एनम् ।
 लोकेभ्यः । प्रीति । उक्षति । परस्तात् । अर्वाचीम् । प्रीति ।
 उक्षति । तस्मात् (२) । परस्तात् । अर्वाचीम् ।
 मनुष्याः । उर्जम् । उपेति । जीवन्ति । कूरम् । इव । वै ।
 एतत् । करोति । यत् । खनति । अपः । अवेति ।
 नयति । शान्त्यै । यवमतीरिति यव—मतीः । अवेति ।

(सदोभिधानम्)

नयति । ऊर्क । वै । यवः । ऊर्क । उदुम्बरः । ऊर्जा ।
एव । ऊर्जम् । समिति । अर्धयति । यजमानेन । संमितेति
सं-मिता । औदुम्बरी । भवति । यावान् । एव । यजमानः ।
तावतीम् । एव । अस्मिन् । ऊर्जम् । दधाति । पितृणाम् । सदनम् ।
असि । इति । बर्हिः । अवेति । स्तृणाति । पितृदेवस्य-
मिति पितृ-देवस्यम् (३) । हि । एतत् । यत् । निखा-
तमिति नि-खातम् । यत् । बर्हिः । अनवस्तीर्येत्यनव-
स्तीर्य । मिनुयात् । पितृदेवत्येति पितृ-देवत्या । निखाते-
ति नि-खाता । स्यात् । बर्हिः । अवस्तीर्येत्यव-स्तीर्य ।
मिनोति । अस्याम् । एव । एनाम् । मिनोति । अथो इति ।
स्वारुहमिति स्व-रुहम् । एव । एनाम् । करोति । उदिति ।
दिवम् । स्तभान् । एति । अन्तरिक्षम् । पृण । इति ।
आह । एषाम् । लोकानाम् । विधृत्या इति वि-धृत्यै ।
द्युतानः । त्वा । मारुतः । मिनोतु । इति । आह ।
द्युतानः । ह । स्म । वै । मारुतः । देवानाम् । औदुम्ब-
रीम् । मिनोति । तेन । एव (४) । एनाम् । मिनोति ।
ब्रह्मवनिमिति ब्रह्म-वनिम् । त्वा । क्षत्रवनिमिति क्षत्र-
वनिम् । इति । आह । यथायजुरिति यथा-यजुः । एव ।
एतत् । घृतेन । यावापृथिवी इति यावा-पृथिवी । एति ।
पृणेत्याम् । इति । औदुम्बर्याम् । जुहोति । यावापृथिवी

इति वावा—पृथिवी । एव । रसेन । अनक्ति । आन्त-
 मित्या—अन्तम् । अन्ववस्त्रावयतीत्यनु—अवस्त्रावयति ।
 आन्तमित्या—अन्तम् । एव । यजमानम् । तेजसा ।
 अनक्ति । ऐन्द्रम् । असि । इति । छदिः । अधि । नीति ।
 दधाति । ऐन्द्रम् । हि । देवतया । सदः । विश्वजनस्येति
 विश्व—जनस्य । छाया । इति । आह । विश्वजनस्येति
 विश्व—जनस्य । हि । एषा । छाया । यत् । सदः ।
 नवछदीति नव—छदि (५) । तेजस्कामस्येति तेजः—
 कामस्य । मिनुयात् । त्रिवृतेति त्रि—वृता । स्तोमेन ।
 संमितमिति सं—मितम् । तेजः । त्रिवृदिति त्रि—वृत् ।
 तेजस्वी । एव । भवति । एकादशछदीत्येकादश—छदि ।
 इन्द्रियकामस्येतीन्द्रिय—कामस्य । एकादशाक्षरत्येकादश—
 अक्षरा । त्रिष्टुक् । इन्द्रियम् । त्रिष्टुक् । इन्द्रियावी । एव ।
 भवति । पञ्चदशछदीति पञ्चदश—छदि । भ्रातृव्यवत्
 इति भ्रातृव्य—वतः । पञ्चदश इति पञ्च—दशः । वज्रः ।
 भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य—अभिभूत्यै । सप्तद-
 शछदीति सप्तदश—छदि । प्रजाकामस्येति प्रजा—
 कामस्य । सप्तदश इति सप्त—दशः । प्रजापतिरिति
 मृगा—पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । आप्त्यै ।
 एतत् । छदीत्येकविंशति—छदि । प्रतिष्ठाका-
 नयति । शान्ते

मस्येति प्रतिष्ठा—कामस्य । एकविंश इत्येक—विंशः ।
स्तोमानाम् । प्रतिष्ठेति प्रति—स्था । प्रतिष्ठित्या इति
प्रति—स्थित्यै । उदरम् । वै । सदः । उक् । उदुम्बरः ।
मध्यतः । औदुम्बरीम् । विनोति । मध्यतः । एव ।
प्रजानामिति प्र—जानाम् । उर्जम् । दधाति । तस्मात्
(६) । मध्यतः । उर्जा । भुञ्जते । यजमानलोक
इति यजमान—लोके । वै । दक्षिणानि । छदीःषि ।
भ्रातृव्यलोक इति भ्रातृव्य—लोके । उत्तराणीत्युत्—तराणि ।
दक्षिणानि । उत्तराणीत्युत्—तराणि । करोति ।
यजमानम् । एव । अयजमानात् । उत्तरमित्युत्—
तरम् । करोति । तस्मात् । यजमानः । अयजमानात् ।
उत्तर इत्युत्—तरः । अन्तर्वर्तानित्यन्तः—वर्तान् ।
करोति । व्यावृत्त्या इति वि—आवृत्त्यै । तस्मात् ।
अरण्यम् । प्रजा इति प्र—जाः । उपेति । जीवन्ति ।
परीति । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इति । आह ।
यथायजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् । इन्द्रस्य ।
स्यूः । असि । इन्द्रस्य । ध्रुवम् । असि । इति । आह ।
ऐन्द्रम् । हि । देवतया । सदः । यम् । प्रथमम् ।
ग्रन्थिम् । ग्रन्थीयात् । यत् । तम् । न । विस्रस्येदिति
वि—स्रस्येत् । अमेहेन । अध्वर्युः । प्रेति । मीयत ।

तस्मात् । सः । वि॒स्रस्य॒ इति॑ वि॒स्रस्यः॑ (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

शिरो॒ वा ए॒तद्य॒ज्ञस्य॒ यद्ध॑वि॒र्धानं॑ प्रा॒णा उ॒पर॒वा
ह॑वि॒र्धाने॑ खा॒यन्ते॒ तस्मा॑च्छी॒र्षन्प्रा॒णा अ॒धस्ता॑त्खा॒-
यन्ते॒ तस्मा॑द॒धस्ता॑च्छी॒र्ष्णः प्रा॒णा र॑क्षो॒हणो॑ व॒लग॒-
ह॒नो वैष्ण॑वान्ख॒नामीत्या॑ह वैष्ण॒वा हि दे॒वतयो॑-
पर॒वा असु॑रा॒ वै निर्य॑न्तो॒ देवानां॑ प्रा॒णेषु॑ व॒लगा॑-
न्न॒खन्त॑न्तान्वा॒हुमा॒त्रेऽन्वा॑विन्दन्तस्मा॒द्वाहुमा॒त्राः खा॑-
यन्त॒ इदम॑हं॒ तं व॒लग॑मुद्ध॒पामि॑ (१) यं नः॑ स॒मानो
य॒मस॑मानो नि॒खाने॑त्या॒ह द्वौ वा॑व॒ पुरु॑षौ॒ यश्चै॒व
स॒मानो॑ यश्चा॒स॒मानो॑ यमे॒वास्मै॒ तौ व॒लगं॑ नि॒खन्-
त॒स्तमे॒वोद्ध॑पति॒ संतृ॑णत्ति॒ तस्मा॑त्संतृ॒ण्णा अ॒न्तर॑तः
प्रा॒णा न सं भि॑नत्ति॒ तस्मा॑दसं॒भिन्नाः॑ प्रा॒णा अ॒पोऽव॑
नयति॒ तस्मा॑दा॒र्द्रा अ॒न्तर॑तः प्रा॒णा य॒वमती॑र॒व
ने॒यति॑ (२) ऊ॒र्ग्वै य॒वः प्रा॒णा उ॒पर॒वाः प्रा॒णेष्वे॒-
वोर्गं॑ दधाति॒ ब॒र्हि॒रव॑ स्तृणाति॒ तस्मा॑ल्लो॒मशा॑ अ॒न्त-
र॑तः प्रा॒णा आ॒ज्ये॑न॒ व्याघा॑रयति॒ तेजो॑ वा आ॒ज्यं

प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति हनू वा एते
यज्ञस्य यदधिषवणे न सं तृणत्यसंतृण्णे हि हनू
अथो खलु दीर्घसोमे संतृये धृत्यै शिरो वा एतद्य-
ज्ञस्य यद्धविर्धानम् (३) प्राणा उपरवा हनू
अधिषवणे जिह्वा चर्म ग्रावाणो दन्ता मुखमाहव-
नीयो नासिकोत्तरवेदिरुदरः सदा यदा खलु वै
जिह्वया दत्स्वधि खादत्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं
गच्छत्यथोदरं गच्छति तस्माद्धविर्धाने चर्मन्नधि
ग्रावभिरभिषुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य
सदासि भक्षयन्ति यो वै विराजो यज्ञमुखे दोहं वेद
दुह एवैनामियं वै विराट् तस्यै त्वक्चर्मोर्धोऽधिषवणे
स्तना उपरवा ग्रावाणो वत्सा ऋत्विजो दुहन्ति
सोमः पयो य एवं वेद दुह एवैनाम् (४) ॥

(वपामि यवमतीरव नयति हविर्धानमेव
त्रयोविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

पदुभौ देवासुरा मिथस्तेषां सुवर्गं यद्वा अनीशानः पुरोहविषि
तेभ्य उत्तरवेदिः सोत्तरवेदिर्वद्धं देवस्याभ्रिः शिरो वा एकादश ॥ ११ ॥

यदुभावित्याह देवानां यज्ञो देवेभ्यो न रथाय यजमानाय
परस्ताद्वर्वाचीं नवपञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठोऽष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

शिरः । वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् । हविर्धानानाम्
हविः—धानम् । प्राणा इति प्र—अनाः । उपरवा इत्युप—
रवाः । हविर्धान इति हविः—धाने । खायन्ते । तस्मात् ।
शीर्षन् । प्राणा इति प्र—अनाः । अधस्तात् । खायन्ते ।
तस्मात् । अधस्तात् । शीर्ष्णः । प्राणा इति प्र—अनाः ।
रक्षोहण इति रक्षः—हनः । वलगहन इति वलग—हनः ।
वैष्णवान् । खनामि । इति । आह । वैष्णवाः । हि ।
देवतया । उपरवा इत्युप—रवाः । असुराः । वै । निर्यन्त
इति निः—यन्तः । देवानाम् । प्राणेष्विति प्र—अनेषु ।
वलगानिति वल—गान् । नीति । अखनन् । तान् । बाहु-
मात्र इति बाहु—मात्रे । अन्विति । अविन्दन् । तस्मात् ।
बाहुमात्रा इति बाहु—मात्राः । खायन्ते । इदम् । अहम् ।
तम् । वलगमिति वल—गम् । उदिति । वपामि (१) ।
यम् । नः । समानः । यम् । असमानः । निचखानेति नि-
चखानं । इति । आह । द्वौ । वाव । पुरुषौ । यः । च ।

(उपरधाभिधानम्)

ए॒व । स॒मा॒नः । यः । च॒ । अ॒स॒मा॒नः । य॒म् । ए॒व । अ॒स्मै ।
 तौ । व॒ल॒ग॒मि॒ति॒ व॒ल—ग॒म् । नि॒ख॒न॒त॒ इति॑ नि—ख॒न॒तः ।
 त॒म् । ए॒व । उ॒दि॒ति॑ । व॒प॒ति॒ । स॒मि॒ति॑ । तृ॒ण॒त्ति॒ । त॒स्मा॒त् ।
 सं॒तृ॒ण्णा॒ इति॑ सं—तृ॒ण्णाः । अ॒न्त॒र॒तः । प्रा॒णा॒ इति॑ प्र—
 अ॒नाः । न । स॒मि॒ति॑ । भि॒न॒त्ति॒ । त॒स्मा॒त् । अ॒सं॒भि॒न्ना॒
 इत्य॑सं—भि॒न्नाः । प्रा॒णा॒ इति॑ प्र—अ॒नाः । अ॒पः । अ॒वे॒ति॑ ।
 न॒य॒ति॒ । त॒स्मा॒त् । आ॒र्द्राः । अ॒न्त॒र॒तः । प्रा॒णा॒ इति॑ प्र—
 अ॒नाः । य॒वं॒म॒ती॒रि॒ति॑ य॒वं—म॒तीः । अ॒वे॒ति॑ । न॒य॒ति॒
 (२) । उ॒क् । वै । य॒वंः । प्रा॒णा॒ इति॑ प्र—अ॒नाः ।
 उ॒प॒र॒धा॒ इत्यु॑प—र॒धाः । प्रा॒णेष्वि॑ति॒ प्र—अ॒नेषु॑ । ए॒व ।
 उ॒र्ज॑म् । द॒धा॒ति॒ । ब॒र्हिः । अ॒वे॒ति॑ । स्तृ॒णा॒ति॒ । त॒स्मा॒त् ।
 लो॒म॒शाः । अ॒न्त॒र॒तः । प्रा॒णा॒ इति॑ प्र—अ॒नाः । आ॒ज्ये॑न ।
 व्या॒घा॒र॒य॒ती॒ति॑ वि—आ॒घा॒र॒य॒ति॒ । ते॒जः । वै । आ॒ज्य॑म् ।
 प्रा॒णा॒ इति॑ प्र—अ॒नाः । उ॒प॒र॒धा॒ इत्यु॑प—र॒धाः । प्रा॒णेष्वि॑ति॒
 प्र—अ॒नेषु॑ । ए॒व । ते॒जः । द॒धा॒ति॒ । ह॒नू॒ इति॑ । वै । ए॒ते॒ इति॑ ।
 य॒ज्ञ॒स्य॑ । यत् । अ॒धि॒ष॒व॒णे॒ इत्य॑धि—स॒व॒ने । न । स॒मि॒ति॑ ।
 तृ॒ण॒त्ति॒ । अ॒सं॒तृ॒ण्णे॒ इत्य॑सं—तृ॒ण्णे॒ । हि । ह॒नू॒
 इति॑ । अथो॒ इति॑ । ख॒लु॒ । दी॒र्घ॒सो॒म॒ इति॑ दी॒र्घ—सो॒मे ।
 सं॒तृ॒द्ये॒ इति॑ सं—तृ॒द्ये॒ । धृ॒त्यै॑ । शि॒रः । वै । ए॒तत् । य॒ज्ञ॒स्य॑ ।
 यत् । ह॒वि॒र्धा॒न॒मि॒ति॑ ह॒विः—धा॒न॒म् (३) । प्रा॒णा॒ इति॑

प्र-अनाः । उपरवा इत्युप-रवाः । हनू इति । अधिषवणे
 इत्यधि-सर्वने । जिह्वा । चर्म । ग्रावाणः । दन्ताः ।
 मुखम् । आहवनीय इत्या-हवनीयः । नासिका । उत्तर-
 वेदिरित्युत्तर-वेदिः । उदरम् । सर्दः । यदा । खलु । वै ।
 जिह्वया । दत्स्विति दत्-सु । अधीति । खादति । अर्थ ।
 मुखम् । गच्छति । यदा । मुखम् । गच्छति । अर्थ ।
 उदरम् । गच्छति । तस्मात् । हविर्धान इति हविः-
 धाने । चर्मन् । अधीति । ग्रावभिरिति ग्राव-भिः ।
 अभिपुत्येत्यभि-सुत्य । आहवनीय इत्या-हवनीये ।
 हुत्वा । प्रत्यञ्चः । परेत्येति परा-इत्य । सर्दसि ।
 भक्षयन्ति । यः । वै । विराज इति वि-राजः ।
 यज्ञमुख इति यज्ञ-मुखे । दोहम् । वेद । दुहे । एव ।
 एनाम् । इयम् । वै । विराडिति वि-राट् । तस्यै ।
 त्वक् । चर्म । उर्धः । अधिषवणे इत्यधि-सर्वने । स्तनाः ।
 उपरवा इत्युप-रवाः । ग्रावाणः । वत्साः । ऋत्विजः ।
 दुहन्ति । सोमः । पर्यः । यः । एवम् । वेद । दुहे ।
 एव । एनाम् (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

चात्वालाद्धिष्णियानुप वपति योनिर्वै यज्ञस्य
 चात्वालं यज्ञस्य सयोनित्वाय देवा वै यज्ञं
 पराऽजयन्त तमाग्नीधात्पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्या-
 पराजितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीधाद्धिष्णियान्वि-
 हरति यदेव यज्ञस्यापराजितं तर्त एवैनं पुनस्तनुते
 पराजित्येव खलु वा एते यन्ति ये बहिष्पवमानः
 सर्पन्ति बहिष्पवमाने स्तुते (१) आहाग्नीदग्नी-
 न्वि हर बर्हिः स्तृणाहि पुरोडाशाः अलं कुर्विति
 यज्ञमेवापजित्य पुनस्तन्वाना यन्त्यङ्गारैर्द्वे सर्वने
 वि हरति शलाकाभिस्तृतीयः सशुक्रत्वायाथो सं-
 धरत्येवैनद्धिष्णिया वा अमुष्मिल्लोके सोममरक्षन्ते-
 भ्योऽधि सोममाऽहरन्तमन्बवायन्तं पर्यविशन्त्य एषं

वेदे विन्दते (२) परिवेष्टारं ते सोमपीथेन
व्याध्यन्त ते देवेषु सोमपीथमञ्छन्त तान्देवा अत्रुव-
न्देद्वे नामनी कुरुध्वमथ प्र वाऽऽप्स्यथ न
वेत्यन्नयो वा अथ विष्णियास्तस्माद्धिनामा
ब्राह्मणोऽर्धुकस्तेषां ये नेदिष्ठं पर्यविशन्ते सोमपीथं
प्राऽऽर्धुवन्नाहवनीयं आग्नीधीर्यो होत्रीर्यो मार्जाली-
यस्तस्मात्तेषु जुह्वत्यतिहाय वर्षदकरोति वि हि
(३) एते सोमपीथेनाऽऽध्यन्त देवा वै याः
प्राचीराहुतीरजुह्वुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्ताऽस्ताग्निः
प्राणुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन्ताऽस्ता-
ग्निरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो ह्यन्ते प्रत्यङ्ग-
सीनो विष्णियान्व्याचारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च
यजमानो भ्रातृव्यान्प्रणुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः
प्र वीयन्ते प्रतीचीः (४) जायन्ते प्राणा वा
एते यद्विष्णिया यदध्वर्युः प्रत्यङ्गविष्णियानति-
सर्पेत्प्राणान्तं कर्षेत्प्रमार्युकः स्यान्नाग्निर्वा एषा
यज्ञस्य यद्धोतोर्ध्वः खलु वै नाग्यै प्राणोऽर्वाङ्पानो
यदध्वर्युः प्रत्यङ्गहोतारमतिर्सर्पेदपाने प्राणं दध्यात्प्र-
मार्युकः स्यान्नाध्वर्युरूपं गायेद्वाग्नीर्यो वा अध्वर्यु-
र्यदध्वर्युरूपं गायेदुद्गात्रे (५) वाचं सं प्र यच्छे-

[प्रपा० ३ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(धिष्णियाभिधानम्)

दुपदासुकाऽस्य वाकस्याद्ब्रह्मवादिनो वदन्ति नासं-
 स्थिते सोमिऽध्वर्युः प्रत्यङ्सदोऽतीयादर्थं कथा
 दाक्षिणानि हेतुमेति यामो हि स तेषां कस्मा
 अहं देवा यामं वाऽयामं वाऽनु ज्ञास्यन्तीत्युत्तरे-
 णाऽऽग्नीध्रं परित्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राणान्त्सं
 कर्षति न्यन्ये धिष्णिया उप्यन्ते नान्ये यान्निवपति
 तेन तान्प्रीणाति यान्न निवपति यदनुदिशति
 तेन तान् (६) ॥

(स्तुते विन्दते हि वीयन्ते प्रतीचीरुद्गात्र
 उप्यन्ते चतुर्दश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

चात्वालात् । धिष्णियान् । उपेति । वपति । योनिः ।
 वै । यज्ञस्य । चात्वालम् । यज्ञस्य । सयोनित्वायेति
 सयोनि-त्वार्यं । देवाः । वै । यज्ञम् । परेति ।
 अजयन्त । तम् । आग्नीध्रादित्याग्नि-इध्रात् । पुनः ।
 अपेति । अजयन् । एतत् । वै । यज्ञस्य । अपराजित-

मित्यर्परा—जितम् । यत् । आग्नीध्रमित्याग्नि—इध्रम् ।
 यत् । आग्नीध्रादित्याग्नि—इध्रात् । धिष्ण्यात् । विहर-
 तीति वि—हरति । यत् । एव । यज्ञस्य । अर्पराजितमि-
 त्यर्परा—जितम् । ततः । एव । एनम् । पुनः । तनुते ।
 पराजित्येति परा—जित्य । इव । खलु । वै । एते । यन्ति ।
 ये । वहिष्पवमानमिति वहिः—पवमानम् । सर्पन्ति ।
 वहिष्पवमान इति वहिः—पवमाने । स्तुते (१) । आह ।
 अग्नीदित्याग्नि—इत् । अग्निन् । वीति । हर । वहिः । स्तृणा-
 हि । पुरोडाशान् । अलम् । कुरु । इति । यज्ञम् । एव ।
 अपजित्येत्यप—जित्य । पुनः । तन्वानाः । यन्ति । अङ्गारैः ।
 द्वे इति । सर्वने इति । वीति । हरति । शलाकाग्निः ।
 तृतीयम् । सशुक्रत्वायेति सशुक्र—त्वाय । अथो
 इति । समिति । भरति । एव । एनत् । धिष्ण-
 याः । वै । अमुष्मिन् । लोके । सोमम् । अर-
 क्षन् । तेभ्यः । अधीति । सोमम् । एति । अहरन् ।
 तम् । अन्ववायन्नित्यनु—अवायन् । तम् । परीति ।
 अविशन् । यः । एवम् । वेद । विन्दते (२) ।
 परिवेष्टारमिति परि—वेष्टारम् । ते । सोमपीथे-
 नेति सोम—पीथेन । वीति । आर्ध्यन्त । ते ।
 देवेषु । सोमपीथमिति सोम—पीथम् । ऐच्छन्त ।

(धिष्णिष्याभिधानम्)

तान् । देवाः । अ॒ब्रुवन् । द्वे॒ द्वे इति द्वे—द्वे ।
नाम॑नी इति । कुरु॒ध्वम् । अर्थ । प्रेति । वा । आ॒प्स्यथ ।
न । वा । इति । अ॒ग्रयः । वै । अर्थ । धिष्णि॑याः । तस्मात् ।
द्विनामेति द्वि—नामा । ब्रा॒ह्मणः । अर्धु॑कः । तेषाम् । ये ।
नेदि॑ष्ठम् । पर्य॑विश॒न्निति परि—अवि॑शन् । ते । सोम॑पी॒थमिति सोम—पी॒थम् । प्रेति । आ॒प्नुवन् । आ॒हव॑नीय॒इत्या—हव॑नीयः । आ॒ग्नी॒धीय॒ इत्याग्नि—इ॒धीयः । हो॒त्रीयः ।
मा॒र्जा॒लीयः । तस्मात् । तेषु । जु॒हति । अ॒तिहा॑येत्यति—
हाय । वर्ष॑ट् । करो॒ति । वीति । हि (३) । एते ।
सोम॑पी॒थेनेति सोम—पी॒थेन । आ॒र्ध्यन्त । देवाः । वै ।
याः । प्रा॒चीः । आ॒हु॒तीरि॒त्या—हु॒तीः । अ॒जु॒हवुः । ये ।
पु॒रस्ता॑त् । असु॑राः । आस॑न् । तान् । ताभिः । प्रेति ।
अ॒नु॒दन्त । याः । प्र॒ती॒चीः । ये । प॒श्चात् । असु॑राः ।
आस॑न् । तान् । ताभिः । अपेति । अ॒नु॒दन्त । प्रा॒चीः ।
भ॒न्याः । आ॒हु॒तय॒ इत्या—हु॒तयः । हू॒यन्ते । प्र॒त्यङ् ।
आसी॑नः । धिष्णि॑यान् । व्याघा॑रयतीति वि—आघा॑रयति ।
प॒श्चात् । च । ए॒व । पु॒रस्ता॑त् । च । यज॑मानः । भ्रातृ॒॑व्यान् । प्रेति । नु॒दते । तस्मात् । परा॑चीः । प्र॒जा इति
प्र—जाः । प्रेति । वी॒यन्ते । प्र॒ती॒चीः (४) । जा॒यन्ते ।
प्रा॒णा इति प्र—अ॒नाः । वै । एते । यत् । धिष्णि॑याः ।

यत् । अध्वर्युः । प्रत्यङ् । धिष्णिद्यान् । अतिसर्पेदि-
 त्यति—सर्पेत् । प्राणानिति प्र—अनान् । समिति । कर्षेत् ।
 प्रमायुक इति प्र—मायुकः । स्यात् । नाभिः । वै । एषा ।
 यज्ञस्य । यत् । होता । उर्ध्वः । खलु । वै । नाभ्यै । प्राण
 इति प्र—अनः । अवाङ् । अपान इत्यप—अनः । यत् ।
 अध्वर्युः । प्रत्यङ् । होतारम् । अतिसर्पेदित्यति—सर्पेत् ।
 अपान इत्यप—अने । प्राणमिति प्र—अनम् । दध्यात् ।
 प्रमायुक इति प्र—मायुकः । स्यात् । न । अध्वर्युः । उपेति ।
 गायेत् । वाग्वीर्य इति वाक्—वीर्यः । वै । अध्वर्युः ।
 यत् । अध्वर्युः । उपगायेदित्युप—गायेत् । उद्गात्र इत्युत्—
 गात्रे (५) । वाचम् । सम् । प्रेति । यच्छेत् । उप-
 दासुकेत्युप—दासुका । अस्य । वाक् । स्यात् । ब्रह्मवादिन
 इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । न । असंस्थित इत्यसं-
 स्थिते । सोमं । अध्वर्युः । प्रत्यङ् । सदः । अतीति ।
 इयात् । अथ । कथा । दाक्षिणानि । होतुम् । एति ।
 यामः । हि । सः । तेषाम् । कस्मै । अहं । देवाः ।
 यामम् । वा । अयामम् । वा । अन्विति । ज्ञास्यन्ति ।
 इति । उत्तरेणेत्युत्—तरेण । आग्नीध्रमित्याग्नि—इध्रम् ।
 परीत्येति परि—इत्यं । जुहोति । दाक्षिणानि । न । प्राणा-
 निनि प्र—अनान् । समिति । कर्षति । नीति । अन्ये ।

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

धिष्णि॒याः । उ॒प्यन्ते॑ । न । अ॒न्ये । यान् । नि॒व॒प॒तीति॑
 नि—व॒पति॑ । तेन॑ । तान् । प्री॒णाति॑ । यान् । न । नि॒व॒
 प॒तीति॑ नि—व॒पति॑ । यत् । अ॒नु॒दि॒शतीत्य॑नु—दि॒शति॑ ।
 तेन॑ । तान् (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ? ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

सु॒व॒र्गाय॑ वा ए॒तानि॑ लो॒काय॑ हू॒यन्ते॑ यद्वैस॒र्ज॒
 नानि॑ द्वाभ्यां॑ गा॒र्हप॑त्ये जुहोति द्वि॒पाद्य॑ज॒मानः॑ प्र॒ति॒
 ष्ठित्या॑ आशी॒ध्रे जु॑होत्यन्तरि॑क्ष ए॒वाऽऽक॑र॒मत आह॑
 व॒नीये॑ जुहोति सु॒व॒र्गमे॒वैनं॑ लो॒कं ग॑मयति दे॒वान्वै
 सु॒व॒र्गं लो॒कं य॒तो र॑क्षाः॒स्यजि॒घाःस॑न्ते सो॒मेन॑
 राज्ञा॑ रक्षाः॒स्यप॑ह॒त्यासु॒मात्मानं॑ कृ॒त्वा सु॒व॒र्गं
 लो॒कमा॑य॒न् रक्ष॑सा॒मनु॑प॒लाभा॑याऽऽत्तः॑ सोमो॑ भव॒त्यथ॑
 (१) वैस॒र्जनानि॑ जुहोति रक्ष॑सा॒मप॑ह॒त्यै त्व॑ः सोम
 त॒नूकृ॒ष्य इत्या॑ह त॒नूकृ॒ध्वेष॑ द्वेषो॒भ्योऽन्य॑कृ॒तेभ्य॑
 इत्या॑हान्यकृ॒तानि॑ हि रक्षाः॒स्युरु॑ य॒न्ताऽसि॑ व॒रुथ॑
 मित्या॑हो॒रु ण॑स्कृ॒धीति॑ वावैतदा॑ह जुषा॒णो अ॒सुरा॑
 ज्यस्य॑ वे॒त्वित्या॑हासु॒मेव॑ यज॒मानं॑ कृ॒त्वा सु॒व॒र्गं लो॒कं

गमयति रक्षसामनुपलाभायाऽऽ सोमं ददते (२)

आ ग्राव्ण आ वायव्यान्या द्रोणकलशमुत्पत्नीमा
नयन्त्यन्वनांसि प्र वर्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन
सह सुवर्गं लोकमेति नयवत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति
सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ग्राव्णो वायव्यानि द्रोण-
कलशमाग्नीध्र उरु वासयति वि ह्येनं तैर्गृह्णते यत्स-
होपवासयेदपुवायेत सौम्यर्चा प्र पादयति स्वर्गा
(३) एवैनं देवतया प्र पादयत्यदित्याः सदोऽस्य-
दित्याः सद आ सीदित्याह यथायजुरेवैतद्यजमानो
वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येष वो देव सवितः
सोम इत्याह सवितृप्रसूत एवैनं देवताभ्यः सं प्र
यच्छत्येतत्त्वः सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो
ह्येष सन् (४) देवानुपैतीदमहं मनुष्यो मनुष्या-
नित्याह मनुष्यो ह्येष सन्मनुष्यानुपैति यदेतद्यजुर्न
ब्रूयादप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात्सह प्रजया सह
रायस्पोषेणेत्याह प्रजयैव पशुभिः सहेमं लोकमुपा-
वर्तते नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां
स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि (५) पितृ-
णामिदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव
निर्मुच्यतेऽग्नें व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्याहुः

(अग्नीषोमप्रणयनाभिधानम्)

को हि तद्वेद यद्वसीयान्त्स्वे वशे भूते पुनर्वा ददाति न
वेति श्रावाणो वै सोमस्य राज्ञो मलिम्बुसेना य एवं
विद्वान्ग्राव्य आग्नीध्र उपवासयति नैनं मलिम्बु-
सेना विन्दति (६) ॥

(अथ ददते स्वया सन्त्स्त्रंवाकारो हि विन्दति ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

सुवर्गायेति सुवः—गाय । वै । एतानि । लोकाय ।
ह्यन्ते । यत् । वैसर्जनानि । द्वाभ्याम् । गार्हपत्य इति
गार्ह—पत्ये । जुहोति । द्विपादिति द्वि—पात् । यजमानः ।
प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । आग्नीध्र इत्याग्नि—इध्रे ।
जुहोति । अन्तरिक्षे । एव । एति । क्रमते । आहवनीय
इत्या—हवनीये । जुहोति । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
एव । एनम् । लोकम् । गमयति । देवान् । वै । सुवर्ग-
मिति सुवः—गम् । लोकम् । यतः । रक्षांसि । अजि-
यांसन् । ते । सोमैन । राज्ञा । रक्षांसि । अपहृत्ये-
त्यप—हृत्य । अतुम् । आत्मानम् । कृत्वा । सुव-
र्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । आयन् । रक्षंसाम् । अनुपलाभाये-

त्यनुप—लाभाय । आत्तः । सोमः । भवति । अर्थ(१) । वैसर्जनानि ।
 जुहोति । रक्षसाम् । अपहृत्या इत्यर्प—हृत्यै । त्वम् । सोम ।
 तनूच्छ्रय इति तनूच्छ्र—यः । इति । आह । तनूच्छ्र-
 दिति तनू—च्छ्र । हि । एषः । द्वेषोऽय इति द्वेषः—
 यः । अन्यकृतेऽय इत्यन्य—कृतेऽयः । इति । आह ।
 अन्यकृतानीत्यन्य—कृतानि । हि । रक्षाऽस्ति । उरु ।
 यन्ता । अस्ति । वलथम् । इति । आह । उरु । नः ।
 कृधि । इति । वाव । एतत् । आह । जुषाणः । अशुः ।
 आज्यस्य । वेतु । इति । आह । अशुम् । एव । यज-
 मानम् । कृत्वा । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
 गमयति । रक्षसाम् । अनुपलाभायेत्यनुप—लाभाय ।
 एति । सोमम् । ददते (२) । एति । ग्राव्णः । एति ।
 वायव्यानि । एति । द्रोणकलशमिति द्रोण—कलशम् ।
 उदिति । पत्नीम् । एति । नयन्ति । अन्विति ।
 अनाऽस्ति । प्रीति । वर्तयन्ति । यावत् । एव । अस्य ।
 अस्ति । तेन । सह । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
 लोकम् । एति । नयवत्येति नय—वत्या । ऋचा ।
 आग्नीध्र इत्याग्नि—ध्रे । जुहोति । सुवर्गस्येति सुवः—
 गस्य । लोकस्य । अभिनीत्या इत्यभि—नीत्यै । ग्राव्णः ।
 वायव्यानि । द्रोणकलशमिति द्रोण—कलशम् । आग्नीध्र

(असीषोमप्रणयनाभिधानम्)

इत्याग्नि—इधे । उपोति । वासयति । वीति । हि ।
 एनम् । तैः । गृह्णते । यत् । सह । उपवासयेदित्युप—
 वासेयत् । अपुवायेत । सौम्या । ऋचा । प्रेति ।
 पादयति । स्वर्गा (३) । एव । एनम् । देवतया ।
 प्रेति । पादयति । अदित्याः । सद्दः । असि । अदित्याः ।
 सद्दः । एति । सीद । इति । आह । यथायजुरिति यथा—
 यजुः । एव । एतत् । यजमानः । वै । एतस्य । पुरा ।
 गोप्ता । भवति । एषः । वः । देव । सवितः । सोमः ।
 इति । आह । सवितृप्रसूत इति सवितृ—प्रसूतः । एव ।
 एनम् । देवताभ्यः । सम् । प्रेति । यच्छति । एतत् ।
 त्वम् । सोमदेवः । देवान् । उपोति । अगाः । इति । आह ।
 देवः । हि । एषः । सन् (४) । देवान् । उपैतीत्युप—
 एति । इदम् । अहम् । मनुष्यः । मनुष्यान् । इति ।
 आह । मनुष्यः । हि । एषः । सन् । मनुष्यान् ।
 उपैतीत्युप—एति । यत् । एतत् । यजुः । न । ब्रूयात् ।
 अप्रजा इत्यप्र—जाः । अपशुः । यजमानः । स्यात् ।
 सह । प्रजयेति प्र—जया । सह । रायः । पोषेण । इति ।
 आह । प्रजयेति प्र—जया । एव । पशुभिरिति पशु—भिः ।
 सह । इमम् । लोकम् । उपावर्तत इत्युप—आवर्तते ।
 नमः । देवेभ्यः । इति । आह । नमस्कार इति नमः—

कारः । हि । देवानाम् । स्वधेति स्व—धा । पितृभ्य
 इति पितृ—भ्यः । इति । आह । स्वधाकार इति स्वधा—
 कारः । हि (५) । पितृणाम् । इदम् । अहम् ।
 निरिति । वरुणस्य । पाशात् । इति । आह । वरुणपाशा—
 दिति वरुण—पाशात् । एव । निरिति । मुच्यते । अग्ने ।
 व्रतपत इति व्रत—पते । आत्मनः । पूर्वा । तनूः ।
 आदेयेत्या—देया । इति । आहुः । कः । हि । तत् ।
 वेद । यत् । वसीयान् । स्वे । वशे । भूते । पुनः । वा ।
 ददाति । न । वा । इति । श्रावणः । वै । सोमस्य । राज्ञः ।
 मलिन्लुसेनेति मलिन्लु—सेना । यः । एवम् । विद्वान् ।
 श्रावणः । आग्नीध्र इत्याग्नि—इध्रे । उपवासयतीत्युप—
 वासयति । न । एनम् । मलिन्लुसेनेति मलिन्लु—
 सेना । विन्दति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

वैष्णव्यर्चा हुत्वा यूपमच्छति वैष्णवो
 देवतया यूपः स्वयैवैनं देवतयाऽच्छैत्यत्यन्यानां
 नान्यानुपागामित्याहाति ह्यन्यानेति नान्यानुपै-

त्यर्वाक्त्वा पेरैरविदं परोऽर्वरैरित्याहार्वाग्व्येनं पेरैर्वि-
 न्दति परोऽर्वरैस्तं त्वा जुषे (१) वैष्णवं देव-
 यज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते देवस्त्वा
 सविता मध्वाऽनक्त्वित्याह तेजसैवैनमनक्त्योषधे
 त्रायस्वैनं स्वर्धिते भैनं हिःसीरित्याह वज्रो वै
 स्वर्धितिः शान्त्यै स्वर्धितेर्वृक्षस्य विन्ध्यतः प्रथमेन
 शकलेन सह तेजः परां पतति यः प्रथमः शकलः
 परापतेत्तमप्या हरेत्सतेजसम् (२) एवैनमा हरतीमे
 वै लोका यूपात्प्रयतो विन्ध्यति दिवमग्रेण मा
 लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिःसीरित्याहैभ्य
 एवैनं लोकेभ्यः शमयति वनस्पते शतवल्शो वि
 रोहेत्याब्रश्वने जुहोति तस्मादाब्रश्वनाद्दृक्षाणां भू-
 यांस उत्तिष्ठन्ति सहस्रवल्शा वि वयं
 रुहेमेत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्तेऽनक्षसङ्गम् (३)
 वृश्चेदक्षसङ्गं वृश्चेदधर्षं यजमानस्य प्रमा-
 युक्तं स्याद्यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं
 तस्मै वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित
 एव भवति यं कामयेतापशुः स्यादित्यर्पणं तस्मै
 शुष्काग्रं वृश्चेदेष वै वनस्पतीनामपशव्योऽपशुरेव
 भवति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति बहुपर्णं तस्मै

बहुशास्त्रं वृश्चेदेष वै (४) वनस्पतीनां पशव्यः
 पशुमानेव भवति प्रतिष्ठितं वृश्चेत्यतिष्ठाकामस्यैष वै
 वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः स मे भूस्यै स्वाद्योने खडः
 प्रत्येव तिष्ठति यः प्रत्यङ्ङुर्पनतस्तं वृश्चेत्स हि मेध-
 मस्युर्पनतः पञ्चारत्नि तस्मै वृश्चेद्यं कामयेतोर्पनमु-
 च्चरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो
 यज्ञ उर्पनमुच्चरो यज्ञः (५) नमति षडरत्नि प्रति-
 ष्ठाकामस्य षड्वा ऋतवं ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठति
 सप्तारत्नि पशुकामस्य सप्तपदा शङ्करी पशवः
 शङ्करी पशुनेवाव रुन्धे नवारत्नि तेजस्कामस्य
 त्रिवृता स्तोमेन संमितं तेजश्चिवृत्तेजस्यैव भवत्ये-
 कादशारत्निमिन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुर्गि-
 न्द्रियं त्रिष्टुर्गिन्द्रियाव्येव भवति पञ्चदशारत्नि चातृ-
 व्यवतः पञ्चदशो वज्रो चातृव्याजिभूस्यै सप्तदशारत्नि
 प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेरात्त्या
 एकविंशत्यरत्नि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः स्तोमानां
 प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्या अष्टाश्रिर्भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 तेजो गायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गायत्रिया
 यज्ञमुखेन संमितः (६) ॥

(जुषे सतेजसमनकसङ्गं बहुशास्त्रं वृश्चेदेष वै यज्ञ

उर्पनमुच्चरो यज्ञ आत्त्या एकात्रविंशतिश्च ।)

(यूपखण्डनाभिधानम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

वैष्णव्या । ऋचा । हुत्वा । यूपम् । अच्छ । एति ।
वैष्णवः । वै । देवर्तया । यूपः । स्वया । एव । एनम् ।
देवर्तया । अच्छ । एति । अतीति । अन्यान् । अगाम् ।
न । अन्यान् । उपेति । अगाम् । इति । आह । अतीति ।
हि । अन्यान् । एति । न । अन्यान् । उपैतीत्युप-एति ।
अर्वाक् । त्वा । पैरः । अविदम् । परः । अवरैः । इति ।
आह । अर्वाक् । हि । एनम् । पैरः । विन्दति । परः ।
अवरैः । तम् । त्वा । जुषे (१) । वैष्णवम् । देव-
यज्याया इति देव-यज्यायै । इति । आह । देवयज्याया
इति देव-यज्यायै । हि । एनम् । जुषते । देवः । त्वा ।
सविता । मध्वा । अनक्तु । इति । आह । तेजसा ।
एव । एनम् । अनक्ति । ओषधे । त्रायस्व । एनम् ।
स्वर्धित इति स्व-धिते । मा । एनम् । हिंसीः । इति ।
आह । वज्रः । वै । स्वर्धितिरिति स्व-धितिः । शान्त्यै ।
स्वर्धितेरिति स्व-धितेः । वृक्षस्य । विभ्यतः । प्रथमेन ।
शकलेन । सह । तेजः । परेति । पतति । यः । प्रथमः ।

शर्कलः । परापतेदिति परा—पतेत् । तम् । अपि । एति ।
 हरेत् । सतेजसमिति स—तेजसम् (२) । एव । एनम् ।
 एति । हरति । इमे । वै । लोकाः । यूपात् । प्रयत् इति
 प्र—यतः । विभ्यति । दिवम् । अघ्रेण । मा । लेखीः ।
 अन्तरिक्षम् । मध्येन । मा । हिंसीः । इति । आह ।
 एभ्यः । एव । एनम् । लोकेभ्यः । शमयति । वनस्पते ।
 शतवल्श इति शत—वल्शः । वीति । रोह । इति ।
 आब्रश्चन इत्या—ब्रश्चने जुहोति । तस्मात् । आब्रश्चनादित्या—
 ब्रश्चनात् । वृक्षाणाम् । भूयांसः । उदिति । तिष्ठन्ति ।
 सहस्रवल्शा इति सहस्र—वल्शाः । वीति । बयम् । रुहेम् ।
 इति । आह । आशिषमित्या—शिषम् । एव । एताम् ।
 एति । शास्ते । अनक्षसङ्गमित्यनक्ष—सङ्गम् (३)
 वृश्चेत् । यत् । अक्षसङ्गमित्यक्ष—सङ्गम् । वृश्चेत् । अधई-
 षमित्यधः—ईषम् । यजमानस्य । प्रमार्युकमिति प्र-
 मार्युकम् । स्यात् । यम् । कामयेत । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति-
 स्थितः । स्यात् । इति । आरोहमित्या—रोहम् । तस्मै ।
 वृश्चेत् । एषः । वै । वनस्पतीनाम् । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति-
 स्थितः । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति—स्थितः । एव । भवति ।
 यम् । कामयेत । अपशुः । स्यात् । इति । अपर्णम् ।
 तस्मै । शुष्काग्रमिति शुष्क—अग्रम् । वृश्चेत् । एषः । वै ।

(यूपखण्डनाभिधानम्)

वनस्पतीनाम् । अपशव्यः । अपशुः । एव । भवति । यम् ।
 कामयेत् । पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । इति । बहु-
 पूर्णमिति बहु-पूर्णम् । तस्मै । बहुशाखमिति बहु-शाखम् ।
 वृश्चेत् । एषः । वै (४) । वनस्पतीनाम् । पशव्यः ।
 पशुमानिति पशु-मान् । एव । भवति । प्रतिष्ठितमिति
 प्रति-स्थितम् । वृश्चेत् । प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा-कामस्य ।
 एषः । वै । वनस्पतीनाम् । प्रतिष्ठित इति प्रति-स्थितः ।
 यः । समे । भूम्यै । स्वात् । योनेः । रूढः । प्रतीति ।
 एव । तिष्ठति । यः । प्रत्यङ् । उपनत इत्युप-नतः । तम् ।
 वृश्चेत् । सः । हि । मेधम् । अभीति । उपनत इत्युप-
 नतः । पञ्चारन्मिति पञ्च-अरन्मि । तस्मै । वृश्चेत् ।
 यम् । कामयेत् । उपेति । एनम् । उत्तर इत्युत्-तरः ।
 यज्ञः । नमेत् । इति । पञ्चाक्षरोति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । उपेति । एनम् । उत्तर इत्युत्-तरः ।
 यज्ञः (५) । नमति । षडरन्मिति षट्-अरन्मि ।
 प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा-कामस्य । षट् । वै । ऋतवः ।
 ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । सप्तारन्मिति सप्त-
 अरन्मि । पशुकामस्येति पशु-कामस्य । सप्तपदेति सप्त-
 पदा । शक्री । पशवः । शक्री । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । नवा-
 रन्मिति नव-अरन्मि । तेजस्कामस्येति तेजः-कामस्य ।

त्रिवृतेति त्रि—वृता । स्तोमेन । संमितमिति सं—मितम् ।
 तेजः । त्रिवृदिति त्रि—वृत् । तेजस्वी । एव । भवति ।
 एकादशारत्निमित्येकादश—अरत्निम् । इन्द्रियकामस्येती-
 न्द्रिय—कामस्य । एकादशाक्षरेत्येकादश—अक्षरा । त्रि-
 षुक् । इन्द्रियम् । त्रिषुक् । इन्द्रियावी । एव । भवति ।
 पञ्चदशारत्निमिति पञ्चदश—अरत्निम् । भ्रातृव्यवत इति
 भ्रातृव्य—वतः । पञ्चदश इति पञ्च—दशः । वज्रः ।
 भ्रातृव्याभिभूत्या इति भ्रातृव्य—अभिभूत्यै । सप्तदशारत्नि-
 मिति सप्तदश—अरत्निम् । प्रजाकामस्येति प्रजा—कामस्य ।
 सप्तदश इति सप्त—दशः । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
 प्रजापतेरिति प्रजा—पतेः । आप्त्यै । एकविंशत्यरत्नि-
 मित्येकविंशति—अरत्निम् । प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा—
 कामस्य । एकविंश इत्येक—विंशः । स्तोमानाम् ।
 प्रतिष्ठेति प्रति—स्था । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै ।
 अष्टाश्रिरित्यष्टा—अश्रिः । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा—
 अक्षरा । गायत्री । तेजः । गायत्री । गायत्री ।
 यज्ञमुखमिति यज्ञ—मुखम् । तेजसा । एव । गायत्रिया ।
 यज्ञमुखेनेति यज्ञ—मुखेन । संमित इति सं—मितः (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(यूपस्थापनाभिधानम्)

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहैभ्य
एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति पराञ्चं प्रोक्षति पराङ्गि-
हि सुवर्गो लोकः क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्स्व-
त्यपोऽव नयति शान्त्यै यवमतीरव नयत्यूर्गैव यवो
यजमानेन यूपः संमितो यावानिव यजमानस्तावती-
मेवास्मिन्नूर्जं दधाति (१) पितृणां सदनमसीति
बर्हिरव स्तृणाति पितृदेवत्यां १२ ह्येतद्यन्निखातं
यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात्पितृदेवत्यो निखातः
स्याद्बर्हिरवस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनं मिनोति
यूपशकलमवांस्यति सतेजसमेवैनं मिनोति देवस्त्वा
सविता मध्वाऽनक्त्वित्याह तेजसैवैनमनक्ति सुपिप्प-
लाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति चषालं प्रति (२)
मुञ्चति तस्माच्छीर्षत ओषधयः फलं गृह्णन्त्यनक्ति
तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठाऽग्निः संमिता
यदाग्निष्ठाग्निमनक्ति यजमानमेव तेजसाऽनक्त्यान्त-
मनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति सर्वतः
परि मृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन्तेजो दधात्युदिवं २
स्तभानाऽन्तरिक्षं पृणेत्याहैषां लोकानां विधृत्यै

वैष्णव्यर्चा (३) कल्पयति वैष्णवो वै देवतया
 यूपः स्वयैवैनं देवतया कल्पयति द्वाभ्यां कल्पयति
 द्विपायजमानः प्रतिष्ठित्यै यं कामयेत तेजसैनं
 देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयेयमित्यग्निष्ठां तस्याश्रि-
 माहवनीयादित्यं वेत्थं वाऽतिं नावयेत्तेजसैवैनं
 देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयति यं कामयेत तेजसैनं
 देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयेयमिति (४)
 अग्निष्ठां तस्याश्रिमाहवनीयेन सं मिनुयात्तेजसैवैनं
 देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति ब्रह्मवनिं त्वा
 क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवैतत्परि व्ययत्यूर्ग्वै
 रशना यजमानेन यूपः संमितो यजमानमेवोर्जा
 समर्धयति नाभिदग्ने परि व्ययति नाभिदग्ने
 एवास्मा उर्जं दधाति तस्मान्नाभिदग्ने उर्जा भुञ्जते
 यं कामयेतोर्जनम् (५) व्यर्धयेयमित्यूर्ध्वा वा
 तस्यावाचीं वाऽवोहेदूर्जैवैनं व्यर्धयति यदि कामयेत
 वर्षुकः पर्जन्यः स्यादित्यवाचीमवोहेदृष्टिमेव नि-
 यच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्यूर्ध्वामुदूहे-
 दृष्टिमेवोर्धच्छति पितृणां निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं
 निखातादा रशनाया ओर्षधीनां रशना विश्वे-
 षाम् (६) देवानामूर्ध्वं रशनाया आ च्पालादि-

(यूपस्थापनाभिधानम्)

न्द्रस्य चषालं साध्यानामतिरिक्तं स वा एष
 सर्वदेवत्यो यदूषो यदूपं मिनोति सर्वा एव देवताः
 प्रीणाति यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त
 मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपयित्वा
 सुवर्गं लोकमायन्तमृषयो यूपेनैवानु प्राजानन्तदू-
 पस्य यूपत्वम् (७) यदूपं मिनोति सुवर्गस्य
 लोकस्य प्रज्ञात्यै पुरस्तान्मिनोति पुरस्ताद्धि यज्ञस्य
 प्रज्ञायते प्रज्ञातं हि तद्यदतिपन्न आहुरिदं कार्य-
 मासीदिति साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त तान्यज्ञो
 नास्पृशत्तान्ययज्ञस्यातिरिक्तमासीत्तदस्पृशदतिरिक्तं
 वा एतद्यज्ञस्य यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्त-
 मेतत् (८) यूपस्य यदूर्ध्वं चषालात्तेषां
 तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति देवा वै सन्स्थिते
 सोमे प्र स्रुचोऽहरन्प्र यूपं तेऽमन्यन्त यज्ञवेशसं वा
 इदं कुर्म इति ते प्रस्तरं स्रुचां निष्कर्यणमपश्य-
 न्स्वरुं यूपस्य सन्स्थिते सोमे प्र प्रस्तरं हरति
 जुहोति स्वरुमयज्ञवेशसाय (९) ॥

(दधाति प्रत्यूचा समर्धयेयमित्यूज्जनं

विश्वेषां यूपत्वमतिरिक्तमेतद्धि-

चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां, षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै । त्वा । अन्तरिक्षाय । त्वा । दिवे । त्वा ।
इति । आह । एभ्यः । एव । एनम् । लोकेभ्यः । प्रेति ।
उक्षति । पराञ्चम् । प्रेति । उक्षति । पराङ् । इव । हि ।
सुवर्ग इति सुवः—गः । लोकः । क्रूरम् । इव । वै । एतत् ।
करोति । यत् । खनति । अपः । अवेति । नयति । शान्त्यै ।
यवमतीरिति यव—मतीः । अवेति । नयति । ऊर्क । वै ।
यवः । यजमानेन । यूपः । संमित इति सं—मितः । यावान् ।
एव । यजमानः । तावतीम् । एव । अस्मिन् । ऊर्जम् ।
दधाति (१) । पितृणाम् । सदनम् । असि । इति ।
बर्हिः । अवेति । स्तृणाति । पितृदेवत्यमिति पितृ—देवत्यम् ।
हि । एतत् । यत् । निखातमिति नि—खातम् । यत् ।
बर्हिः । अनवस्तीर्येत्यनव—स्तीर्य । मिनुयात् । पितृदेवत्यं
इति पितृ—देवत्यः । निखात इति नि—खातः । स्यात् ।
बर्हिः । अवस्तीर्येत्यव—स्तीर्य । मिनोति । अस्याम् । एव ।
एनम् । मिनोति । यूपशकलमिति यूप—शकलम् । अवेति ।
अस्यति । सतेजसमिति स—तेजसम् । एव । एनम् । मिनोति ।

(युपस्थापनाभिधानम्)

देवः । त्वा । सविता । मध्वा । अनक्तु । इति । आह ।
 तेजसा । एव । एनम् । अनक्ति । सुपिप्पलाभ्य इति सु-
 पिप्पलाभ्यः । त्वा । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः । इति ।
 चषालम् । प्रतीति (२) । मुञ्चति । तस्मात् । शीर्षतः ।
 ओषधयः । फलम् । गृह्णन्ति । अनक्ति । तेजः । वै ।
 आज्यम् । यजमानेन । अग्निष्टेत्याग्नि-स्था । अश्रिः ।
 संमितेति सं-मिता । यत् । अग्निष्ठामित्यग्नि-स्थाम् ।
 अश्रिम् । अनक्ति । यजमानम् । एव । तेजसा । अनक्ति ।
 आन्तमित्या-अन्तम् । अनक्ति । आन्तमित्या-अन्तम् ।
 एव । यजमानम् । तेजसा । अनक्ति । सर्वतः । परीति ।
 मृशति । अपरिवर्गमित्यपरि-वर्गम् । एव । अस्मिन् ।
 तेजः । दधाति । उदिति । दिवम् । स्तभान् । एति ।
 अन्तरिक्षम् । पृण । इति । आह । एषाम् । लोकानाम् ।
 विधृत्या इति वि-धृत्यै । वैष्णव्या । ऋचा (३) ।
 कल्पयति । वैष्णवः । वै । देवतया । यूपः । स्वया । एव ।
 एनम् । देवतया । कल्पयति । द्वाभ्याम् । कल्पयति ।
 द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
 स्थित्यै । यम् । कामयेत् । तेजसा । एनम् । देवताभिः ।
 इन्द्रियेण । वीति । अर्धयेयम् । इति । अग्निष्ठामित्यग्नि-
 स्थाम् । तस्य । अश्रिम् । आहवनीयादित्या-हवनीयात् ।

इत्थम् । वा । इत्थम् । वा । अतीति । नावयेत् । तेजसा ।
 एव । एनम् । देवताभिः । इन्द्रियेण । वीति । अर्धयति ।
 यम् । कामयेत् । तेजसा । एनम् । देवताभिः । इन्द्रियेण ।
 समिति । अर्धयेयम् । इति (४) । अग्निष्ठामित्याग्नि-
 स्थाम् । तस्य । अश्रिम् । आहवनीयेनेत्याहवनीयेन ।
 समिति । मिनुयात् । तेजसा । एव । एनम् । देवताभिः ।
 इन्द्रियेण । समिति । अर्धयति । ब्रह्मवनिमिति ब्रह्म-
 वनिम् । त्वा । क्षत्रवनिमिति क्षत्रवनिम् । इति ।
 आह । यथायजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् ।
 परीति । व्ययति । उक्ते । वै । रशना । यजमानेन ।
 यूपः । संमित इति सं—मितः । यजमानम् । एव ।
 उर्जा । समिति । अर्धयति । नाभिदघ्न इति नाभि—दघ्ने ।
 परीति । व्ययति । नाभिदघ्न इति नाभि—दघ्ने । एव ।
 अस्मै । उर्जम् । दधाति । तस्मात् । नाभिदघ्न इति
 नाभि—दघ्ने । उर्जा । भुञ्जते । यम् । कामयेत् । उर्जा ।
 एनम् (५) । वीति । अर्धयेयम् । इति । उर्ध्वाम् ।
 वा । तस्य । अवाचीम् । वा । अवेति । ऊहेत् । ऊर्जा ।
 एव । एनम् । वीति । अर्धयति । यदि । कामयेत् ।
 वर्षुकः । पर्जन्यः । स्यात् । इति । अवाचीम् । अवेति ।
 ऊहेत् । वृष्टिम् । एव । नीति । यच्छति । यदि । काम-

(यूपखण्डनाभिधानम्)

येत् । अ॒व॒र्षु॒कः । स्यात् । इति । ऊ॒र्ध्वाम् । उ॒दिति॑ ।
 ऊ॒हेत् । वृ॒ष्टि॒म् । ए॒व । उ॒दिति॑ । य॒च्छति॑ । पि॒तृ॒णाम् ।
 नि॒खा॒त॒मिति॑ नि॒खा॒त॒म् । म॒नु॒ष्या॒णाम् । ऊ॒र्ध्वम् । नि॒खा॒-
 ता॒दिति॑ नि॒खा॒तात् । एति॑ । र॒श॒ना॒याः । ओ॒ष॒धी॒नाम् ।
 र॒श॒ना । वि॒श्वेषा॑म् (६) । दे॒वाना॑म् । ऊ॒र्ध्वम् । र॒श॒-
 ना॒याः । एति॑ । च॒षाला॑त् । इन्द्र॑स्य । च॒षाल॑म् । सा॒ध्या-
 ना॑म् । अति॑रि॒क्त॒मित्यति॑-रि॒क्तम् । सः । वै । ए॒षः ।
 स॒र्व॒दे॒व॒त्ये इति॑ स॒र्व॒दे॒व॒त्येः । यत् । यू॒पः । यत् । यू॒पम् ।
 मि॒नोति॑ । सर्वाः । ए॒व । दे॒वताः । प्री॒णाति॑ । य॒ज्ञेन॑ । वै ।
 दे॒वाः । सु॒व॒र्ग॒मिति॑ सु॒वः-ग॑म् । लो॒कम् । आ॒यन् । ते ।
 अ॒म॒न्य॒न्त । म॒नु॒ष्याः । नः । अ॒न्वा॒भवि॒ष्यन्तीत्यनु॑-आ॒भ-
 वि॒ष्यन्ति॑ । इति॑ । ते । यू॒पेन॑ । यो॒पयि॒त्वा । सु॒व॒र्ग॒मिति॑
 सु॒वः-ग॑म् । लो॒कम् । आ॒यन् । तम् । ऋ॒षयः॑ । यू॒पेन॑ ।
 ए॒व । अनु॑ । प्रेति॑ । अ॒जा॒नन् । तत् । यू॒पस्य॑ । यू॒प॒त्वमिति॑
 यू॒प-त्व॑म् (७) । यत् । यू॒पम् । मि॒नोति॑ । सु॒व॒र्ग॒स्येति॑
 सु॒वः-ग॑स्य । लो॒कस्य॑ । प्र॒ज्ञा॒त्या इति॑ प्र-ज्ञा॒त्यै । पु॒रस्ता॑त् ।
 मि॒नोति॑ । पु॒रस्ता॑त् । हि । य॒ज्ञस्य॑ । प्र॒ज्ञाय॑त् इति॑ प्र-
 ज्ञा॒यते॑ । अ॒प्र॒ज्ञा॒त॒मित्यप्र॑-ज्ञा॒तम् । हि । तत् । यत् । अति॑-
 प॒न्न इत्यति॑-प॒न्ने । आ॒हुः । इ॒दम् । का॒र्यम् । आ॒सीत् ।
 इति॑ । सा॒ध्याः । वै । दे॒वाः । य॒ज्ञम् । अतीति॑ । अ॒म-

न्यन्त । तान् । यज्ञः । न । अस्पृशत् । तान् । यत् ।
यज्ञस्य । अतिरिक्तमित्यति—रिक्तम् । आसीत् । तत् ।
अस्पृशत् । अतिरिक्तमित्यति—रिक्तम् । वै । एतत् ।
यज्ञस्य । यत् । अग्नौ । अग्निम् । मथित्वा । प्रहरतीति प्र-
हरति । अतिरिक्तमित्यति—रिक्तम् । एतत् (८) । यूपस्य ।
यत् । ऊर्ध्वम् । चषालात् । तेषाम् । तत् । भागधेयमिति
भाग—धेयम् । तान् । एव । तेन । प्रीणाति । देवाः । वै ।
संस्थित इति सं—स्थिते । सोमे । प्रेति । स्रुचः । अहरन् ।
प्रेति । यूपम् । ते । अमन्यन्त । यज्ञवेशसमिति यज्ञ—वेश-
सम् । वै । इदम् । कुर्मः । इति । ते । प्रस्तरमिति प्र-
स्तरम् । स्रुचाम् । निष्करणमिति निः—करणम् । अपश्यन् ।
स्वरुम् । यूपस्य । संस्थित इति सं—स्थिते । सोमे ।
प्रेति । प्रस्तरमिति प्र—स्तरम् । हरति । जुहोति ।
स्वरुम् । अयज्ञवेशसायेत्ययज्ञ—वेशसाय (९) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपा के चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

साध्या वै देवा अस्मिँल्लोक आसन्नान्यत्किंचन
मिषत्तैऽग्निमेवाग्नेये मेधायाऽलभन्त न ह्यन्यदात्मन्य-

(अग्निमन्थनाभिधानम्)

मविन्दन्ततो वा इमाः प्रजाः प्राजायन्त यद्ग्रावाग्निं
मथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय रुद्रो वा
एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत्पशुमालभ्याग्निं मन्थे-
द्भुद्राय यजमानम् (१) अपि दध्यात्प्रमारुकः
स्यादथो खल्वाहुरग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत्पशु-
रिति यत्पशुमालभ्याग्निं मन्थति हव्यायैवाऽऽसन्नाय
सर्वा देवता जनयत्युपाकृत्यैव मन्थ्यस्तन्नेवाऽऽलब्धं
नेवानालब्धमग्नेर्जनित्रमसीत्याहाग्नेर्हेतज्जनित्रं वृष-
णौ स्थ इत्याह वृषणौ (२) हेतावुर्वश्यस्यायु-
रसीत्याह मिथुनत्वार्य घृतेनाक्ते वृषणं दधाथामि-
त्याह वृषणं हेते दधाते ये अग्निं गायत्रं छन्दोऽनु
प्र जायस्वेत्याह छन्दोभिरेवैनं प्र जनयत्यग्ने
मथ्यमानायानुं ब्रूहीत्याह सावित्रीमृचमन्वाह सवि-
तृप्रसूत एवैनं मन्थति जातायानुं ब्रूहि (३)
प्रहियमाणायानुं ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैनं
क्रियमाणे समर्धयति गायत्रीः सर्वा अन्वाह
गायत्रछन्दा वा अग्निः स्वनैवैनं छन्दसा समर्ध-
यत्यग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्र हरति तौ
संभवन्तौ यजमानमग्निं सं भवतो भवंतं नः
समेनसावित्याह शान्त्यै प्रहृत्य जुहोति जातायै-

वास्मा अन्नमर्पि दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः
प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्थयत्यथो
तेजसा (४) ॥

(यजमानमाह वृषणौ जातायानुं ब्रूहृष्य-
द्वारंश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

साध्याः । वै । देवाः । अस्मिन् । लोके । आसन् ।
न । अन्यत् । किम् । चन । मिषत् । ते । अग्निम् । एव ।
अग्र्ये । मेधाय । एति । अलग्नन्त । न । हि । अन्यत् ।
आलग्न्यमित्या—लग्न्यम् । अविन्दन् । ततः । वै । इमाः ।
प्रजा इति प्र—जाः । प्रेति । अजायन्त । यत् । अग्नौ ।
अग्निम् । मथित्वा । प्रहरतीति प्र—हरति । प्रजानामिति
प्र—जानाम् । प्रजननायेति प्र—जननाय । रुद्रः । वै ।
एषः । यत् । अग्निः । यजमानः । पशुः । यत् । पशुम् ।
आलग्न्येत्या—लग्न्यं । अग्निम् । मन्थेत् । रुद्राय । यजमा-
नम् (३) । अपीति । दध्यात् । प्रमार्युक इति प्र—मा-
र्युकः । स्यात् । अथो इति । खलु । आहुः । अग्निः ।

(अग्निमन्वनाभिधानम्)

सर्वाः । देवताः । हविः । एतत् । यत् । पशुः । इति ।
 यत् । पशुम् । आलभ्येत्या-लभ्य । अग्निम् । मन्थति ।
 हव्यार्य । एव । आसन्नायेत्या-सन्नाय । सर्वाः । देवताः ।
 जनयति । उपाकृत्येत्युप-आकृत्य । एव । मन्थ्यः । तत् ।
 न । इव । आलब्धमित्या-लब्धम् । न । इव । अनाल-
 ब्धमित्यना-लब्धम् । अग्नेः । जनित्रम् । असि । इति ।
 आह । अग्नेः । हि । एतत् । जनित्रम् । वृषणौ । स्थः ।
 इति । आह । वृषणौ (२) । हि । एतौ । उर्वशी ।
 असि । आयुः । असि । इति । आह । मिथुनत्वायेति
 मिथुन-त्वार्य । घृतेन । अक्ते इति । वृषणम् । दधाथाम् ।
 इति । आह । वृषणम् । हि । एते इति । दधाते इति ।
 ये इति । अग्निम् । गायत्रम् । छन्दः । अनु । प्रेति ।
 जायस्व । इति । आह । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव ।
 एनम् । प्रेति । जनयति । अग्रये । मध्यमानाय । अन्विति ।
 ब्रूहि । इति । आह । सावित्रीम् । ऋचम् । अन्विति ।
 आह । सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । एनम् ।
 मन्थति । जाताय । अन्विति । ब्रूहि (३) । प्रहियमा-
 णायेति प्र-हियमाणाय । अन्विति । ब्रूहि । इति । आह ।
 काण्डेकाण्ड इति काण्डे-काण्डे । एव । एनम् । क्रिय-
 माणे । समिति । अर्धयति । गायत्रीः । सर्वाः । अन्विति ।

आह । गायत्रछन्दा इति गायत्र-छन्दाः । वै । अग्निः ।
स्वेन । एव । एनम् । छन्दसा । समिति । अर्धयति ।
अग्निः । पुरा । भवति । अग्निम् । मथित्वा । प्रेति । हरति ।
तौ । संभवन्ताविति सं-भवन्तौ । यजमानम् । अभि ।
समिति । भवतः । भवतम् । नः । समनसाविति स-मनसौ ।
इति । आह । शान्त्यै । प्रहृत्येति प्र-हृत्य । जुहोति ।
जातार्य । एव । अस्मै । अन्नम् । अपीति । दधाति ।
आज्येन । जुहोति । एतत् । वै । अग्नेः । प्रियम् । धाम ।
यत् । आज्यम् । प्रियेण । एव । एनम् । धाम्ना । समिति ।
अर्धयति । अथो इति । तेजसा (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इषे त्वेति बर्हिरा दत्त इच्छत इव ह्येष यो
यजत उपवीरसीत्याहोप ह्येनानाकरोत्युपो देवान्दे-
वीर्विशः प्रागुरित्याह दैवीर्हिता विशः सतीर्देवानुप-
यन्ति बर्हीरुशिज इत्याहर्त्विजो वै बर्हय उशिजस्त-
स्मादेवमाह बृहस्पते धारया वसूनीति (१)
आह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्बर्हणैवास्मै पशूनव-

(पशुनियोजनम्)

रुन्धे हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्येवैनान्देव
 त्वष्टर्वसु रण्वेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां
 रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति रेवती रमध्वमित्याह
 पशवो वै रेवतीः पशूनेवास्मै रमयति देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसव इति (२) रशनामा दत्ते प्रसूत्या
 अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू
 आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्या ऋतस्य
 त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभ इत्याह सत्यं वा ऋतः
 सत्येनैवैनमृतेनाऽऽ रभतेऽक्षण्या परि हरति वध्यः
 हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चन्ति व्यावृत्त्यै धर्षा मानुषानिति
 नि युनक्ति धृत्या अद्भ्यः (३) त्वौषधीभ्यः
 प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः संभवति
 यत्पशुरपां पेरुरसीत्याह्येष ह्यपां पाता यो मेर्धायाऽऽ
 रभ्येते स्वात्तं चित्सेदेवः हव्यमापो देवीः स्वदत्तेन-
 मित्याह स्वदयत्येवैनमुपरिष्ठात्प्रोक्षत्युपरिष्ठादेवैनं
 मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं करोत्य-
 धस्तादुपोक्षति सर्वत एवैनं मेध्यं करोति (४) ॥

(वसूनीति प्रसव इत्यद्भ्योऽन्तरत

एवैनं दशं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इ॒षे । त्वा । इति॑ । ब॒र्हिः । एति॑ । द॒त्ते । इ॒च्छते॑ ।
इ॒व । हि । ए॒षः । यः । य॒जते॑ । उ॒प॒धी॒रित्यु॒प—वीः । अ॒सि ।
इति॑ । आ॒ह । उ॒पेति॑ । हि । ए॒नान् । आ॒क॒रोतीत्या॑—
क॒रोति॑ । उ॒पो इति॑ । दे॒वान् । दै॒वीः । वि॒शः । प्रेति॑ ।
अ॒गुः । इति॑ । आ॒ह । दै॒वीः । हि । ए॒ताः । वि॒शः ।
स॒तीः । दे॒वान् । उ॒प॒यन्तीत्यु॒प—यन्ति॑ । व॒ह्नीः । उ॒शि॒जः ।
इति॑ । आ॒ह । ऋ॒त्वि॒जः । वै । व॒ह्नयः॑ । उ॒शि॒जः । त॒स्मात् ।
ए॒वम् । आ॒ह । बृ॒ह॒स्पते॑ । धा॒रय॑ । व॒सूनि॑ । इति॑ (१) ।
आ॒ह । ब्र॒ह्म । वै । दे॒वाना॑म् । बृ॒ह॒स्पतिः॑ । ब्र॒ह्मणा॑ । ए॒व ।
अ॒स्मै । प॒शून् । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । ह॒व्या । ते । स्व॒दन्ता॑म् ।
इति॑ । आ॒ह । स्व॒द॒र्यति॑ । ए॒व । ए॒नान् । दे॒व । त्व॒ष्टः ।
व॒सु । र॒ण्व । इति॑ । आ॒ह । त्व॒ष्टा । वै । प॒शूना॑म् । मि॒थु॒ना॑म् ।
रूप॒कृ॒दिति॑ रूप—कृत् । रू॒पम् । ए॒व । प॒शु॒र्षु ।
द॒धाति॑ । रे॒वतीः॑ । र॒म॒ध्वम् । इति॑ । आ॒ह । प॒श॒वः । वै ।
रे॒वतीः॑ । प॒शून् । ए॒व । अ॒स्मै । र॒म॒यति॑ । दे॒वस्य॑ । त्वा ।

(पशुमियो जनम्)

सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । इति (२) । रशनाम् ।
 एति । दत्ते । प्रसूत्या इति प्र-सूत्यै । अश्विनोः । बाहु-
 भ्यामिति बाहु-भ्याम् । इति । आह । अश्विनौ । हि ।
 देवानाम् । अध्वर्यु इति । आस्ताम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।
 इति । आह । यत्यै । ऋतस्य । त्वा । देवहविरिति देव-
 हविः । पार्शेन । एति । रभे । इति । आह । सत्यम् । वै ।
 ऋतम् । सत्येन । एव । एनम् । ऋतेन । एति । रभते ।
 अक्षण्या । परीति । हरति । वध्यम् । हि । प्रत्यञ्चम् । प्रति-
 मुञ्चन्तीति प्रति-मुञ्चन्ति । व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै ।
 धर्ष । मानुषान् । इति । नीति । युनक्ति । धृत्यै । अद्भ्य
 इत्यत्-भ्यः (३) । त्वा । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः ।
 प्रेति । उक्षामि । इति । आह । अद्भ्य इत्यत्-भ्यः । हि ।
 एषः । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः । संभवतीति सं-भवति ।
 यत् । पशुः । अपाम् । पेरुः । असि । इति । आह ।
 एषः । हि । अपाम् । पाता । यः । मेधाय । आरभ्यत
 इत्या-रभ्यते । स्वात्तम् । चित् । सदेवमिति स-देवम् ।
 हव्यम् । आपः । देवीः । स्वदत् । एनम् । इति । आह ।
 स्वदयति । एव । एनम् । उपरिष्ठात् । प्रेति । उक्षति ।
 उपरिष्ठात् । एव । एनम् । मेध्यम् । करोति । पाययति ।
 अन्तरतः । एव । एनम् । मेध्यम् । करोति । अधरतात् ।

उपेति । उञ्जति । स्रवतः । एव । एनम् । मेध्यम् ।
करोति (४) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितानुश्रवणे षष्ठाष्टके
उतोच्यप्रमाञ्के षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके उतोच्यप्रमाञ्के तप्तनोऽनुवाकः १)

अधिना वै होत्रा देवा अहुरानुर्ध्ववन्नध्वये
तानिध्वर्वावायानुं झुहीत्याह कारुंष्यामिमूल्यै
स्रवदश तानिधेनीरर्वाह नस्रवदशः प्रजापतिः
प्रजानतिरात्यै नस्रवशाप्वाह इदश माताः
पञ्चवेदः स संवत्सरः संवत्सरं प्रजा अतु प्र
जापत्ये प्रजानं प्रजानवार देवा वै तानिधेनीर-
नुर्ध्वं झुहीं कारुंष्यवन्नध्वं प्रजापतिस्तुष्णीर्वावारम्
(१) आऽशारयन्तो वै देवा यजवर्ध्वरस्यन्द-
नुष्णीर्वावारवावारयति यजस्यनुंष्यात्या अहुरेव
वै यज धान्तिं देवास्तुष्णीं ह्वेनिवावृजत यनुष्णी-
र्वावारवावारयति कारुंष्यस्यैव तदज्ञं वृद्धे परि-
धीन्तं वाङ्मिं नुवात्यैवाग्निशिभिः स वाङ्मिं प्रवावृद्धि
यजोऽथो र्ज्ञानानर्हस्यै इदश नं संवत्से इदश
(२) नाताः संवत्सरः संवत्सरमेव शोणात्यर्थो

(सामिधेन्यायभिधानम्)

संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य लोकस्य
समष्ट्यै शिरो वा एतयज्ञस्य यदाधारोऽग्निः
सर्वा देवता यदाधारमाधारयति शीर्षत एव
यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता अर्धे रुन्धे शिरो वा
एतयज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाधार्य पशुः
समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य (३) शिरः प्रति
दधाति सं ते प्राणो वायुना गच्छतामित्याह
वायुदेवत्यो वै प्राणो वायवेवास्य प्राणं जुहोति
सं यज्ञत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपति-
मेवास्याऽऽशिषं गमयति विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र उपरि-
ष्टात्पशुमभ्यवमीत्तस्मादुपरिष्टात्पशोर्नाव धन्ति यदु-
परिष्टात्पशुः समनाक्ते मेध्यमेव (४) एनं
करोत्यृत्विजो वृणीते छन्दाःस्येव वृणीते सप्त
वृणीते सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त
छन्दाःस्युभयस्यावरुद्ध्या एकादश प्रयाजान्यजति
दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव
पशुस्तं प्र यजति वपामेकः परि शय आत्मैवाऽऽ-
त्मानं परि शये वज्रो वै स्वर्धितिर्वज्रो यूपशकलो
घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्घृतेनाक्तौ

पशुं त्रायथानित्याह वज्रमिदं दशं कृत्वाऽऽ
लक्षते (५) ॥

(आचारं वेद्यन्ते द्वादशान्ऽऽस्तनक्षेत्रे यत्तस्य
नेष्ट्यदेव कुरु वा अष्टादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके सतनोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके सतनोऽनुवाकः ।)

अग्निर्ना । वै । होत्रा । देवाः । असुराश्च । अग्नीरिति ।
अजवच् । अश्वे । सानिधेयानायेति सप्त-इधेयानाय ।
अन्विति । ब्रूहि । इति । आह । सारुष्यामिभूत्या इति
सारुष्य-अग्निभूत्यै । सप्तदशेति सप्त-दश । सानिधेयोरिति
साप्त-इधेयीः । अन्विति । आह । सप्तदश इति सप्त-दशः ।
प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः ।
आप्त्यै । सप्तदशेति सप्त-दश । अन्विति । आह । द्वादश ।
साक्षाः । पश्वं । अजदः । सः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
संवत्सरनिति सं-वत्सरम् । प्रजा इति प्र-जाः । अनु ।
शेति । जायन्ते । प्रजानानिति प्र-जानाम् । प्रजननायेति
प्र-जननाय । देवाः । वै । सानिधेयोरिति साप्त-इधेयीः ।
अनुष्येत्यनु-उच्ये । यजम् । न । अन्विति । अपश्यच् ।

(सामिधेन्याद्यभिधानम्)

सः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । तूष्णीम् । आधारमित्या-
 धारम् (१) । एति । अघारयत् । ततः । वै । देवाः ।
 यज्ञम् । अन्विति । अपश्यन् । यत् । तूष्णीम् । आघार-
 मित्या-धारम् । आघारयतीत्या-धारयति । यज्ञस्य । अनु-
 ख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । असुरेषु । वै । यज्ञः । आसीत् ।
 तम् । देवाः । तूष्णीं-होमेनेति तूष्णीं-होमेन । अवृञ्जत ।
 यत् । तूष्णीम् । आघारमित्या-धारम् । आघारयतीत्या-
 धारयति । धातृव्यस्य । एव । तत् । यज्ञम् । वृङ्क्ते ।
 परिधीनिति परि-धीन् । समिति । माष्टि । पुनाति । एव ।
 एनान् । त्रिस्त्रिरिति त्रिः-त्रिः । समिति । माष्टि । त्र्यावृ-
 दिति त्रि-आवृत् । हि । यज्ञः । अथो इति । रक्षसाम् ।
 अर्पहत्या इत्यर्प-हत्यै । द्वादश । समिति । पद्यन्ते । द्वादश ।
 (२) । मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सरमिति
 सं-वत्सरम् । एव । प्रीणाति । अथो इति । संवत्सरमिति
 सं-वत्सरम् । एव । अस्मै । उपेति । दधाति । सुवर्गस्येति
 सुवः-गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति सम्-अष्ट्यै । शिरः ।
 वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् । आघार इत्या-धारः । अग्निः ।
 सर्वाः । देवताः । यत् । आघारमित्या-धारम् । आघारय-
 तीत्या-धारयति । शीर्षतः । एव । यज्ञस्य । यजमानः ।
 सर्वाः । देवताः । अवेति । रुन्धे । शिरः । वै । एतत् ।

यज्ञस्य । यत् । आघार इत्या—घारः । आत्मा । पशुः ।
 आघारमित्या—घारम् । आघार्येत्या—घार्यं । पशुम् । समितिं ।
 अनक्ति । आत्मन् । एव । यज्ञस्य (३) । शिरः ।
 प्रतीतिं । दधाति । समितिं । ते । प्राण इति प्र—
 अनः । वायुना । गच्छताम् । इति । आह । वायुदेवत्य
 इति वायु—देवत्यः । वै । प्राण इति प्र—अनः । वायौ ।
 एव । अस्य । प्राणमिति प्र—अनम् । जुहोति । समितिं ।
 यज्ञत्रैः । अङ्गानि । समितिं । यज्ञपतिरिति यज्ञ—पतिः ।
 आशिषेत्या—शिषा । इति । आह । यज्ञपतिमिति
 यज्ञ—पतिम् । एव । अस्य । आशिषमित्या—शिषम् ।
 गमयति । विश्वरूप इति विश्व—रूपः । वै । त्वाष्टः ।
 उपरिष्ठात् । पशुम् । अभीतिं । अवमीत् । तस्मात् ।
 उपरिष्ठात् । पशोः । न । अवेतिं । यन्ति । यत् ।
 उपरिष्ठात् । पशुम् । समनकीतिं सम्—अनक्तिं ।
 भेध्यम् । एव (४) । एनम् । करोति । ऋत्विजः ।
 वृणीते । छन्दाश्सि । एव । वृणीते । सप्त । वृणीते ।
 सप्त । ग्राम्याः । पशवः । सप्त । आरण्याः । सप्त ।
 छन्दाश्सि । उभयस्य । अवरुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै ।
 एकादश । प्रयाजानिति प्र—याजान् । यजति । दश ।
 वै । पशोः । प्राणा इति प्र—अनाः । आत्मा । एकादशः ।

(पशुहिंसनाभिधानम्)

यावाँन । ए॒व । प॒शुः । तम् । प्रेति । य॒ज॒ति । व॒पाम् ।
 एकः । परीति । श॒ये । आ॒त्मा । ए॒व । आ॒त्मानम् ।
 परीति । श॒ये । व॒ज्रः । वै । स्व॒धिति॒रिति॒ स्व—धि॒तिः
 व॒ज्रः । यू॒प॒श॒क॒ल इति॒ यू॒प—श॒क॒लः । घृ॒तम् । ख॒लु ।
 वै । दे॒वाः । व॒ज्रम् । कृ॒त्वा । सो॒मम् । अ॒घ्नन् । घृ॒तेन ।
 अ॒क्तौ । प॒शुम् । त्रा॒ये॒थाम् । इति॒ आ॒ह । व॒ज्रेण ।
 ए॒व । ए॒नम् । व॒शे । कृ॒त्वा । ए॒ति । ल॒भ॒ते (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

पर्यग्नि करोति सर्वहुतमेवेनं करोत्यस्कन्दाया-
 स्कन्नं हि तद्यद्घृतस्य स्कन्दति त्रिः पर्यग्नि करोति
 त्र्यावृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामर्पहत्यै ब्रह्मवादिनो
 वदन्त्यन्वारभ्यः पशून्निन्वारभ्या इति मृत्यवे
 वा एष नीयते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमार्युको
 यर्जमानः स्यादथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष
 लोकार्य नीयते यत् (१) पशुरिति यन्नान्वार-
 भेत सुवर्गाल्लोकार्यर्जमानो हीयेत वपाश्रपणीभ्याम-

न्वारंभते तन्नेवान्वारब्धं नेवानन्वारब्धमुप प्रेष्य
 होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहोषितः हि कर्म क्रियते
 रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विशतेत्याह यथायजुरेवैत-
 दग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्यै पृथिव्याः संपृचः
 पाहीति बर्हिः (२) उपास्यत्यस्कन्दायास्कन्नः हि
 तद्यद्बर्हिषि स्कन्दत्यथो बर्हिषदमेवैनं करोति पराङ्ग
 वर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्पशुभ्य एव तन्नि
 ह्नुत आत्मनोऽनात्रस्काय गच्छति श्रियं प्र पशुना-
 भोति य एवं वेद पश्चाल्लोका वा एषा प्राच्युदानी-
 यते यत्पत्नी नमस्त आतानेत्याहाऽऽदित्यस्य वै
 रश्मयः (३) आतानास्तेभ्य एव नमस्करोत्यनर्वा
 प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्यै घृतस्य
 कुल्यामनु सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याहाऽऽशिष-
 मेवैतामा शास्त आपो देवीः शुद्धायुव इत्याह यथाय-
 जुरेवैतत् (४) ॥

(लोकाय नीयते यद्बर्हि रश्मयः

सप्तत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(पशुहिंसनाभिधानम्)

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

पर्य॒ग्नी॒ति॒ परि॑—अ॒ग्नि॒ । क॒रो॒ति॒ । स॒र्व॒हु॒त॒मि॒ति॒ सर्व॑—
हु॒त॒म् । ए॒व । ए॒न॒म् । क॒रो॒ति॒ । अ॒स्क॒न्दा॒य । अ॒स्क॒न्-
न्म॒ । हि॒ । तत् । यत् । हु॒त॒स्य॑ । स्क॒न्द॒ति॒ । त्रिः॑ ।
पर्य॒ग्नी॒ति॒ परि॑—अ॒ग्नि॒ । क॒रो॒ति॒ । त्र्या॒वृ॒दि॒ति॒ त्रि—आ॒वृ॒त् ।
हि॒ । य॒ज्ञः॑ । अथो॒ इति॑ । रक्ष॑साम् । अ॒र्ष॒ह॒त्या॒ इत्य॑र्ष—
ह॒त्यै । ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न् इति॑ ब्रह्म—वा॒दि॒नः॑ । व॒द॒न्ति॒ ।
अ॒न्वा॒र॒भ्य॒ इत्य॑नु—आ॒र॒भ्यः॑ । प॒शू॒ः । न । अ॒न्वा॒र॒-
भ्या॑ इत्य॑नु—आ॒र॒भ्या॑ः । इति॑ । मृ॒त्य॒वै । वै । ए॒षः॑ ।
नी॒य॒ते॒ । यत् । प॒शुः॑ । तम् । यत् । अ॒न्वा॒र॒भे॒तेत्य॑नु—
आ॒र॒भे॒त । प्र॒मा॒यु॒क॒ इति॑ प्र—मा॒यु॒कः॑ । य॒ज॒मा॒नः॑ ।
स्यात् । अथो॒ इति॑ । ख॒लु॑ । आ॒हुः॑ । सु॒व॒र्गा॒येति॑
सु॒वः—गा॒य॑ । वै । ए॒षः॑ । लो॒का॒य॑ । नी॒य॒ते॒ । यत् (१) ।
प॒शुः॑ । इति॑ । यत् । न । अ॒न्वा॒र॒भे॒तेत्य॑नु—आ॒र॒भे॒त । सु॒व॒-
र्गा॒दि॒ति॑ सु॒वः—गा॒त् । लो॒का॒त् । य॒ज॒मा॒नः॑ । ही॒ये॒त ।
व॒पा॒श्र॒प॒णी॒भ्या॒मि॒ति॑ व॒पा—श्र॒प॒णी॒भ्या॒म् । अ॒न्वा॒र॒भे॒त॒ इत्य॑नु—
आ॒र॒भे॒ते॒ । तत् । न । इ॒व । अ॒न्वा॒र॒ब्ध॒मित्य॑नु—आ॒र॒ब्ध॒म् ।
न । इ॒व । अ॒न्वा॒र॒ब्ध॒मित्य॑ने॒नु—आ॒र॒ब्ध॒म् । उ॒प॑ । प्रे॒ति॑ ।
इ॒ष्य॑ । हो॒तः॑ । ह॒व्या॑ । दे॒वे॒भ्यः॑ । इति॑ । आ॒ह॒ । इ॒षि॒त॒म् ।

हि । कर्म । क्रियेते । रेवतीः । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् ।
 प्रियधेति प्रिय-धा । एति । विशत । इति । आह । यथा-
 यजुरिति यथा-यजुः । एव । एतत् । अग्निना । पुरस्तात् ।
 एति । रक्षसाम् । अपहत्या इत्यप-हृत्यै । पृथिव्याः ।
 संपृच इति सं-पृचः । पाहि । इति । बर्हिः (२) ।
 उपेति । अस्यति । अस्कन्दाय । अस्कन्नम् । हि । तत् ।
 यत् । बर्हिषि । स्कन्दति । अथो इति । बर्हिषदमिति बर्हि-
 सदम् । एव । एनम् । करोति । पराङ् । एति । वर्तते ।
 अध्वर्युः । पशोः । संज्ञप्यमानादिति सं-ज्ञप्यमानात् ।
 पशुभ्य इति पशु-भ्यः । एव । तत् । नीति । हनुते ।
 आत्मनः । अनाब्रस्कायेत्यना-ब्रस्काय । गच्छति । श्रियम् ।
 प्रेति । पशन् । आगोति । यः । एवम् । वेद । पश्वालो-
 केति पश्वात्-लोका । वै । एषा । प्राची । उदानीयत्
 इत्युत्-आनीयते । यत् । पत्नी । नमः । ते । आतानेत्या-
 तान । इति । आह । आदित्यस्य । वै । रश्मयः (३) ।
 आताना इत्या-तानाः । तेभ्यः । एव । नमः । करोति ।
 अनर्वा । प्रेति । इहि । इति । आह । भ्रातृव्यः । वै ।
 अर्वा । भ्रातृव्यापनुत्या इति भ्रातृव्य-अपनुत्यै । घृतस्य ।
 कुल्याम् । अन्विति । सह । प्रजयेति प्र-जया । सह । रायः ।
 गोषेण । इति । आह । आशिषमित्या-शिषम् । एव ।

(वषाहोमाभिधानम्)

एताम् । एति । शास्ते । आपः । देवीः । शुद्धायुव इति
शुद्ध—युवः । इति । आह । यथायजुरिति यथा—यजुः ।
एव । एतत् (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाञ्छुगृच्छति वाक् आ
प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतामित्याह प्राणेभ्य
एवास्य शुचं शमयति सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवी
शुक्लं विशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहोरात्राभ्या-
मेव पृथिव्यै शुचं शमयत्योषधे त्रायस्वैन स्वधिते
मैनं हिंसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः (१)
शान्त्यै पार्धत आ च्छयति मध्यतो हि मनुष्या
आ च्छयन्ति तिरश्चीनमा च्छयत्यनूचीनं हि
मनुष्या आच्छयन्ति व्यावृत्त्यै रक्षासां भागोऽसीति
स्थविमतो वह्निरक्त्वाऽपास्यत्यस्नैव रक्षांसि निर-
वदयत इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मा-
न्देष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं
चैव (२) द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तावुभावंधमं तमो

नयतीषे त्वेति वपामुत्खिदतीच्छत इव ह्येष यो
 यजते यदुपतृन्धाद्भुद्रोऽस्य पशून्धातुकः स्याद्यन्नोप-
 तृन्धादयता स्यादन्ययोपतृणत्यन्यया न धृत्यै
 घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्वाथामित्याह द्यावापृथिवी
 एव रसेनानक्त्यच्छिन्नः (३) रायः सुवीर इत्याह
 यथायजुरेवैतत्कूरमिव वा एतत्करोति यद्वपामुत्खिद-
 त्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्त्यै प्र वा एषोऽस्मालो-
 काच्च्यवते यः पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वपा-
 श्रपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्य-
 ग्निना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या अथो देवता एव
 हव्येन (४) अन्वेति नान्तममङ्गारमति हरेष-
 दन्तममङ्गारमतिहरेदेवता अति मन्येत वायो वीहिं
 स्तोकानामित्याह तस्माद्विभक्ताः स्तोका अवं
 पद्यन्तेऽग्रं वा एतत्पशूनां यद्वपाऽग्रमोषधीनां बर्हि-
 रग्रेणैवाग्रं समर्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून्प्रतिष्ठाप-
 यति स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्याह (५) यज्ञस्य
 समिष्ट्यै प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यमात्मा
 वपा पृषदाज्यमभिघार्य वपामभि घारयत्यात्मन्नेव
 पशूनां प्राणापानौ दधाति स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं
 गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा ह स्म वै मारुतो देवानां

(वपाहोमाभिधानम्)

वपाश्रपणी प्र हरति तेनैवैने प्र हरति विषूची प्र
हरति तस्माद्विष्वश्चौ प्राणापानौ (६)

(स्वधितिश्चैवाच्छिन्नो हव्येनेष्येत्याह षट्चत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

पशोः । वै । आलब्धस्येत्या—लब्धस्य । प्राणानिति
प्र—अनान् । शुक् । ऋच्छति । वाक् । ते । एति । प्याय-
ताम् । प्राण इति प्र—अनः । ते । एति । प्यायताम् । इति ।
आह । प्राणेभ्य इति प्र—अनेभ्यः । एव । अस्य । शुचम् ।
शमयति । सा । प्राणेभ्य इति प्र—अनेभ्यः । अधीति ।
पृथिवीम् । शुक् । प्रेति । विशति । शम् । अहोभ्या-
मित्यहः—भ्याम् । इति । नीति । नयति । अहोरात्राभ्या-
मित्यहः—रात्राभ्याम् । एव । पृथिव्यै । शुचम् । शमयति ।
ओषधे । त्रायस्व । एनम् । स्वधित इति स्व—धिते । मा ।
एनम् । हिं सीः । इति । आह । वज्रः । वै । स्वधिति-
रिति स्व—धितिः (१) । शान्त्यै । पार्श्वतः । एति ।
छ्यति । मध्यतः । हि । मनुष्याः । आच्छयन्तीत्या-
छ्यन्ति । तिरश्चीनम् । एति । छ्यति । अनुचीनम् । हि ।

मनुष्याः । आच्छ्रयन्तीत्या-च्छ्रयन्ति । व्यावृत्त्या इति वि-
आवृत्त्यै । रक्षंसाम् । भागः । असि । इति । स्थविमतः ।
वर्हिः । अक्त्वा । अपोति । अस्यति । अस्ना । एव ।
रक्षांसि । निरवदयत इति निः-अवदयते । इदम् ।
अहम् । रक्षः । अधमम् । तमः । नयामि । यः । अस्मान् ।
द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । इति । आह । द्वौ । वाव ।
पुरुषौ । यम् । च । एव (२) । द्वेष्टि । यः । च । एनम् ।
द्वेष्टि । तौ । उभौ । अधमम् । तमः । नयति । इषे । त्वा ।
इति । वपाम् । उदिति । खिदति । इच्छते । इव । हि ।
एषः । यः । यजते । यत् । उपतृन्धादित्युप-तृन्धात् ।
रुद्रः । अस्य । पशन् । वातुकः । स्यात् । यत् । न ।
उपतृन्धादित्युप-तृन्धात् । अयता । स्यात् । अन्यया ।
उपतृणत्तीत्युप-तृणत्ति । अन्यया । न । धृत्यै । वृतेन ।
द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । प्रेति । उर्ण्वथाम् ।
इति । आह । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । एव ।
रसेन । अनक्ति । अच्छिन्नः (३) । रायः । सुवीर
इति सु-वीरः । इति । आह । यथायजुरिति यथा-
यजुः । एव । एतत् । क्रूरम् । इव । वै । एतत् । करोति ।
यत् । वपाम् । उत्खिदतीत्युत्-खिदति । उरु । अन्तरि-
क्षम् । अन्विति । इहि । इति । आह । शान्त्यै । प्रेति ।

(वपाहोमाभिधानम्)

वै । एषः । अस्मात् । लोकात् । च्यवते । यः । पशुम् ।
 मृत्यवे । नीयमानम् । अन्वारभत इत्यनु-आरभते । वपा-
 श्रपणी इति वपा-श्रपणी । पुनः । अन्वारभत इत्यनु-
 आरभते । अस्मिन् । एव । लोके । प्रतीति । तिष्ठति ।
 अग्निना । पुरस्तात् । एति । रक्षसाम् । अपहत्या इत्यप-
 हृत्यै । अथो इति । देवताः । एव । हव्येन (४) ।
 अन्विति । एति । न । अन्तमम् । अङ्गारम् । अतीति ।
 हरेत् । यत् । अन्तमम् । अङ्गारम् । अतिहरेदित्यति-
 हरेत् । देवताः । अतीति । मन्येत । वायो इति । वीति ।
 इहि । स्तोकाणाम् । इति । आह । तस्मात् । विभक्ता
 इति वि-भक्ताः । स्तोकाः । अवेति । पद्यन्ते । अग्रम् ।
 वै । एतत् । पशूनाम् । यत् । वपा । अग्रम् । ओषधी-
 नाम् । बर्हिः । अग्रेण । एव । अग्रम् । समिति ।
 अर्धयति । अथो इति । ओषधीषु । एव । पशून् । प्रतीति ।
 स्थापयति । स्वाहाकृतीभ्य इति स्वाहाकृति-भ्यः । प्रीति ।
 इष्य । इति । आह (५) । यज्ञस्य । समिष्ट्या इति
 सम-इष्ट्यै । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । वै । एतौ ।
 पशूनाम् । यत् । पृषदाज्यमिति पृषत्-आज्यम् । आत्मा ।
 वपा । पृषदाज्यमिति पृषत्-आज्यम् । अभिघार्येत्य-
 भि-घार्य । वपाम् । अभीति । धारयति । आत्मन् ।

ए॒व । प॒शूना॑म् । प्रा॒णापा॒नावि॑तिं प्राण—अ॒पानौ॑ । द॒धाति॑ ।
 स्वा॒हा । उ॒र्ध्व॒र्न॒भस॑मित्यु॒र्ध्व—न॒भस॑म् । मा॒रु॒तम् । ग॒च्छ॒तम् ।
 इति॑ । आ॒ह । उ॒र्ध्व॒र्न॒भा इत्यु॒र्ध्व—न॒भाः । ह॒ । स्म॒ । वै ।
 मा॒रु॒तः । दे॒वाना॑म् । व॒पाश्र॑प॒णी इति॑ वपा—श्र॒प॒णी । प्रेति॑ ।
 ह॒रति॑ । ते॒न । ए॒व । ए॒ने इति॑ । प्रेति॑ । ह॒रति॑ ।
 वि॒षू॒ची इति॑ । प्रेति॑ । ह॒रति॑ । तस्मा॑त् । वि॒ष्वञ्चौ॑ ।
 प्रा॒णापा॒नावि॑तिं प्राण—अ॒पानौ॑ (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

प॒शुमा॑ल॒भ्यं पुरो॑डाशं॒ निर्व॑पति॒ समे॑धमे॒वैन॒मा
 ल॑भते व॒पया॑ प्र॒चर्य॑ पुरो॒डाशे॑न प्र च॒रत्यु॑र्गै
 पुरो॑डाश॒ ऊर्ज॑मे॒व प॑शूनां म॒ध्यतो॑ द॒धात्य॑थो
 प॒शोरे॒व छि॒द्रम॑पि दधाति पृषदा॒ज्यस्यो॑प॒हत्य॒ त्रिः
 पृ॒च्छति॑ शू॒त॒ ह॒वी ३ः श॑मित॒रिति॑ त्रिष॒त्या हि दे॒वा
 योऽशू॑त॒ ह॒ शू॒तमा॑ह स ए॒नसा॑ प्राणापा॒नौ वा ए॒तौ
 प॑शूनाम् (१) यत्पृषदा॒ज्यं प॒शोः खलु॑ वा
 आल॑ब्धस्य हृदयमात्माऽभि॒ समे॑ति॒ यत्पृषदा॒ज्येन॑
 हृद॑यमभिघारयत्यात्मन्ने॒व प॑शूनां प्रा॒णापा॒नौ द॑धाति

(अन्नदानाभिधानम्)

पशुना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनुष्या
नोऽन्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्छित्त्वा मेधं
प्राक्षारयन्त्स प्रक्षोऽभवत्प्रक्षस्यं प्रक्षत्वं यत्प्रक्षशाखो-
त्तरवर्हिर्भवति समेधस्यैव (२) पशोरव इति
पशुं वै ह्रियमाणं रक्षास्यनु सचन्तेऽन्तरा यूपं
चाऽऽहवनीयं च हरति रक्षसामपहत्यै पशोर्वा
आलब्धस्य मनोऽप क्रामति मनोतायै हविषोऽवदी-
यमानस्यानु ब्रूहीत्याह मन एवास्याव रुन्ध एका-
दशावदानान्यव इति दश वै पशोः प्राणा
आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्याव (३)
इति हृदयस्याग्रेऽव इत्यर्थं जिह्वाया अथ वक्षसो
यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया
वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्वं
यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवदति यथापूर्व-
मेवास्य पशोरवत्तं भवति मध्यतो गुदस्याव इति
मध्यतो हि प्राण उत्तमस्याव इति (४) उत्तमो
हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजांमि जायमानो
वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो
यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनुणो यः
पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव दयते

तदवदानानामवदानत्वं देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवाः स्रग्भ्रमवन्त्वया वीरेणासुरानभि भवामेति
 (५) सोऽब्रवीद्वरं वृणै पशोरुद्धारमुद्धरा इति स
 एतमुद्धारमुदहरत दोः पूर्वार्धस्य गुदं मध्यतः
 श्रोणिं जघनार्धस्य ततो देवा अभवन्पराऽसुरा
 यत्र्यङ्गाणां समवद्यति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना
 पराऽस्य भ्रातृव्यो भवत्यक्षणाऽव द्यति तस्माद-
 क्षणा पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै (६) ॥

(एतौ पशूनां समेधस्यैव तस्यावोत्तमस्याव

द्यतीति पञ्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

पशुम् । आलभयेत्या—लभ्य । पुरोडाशम् । निरिति ।
 वपति । समेधमिति स—मेधम् । एव । एनम् । एति ।
 लभते । वपया । प्रचर्येति प्र—चर्य । पुरोडाशेन ।
 प्रेति । चरति । उर्क । वै । पुरोडाशः । उर्जम् । एव ।

(अवदानाभिधानम्)

पशूनाम् । मध्यतः । दधाति । अथो इति । पशोः ।
एव । छिद्रम् । अपीति । दधाति । पृषदाज्यस्येति
पृषत्-आज्यस्य । उपहत्येत्युप-हत्य । त्रिः । पृच्छति ।
शृतम् । हवी३ः । शमितः । इति । त्रिषत्या इति
त्रि-सत्याः । हि । देवाः । यः । अशृतम् । शृतम् ।
आह । सः । एनसा । प्राणापानाविति । प्राण-अपानौ ।
वै । एतौ । पशूनाम् (१) । यत् । पृषदाज्यमिति
पृषत्-आज्यम् । पशोः । खलु । वै । आलब्धस्येत्या-
लब्धस्य । हृदयम् । आत्मा । अभि । समिति । एति ।
यत् । पृषदाज्येनेति । पृषत्-आज्येन । हृदयम् । अभिघा-
रयतीत्यभि-घारयति । आत्मन् । एव । पशूनाम् ।
प्राणापानाविति । प्राण-अपानौ । दधाति । पशुर्ना ।
वै । देवाः । सुवर्गमिति । सुवः-गम् । लोकम् । आयन् ।
ते । असन्यन्त । मनुष्याः । नः । अन्वाभविष्यन्ती-
त्यनु-आभविष्यन्ति । इति । तस्य । शिरः । छित्त्वा ।
मेधम् । प्रेति । अक्षारयन् । सः । प्रक्षः । अभवत् ।
तत् । प्रक्षस्य । प्रक्षत्वमिति । प्रक्ष-त्वम् । यत् । पृक्षशा-
खेति । पृक्ष-शाखा । उत्तरबर्हिरित्युत्तर-बर्हिः । भवति ।
समेधस्येति । स-मेधस्य । एव (२) । पशोः । अवेति ।
यति । पशुम् । वै । हियमाणम् । रक्षांसि । अन्विति ।

सचन्ते । अन्तरां । यूर्षम् । च । आहवनीयमिर्त्या—
हवनीयम् । च । हरति । रक्षसाम् । अर्पहत्या इत्यर्पहत्यै ।
पशोः । वै । आलब्धस्येत्या—लब्धस्य । मनः । अपेति ।
क्रामति । मनोत्तयै । हविषः । अवदीयमानस्येत्यव—
दीयमानस्य । अन्विति । ब्रूहि । इति । आह । मनः ।
एव । अस्य । अवेति । रुन्धे । एकादश । अवदानानीत्यव—
दानानि । अवेति । द्यति । दश । वै । पशोः ।
प्राणा इति प्र—अनाः । आत्मा । एकादशः । यावान् ।
एव । पशुः । तस्य । अवेति (३) । द्यति । हृदयस्य ।
अग्ने । अवेति । द्यति । अर्थ । जिह्वायाः । अर्थ ।
वक्षसः । यत् । वै । हृदयेन । अभिगच्छतीत्यभि—
गच्छति । तत् । जिह्वाया । वदति । यत् । जिह्वाया ।
वदति । तत् । उरसः । अधि । निरिति । वदति । एतत् ।
वै । पशोः । यथापूर्वमिति यथा—पूर्वम् । यस्य । एवम् ।
अवदायेत्यव—दाय । यथाकाममिति यथा—कामम् । उत्तरेषामित्युत्—त्तरेषाम् । अवद्यतीत्यव—द्यति । यथापूर्वमिति यथा—
पूर्वम् । एव । अस्य । पशोः । अवत्तम् । भवति । मधयतः ।
गुदस्य । अवेति । द्यति । मधयतः । हि । प्राण इति प्र—अनः ।
उत्तमस्येत्युत्—तमस्य । अवेति । द्यति (४) । उत्तम
इत्युत्—तमः । हि । प्राण इति प्र—अनः । यदि । इत्तरम् ।

(अवदानाभिधानम्)

यदि । इतरम् । उभयम् । एव । अजामि । जायमानः ।
 वै । ब्राह्मणः । त्रिभिरिति त्रि-भिः । ऋणवेत्यृण-वा ।
 जायते । ब्रह्मचर्येणेति ब्रह्म-चर्येण । ऋषिभ्य इत्यृषि-भ्यः ।
 यज्ञेन । देवेभ्यः । प्रजयेति प्र-जया । पितृभ्य इति
 पितृ-भ्यः । एषः । वै । अनृणः । यः । पुत्री । यज्वा ।
 ब्रह्मचारिवासीति ब्रह्मचारि-वासी । तत् । अवदानैरित्यव-
 दानैः । एव । अवेति । दयते । तत् । अवदानानामित्यव-
 दानानाम् । अवदानत्वमित्यवदान-त्वम् । देवासुरा इति
 देव-असुराः । संयत्ता इति सं-यत्ताः । आसन् । ते ।
 देवाः । अग्निम् । अब्रुवन् । त्वया । वीरेण । असुरान् ।
 अभीति । भवाम् । इति (५) । सः । अब्रवीत् । वरम् ।
 वृणै । पशोः । उद्धारमित्युत्-हारम् । उदिति । हरै ।
 इति । सः । एतम् । उद्धारमित्युत्-हारम् । उदिति । अह-
 रत् । दोः । पूर्वार्धस्येति पूर्व-अर्धस्य । गुदम् । मध्यतः ।
 श्रोणिम् । जघनार्धस्येति जघन-अर्धस्य । ततः । देवाः ।
 अभवन् । परेति । असुराः । यत् । त्र्यङ्गाणामिति त्रि-
 अङ्गानाम् । समवद्यतीति सम-अवद्यति । भ्रातृव्याभि-
 भूत्या इति भ्रातृव्य-अभिभूत्यै । भवति । आत्मना ।
 परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । अक्षण्या । अवेति ।

घति । तस्मात् । अक्षण्या । पशवः । अङ्गानि । प्रति ।

हरन्ति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

मेदसा क्षुचौ प्रोर्णीति मेदोरूपा वै पशवो
रूपमेव पशुषु दधाति यूषन्नवधाय प्रोर्णीति रसो
वा एष पशूनां यदू रसमेव पशुषु दधाति पार्श्वेन
वसाहोमं प्रयौति मध्यं वा एतत्पशूनां यत्पार्श्वं
रस एष पशूनां यद्वसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति
मध्यत एव पशूनां रसं दधाति घ्नन्ति (१) वा
एतत्पशुं यत्संज्ञपर्यन्त्येन्द्रः खलु वै देवतया प्राण
ऐन्द्रोऽपान ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देध्यदि-
त्याह प्राणापानावेव पशुषु दधाति देवं त्वष्ट्रूर्तिं
ते स संभेत्वित्याह त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवो विषु-
रूपा यत्सलक्ष्माणो भवथेत्याह विषुरूपा हेते सन्तः
सलक्ष्माण एतर्हि भवन्ति देवत्रा यन्तम् (२)
अवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्वित्याहा-

(अनुयाजकथनम्)

नु॒मत॒मे॒वैनं॑ मा॒त्रा पि॒त्रा सु॒वर्गं॑ लो॒कं ग॑मयत्यर्ध॒र्चे
व॒साहो॒मं जु॒होत्य॒सौ वा अ॑र्ध॒र्च इ॒यम॑र्ध॒र्च इ॒मे ए॒व
र॒से॒ना॒न॒क्ति दि॒शो जु॒होति॒ दिश॑ ए॒व र॒से॒ना॒न॒-
क्त्य॒थो दि॒ग्भ्य ए॒वोर्ज॑ र॒स॒मव॑ रुन्धे प्राणा॒पा॒नौ
वा ए॒तौ प॑शू॒नां यत्पृ॑षदा॒ज्यं वा॒नस्प॑त्याः खलुं
(३) वै दे॒व॒तया॑ प॒शवो॑ यत्पृषदा॒ज्यस्यो॑प॒हृत्याऽऽह॑
व॒न॒स्प॒तयेऽनु॑ ब्रूहि व॒न॒स्प॒तये॑ प्रे॒ज्येति॑ प्राणा॒पा॒नावे॒व
प॒शुषु॑ दधात्य॒न्यस्या॑न्यस्य॒ सम॑व॒त्त र॑स॒मव॑धाति
तस्मान्ना॒ना॒रूपाः प॒शवो॑ यू॒ष्णोप॑ सि॒ञ्चति॒ रसो॑ वा
ए॒ष प॑शू॒नां यद्य॑ र॒समे॒व प॑शुषु॒ दधा॑ती॒डामु॑प॒ ह्यते
प॒शवो॑ वा इ॒डा प॑शू॒नेवो॑प॒ ह्यते च॑तु॒रुप॑ ह्यते
(४) च॒तु॒ष्पादो॑ हि प॒शवो॑ यं का॒मये॑ताप॒शुः स्या॑दि॒-
त्य॒मे॒दस्कं॑ तस्मा॒ आ द॑ध्या॒न्मेदो॑रू॒पा वै प॑शवो
रू॒पेणै॒वैनं॑ प॒शुभ्यो॑ निर्भ॒जत्य॑प॒शुरे॒व भ॑वति॒ यं का॒म॒-
ये॑त प॒शुमा॑न्त्स्या॒दिति॑ मे॒दस्व॑त्तस्मा॒ आ द॑ध्या॒न्मे॒-
दो॒रू॒पा वै प॑शवो॒ रूपेणै॒वास्मै॑ प॒शून॑व॒ रुन्धे॑ प॒शुमा॑-
ने॒व भ॑वति॒ प्र॒जाप॑तिर्य॒ज्ञम॑सृ॒जत॒ स आ॑ज्यम् (५)
पु॒रस्ता॑दसृ॒जत॒ पशुं॑ म॒ध्यतः॑ पृषदा॒ज्यं प॒श्वात्तस्मा॑-
दा॒ज्येन॑ प्रया॒जा इ॑ज्यन्ते प॒शुना॑ म॒ध्यतः॑ पृषदा॒ज्ये॒-
ना॒नूया॑जास्तस्मा॒देत॑न्मि॒श्रमि॑व प॒श्वात्सृष्ट॑ ह्येका॒द-

शानूयाजान्यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैका-
 दशो यावानिव पशुस्तमनु यजति घ्नन्ति वा एतत्पशुं
 यत्संज्ञपर्यन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ पशूनां
 यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येनानूयाजान्यजति प्राणा-
 पानावेव पशुषु दधाति (६) ॥

(घ्नन्ति यन्तं खलु चतुरूपं ह्यत आज्यं यत्पृ-
 षदाज्येन षट्त्वं ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

चात्वालात्सुवर्गायं वैसर्जनानि वैष्णव्यर्चा पृथिव्यै साध्या इषे त्वेत्य-
 ग्निना पर्याग्नि पशोः पशुमालभ्य मेदसा स्तुचावेकादश ॥ ११ ॥

चात्वालाद्देवानुपैति मुञ्चति प्रहियमाणाय पर्याग्नि पशुमा-
 लभ्य चतुष्पादो द्विर्षष्टिः ॥ ६२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

मेदसा । स्तुचौ । प्रेति । उर्णोति । मेदोरूपा इति
 मेदः—रूपाः । वै । पशवः । रूपम् । एव । पशुषु । दधाति ।
 यूषन् । अवधायेत्यव—धार्य । प्रेति । उर्णोति । रसः । वै ।
 एषः । पशूनाम् । यत् । यूः । रसम् । एव । पशुषु ।

(अनुयाजकथनम्)

दधाति । पार्श्वेन । वसाहोममिति वसा-होमम् । प्रेति ।
यौति । मध्यम् । वै । एतत् । पशूनाम् । यत् । पार्श्वम् ।
रसः । एषः । पशूनाम् । यत् । वसा । यत् । पार्श्वेन ।
वसाहोममिति वसा-होमम् । प्रयौतीति प्र-यौति ।
मध्यतः । एव । पशूनाम् । रसम् । दधाति । घ्नन्ति ।
 (१) । वै । एतत् । पशुम् । यत् । संज्ञपयन्तीति
सं-ज्ञपयन्ति । ऐन्द्रः । खलु । वै । देवतया । प्राण इति
प्र-अनः । ऐन्द्रः । अपान इत्यप-अनः । ऐन्द्रः । प्राण
इति प्र-अनः । अङ्गे-अङ्ग इत्यङ्गे-अङ्गे । नीति ।
देध्यत् । इति । आह । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ ।
एव । पशुषु । दधाति । देव । त्वष्टः । भूरि । ते ।
सस्सामिति सं-सम् । एतु । इति । आह । त्वाष्ट्राः । हि ।
देवतया । पशवः । विषुरूपा इति विषु-रूपाः । यत् ।
सलक्षमाण इति स-लक्षमाणः । भवथ । इति । आह ।
विषुरूपा इति विषु-रूपाः । हि । एते । सन्तः । सलक्षमाण इति
स-लक्षमाणः । एतर्हि । भवन्ति । देवत्रेति देव-त्रा । यन्तम् ।
 (२) । अवसे । सखायः । अन्विति । त्वा । माता ।
पितरः । मदन्तु । इति । आह । अनुमतमित्यनु-मतम् ।
एव । एनम् । मात्रा । पित्रा । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
लोकम् । गमयति । अर्धर्च इत्यर्ध-ऋचे । वसाहोममिति

(वक्तृव्यजनकपनम्)

वक्ता—होमम् । जुहोति । असौ । वै । अर्धर्च इत्यर्ध-
 ऋचः । इयम् । अर्धर्च इत्यर्ध-ऋचः । इमे इति । एव ।
 रसेन । अनक्ति । दिशः । जुहोति । दिशः । एव ।
 रसेन । अनक्ति । अथो इति । दिग्ज्य इति दिक्-ज्यः ।
 एव । उजम् । रसम् । अवेति । रुन्धे । प्राणापानाविति
 प्राण-अपानौ । वै । एतौ । पशूनाम् । यत् । पृषदा-
 ज्यमिति पृषत्-आज्यम् । वानस्पत्याः । खलु ।
 (३) । वै । देवतया । पशवः । यत् । पृषदाज्यस्येति
 पृषत्-आज्यस्य । उपहृत्येत्युप-हृत्य । आह । वनस्पतये ।
 अन्विति । ब्रुहि । वनस्पतये । प्रेति । इष्य । इति ।
 प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । एव । पशुषु । दधाति ।
 अन्यस्यान्यस्येत्यन्यस्य-अन्यस्य । समवत्तमिति सम-
 अवत्तम् । समवद्यतीति सम-अवद्यति । तस्मात् । नाना-
 रूपा इति नाना-रूपाः । पशवः । यूष्णा । उपेति ।
 सिञ्चति । रसः । वै । एषः । पशूनाम् । यत् । यूः ।
 रसम् । एव । पशुषु । दधाति । इडांम् । उपेति । ह्यते ।
 पशवः । वै । इडां । पशून् । एव । उपेति । ह्यते । चतुः ।
 उपेति । ह्यते (४) चतुष्पाद् इति चतुः-पादः । हि ।
 पशवः । यम् । क्तमयेत् । अपशुः । स्यात् । इति । अमे-
 दस्कमित्यभेदः-कम् । तस्मै । एति । दध्यात् । मेदांरूपा

प्रपा० ३ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसाहेता ।

(अनूयाजकथनम्)

इति मेदः—रूपाः । वै । पशवः । रूपेण । एव । एनम् ।
 पशुभ्य इति पशु—भ्यः । निरिति । भजति । अपशुः ।
 एव । भवति । यम् । कामयेत । पशुमानिति पशु—मान् ।
 स्यात् । इति । मेदस्वत् । तस्मै । एति । दध्यात् । मेदो—
 रूपा इति मेदः—रूपाः । वै । पशवः । रूपेण । एव । अस्मै ।
 पशून् । अवेति । रुन्धे । पशुमानिति । पशु—मान् । एव ।
 भवति । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । यज्ञम् । असृजत् ।
 सः । आज्यम् (५) । पुरस्तात् । असृजत् । पशुम् ।
 मध्यतः । पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । पश्चात् ।
 तस्मात् । आज्येन । प्रयाजा इति प्र—याजाः । इज्यन्ते ।
 पशुना । मध्यतः । पृषदाज्येनेति पृषत्—आज्येन । अनु—
 याजा इत्यनु—याजाः । तस्मात् । एतत् । मिश्रम् । इव ।
 पश्चात्सृष्टमिति पश्चात्—सृष्टम् । हि । एकादश । अनुया—
 जानित्यनु—याजान् । यजति । दश । वै । पशोः । प्राणा
 इति प्र—अनाः । आत्मा । एकादशः । यावान् । एव ।
 पशुः । तम् । अन्विति । यजति । घ्नन्ति । वै । एतत् ।
 पशुम् । यत् । संज्ञपयन्तीति सं—ज्ञपयन्ति । प्राणापाना—
 विति प्राण—अपानौ । खलु । वै । एतौ । पशूनाम् । यत् ।
 पृषदाज्यमिति पृषत्—आज्यम् । यत् । पृषदाज्येनेति
 पृषत्—आज्येन । अनुयाजानित्यनु—याजान् । यजति ।

प्राणापानाविति प्राण—अपानौ । एव । पशुषु ।
दधाति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भि-
रेवासृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यजमानः
सृजते जघनार्धादव दति जघनार्धाद्धि प्रजाः
प्रजायन्ते स्थविमतोऽव दति स्थविमतो हि प्रजाः
प्रजायन्तेऽसंभिन्दन्नव दति प्राणानामसंभेदाय न
पर्यावर्तयति यत्पर्यावर्तयेदुदावर्तः प्रजा ग्राहुकः
स्यात्समुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेतः (१) एव
तदधात्यन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै

(गुदयागकथनम्)

प्रजाः प्र जनयत्यन्तरिक्षं ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते
 देवः सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितृप्रसूत एवास्यै
 प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहाहो-
 रात्राभ्यामेवास्यै प्रजाः प्र जनयत्यहोरात्रे ह्यनु
 प्रजाः प्रजायन्ते मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा
 (२) इत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु प्राणापानौ
 दधाति सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया
 प्रजा यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः
 करोति छन्दांसि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै
 छन्दांसि पशूनेवाव रुन्धे द्यावापृथिवी गच्छ
 स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता द्यावापृथिवीभ्या-
 मुभयतः परिं गृह्णाति नभः (३) दिव्यं गच्छ
 स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नि-
 यच्छत्यग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव
 प्रजाता अस्यां प्रतिं ष्ठापयति प्राणानां वा
 एषोऽव द्यति योऽव द्यति गुदस्य मनो मे हार्दिं
 यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुप ह्वयते पशोर्वा
 आलब्धस्य हृदयं शुगृच्छति सा हृदयशूलम्
 (४) अभि सेमेति यत्पृथिव्यां हृदयशूलमु-
 द्वासयेत्पृथिवीं शुचाऽर्पयेद्यदप्स्वपः शुचाऽर्पयेच्छु-

ष्कस्य चाऽऽर्द्धस्य च संधावुद्वासयत्युभयस्य शान्त्यै
यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति (५) ॥

(रेतो मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा नभो
हृदयशूलं द्वानिश्शच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

यज्ञेन । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा
इति प्र-जाः । असृजत । ताः । उपयङ्भिरित्युपयङ्-भिः ।
एव । असृजत । यत् । उपयज इत्युप-यजः ।
उपयजतीत्युप-यजति । प्रजा इति प्र-जाः । एव । तत् ।
यजमानः । सृजते । जघनार्धादिति जघन-अर्धात् ।
अवेति । यति । जघनार्धादिति जघन-अर्धात् । हि । प्रजा
इति प्र-जाः । प्रजायन्त इति प्र-जायन्ते । स्थविमतः ।
अवेति । यति । स्थविमतः । हि । प्रजा इति प्र-जाः ।
प्रजायन्त इति प्र-जायन्ते । असंभिन्दन्नित्यसं-भिन्दन् ।
अवेति । यति । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । असंभेदा-
येत्यसं-भेदाय । न । पर्यावर्तयतीति परि-आवर्तयति ।
यत् । पर्यावर्तयेदिति परि-आवर्तयेत् । उदावर्तः । प्रजा
इति प्र-जाः । ग्राहकः । स्यात् । समुद्रम् । गच्छ ।

(गुदयागक्रयनम्)

स्वाहा । इति । आह । रेतः । (१) । एव । तत् । दधाति ।
 अन्तरिक्षम् । गच्छ । स्वाहा । इति । आह । अन्तरिक्षेण ।
 एव । अस्मै । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । जनयति ।
 अन्तरिक्षम् । हि । अन्विति । प्रजा इति प्र-जाः । प्रजा-
 यन्त इति प्र-जायन्ते । देवम् । सवितारम् । गच्छ ।
 स्वाहा । इति । आह । सवितृप्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः ।
 एव । अस्मै । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । जनयति ।
 अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे । गच्छ । स्वाहा । इति । आह ।
 अहोरात्राभ्यामित्यहः-रात्राभ्याम् । एव । अस्मै । प्रजा
 इति प्र-जाः । प्रेति । जनयति । अहोरात्रे इत्यहः-
 रात्रे । हि । अन्विति । प्रजा इति प्र-जाः । प्रजायन्त इति
 प्र-जायन्ते । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । गच्छ ।
 स्वाहा (२) । इति । आह । प्रजास्विति प्र-जासु ।
 एव । प्रजातास्विति प्र-जातासु । प्राणापानाविति प्राण-
 अपानौ । दधाति । सौम्यम् । गच्छ । स्वाहा । इति ।
 आह । सौम्याः । हि । देवतया । प्रजा इति प्र-जाः ।
 यज्ञम् । गच्छ । स्वाहा । इति । आह । प्रजा इति प्र-जाः ।
 एव । यज्ञियाः । करोति । छन्दांसि । गच्छ । स्वाहा ।
 इति । आह । पशवः । वै । छन्दांसि । पशून् ।
 एव । अवेति । रुन्धे । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी ।

गच्छ । स्वाहा । इति । आह । प्रजा इति प्र-जाः ।
 एव । प्रजाता इति प्र-जाताः । धावापृथिवीभ्यामिति
 धावा-पृथिवीभ्याम् । उन्नयतः । परीति । गृह्णाति ।
 नञः (३) । दिव्यम् । गच्छ । स्वाहा । इति । आह ।
 प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । एव । प्रजाताभ्य इति प्र-
 जाताभ्यः । वृष्टिम् । नीति । यच्छति । अग्निम् । वैश्वा-
 नरम् । गच्छ । स्वाहा । इति । आह । प्रजा इति प्र-जाः ।
 एव । प्रजाता इति प्र-जाताः । अस्याम् । प्रतीति । स्थाप-
 यति । प्राणानामिति प्र-अनानाम् । वै । एषः । अवेति ।
 घति । यः । अवघतीत्यव-घति । गुदस्य । मनः । मे ।
 हार्दि । यच्छ । इति । आह । प्राणानिति प्र-अनान् ।
 एव । यथास्थानमिति यथा-स्थानम् । उपेति । ह्वयते ।
 पशोः । वै । आलब्धस्येत्या-लब्धस्य । हृदयम् । शुक् ।
 ऋच्छति । सा । हृदयशूलमिति हृदय-शूलम् । (४) ।
 अग्नि । समिति । एति । यत् । पृथिव्याम् । हृदयशूल-
 मिति हृदय-शूलम् । उद्वासयेदित्युत्-वासयेत् । पृथि-
 वीम् । शुचा । अर्पयेत् । यत् । अप्स्वित्यप्-सु । अपः ।
 शुचा । अर्पयेत् । शुष्कस्य । च । आर्द्रस्य । च । संधा-
 धिति सं-धौ । उदिति । वासयति । उन्नयस्य । शान्त्यै ।

(वसतीवर्यभिधानम्)

यम् । द्विष्यात् । तम् । ध्यायेत् । शुचा । एव । एनम् ।

अर्पयति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्य-
शिष्यत तदद्भुवन्वसंतु नु न इदमिति तद्वसती-
वरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन्प्रातर्न संमंशक्नुवन्तदप्सु
प्रवेशयन्ता वसतीवरीरभवन्वसतीवरीर्गृह्णाति यज्ञो वै
वसतीवरीर्यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति यस्यागृ-
हीता अभि निम्नोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञः स्यात्
(१) यज्ञं वि च्छिन्वाज्ज्योतिष्या वा गृह्णीया-
द्विरण्यं वाऽवधाय सशुक्राणामेव गृह्णाति यो वा
ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भ्यानां गृह्णीयात्स हि
गृहीतवसतीवरीको वसतीवरीर्गृह्णाति पशवो वै
वसतीवरीः पशूनेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति यद-
न्वीपं तिष्ठन्गृह्णीयान्निर्मार्गिका अस्मात्पशवः स्युः
प्रतीपं तिष्ठन्गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मै पशून्गृह्णातीन्द्रः
(२) वृत्रमहन्त्सो ऽपो ऽभ्यग्त्रियत तासां

यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदत्यमुच्यत ता वहन्ती-
 रभवन्वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञियाः
 सदेवा आपस्तासामिव गृह्णाति नान्तमा वहन्तीरती-
 याद्यदन्तमा वहन्तीरतीयाद्यज्ञमति मन्येत न
 स्थावराणां गृह्णीयाद्वरुणगृहीता वै स्थावरा
 यत्स्थावराणां गृह्णीयात् (३) वरुणेनास्य यज्ञं
 ग्राहयेद्यद्वै दिवा भवत्यपो रात्रिः प्र विशति
 तस्मात्ताम्रा आपो दिवा ददृश्रे यन्नक्तं भवत्यपोऽहः
 प्र विशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं ददृश्रे छायायै
 चाऽऽतपतश्च संधौ गृह्णात्यहोरात्रयोरेवास्मै वर्षं
 गृह्णाति हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानमिव
 गृह्णाति हविष्माः अस्तु (४) सूर्य इत्याह
 सशुक्राणामेव गृह्णात्यनुष्टभां गृह्णाति वाग्वा
 अनुष्टुग्वाचैवैनाः सर्वया गृह्णाति चतुष्पदयर्चा
 गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सं पचन्ते सप्तपदा
 शकरी पशवः शकरी पशून्वाव रुन्धेऽस्मै वै
 लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो
 यद्गार्हपत्य उपसादयेदस्मिँल्लोके पशुमान्त्स्याद्यदा-
 हवनीयेऽमुष्मिन् (५) लोके पशुमान्त्स्यादुभ-
 योरुप सादयत्युभयोरेवैनं लोकयोः पशुमन्तं

(वसतीवर्यभिधानम्)

करोति सर्वतः परिं हरति रक्षसामर्पहत्या इन्द्राग्नि-
योभांगधेयीः स्थेत्याह यथायजुरैवतदाग्नीध्र उप-
वासयत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव
यज्ञस्यापराजितं तदेवैना उप वासयति यतः
खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञ-
रक्षास्यैव चरन्ति यद्वहन्तीनां गृह्णाति क्रियमाणमेव
तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय न हेता
ईलयन्त्या तृतीयसवनात्परिं शरे यज्ञस्य
संतत्यै (६) ॥

(स्यादिन्द्रो गृह्णीयादस्त्वमुष्मिन्क्रियते

षड्विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । यज्ञम् । आग्नीध्र इत्याग्नि-इध्रे । वीति ।
अभजन्त । ततः । यत् । अत्यशिष्यतेत्यति-अशिष्यत ।
तत् । अब्रुवन् । वसंतु । नु । नः । इदम् । इति । तत् ।
वसतीवरीणाम् । वसतीवरित्वमिति वसतीवरि-त्वम् ।
तस्मिन् । प्रातः । न । समिति । अशक्नुवन् । तत् । अश-

त्यप्—सु । प्रोति । अवेशयन् । ताः । वसतीवरीः । अभ-
 वन् । वसतीवरीः । गृह्णाति । यज्ञः । वै । वसतीवरीः ।
 यज्ञम् । एव । आरभेत्या—रभ्य । गृहीत्वा । उपेति ।
 वसति । यस्य । अगृहीताः । अभीति । निप्रोचेदिति
 नि—प्रोचेत् । अनारब्ध इत्यर्ना—रब्धः । अस्य । यज्ञः ।
 स्यात् (१) । यज्ञम् । वीति । छिन्द्यात् । ज्योतिष्या ।
 वा । गृह्णीयात् । हिरण्यम् । वा । अवधायेत्यव—धार्य ।
 सशुक्राणामिति स—शुक्राणाम् । एव । गृह्णाति । यः । वा ।
 ब्राह्मणः । बहुयाजीति बहु—याजी । तस्य । कुम्भ्यानाम् ।
 गृह्णीयात् । सः । हि । गृहीतवसतीवरीक इति गृहीत—
 वसतीवरीकः । वसतीवरीः । गृह्णाति । पशवः । वै ।
 वसतीवरीः । पशून् । एव । आरभ्येत्या—रभ्य । गृहीत्वा ।
 उपेति । वसति । यत् । अन्वीपम् । तिष्ठन् । गृह्णीयात् ।
 निर्मार्गिका इति निः—मार्गिकाः । अस्मात् । पशवः । स्युः ।
 प्रतीपम् । तिष्ठन् । गृह्णाति । प्रतिरुध्येति प्रति—रुध्य ।
 एव । अस्मै । पशून् । गृह्णाति । इन्द्रः (२) । वृत्रम् ।
 अहन् । सः । अपः । अभीति । अम्रियत् । तासाम् । यत् ।
 मेध्यम् । यज्ञिर्यम् । सदेवमिति स—देवम् । आसीत् । तत् ।
 अतीति । अमुच्यत् । ताः । वहन्तीः । अभवन् । वह-
 न्तीनाम् । गृह्णाति । याः । एव । मेध्याः । यज्ञिर्याः ।

[प्रपा० ४ अनु० २] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(वषतीवर्यभिधानम्)

सदेवा इति स-देवाः । आपः । तासाम् । एव । गृह्णाति ।
 न । अन्तमाः । वहन्तीः । अतीति । इयात् । यत् । अन्तमाः ।
 वहन्तीः । अतीयादित्यति-इयात् । यज्ञम् । अतीति ।
 मन्येत । न । स्थावराणाम् । गृह्णीयात् । वरुणगृहीता
 इति वरुण-गृहीताः । वै । स्थावराः । यत् । स्थावराणाम् ।
 गृह्णीयात् (३) । वरुणेन । अस्य । यज्ञम् । ग्राहयेत् ।
 यत् । वै । दिवा । भवति । अपः । रात्रिः । प्रेति । विशति ।
 तस्मात् । ताम्राः । आपः । दिवा । दृश्रे । यत् ।
 नक्तम् । भवति । अपः । अहः । प्रेति । विशति ।
 तस्मात् । चन्द्राः । आपः । नक्तम् । दृश्रे । छायायै ।
 च । आतपत इत्या-तपतः । च । संधाविति सं-धौ ।
 गृह्णाति । अहोरात्रयोरित्यहः-रात्रयोः । एव । अस्मै ।
 वर्णम् । गृह्णाति । हविष्मतीः । इमाः । आपः । इति ।
 आह । हविष्कृतानामिति हविः-कृतानाम् । एव ।
 गृह्णाति । हविष्मान् । अस्तु (४) । सूर्यः । इति ।
 आह । सशुक्राणामिति स-शुक्राणाम् । एव । गृह्णाति ।
 अनुष्टुभेत्यनु-स्तुभा । गृह्णाति । वाक् । वै ।
 अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । वाचा । एव । एनाः ।
 सर्वया । गृह्णाति । चतुष्पदयेति चतुः-पदया । ऋचा ।
 गृह्णाति । त्रिः । सादयति । सप्त । समिति । पयन्ते ।

सप्तपदेति सप्त-पदा । शर्करी । पशवः । शर्करी ।
पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । अस्मै । वै । लोकार्य ।
गार्हपत्य इति गार्ह-पत्यः । एति । धीयते । अमुष्मै ।
आहवनीय इत्या-हवनीयः । यत् । गार्हपत्य इति गार्ह-
पत्ये । उपसादयेदित्युप-सादयेत् । अस्मिन् । लोके ।
पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । यत् । आहवनीय
इत्या-हवनीये । अमुष्मिन् (५) । लोके । पशुमानिति
पशु-मान् । स्यात् । उभयोः । उपेति । सादयति ।
उभयोः । एव । एनम् । लोकयोः । पशुमन्तमिति
पशु-मन्तम् । करोति । सर्वतः । परीति । हरति ।
रक्षसाम् । अपंहत्या इत्यप-हत्यै । इन्द्राग्नियोरिति इन्द्र-
अग्नियोः । भागधेयोरिति भाग-धेयीः । स्थ । इति ।
आह । यथायजुरिति यथा-यजुः । एव । एतत् ।
आग्नीध्र इत्याग्नि-इध्रे । उपेति । वासयति । एतत् । वै ।
यज्ञस्य । अपराजितमित्यपरा-जितम् । यत् । आग्नीध्र-
मित्याग्नि-इध्रम् । यत् । एव । यज्ञस्य । अपराजित-
मित्यपरा-जितम् । तत् । एव । एनाः । उपेति ।
वासयति । यतः । खलु । वै । यज्ञस्य । विततस्येति
वि-ततस्य । न । क्रियते । तत् । अन्विति । यज्ञम् ।
रक्षांसि । अवेति । चरन्ति । यत् । वहन्तीनाम् ।

(सोमोपावहरणकथनम्)

गृह्णाति । क्रियमाणम् । एव । तत् । यज्ञस्य । शये ।
 रक्षसाम् । अनन्ववचारायेत्यननु—अवचाराय । न । हि ।
 एताः । ईल्यन्ते । एति । तृतीयसवनादिति । तृतीय—
 सवनात् । परीति । शेरे । यज्ञस्य । संतत्या इति
 सं—तत्यै (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अध्वर्युः स्याद्यः
 सोममुपावहरन्त्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरोदिति हृदे
 त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह
 पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनः
 सर्वाभ्य उपावहरति पुरा वाचः (१) प्रवदितोः
 प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाक्तामव रुन्धेऽ-
 पोऽग्नेऽभिव्याहरति यज्ञो वा आपो यज्ञमेवाभि वाचं
 वि सृजति सर्वाणि छन्दाःस्यन्वाह पशवो वै
 छन्दाःसि पशूनेवाव रुन्धे गायत्रिया तेजस्कामस्य

परिं दध्यात्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जर्गत्या पशुकामस्या-
 नुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विरा-
 जाऽन्नकामस्य शृणोत्वग्निः समिधा हवम् (२)
 म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छै-
 त्यप ईष्य होतरित्याहोषितः हि कर्म क्रियते मैत्रा-
 वरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा
 अपां नेतारौ ताभ्यामैवना अच्छैति देवीरापो अपां
 नपादित्याहाऽऽहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णात्यथो हवि-
 ष्कृतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति (३) कार्ष्णिरीसी-
 त्याह शर्मलमेवाऽऽसामर्षं प्लावयति समुद्रस्य वोऽक्षित्या
 उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः पीयमाना आपो न
 क्षीयन्ते योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो वसतीवरी-
 होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च सःस्पर्श्य वसती-
 वरीर्व्यानयति यज्ञस्य सयोनित्वायाथो स्वादेवैना
 योनेः प्र जनयत्यध्वर्योऽवेरपाः इत्याहोतेमनन्नमु-
 रुतेमाः पश्येति वावैतदाह यद्यग्निष्टोमो जुहोति
 यद्युक्थ्यः परिधौ नि मार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन्प्र
 पद्यते यज्ञक्रतूनां व्यावृत्त्यै (४) ॥

(वाचो हवमभिघृतानां गृह्णात्युत पञ्चविंशतिश्च)

(सोमोपावहरणकथनम्)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

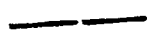
ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । सः । तु । वै ।
अध्वर्युः । स्यात् । यः । सोमम् । उपावहरन्नित्युप-
अवहरन् । सर्वाभ्यः । देवताभ्यः । उपावहरेदित्युप-
अवहरेत् । इति हृदे । त्वा । इति । आह । मनुष्येभ्यः ।
एव । एतेन । करोति । मनसे । त्वा । इति । आह ।
पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । एव । एतेन ।
करोति । दिवे । त्वा । सूर्याय । त्वा । इति । आह ।
देवेभ्यः । एव । एतेन । करोति । एतावतीः । वै ।
देवताः । ताभ्यः । एव । एनम् । सर्वाभ्यः । उपावहर-
तीत्युप-अवहरति । पुरा । वाचः (१) । प्रवदितोरिति
प्र-वदितोः । प्रातरनुवाकमिति प्रातः-अनुवाकम् ।
उपाकरोतीत्युप-आकरोति । यावती । एव । वाक् ।
ताम् । अवेति । रुन्धे । अपः । अग्ने । अभिव्याहरती-
त्यग्नि-व्याहरति । यज्ञः । वै । आपः । यज्ञम् । एव ।
अभीति । वाचम् । वीति । सृजति । सर्वाणि ।

छन्दांसि । अन्विति । आह । पशवः । वै । छन्दांसि ।
 पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । गायत्रिया । तेजस्का-
 मस्येति तेजः—कामस्य । परीति । दध्यात् । त्रिष्टुभा ।
 इन्द्रियकामस्येतीन्द्रिय—कामस्य । जगत्या । पशुका-
 मस्येति पशु—कामस्य । अनुष्टुभेत्यनु—स्तुभा । प्रतिष्ठा-
 कामस्येति प्रतिष्ठा—कामस्य । पङ्क्त्या । यज्ञकामस्येति
 यज्ञ—कामस्य । विराजेति वि—राजा । अन्नकामस्येत्यन्न—
 कामस्य । शृणोतु । अग्निः । समिधेति समू—इधा ।
 हवम् (२) । मे । इति । आह । सवितृप्रसूत इति
 सवितृ—प्रसूतः । एव । देवताभ्यः । निवेद्येति नि—वेद्य ।
 अपः । अच्छ । एति । अपः । इष्य । होतः । इति ।
 आह । इषितम् । हि । कर्म । क्रियते । मैत्रावरुणस्येति
 मैत्रा—वरुणस्य । चमसाध्वर्यविति चमस—अध्वर्यो ।
 एति । द्रव । इति । आह । मित्रावरुणाविति मित्रा-
 वरुणौ । वै । अपाम् । नेतारौ । ताभ्याम् । एव । एनाः ।
 अच्छ । एति । देवीः । आपः । अपाम् । नपात् ।
 इति । आह । आहुत्येत्या—हुत्या । एव । एनाः ।
 निष्क्रीयेति निः—क्रीय । गृह्णाति अथो इति । हविष्कृ-
 तानामिति हविः—कृतानाम् । एव । अभिघृतानामित्य-
 भि—घृतानाम् । गृह्णाति (३) । कार्षिः । असि ।

(सोमोपावहरणकथनम्)

इति । आह । शर्मलम् । एव । आसाम् । अपेति ।
 प्लावयति । समुद्रस्य । वः । अक्षित्यै । उदिति । नये ।
 इति । आह । तस्मात् । अयमानाः । पीयमानाः ।
 आपः । न । क्षीयन्ते । योनिः । वै । यज्ञस्य । चात्वाल्म ।
 यज्ञः । वसतीवरीः । होतृचमसमिति होतृ-चमसम् । च ।
 मैत्रावरुणचमसमिति मैत्रावरुण-चमसम् । च । सस्पर्-
 श्येति सं-स्पर्श्य । वसतीवरीः । व्यानयतीति वि-आनयति ।
 यज्ञस्य । सयोनित्वायेति सयोनि-त्वार्य । अथो इति ।
 स्वात् । एव । एनाः । योनेः । प्रेति । जनयति ।
 अश्वर्यो इति । अवेः । अपाः (३) । इति । आह ।
 उत । ईम् । अनन्नमुः । उत । इमाः । पश्य । इति ।
 वाव । एतत् । आह । यदि । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः ।
 जुहोति । यदि । उक्थ्यः । परिधाविति परि-धौ ।
 नीति । मार्षि । यदि । अतिरात्र इत्यति-रात्रः । यजुः ।
 वदन् । प्रेति । पद्यते । यज्ञक्रतूनामिति यज्ञ-क्रतूनाम् ।
 व्यावृत्त्या इति वि-आवृत्त्यै । (४) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

देवस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒सव॑ इति॒ ग्रावा॑ण॒मा द॑त्ते
 प्र॒सूत्या॑ अ॒श्विनो॑र्वा॒हुभ्या॑मित्या॒हाश्विनो॑ हि दे॒वाना॑-
 म॒ध्वर्यू॑ आस्तां॒ पूष्णो॑ हस्ता॒भ्यामित्या॑ह॒ यत्यै॑ प॒शवो॑
 वै सोमो॑ व्या॒न उ॒पाशु॑सर्व॒नो यदु॑पा॒शुसर्व॑नमा॒भि
 मिमी॑ति व्या॒नमे॒व प॒शुषु॑ दधातीन्द्रा॒य त्वेन्द्रा॑य॒ त्वेति॑
 मिमी॑त॒ इन्द्रा॑य॒ हि सोम॑ आ॒ह्विय॑ते प॒ञ्च कृ॒त्वो
 यजु॑षा मिमी॑ते (१) पञ्चाक्षरा प॒ङ्क्तिः॑ पाङ्क्तो
 यज्ञो॑ य॒ज्ञमे॒वाव॑ रुन्धे॒ पञ्च॑ कृ॒त्वस्तूष्णीं॑ दश॒ सं
 प॒द्यन्ते॑ दशाक्षरा॒ विराड॑न्नं॒ विराड्॑विरा॒जैवान्ना॑द्य॒मव॑
 रुन्धे॒ श्वात्राः॑ स्थं वृ॒त्रतुर॑ इत्या॒हैष॑ वा अ॒पासो॑म-
 पीथो॑ य॒ एवं वेद॑ ना॒प्स्वार्ति॑मा॒च्छति॑ यत्ते॒ सोम॑
 दि॒वि ज्योति॑रित्या॒हैभ्य॑ ए॒वैन॑म् (२) लो॒केभ्यः॑
 सं भ॑रति॒ सोमो॑ वै राजा॒ दिशो॑ऽभ्य॒ध्याय॑त्स दि॒शो-
 ऽनु॑ प्रावि॒शत्प्राग॑पा॒गुद॑ग॒धरा॑गित्या॒ह दिग्भ्य॑ ए॒वैन॑म्
 सं भ॑रत्यथो॒ दिश॑ ए॒वास्मा॑ अ॒व॑ रुन्धेऽम्ब॒ नि
 ष्वरे॑त्या॒ह कामु॑का ए॒नम् स्त्रियो॑ भवन्ति॒ य एवं॑
 वेद॑ यत्ते॒ सोमादा॑भ्यं॒ नाम॑ जागृ॒वीति॑ (३)
 आ॒हैष॑ वै सोम॑स्य सोमपीथो॒ य एवं वेद॑ न सौ॒म्या-

(सोमोन्मानकथनम्)

मार्तिमाच्छति घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुष्व-
न्त्यश्नुनपं गृह्णाति त्रायत एवैनं प्राणा वा अश्वः
पशवः सोमोऽश्नुन्पुनरपि सृजति प्राणानेव पशुषु
दधाति द्वौद्वावपि सृजति तस्माद्द्वौद्वा प्राणाः (४)

(यजुषा मिमीत एनं जागृवीति

चतुश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । इति ।
ग्रावाणंम् । एति । दत्ते । प्रसूत्या इति प्र-सूत्यै । अश्विनोः ।
बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । इति । आह । अश्विनौ ।
हि । देवानाम् । अध्वर्यू इति । आस्ताम् । पूष्णः । हस्ता-
भ्याम् । इति । आह । यत्यै । पशवः । वै । सोमः । व्यान इति
वि-अनः । उपाश्नुसर्वन इत्युपाश्नु-सर्वनः । यत् ।
उपाश्नुसर्वनमित्युपाश्नु-सर्वनम् । अभीति । मिमीते ।
व्यानमिति वि-अनम् । एव । पशुषु । दधाति । इन्द्राय ।
त्वा । इन्द्राय । त्वा । इति । मिमीते । इन्द्राय । हि ।

सोमः । आह्नियत् इत्या—ह्नियते । पञ्च । कृत्वः । यजुषा ।
 मिमीते (१) । पञ्चाक्षरेति पञ्च—अक्षरा । पङ्क्तिः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धे । पञ्च ।
 कृत्वः । तूष्णीम् । दर्श । समिति । पद्यन्ते । दर्शाक्षरेति
 दर्श—अक्षरा । विराडिति वि—राट् । अन्नम् ।
 विराडिति वि—राट् । विराजेति वि—राजा ।
 एव । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । अवेति । रुन्धे ।
 श्वात्राः । स्थ । वृत्रतुर इति वृत्र—तुरः । इति । आह ।
 एषः । वै । अपाम् । सोमपीथ इति सोम—पीथः । यः ।
 एवम् । वेद । न । अप्स्वित्यप्—सु । आर्तिम् । एति ।
 ऋच्छति । यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । इति ।
 आह । एज्यः । एव । एनम् (२) । लोकेभ्यः ।
 समिति । भरति । सोमः । वै । राजा । दिशः ।
 अभीति । अध्यायत् । सः । दिशः । अनु । प्रेति । अवि-
 शत् । प्राक् । अर्पाक् । उर्दक् । अधराक् । इति । आह ।
 दिग्भ्य इति दिक्—भ्यः । एव । एनम् । समिति । भरति ।
 अथो इति । दिशः । एव । अस्मै । अवेति । रुन्धे ।
 अम्ब । नीति । स्वर । इति । आह । कामुकाः । एनम् ।
 स्त्रियः । भवन्ति । यः । एवम् । वेद । अत् । ते । सोम ।
 अदाभ्यम् । नाम । जागृवि । इति । (३) । आह ।

(उपांशुप्रहकथनम्)

एषः । वै । सोमस्य । सोमपीथ इति सोम-पीथः । यः ।
 एवम् । वेद । न । सौम्याम् । अर्तिम् । एति । ऋच्छति ।
 घ्नन्ति । वै । एतत् । सोमम् । यत् । अभिषुण्वन्ती-
 त्याभि-सुन्वन्ति । अश्वन् । अपेति । गृह्णाति । त्रायते ।
 एव । एनम् । प्राणा इति प्र-अनाः । वै । अश्वः ।
 पशवः । सोमः । अश्वन् । पुनः । अपीति । सृजति ।
 प्राणानिति प्र-अनान् । एव । पशुषु । दधाति । द्वौद्वा-
 विति द्वौ-द्वौ । अपीति । सृजति । तस्मात् । द्वौद्वा-
 विति द्वौ-द्वौ । प्राणा इति प्र-अनाः । (४) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्राणो वा एष यदुपाश्वर्यदुपाश्वर्या ग्रहा
 गृह्यन्ते प्राणमेवानु प्र यन्त्यरुणो ह स्माऽऽहौषवेशिः
 प्रातःसवन एवाहं यज्ञः सः स्थापयामि तेन ततः
 सःस्थितेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्रेऽभि षुणोत्यष्टा-
 क्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव
 तेनाऽऽप्तोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा

त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं (१) सर्वनं माध्यंदिनमेव
 सर्वनं तेनाऽऽप्नोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा
 जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव
 तेनाऽऽप्नोत्येतां ह वाव स यज्ञस्य सःस्थितिमुवाचा-
 स्कन्दायास्कन्नं हि तद्यज्ञस्य सःस्थितस्य
 स्कन्दत्यथो खल्वाहुर्गायत्री वाव प्रातःसवने
 नातिवाद इत्यनातिवादुक एनं भ्रातृव्यो भवति य
 एवं वेद तस्माद्दष्टावष्टौ (२) कृत्वाऽभिषुत्य
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा
 गृह्यन्ते किंपवित्र उपांशुरिति वाक्पवित्र इति
 ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्नित्याह वाचै-
 वैनं पवयति वृष्णो अंशुभ्यामित्याह वृष्णो
 ह्येतावंशू यौ सोमस्य गर्भस्तिपूत इत्याह
 गर्भस्तिना ह्येनं पवयति देवो देवानां
 पवित्रमसीत्याह देवो ह्येषः (३) सन्देवानां
 पवित्रं येषां भागोऽसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषां ह्येष
 भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव
 स्वमकृत मधुमतीर्न इषस्कृधीत्याह सर्वमेवास्मा
 इदं स्वदयति विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः
 पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान्दधाति

(उपांशुप्रहकथनम्)

मनस्त्वा (४) अङ्घ्रित्याह मन एवाश्रुत

उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्यो हि प्राणः

स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै

स्वभावसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा

मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा

मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति

यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः (५) स्यादिति नीचा

हस्तेन नि मृज्यादृष्टिमेव नि यच्छति यदि

कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि मृज्यादृष्टि-

भेवोयच्छति यद्यभिचरेदमुं जह्यथ त्वा होष्यामीति

ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेप्सन्हन्ति यदि दूरे स्यादा त-

मितोस्तिष्ठेत्प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति यद्यभिचरे-

दमुष्य (६) त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसन्नो

वै प्राणः प्राणमेवास्य सादयति षड्भिरशुभिः

पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति त्रिः

पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः

पवयति ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यात्रयः

पशूनां हस्तादाना इति यत्रिरुपां शुं हस्तेन

विगृह्णाति तस्मात्त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो
हस्ती मर्कटः (७) ॥

(माध्यंदिनमष्टावष्टावेष मर्नस्त्वा पर्जन्योऽमुष्य पुरुषो द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्राण इति प्र-अनः । वै । एषः । यत् । उपां-
शुरित्युप-अंशुः । यत् । उपांश्वग्रा इत्युपांशु-अग्राः ।
ग्रहाः । गृह्यन्ते । प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अनु ।
प्रेति । यन्ति । अरुणः । ह । स्म । आह । औपवेशि-
रित्यौप-वेशिः । प्रातःसवन इति प्रातः-सवने । एव ।
अहम् । यज्ञम् । समिति । स्थापयामि । तेन । ततः ।
संस्थितेनेति सं-स्थितेन । चरामि । इति । अष्टौ ।
कृत्वः । अग्रे । अभीति । सुनोति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-
अक्षरा । गायत्री । गायत्रम् । प्रातःसवनमिति प्रातः-सव-
नम् । प्रातःसवनमिति प्रातः-सवनम् । एव । तेन ।
आप्नोति । एकादश । कृत्वः । द्वितीयम् । एकादशाक्षरेत्ये-
कादश-अक्षरा । त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभम् । माध्यंदिनम् (१) ।

(उपांशुप्रहकथनम्)

सर्वनम् । माध्यंदिनम् । एव । सर्वनम् । तेन । आमोति ।
 द्वादश । कृत्वः । तृतीयम् । द्वादशाक्षरेति द्वादश-
 क्षरा । जगती । जागतम् । तृतीयसवनमिति तृतीय-सव-
 नम् । तृतीयसवनमिति तृतीय-सवनम् । एव । तेन ।
 आमोति । एताम् । ह । वाव । सः । यज्ञस्य । स॒स्थि-
 तिमिति सं-स्थितिम् । उवाच । अस्कन्दाय । अस्कन्नम् ।
 हि । तत् । यत् । यज्ञस्य । स॒स्थितस्येति सं-स्थितस्य ।
 स्कन्दति । अथो इति । खलु । आहुः । गायत्री । वाव ।
 प्रातःसवन इति प्रातः-सवने । न । अतिवाद इत्य-
 ति-वादे । इति । अनतिवादुक इत्यनति-वादुकः ।
 एनम् । भ्रातृव्यः । भवति । यः । एवम् । वेदे । तस्मात् ।
 अष्टार्वष्टावित्यष्टौ-अष्टौ (२) । कृत्वः । अभिषुत्यमि-
 त्यभि-सुत्यम् । ब्रह्मवादिन् इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति ।
 पवित्रवन्त इति पवित्र-वन्तः । अन्ये । ग्रहाः । गृह्यन्ते ।
 किंपवित्र इति किं-पवित्रः । उपा॒शुरित्युप-अ॒शुः ।
 इति । वाक्पवित्र इति वाक्-पवित्रः । इति । ब्रूयात् ।
 वाचः । पतये । पवस्व । वाजिन् । इति । आह ।
 वाचा । एव । एनम् । पवयति । वृष्णः । अ॒शुभ्यामि-
 त्य॒शु-भ्य म् । इति । आह । वृष्णः । हि ।
 एतौ । अ शू इति । यौ । सोमस्य । गर्भस्तिपूत

इति ग॒र्भ॒स्ति—पू॒तः । इति॑ । आ॒ह॒ । ग॒र्भ॒स्तिना॑ ।
 हि । ए॒नम् । प॒व॒र्यति॑ । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । प॒वि॒त्रम् । अ॒सि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । दे॒वः । हि । ए॒षः । (३) ।
 सन् । दे॒वाना॑म् । प॒वि॒त्रम् । ये॒षा॑म् । भा॒गः । अ॒सि॑ ।
 तेभ्यः॑ । त्वा । इति॑ । आ॒ह॒ । ये॒षा॑म् । हि । ए॒षः । भा॒गः ।
 तेभ्यः॑ । ए॒नम् । गृ॒ह्णाति॑ । स्वा॑कृतः । अ॒सि॒ । इति॑ ।
 आ॒ह॒ । प्रा॒णमि॑ति॒ प्र—अ॒नम् । ए॒व । स्व॒म् । अ॒कृत॑ ।
 म॒धु॒मती॑रिति॒ म॒धु—म॒तीः । नः । इ॒षः । कृ॒धि । इति॑ ।
 आ॒ह॒ । स॒र्वम् । ए॒व । अ॒स्मै । इ॒दम् । स्व॒द॒यति॑ ।
 वि॒श्वेभ्यः॑ । त्वा । इ॒न्द्रि॒येभ्यः॑ । दि॒व्येभ्यः॑ । पा॒र्थि॒वेभ्यः॑ ।
 इति॑ । आ॒ह॒ । उ॒भये॑षु । ए॒व । दे॒वम॒नु॒ष्ये॒ष्विति॑ दे॒व—म॒नु॒ष्ये॒षु । प्रा॒णानि॑ति॒ प्र—अ॒ना॒न् ।
 द॒धाति॑ । म॒नः । त्वा । (४) । अ॒ष्टु ।
 इति॑ । आ॒ह॒ । म॒नः । ए॒व । अ॒श्रु॒ते । उ॒रु । अ॒न्तरि॑क्षम् ।
 अ॒न्वि॑ति॒ । इ॒हि । इति॑ । आ॒ह॒ । अ॒न्तरि॑क्षदे॒वत्य॑
 इत्य॑न्तरि॒क्ष—दे॒वत्यः॑ । हि । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः ।
 त्वा । सु॒भ॒व इति॑ सु—भ॒वः । सू॒र्याय॑ । इति॑ ।
 आ॒ह॒ । प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नाः । वै । स्व॒भ॒वस॑ इति॒ स्व—
 दे॒वाः । ते॒षु । ए॒व । प॒रोक्ष॑मिति॒ परः—
 इति॑ । दे॒वेभ्यः॑ । त्वा । म॒रीचि॑षेभ्य॒ इति॑

(उपांशुप्रहकथनम्)

मरीचि—पेभ्यः । इति । आह । आदित्यस्य । वै ।
रश्मयः । देवाः । मरीचिषा इति मरीचि—पाः । तेषाम् ।
तत् । भागधेयमिति भाग—धेयम् । तान् । एव । तेन ।
प्रीणाति । यदि । कामयेत् । वर्षुकः । पर्जन्यः ।
(५) । स्यात् । इति । नीचा । हस्तेन । नीति ।
मृज्यात् । वृष्टिम् । एव । नीति । यच्छति । यदि ।
कामयेत् । अवर्षुकः । स्यात् । इति । उत्तानेनेत्युत्—
तानेन । नीति । मृज्यात् । वृष्टिम् । एव । उदिति ।
यच्छति । यदि । अभिचरेदित्यभि—चरेत् । अमुम् ।
जहि । अर्थ । त्वा । होष्यामि । इति । ब्रूयात् ।
आहुतिमित्या—हुतिम् । एव । एनम् । प्रेप्सन्निति प्र—
ईप्सन् । हन्ति । यदि । दूरे । स्यात् । एति । तमितोः ।
तिष्ठेत् । प्राणमिति प्र—अनम् । एव । अस्य ।
अनुगत्येत्यनु—गत्य । हन्ति । यदि । अभिचरेदित्यभि—
चरेत् । अमुष्य (६) । त्वा । प्राण इति प्र—अने ।
सादयामि । इति । सादयेत् । असन्नः । वै । प्राण इति
प्र—अनः । प्राणमिति प्र—अनम् । एव । अस्य ।
सादयति । षड्भिरिति षट्—भिः । अशुभिरित्यशु—भिः ।
पवयति । षट् । वै । ऋतवः । ऋतुभिरित्यृतु—भिः । एव ।
एनम् । पवयति । त्रिः । पवयति । त्रयः । इमे । लोकाः ।

(अन्तर्यामप्रहकथनम्)

वा इदमभूयद्वयं स्म इति तेषु ब्रुवन्मघवन्ननु न
 आ भजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीद्ये चैव
 देवाः परे ये चावरे तानुभयान् (२) अन्वाभ-
 जत्सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे
 ये चावरे तानुभयानन्वाभजत्यन्तर्यामि मघवन्मा-
 दयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरेत्युपयामगृ-
 हीतोऽसीत्याहापानस्य धृत्यै यदुभावंपवित्रौ गृह्ये-
 यातां प्राणमपानोऽनु न्यृच्छेत्प्रमार्युकः स्यात्पवि-
 त्रवानन्तर्यामो गृह्यते (३) प्राणापानयोर्विधृत्यै
 प्राणापानौ वा एतौ यदुपाश्चन्तर्यामौ व्यान
 उपाश्शुसर्वनो यं कामयेत प्रमार्युकः स्यादित्य-
 संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ वि-
 च्छिनत्ति ताजकप्र भीयते यं कामयेत सर्वमार्युरि-
 यादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणा-
 पानौ सं तनोति सर्वमार्युरेति (४) ॥

(त उमर्यान्गृह्यते चतुश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठ्याङ्के चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽङ्काकः ।)

देवाः । वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत । तत् ।
 असुराः । अकुर्वत । ते । देवाः । उपाशावित्युप-
 अशौ । यज्ञम् । सस्थाप्यमिति संस्थाप्यम् ।
 अपश्यन् । तम् । उपाशावित्युप-अशौ । समिति ।
 अस्थापयन् । ते । असुराः । वज्रम् । उद्यत्येत्युत्-
 यत्य । देवान् । अभीति । आयन्त । ते । देवाः ।
 विभ्यतः । इन्द्रम् । उपेति । अधावन् । तान् । इन्द्रः ।
 अन्तर्यामिणेत्यन्तः-यामेन । अन्तः । अधत्त । तत् ।
 अन्तर्यामस्येत्यन्तः-यामस्य । अन्तर्यामित्वमित्यन्तर्याम-
 त्वम् । यत् । अन्तर्याम इत्यन्तः-यामः । गृह्यते ।
 भ्रातृव्यान् । एव । तत् । यजमानः । अन्तः । धत्ते ।
 अन्तः । ते (१) । दधामि । द्यावापृथिवी इति द्यावा-
 पृथिवी । अन्तः । उरु । अन्तरिक्षम् । इति । आह ।
 एभिः । एव । लोकैः । यजमानः । भ्रातृव्यान् । अन्तः ।
 धत्ते । ते । देवाः । अमन्यन्त । इन्द्रः । वै । इदम् ।
 अभूत् । यत् । वयम् । स्वः । इति । ते । अब्रुवन् ।
 मर्धवन्निति मर्ध-वन् । अन्विति । नः । एति ।
 भज । इति । सजोषा इति स-जोषाः । देवैः । अवैरैः ।

प्रपा० ४ अनु० ६] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अन्तर्यामिप्रहकथनम्)

पैरैः । च । इति । अ॒ब्र॒वीत् । ये । च । ए॒व । दे॒वाः ।
 परैः । ये । च । अ॒वरे । तान् । उ॒भया॑न् (२) ।
 अ॒न्वा॒भ॒ज॒दित्य॑न्-आ॒भ॒जत् । स॒जोषा॑ इति स-जोषाः ।
 दे॒वैः । अ॒वरेः । पैरैः । च । इति । आ॒ह । ये । च ।
 ए॒व । दे॒वाः । परैः । ये । च । अ॒वरे । तान् । उ॒भया॑न् ।
 अ॒न्वा॒भ॒ज॒तीत्य॑न्-आ॒भ॒जति । अ॒न्तर्या॑म इत्यन्तः-या॒मे ।
 म॒घव॑न्निति म॒घ-व॑न् । मा॒दय॑स्व । इति । आ॒ह । य॒ज्ञात् ।
 ए॒व । य॒र्ज॑मानम् । न । अ॒न्तः । ए॒ति । उ॒पया॑-
 म॒गृही॑त इत्यु॒पया॑म-गृ॒हीतः । अ॒सि । इति । आ॒ह ।
 अ॒पा॒न॒स्येत्य॑प-अ॒नस्य॑ । धृ॒त्यै । यत् । उ॒भौ । अ॒प-
 वि॒त्रौ । गृ॒ह्येया॑ताम् । प्रा॒णमि॑ति प्र-अ॒नम् । अ॒पा॒न
 इत्य॑प-अ॒नः । अ॒नु । नी॑ति । ऋ॒च्छेत् । प्र॒मायु॑क इति
 प्र-मा॒यु॑कः । स्यात् । प॒वित्र॑वानिति प॒वित्र-वा॑न् ।
 अ॒न्तर्या॑म इत्यन्तः-या॒मः । गृ॒ह्यते । (३) । प्रा॒णापा॑-
 नयो॑रिति प्रा॒ण-अ॒पा॒नयोः । वि॒धृत्या॑ इति वि-धृ॒त्यै ।
 प्रा॒णापा॑नाविति प्रा॒ण-अ॒पा॒नौ । वै । ए॒तौ । यत् ।
 उ॒पा॒श्वन्तर्या॑मावित्यु॒पा॒शु-अ॒न्तर्या॑मौ । व्या॒न इति
 वि-अ॒नः । उ॒पा॒शुसर्व॑न् इत्यु॒पा॒शु-सर्व॑नः । यम् । का॒म-
 ये॑त् । प्र॒मायु॑क इति प्र-मा॒यु॑कः । स्यात् । इति ।
 अ॒सं॒स्पृष्टा॑वित्य॒सं॒स्पृष्टौ । तस्य॑ । सा॒दये॑त् । व्या॒नेने॑ति

दि—अनेन । पृ० । अस्य । प्राणापानादिति प्राण—अपानौ ।
 वीति । छिनत्ति । ताजक् । प्रेति । नीयते । यम् । क्लव-
 येत् । सर्वम् । आर्युः । इयात् । इति । सस्त्वृष्टादिति
 सं—स्त्वृष्टौ । तस्य । सादयेत् । व्यनेनेति दि—अनेन ।
 पृ० । अस्य । प्राणापानादिति प्राण—अपानौ । सविति ।
 तनोति । सर्वम् । आर्युः । इति । (४) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताषट्पठे षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुशाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके तप्तनोऽनुशाकः ।)

चाग्वा एषा यैन्द्रवायवो यैन्द्रवायवाया ग्रहा
 गृह्यन्ते वाचनेवान् प्र यन्ति वायु देवा अमुक्-
 न्तोमः राजानः हनानेति सोऽम्वीद्वरं इषै मद्रया
 पृ० वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादिन्द्रवायवाया
 ग्रहा गृह्यन्ते तनंस्ततोऽपूयत्तं देवा नोपाधृष्यन्ते
 वायुर्मद्रवस्त्रिमं नः त्वदयः (१) इति सोऽम्वीद्वरं
 इषै मद्रेत्यान्वेद वः पात्राण्युच्यन्ता इति तस्मा-
 चानादेइत्यान्ति सन्ति वायुव्यान्त्युच्यन्ते तमेभ्यो
 वायुदेवास्त्वदयस्तस्मात्प्रसूर्यति तत्प्रदाते दि षजन्ति

(ऐन्द्रवायवप्रहकयनम्)

वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता तस्य विग्रहणं
 नाविन्दन्त्साऽदितिरब्रवीद्वरं वृणा अथ मया वि
 गृहीध्वं मदेवत्या एव वः सोमाः (२) सन्ना अंस-
 न्नित्युपयामगृहीतोऽसीत्याहादितिदेवत्यास्तेन यानि
 हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यैतानि योनेः संभू-
 तानि यानि मृन्मयानि साक्षात्तान्यस्यै तस्मा-
 देवमाह वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत्ते देवा इन्द्रमब्रु-
 वन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणे महं
 चैवष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः
 सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मा-
 दियं व्याकृता वागुद्यते तस्मात्सकृदिन्द्राय मध्यतो
 गृह्यते द्विर्वायवे द्वौ हि स वराववृणीत (३) ।

(स्वदय सोमाः सहाष्टाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

वाक् । वै । एषा । यत् । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र-
 वायवः । यत् । ऐन्द्रवायवाग्रा इत्यैन्द्रवायव-अग्राः ।

ग्रहाः । गृह्यन्ते । वाचम् । एव । अनु । प्रेति ।
 यन्ति । वायुम् । देवाः । अब्रुवन् । सोमम् । राजानम् ।
 हनाम । इति । सः । अब्रवीत् । वरम् । वृणै । मंदग्रा
 इति मत्—अग्राः । एव । वः । ग्रहाः । गृह्यन्ते । इति ।
 तस्मात् । ऐन्द्रवायवाग्रा इत्यैन्द्रवायव—अग्राः । ग्रहाः ।
 गृह्यन्ते । तम् । अघ्नन् । सः । अपूयत् । तम् । देवाः ।
 न । उपेति । अधृष्णुवन् । ते । वायुम् । अब्रुवन् ।
 इमम् । नः । स्वदय (१) । इति । सः । अब्रवीत् ।
 वरम् । वृणै । मद्देवत्यानीति मत्—देवत्यानि । एव ।
 वः । पात्राणि । उच्यन्ते । इति । तस्मात् । नानादेव-
 त्यानीति नाना—देवत्यानि । सन्ति । वायव्यानि ।
 उच्यन्ते । तम् । एभ्यः । वायुः । एव । अस्वदयत् ।
 तस्मात् । यत् । पूयति । तत् । प्रवात् इति प्र—वाते ।
 वीति । सजन्ति । वायुः । हि । तस्य । पवयिता ।
 स्वदयिता । तस्य । विग्रहणमिति वि—ग्रहणम् । न ।
 अविन्दन् । सा । अदितिः । अब्रवीत् । वरम् । वृणै ।
 अर्थ । भया । वीति । गृह्णीध्वम् । मद्देवत्या इति मत्—
 देवत्याः । एव । वः । सोमाः (२) । सन्नाः । असन् ।
 इति । उपयामगृहीत् इत्युपयाम—गृहीतः । असि ।
 इति । आह । अदितिदेवत्या इत्यादिति—देवत्याः । तेन ।

(भेत्त्रावरुणप्रहकथनम्)

यानि । हि । दारुमयाणीति दारु—मयानि । पात्राणि ।
 अस्यै । तानि । योनेः । संभूतानीति सं—भूतानि । यानि ।
 मृन्मयानीति मृत्—मयानि । साक्षादिति स—अक्षात् ।
 तानि । अस्यै । तस्मात् । एवम् । आह । वाक् । वै ।
 पराची । अव्याकृतेत्यवि—आकृता । अवदत् । ते ।
 देवाः । इन्द्रम् । अब्रुवन् । इमाम् । नः । वाचम् ।
 व्याकुर्विति वि—आकुरु । इति । सः । अब्रवीत् । वरम् ।
 वृणै । मह्यम् । च । एव । एषः । वायवे । च । सह ।
 गृह्याते । इति । तस्मात् । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र—वायवः ।
 सह । गृह्यते । ताम् । इन्द्रः । मध्यतः । अधक्रम्येत्यव—
 क्रम्य । व्याकरोदिति वि—आकरोत् । तस्मात् । इयम् ।
 व्याकृतेति वि—आकृता । वाक् । उद्यते । तस्मात् ।
 सक्तत् । इन्द्राय । मध्यतः । गृह्यते । द्विः । वायवे ।
 द्वौ । हि । सः । वरौ । अवृणीत (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

मि॒त्रं दे॒वा अ॒ब्रुव॑न्त्सोम॒ राजा॑न॒ हना॑मेति
 सोऽब्र॑वीन्नाह॒ सर्व॑स्य वा अ॒हं मि॒त्रम॑स्मीति तम-
 ब्रुव॑न् हना॑मैवेति सोऽब्र॑वीद्वरं वृणै पय॑सैव मे सोम॑

श्रीणान्नि॒ति॒ तस्मान्मैत्रावरुणं॑ पर्यसा श्रीणान्ति॒ तस्मा-
 त्पशवोऽपाक्रामन्मित्रः॑ सन्क्रूरमकारिति॑ क्रूरमिव॒ खलु॑
 वा एषः (१) करोति॒ यः सोमेन॑ यजते॒ तस्मा-
 त्पशवोऽर्षं॑ क्रामन्ति॒ यन्मैत्रावरुणं॑ पर्यसा श्रीणाति॑
 पशुभिरेव॒ तन्मित्रः॑ समर्धयति॒ पशुभिर्यजमानं॑ पुरा
 खलु॒ वावैवं॑ मित्रोऽवेदप॒ मत्क्रूरं॑ चक्रुषः॒ पशवः॑
 क्रमिष्यन्तीति॒ तस्मादेवमवृणीत॒ वरुणं॑ देवा अंब्रुव-
 न्त्वयाऽश्शभुवा॒ सोमः॑ राजानः॒ हनामेति॑ सोऽब्रवी-
 द्वरं॒ वृणै॑ मह्यं च (२) एवैष॒ मित्राय॑ च सह
 गृह्याता॒ इति॑ तस्मान्मैत्रावरुणः॑ सह गृह्यते॒ तस्मा-
 द्राज्ञा॒ राजानमश्शभुवा॑ घ्नन्ति॒ वैश्येन॑ वैश्यः॒ शूद्रेण॑
 शूद्रं॒ न वा॒ इदं॒ दिवा॒ न नक्तमासीदव्यावृत्तं॑ ते देवा
 मित्रावरुणावब्रुवन्निदं॒ नो॒ वि वासयतमिति॑ तावब्रूतां
 वरं॒ वृणावहा॒ एकं॒ एवाऽऽवत्पूर्वो॑ ग्रहो गृह्याता॒ इति॑
 तस्मादैन्द्रवायवः॒ पूर्वी॑ मैत्रावरुणाद्गृह्यते प्राणापानौ
 हेतौ॒ यदुपाश्चन्तर्यामौ॒ मित्रोऽहरज्जनयद्वरुणो॑ रात्रिं
 ततो॒ वा॒ इदं॒ व्यौच्छयन्मैत्रावरुणो॑ गृह्यते व्युष्ट्यै (३) ॥

(एष चैन्द्रवायवो द्वाविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(मैत्रावरुणप्रहकचनम्)

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

मि॒त्रम् । दे॒वाः । अ॒ब्रु॒वन् । सो॒मम् । रा॒जा॒नम् । ह॒ना॒म ।
 इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वीत् । न । अ॒हम् । स॒र्वस्य॑ । वै । अ॒हम् ।
 मि॒त्रम् । अ॒स्मि । इति॑ । तम् । अ॒ब्रु॒वन् । ह॒ना॒म । ए॒व ।
 इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वीत् । व॒रम् । वृ॒णै । प॒र्यसा॑ । ए॒व ।
 मे । सो॒मम् । श्री॒णन् । इति॑ । तस्मा॑त् । मै॒त्रा॒व॒रु॒णामि॑ति
 मै॒त्रा॒व॒रु॒णम् । प॒र्यसा॑ । श्री॒णन्ति॑ । तस्मा॑त् । प॒शवः॑ ।
 अ॒पेति॑ । अ॒क्राम॑न् । मि॒त्रः । सन् । क॒रु॒म् । अ॒कः । इति॑ ।
 क॒रु॒म् । इ॒व । ख॒लु । वै । ए॒षः (१) । क॒रो॒ति॒यः ।
 सो॒मेन॑ । य॒जते॑ । तस्मा॑त् । प॒शवः॑ । अ॒पेति॑ । क॒राम॑न्ति ।
 यत् । मै॒त्रा॒व॒रु॒णामि॑ति॒ मै॒त्रा॒व॒रु॒णम् । प॒र्यसा॑ । श्री॒णा॒ति॑ ।
 प॒शुभि॑रिति॒ प॒शु॒भिः । ए॒व । तत् । मि॒त्रम् । स॒म॒र्धय॑-
 तीति॑ स॒म् अ॒र्धय॑ति । प॒शुभि॑रिति॒ प॒शु॒भिः । य॒ज॒मा॒नम् ।
 पु॒रा । ख॒लु । वा॒व । ए॒वम् । मि॒त्रः । अ॒वेत् । अ॒पेति॑ । मत् ।
 क॒रु॒म् । च॒क्रु॒षः । प॒शवः॑ । क॒रामि॑ष्यन्ति । इति॑ । तस्मा॑त् ।
 ए॒वम् । अ॒वृ॒णी॒त् । व॒रु॒णम् । दे॒वाः । अ॒ब्रु॒वन् । त्व॒या ।
 अ॒श॒भु॒वेत्य॑श॒भु॒वा । सो॒मम् । रा॒जा॒नम् । ह॒ना॒म ।
 इति॑ । सः । अ॒ब्र॒वीत् । व॒रम् । वृ॒णै । म॒ह्यम् । च (२) ।
 ए॒व । ए॒षः । मि॒त्राय॑ । च॒ । स॒ह । गृ॒ह्या॒तै । इति॑ । तस्मा॑त् ।

मैत्रावरुण इति मैत्रा-वरुणः । सह । गृह्यते । तस्मात् ।
 राज्ञा । राजानम् । अशभुवेत्यश-भुवा । ग्नन्ति ।
 वैश्येन । वैश्यम् । शूद्रेण । शूद्रम् । न । वै । इदम् । दिवा ।
 न । नक्तम् । आसीत् । अव्यावृत्तमित्यर्थ-आवृत्तम् ।
 ते । देवाः । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । अद्भुवन् ।
 इदम् । नः । वीति । वासयतम् । इति । तौ । अद्भुताम् ।
 वरम् । वृणावहै । एकः । एव । आवत् । पूर्वः । ग्रहः ।
 गृह्यातै । इति । तस्मात् । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र-वायवः । पूर्वः ।
 मैत्रावरुणादिति मैत्रा-वरुणात् । ग्रह्यते । प्राणापाना-
 विति प्राण-अपानौ । हि । एतौ । यत् । उपाश्वन्तर्या-
 मावित्युपाशु-अन्तर्यामौ । मित्रः । अहः । अर्जनयत् ।
 वरुणः । रात्रिम् । ततः । वै । इदम् । वीति । औच्छत् ।
 यत् । मैत्रावरुण इति मैत्रा-वरुणः । गृह्यते । व्युष्ट्या
 इति वि-उष्ट्यै (३)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत् ते देवा अश्विनावद्भुव-
 न्निषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रति धत्तमिति

(आश्विनग्रहकथनम्)

तावद्भूतां वरं वृणावहै ग्रहं एव नावत्रापि गृह्यता-
मिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्ततो वै तौ यज्ञस्य
शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै
तौ देवा अद्भुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ (१)
भिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतौ
ह्येषोऽमेध्यो यो भिषक्तौ बहिष्पवमानेन पवयित्वा
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत
आश्विनो गृह्यते तस्मादेवं विदुषा बहिष्पवमान
उपसर्घः पवित्रं वै बहिष्पवमान आत्मानमेव पव-
यते तयोस्त्रेधा भेषज्यं वि न्यदधुरग्नौ तृतीयमप्सु
तृतीयं ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपात्रम् (२) उप-
निधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषार्य भेषजं कुर्याद्या-
वदेव भेषजं तेन करोति समर्धुकमस्य कृतं भवति
ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादेकपात्रा द्विदेवत्या
गृह्यन्ते द्विपात्रा हूयन्त इति यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मा-
देकोऽन्तरतः प्राणो द्विपात्रा हूयन्ते तस्माद्द्वौद्वौ
बहिष्ठात्प्राणाः प्राणा वा एते यदिद्विदेवत्याः पशव
इडा यदिडां पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उपह्वयेत (३)
पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद्विदेवत्या-
न्नक्षयित्वेडामुप ह्वयते प्राणानेवाऽऽत्मन्धित्वा

प॒शुनु॑र्ष ह॒यते॒ वाग्वा ऐ॒न्द्रवा॒यवश्च॑क्षु॒र्मैत्रा॒वरु॑णः
 श्रोत्र॑मा॒श्विनः॒ पुरस्ता॑दैन्द्रवा॒यवं भ॑क्षयति॒ तस्मात्पु॒-
 रस्ता॑द्वा॒चा व॑दति॒ पुरस्ता॑न्मैत्रा॒वरु॑णं॒ तस्मात्पुरस्ता॑-
 च्चक्षु॑षा पश्यति॒ सर्व॑तः॒ परि॒हार॑मा॒श्विनं॒ तस्मात्सर्व॑तः
 श्रोत्रे॑ण शृणोति॒ प्राणा॒ वा ए॒ते यद्वि॑दे॒वत्याः
 (४) अरि॑क्तानि॒ पात्रा॑णि सादयति॒ तस्मादी॑रि॒क्ता
 अन्तर॑तः प्राणा॒ यतः॒ खलु॒ वै य॒ज्ञस्य॒ वित॑तस्य॒ न
 क्रिय॑ते॒ तदनु॑ य॒ज्ञश्च॒ रक्षा॑स्य॒र्व च॑रन्ति॒ यदरि॑क्तानि॒
 पात्रा॑णि सा॒दय॑ति॒ क्रिय॑माणमे॒व तद्य॒ज्ञस्य॑ श॒ये
 रंक्ष॑सा॒मन॑न्वव॒चारा॒य दक्षि॑णस्य॒ हवि॑र्धान॒स्योत्त॑रस्यां
 वर्त॑न्याश्च॒ साद॑यति॒ वाच्ये॑व वाचं॒ दधा॒त्या तृ॑तीयस॒व-
 नात्परि॑ शेरे॒ य॒ज्ञस्य॒ संत॑त्यै (५) ॥

(मनुष्यचराबुद्धपात्रमुपहृयेत द्विदेवत्याः

षट्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

य॒ज्ञस्य॑ । शि॒रः । अ॒च्छि॒द्यत॑ । ते । दे॒वाः । अ॒श्विनौ॑ ।
 अ॒ब्रुव॑न् । भि॒षजौ॑ । वै । स्थः । इ॒दम् । य॒ज्ञस्य॑ । शि॒रः ।

(आश्विनग्रहकथनम्)

प्रतीतिं । धत्तम् । इति । तौ । अब्रूताम् । वरम् ।
वृणावहे । ग्रहः । एव । नौ । अत्र । अपीति । गृह्यताम् ।
इति । ताभ्याम् । एतम् । आश्विनम् । अगृह्णन् । ततः ।
वै । तौ । यज्ञस्य । शिरः । प्रतीतिं । अधत्ताम् । यत् ।
आश्विनः । गृह्यते । यज्ञस्य । निष्कृत्या इति निः—
कृत्यै । तौ । देवाः । अब्रुवन् । अपूतौ । वै । इमौ ।
मनुष्यचराविति मनुष्य—चरौ (१) । भिषजौ ।
इति । तस्मात् । ब्राह्मणेन । भेषजम् । न । कार्यम् ।
अपूतः । हि । एषः । अमेध्यः । यः । भिषक् । तौ ।
बहिष्पवमानेनेति बहिः—पवमानेन । पवयित्वा । ताभ्याम् ।
एतम् । आश्विनम् । अगृह्णन् । तस्मात् । बहिष्पवमान
इति बहिः—पवमाने । स्तुते । आश्विनः । गृह्यते ।
तस्मात् । एवम् । विदुषां । बहिष्पवमान इति बहिः—
पवमानः । उपसद्य इत्युप—सद्यः । पवित्रम् । वै ।
बहिष्पवमान इति बहिः—पवमानः । आत्मानम् । एव ।
पवयते । तयोः । त्रेधा । भैषज्यम् । वि । नीति । अदधुः ।
अग्नौ । तृतीयम् । अपिस्वत्युप—सु । तृतीयम् ।
ब्राह्मणे । तृतीयम् । तस्मात् । उदपात्रमित्युद—पात्रम् (२) ।
उपनिधायेत्युप—निधार्य । ब्राह्मणम् । दक्षिणतः । निषा—
येति नि—सार्य । भेषजम् । कुर्यात् । यावत् । एव । भेष-

जम् । तेन । करोति । समर्धुकमिति सम्—अर्धुकम् ।
 अस्य । कृतम् । भवति । ब्रह्मवादिन् इति ब्रह्म—वादिनः ।
 वदन्ति । कस्मात् । सत्यात् । एकपात्रा इत्येक—पात्राः ।
 द्विदेवत्या इति द्वि—देवत्याः । गृह्यन्ते । द्विपात्रा इति
 द्वि—पात्राः । हूयन्ते । इति । यत् । एकपात्रा इत्येक—पात्राः ।
 गृह्यन्ते । तस्मात् । एकः । अन्तरतः । प्राण इति प्र—
 अनः । द्विपात्रा इति द्वि—पात्राः । हूयन्ते । तस्मात् ।
 द्वौद्वाविति द्वौ—द्वौ । वहिष्ठात् । प्राणा इति प्र—अनाः ।
 प्राणा इति प्र—अनाः । वै । एते । यत् । द्विदेवत्या इति
 द्वि—देवत्याः । पशवः । इडा । यत् । इडाम् । पूर्वाम् ।
 द्विदेवत्येभ्य इति द्वि—देवत्येभ्यः । उपह्वयेतेत्युप—
 ह्वयेत (३) । पशुभिरिति पशु—भिः । प्राणानिति
 प्र—अनान् । अन्तः । दधीत । प्रमार्युक इति प्र—मार्युकः ।
 स्यात् । द्विदेवत्यानिति द्वि—देवत्यान् । भक्षयित्वा ।
 इडाम् । उपेति । ह्वयते । प्राणानिति प्र—अनान् । एव ।
 आत्मन् । धित्वा । पशून् । उपेति । ह्वयते । वाक् । वै ।
 ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र—वायवः । चक्षुः । मैत्रावरुण इति
 मैत्रा—वरुणः । श्रोत्रम् । आश्विनः । पुरस्तात् । ऐन्द्रवा-
 यवमित्यैन्द्र—वायवम् । भक्षयति । तस्मात् । पुरस्तात् ।
 वाचा । वदति । पुरस्तात् । मैत्रावरुणमिति मैत्रा—वरुणम् ।

(शुक्रामन्यग्रहकथनम्)

तस्मात् । पुरस्तात् । चक्षुषा । पश्यति । सर्वतः । परिहा-
रमिति परि-हारम् । आश्विनम् । तस्मात् । सर्वतः ।
श्रोत्रेण । शृणोति । प्राणा इति प्र-अनाः । वै । एते ।
यत् । द्विदेवत्या इति द्वि-देवत्याः (४) । अरि-
क्तानि । पात्राणि । सादयति । तस्मात् । अरिक्ताः ।
अन्तरतः । प्राणा इति प्र-अनाः । यतः । खलु । वै ।
यज्ञस्य । विततस्येति वि-ततस्य । न । क्रियते । तत् ।
अन्विति । यज्ञम् । रक्षांसि । अवेति । चरन्ति । यत् ।
अरिक्तानि । पात्राणि । सादयति । क्रियमाणम् । एव ।
तत् । यज्ञस्य । शये । रक्षसाम् । अनन्ववचारायेत्यननु-अ-
वचाराय । दक्षिणस्य । हविर्धानस्येति हविः-धानस्य ।
उत्तरस्यामित्युत्-तरस्याम् । वर्तन्याम् । सादयति । वाचि ।
एव । वाचम् । दधाति । एति । तृतीयसवनादिति तृतीय-
सवनात् । परीति । शेरे । यज्ञस्य । संतत्या इति
सं-तत्यै । (५)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कविसु-

राणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन्ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्ते १ऽ-
 न्योऽन्यं नाशक्नुवन्नभिर्जावितुं ते देवाः शण्डामकावु-
 पामन्त्रयन्त तावद्भूतां वरं वृणावहै ग्रहावेव नाव-
 चापि गृह्येतामिति तान्यामितौ शुक्रामन्थिनावगृह्ण-
 न्ततो देवा अर्जवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः शुक्रा-
 मन्थिनौ गृह्येते भवत्यात्मना परा (१) अस्य
 भ्रातृव्यो भवति तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्रा-
 याजुहवुरपनुत्तौ शण्डामकौ सहामुनेति ब्रूयावं
 द्विष्याद्यमेव द्वेष्टि तेनैना सहार्प जुदते स प्रथमः
 संष्टतिविश्वकर्मत्येवैनावात्मन इन्द्रायाजुहवुरिन्द्रो
 ह्येतानि रूपाणि करिक्रदचरदसौ वा आदित्यः
 शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपिगृह्य प्राञ्चौ निः (२)
 क्रामतस्तस्मात्प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति प्रत्यञ्चावा-
 वृत्य जुहुतस्तस्मात्प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति चक्षुषी
 वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रामन्थिनौ नासिकोत्तरवेदिर-
 भितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्माद्भितो नासिकां चक्षुषी
 तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वतः परि-
 क्रामतो रक्षसामपहत्यै देवा वै याः प्राचीराहुतीर्जुह-
 वुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्ताऽस्ताग्निः प्र (३)
 अनुदन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन्ताऽस्ता-

(शुक्रामन्थिप्रहकथनम्)

भिरपानुदन्त प्राचीरन्या आहुतयो ह्यन्ते प्रत्यञ्चै
 शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृ-
 व्यान्प्र णुदते तस्मात्पराचीः प्रजाः प्र वीयन्ते
 प्रतीचीर्जायन्ते शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्र
 जायन्तेऽत्रीश्चाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि
 शुक्रः शुक्रशोचिषा (४) सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि
 मन्थी मन्थिशोचिषेत्याहैता वै सुवीरा या अत्री-
 रेताः सुप्रजा या आद्या य एवं वेदान्यस्य प्रजा
 जायते नाऽऽद्या प्रजापतेरक्ष्यश्वयत्तपराऽपतत्तद्वि-
 कङ्कतं प्राविशत्तद्विकङ्कते नारमत तद्यवं प्रावि-
 शत्तद्यवेऽरमत तद्यवस्य (५) यवत्वं यद्वैकङ्कतं
 मन्थिपात्रं भवति सक्तुभिः श्रीणाति प्रजापतेरेव
 तच्चक्षुः सं भरति ब्रह्मवादिनो वदान्ति कस्मात्सत्या-
 म्मन्थिपात्रं सदो नाश्रुत इत्यार्तपात्रं हीति
 ब्रूयाद्यदश्रुवीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमाछेत्तस्मान्ना-
 श्रुते (६)

(आत्मना परा निष्प्र शुक्रशोचिषा यवस्य सप्तत्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

बृहस्पतिः । देवानाम् । पुरोहित इति पुरः—हितः ।
 आसीत् । शण्डामर्काविति शण्डा—मर्का । असुराणाम् ।
 ब्रह्मण्वन्त इति ब्रह्मण्—वन्तः । देवाः । आसन् । ब्रह्मण्वन्त
 इति ब्रह्मण्—वन्तः । असुराः । ते । अन्यः । अन्यम् ।
 न । अशक्नुवन् । अभिभूवितुमित्याभि—भूवितुम् । ते ।
 देवाः । शण्डामर्काविति शण्डा—मर्का । उपेति । अमन्त्रयन्त ।
 तौ । अब्रूताम् । वरम् । वृणावहे । ग्रहौ । एव । नौ ।
 अत्र । अपीति । गृह्येताम् । इति । ताभ्याम् । एतौ ।
 शुक्रामन्थिनाविति शुक्रा—मन्थिनौ । अगृह्णन् । ततः ।
 देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यस्य । एवम् । विदुषः ।
 शुक्रामन्थिनाविति शुक्रा—मन्थिनौ । गृह्येते इति । भवति ।
 आत्मना । परेति (१) । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
 तौ । देवाः । अपनुद्येत्यप—नुद्य । आत्मने । इन्द्राय ।
 अजुह्वुः । अपनुत्तावित्यप—नुत्तौ । शण्डामर्काविति शण्डा—
 मर्का । सह । अमुना । इति । ब्रूयात् । यम् । द्विष्यात् ।
 यम् । एव । द्वेष्टि । तेन । एनौ । सह । अपेति ।
 नुदते । सः । प्रथमः । संकृतिरिति सं—कृतिः । विश्व-
 कर्मेति विश्व—कर्मा । इति । एव । एनौ । आत्मने ।

(शुक्रामन्थिग्रहकथनम्)

इन्द्राय । अजुहवुः । इन्द्रः । हि । एतानि ।
रूपाणि । करिक्रत् । अचरत् । असौ । वै । आदित्यः ।
शुक्रः । चन्द्रमाः । मन्थी । अपिगृह्येत्यपि-गृह्य । प्राञ्चै ।
निरिति (२) । क्रामतः । तस्मात् । प्राञ्चै । यन्तौ ।
न । पश्यन्ति । प्रत्यञ्चै । आवृत्त्येत्या-वृत्त्य । जुहुतः ।
तस्मात् । प्रत्यञ्चै । यन्तौ । पश्यन्ति । चक्षुषी इति । वै ।
एते इति । यज्ञस्य । यत् । शुक्रामन्थिनाविति शुक्रा-
मन्थिनौ । नासिका । उत्तरवेदिरित्युत्तर-वेदिः । अभितः ।
परिक्रम्येति परि-क्रम्य । जुहुतः । तस्मात् । अभितः ।
नासिकाम् । चक्षुषी इति । तस्मात् । नासिकया । चक्षुषी
इति । विधृते इति वि-धृते । सर्वतः । परीति । क्रामतः ।
रक्षसाम् । अपंहत्या इत्यप-हत्यै । देवाः । वै । याः ।
प्राचीः । आहुतीरित्या-हुतीः । अजुहवुः । ये । पुरस्तात् ।
असुराः । आसन् । तान् । ताभिः । प्रेति (३) । अनु-
दन्त । याः । प्रतीचीः । ये । पश्चात् । असुराः । आसन् ।
तान् । ताभिः । अपेति । अनुदन्त । प्राचीः । अन्याः ।
आहुतय इत्या-हुतयः । हूयन्ते । प्रत्यञ्चै । शुक्रामन्थिना-
विति शुक्रा-मन्थिनौ । पश्चात् । च । एव । पुरस्तात् ।
च । यजमानः । भ्रातृव्यान् । प्रेति । नुदते । तस्मात् ।
पराचीः । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । वीयन्ते । प्रतीचीः ।

जायन्ते । शुक्रानन्धिनादिति शुक्र-मन्थिनौ । वै ।
 अन्धिति । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । जायन्ते । अत्रीः ।
 च । आर्घाः । च । सुवीरा इति सु-वीराः । प्रजा इति
 प्र-जाः । प्रजनयन्निति प्र-जनयन् । परीति । इहि ।
 शुक्रः । शुक्रशौचिषेति शुक्र-शौचिषा (४) । सुप्रजा
 इति सु-प्रजाः । प्रजा इति प्र-जाः । प्रजनयन्निति प्र-
 जनयन् । परीति । इहि । मन्थी । मन्थिशौचिषेति मन्थि-
 शौचिषा । इति । आह । एताः । वै । सुवीरा इति
 सु-वीराः । याः । अत्रीः । एताः । सुप्रजा इति
 सु-प्रजाः । याः । आर्घाः । यः । एवम् । वेद । अत्री ।
 अस्य । प्रजेति प्र-जा । जायते । न । आर्घा ।
 प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । अक्षि । अश्वयत् । तत् ।
 परेति । अपतत् । तत् । विकङ्कतमिति वि-कङ्कतम् ।
 प्रेति । अविशत् । तत् । विकङ्कत इति वि-कङ्कते ।
 न । अरमत । तत् । यवम् । प्रेति । अविशत् । तत् ।
 यवे । अरमत । तत् । यवस्य (५) । यवत्वमिति
 यव-त्वम् । यत् । वैकङ्कतम् । मन्थिपात्रमिति मन्थि-
 पात्रम् । भवति । सक्तुभिरिति सक्तु-भिः । श्रीणति ।
 प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । एव । तत् । चक्षुः । सनिति ।
 भ्ररति । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति ।

(भाप्रयणप्रहकथनम्)

कस्मात् । सत्यात् । मन्थिपात्रमिति मन्थि-पात्रम् ।
सदः । न । अश्रुते । इति । आर्तिपात्रमित्यार्ति-पात्रम् ।
हि । इति । ब्रूयात् । यत् । अश्रुवीत् । अन्धः । अध्वर्युः ।
स्यात् । आर्तिम् । एति । ऋच्छेत् । तस्मात् । न ।
अश्रुते (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
आग्रयणाग्रान्ग्रहानपश्यन्तानगृह्णत ततो वै तेऽग्रं
पर्यायन्यस्यैवं विदुषं आग्रयणाग्रा ग्रहा गृह्यन्तेऽग्रं-
मेव समानानां पर्येति रुग्णवत्यर्चा भ्रातृध्यवतो
गृह्णीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्त्वाऽग्रं समानानां पर्येति
ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याह (१) एतावतीर्वै
देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णात्येष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो ह्येष देवतया वाग्वै
देवेभ्योऽपाकामद्यज्ञायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यप-
क्रान्तायां तूष्णीं ग्रहानगृह्णत साऽमन्यत वागन्त-

र्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत्तदाग्रयण-
 स्याऽऽग्रयणत्वम् (२) तस्मादाग्रयणे वाग्वि
 सृज्यते यज्ञुष्णीं पूर्वे ग्रहा गृह्यन्ते यथा त्तारीयति
 स आख इयति नार्प रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव
 तदध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं
 वि सृजते त्रिहिं करोत्युद्गातृनेव तद्वृणीते प्रजापतिर्वा
 एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति प्रजाप-
 तिरेव (३) तत्प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्द्वत्सं जातं
 गौरभि जिघ्रत्यात्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः
 सर्वनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञः सं तनोत्युपरि-
 ष्टादा नयति रेतं एव तद्वधात्यधस्तादुर्षं गृह्णाति प्र
 र्जनयत्येव तद्वहवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्याद्वा-
 यत्री कनिष्ठा छन्दसाः सती सर्वाणि सर्वनानि
 वहतीत्येष वै गायत्रियै वत्सो यदाग्रयणस्तमेव तद-
 भिनिवर्तः सर्वाणि सर्वनानि वहति तस्माद्द्वत्समपा-
 कृतं गौरभि निवर्तते (४) ॥

(आहाऽऽग्रयणत्वं प्रजापतिरेवेति विश्वेतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(आग्रयणग्रहकथनम्)

यज्ञेन ता उपयद्भिर्देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे ब्रह्मवादिनः स त्वै देवस्य ग्रावाणं
प्राणो वा उपाश्वग्रा देवा वा उपाश्वौ वाग्वै मित्रं यज्ञस्य शिरो बृहस्पतिर्दे-
वा वा आग्रयणाग्रानेकादश ॥ ११ ॥

यज्ञेन लोके पशुमान्त्स्यात्सर्वं माध्यादिनं वाग्वा भरिक्तानि
तत्प्रजा एकपञ्चाशत् ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुपाठकः ।)

देवाः । वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत । तत् । असुराः ।
अकुर्वत । ते । देवाः । आग्रयणाग्रानित्याग्रयण-अग्रान् ।
ग्रहान् । अपश्यन् । तान् । अगृह्णत । ततः । वै । ते ।
अग्रम् । परीति । आयन् । यस्य । एवम् । विदुषः ।
आग्रयणाग्रा इत्याग्रयण-अग्राः । ग्रहाः । गृह्यन्ते ।
अग्रम् । एव । समानानाम् । परीति । एति । रुग्णवत्येति
रुग्ण-वत्या । ऋचा । भ्रातृव्यवत् इति भ्रातृव्य-वतः ।
गृह्णीयात् । भ्रातृव्यस्य । एव । रुक्त्वा । अग्रम् । समा-
नानाम् । परीति । एति । ये । देवाः । दिवि । एकादश ।
स्थ । इति । आह (१) । एतावतीः । वै । देवताः ।

ताभ्यः । ए॒व । ए॒न॒म् । सर्वा॑भ्यः । गृ॒ह्णा॒ति । ए॒षः । ते ।
 योनिः । विश्वे॑भ्यः । त्वा । दे॒वेभ्यः । इति॑ । आ॒ह । वैश्व-
 दे॒व इति॑ वैश्व-दे॒वः । हि । ए॒षः । दे॒वत॑या । वाक् । वै ।
 दे॒वेभ्यः । अपेति॑ । अ॒क्राम॑त् । य॒ज्ञाय॑ । अति॑ष्ठमाना । ते ।
 दे॒वाः । वा॒चि । अ॒र्प॒क्रान्ता॒यामि॒त्य॒र्प-क्रान्ता॒याम् । तू॒ष्णी॒म् ।
 ग्र॒हान् । अ॒गृह्ण॑त । सा । अ॒म॒न्य॒त । वाक् । अ॒न्तः ।
 य॒न्ति । वै । मा । इति॑ । सा । आ॒ग्र॒य॒ण॒म् । प्र॒ति । ए॒ति॑ ।
 अ॒गच्छ॑त् । तत् । आ॒ग्र॒य॒ण॒स्य॑ । आ॒ग्र॒य॒ण॒त्वमि॒त्या॒ग्र॒य॒ण-
 त्व॒म् (२) । तस्मा॑त् । आ॒ग्र॒य॒णे । वाक् । वी॒ति॑ ।
 सृ॒ज्य॒ते । यत् । तू॒ष्णी॒म् । पूर्वे॑ । ग्र॒हाः । गृ॒ह्यन्ते॑ । यथा॑ ।
 त्सा॒री । इ॒यति॑ । मे । आ॒खः । इ॒यति॑ । न । अपेति॑ ।
 रा॒त्स्या॒मि । इति॑ । उ॒पा॒व॒सृ॒जती॒त्यु॒प-अ॒व॒सृ॒जति॑ । ए॒वम् ।
 ए॒व । तत् । अ॒ध्व॒र्युः । आ॒ग्र॒य॒ण॒म् । गृ॒ही॒त्वा । य॒ज्ञम् ।
 आ॒र॒भ्येत्या॑-र॒भ्य॑ । वा॒च॒म् । वी॒ति॑ । सृ॒ज॒ते । त्रिः ।
 हि॒म् । क॒रो॒ति । उ॒द्गा॒तृ॒नित्यु॑त्-गा॒तृ॒न् । ए॒व । तत् ।
 वृ॒णी॒ते । प्र॒जा॒प॒तिरि॒ति॑ प्र॒जा-प॒तिः । वै । ए॒षः । यत् ।
 आ॒ग्र॒य॒णः । यत् । आ॒ग्र॒य॒ण॒म् । गृ॒ही॒त्वा । हिं॒करो॑-
 तीति॑ हिं-क॒रो॒ति॑ । प्र॒जा॒प॒तिरि॒ति॑ प्र॒जा-प॒तिः । ए॒व (३) ।
 तत् । प्र॒जा-इति॑ प्र-जाः । अ॒भी॒ति॑ । जि॒घ्र॒ति । तस्मा॑त् ।

(आग्रयणग्रहकथनम्)

वत्सम् । जातम् । गौः । अभीति । जिघ्रति । आत्मा ।
 वै । एषः । यज्ञस्य । यत् । आग्रयणः । सर्वनेसवन इति
 सर्वने—सवने । अभीति । गृह्णाति । आत्मन् । एव ।
 यज्ञम् । समिति । तनोति । उपरिष्ठात् । एति । नयति ।
 रेतः । एव । तत् । दधाति । अधस्तात् । उपेति ।
 गृह्णाति । प्रेति । जनयति । एव । तत् । ब्रह्मवादिन इति
 ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । कस्मात् । सत्यात् । गायत्री ।
 कनिष्ठा । छन्दसाम् । सती । सर्वाणि । सर्वनानि ।
 वहति । इति । एषः । वै । गायत्रियै । वत्सः । यत् ।
 आग्रयणः । तम् । एव । तत् । अभिनिवर्तमित्यभि—
 निवर्तम् । सर्वाणि । सर्वनानि । वहति । तस्मात् । वत्सम् ।
 अपाकृतमित्यप—आकृतम् । गौः । अभि । नीति ।
 वर्तते (४) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्स वृत्रो वज्रादुद्यता-
 दविभेत्सोऽत्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदं मयि
 वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्यं प्रायच्छ-
 त्समै द्वितीयमुदयच्छत्सोऽत्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
 इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति (१) तस्मा
 उक्थ्यमेव प्रायच्छत्समै तृतीयमुदयच्छत्तं विष्णुर-
 न्वतिष्ठत जहीति सोऽत्रवीन्मा मे प्र हारस्ति वा
 इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थ्य-
 मेव प्रायच्छत्तं निर्मायं भूतमहन्यज्ञो हि तस्य
 मायाऽऽसीद्यदुक्थ्यो गृह्यत इन्द्रियमेव (२)
 तद्वीर्यं यजमानो धातृव्यस्य वृङ्क्त इन्द्राय त्वा
 ब्रह्मते वयस्वत इत्यहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत्समै
 त्वा विष्णवे त्वेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति
 तस्माद्विष्णुमन्वाभजति त्रिनिर्गृह्णाति त्रिर्हि स तं
 तस्मै प्रायच्छदेष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः-

(उक्थ्यप्रहकथनेम्)

पुनः (३) ह्यस्मान्निर्गृह्णाति चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य
यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यः हुतः सोमा अन्वारयन्ति
तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनु
यन्ति तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति तस्मादेको
बह्वीर्जाया विन्दते यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञ-
यशसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च
तिष्ठन्नव नयेत् (४) आत्मानमेव यज्ञयशसेनार्प-
यति यदि कामयेत यजमानं यज्ञयशसेनार्पयेयमि-
त्यन्तरा सदोहविर्धाने तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञ-
यशसेनार्पयति यदि कामयेत सदस्यान्यज्ञयशसेना-
र्पयेयमिति सद आलभ्याव नयेत्सदस्यानिव यज्ञयश-
सेनार्पयति (५) ॥

इतीन्द्रियमेव पुनःपुनर्नयेन्नयस्त्रिंशच्च]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(भय षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

इन्द्रः । वृत्राय । वज्रम् । उदिति । अय-
च्छत् । सः । वृत्रः । वज्रात् । उद्यतादित्युत्-यतात् ।

अविभेत् । सः । अब्रवीत् । मा । मे । प्रेति । हाः ।
 अस्ति । वै । इदम् । मयि । वीर्यम् । तत् । ते । प्रेति ।
 दास्यामि । इति । तस्मै । उक्थ्यम् । प्रेति । अयच्छत् ।
 तस्मै । द्वितीयम् । उदिति । अयच्छत् । सः । अब्रवीत् ।
 मा । मे । प्रेति । हाः । अस्ति । वै । इदम् । मयि ।
 वीर्यम् । तत् । ते । प्रेति । दास्यामि । इति (१) ।
 तस्मै । उक्थ्यम् । एव । प्रेति । अयच्छत् । तस्मै । तृती-
 यम् । उदिति । अयच्छत् । तम् । विष्णुः । अन्विति ।
 अतिष्ठत् । जहि । इति । सः । अब्रवीत् । मा । मे ।
 प्रेति । हाः । अस्ति । वै । इदम् । मयि । वीर्यम् । तत् ।
 ते । प्रेति । दास्यामि । इति । तस्मै । उक्थ्यम् । एव ।
 प्रेति । अयच्छत् । तम् । निर्मायमिति निः—मायम् । भूतम् ।
 अहन् । यज्ञः । हि । तस्य । माया । आसीत् । यत् ।
 उक्थ्यः । गृह्यते । इन्द्रियम् । एव । (२) । तत् ।
 वीर्यम् । यजमानः । भ्रातृव्यस्य । वृङ्क्ते । इन्द्राय ।
 त्वा । बृहद्वत् इति बृहत्—वते । वयस्वते । इति । आह ।
 इन्द्राय । हि । सः । तम् । प्रेति । अयच्छत् । तस्मै ।
 त्वा । विष्णवे । त्वा । इति । आह । यत् । एव । विष्णुः ।
 अन्वतिष्ठतेत्यनु—अतिष्ठत् । जहि । इति । तस्मात् ।
 विष्णुम् । अन्वाभजतीत्यनु—आभजति । त्रिः । निरिति ।

(उक्थ्यग्रहकथनम्)

गृह्णाति । त्रिः । हि । सः । तम् । तस्मै । धेति । अयं-
 च्छत् । एषः । ते । योनिः । पुनर्हविरिति पुनः-हविः ।
 असि । इति । आह । पुनःपुनरिति पुनः-पुनः । (३) ।
 हि । अस्मात् । निर्गृह्णातीति निः-गृह्णाति । चक्षुः । वै ।
 एतत् । यज्ञस्य । यत् । उक्थ्यः । तस्मात् । उक्थ्यम् ।
 हुतम् । सोमाः । अन्वायन्तीत्यनु-आयन्ति । तस्मात् ।
 आत्मा । चक्षुः । अन्विति । एति । तस्मात् । एकम् ।
 यन्तम् । बहवः । अन्विति । यन्ति । तस्मात् । एकः ।
 बहुनाम् । भद्रः । भवति । तस्मात् । एकः । बह्वीः ।
 जायाः । विन्दते । यदि । कामयेत । अध्वर्युः । आत्मानम् ।
 यज्ञयशसेनेति यज्ञ-यशसेन । अर्पयेयम् । इति । अन्तरा ।
 आहवनीयमित्या-हवनीयम् । च । हविर्धानमिति हविः-
 धानम् । च । तिष्ठन् । अवेति । नयेत् (४) । आत्मानम् ।
 एव । यज्ञयशसेनेति यज्ञ-यशसेन । अर्पयति । यदि ।
 कामयेत । यजमानम् । यज्ञयशसेनेति यज्ञ-यशसेन ।
 अर्पयेयम् । इति । अन्तरा । सदोहविर्धाने इति सदः-हवि-
 र्धाने । तिष्ठन् । अवेति । नयेत् । यजमानम् । एव । यज्ञ-
 यशसेनेति यज्ञ-यशसेन । अर्पयति । यदि । कामयेत ।
 सदस्यान् । यज्ञयशसेनेति यज्ञ-यशसेन । अर्पयेयम् ।
 इति । सदः । आलभ्येत्या-लभ्य । अवेति । नयेत् । सद-

स्यान् । एव । यज्ञयशसेनेति यज्ञ—यशसेन । अर्प-
यति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्भ्रुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते
तस्मादायुः प्राणानामुत्तमं सूर्धानं दिवो अरतिं
पृथिव्या इत्याह सूर्धानमेवैनं० समानानां करोति
वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरं० हि देवत-
याऽऽयुरुभयतोवैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा
अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्चार्थिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धी
ध्रुवस्तस्मात् (१) अर्ध्यर्वाङ्प्राणोऽन्येषां प्राणा-
नामुपोमेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुपोमे ध्रुवस्तस्माद्-
स्थनाऽन्याः प्रजाः प्रतिष्ठन्ति मासेनान्या
असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्तां देवा
ध्रुवेणाहं० हन्तद्भ्रुवस्य ध्रुवत्वं यद्भ्रुव उत्तरतः साद्यते
धृत्या आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्भ्रुव आत्मा होता यद्धो-
तृचमसे ध्रुवमवनयत्यात्मन्नेव यज्ञस्य (२) आयु-

(ध्रुवप्रदकथनम्)

र्दधाति पुरस्ताद्दुक्थस्यावनीय इत्याहुः पुरस्ताद्ध्या-
युषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन ह्यार्युषो
भुङ्क्त उत्तरार्धेऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन ह्यार्युषो भुङ्क्ते
वैश्वदेव्यामृचि शस्यमानायामर्षं नयति वैश्वदेव्यो
वै प्रजाः प्रजास्वेवाऽऽयुर्दधाति (३) ॥

(अर्धी ध्रुवस्तस्मादेव यज्ञस्यैकान्नचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

आयुः । वै । एतत् । यज्ञस्यं । यत् । ध्रुवः । उत्तम
इत्युत्-तमः । ग्रहाणाम् । गृह्यते । तस्मात् । आयुः ।
प्राणानामिति प्र-अनानाम् । उत्तममित्युत्-तमम् ।
मूर्धानम् । दिवः । अरतिम् । पृथिव्याः । इति । आह ।
मूर्धानम् । एव । एनम् । समानानाम् । करोति ।
वैश्वानरम् । क्रतार्यं । जातम् । अग्निम् । इति । आह ।
वैश्वानरम् । हि । देवतया । आयुः । उभयतोवैश्वानर
इत्युभयतः-वैश्वानरः । गृह्यते । तस्मात् । उभयतः ।
प्राणा इति प्र-अनाः । अधस्तात् । च । उपरिष्ठात् । च ।

अर्धिनः । अन्ये । ग्रहाः । गृह्यन्ते । अर्धी । ध्रुवः ।
 तस्मात् (१) । अर्धी । अर्वाङ् । प्राण इति प्र-
 अनः । अन्येषाम् । प्राणानामिति प्र-अनानाम् ।
 उपोत्त इत्युप-उत्ते । अन्ये । ग्रहाः । साद्यन्ते । अनुपोत्त
 इत्यनुप-उत्ते । ध्रुवः । तस्मात् । अस्थना । अन्याः । प्रजा
 इति प्र-जाः । प्रतितिष्ठन्तीति प्रति-तिष्ठन्ति । मासेन ।
 अन्याः । असुराः । वै । उत्तरत इत्युत्-तरतः । पृथिवीम् ।
 पर्याचिकीर्षन्निति परि-आचिकीर्षन् । ताम् । देवाः ।
 ध्रुवेण । अद्दहन् । तत् । ध्रुवस्य । ध्रुवत्वमिति ध्रुव-त्वम् ।
 यत् । ध्रुवः । उत्तरत इत्युत्-तरतः । साद्यते । धृत्यै ।
 आर्युः । वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् । ध्रुवः । आत्मा ।
 होता । यत् । होतृचमस इति होतृ-चमसे । ध्रुवम् ।
 अवनयतीत्यव-नयति । आत्मन् । एव । यज्ञस्य ।
 (२) । आर्युः । इधाति । पुरस्तात् । उक्थस्य ।
 अवनीय इत्यव-नीयः । इति । आहुः । पुरस्तात् । हि ।
 आर्युषः । भुङ्क्ते । मध्यतः । अवनीय इत्यव-नीयः । इति ।
 आहुः । मध्यमेन । हि । आर्युषः । भुङ्क्ते । उत्तरार्ध
 इत्युत्तर-अर्धे । अवनीय इत्यव-नीयः । इति । आहुः ।
 उत्तमेनेत्युत्-तमेन । हि । आर्युषः । भुङ्क्ते । वैश्वदे-
 व्यामिति वैश्व-देव्याम् । ऋचि । शस्यमानायाम् ।

प्रपा०५अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(ऋतुग्रहकथनम्)

अवेति । नयति । वैश्वदेव्य इति वैश्व-देव्यः । वै । प्रजा
इति प्र-जाः । प्रजास्विति प्र-जासु । एव । आयुः ।
दधाति (३) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त
मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते संवत्सरेण योष
यित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु
प्राजानन्यदंतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य
प्रज्ञात्यै द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः
संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै सह प्रथमौ गृह्येते सहोत्तमौ
तस्माद्द्वौद्वावृत उभयतोमुखमृतुपात्रं भवति कः
(१) हि तद्वेद यत ऋतूनां मुखमृतुना प्रेष्येति
षट्कृत्व आह षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणात्यृतुभि-
रिति चतुश्चतुष्पद एव पशून्प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतु-
नाऽऽह द्विपद एव प्रीणात्यृतुना प्रेष्येति षट्कृत्व
आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव ऋतूनुप

जीवन्ति द्विः (२) पुनर्ऋतुनाऽऽह तस्माद्विपादश्च-
तुष्पदः पशुनुप जीवन्त्युतुना प्रेष्येति षट्कृत्व आह-
तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव तत्सेतुं
यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै नान्योऽ-
न्यमनु प्रपद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येतर्ऋतुमनु प्र
पद्येतर्तवो मोहुकाः स्युः (३) प्रसिद्धमेवाध्वर्यु-
र्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण
तस्मादादित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेणो-
पयामगृहीतोऽसि सप्तर्षोऽस्य हस्पत्याय त्वेत्याहा-
स्ति त्रयोदशो मास इत्याहुस्तमेव तत्प्रीणाति (४) ॥

(को जीवन्ति द्विः स्युश्चतुस्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

यज्ञेन । वै । देवाः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
आयन् । ते । अमन्यन्त । मनुष्याः । नः । अन्वाभविष्य-
न्तीत्यनु—आभविष्यन्ति । इति । ते । संवत्सरेणोति सं—वत्स-
रेण । योपायित्वा । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
आयन् । तम् । ऋषयः । ऋतुग्रहैरित्युतु—ग्रहैः । एव ।

प्रपा० १ अमु० ३] कुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(ऋतुग्रहकथनम्)

अनु । प्रेति । अजानन् । यत् । ऋतुग्रहा इत्यृतु-ग्रहाः ।
 गृह्यन्ते । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । प्रज्ञात्या
 इति प्र-ज्ञात्यै । द्वादश । गृह्यन्ते । द्वादश । मासाः ।
 संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य ।
 प्रज्ञात्या इति प्र-ज्ञात्यै । सह । प्रथमौ । गृह्येते इति ।
 सह । उत्तमावित्युत्-तमौ । तस्मात् । द्वौद्वाविति द्वौ-द्वौ ।
 ऋतु इति । उभयतोरुखमित्युभयतः-मुखम् । ऋतुपात्र-
 मित्यृतु-पात्रम् । भवति । कः (१) । हि । तत् । वेद ।
 यतः । ऋतूनाम् । मुखम् । ऋतूना । प्रेति । इष्य । इति ।
 षट् । छत्वं । आह । षट् । वै । ऋतवः । ऋतून् । एव ।
 प्रीणाति । ऋतुभिरित्यृतु-भिः । इति । चतुः । चतुष्पद
 इति चतुः-पदः । एव । पशून् । प्रीणाति । द्विः । पुनः ।
 ऋतूना । आह । द्विपद इति द्वि-पदः । एव । प्रीणाति ।
 ऋतूना । प्रेति । इष्य । इति । षट् । छत्वं । आह ।
 ऋतुभिरित्यृतु-भिः । इति । चतुः । तस्मात् । चतुष्पाद्
 इति चतुः-पादः । पशवः । ऋतून् । उपेति । जीवन्ति ।
 द्विः (२) । पुनः । ऋतूना । आह । तस्मात् । द्विपाद्
 इति द्वि-पादः । चतुष्पद इति चतु-पदः । पशून् ।
 उपेति । जीवन्ति । ऋतूना । प्रेति । इष्य । इति । षट् ।
 छत्वं । आह । ऋतुभिरित्यृतु-भिः । इति । चतुः । द्विः ।

पुनः । ऋतुर्ना । आह । आक्रमणमित्या—क्रमणम् । एव ।
 तत् । सेतुम् । यर्जमानः । कुरुते । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य ।
 लोकस्य । समष्ट्या इति सम्—अष्ट्यै । न । अन्यः ।
 अन्यम् । अनु । प्रेति । पद्येत । यत् । अन्यः । अन्यम् ।
 अनुप्रपद्येतेत्यनु—प्रपद्येत । ऋतुः । ऋतुम् । अनु । प्रेति ।
 पद्येत । ऋतवः । मोहकाः । स्युः (३) । प्रसिद्धमिति
 प्र—सिद्धम् । एव । अध्वर्युः । दक्षिणेन । प्रेति । पद्यते ।
 प्रसिद्धमिति प्र—सिद्धम् । प्रतिप्रस्थातेति प्रति—प्रस्थाता ।
 उत्तरेणेत्युत्—तरेण । तस्मात् । आदित्यः । षट् । मासः ।
 दक्षिणेन । एति । षट् । उत्तरेणेत्युत्—तरेण । उपयामगृहीत
 इत्युपयाम—गृहीतः । असि । स्रंसर्प इति सं—सर्पः ।
 असि । अहस्पत्यायेत्यहः—पत्याय । त्वा । इति । आह ।
 अस्ति । त्रयोदश इति त्रयः—दशः । मासः । इति ।
 आहुः । तम् । एव । तत् । प्रीणाति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्यन्ते यद्वतुग्रहा
 ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतुपात्रेण गृह्णाति

(ऐन्द्रामप्रहकथनम्)

ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्दधाति सुवर्गस्य लोकस्या-
 नुरुष्यात्या ओजोभृतौ वा एतौ देवानां यदिन्द्राग्नी
 यदैन्द्राग्नी गृह्यत ओज एवाव रुन्धे वैश्वदेवः शुक्र-
 पात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः
 शुक्रो यदैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावा-
 दित्यः (१) सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्ङुदैति तस्मात्सर्वं
 एव मन्यते मां प्रत्युदगादिति वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण
 गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यदैश्वदेवः
 शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्वेव तेजो दधाति (२) ॥

(तस्मादसावादित्यस्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

सुवर्गायेति सुवः—गार्य । वै । एते । लोकार्य ।
 गृह्यन्ते । यत् । ऋतुग्रहा इत्यृतु—ग्रहाः । ज्योतिः । इन्द्राग्नी
 इतीन्द्र—अग्नी । यत् । ऐन्द्राग्मित्यैन्द्र—अग्निम् । ऋतुपा-
 त्रेणेत्यृतु—पात्रेण । गृह्णाति । ज्योतिः । एव । अस्मै ।
 उपरिष्ठात् । दधाति । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य ।

अनुख्यात्या इत्यनु—ख्यात्यै । ओजोभृतावित्योजः—
 भृतौ । वै । एतौ । देवानाम् । यत् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—
 अग्नी । यत् । ऐन्द्राग्न इत्यैन्द्र—अग्नः । गृह्यते । ओजः ।
 एव । अवेति । रुन्धे । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् ।
 शुक्रपात्रेणेति शुक्र—पात्रेण । गृह्णाति । वैश्वदेव्य इति
 वैश्व—देव्यः । वै । प्रजा इति प्र—जाः । असौ । आदित्यः ।
 शुक्रः । यत् । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । शुक्रपात्रेणेति
 शुक्र—पात्रेण । गृह्णाति । तस्मात् । असौ । आदित्यः
 (१) । सर्वाः । प्रजा इति प्र—जाः । प्रत्यङ् ।
 उदिति । एति । तस्मात् । सर्वः । एव । मन्यते । माम् ।
 प्रति । उदिति । अगात् । इति । वैश्वदेवमिति वैश्व—
 देवम् । शुक्रपात्रेणेति शुक्र—पात्रेण । गृह्णाति । वैश्वदेव्य
 इति वैश्व—देव्यः । वै । प्रजा इति प्र—जाः । तेजः ।
 शुक्रः । यत् । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । शुक्रपात्रेणेति
 शुक्र—पात्रेण । गृह्णाति । प्रजास्विति प्र—जासु । एव ।
 तेजः । दधाति (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहकथनम्)

(अथ षष्ठाष्टके पद्मनत्रपाठके पद्ममोऽनुवाकः ।)

इन्द्रो मरुद्भिः सांविधेन माध्यंदिने सर्वने वृत्र-
 मह्न्यन्माध्यंदिने सर्वने मरुत्वतीया गृह्यन्ते
 वार्त्रघ्ना एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते तस्य वृत्रं
 जघ्नुष ऋतवोऽमुह्यन्त्स ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृ-
 ह्णात्ततो वै स ऋतून्प्राजानायद्दतुपात्रेण मरुत्व-
 तीया गृह्यन्त ऋतूनां प्रज्ञात्यै वज्रं वा एतं यज-
 मानो भ्रातृव्याय प्र हरति यन्मरुत्वतीया उदेव
 प्रथमेन (१) यच्छति प्र हरति द्वितीयेन
 स्पृणुते तृतीयेनाऽऽयुधं वा एतयजमानः स
 स्कुरुते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय
 इषुस्तृतीयः प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्विती-
 येन विध्यति तृतीयेनेन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परावर्त-
 मगच्छदपाराधामिति मन्यमानः स हरितोऽभवत्स
 एतान्मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत्तानगृहीत (२)
 प्राणमेव प्रथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽत्मानं तृती-
 येनाऽऽत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरु-
 त्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽ-
 त्मानं तृतीयेनेन्द्रो वृत्रमहन्त देवा अब्रुवन्महान्वा अय-

म॒भू॒यो वृ॒त्रम॒वधी॒दिति॒ तन्म॒हेन्द्र॒स्य म॒हेन्द्र॒त्वः स
 ए॒तं मा॒हेन्द्र॒मु॒द्धार॒मु॒दे॒हरत॒ वृ॒त्रः ह॒त्वाऽन्या॒सु दे॒व-
 ता॒स्वधि॒ यन्मा॒हेन्द्रो॒ गृह्य॑त उ॒द्धार॒मेव॒ तं य॒ज॑मान॒ उ-
 द्धार॑तेऽन्या॒सु प्र॒जास्वधि॑ शु॒क्रपा॒त्रेण॑ गृह्णाति॒ यज-
 मान॑दे॒वत्यो॑ वै मा॒हेन्द्र॒स्तेजः॑ शु॒क्रो यन्मा॒हेन्द्रः
 शु॒क्रपा॒त्रेण॑ गृह्णाति॒ यज॑मान॒ एव॒ तेजो॑
 ब॒धाति॑ (३) ॥

(प्रथमेनांगृह्णीत देवतास्वष्टाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रः । म॒रुद्भि॒रिति॑ म॒रुत्-भिः॑ । सां॒वि॒द्येने॒ति सां-
 वि॒द्येन॑ । मा॒ध्यंदि॒ने । स॒र्वने॑ । वृ॒त्रम् । अ॒हन् । यत् ।
 मा॒ध्यंदि॒ने । स॒र्वने॑ । म॒रुत्व॒तीयाः॑ । गृह्य॑न्ते । वा॒र्च॒न्ना इति॑
 वा॒र्च॒न्नाः । ए॒व । ते । य॒ज॑मानस्य । गृह्य॑न्ते । तस्य॑ ।
 वृ॒त्रम् । ज॒घ्नुषः॑ । ऋ॒तवः॑ । अ॒मुह्य॑न् । सः । ऋ॒तुपा॒त्रेणे-
 त्यृ॒तु-पा॒त्रेण॑ । म॒रुत्व॒तीया॑न् । अ॒गृह्णा॑त् । ततः॑ । वै ।
 सः । ऋ॒तून् । प्रेति॑ । अ॒जाना॑त् । यत् । ऋ॒तुपा॒त्रेणेत्यृ॒तु-
 पा॒त्रेण॑ । म॒रुत्व॒तीयाः॑ । गृह्य॑न्ते । ऋ॒तूनाम् । प्र॒ज्ञात्या॑ इति॑

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहकथनम्)

प्र-ज्ञात्यै । वज्रम् । वै । एतम् । यर्जमानः । भ्रातृव्याय ।
 प्रेति । हरति । यत् । मरुत्वतीयाः । उदिति । एव । प्रथ-
 मेन (१) । यच्छति । प्रेति । हरति । द्वितीयेन ।
 स्तृणुते । तृतीयेन । आयुधम् । वै । एतत् । यर्जमानः ।
 समिति । कुरुते । यत् । मरुत्वतीयाः । धनुः । एव ।
 प्रथमः । ज्या । द्वितीयः । इषुः । तृतीयः । प्रतीति ।
 एव । प्रथमेन । धत्ते । वीति । सृजति । द्वितीयेन ।
 विध्याति । तृतीयेन । इन्द्रः । वृत्रम् । हत्वा । पराम् ।
 परावतमिति परा-वतम् । अगच्छत् । अपेति । अराधम् ।
 इति । मन्यमानः । सः । हरितः । अभवत् । सः । एतान् ।
 मरुत्वतीयान् । आत्मस्पर्णानित्यात्म-स्पर्णान् । अप-
 श्यत् । तान् । अगृहीत् (२) । प्राणमिति प्र-अनम् ।
 एव । प्रथमेन । अस्पृणुत् । अपानमित्यप-अनम् ।
 द्वितीयेन । आत्मानम् । तृतीयेन । आत्मस्पर्णा इत्यात्म-
 स्पर्णाः । वै । एते । यर्जमानस्य । गृह्यन्ते । यत् । मरु-
 त्वतीयाः । प्राणमिति प्र-अनम् । एव । प्रथमेन ।
 स्पृणुते । अपानमित्यप-अनम् । द्वितीयेन । आत्मानम् ।
 तृतीयेन । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तम् । देवाः । अब्रुवन् ।
 महान् । वै । अयम् । अभूत् । यः । वृत्रम् । अवधीत् ।
 इति । तत् । महेन्द्रस्येति महा-इन्द्रस्य । महेन्द्रत्वमिति

महेन्द्र-त्वम् । सः । एतम् । माहेन्द्रमिति माहा-इन्द्रम् ।
 उद्धारमित्युत्-हारम् । उदिति । अहरत । वृत्रम् । हत्वा ।
 अन्यासु । देवतासु । अधीति । यत् । माहेन्द्र इति
 माहा-इन्द्रः । गृह्यते । उद्धारमित्युत्-हारम् । एव ।
 तम् । यजमानः । उदिति । हरते । अन्यासु ।
 प्रजास्विति प्र-जासु । अधीति । शुक्रपात्रेणेति शुक्र-
 पात्रेण । गृह्णाति । यजमानदेवत्य इति यजमान-देवत्यः ।
 वै । माहेन्द्र इति माहा-इन्द्रः । तेजः । शुक्रः । यत् ।
 माहेन्द्रमिति माहा-इन्द्रम् । शुक्रपात्रेणेति शुक्र-पात्रेण ।
 गृह्णाति । यजमाने । एव । तेजः । दधाति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

अदितिः पुत्रकांसा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदन-
 मपचत्तस्या उच्छेषणमददुस्तत्प्राश्नात्सा रेतोऽधत्त
 तस्यै चत्वारं आदित्या अजायन्त सा द्वितीयमपच-
 त्साऽमन्यतोच्छेषणान्म इमेऽज्ञत यदग्रे प्राशिष्यामीतो
 मे वसीयास्तो जानिष्यन्त इति साऽग्रे प्राश्नात्सा
 रेतोऽधत्त तस्यै व्यृद्धमाण्डमजायत साऽऽदित्येभ्य

(भाषित्यग्रहकथनम्)

एव (१) तृतीयमपचद्भोगाय म इदं श्रान्तम-
 स्त्विति तेऽब्रुवन्वरं वृणामहे योऽतो जायाता
 अस्माकं स एकोऽस्योऽस्य प्रजायामृध्याता
 अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्वानादित्योऽ-
 जायत तस्य वा इयं प्रजा यन्मनुष्यास्तास्वेकं
 एवर्धो यो यजते स देवानां भोगाय भवति देवा वै
 यज्ञात् (२) रुद्रमन्तरायन्त्स आदित्यानन्वाक्रमत
 ते द्विदेवत्यान्प्रापयन्त तान्न प्रति प्रायच्छन्तस्मादपि
 वध्यं प्रपन्नं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्माद्विदेवत्येभ्य
 आदित्यो निर्गृह्यते यदुच्छेषणादजायन्त तस्मादुच्छे-
 षणाद्गृह्यते तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता
 पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुल्बं गर्भो जरायु तदेव तत्
 (३) मिथुनं पशवो वा एते यदादित्य उर्गदीर्घं
 दध्ना मध्यतः श्रीणात्यूर्जमेव पशूनां मध्यतो दधाति
 शृतातङ्क्येन मेध्यत्वाय तस्मादामा पकं दुहे
 पशवो वा एते यदादित्यः परिश्रित्यं गृह्णाति
 प्रतिरुध्यैवासमै पशून्गृह्णाति पशवो वा एते
 यदादित्य एष रुद्रो यदग्निः परिश्रित्यं गृह्णाति
 रुद्रादेव पशून्तर्दधाति (४) एष वै विवस्वा-
 नादित्यो यदुपाशुसर्वनः स एतमेव सोमपीथं

परि शय आ तृतीयसवनाद्विवस्व आदित्यैष ते
 सोमपीथ इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्यं सोमपीथेन
 समर्धयति या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति
 वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद्वृष्टिमेवाव रुन्धे यदि
 ताजक्प्रस्कन्देर्षुकः पर्जन्यं स्याद्यदि चिरमवर्षुको
 न सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु
 वर्षट्करोति यदनुवषट्कुर्याद्भुद्रं प्रजा अन्ववसृजेन्न
 हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुकं स्या-
 तस्मान्नान्वीक्ष्यः (५) ॥

(एव यज्ञाज्जरायु तदेव तदन्तर्दिधाति न
 सप्तविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

अदितिः । पुत्रकामेति पुत्र-कामा । साध्येभ्यः ।
 देवेभ्यः । ब्रह्मौदनमिति ब्रह्म-ओदनम् । अपचत् ।
 त्स्यै । उच्छेषणमित्युत्-शेषणम् । अद्दुः । तत् । प्रेति ।
 श्रात् । सा । रेतः । अधत्त । त्स्यै । चत्वारः ।

(आदित्यग्रहकथनम्)

आदित्याः । अजायन्त । सा । द्वितीयम् । अपचत् ।
 सा । अमन्यत । उच्छेषणादित्युत्-शेषणात् । मे ।
इमे । अज्ञत । यत् । अग्रे । प्राशिष्यामीति प्र-
अशिष्यामि । इतः । मे । वसीयांसः । जनिष्यन्ते ।
 इति । सा । अग्रे । प्रेति । आश्नात् । सा । रेतः ।
अधत्त । तस्यै । व्यृद्धमिति वि-ऋद्धम् । आण्डम् ।
अजायत । सा । आदित्येभ्यः । एव (१) । तृतीयम् ।
अपचत् । भोगाय । मे । इदम् । श्रान्तम् । अस्तु । इति ।
 ते । अब्रुवन् । वरम् । वृणामहे । यः । अतः । जायतै ।
अस्मार्कम् । सः । एकः । असत् । यः । अस्य ।
प्रजायामिति प्र-जायाम् । ऋध्यातै । अस्मार्कम् ।
 भोगाय । भवात् । इति । ततः । विवस्वान् । आदित्यः ।
अजायत । तस्यै । वै । इयम् । प्रजेति प्र-जा । यत् ।
मनुष्याः । तासु । एकः । एव । ऋद्धः । यः । यजते ।
 सः । देवानाम् । भोगाय । भवति । देवाः । वै ।
यज्ञात् (२) । रुद्रम् । अन्तः । आयन् । सः ।
आदित्यान् । अन्वाक्रमतेत्यनु-आक्रमत । ते । द्विदेव-
त्यानिति द्वि-देवत्यान् । प्रेति । अपद्यन्त । तान् । न ।
 प्रति । प्रेति । अयच्छन् । तस्मात् । अपीति । वध्यम् ।
प्रपन्नमिति प्र-पन्नम् । न । प्रति । प्रेति । यच्छन्ति ।

तस्मात् । द्विदेवत्येभ्य इति द्वि—देवत्येभ्यः । आदित्यः ।
 निरिति । गृह्यते । यत् । उच्छेषणादित्युत्—शेषणात् ।
 अजायन्त । तस्मात् । उच्छेषणादित्युत्—शेषणात् ।
 गृह्यते । तिसृभिरिति तिसृ—भिः । ऋग्भिरित्यृक्—भिः ।
 गृह्णाति । माता । पिता । पुत्रः । तत् । एव । तत् ।
 मिथुनम् । उर्ध्वम् । गर्भः । जरायु । तत् । एव । तत्
 (३) । मिथुनम् । पशवः । वै । एते । यत् । आदित्यः ।
 उर्क । दधि । दध्ना । मध्यतः । श्रीणाति । उर्जम् । एव ।
 पशूनाम् । मध्यतः । दधाति । श्रुतातङ्क्येनेति श्रुत—
 आतङ्क्येन । मेध्यत्वायेति मेध्य—त्वार्य । तस्मात् ।
 आमा । पक्वम् । दुहे । पशवः । वै । एते । यत् ।
 आदित्यः । पारिथित्येति पारि—थित्य । गृह्णाति । प्रति-
 रुध्येति प्रति—रुध्य । एव । अस्मै । पशून् । गृह्णाति ।
 पशवः । वै । एते । यत् । आदित्यः । एषः । रुद्रः ।
 यत् । अग्निः । पारिथित्येति पारि—थित्य । गृह्णाति ।
 रुद्रात् । एव । पशून् । अन्तः । दधाति (४) । एषः ।
 वै । विवस्वान् । आदित्यः । यत् । उपाशुसर्वन् इत्यु-
 पाशु—सर्वनः । सः । एतम् । एव । सोमपीथमिति
 सोम—पीथम् । पशीति । शये । एति । तृतीयसवनादिति
 तृतीय—सवनात् । विवस्वः । आदित्य । एषः । ते । सोम-

(सावित्रवैश्वदेवग्रहकथनम्)

पीथ इति सोम—पीथः । इति । आह । विवस्वन्तम् ।
 एव । आदित्यम् । सोमपीथेनेति सोम—पीथेन । समिति ।
 अर्धयति । या । दिव्या । वृष्टिः । तया । त्वा । श्रीणामि ।
 इति । वृष्टिकामस्येति वृष्टि—कामस्य । श्रीणीयात् ।
 वृष्टिम् । एव । अवेति । रुन्धे । यदि । ताजक् । प्रस्क-
 न्देदिति प्र—स्कन्देत् । वर्षुकः । पर्जन्यः । स्यात् । यदि ।
 चिरम् । अवर्षुकः । न । सादयति । असन्नात् । हि ।
 प्रजा इति प्र—जाः । प्रजायन्त इति प्र—जायन्ते । न ।
 अन्विति । वर्षट् । करोति । यत् । अनुवषट्कुर्यादित्यनु—
 वषट्कुर्यात् । रुद्रम् । प्रजा इति प्र—जाः । अन्ववसृजेदि-
 त्यनु—अवसृजेत् । न । हुत्वा । अन्विति । ईक्षेत । यत् ।
 अन्वीक्षेतेत्यनु—ईक्षेत । चक्षुः । अस्य । प्रमार्युकमिति
 प्र—मार्युकम् । स्यात् । तस्मात् । न । अन्वीक्ष्य इत्यनु—
 ईक्ष्यः (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजा-
 पतिर्वा एष यदाग्रयणः प्रजानां प्रजननाय न

सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षट्क-
 रोति यदनुवषट्कुर्याद्भुङ्गं प्रजा अन्ववसृजेदेष वै गा-
 यत्रो देवानां यत्सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते
 यदाग्रयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृ-
 ह्णाति स्वादेवनं योनेर्निर्गृह्णाति विश्वे (१) देवा-
 स्तृतीयं सर्वनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातःसवन-
 भागं सन्तं तृतीयसवनमभि पर्यणयन्ततो वै ते
 तृतीयं सर्वनमुदयच्छन्त्यतृतीयसवने सावित्रो
 गृह्यते तृतीयस्य सर्वनस्योद्यत्यै सवितृपात्रेण वैश्वदेवं
 कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः
 सविता प्रसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कल-
 शाद्गृह्णाति सवितृप्रसूत एवास्मै प्रजाः प्र (२)
 जनयति सोमे सोममभि गृह्णाति रेतं एव तदधाति
 सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह सोमे हि सोममभि-
 गृह्णाति प्रतिष्ठित्या एतस्मिन्वा अपि ग्रहे मनुष्ये-
 भ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः क्रियते सुशर्माऽसि सुप्रति-
 स्थान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन
 करोत्येतावतीर्व देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णा-

(सावित्रवैश्वदेवप्रहकथनम्)

त्येष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो
ह्येषः (३) ॥

(विश्वे प्र पितृभ्यं एवैतेन करोत्येकान्नविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

अन्तर्यामपात्रेणेत्यन्तर्याम—पात्रेण । सावित्रम् ।
आग्रयणात् । गृह्णाति । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । वै ।
एषः । यत् । आग्रयणः । प्रजानामिति प्र—जानाम् ।
प्रजननायेति प्र—जननाय । न । सादयति । असन्नात् ।
हि । प्रजा इति प्र—जाः । प्रजायन्त इति प्र—जायन्ते ।
न । अन्विति । वर्षट् । करोति । यत् । अनुवषट्कुर्या-
दित्यनु—वषट्कुर्यात् । रुद्रम् । प्रजा इति प्र—जाः । अन्वव-
सृजेदित्यनु—अवसृजेत् । एषः । वै । गायत्रः । देवानाम् ।
यत् । सविता । एषः । गायत्रियै । लोके । गृह्यते । यत् ।
आग्रयणः । यत् । अन्तर्यामपात्रेणेत्यन्तर्याम—पात्रेण ।
सावित्रम् । आग्रयणात् । गृह्णाति । स्वात् । एव । एनम् ।
योनेः । निरिति । गृह्णाति । विश्वे (१) । देवाः ।

तृतीयम् । सर्वनम् । न । उदिति । अयच्छन् । ते ।
 सवितारम् । प्रातःसवनभागमिति प्रातःसवन-भागम् ।
 सन्तम् । तृतीयसवनमिति तृतीय-सवनम् । अभि ।
 परीति । अनयन् । ततः । वै । ते । तृतीयम् । सर्वनम् ।
 उदिति । अयच्छन् । यत् । तृतीयसवन इति तृतीय-
 सवने । सावित्रः । गृह्यते । तृतीयस्य । सर्वनस्य ।
 उद्यत्या इत्युत्-यत्यै । सवितृपात्रेणेति सवितृ-पात्रेण ।
 वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । कलशात् । गृह्णाति । वैश्वदेव्यं
 इति वैश्व-देव्यः । वै । प्रजा इति प्र-जाः । वैश्वदेव
 इति वैश्व-देवः । कलशः । सविता । प्रसवानामिति प्र-
 सवानाम् । ईशे । यत् । सवितृपात्रेणेति सवितृ-पात्रेण ।
 वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । कलशात् । गृह्णाति । सवितृ-
 प्रसूत इति सवितृ-प्रसूतः । एव । अस्मै । प्रजा इति
 प्र-जाः । प्रेति (२) । जनयति । सोमे । सोमम् ।
 अभीति । गृह्णाति । रेतः । एव । तत् । दधाति ।
 सुशर्मेति सु-शर्मा । असि । सुप्रतिष्ठान इति सु-प्रतिष्ठानः ।
 इति । आह । सोमे । हि । सोमम् । अभिगृह्णातीत्यभि-
 गृह्णाति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । एतस्मिन् । वै ।
 अपीति । ग्रहे । मनुष्येभ्यः । देवेभ्यः । पितृभ्य इति
 पितृ-भ्यः । क्रियते । सुशर्मेति सु-शर्मा । असि ।

(पाल्नीवितप्रहकथनम्)

सुप्रतिष्ठान इति सु—प्रतिष्ठानः । इति । आह । मनुष्येभ्यः ।
 एव । एतेन । करोति । बृहत् । इति । आह । देवेभ्यः ।
 एव । एतेन । करोति । नमः । इति । आह । पितृभ्य इति
 पितृ—भ्यः । एव । एतेन । करोति । एतावतीः । वै ।
 देवताः । ताभ्यः । एव । एनम् । सर्वाभ्यः । गृह्णाति ।
 एषः । ते । योनिः । विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । इति ।
 आह । वैश्वदेव इति वैश्व—देवः । हि । एषः (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

प्राणो वा एष यदुपाश्शुर्यदुपाश्शुपात्रेण प्रथ-
 मश्रोत्तमश्च ग्रहौ गृह्येते प्राणमेवानुं प्रयन्ति प्राण-
 मनूयन्ति प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण
 उपाश्शुः पत्नीः प्रजाः प्रजनयन्ति यदुपाश्शुपात्रेण
 पाल्नीवितमाग्रयणाद्गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय
 तस्मात्प्राणं प्रजा अनु प्र जायन्ते देवा वा इतईतः
 पत्नीः सुवर्गम् (१) लोकर्मजिगांसन्ते
 सुवर्गं लोकं न प्राजानन्त एतं पाल्नीवितमपश्यन्त-

मंगृह्णत ततो वै सुवर्गं लोकं प्राजानिन्यत्पात्नीवतो
 गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै स सोमो
 नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं
 कृत्वाऽघ्नन्तं निरिन्द्रियं भूतमंगृह्णन्तस्मात्स्त्रियो
 निरिन्द्रिया अदायादीरपि पापात्पुंस उपस्ति-
 तरम् (२) वदन्ति यद्वृतेन पात्नीवतश्श्रीणाति
 वज्रेणैवेनं वशं कृत्वा गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसी-
 त्याहेयं वा उपयामस्तस्मादिमां प्रजा अनु प्र
 जायन्ते बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानां
 बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्र जनयतीन्द्रो इत्याह
 रेतो वा इन्दु रेत एव तदधातीन्द्रियाव इति (३)
 आह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयत्यग्ना
 ३ इत्याहाग्निर्वै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय
 सजुर्वेने त्वष्ट्रा सोमं पिवेत्याह त्वष्ट्रा वै पशूनां
 मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति देवा वै
 त्वष्टारमजिघांसन्तस् पत्नीः प्रापद्यत तं न प्रति
 प्रायच्छन्तस्मादापि (४) वध्यं प्रपञ्चं न प्रति प्र
 यच्छन्ति तस्मात्पात्नीवते त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते न
 सादयत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वर्षदकरोति
 यदनुवषट्कुर्याद्भुङ्गं प्रजा अन्ववसृजेयन्नानुवषट्कु-

(पत्नीवितप्रहकथनम्)

यादशान्तमग्नीत्सोमं भक्षयेदुपाश्वन्तु वषट्करोति न
 रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तमग्नीत्सोमं
 भक्षयत्यग्नीन्नेष्टुरुपस्थसा सीद (५) नेष्टः
 पत्नीमुदानयेत्याहाग्नीदेव नेष्टरि रेतो दधाति
 नेष्टा पत्नियामुद्गात्रा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा
 एष यदुद्गाता प्रजानां प्रजननायाप उप प्र वर्तयति
 रेत एव तस्मिंश्चत्यूरुणोप प्र वर्तयत्यूरुणा हि रेतः
 सिच्यते नम्रं हृत्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि नम्रः
 ऊरुर्भवत्यर्थ मिथुनी भवतोऽथ रेतः सिच्यतेऽथ
 प्रजाः प्र जायन्ते (६) ॥

(पत्नीः सुवर्गमुपस्तितरमिन्द्रियाष इत्यपि
 सीद मिथुन्यष्टौ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

प्राण इति प्र-अनः । वै । एषः । यत् । उपाश्वरि-
 त्युप-अश्वुः । यत् । उपाश्वुपात्रेणेत्युपाश्वु-पात्रेण ।
 प्रथमः । च । उत्तम इत्युत्-तमः । च । ग्रहौ । गृह्यते
 इति । प्राणमिति प्र-अनम् । एव । अन्विति । प्र-अ-

न्तीति प्र-यन्ति वै प्राणमिति प्र-अनम् । अनु । उदिति ।
 यन्ति । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वै । एषः । यत् ।
 आग्रयणः । प्राण इति प्र-अनः । उपाश्रुतित्युप-
 अश्रुः । पत्नीः । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । जनयन्ति ।
 यत् । उपाश्रुपात्रेणेत्युपाश्रु-पात्रेण । पाल्नीवतमिति
 पाल्नी-वतम् । आग्रयणात् । गृह्णाति । प्रजानामिति
 प्र-जानाम् । प्रजननायेति प्र-जननाय । तस्मात् । प्राण-
 मिति प्र-अनम् । प्रजा इति प्र-जाः । अनु । प्रेति ।
 जायन्ते । देवाः । वै । इतइत इतीतः-इतः । पत्नीः ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् (१) । लोकम् । अजिगासन् ।
 ते । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । न । प्रेति ।
 अजानन् । ते । एतम् । पाल्नीवतमिति पाल्नी-वतम् ।
 अपश्यन् । तम् । अगृह्णत । ततः । वै । ते । सुवर्गमिति
 सुवः-गम् । लोकम् । प्रेति । अजानन् । यत् । पाल्नीवत
 इति पाल्नी-वतः । गृह्यते । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य ।
 लोकस्य । प्रज्ञात्या इति प्र-ज्ञात्यै । सः । सोमः । न ।
 अतिष्ठत । स्त्रीभ्यः । गृह्यमाणः । तम् । घृतम् । वर्जम् ।
 कृत्वा । अघ्नन् । तम् । निरिन्द्रियामिति निः-इन्द्रियम् ।
 भूतम् । अगृह्णन् । तस्मात् । स्त्रियः । निरिन्द्रिया इति
 निः-इन्द्रियाः । अदायादीरित्यदाय-अदीः । अपीति ।

प्रपा० ९ अमु० ८] कुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(पाल्नीवतप्रहकथनम्)

पापात् । पुंसः । उपस्तितरमित्युपस्ति-तरम् (२) ।

वदन्ति । यत् । घृतेन । पाल्नीवतमिति पाल्नी-वतम् ।

श्रीणाति । वज्रेण । एव । एनम् । वशे । कृत्वा ।

गृह्णाति । उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।

इति । आह । इयम् । वै । उपयाम इत्युप-यामः ।

तस्मात् । इमाम् । प्रजा इति प्र-जाः । अनु । प्रेति ।

जायन्ते । बृहस्पतिसुतस्येति बृहस्पति-सुतस्य । ते । इति ।

आह । ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा ।

एव । अस्मै । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । जनयति ।

इन्द्रो इति । इति । आह । रेतः । वै । इन्दुः । रेतः ।

एव । तत् । दधाति । इन्द्रियावइतीन्द्रिय-वः । इति

(३) । आह । प्रजा इति प्र-जाः । वै । इन्द्रियम् । प्रजा

इति प्र-जाः । एव । अस्मै । प्रेति । जनयति । अग्नाइ ।

इति । आह । अग्निः । वै । रेतोधा इति रेतः-धाः ।

पत्नीव इति पत्नी-वः । इति । आह । मिथुनत्वायेति मिथु-

न-त्वाय । सजूरिति स-जूः । देवेन । त्वष्टा ।

सोमम् । पिब । इति । आह । त्वष्टा । वै ।

पशूनाम् । मिथुनानाम् । रूपकृदिति रूप-कृत् ।

रूपम् । एव । पशुषु । दधाति । देवाः । वै ।

त्वष्टारम् । अजिघास्तन् । सः । पत्नीः । प्रेति । अपद्यत ।

तम् । न । प्रति । प्रेति । अयच्छन् । तस्मात् । अपीति (४) ।
 वर्धयम् । प्रपन्नमिति प्र-पन्नम् । न । प्रति । प्रेति ।
 यच्छन्ति । तस्मात् । पात्नीवत इति पात्नी-वते । त्वष्ट्रे ।
 अपीति । गृह्यते । न । सादयति । असन्नात् । हि । प्रजा
 इति प्र-जाः । प्रजायन्त इति प्र-जायन्ते । न । अन्विति ।
 वर्षट् । करोति । यत् । अनुवषट्कुर्यादित्यनु-वषट्कुर्यात् ।
 रुद्रम् । प्रजा इति प्र-जाः । अन्ववसृजेदित्यनु-अवसृ-
 जेत् । यत् । न । अनुवषट्कुर्यादित्यनु-वषट्कुर्यात् ।
 अशान्तम् । अग्नीदित्याग्नि-इत् । सोमम् । भक्षयेत् ।
 उपाश्वित्युप-अशु । अन्विति । वर्षट् । करोति । न ।
 रुद्रम् । प्रजा इति प्र-जाः । अन्ववसृजतीत्यनु-अवसृ-
 जति । शान्तम् । अग्नीदित्याग्नि-इत् । सोमम् । भक्षयति ।
 अग्नीदित्याग्नि-इत् । नेष्टुः । उपस्थमित्युप-स्थम् । एति ।
 सीद (५) । नेष्टुः । पत्नीम् । उदानयेत्युत्-आनय ।
 इति । आह । अग्नीदित्याग्नि-इत् । एव । नेष्टरि । रेतः ।
 दधाति । नेष्टा । पत्नियाम् । उद्गात्रेत्युत्-गात्रा । समिति ।
 रव्यापयति । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वै । एषः । यत् ।
 उद्गातेत्युत्-गाता । प्रजानामिति प्र-जानाम् । प्रजनना-
 येति प्र-जननाय । अपः । उप । प्रेति । वर्तयति । रेतः ।
 एव । तत् । सिञ्चति । ऊरुणा । उप । प्रेति । वर्तयति ।

(हारियोजनप्रहकथनम्)

ऊ॒रुणा॑ । हि । रे॒तः । सि॒च्य॒ते । न॒मं॒छ॒त्ये॒ति॑ न॒मं॒छ॒त्य॑ ।
 ऊ॒रुम् । उ॒प । प्रे॒ति॑ । व॒र्त॒य॒ति॑ । य॒दा । हि । न॒मः ।
 ऊ॒रुः । भ॒व॒ति॑ । अ॒र्थ । मि॒थु॒नी । भ॒व॒तः । अ॒र्थ । रे॒तः ।
 सि॒च्य॒ते । अ॒र्थ । प्र॒जा इति॑ प्र॒जाः । प्रे॒ति॑ । जा॒य॒न्ते॑ (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य शीर्षकपालमुदौब्जत्स
 द्रोणकलशोऽभवत्तस्मात्सोमः समस्रवत्स हारियो-
 जनोऽभवत्तं व्यचिकित्सज्जुह्वानी ३ सा हौषा ३-
 मिति सोऽमन्यत यद्धोष्याम्यामं हौष्यामि यन्न
 होष्यामि वज्रवेशसं करिष्यामीति तमधियत
 होतुं सोऽग्निरब्रवीन्न मघ्यामं हौष्यसीति तं
 धानाभिरश्रीणात् (१) तं शृतं भूतमजुहो-
 यद्धानाभिर्हारियोजनं श्रीणाति शृतत्वायं शृत-
 मेवैनं भूतं जुहोति बह्वीभिः श्रीणात्येतावतीरेवा-
 स्यामुष्मिँल्लोके कामदुघा भवन्त्यथो खत्वाहुरेता वा
 इन्द्रस्य पृश्नयः कामदुघा यद्धारियोजनीरिति तस्मा-

द्विभिः श्रीणीयाद्वस्सामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ
 तयोः परिधय आधानं यदप्रहृत्य परिधीर्जहुयाद-
 न्तराधानान्याम् (२) वासं प्र यच्छेत्प्रहृत्य परि-
 धीञ्जुहोति निराधानान्यामेव वासं प्र यच्छत्युन्नेता
 जुहोति यातयामिव ह्येतर्ह्यध्वर्युः स्वगाकृतो यदध्वर्यु-
 र्जहुयाद्यथा विमुक्तं पुनर्युनक्ति तादृगेव तच्छीर्षन्न-
 धिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स सप्तमवद्विक्रम्य
 जुहोति विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन्तसमृद्ध्यै पशवो
 वै हारियोजनीर्यत्संभिन्व्यादल्पाः (३) एनं पशवो
 भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन्यन्न संभिन्व्याद्वहव एनं पशवोऽ-
 भुञ्जन्त उप तिष्ठेरन्मनसा सं वाधत उभयं करोति
 बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्त उन्नेतर्युपह-
 वामिच्छन्ते य एव तत्र सोमपीथस्तमेवाव रुन्धत
 उत्तरवेद्यां नि वपाति पशवो वा उत्तरवेदिः
 पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव पशुन्प्रति ष्ठाप-
 यन्ति (४) ॥

(अश्रीणादन्तराधानान्यामस्याः स्थापयन्ति ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तस्य । शीर्षकपालमिति
 शीर्ष-कपालम् । उदिति । औञ्जत् । सः । द्रोणकलश
 इति द्रोण-कलशः । अभवत् । तस्मात् । सोमः ।
 समिति । अस्रवत् । सः । हारियोजन इति हारि-
 योजनः । अभवत् । तम् । वीति । अचिकित्सत् ।
 जुह्वानी ३ । मा । हौषाम् ३ । इति । सः । अमन्यत ।
 यत् । होष्यामि । आमम् । होष्यामि । यत् । न ।
 होष्यामि । यज्ञवेशसमिति यज्ञ-वेशसम् । करिष्यामि ।
 इति । तम् । अधियत् । होतुम् । सः । अग्निः ।
 अत्रवीत् । न । मयि । आमम् । होष्यसि । इति । तम् ।
 धानाभिः । अश्रीणात् (१) । तम् । शृतम् । भूतम् ।
 अजुहोत् । यत् । धानाभिः । हारियोजनमिति हारि-
 योजनम् । श्रीणार्ति । शृतत्वायेति शृत-त्वार्य । शृतम् ।
 एव । एनम् । भूतम् । जुहोति । बहीभिः । श्रीणाति ।
 एतावतीः । एव । अस्य । अमुष्मिन् । लोके । कामदुघा
 इति काम-दुर्घाः । भवन्ति । अथो इति । खलु । आहुः ।
 एताः । वै । इन्द्रस्य । पृश्नयः । कामदुघा इति काम-
 दुर्घाः । यत् । हारियोजनीरिति हारि-योजनीः । इति ।

तस्मात् । ब॒ह्वीभिः । श्र॒णीयात् । ऋ॒क्सा॒मे इत्यृक्-
 सा॒मे । वै । इन्द्र॑स्य । ह॒री इति॑ । सो॒मपा॒नावि॒ति॑ सोम-
 पा॒नौ । तयोः । प॒रि॒धय॑ इति॑ परि-धयः । आ॒धान-
 मित्या॑-धा॒नम् । यत् । अ॒प्र॒हृत्ये॒त्यप्र-हृत्य॑ । प॒रि॒धीनि॑ति
 परि-धीन् । जु॒हुयात् । अ॒न्तरा॑धा॒नाभ्या॒मित्यन्तः-आ॒धा-
 ना॒भ्याम् (२) । घा॒सम् । प्रेति॑ । य॒च्छेत् । प्र॒हृत्येति॑
 प्र-हृत्य॑ । प॒रि॒धीनि॑ति॑ परि-धीन् । जु॒होति॑ । नि॒रा॒धा॒ना-
 भ्या॒मिति॑ निः-आ॒धा॒नाभ्या॒म् । ए॒व । घा॒सम् । प्रेति॑ ।
 य॒च्छन्ति॑ । उ॒न्नेते॒त्युत्-ने॒ता । जु॒होति॑ । या॒तया॑मेति॑ या॒त-
 या॒मा । इ॒व । हि । ए॒तर्हि॑ । अ॒ध्वर्युः । स्व॒गा॒कृत॑ इति॑
 स्व॒गा-कृतः । यत् । अ॒ध्वर्युः । जु॒हुयात् । यथा॑ । वि॒मु-
 क्त॑मि॒तिवि-मु॒क्तम् । पु॒नः । यु॒ना॒क्ति॑ । ता॒दृक् । ए॒व । तत् ।
 शी॒र्षन् । अ॒धि॒नि॒धा॒येत्यधि-नि॒धाय॑ । जु॒होति॑ । शी॒र्षतः ।
 हि । सः । स॒म॒भ॒वा॒दिति॑ स॒म-अ॒भ॒वत् । वि॒क्र॒म्येति॑ वि-
 क्र॒म्य॑ । जु॒होति॑ । वि॒क्र॒म्येति॑ वि-क्र॒म्य॑ । हि । इन्द्रः ।
 वृ॒त्रम् । अ॒हन् । स॒मृ॒द्ध्या॑ इति॑ स॒म-ऋ॒द्ध्यै । प॒शवः ।
 वै । हा॒रि॒यो॒जनी॑रिति॑ हा॒रि-यो॒जनीः । यत् । सं॒भि-
 न्या॑दिति॑ सं-भि॒न्यात् । अ॒ल्पाः (३) । ए॒नम् ।
 प॒शवः । भु॒ञ्जन्तः । उ॒पेति॑ । ति॒ष्ठेरन् । यत् । न । सं॒भि-
 न्या॑दिति॑ सं-भि॒न्यात् । ब॒हवः । ए॒नम् । प॒शवः । अ॒भु-

(भाप्रयणादीनां पुनर्ग्रहकथनम्)

अन्तः । उपेति । तिष्ठेरन् । मनसा । समिति । बाधते ।
 उभयम् । करोति । बहवः । एव । एनम् । पशवः ।
 भुञ्जतः । उपेति । तिष्ठन्ते । उन्नेतरीत्युत्-नेतरि । उप-
 ह्वमित्युप-ह्वम् । इच्छन्ते । यः । एव । तत्र । सोम-
 पीथ इति सोम-पीथः । तम् । एव । अवेति । रुन्धते ।
 उत्तरवेद्यामित्युत्तर-वेद्याम् । नीति । वपति । पशवः ।
 वै । उत्तरवेदिरित्युत्तर-वेदिः । पशवः । हारियोजनीरिति
 हारि-योजनीः । पशुषु । एव । पशून् । प्रतीति । स्थाप-
 यन्ति (४) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

ग्रहान्वा अनु प्रजाः पशवः प्र जायन्त उपाश्व
 तर्यामावजावयः शुक्रामन्थिनौ पुरुषा ऋतुग्रहानेक-
 शफा आदित्यग्रहं गाव आदित्यग्रहो भूयिष्ठाभिऋ-
 ग्भिर्गृह्यते तस्माद्गावः पशूनां भूयिष्ठा यत्रिरु-
 पाश्वु हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्धौ त्रीनजा जन-
 यत्यथावयो भूयसीः पिता वा एष्यदाग्रयणः पुत्रः

कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कलशाद्गृहीयाद्यथा
 पिता (१) पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तद्य-
 त्कलशा उपदस्येदाग्रयणाद्गृहीयाद्यथा पुत्रः पितरं
 क्षित उपधावति तादृगेव तदात्मा वा एष यज्ञस्य
 यदाग्रयणो यद्ग्रहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणा-
 द्गृहीयादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोत्यविज्ञातो वा
 एष गृह्यते यदाग्रयणः स्थाल्या गृह्णाति वायव्येन
 जुहोति तस्मात् (२) गर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महाऽव-
 भूथमव यन्ति परा स्थालीरस्यन्त्युद्वायव्यानि
 हरन्ति तस्मात्त्रियं जातां पराऽस्यन्त्युत्पुमांसः
 हरन्ति यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस आहरति तादृ-
 गेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा वस्यस आहत्य प्राऽऽहं
 तादृगेव तद्यत्सादयति यथा वस्यस उपनिधायप-
 क्रामति तादृगेव तद्यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा
 क्रियते शिथिलं तद्यद्वा तद्दृढं पुरस्तादुपयामा
 यजुषा गृह्यन्त उपरिष्ठादुपयामा ऋचा यज्ञस्य
 धृत्यै (३)

(यथा पिता तस्मादपक्रामति तादृगेव

तद्यदृष्टादेश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

प्रपा ६ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।
 (भाग्यनाम्नीनां पुनर्ग्रहकथनम्)
 (अथ षष्ठाष्टके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

ग्रहान् । वै । अन्विति । प्रजा इति प्र-जाः । पशवः ।
 प्रेति । जायन्ते । उपाश्वन्तर्यामावित्युपाशु-अन्तर्यामौ ।
 अजावय इत्यजा-अवयः । शुक्रामन्थिनाविति शुक्रा-
 मन्थिनौ । पुरुषाः । ऋतुग्रहानित्यृतु-ग्रहान् । एकशफा
 इत्येक-शफाः । आदित्यग्रहमित्यादित्य-ग्रहम् । गावः ।
 आदित्यग्रह इत्यादित्य-ग्रहः । भूर्यिष्ठाभिः । ऋग्भिरि-
 त्यृक्-भिः । गृह्यते । तस्मात् । गावः । पशूनाम् ।
 भूर्यिष्ठाः । यत् । त्रिः । उपाशुमित्युप-अशुम् । हस्तेन ।
 विगृह्णातीति वि-गृह्णाति । तस्मात् । द्वौ । त्रीन् । अजा ।
 जनयति । अथ । अवयः । भूर्यसीः । पिता । वै । एषः ।
 यत् । आग्रयणः । पुत्रः । कलशः । यत् । आग्रयणः ।
 उपदस्येदित्युप-दस्येत् । कलशात् । गृह्णीयात् । यथा ।
 पिता (१) । पुत्रम् । क्षितः । उपधावतीत्युप-धावति ।
 तादृक् । एव । तत् । यत् । कलशः । उपदस्येदित्युप-
 दस्येत् । आग्रयणात् । गृह्णीयात् । यथा । पुत्रः । पितरम्
 क्षितः । उपधावतीत्युप-धावति । तादृक् । एव । तत् ।
 आत्मा । वै । एषः । यज्ञस्य । यत् । आग्रयणः । । यत् ।
 ग्रहः । वा । कलशः । वा । उपदस्येदित्युप-दस्येत् । आग्र-

यणात् । गृह्णीयात् । आत्मनः । एव । अधीति । यज्ञम् ।
 निरिति । करोति । अविज्ञात् इत्यवि—ज्ञातः । वै । एषः ।
 गृह्यते । यत् । आग्रयणः । स्थाल्या । गृह्णाति । वायव्येन ।
 जुहोति । तस्मात् (२) । गर्भेण । अविज्ञातेनेत्यवि—ज्ञातेन ।
 ब्रह्महेति ब्रह्म—हा । अद्विभूथनित्यव—भूथम् । अवेति । यन्ति ।
 पेरिति । स्थालीः । अत्यन्ति । उदिति । वायव्यानि । हरन्ति ।
 तस्मात् । द्वियम् । जाताम् । पेरिति । अत्यन्ति ।
 उदिति । पुमांश्चम् । हरन्ति । यत् । पुरोरुचनिति पुरः—
 रुचम् । आर्ह । यथा । वस्यते । आहरतीत्या—हरति ।
 तादृक् । एवात्तत् । यत् । ग्रहम् । गृह्णाति । यथा । वस्यते ।
 आहृत्ये त्या—हृत्य । प्रेति । आर्ह । तादृक् । एव । तत् ।
 यत् । तादयति । यथा । वस्यते । उपनिषायेत्युप—
 निषाय । अपक्रानती त्यप—क्रानति । तादृक् । एव । तत् ।
 यत् । वै । यज्ञस्य । तान्ना । यजुषा । क्रियते । शिथिलम् ।
 तत् । यत् । ऋचा । तत् । इवम् । पुरस्तादुपयाना इति
 पुरस्तात्—उपयानाः । यजुषा । गृह्यन्ते । उपरिष्टादुपयाना
 इत्युपरिष्टात्—उपयानाः । ऋचा । यज्ञस्य । धृत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

पञ्चमपाठके इदानींऽनुवाकः ॥ ३० ॥

प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
 पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति
 पराङ्गि व हासौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्ते
 इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव ह्ययं
 लोकः प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि
 पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः परा भवन्ति
 यानि पुनः (१) प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः
 पुनरा भवन्ति प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि
 यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः
 पशवोऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते
 तान्यनु ग्राम्याः पशवो ग्राममुपावयन्ति यो वै
 ग्रहाणां निदानं वेदं निदानवान्भवत्याज्यमित्युक्थं
 तद्वै ग्रहाणां निदानं यदुपाशु शसति तत्
 (२) उपाश्वन्तर्यामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणा-
 मेतद्वै ग्रहाणां निदानं य एवं वेदं निदानवान्भवति
 यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेदं प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनै-
 जीयते स्थालीभिरन्ये ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य
 एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेदं प्र प्रजया

पशुभिर्मिथुनैर्जायत इन्द्रस्त्वष्टुः सोममग्नीषिहा-
 ऽपिवत्स विष्वङ् (३) व्याच्छेत्स आत्मन्नारमणं
 नाविन्दत्स एताननुसवनं पुरोडाशानपश्यत्तान्निर-
 वपत्तैर्वै स आत्मन्नारमणमकुरुत तस्मादनुसवनं
 पुरोडाशा निरुप्यन्ते तस्मादनुसवनं पुरोडाशानां
 प्रश्नीयादत्सन्नेवाऽऽरमणं कुरुते नैनः सोमोऽति
 पवते ब्रह्मवादिनो वदन्ति नर्चा न यजुषा पङ्क्ति-
 राप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमिति धानाः
 करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्ति-
 राप्यते तद्यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् (४) ॥

(भवन्ति यानि पूनः शःसति तद्विष्वङ्कं चतुर्दश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकदशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्रायाऽऽयुर्वै यज्ञेन सुवर्गायेन्द्रो मरुद्भिरदिदितिरन्तर्यामपात्रेण
 प्राण उपाशुपात्रेणेन्द्रो वृत्रमहन्तस्य ग्रहान्वै प्रान्यानि पात्राप्येकादश ॥ ११ ॥

इन्द्रो वृत्राय पुनर्ऋतुनाऽऽह मिथुनं पञ्चवो नेष्टुः परतीमुपाश्व-
 न्तर्यामयोद्विचैत्वारिश्व ॥ ४२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

प्रेति । अन्यानि । पात्राणि । युज्यन्ते । न । अन्यानि ।
यानि । पराचीनानि । प्रयुज्यन्त इति प्र-युज्यन्ते । अमुम् ।
एव । तैः । लोकम् । अभीति । जयति । पराङ् । इव ।
हि । असौ । लोकः । यानि । पुनः । प्रयुज्यन्त इति
प्र-युज्यन्ते । इमम् । एव । तैः । लोकम् । अभीति ।
जयति । पुनः पुनरिति पुनः-पुनः । इव । हि । अयम् ।
लोकः । प्रेति । अन्यानि । पात्राणि । युज्यन्ते । न ।
अन्यानि । यानि । पराचीनानि । प्रयुज्यन्त इति प्र-युज्यन्ते ।
तानि । अन्विति । ओर्षधयः । परेति । भवन्ति । यानि ।
पुनः (१) । प्रयुज्यन्त इति प्र-युज्यन्ते । तानि ।
अन्विति । ओर्षधयः । पुनः । एति । भवन्ति । प्रेति ।
अन्यानि । पात्राणि । युज्यन्ते । न । अन्यानि । यानि ।
पराचीनानि । प्रयुज्यन्त इति प्र-युज्यन्ते । तानि ।
अन्विति । आरण्याः । पशवः । अरण्यम् । अपेति ।
यन्ति । यानि । पुनः । प्रयुज्यन्त इति प्र-युज्यन्ते ।
तानि । अन्विति । ग्राम्याः । पशवः । ग्रामम् । उपाव-
यन्तीत्युप-अवयन्ति । यः । वै । ग्रहाणाम् । निदानमिति
नि-दानम् । वेद । निदानवानिति निदान-वान् । भवति ।

आज्यम् । इति । उक्थम् । तत् । वै । ग्रहाणाम् । ^{शीषहा-}
 नमिति नि-दानम् । यत् । उपाश्वित्युप-^{मारु-}
 शंसति । तत् (२) । उपाश्वन्तयभियोरित्यु-^{निगु-}
 अन्तर्यामयोः । यत् । उच्चैः । तत् । इतरेषाम् । ग्रहाणाम् ।
 एतत् । वै । ग्रहाणाम् । निदानमिति नि-दानम् । यः ।
 एवम् । वेद । निदानवानिति निदान-वान् । भवति ।
 यः । वै । ग्रहाणम् । मिथुनम् । वेद । प्रेति । प्रजयेति
 प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः । मिथुनैः । जायते ।
 स्थालीभिः । अन्ये । ग्रहाः । गृह्यन्ते । वायव्यैः । अन्ये ।
 एतत् । वै । ग्रहाणाम् । मिथुनम् । यः । एवम् । वेद ।
 प्रेति । प्रजयेति प्र-जया । पशुभिरिति पशु-भिः ।
 मिथुनैः । जायते । इन्द्रः । त्वष्टुः । सोमम् ।
 अभीषहेत्याभि-सहा । अपिबत् । सः । विष्वङ् (३) ।
 वीति । आर्छत् । सः । आत्मन् । आर-
 मणमित्या-रमणम् । न । अविन्दत् । सः । एतान् ।
 अनुसवनमित्यनु-सवनम् । पुरोडाशान् । अपश्यत् । तान् ।
 निरिति । अवपत् । तैः । वै । सः । आत्मन् । आरमण-
 मित्या-रमणम् । अकुरुत् । तस्मात् । अनुसवनमित्यनु-
 सवनम् । पुरोडाशाः । निरिति । उप्यन्ते । तस्मात् ।
 अनुसवनमित्यनु-सवनम् । पुरोडाशानाम् । प्रेति । अश्वी-

प्रपा०६अनु०१] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(दक्षिणाहोमऋधनम्)

यात् । आत्मन् । एव । आरमणमित्या—रमणम् । कुरुते ।
 न । एनम् । सोमः । अतीति । पवते । ब्रह्मवादिन इति
 ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । न । ऋचा । न । यजुषा ।
 पङ्क्तिः । आप्यते । अर्थ । किम् । यज्ञस्य । पाङ्क्तत्व-
 मिति पाङ्क्त—त्वम् । इति । धानाः । करम्भः । परिवाप
 इति परि—वापः । पुरोडाशः । पयस्या । तेन । पङ्क्तिः ।
 आप्यते । तत् । यज्ञस्य । पाङ्क्तत्वमिति पाङ्क्त-
 त्वम् (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

सुवर्गाय वा एतानि लोकार्य हूयन्ते यद्वाक्षि-
 णानि द्वाभ्यः । गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः

प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाऽऽक्रमते
 सदोऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सौरीभ्या-
 मृगभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति
 नयवस्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभि-
 नीत्यै दिवं गच्छ सुवःपतेति हिरण्यम् (१) हुत्वो-
 द्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति रूपेण वो रूपम-
 भ्यैमीत्याह रूपेण ह्यासाः रूपमभ्यैति यद्विरण्येन
 तुथोवो विश्ववेदा वि भजत्वित्याह तुथो हं स्म वै
 विश्ववेदा देवानां दक्षिणा वि भजति तेनैवैना वि
 भजत्येतत्तं अग्ने राधः (२) ऐति सोमच्युताभि-
 र्याह सोमच्युतः ह्यस्य राध ऐति तन्मित्रस्य पथा
 नयेत्याह शान्त्या ऋतस्य पथा प्रेतं चन्द्रदक्षिणा
 इत्याह सत्यं वा ऋतः सत्येनैवैना ऋतेन वि भजति
 यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह यज्ञस्य ह्येताः
 पथा यन्ति यदक्षिणा ब्राह्मणमद्य राध्यासम् (३)
 ऋषिमार्षेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः
 शुश्रुवान्तस्मादेवमाह वि सुवः पश्य व्यन्तरिक्ष-
 मित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति यतस्व सदस्यै-
 रित्याह मित्रत्वायास्मदात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः
 प्रदातारमा विशतेत्याह वयमिह प्रदातारः स्मोऽस्मा

प्रपा० ६ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(दक्षिणाहोमकथनम्)

नमुत्र मधुमतीरा विशतेति (४) वावैतदाह
 हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ता-
 द्दत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या अग्नीधेददात्यग्नि-
 मुखानेवर्तून्प्रीणाति ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै होत्रे
 ददात्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्दोताऽऽत्मानमेव
 यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्धयति (५) ॥

[हिरण्यश्राधो राध्यासं मधुमतीः विशतेत्यष्टानिऽशच्च ।]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

सुवर्गायेति सुवः-गार्य । वै । एतानि । लोकार्य ।
 ह्यन्ते । यत् । दक्षिणानि । द्वाभ्याम् । गार्हपत्य इति
 गार्ह-पत्ये । जुहोति । द्विपादिति द्वि-पात् । यजमानः ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । आग्नीध्र इत्याग्नि-इध्रे ।
 जुहोति । अन्तरिक्षे । एव । एति । क्रमते । सदेः । अभि ।
 एति । एति । सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । एनम् ।

लो॒कम् । ग॒म॒य॒ति॒ । सौ॒री॒भ्या॒म् । ऋ॒ग॒भ्या॒मित्यृ॒क्—भ्या॒म् ।
 गा॒र्ह॑प॒त्य इति॒ गा॒र्ह॑—प॒त्ये । जु॒हो॒ति॒ । अ॒मु॒म् । ए॒व ।
 ए॒न॒म् । लो॒क॒म् । स॒मा॒रो॒ह॒य॒तीति॑ स॒म्—आ॒रो॒ह॒य॒ति॒ ।
 न॒य॑व॒त्येति॒ न॒य॑—व॒त्या । ऋ॒चा । आ॒धी॒ध्र इत्या॒ग्नि—इ॒ध्रे ।
 जु॒हो॒ति॒ । सु॒व॒र्ग॒स्येति॑ सु॒वः—ग॒स्य॑ । लो॒क॒स्य॑ । अ॒भि॒नी॒त्या
 इत्य॒भि—नी॒त्यै । दि॒व॒म् । ग॒च्छ॒ । सु॒वः । प॒त॒ । इति॑ ।
 हि॒र॒ण्य॒म् (१) । हु॒त्वा । उ॒दि॒ति॑ । गृ॒ह्णा॒ति॒ । सु॒व॒र्ग॒मि॒ति॑
 सु॒वः—ग॒म् । ए॒व । ए॒न॒म् । लो॒क॒म् । ग॒म॒य॒ति॒ । रू॒पे॒र्ण॑ ।
 वः । रू॒प॒म् । अ॒भि॒ । ए॒ति॑ । ए॒मि॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । रू॒पे॒र्ण॑ ।
 हि॒ । आ॒सा॒म् । रू॒प॒म् । अ॒भि॒ । ए॒ति॑ । ए॒ति॑ । य॒त् ।
 हि॒र॒ण्ये॒न । तु॒थः । वः । वि॒श्व॒वे॒दा इति॑ वि॒श्व—वे॒दाः ।
 वी॒ति॑ । भ॒ज॒तु॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । तु॒थः । ह॒ । स्म॒ । वै ।
 वि॒श्व॒वे॒दा इति॑ वि॒श्व—वे॒दाः । दे॒वा॒ना॒म् । दक्षि॑णाः । वी॒ति॑ ।
 भ॒ज॒ति॒ । ते॒न॑ । ए॒व । ए॒नाः॑ । वी॒ति॑ । भ॒ज॒ति॒ । ए॒त॒त् ।
 ते॒ । अ॒ग्ने॒ । रा॒धः (२) । ए॒ति॑ । ए॒ति॒ । सो॒म॒च्यु॒त॒मि॒ति॒ सो॒म—
 च्यु॒त॒म् । इति॑ । आ॒ह॒ । सो॒म॒च्यु॒त॒मि॒ति॒ सो॒म—
 च्यु॒त॒म् । हि॒ । अ॒स्य॑ । रा॒धः॑ । ए॒ति॑ । ए॒ति॑ । त॒त् ।
 मि॒त्र॒स्य॑ । प॒था॒ । न॒य॒ । इति॑ । आ॒ह॒ । शा॒न्त्यै॑ । ऋ॒त॒स्य॑ ।
 प॒था॒ । प्रे॒ति॑ । इ॒त् । च॒न्द्र॒दक्षि॑णा इति॑ च॒न्द्र—दक्षि॑णाः ।
 इति॑ । आ॒ह॒ । स॒त्य॒म् । वै । ऋ॒त॒म् । स॒त्ये॒न॑ । ए॒व ।

प्रपा० ६ अनु० १]
(दक्षिणाहोमकथनम्)

ए॒नाः । ऋ॒तेन॑ । वी॒ति । भ॒ज॒ति । य॒ज्ञस्य॑ । प॒था ।
 सु॒वि॒ता । न॒र्यन्तीः॑ । इति॑ । आ॒ह । य॒ज्ञस्य॑ । हि । ए॒ताः ।
 प॒था । यन्ति॑ । यत् । दक्षि॑णाः । ब्रा॒ह्मण॑म् । अ॒व ।
 रा॒ध्या॒सम् (३) । ऋषि॑म् । आ॒र्षे॒यम् । इति॑ । आ॒ह ।
 एषः॑ । वै । ब्रा॒ह्मणः॑ । ऋषिः॑ । आ॒र्षे॒यः । यः । शुश्रु॑-
 वान् । तस्मात् । ए॒वम् । आ॒ह । वी॒ति । सु॒वः । पश्य॑ ।
 वी॒ति । अ॒न्तरि॑क्षम् । इति॑ । आ॒ह । सु॒वर्ग॑मिति॑ सु॒वः-
 गम् । ए॒व । ए॒नम् । लो॒कम् । ग॒म॒य॒ति । यत॑स्व ।
 स॒दस्यैः॑ । इति॑ । आ॒ह । मि॒त्र॒त्वाये॑ति॑ मि॒त्र-त्वाय॑ । अ॒स्म-
 द्वा॒त्रा इत्य॑स्मत्-दा॒त्राः । दे॒वत्रे॑ति॑ दे॒व-त्रा॑ । ग॒च्छ॒त ।
 मधु॑मती॒रिति॑ मधु॑-मतीः । प्र॒दा॒ता॒र॒मिति॑ प्र-दा॒ता॒र॒म् ।
 एति॑ । वि॒श॒त । इति॑ । आ॒ह । व॒यम् । इह॑ । प्र॒दा॒ता॒र॒ इति॑
 प्र-दा॒ता॒रः । स्मः । अ॒स्मान् । अ॒मुत्र॑ । मधु॑मती॒रिति॑
 मधु॑-मतीः । एति॑ । वि॒श॒त । इति॑ (४) । वाव ।
 ए॒तत् । आ॒ह । हि॒र॒ण्य॑म् । द॒दा॒ति । ज्योतिः॑ । वै । हि॒र-
 ण्य॑म् । ज्योतिः॑ । ए॒व । पु॒रस्ता॑त् । ध॒त्ते । सु॒वर्ग॑स्येति॑
 सु॒वः-ग॑स्य । लो॒कस्य॑ । अ॒नुर॑व्यात्या॒ इत्यनु॑-ख्या॒त्यै ।
 अ॒ग्नी॒ध इत्य॑ग्नि-इधे॑ । द॒दा॒ति । अ॒ग्नि॑मु॒खा॒नित्य॑ग्नि-
 मु॒खा॒न् । ए॒व । ऋ॒तून् । प्री॒णा॒ति । ब्र॒ह्मणे॑ । द॒दा॒ति ।
 प्र॒सू॒त्या इति॑ प्र-सू॒त्यै । हो॒त्रे । द॒दा॒ति । आ॒त्मा । वै ।

एषः । यज्ञस्य । यत् । होता । आत्मानम् । एव ।
यज्ञस्य । दक्षिणाभिः । समिति । अर्धयति (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

समिष्टयजूर्षि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै
यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति
यदतिकरोति यन्नापि करोति तदेव तैः प्रीणाति
नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः
समितो यावानेव यज्ञस्तं प्रीणाति षड्ऋग्मियाणि
जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति त्रीणि
यजूर्षि (१) त्रय इमे लोका इमानेव
लोकान्प्रीणाति यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं
गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योनिं
गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमयत्येष ते यज्ञो
यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव
वीर्यं दधाति वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं
पप्रच्छ यत्सृञ्जयान्बहुयाजिनोऽयीयजो यज्ञे

प्रभा० [अनु० २] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(समिष्टयजुर्होमकथनम्)

(२) य॒ज्ञं प्रत्यतिष्ठि॒पा३ य॒ज्ञप॒ता३ वि॒ति स
 हो॒वाच य॒ज्ञप॒तावि॒ति स॒त्याद्वै सृ॒ञ्जयाः॒ परा
 बभू॒वुरि॒ति हो॒वाच य॒ज्ञे वाव य॒ज्ञः प्र॒तिष्ठा॒प्य
 आसी॒द्यज॑मान॒स्याप॑राभा॒षाये॒ति दे॒वा गा॒तुवि॒दो
 गा॒तुं वि॒त्त्वा गा॒तु मि॒तेत्या॑ह य॒ज्ञ ए॒ष य॒ज्ञं प्र॒ति
 ष्ठा॒पय॒ति य॑ज॒मान॒स्याप॑राभा॒वाय (३) ॥
 (यजू॑षि य॒ज्ञ एक॑चत्वारि॒ंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

स॒मि॒ष्टय॒जू॒षी॒ति समि॒ष्ट-य॒जू॒षि । जु॒हो॒ति ।
 य॒ज्ञस्य॑ । स॒मि॒ष्ट्या इति॑ स॒म्-इ॒ष्ट्यै । यत् । वै । य॒ज्ञस्य॑ ।
 कू॒रम् । यत् । वि॒लि॒ष्टमि॒ति वि-लि॒ष्टम् । यत् ।
 अ॒त्येती॒त्यति-एति॑ । यत् । न । अ॒त्येती॒त्यति-एति॑ ।
 यत् । अ॒ति॒क॒रोती॒त्यति-क॒रोति॑ । यत् । न । अ॒पीति॑ ।
 क॒रोति॑ । तत् । ए॒व । तैः । प्री॒णाति॑ । न॒व । जु॒हो॒ति ।
 न॒व । वै । पुरु॑षे । प्रा॒णा इति॑ प्र-अ॒नाः । पुरु॑षेण ।
 य॒ज्ञः । सं॒मित इति॑ सं-मि॒तः । या॒वान् । ए॒व । य॒ज्ञः ।

तम् । प्रीणाति । षट् । ऋग्मियाणि । जुहोति । षट् ।
 वै । ऋतवः । ऋतून् । एव । प्रीणाति । त्रीणि ।
 यजूंषि (१) । त्रयः । इमे । लोकाः । इमान् । एव ।
 लोकान् । प्रीणाति । यज्ञ । यज्ञम् । गच्छ । यज्ञपतिमिति
 यज्ञ-पतिम् । गच्छ । इति । आह । यज्ञपतिमिति
 यज्ञ-पतिम् । एव । एनम् । गमयति । स्वाम् ।
 योनिम् । गच्छ । इति । आह । स्वाम् । एव । एनम् ।
 योनिम् । गमयति । एषः । ते । यज्ञः । यज्ञपत इति
 यज्ञ-पते । सहस्रकवाक इति सहस्रक-वाकः । सुवीर
 इति सु-वीरः । इति । आह । यजमाने । एव । वीर्यम् ।
 दधाति । वाशिष्ठः । ह । सात्यहव्य इति सात्य-हव्यः ।
 देवभागमिति देव-भागम् । पप्रच्छ । यत् । सृञ्ज्यान् ।
 बहुयाजिन इति बहु-याजिनः । अयीयजः । यज्ञे (२) ।
 यज्ञम् । प्रतीति । अतिष्ठिपा ३ः । यज्ञपता ३वीति यज्ञ-
 पता ३उ । इति । सः । ह । उवाच । यज्ञपताविति यज्ञ-
 पतौ । इति । सत्यात् । वै । सृञ्ज्याः । परेति । बभूवुः ।
 इति । ह । उवाच । यज्ञे । वाव । यज्ञः । प्रतिष्ठाप्य
 इति प्रति-स्थाप्यः । आसीत् । यजमानस्य । अपराभा-
 वायेत्यपरा-भावाय । इति । देवाः । गातुविद इति गातु-
 विदः । गातुम् । पित्वा । गातुम् । इत् । इति । आह ।

प्रपा० ६ अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अथ भृथयजुर्होमकथनम्)

यज्ञे । एव । यज्ञम् । प्रतीति । स्थापयति । यजमानस्य ।

अपराभावायेत्यपरा-भावाय (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
पष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ षष्ठाष्टके पष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

अवभृथयजूषि जुहोति यदेवार्वाचीनमेकहाय-
नादेनः करोति तदेव तैरव यजतेऽर्षोऽवभृथमवै-
त्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते वर्त्यना
वा अन्वित्य यज्ञरक्षांसि जिघांसन्ति साज्जा
प्रस्तोताऽन्वैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै
त्रिनिधनमुपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो
रक्षांसि (१) अप हन्ति पुरुषः पुरुषो निधन-
मुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्या
उरुःहि राजा वरुणश्चकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै शतं ते
राजन्निषजः सहस्रमित्याह जेषजमेवास्यै करोत्य-
भिष्टितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि
तिष्ठति बहिरभि जुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या अथो
अग्निवत्येव जुहोत्यपबर्हिषः प्रयाजान् (२)
यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मु-

अत्याज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरैति
 वरुणं यजति वरुणपाशादेवैनं मुञ्चत्यर्थावरुणौ
 यजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्यर्षवर्हिषावनू-
 याजौ यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशा-
 न्मुञ्चति चतुरं प्रयाजान्यजति द्वावनूयाजौ षट्सं
 पद्यन्ते षड्वा ऋतवः (३) ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठ-
 त्यवभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमव
 यजते समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरित्याह समुद्रे ह्यन्तर्व-
 रुणः सं त्वा विशन्त्वोर्षधीरुताऽऽप इत्याहाद्भिरेवै-
 नमोर्षधीभिः सम्यञ्चं दधाति देवीराप एष वो गर्भ
 इत्याह यथायजुरेवैतत्पशवो वै (४) सोमो
 यद्भिन्दूनां भक्षयेत्पशुमान्त्स्याद्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद्यन्न
 भक्षयेदपशुः स्यान्नैनं वरुणो गृह्णीयादुपस्पृश्यमेव
 पशुमान्भवति नैनं वरुणो गृह्णाति प्रतियुतो वरु-
 णस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यतेऽप्रती-
 क्षमा यन्ति वरुणस्यान्तर्हित्या एधोऽस्येधिषीमही-
 त्याह समिधैवाग्निं नमस्यन्त उपायन्ति तेजोऽसि तेजो
 मयि धेहीत्याह तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते (५)

(रक्षाऽसि प्रयाजानूतवो वै नमस्यन्तो द्वादश च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठक तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

प्रपा० ३ अनु० ३] कुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अवभृथयजुर्होमकथनम्)

(अथ षड्भाषके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

अवभृथयजूषीत्यवभृथयजूषि । जुहोति । यत् ।
 एव । अर्वाचीनम् । एकहायनादित्येकहायनात् । एनः ।
 करोति । तत् । एव । तैः । अवेति । यजते । अपः ।
 अवभृथमित्यवभृथम् । अवेति । एति । अप्स्वित्यप्सु ।
 वै । वरुणः । साक्षादिति स-अक्षात् । एव । वरुणम् ।
 अवेति । यजते । वर्त्मना । वै । अन्वित्येत्यनु-इत्य ।
 यज्ञम् । रक्षांसि । जिघांसन्ति । साम्ना । प्रस्तो-
 तेति । प्र-स्तोता । अन्वैवतीत्यनु-अवेति । साम् । वै ।
 रक्षोहेति । रक्षः-हा । रक्षसाम् । अपहत्या इत्यप-हत्यै ।
 त्रिः । निधनमिति नि-धनम् । उपेति । एति । त्रयः ।
 इमे । लोकाः । एभ्यः । एव । लोकेभ्यः । रक्षांसि ।
 (१) । अपेति । हन्ति । पुरुषः पुरुषः इति पुरुषः-
 पुरुषं । निधनमिति नि-धनम् । उपेति । एति । पुरुषः
 पुरुष इति पुरुषः-पुरुषः । हि । रक्षस्वी । रक्षसाम् ।
 अपहत्या इत्यप-हत्यै । उरुम् । हि । राजा । वरुणः ।
 चकार । इति । आह । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
 शतम् । ते । राजन् । मिषजः । सहस्रम् । इति । आह ।
 भेषजम् । एव । अस्मै । करोति । अभिष्ठित इत्यभि-

स्थितः । वरुणस्य । पाशः । इति । आह । वरुणपा-
 शमिति वरुण-पाशम् । एव । अभीति । तिष्ठति ।
 बर्हिः । अभीति । जुहोति । आहुतीनामित्या-हुतीनाम् ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अथो इति । अग्निवती-
 त्याग्नि-वति । एव । जुहोति । अर्पबर्हिष इत्यर्प-बर्हिषः ।
 प्रयाजानिति प्र-याजान् । यजति । प्रजा इति प्र-जाः ।
 वै । बर्हिः । प्रजा इति प्र-जाः । एव । वरुणपा-
 शादिति वरुण-पाशात् । मुञ्चति । आज्यभागावित्याज्य-
 भागौ । यजति । यज्ञस्य । एव । चक्षुषी इति । न ।
 अन्तः । एति । वरुणम् । यजति । वरुणपाशादिति
 वरुण-पाशात् । एव । एनम् । मुञ्चति । अग्निवरुणा-
 वित्यग्नी-वरुणौ । यजति । साक्षादिति स-अक्षात् । एव ।
 एनम् । वरुणपाशादिति वरुण-पाशात् । मुञ्चति । अर्पब-
 र्हिषावित्यर्प-बर्हिषौ । अनुयाजावित्यनु-याजौ । यजति ।
 प्रजा इति प्र-जाः । वै । बर्हिः । प्रजा इति प्र-जाः ।
 एव । वरुणपाशादिति वरुण-पाशात् । मुञ्चति । चतुरः ।
 प्रयाजानिति प्र-याजान् । यजति । द्वौ । अनुयाजावि-
 यनु-याजौ । षट् । समिति । पद्यन्ते । षट् । वै । ऋतवः ।
 (३) । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठति । अर्बभृथेत्यर्बभृथ ।
 निचङ्कुणेति नि-चङ्कुण । इति । आह । यथोदित-

(अवभृथयजुर्होमकथनम्)

मि॒ति॑ यथा—उ॒दि॒तम् । ए॒व । वरु॑णम् । अ॒वे॒ति॑ । य॒ज॒ते॒ ।
स॒मु॒द्रे॑ । ते । हृ॒द॒यम् । अ॒प्स्वि॒त्यप्—सु॑ । अ॒न्तः॑ । इति॑ ।
आ॒ह॒ । स॒मु॒द्रे॑ । हि । अ॒न्तः॑ । वरु॑णः । स॒मि॒ति॑ । त्वा ।
वि॒श॒न्तु॑ । ओ॒ष॒धीः॑ । उ॒त । आ॒र्षः॑ । इति॑ । आ॒ह॒ । अ॒द्भि॒-
रि॒त्यत्—भिः॑ । ए॒व । ए॒नम् । ओ॒ष॒धीभि॒रि॒त्यो॒षधि—भिः॑ ।
स॒न्व॒ञ्च॑म् । द॒धा॒ति॑ । दे॒वीः॑ । आ॒पः॑ । ए॒षः॑ । वः॑ । गर्भैः॑ ।
इति॑ । आ॒ह॒ । यथा॒य॒जु॒रिति॑ यथा—य॒जुः॑ । ए॒व । ए॒तत् ।
प॒शवः॑ । वै (४) । सो॒षः॑ । यत् । भि॒न्दूना॑म् । भ॒क्ष-
ये॒त् । प॒शु॒मानि॑ति॒ पशु—मान् । स्या॒त् । वरु॑णः । तु ।
ए॒नम् । गृ॒ह्णी॒यात् । यत् । न । भ॒क्षये॑त् । अ॒पशुः॑ । स्या॒त् ।
न । ए॒नम् । वरु॑णः । गृ॒ह्णी॒यात् । उ॒प॒स्पृश्य॑मित्यु॒प-
स्पृश्य॑म् । ए॒व । प॒शु॒मानि॑ति॒ पशु—मान् । भ॒वति॑ । न ।
ए॒नम् । वरु॑णः । गृ॒ह्णा॒ति॑ । प्र॒तियु॑त इति॒ प्र॒ति—यु॑तः ।
वरु॑णस्य । पा॒शाः॑ । इति॑ । आ॒ह॒ । प॒रुण॑पाशा॒दिति॑ वरुण—
पाशा॑त् । ए॒व । नि॒रिति॑ । मु॒च्य॒ते॒ । अ॒प्र॒तीक्ष॑मित्य॒प्र॒ति—
ईक्ष॑म् । ए॒ति॑ । य॒न्ति॑ । वरु॑णस्य । अ॒न्तर्हि॑त्या॒ इत्य॒न्तः—
हित्यै॑ । ए॒र्षः॑ । अ॒सि॑ । ए॒धि॒षी॒महि॑ । इति॑ । आ॒ह॒ । स॒मि-
धे॒ति॑ स॒म्—इ॒धा॑ । ए॒व । अ॒ग्नि॑म् । न॒म॒स्य॒न्तः॑ । उ॒पा॒य॒न्ती-
त्यु॒प—धा॒य॑न्ति । ते॒जः॑ । अ॒सि॑ । ते॒जः॑ । म॒यि॑ । धे॒हि॒ ।

इति । आह । तेजः । पुत्र । आत्मन् । धत्ते (५) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयैतत्तिरीयसंहितापट्टपाठे षष्ठाष्टके
षष्ठमपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(सर षष्ठाध्याये षष्ठमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

स्स्येन देदिमृद्धन्ति रथाक्षेण वि मिमीते यूपं
मिनोति त्रिवृतमेव दज्जं संभृत्य भ्रातृव्याय प्र
हरति स्तृत्यै यदन्तदेदि मिनुयादेवलोकमग्नि जये-
यद्द्विदेदि मनुष्यलोकं देयन्तस्य संयौ मिनोत्युभ-
योर्लोकयोराग्निजित्या उपरसंमितां मिनुयात्पितृलो-
ककामस्य रशनसंमितां मनुष्यलोककामस्य चषाल-
संमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्त्समान्प्रतिष्ठाकामस्य
ये त्रयो मध्यमास्तान्त्समान्पशुकामस्यैतान्वै (१)
अनु पशव उपतिष्ठन्ते पशुमानेव भवति व्यतिषजे-
दितरान्प्रजयैवैर्न पशुभिर्व्यतिषजति यं कामयेत
प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयाद्दुत्तरार्ध्यं
वर्षिष्ठमथ हस्तीयाश्समेषा द्वै गर्तमिद्यस्यैवं मिनोति
ताजकप्र मीयते दक्षिणार्ध्यं वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गका-
मस्याथ हस्तीयाश्समाक्रमणमेव तस्सेतुं यजमानः
कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (२) यदेक-

प्रपां० ६ अनु० ४] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(यूपैकादशिनीकथनम्)

स्मिन्_२यूपे द्वे रशने परि_२व्ययति तस्मादेको द्वे जाये
विन्दते यन्नैकां रशनां द्वोर्यूपयोः परि_२व्ययति
तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते यं कामयेत् स्यस्य
जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत्स्यैवास्य जायते यं
कामयेत् पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्र वेष्टयेत्सु-
मानेवास्य (३) जायतेऽसुरा वै देवान्दक्षिणत
उपानयन्तान्देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपशयस्यो-
पशयत्वं यदक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृव्यापनुत्थै
सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशु-
स्तस्य यजमानः पशुर्यन्न निर्दिशेदार्तिमार्द्धयज-
मानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यमेव (४)
द्वेष्टि तमस्मै पशुं निर्दिशति यदि न द्विष्यादा-
खुस्ते पशुरिति ब्रूयान्न ग्राम्यान्पशून्हिनस्ति नाऽऽर-
ण्यान्प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नाद्येन व्यार्ध्यत
स एतामेकादशिनीमपश्यत्तया वै सोऽन्नाद्यमवा-
रुन्ध यद्दश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्नं विरा-
ड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धे (५) य एकादशः स्तन
एवास्यै स दुह एवैनां तेन वज्रो वा एषा सं मीयते
यदेकादशिनी सेश्वरा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं यज्ञं संमर्दि-

तो॒र्य॒त्पा॒त्नी॒व॒तं॒ मि॒नो॒ति॒ य॒ज्ञ॒स्य॒ प्र॒त्यु॒त्त॒व्यै॒ स॒य॒-
त्वा॒य॒ (६)

(वै सम॑ष्ट्यै पु॒माने॒वास्य॒ यमे॒त्र रु॒न्ध्रे त्रि॒ञ्च॒च्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

स्फ्ये॒न । वे॒दि॒म् । उ॒दि॒ति॒ । ह॒न्ति॒ । र॒था॒क्षे॒णेति॑
रथ—अ॒क्षे॒ण । वी॒ति॒ । मि॒मी॒ते । यूप॑म् । मि॒नो॒ति॒ ।
त्रि॒वृ॒त॒मि॒ति॒ त्रि—वृ॒त॒म् । ए॒व । व॒ज्र॑म् । सं॒भृ॒त्येति॑
सं—भृ॒त्य । भ्रा॒तृ॒व्या॒य । प्रे॒ति॒ । ह॒र॒ति॒ । स्तृ॒त्यै । यत् । अ॒न्त॒-
वे॒दी॒त्य॒न्तः—वे॒दि॒ । मि॒नु॒यात् । दे॒व॒लो॒क॒मि॒ति॒ दे॒व—लो॒क॒म् ।
अ॒भी॒ति॒ । ज॒येत् । यत् । व॒हिर्वे॒दी॒ति॒ व॒हिः—वे॒दि॒ । म॒नु॒ष्य॒-
लो॒क॒मि॒ति॒ म॒नु॒ष्य—लो॒क॒म् । वे॒द्य॒न्त॒स्ये॒ति॒ वे॒दि—अ॒न्त॒स्य॑ ।
सं॒धा॒वि॒ति॒ सं—धौ । मि॒नो॒ति॒ । उ॒भयोः॑ । लो॒कयोः॑ ।
अ॒भि॒जि॒त्या इ॒त्य॒भि—जि॒त्यै । उ॒पर॑संमि॒ता॒मित्यु॑पर—संमि॒ता॒म् ।
मि॒नु॒यात् । पि॒तृ॒लो॒क॒का॒म॒स्ये॒ति॒ पि॒तृ॒लो॒क—का॒म॒स्य॑ ।
र॒श॒न॒सं॒मि॒ता॒मि॒ति॒ र॒श॒न—सं॒मि॒ता॒म् । म॒नु॒ष्य॒लो॒क॒का॒म॒स्ये॒ति॒
म॒नु॒ष्य॒लो॒क—का॒म॒स्य॑ । च॒पा॒ल॒सं॒मि॒ता॒मि॒ति॒ च॒पा॒ल—सं॒मि॒-

(यूपैकादशिनीकथनम्)

ताम् । इन्द्रियकामस्येतीन्द्रिय—कामस्य । सर्वान् । समान् ।
 प्रतिष्ठाकामस्येति प्रतिष्ठा—कामस्य । ये । त्रयः । मध्यमाः ।
 तान् । समान् । पशुकामस्येति पशु—कामस्य । एतान् ।
 वै (१) । अन्विति । पशवः । उपेति । तिष्ठन्ते । पशु-
 मानिति पशु—मान् । एव । भवति । व्यतिषजेदिति
 वि—अतिषजेत् । इतरान् । प्रजयेति प्र—जया । एव ।
 एनम् । पशुभिरिति पशु—भिः । व्यतिषजतीति वि—
 अतिषजति । यं । कामयेत् । प्रमार्युक इति प्र—मार्युकः ।
 स्यात् । इति । गर्तमितमिति गर्त—मितम् । तस्य । मिनु-
 यात् । उत्तरार्ध्यमित्युत्तर—अर्ध्यम् । वर्षिष्ठम् । अर्थ ।
 हसीयाऽसम् । एषा । वै । गर्तमिदिति गर्त—मित् । यस्य ।
 एवम् । मिनोति । ताजक् । प्रेति । मीयते । दक्षिणार्ध्यमिति
 दक्षिण—अर्ध्यम् । वर्षिष्ठम् । मिनुयात् । सुवर्गकामस्येति
 सुवर्ग—कामस्य । अर्थ । हसीयाऽसम् । आक्रमणमित्या—
 क्रमणम् । एव । तत् । सेतुम् । यजमानः । कुरुते । सुवर्गस्येति
 सुवः—गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति सम्—अष्ट्यै (२) ।
 यत् । एकस्मिन् । यूपे । द्वे इति । रशने इति । परिव्य-
 यतीति परि—व्ययति । तस्मात् । एकः । द्वे इति । जाये
 इति । विन्दते । यत् । न । एकांम् । रशनाम् । द्वयोः ।
 यूपयोः । परिव्ययतीति परि—व्ययति । तस्मात् । न ।

एका । द्वौ । पती इति । विन्दते । यम् । कामयेत् । स्त्री ।
 अस्य । जायेत् । इति । उपान्त इत्युप—अन्ते । तस्य ।
 व्यतिषजेदिति वि—अतिषजेत् । स्त्री । एव । अस्य ।
 जायते । यम् । कामयेत् । पुमाञ् । अस्य । जायेत् ।
 इति । आन्तमित्या—अन्तम् । तस्य । प्रेति । वेष्टयेत् ।
 पुमाञ् । एव । अस्य (३) । जायते । असुराः । वै ।
 देवान् । दक्षिणतः । उपेति । अनयन् । ताञ् । देवाः ।
 उपशयेनेत्युप—शयेन । एव । अपेति । अनुदन्त । तत् ।
 उपशयस्येत्युप—शयस्य । उपशयत्वमित्युपशय—त्वम् । यत् ।
 दक्षिणतः । उपशय इत्युप—शयः । उपशय इत्युप—शये ।
 भ्रातृव्यापनुत्या इति भ्रातृव्य—अपनुत्यै । तदे । वै ।
 अन्ये । यूपाः । पशुमन्त इति पशु—मन्तः । अर्थ । उप-
 शय इत्युप—शयः । एव । अपशुः । तस्य । यजमानः ।
 पशुः । यत् । न । निदिशेदिति निः—दिशेत् । आतिम् ।
 एति । ऋच्छेत् । यजमानः । अतौ । ते । पशुः । इति ।
 निरिति । दिशेत् । यम् । द्विष्यात् । यम् । एव (४) ।
 द्वेष्टि । तम् । अस्मै । पशुम् । निरिति । दिशति । यदि ।
 न । द्विष्यात् । आहुः । ते । पशुः । इति । ज्ञूयात् ।
 न । ग्राम्याञ् । पशूञ् । हिजस्ति । न । आरण्याञ् ।
 प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—जाः । असृजत् ।

(पञ्चेकादशिनीकथनम्)

सः । अ॒न्ना॒द्येनेत्य॑न्न—अ॒द्येन॑ । वी॒ति॑ । आ॒र्ध॒य॒त॒ । सः ।
 ए॒ताम् । ए॒का॒द॒शिनी॑म् । अ॒प॒श्य॒त् । त॒या॑ । वै । सः ।
 अ॒न्ना॒द्यमि॒त्य॑न्न—अ॒द्यम् । अ॒वेति॑ । अ॒रु॒न्ध॒ । यत् । द॒श॑ ।
 यू॒पाः । भ॒वन्ति॑ । द॒शाक्ष॑रेति॒ दश॑—अ॒क्ष॒रा॒ । वि॒राडिति॑
 वि—राट् । अ॒न्नम् । वि॒राडिति॑ वि—राट् । वि॒राजेति॑ वि—
 राजा॑ । ए॒व । अ॒न्ना॒द्यमि॒त्य॑न्न—अ॒द्यम् । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे (५) ।
 यः । ए॒का॒द॒शः । स्त॒नः । ए॒व । अ॒स्यै॑ । सः । दु॒हे ।
 ए॒व । ए॒नाम् । तेन॑ । व॒ज्रः॑ । वै । ए॒षां । स॒मिति॑ ।
 मी॒यते॑ । यत् । ए॒का॒द॒शिनी॑ । सा । ई॒श्व॒रा॒ । पु॒रस्ता॑त् ।
 प्र॒त्यञ्च॑म् । य॒ज्ञम् । सं॒म॒दि॒तो॒रिति॑ सं—म॒दि॒तोः॑ । यत् ।
 पा॒त्नी॒व॒तामि॑ति॒ पा॒त्नी—व॒तम् । मि॒नोति॑ । य॒ज्ञस्य॑ ।
 प्र॒तीति॑ । उ॒त्त॑ब्ध्या इत्युत्—स्त॒ब्धै॒ । स॒य॒त्वायेति॑
 स॒य—त्वाय॑ (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः)

प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा अ॑सृ॒जत॑ स रि॒रि॒चानो॑ऽम॒न्यत॑
 स ए॒तामे॑का॒द॒शिनी॑मप॒श्यत्त॒या वै स॑ आ॒यु॑रि॒न्द्रियं॑

वीर्यमात्मन्नधत्त प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो
यजते स एतर्हि रिरिचान इव यदेषैकादशिनी
भवत्यायुरेव तयेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते
प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति
रेतः (१) सौम्येन दधाति प्र जनयति पौष्णेन
बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्म-
णैवास्मै प्रजाः प्र जनयति वैश्वदेवो भवति
वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्मै प्र जनयतीन्द्रिय-
मेवैन्द्रेणाव रुन्धे विशं मारुतेनौजो वलमैन्द्राग्नेन
प्रसवार्य सावित्रो निर्वरुणत्वार्य वारुणो मध्यत
ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति
(२) पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमा लभते वैश्वदेवं
वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तादन्नमद्यत
ऐन्द्रमालभ्यं मारुतमा लभते विड्वै मरुतो
विशमिवास्मा अनु वध्नाति यदि कामयेत योऽवगतः
सोऽर्ष रुध्यतां योऽर्षरुद्धः सोऽर्व गच्छत्वित्यैन्द्रस्य
लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रम्
(३) य एवावगतः सोऽर्ष रुध्यते योऽर्षरुद्धः
सोऽर्व गच्छति यदि कामयेत प्रजा मुह्येयुरिति
पशून्व्यतिपजेत्प्रजा एव मोहयति यदभिवाहतोऽपां

वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयादक्षिणत उदञ्चमा
लभतेऽपवाहतोऽपां प्रजानामवरुणग्राहाय (४) ॥

(रेतो यजमाने दधाति लोक ऐन्द्रं सप्तत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः ।
असृजत् । सः । रिरिचानः । अमन्यत । सं । एताम् ।
एकादशिनीम् । अपश्यत् । तया । वै । सः । आर्युः ।
इन्द्रियम् । वीर्यम् । आत्मन् । अधत् । प्रजा इति
प्र-जाः । इव । खलु । वै । एषः । सृजते । यः ।
यजते । सः । एतहि । रिरिचानः । इव । यत् । एषा ।
एकादशिनी । भवति । आर्युः । एव । तया । इन्द्रियम् ।
वीर्यम् । यजमानः । आत्मन् । धत्ते । प्रेति । एव ।
आग्नेयेन । वापयति । मिथुनम् । सारस्वत्या । करोति ।
रेतः (१) । सौम्येन । दधाति । प्रेति । जनयति ।
पौष्णेन । बार्हस्पत्यः । भवति । ब्रह्म । वै । देवानाम् ।
बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । अस्मै । प्रजा इति प्र-जाः ।

प्रेतिं । जनयति । वैश्वदेव इति वैश्व—देवः । भवति ।
 वैश्वदेव्य इति वैश्व—देव्यः । वै । प्रजा इति प्र—जाः ।
 प्रजा इति प्र—जाः । एव । अस्मै । प्रेतिं । जनयति ।
 इन्द्रियम् । एव । ऐन्द्रणं । अवेति । रुन्धे । विशम् ।
 मारुतेन । ओजः । बलम् । ऐन्द्राग्नेनेत्यैन्द्र—अग्नेन ।
 प्रसवायेति प्र—सवार्यं । सावित्रः । निर्वरुणत्वायेति निर्व-
 रुण—त्वार्यं । वारुणः । मध्यतः । ऐन्द्रम् । एति । लभते ।
 मध्यतः । एव । इन्द्रियम् । यजमाने । दधाति (२) ।
 पुरस्तात् । ऐन्द्रस्य । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । एति ।
 लभते । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । वै । अन्नम् । अन्नम् ।
 एव । पुरस्तात् । धत्ते । तस्मात् । पुरस्तात् । अन्नम् ।
 अद्यते । ऐन्द्रम् । आलभ्येत्या—लभ्यं । मारुतम् । एति ।
 लभते । विट् । वै । मरुतः । विशम् । एव । अस्मै ।
 अन्विति । बध्नाति । यदि । कामयेत । यः । अवगत
 इत्यव—गतः । सः । अपेति । रुध्यताम् । यः । अपरुद्ध
 इत्यप—रुद्धः । सः । अवेति । गच्छतु । इति । ऐन्द्रस्य ।
 लोके । वारुणम् । एति । लभेत । वारुणस्य । लोके ।
 ऐन्द्रम् (३) । यः । एव । अवगत इत्यव—गतः । सः । अपेति ।
 रुध्यते । यः । अपरुद्ध इत्यप—रुद्धः । सः । अवेति ।
 गच्छति । यदि । कामयेत । प्रजा इति प्र—जाः ।

(पाल्नीवतपशुकथनम्)

मुह्येयुः । इति । पशून् । व्यतिषजेदिति वि-अतिषजेत् ।
 प्रजा इति प्र-जाः । एव । मोहयति । यत् । अभि-
 वाहत इत्यभि-वाहतः । अपाम् । वारुणम् । आलभेतेत्या-
 लभेत । प्रजा इति प्र-जाः । वरुणः । गृह्णीयात् ।
 दक्षिणतः । उदञ्चस्व । एति । लभते । अपवाहत इत्यप-
 वाहतः । अपाम् । प्रजानामिति प्र-जानाम् । अवरुणग्रा-
 हायेत्यवरुण-ग्राहाय (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इन्द्रः पत्न्या मनुमयाजयत्तां पर्यग्निरुतामुद-
 सृजत्तया मनुराध्वोद्यत्पर्यग्निरुतं पाल्नीवतमुत्सृजति
 यामेव मनुर्ऋद्धिमाध्वोत्तामेव यजमान ऋद्धोति
 यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठितायज्ञः परा भवति यज्ञं
 पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति यदाज्येन
 पाल्नीवतः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं
 प्रतिष्ठन्तं यजमानोऽनु प्रति तिष्ठतीष्टं वपया
 (१) भवत्यनिष्टं वशयाऽर्थं पाल्नीवतेन प्र

(पाल्नीवतपशुकथनम्)

चरति तीर्थ एव प्र चरत्यर्थो एतर्होवास्य
 यामस्तद्वाष्ट्रो भवति त्वष्टा वै रेतसः सित्तस्य
 रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं पत्नीष्वपि
 सृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति (२) ॥

(वपया पद्मत्रिशङ्ख ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इन्द्रः । पत्निया । मनुम् । अयाजयत् । ताम् ।
 पर्यग्निकृतमिति पर्यग्नि—कृताम् । उदिति । असृजत् ।
 तया । मनुः । आर्धोत् । यत् । पर्यग्निकृतमिति पर्यग्नि—
 कृतम् । पाल्नीवतमिति पाल्नी—वतम् । उत्सृजतीत्युत्—
 सृजति । याम् । एव । मनुः । ऋद्धिम् । आर्धोत् ।
 ताम् । एव । यजमानः । ऋद्धोति । यज्ञस्य । वै ।
 अप्रतिष्ठितादित्यप्रति—स्थितात् । यज्ञः । परेतै । भवति ।
 यज्ञम् । पराभवंन्तमिति परा—भवंन्तम् । यजमानः ।
 अनु । परेतै । भवति । यत् । आज्येन । पाल्नीवतमिति
 पाल्नी—वतम् । सस्थापयतीति सं—स्थापयति । यज्ञस्य ।

(सौम्यचक्रधनम्)

प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । यज्ञम् । प्रतितिष्ठन्तमिति
 प्रति-तिष्ठन्तम् । यजमानः । अनु । प्रतीति । तिष्ठति ।
 इष्टम् । वपया (१) । भवति । अनिष्टम् । वशया ।
 अर्थ । पाल्नीवतेनेति पाल्नी-वतेन । प्रेति । चरति ।
 तीर्थे । एव । प्रेति । चरति । अथो इति । एतहि । एव ।
 अस्य । यामः । त्वाष्ट्रः । भवति । स्वष्टा । वै । रेतसः ।
 सिक्तस्य । रूपाणि । वीति । करोति । तम् । एव ।
 वृषाणम् । पत्नीषु । अपीति । सृजति । सः । अस्मै ।
 रूपाणि । वीति । करोति (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदभिषुण्वन्ति यत्सौम्यो
 भवति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव
 तद्यदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं
 दध्यादक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितृणां दिक्स्वायामेव
 दिशि पितान्निरवदयत उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवत्यो
 वै सौम्यो यदेव साङ्गश्छम्बदृकुर्वन्ति तस्यैव स

शान्तिरव (१) ईक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मान-
 मेव पवयन्ते य आत्मानं न परिपश्येद्वितासुः
 स्यादभिददि कृत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्हात्मानं परिप-
 श्यत्यर्थो आत्मानमेव पवयते यो गतमनाः
 स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरा-
 गतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति
 मर्न पुत्राऽऽत्मन्दाधार (२) न गतमना भवत्यप
 वै तृतीयसवने यज्ञः क्रामतीजानादनीजानमभ्या-
 धावैष्णव्यर्चा वृतस्य यजत्याग्निः सर्वा देवता
 विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञं च दाधारोपाशु यजति
 मिथुनत्वार्य ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं
 युवते वरुणो दुरिष्टं कृतर्हि यज्ञः कं यजमानो भवतीति
 यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते मित्रेणैव (३) यज्ञस्य
 स्विष्टं शनयति वरुणेन दुरिष्टं वाऽऽर्तिमाच्छति
 यजमानो यथा वै लाङ्गलेनोदरां प्रक्षिन्दन्त्येवसृक्तामे
 यज्ञं प्र क्षिन्तो यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते यज्ञायैव
 प्रक्षिन्नाय मृत्यमन्दवांस्यति शान्त्यै यातर्यामानि
 वा पृतस्य छन्दाश्सि य ईजानश्छन्दतामेष रसो
 यद्गशा यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते छन्दाश्स्यैव

(सौम्यचरकधनम्)

पुनरा प्रीणात्ययातयामत्वायाथो छन्दःस्वेव रसं
दधाति (४) ॥

(भवं दाधार मित्रेणैव प्रीणाति पट्चे ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

घ्नन्ति । वै । एतत् । सोमम् । यत् । अभिषुण्वन्तीत्यभि—
सुन्वन्ति । यत् । सौम्यः । भवति । यथा । मृताय ।
अनुस्तरणीमित्यनु—स्तरणीम् । घ्नन्ति । तादृक् । एव । तत् ।
यत् । उत्तरार्ध इत्युत्तर—अर्धे । वा । मध्ये । वा । जुहुयात् ।
देवताभ्यः । समदमिति स—मदम् । दध्यात् । दक्षिणार्ध
इति दक्षिण—अर्धे । जुहोति । एषा । वै । पितृणाम् ।
दिक् । स्वायाम् । एव । दिशि । पितृन् । निरवदयत्
इति निः—अवदयते । उद्गातृभ्य इत्युद्गातृ—भ्यः ।
हरन्ति । सामदेवत्यं इति साम—देवत्यः । वै । सौम्यः । यत् ।
एव । साम्नः । छम्बट्कुर्वन्तीति छम्बट्—कुर्वन्ति । तस्य ।
एव । सः । शान्तिः । अवेति (१) । ईक्षन्ते । पवित्रम् ।
वै । सौम्यः । आत्मानम् । एव । पवयन्ते । यः । आत्मानम् ।
न । परिपश्येदिति परि—पश्येत् । इतासुरितीत—असुः ।

स्यात् । अ॒भि॒द॒दि॒मि॒त्या॒भि—द॒दि॒म् । कृ॒त्वा । अ॒वे॒ति॒ । ई॒क्षे॒त् ।
 तस्मि॑न् । हि । आ॒त्मानं॑म् । प॒रि॒प॒श्य॒ती॒ति॑ परि—
 प॒श्य॒ति॑ । अथो॒ इति॑ । आ॒त्मानं॑म् । ए॒व । प॒व॒य॒ते॒ । यः ।
 ग॒त॒र्म॒ना॒ इति॑ ग॒त—म॒नाः॑ । स्यात् । सः । अ॒वे॒ति॒ । ई॒क्षे॒त् ।
 यत् । मे॒ । म॒नः॑ । प॒रा॒ग॒त॒मि॒ति॑ प॒रा—ग॒त॒म् । यत् ।
 वा । मे॒ । अ॒प॒रा॒ग॒त॒मि॒त्य॒प॒रा—ग॒त॒म् । राज्ञा॑ । सोमे॑न ।
 तत् । व॒यम् । ध॒स्मा॒सु॑ । धा॒र॒या॒म॒सि॑ । इति॑ । म॒नः॑ ।
 ए॒व । आ॒त्म॒न् । दा॒धा॒र (२) । न । ग॒त॒र्म॒ना॒ इति॑
 ग॒त—म॒नाः॑ । भ॒व॒ति॒ । अ॒पे॒ति॑ । वै । तृ॒ती॒य॒स॒व॒न॒ इति॑ तृ॒ती॒य—
 स॒व॒ने॑ । य॒ज्ञः॑ । क्रा॒म॒ति॑ । ई॒जा॒ना॒त् । अ॒नी॒जा॒न॒म् ।
 अ॒भी॒ति॑ । आ॒ग्ना॒वै॒ष्ण॒व्ये॒त्या॒ग्ना—वै॒ष्ण॒व्या॑ । ऋ॒चा ।
 घृ॒त॒स्य॑ । य॒ज॒ति॑ । अ॒ग्निः॑ । स॒र्षीः॑ । दे॒व॒ताः॑ । वि॒ष्णुः॑ ।
 य॒ज्ञः॑ । दे॒व॒ताः॑ । च॒ । ए॒व । य॒ज्ञ॒म् । च॒ । दा॒धा॒र । उ॒पा॒श्वि—
 त्पु॒प—अ॒शु॑ । य॒ज॒ति॑ । मि॒थु॒न॒स्वा॒ये॒ति॑ मि॒थु॒न—स्वा॒यं॑ ।
 ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न॒ इति॑ ब्र॒ह्म—वा॒दि॒नः॑ । व॒द॒न्ति॑ । मि॒त्रः॑ ।
 य॒ज्ञ॒स्य॑ । स्वि॒ष्ट॒मि॒ति॑ सु—इ॒ष्ट॒म् । यु॒व॒ते॒ । व॒रु॒णः॑ । दु॒रि॒ष्ट—
 मि॒ति॑ दुः—इ॒ष्ट॒म् । कं॑ । तं॒हि॑ । य॒ज्ञः॑ । कं॑ । य॒ज॒मा॒नः॑ ।
 भ॒व॒ति॑ । इति॑ । यत् । मै॒त्रा॒व॒रु॒णी॒मि॒ति॑ मै॒त्रा—व॒रु॒णी॒म् ।
 व॒शा॒म् । आ॒ल॒भ॒त॒ इत्या॑—ल॒भ॒ते॒ । मि॒त्रे॒ण॑ । ए॒व (३) ।
 य॒ज्ञ॒स्य॑ । स्वि॒ष्ट॒मि॒ति॑ सु—इ॒ष्ट॒म् । श॒म॒य॒ति॑ । व॒रु॒णे॒न॑ ।

प्रपा० ६ अनु० ८] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अतिप्राहप्रहकथनम्)

दुरिष्टमिति दुः-इष्टम् । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति ।
यजमानः । यथा । वै । लाङ्गलेन । उर्वराम् । प्रभिन्द-
न्तीति प्र-भिन्दन्ति । एवम् । ऋक्सामे इत्यृक्-
सामे । यज्ञम् । प्रेति । भिन्तः । यत् । मैत्रावरुणी
मिति मैत्रा-वरुणीम् । वशाम् । आलभत इत्या-लभते ।
यज्ञाय । एव । प्रभिन्नायेति प्र-भिन्नाय । मर्त्यम् । अन्व-
वास्यतीत्यनु-अवास्यति । शान्त्यै । यातयामानीति
यात-यामानि । वै । एतस्य । छन्दा ऋसि । यः । ईजानः ।
छन्दसाम् । एषः । रसः । यत् । वशा । यत् । मैत्रावरुणी-
मिति मैत्रा-वरुणीम् । वशाम् । आलभत इत्या-लभते ।
छन्दा ऋसि । एव । पुनः । एति । प्रीणाति । अयातया-
मत्वायेत्ययातयाम-त्वाय । अथो इति । छन्दःस्विति
छन्दः-सु । एव । रसम् । दधाति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

देवा वा इन्द्रियं वीर्यं च व्यभजन्त ततो यदत्य-
शिष्यत तदतिग्राह्या अभवन्तदतिग्राह्याणामतिग्रा-

ह्यत्वं यदतिग्राह्यां गृह्यन्त इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यज-
 मान आत्मन्धत्ते तेज आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मव-
 र्चसः सौर्येणोपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या-
 श्वके पृष्ठानि यत्पृष्ठयेन गृहीयात्प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि
 सः शृणीयुर्यदुक्थ्ये (१) गृहीयात्प्रत्यञ्चं यज्ञम-
 तिग्राह्याः सः शृणीयुर्विश्वजिति सर्वपृष्ठे ग्रहीतव्या
 यज्ञस्य सर्वीर्यत्वाय प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्स
 प्रियास्तनूरपम्यधत्त तदतिग्राह्या अभवन्वितनुस्तस्य
 यज्ञ इत्याहुयस्यातिग्राह्या न गृह्यन्त इत्यप्यग्निष्टोमे
 ग्रहीतव्या यज्ञस्य सतनुत्वाय देवता वै सर्वाः सह-
 शीरासन्ता न व्यावृतमगच्छन्ते देवाः (२)
 एत एतान्ग्रहानपश्यन्तान्गृह्यताऽऽग्नेयमग्निरेन्द्र-
 मिन्द्रः सौर्यः सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृत-
 मगच्छन्त्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृतमेव
 पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छतीमे लोका ज्योतिष्मन्तः
 समावद्वीर्याः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिँल्लोके ज्योति-
 र्धत्त ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू हि सयुजौ सौर्येणा-
 मुष्मिँल्लोके (३) ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा
 इमे लोका भवन्ति समावद्वीर्यानेनान्कुरुत एतान्वै
 ग्रहान्वम्बाविश्ववयसावचित्तां ताभ्यामिमे लोकाः

(भतिप्राहाप्रहृषणम्)

पराञ्चश्वावाञ्चश्च प्राभुर्यस्यैवं विदुषं एते ग्रहा गृह्यन्ते
प्रास्मा इमे लोकाः पराञ्चश्वावाञ्चश्च भान्ति (४) ॥

(उक्थे देवा अमुषिर्भल्लोक एकात्रचत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । इन्द्रियम् । वीर्यम् । वीरि । अभजन्त ।
ततः । यत् । अत्यशिष्यतेत्यति—अशिष्यत । तत् ।
अतिग्राह्या इत्यति—ग्राह्याः । अभवन् । तत् । अतिग्रा-
ह्याणामित्यति—ग्राह्याणाम् । अतिग्राह्यत्वमित्यतिग्राह्य—त्वम् ।
यत् । अतिग्राह्या इत्यति—ग्राह्याः । गृह्यन्ते । इन्द्रियम् ।
एव । तत् । वीर्यम् । यजमानः । आत्मन् । धत्ते । तेजः ।
आग्नेयेन । इन्द्रियम् । ऐन्द्रेण । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-
वर्चसम् । सौर्येण । उपस्तम्भनमित्युप—स्तम्भनम् । वै ।
एतत् । यज्ञस्य । यत् । अतिग्राह्या इत्यति—ग्राह्याः । चक्रे
इति । पृष्ठानि । यत् । पृष्ठे । न । गृहीयात् । प्राञ्चम् ।
यज्ञम् । पृष्ठानि । समिति । शृणीयुः । यत् । उक्थे
(१) । गृहीयात् । प्रत्यञ्चम् । यज्ञम् । अतिग्राह्या

(अतिग्राह्यप्रहकरणम्)

इत्यति—ग्राह्याः । समिति । शृणीयुः । विश्वजितीति
 विश्व—जिति । सर्वपृष्ठ इति सर्व—पृष्ठे । ग्रहीतव्याः ।
 यज्ञस्य । सवीर्यत्वायेति सवीर्य—त्वार्य । प्रजापतिरिति
 प्रजा—पतिः । देवेभ्यः । यज्ञान् । व्यादिशादिति वि—आदि—
 शत् । सः । प्रियाः । तनुः । अप । नीति । अधत् । तत् ।
 अतिग्राह्या इत्यति—ग्राह्याः । अभवन् । वितनुरिति वि—तनुः ।
 तस्य । यज्ञः । इति । आहुः । यस्य । अतिग्राह्या
 इत्यति—ग्राह्याः । न । गृह्यन्ते । इति । अपीति ।
 अग्निष्टोम इत्याग्नि—स्तोमे । ग्रहीतव्याः । यज्ञस्य ।
 सतनुत्वायेति सतनु—त्वार्य । देवताः । वै । सर्वाः । सदृशीः ।
 आसन् । ताः । न । व्यावृतमिति वि—आवृतम् । अग-
 च्छन् । ते । देवाः (२) । एते । एतान् । ग्रहान् ।
 अपश्यन् । तान् । अगृह्यन्त । आग्नेयम् । अग्निः । ऐन्द्रम् ।
 इन्द्रः । सौर्यम् । सूर्यः । ततः । वै । ते । अन्याग्निः । देव-
 ताभिः । व्यावृतमिति वि—आवृतम् । अगच्छन् । यस्य ।
 एवम् । विदुषः । एते । ग्रहाः । गृह्यन्ते । व्यावृतमिति
 वि—आवृतम् । एव । पाप्मना । भ्रातृव्येण । गच्छति ।
 इमे । लोकाः । ज्योतिष्मन्तः । समावद्दीर्या इति
 समावत्—दीर्याः । कार्याः । इति । आहुः । आग्नेयेन ।
 अस्मिन् । लोके । ज्योतिः । धत्ते । ऐन्द्रेण । अन्तरिक्षे ।

प्रपा० ६ अमु० ९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।
(अदाभ्यन्नहकथनम्)

इन्द्रवायु इतीन्द्र-वायु । हि । सयुजाविति स-युजा ।
सौर्येण । अमुष्मिन् । लोके (३) । ज्योतिः । धत्ते ।
ज्योतिष्मन्तः । अस्मै । इमे । लोकाः । भवन्ति ।
समावद्दीर्यानि ससमावत्-वीर्यान् । एनान् । कुरुते ।
एतान् । वै । ग्रहान् । बम्बाधि-श्ववयसाविति बम्बा-
विश्ववयसौ । अविताम् । ताभ्याम् । इमे । लोकाः ।
पराश्वः । च । अर्वाश्वः । च । प्रेति । अभुः । यस्य । एवम् ।
विदुषः । एते । ग्रहाः । गृह्यन्ते । प्रेति । अस्मै । इमे ।
लोकाः । पराश्वः । च । अर्वाश्वः । च । भान्ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

देवा वै ययज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा
अदाभ्ये छन्दाश्सि सर्वनानि ससस्थापयन्ततो देवा
अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते भव-
त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति यद्वै देवा असु-
रानदाभ्येनादानुवन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वं य एवं वेदे
दानोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दानोति (१)

एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य
 उपनद्धस्य गृह्णात्यतिमुक्त्या अति पाप्मानं भ्रातृव्यं
 मुच्यते य एवं वेद घ्नन्ति वा एतत्सोमं यदाभिषुण्वन्ति
 सोमे हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते
 येन जीवन्सुवर्गं लोकमेतीति जीवग्रहो वा एष यद-
 दाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति जीवन्तमेवैनं सुवर्गं
 लोकं गमयति वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यददाभ्ये
 सःस्थापर्यन्त्यंश्नर्षिं सृजति यज्ञस्य संतत्यै (२) ॥

(दध्नोत्यनभिषुतस्य गृह्णात्येकान्नविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(भध षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

देवाः । वै । यत् । यज्ञे । अकुर्वत । तत् । असुराः ।
 अकुर्वत । ते । देवाः । अदाभ्ये । छन्दांसि । सर्वनानि ।
 समिति । अस्थापयन् । ततः । देवाः । अभवन् । परेति ।
 असुराः । यस्य । एवम् । विदुषः । अदाभ्यः । गृह्यते ।
 भवति । आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
 यत् । वै । देवाः । असुरान् । अदाभ्येन । अदानुवत् ।

(अदाभ्यप्रहकथनम्)

तत् । अदाभ्यस्य । अदाभ्यत्वमित्यदाभ्य—त्वम् । यः ।
 एवम् । वेद । दानोति । एव । भ्रातृव्यम् । न । एनम् ।
 भ्रातृव्यः । दानोति (१) । एषा । वै । प्रजापतेरिति
 प्रजा—पतेः । अतिमोक्षिणीत्यति—मोक्षिणी । नाम । तनूः ।
 यत् । अदाभ्यः । उपनद्धस्येत्युप—नद्धस्य । गृह्णाति ।
 अतिमुक्त्या इत्यति—मुक्त्यै । अतीति । पाप्मानम् ।
 भ्रातृव्यम् । मुच्यते । यः । एवम् । वेद । घ्नन्ति । वै ।
 एतत् । सोमम् । यत् । अभिषुण्वन्तीत्याभि—सुन्वन्ति ।
 सोमे । हन्यमाने । यज्ञः । हन्यते । यज्ञे । यजमानः ।
 ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म—वादिनः । वदन्ति । किम् । तत् ।
 यज्ञे । यजमानः । कुरुते । येन । जीवन् । सुवर्गमिति
 सुवः—गम् । लोकम् । एति । इति । जीवग्रह इति जीव—
 ग्रहः । वै । एषः । यत् । अदाभ्यः । अनभिषुतस्येत्यनभि—
 सुतस्य । गृह्णाति । जीवन्तम् । एव । एनम् । सुवर्गमिति
 सुवः—गम् । लोकम् । गमयति । वीति । वै । एतत् ।
 यज्ञम् । छिन्दन्ति । यत् । अदाभ्ये । संस्थापयन्तीति
 सं—स्थापयन्ति । अशून् । अपीति । सृजति । यज्ञस्य ।
 संतत्या इति सं—तत्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके

षष्ठप्रपाठके नवसोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

देवा वै प्रवाहुग्रहानगृह्णात स एतं प्रजापतिरशुभ-
पश्यत्तमगृह्णीत तेन वै स आर्ध्वोयस्यैवं विदुषोऽशुर्गृ-
ह्यत ऋध्नोत्येव सृष्टदभिषुतस्य गृह्णाति सृष्टाद्धि स
तेनाऽऽर्ध्वोन्मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापतिः
प्रजापतेराप्स्या औदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्ज-
मेवाव रुन्धे चतुःस्रक्ति भवति दिक्षु (१) एव
प्रति तिष्ठति यो वा अशोरायतनं वेदाऽऽयतन-
वान्भवति वामदेव्यमिति साम तद्वा अस्याऽऽयतनं
मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति यद-
ध्वर्युरशुं गृह्णन्नार्धयेदुभाभ्यां नर्धयेताध्वर्यवे च
यजमानाय च यदध्वयेदुभाभ्यामृध्येतानवानं गृह्णाति
सैवास्यर्धिर्हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमार्युः
प्राण आयुषैवामृतमभि धिनोति शतमानं भवति
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति
तिष्ठति (२) ॥

(दिक्ष्वनिति' विश्वतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

दे॒वाः । वै । प्र॒बाहु॒गिति॑ प्र-बाहुक् । ग्रहा॑न् । अ॒गृ-
ह्ण॒त । सः । ए॒तस् । प्र॒जाप॑तिरिति॑ प्र॒जा-प॒तिः । अ॒शुम् ।
अ॒प॒श्यत् । तम् । अ॒गृह्णी॑त । तेन॑ । वै । सः । आ॒र्धो॒त् ।
यस्य॑ । ए॒वम् । वि॒दुषः॑ । अ॒शुः । गृह्य॑ते । ऋ॒धोति॑ ।
ए॒व । स॒कृद॑भिषु॒तस्येति॑ स॒कृत्-अ॒भिषु॒तस्य॑ । गृह्णा॑ति ।
स॒कृत् । हि । सः । तेन॑ । आ॒र्धो॒त् । मन॑सा । गृह्णा॑ति ।
मनः॑ । इ॒व । हि । प्र॒जाप॑तिरिति॑ प्र॒जा-प॒तिः । प्र॒जाप॑ते-
रिति॑ प्र॒जा-प॒तेः । आ॒प्त्यै । औ॒दु॒म्बरेण॑ । गृह्णा॑ति । ऊ॒र्क ।
वै । उ॒दु॒म्बरः॑ । ऊ॒र्जम् । ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । चतुः॑स्र॒क्तीति॑
चतुः-स्र॒क्ति॑ । भ॒वति॑ । दि॒क्षु (१) । ए॒व ।
प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठति॑ । यः । वै । अ॒शोः । आ॒य॒त॒न॒मित्या-
य॒त॒नम् । मन॑सा । गा॒य॒मा॒नः । गृह्णा॑ति । आ॒य॒त॒न॒वा-
नित्या॑य॒त॒न-वा॒न् । ए॒व । भ॒वति॑ । यत् । अ॒ध्व॒र्युः ।
अ॒शुम् । गृह्ण॑न् । न । अ॒र्धये॑त् । उ॒भाभ्या॑म् । न ।
ऋ॒ध्ये॒त् । अ॒ध्व॒र्यवे॑ । च । य॒ज॒मा॒नाय॑ । च । यत् । अ॒र्ध-
ये॑त् । उ॒भाभ्या॑म् । ऋ॒ध्ये॒त् । अ॒न॒वा॒न॒मित्य॑न॒व-अ॒नम् ।
गृह्णा॑ति । सा । ए॒व । अ॒स्य॑ । ऋ॒द्धिः । हि॒र॒ण्यम् । अ॒भि ।
वी॒ति॑ । अ॒नि॒ति॑ । अ॒मृत॑म् । वै । हि॒र॒ण्यम् । आ॒र्युः ।

प्राण इति प्र—अनः । आयुषा । एव । अमृतम् । अभीति ।
 धिनोति । शतमानमिति शत—मानम् । भवति । शता-
 युरिति शत—आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय इति शत—इन्द्रियः ।
 आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठति (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठाष्टके षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिर्देवभ्यो यज्ञान्व्यादिंशत्स रिरिचानोऽम-
 न्यत् स यज्ञानां षोडशेन्द्रियं वीर्यमात्मानमभि
 समस्त्विदत्तत्षोडशं भवन्न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति
 यद्वाव षोडशं स्तोत्रं षोडशं शस्त्रं तेन षोडशी
 तत्षोडशिनः षोडशित्वं यत्षोडशी गृह्यते इन्द्रियमेव
 तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते देवभ्यो वै सुवर्गो
 लोकः (१) न प्राप्तवत् एतं षोडशिनमपश्यन्त-
 मगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राप्तवद्यत्षो-
 डशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिर्जित्या इन्द्रो वै
 देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एतं षोडशिनं प्रायच्छत्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं
 देवतानां पर्येषस्यैवं विदुषः षोडशी गृह्यते (२)

(षोडशिमहकथनम्)

अग्रमेव समानानां पर्येति प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो
 वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनं स्वादेवैनं योनेर्निर्गृ-
 ह्णाति सवनेसवनेऽभि गृह्णाति सवनात्सवनादेवैनं प्र-
 जनयति तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै
 षोडशी पशवस्तृतीयसवनं वज्रैर्गैवास्मै तृतीयसवना-
 त्पशूनव रुन्धे नोक्थ्ये गृह्णीयात्प्रजा वै पशव
 उक्थानि यदुक्थ्ये (३) गृह्णीयात्प्रजां पशूनस्य
 निर्देहेदतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयाद्वज्रो वै षोडशी
 वज्रैर्गैवास्मै पशूनवरुध्य रात्रियोपरिष्ठाच्छमयत्यप्य-
 ग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्व्यावृत्कामो हि राजन्यो
 यजते साह एवास्मै वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो
 भूत्या इन्धे निर्वा दहत्येकविंशस्तोत्रं भवति
 प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियं धाम (४)
 उपाऽऽप्नोति कनीयांसि वै देवेषु छन्दास्यास-
 अद्यायास्यसुरेषु ते देवाः कनीयसा छन्दसा ज्याय-
 श्छन्दोऽभि व्यशसस्ततो वै तेऽसुराणां लोकमवृञ्जत
 यत्कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशसन्ति
 भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृङ्क्ते षडक्षराण्यति रेचयन्ति
 षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव
 कल्पयन्ति (५) चतुष्पद एव पशूनव रुन्धे द्वे

उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धेऽनुष्टुभमभि सं पादयन्ति
 वाग्वा अंनुष्टुप्तस्मात्प्राणानां वागुत्तमा समयविषिते
 सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्वै लोक
 इन्द्रो वृत्रमहन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र हरत्य-
 रुणपिशङ्गोऽश्वो दक्षिणैतद्वै वज्रस्य रूपं स-
 मृद्ध्यै (६) ॥

(लोको विदुषः षोडशी गृह्यते यदुक्थ्ये धाम कल्पयन्ति
 सप्तचत्वारिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया षष्ठाष्टके
 षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यद्दक्षिणानि समिष्टयजूष्यं वभृथयजूषि स्फ्येन वेदिं प्रजा-
 पतिरिन्द्रो घ्नन्ति देवा वा इन्द्रियं देवा वा अदाभ्ये देवा वै प्रवाहुं कप्रजापतिः
 स रिरिचानः स यज्ञानां षोडशैकादश ॥ ११ ॥

सुवर्गाय यजति प्रजाः सौम्येन गृहीयात्प्रत्यञ्चं गृहीयात्प्रजां
 पशुञ्चिचत्वारिंशत् ॥ ४३ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां षष्ठाष्टके
 षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । देवेभ्यः । यज्ञान् ।
व्यादिशदिति वि—आदिशत् । सः । रिरिचानः । अम-
न्यत् । सः । यज्ञानाम् । षोडशधेति षोडश—धा । इन्द्रियम् ।
वीर्यम् । आत्मानम् । अभि । समिति । अक्खिदत् । तत् ।
षोडशी । अभवत् । न । वै । षोडशी । नाम । यज्ञः ।
अस्ति । यत् । वाण । षोडशम् । स्तोत्रम् । षोडशम् । शघ्नम् ।
तेन । षोडशी । तत् । षोडशिनः । षोडशित्वमिति षोडशि-
त्वम् । यत् । षोडशी । गृह्यते । इन्द्रियम् । एष । तत् ।
वीर्यम् । यजमानः । आत्मन् । धत्ते । देवेभ्यः । वै । सुवर्ग
इति सुवः—गः । लोकः (१) । न । प्रेति । अभवत् । ते ।
एतम् । षोडशिनम् । अपश्यन् । तम् । अगृह्णतं । ततः ।
वै । तेभ्यः । सुवर्ग इति सुवः—गः । लोकः । प्रेति ॥ अभ-
वत् । यत् । षोडशी । गृह्यते । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य ।
लोकस्य । अभिजित्या इत्यभि—जित्यै । इन्द्रः । वै । देवा-
नाम् । आनुजावर इत्यानु—जावरः । आसीत् । सः । प्रजा-
पतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै । एतम् ।
षोडशिनम् । प्रेति । अयच्छत् । तम् । अगृह्णीत । ततः ।
वै । सः । अग्रम् । देवतानाम् । परीति । ऐत् । यस्य । एवम् ।

विदुषः । षोडशी । गृह्यते (२) । अग्रम् । एव । समाना-
नाम् । परीति । एति । प्रातःसवन इति प्रातः—सवने ।
गृह्णाति । वज्रः । वै । षोडशी । वज्रः । प्रातःसवनमिति
प्रातः—सवनम् । स्वात् । एव । एनम् । योनेः । निरिति ।
गृह्णाति । सवनेसवन इति सवने—सवने । अभीति ।
गृह्णाति । सर्वनात्सवनादिति सर्वनात्—सवनात् । एव । एनम् ।
प्रेति । जनयति । तृतीयसवन इति तृतीय—सवने । पशु-
कामस्येति पशु—कामस्य । गृह्णीयात् । वज्रः । वै । षोडशी ।
पशवः । तृतीयसवनमिति तृतीय—सवनम् । वज्रेण । एव ।
अस्मै । तृतीयसवनादिति तृतीय—सवनात् । पशून् । अवेति ।
रुन्धे । न । उक्थ्ये । गृह्णीयात् । प्रजेति प्र—जा ।
वै । पशवः । उक्थानि । यत् । उक्थ्ये (३) ।
गृह्णीयात् । प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् । अस्य ।
निरिति । दहेत् । अतिरात्र इत्यति—रात्रे । पशुकामस्येति
पशु—कामस्य । गृह्णीयात् । वज्रः । वै । षोडशी । वज्रेण ।
एव । अस्मै । पशून् । अवरुध्येत्यव—रुध्य । रात्रिया ।
उपरिष्ठात् । शमयति । अपीति । अग्निष्टोम इत्याग्नि—स्तोमे ।
राजन्यस्य । गृह्णीयात् । व्यावृत्काम इति व्यावृत्—कामः ।
हि । राजन्यः । यजते । साह इति स—अहे । एव ।
अस्मै । वज्रम् । गृह्णाति । सः । एनम् । वज्रः । भूत्यै ।

(षोडशिग्रहकथनम्)

इन्धे । निरिति । वा । दहति । एकविंशमित्येक—विंशम् ।
 स्तोत्रम् । भवति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । हरि-
 वदिति हरि—वत् । शस्यते । इन्द्रस्य । प्रियम् । धाम
 (४) । उपेति । आमोति । कनीयाशसि । वै । देवेषु ।
 छन्दाशसि । आसन् । ज्यायाशसि । असुरेषु । ते । देवाः ।
 कनीयसा । छन्दसा । ज्यायः । छन्दः । अभि । वीति ।
 अशस्सन् । ततः । वै । ते । असुराणाम् । लोकम् । अवृ-
 अत । यत् । कनीयसा । छन्दसा । ज्यायः । छन्दः ।
 अभीति । विशस्सतीति वि—शस्सति । भ्रातृव्यस्य । एव ।
 तत् । लोकम् । वृङ्क्ते । षट् । अक्षराणि । अतीति ।
 रेचयन्ति । षट् । वै । ऋतवः । ऋतून् । एव । प्रीणाति ।
 चस्थारि । पूर्वाणि । अवेति । कल्पयन्ति (५) । चतु-
 ष्यद इति चतुः—पदः । एव । पशून् । अवेति । रुन्धे ।
 द्वे इति । उत्तरे इत्युत्—तरे । द्विपद इति द्वि—पदः । एव ।
 अवेति । रुन्धे । अनुष्टुभमित्यनु—स्तुभम् । अभि । समिति ।
 पादयन्ति । वाक् । वै । अनुष्टुबित्यनु—स्तुप् । तस्मात् ।
 प्राणानामिति प्र—अनानाम् । वाक् । उत्तमेत्युत्—तमा ।
 समयाविषित इति समया—विषिते । सूर्ये । षोडशिनः ।
 स्तोत्रम् । उपाकरोतीत्युप—आकरोति । एतस्मिन् । वै ।
 लोके । इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । साक्षादिति स—अक्षात् ।

४२२६ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । [६ षष्ठकाण्डे—प्रपा० ६ अनु० ११]

(षोडशप्रहकथनम्)

ए॒व । व॒ज्र॑म् । भ्ना॒तृ॑व्या॒य । प्रे॒ति॑ । ह॒र॒ति॑ । अ॒रु॒ण॒पि॒श॒ङ्ग॑
इ॒त्य॑रु॒ण—पि॒श॒ङ्गः॑ । अ॒श्वः॑ । दक्षि॑णा । ए॒तत् । वै ।
व॒ज्र॑स्य । रू॒प॑म् । स॒मृ॒द्ध्य॑ इति॒ स॒म्—ऋ॒द्ध्यै॑ (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे षष्ठाष्टके
षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

मूलक्रमेण षष्ठाष्टके—प्र० ६ अ० ६६

भाष्यक्रमेण षष्ठकाण्डे—प्र० ६ अ० ६६

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—अष्ट० ६ प्र० ३९ अ० ५३४

भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ६ प्र० ३९ अ० ५२९

समाप्तोऽयं सपदपाठकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः
षष्ठः काण्डः ।

अथ सभाष्यसप्तपाठकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

सप्तमं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
चयनब्राह्मणं काण्डे पञ्चमे स्फुटमीरितम् ।
षष्ठे तु काण्डे सोमस्य मन्त्राणां ब्राह्मणं क्रमात् ॥ २ ॥
उक्तं मन्त्रास्त्वाग्निकाण्डे द्वितीयादिप्रपाठकैः ।
त्रिभिरुक्ता ब्राह्मणं च व्याख्यातं तत्र तैः सह ॥ ३ ॥
षट्स्युः प्रपाठकाः षष्ठे काण्डे प्रत्येकमेषु च ।
एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थान्विच्यनुक्रमात् ॥ ४ ॥
प्राग्वंशं क्षुरकर्मादिसंस्कृतः प्रविशेदिति ।
आद्ये प्रोक्तं द्वितीये तु दीक्षाहुतय ईरिताः ॥ ५ ॥
कृष्णाजिनेन वस्त्रेण दीक्षा मेखलया तथा ।
कुर्यात्तृतीये तत्प्रोक्तं तथा कृष्णविषाणया ॥ ६ ॥
चतुर्थे दण्डमादाय मुष्टीकरणवाग्यमौ ।
कृत्वाऽसौ दीक्षितो भूत्वा नियमाननु तिष्ठति ॥ ७ ॥
पञ्चमे प्रायणीया स्यात्षष्ठे त्वरुणया क्रयः ।
सप्तमे तत्प्रकारः स्यादष्टमे पदसंग्रहः ॥ ८ ॥
सोमोन्मानं तु नवमे दशमेऽन्यैश्च तत्क्रयः ।
एकादशे ऋतिसोमं शकटेन नयेदिति ॥ ९ ॥
प्रपाठकेऽस्मिन्प्रथमेऽनुवाकार्थाः समीरिताः ।
प्रपाठके द्वितीयेऽत्रानुवाकार्थान्क्रमाद्ब्रुवे ॥ १० ॥
आतिथ्येष्टिरिहाऽऽद्ये स्यात्तानूनपत्रं द्वितीयके ।
तथाऽवान्तरदीक्षा च तृतीये तूपसद्भवेत् ॥ ११ ॥
वेदिरुक्ता चतुर्थेऽथ पञ्चमे व्रतनिर्णयः ।
षष्ठे कास्या यागभूमिः सप्तमे वेदिरुत्तरा ॥ १२ ॥

व्याधारणं त्वष्टमे स्याद्धविर्धानमनन्तरे ।
 दशमे तु सदः प्रोक्तं प्रोक्ता उपरवाः परे ॥ १३ ॥
 प्रपाठकेऽनुवाकार्था द्वितीयेऽस्मिन्नुदीरिताः ।
 तृतीयस्याऽऽदिमे सर्वे धिष्णिन्याः स्युर्द्वितीयके ॥ १४ ॥
 अग्नीषोमप्रणयनं तृतीये यूपखण्डनम् ।
 चतुर्थे स्थापयेद्यूपं वाह्निं मश्राति पञ्चमे ॥ १५ ॥
 नियुनक्ति पशुं षष्ठे सामिधेन्यस्तु सप्तमे ।
 आधारौ च प्रयाजाश्च ह्यष्टमे हिंसनं पशोः ॥ १६ ॥
 नवमे स्याद्वापाहोमोऽवदानानि त्वनन्तरे ।
 एकादशे त्वनूयाजास्तृतीयोऽयं प्रपाठकः ॥ १७ ॥
 गुदयागश्चतुर्थाद्ये वसतीवर्य ईरिताः ।
 द्वितीयेऽथ तृतीये सोमोपावहरणं श्रुतम् ॥ १८ ॥
 सोमोन्मानं चतुर्थे स्यात्पञ्चमादिषु सप्तसु ।
 उपांशुप्रमुखा आग्रयणान्ता हि ग्रहाः श्रुताः ॥ १९ ॥
 उपांशुरन्तर्यामश्च तृतीयश्चैन्द्रवायवः ।
 मैत्रावरुणनामा स्यादाश्विनाख्यग्रहस्तथा ॥ २० ॥
 शुक्रामन्थिग्रहावाग्रयणस्तुर्यः प्रपाठकः ।
 उक्थ्यग्रहः पञ्चमाद्ये द्वितीये भुव ईरितः ॥ २१ ॥
 ऋतुग्रहास्तृतीये स्युरैन्द्राग्रस्तु चतुर्थके ।
 मरुत्वतीया माहेन्द्रश्चेत्येते पञ्चमे श्रुताः ॥ २२ ॥
 स्यादादित्यग्रहः षष्ठे सावित्रः सप्तमे तथा ।
 वैश्वदेवोऽथाष्टमे हि श्रुतः पात्नीवतो ग्रहः ॥ २३ ॥
 हारियोजनसंज्ञस्तु नवमे ग्रह ईरितः ।
 क्षये त्वाग्रयणादीनां दशमे स्यात्पुनर्ग्रहः ॥ २४ ॥
 *सोमपात्रस्तुतिस्त्वन्त्ये पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ।
 षष्ठाद्ये दक्षिणाहोमः समिष्टयजुरुत्तरे ॥ २५ ॥
 तृतीयेऽवभृथस्तुर्गे यूपैकादशिनी स्मृता ।
 पञ्चेकादशिनी तूध्वे षष्ठे पात्नीवतः पशुः ॥ २६ ॥

* एतदर्धस्थाने ख. च. पुस्तकयोः 'सवनीयपुरोवाशाविधिरेकादशे स्थितः । प्रपाठके पञ्चमेऽनुवाकार्था एवमीरिताः' । एतादृचः श्लोको वर्तते ।

(ज्योतिष्टोमतद्वाद्यसंस्थारूपाम्निष्टोमयोर्विधानम्)

सौम्यश्चरुः सप्तमे स्यादतिग्राह्यास्तथाऽष्टमे ।
 अदाभ्यो नवमे तद्ददंशुस्तु दशमे श्रुतः ॥ २७ ॥
 षोडश्याकादशे प्रोक्त एवं षष्ठः समापितः ।
 एकाहाहीनसत्राणि सोमभेदा इमे त्रयः ॥ २८ ॥
 वर्ण्यन्ते सप्तमे काण्डे मन्त्राः केऽप्यश्वमेधगाः ।
 ज्योतिष्टोमः सोमयागप्रकृतिः स तु सप्तधा ॥ २९ ॥
 अग्निष्टोमो ज्योतिर्भेदैर्मूलप्रकृतिरादिमः ।
 स्तोमा ज्योतींषि यस्यासौ ज्योतिष्टोमः स ईरितः ॥ ३० ॥
 त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदशः स्तोमास्त्रयो मताः ।
 तथैकविंश एतानि ज्योतींषीत्यभ्यधाच्छ्रुतिः ॥ ३१ ॥
 सोऽयमेतादृशो ज्योतिष्टोम आदौ विधीयते ॥

(इति भाष्यकारोपोद्घातः ।)

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमोऽष्टकः ।)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽमुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट्छन्दसां
 ज्योतिर्विराड्वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराजमभि सं
 पद्यते तस्मात्तज्ज्योतिरुच्यते द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं
 वहतो यथा प्राणश्वापानश्च द्वौ माध्यंदिनः
 सर्वनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयसवनं यथा
 वाक्च प्रतिष्ठा च पुरुषसंमितो वा एष यज्ञोऽस्थूरिः
 (१) यं कामं कास्यते तमेतेनाभ्यश्रुते सर्वं ह्य-
 स्थूरिणाऽभ्यश्रुतेऽग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा

असृजत् ता अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्तासां परिगृही-
 तानामश्वतरोऽत्यप्रवत् तस्यानुहाय रेत आऽदत्त
 तद्दग्धे न्यमार्दत्तस्माद्दग्धो द्विरेता अथो आहुर्व-
 डबायां न्यमार्डिति तस्माद्दग्धवा द्विरेता अथो
 आहुरोर्षधीषु (२) न्यमार्डिति तस्मादोर्षधयोऽन-
 श्यक्ता रेभन्त्यथो आहुः प्रजासु न्यमार्डिति तस्मा-
 द्यमौ जायेते तस्मादश्वतरो न प्र जायत आत्तरेता
 हि तस्माद्दग्धिष्यन्वक्लृप्तः सर्ववेदसे वा सहस्रे
 वाऽवक्लृप्तोऽति ह्यप्रवत् य एवं विद्वानग्निष्टोमेन
 यजते प्राजाताः प्रजा जनयति परि प्रजाता गृह्णाति
 तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति (३) प्रजापतिर्वाव
 ज्येष्ठः स ह्येतेनाग्रेऽयजत् प्रजापतिरकामयत् प्र
 जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत् तमग्निर्देव-
 ताऽन्वसृज्यत् गायत्री छन्दो रथंतरः सामं ब्राह्मणो
 मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो
 ह्यसृज्यन्तो रसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत्
 तमिन्द्रो देवताऽन्वसृज्यत् त्रिष्टुप्छन्दो बृहत् (४)
 सामं राजन्यो मनुष्याणामविः पशूनां तस्मात्ते
 वीर्यावन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त मध्यतः सप्तदशं निर-
 मिमीत् तं विश्वं देवा देवताऽन्वसृज्यन्त जगती

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपामिष्टोमयोर्विधानम्)

छन्दो वैरूपं साम वैश्वो मनुष्याणां गार्वः पशूनां
 तस्मात्त आद्या अन्नधानाद्ध्यसृज्यन्त तस्माद्भूयाः
 सोऽन्येभ्यो भूर्यिष्टा हि देवता अन्वसृज्यन्त पत्त
 एकविंशं निरमिमीत तमनुष्टुप्छन्दः (५)
 अन्वसृज्यत वैराजं सामं शूद्रो मनुष्याणामश्वः
 पशूनां तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च
 तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तो न हि देवता अन्वसृज्यत
 तस्मात्पादावुप जीवतः पत्तो ह्यसृज्येतां प्राणा
 वै त्रिवृदर्थमासाः पञ्चदशः प्रजार्पतिः सप्तदशस्रय
 इमे लोका असावादित्य एकविंश एतस्मिन्वा
 एते श्रिता एतस्मिन्प्रतिष्ठिता य एवं वेदैतस्मिन्नेव
 श्रयत एतस्मिन्प्रति तिष्ठति (६) ॥

(अस्थूरिरोषधीषु ज्येष्ठयज्ञ इति वृहदनुष्टुप्छन्दः प्रतिष्ठिता नव च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमोऽष्टकः ।)

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

प्रजननमिति प्र-जननम् । ज्योतिः । अग्निः । देव-

(ज्योतिष्टोत्रतद्वाचसंस्थारूपान्निष्टोत्रयोर्विधानम्)

तानाम् । ज्योतिः । चिरादिति वि-राट् । उर्द्धसाम् ।
 ज्योतिः । चिरादिति वि-राट् । दाचः । अग्नौ । समिति ।
 तिष्ठते । चिराजमिति वि-राजम् । अग्नि । समिति । पद्यते ।
 तस्मात् । तत् । ज्योतिः । उच्यते । द्वौ । स्तोमौ ।
 प्रातःसवनमिति प्रातः-सवनम् । बहूतः । यथा । प्राण
 इति प्र-अनः । च । अपान इत्यप-अनः । च । द्वौ ।
 माध्यंदिनम् । सवनम् । यथा । चक्षुः । च । श्रोत्रम् ।
 च । द्वौ । तृतीयसवनमिति तृतीय-सवनम् । यथा ।
 वाक् । च । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । च । पुरुषसंमित इति
 पुरुष-संमितः । वै । एषः । यज्ञः । अस्थूरिः (३) ।
 यम् । कामम् । कामयते । तम् । एतेन । अग्नीति । अश्रुते ।
 सर्वम् । हि । अस्थूरिणा । अन्यश्रुत इत्याग्नि-अश्रुते ।
 अग्निष्टोत्रेनेत्याग्नि-स्तोत्रेन । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
 प्रजा इति प्र-जाः । असृजत् । ताः । अग्निष्टोत्रेनेत्याग्नि-
 स्तोत्रेन । एव । परीति । अगृह्णात् । तासाम् । परिगृही-
 तानामिति परि-गृहीतानाम् । अश्वतरः । अतीति । अप्र-
 वत् । तस्य । अनुहायेत्यनु-हार्य । रेतः । एति । अदत्त ।
 तत् । गर्दभे । नीति । अमाई । तस्मात् । गर्दभः ।
 द्विरेता इति द्वि-रेताः । अथो इति । आहुः । बडवायाम् ।
 नीति । अमाई । इति । तस्मात् । बडवा । द्विरेता इति

(ज्योतिष्टोमत्रयाद्यसंस्थारूपामिष्टोमयोर्विधानम्)

द्वि—रेताः । अथो इति । आहुः । ओषधीषु (२) ।
नीति । अमार्त् । इति । तस्मात् । ओषधयः । अनभ्यक्ता
इत्यनभि—अक्ताः । रेभन्ति । अथो इति । आहुः ।
प्रजास्विति प्र—जासु । नीति । अमार्त् । इति । तस्मात् ।
यमौ । जायेते इति । तस्मात् । अश्वतरः । न । प्रेति ।
जायते । आत्तरेता इत्यात्त—रेताः । हि । तस्मात् । बर्हिषि ।
अनवकृप्त इत्यनव—कृप्तः । सर्ववेदस इति सर्व—वेदसे । वा ।
सहस्रे । वा । अवकृप्त इत्यव—कृप्तः । अतीति । हि । अप्र-
वत । यः । एवम् । विद्वान् । अग्निष्टोमेनेत्यग्नि—स्तोमेन ।
यजते । प्रेति । अजाताः । प्रजा इति प्र—जाः । जनयति ।
परीति । प्रजाता इति प्र—जाताः । गृह्णाति । तस्मात् ।
आहुः । ज्येष्ठयज्ञ इति ज्येष्ठ—यज्ञः । इति (३) ।
प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । वाव । ज्येष्ठः । सः । हि ।
एतेन । अग्ने । अयजत । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
अकामयत । प्रेति । जायेय । इति । सः । मुखतः । त्रिवृत-
मिति त्रि—वृतम् । निरिति । अमिमीत । तम् । अग्निः ।
देवता । अन्विति । असृज्यत । गायत्री । छन्दः । रथंतर-
मिति रथ—तरम् । साम । ब्राह्मणः । सनुष्याणाम् । अजः ।
पशूनाम् । तस्मात् । ते । सुर्याः । सुखतः । हि । असृ-
ज्यन्त । उरसः । बाहुभ्यामिति बाहु—भ्याम् । पञ्चदश-

मितिं पञ्च—दशम् । निरितिं । अमिमीत । तम् । इन्द्रः ।
 देवता । अन्वितिं । असृज्यत । त्रिष्टुप् । छन्दः । बृहत्
 (४) । सामं । राजन्यः । मनुष्याणाम् । अर्विः ।
 पशूनाम् । तस्मात् । ते । वीर्यावन्त इति वीर्य—वन्तः ।
 वीर्यात् । हि । असृज्यन्त । मध्यतः । सप्तदशमिति सप्त—
 दशम् । निरितिं । अमिमीत । तम् । विश्वे । देवाः ।
 देवताः । अन्वितिं । असृज्यन्त । जगती । छन्दः ।
 वैरूपम् । सामं । वैश्यः । मनुष्याणाम् । गावः । पशूनाम् ।
 तस्मात् । ते । आद्याः । अन्नधानादित्यन्न—धानात् । हि ।
 असृज्यन्त । तस्मात् । भूयोऽसः । अन्येभ्यः । भूयिष्ठाः ।
 हि । देवताः । अन्वितिं । असृज्यन्त । पत्तः । एकविंश—
 शमित्येक—विंशम् । निरितिं । अमिमीत । तम् । अनु—
 ष्टुवित्यनु—स्तुप् । छन्दः (५) । अन्वितिं । असृज्यत ।
 वैराजम् । सामं । शूद्रः । मनुष्याणाम् । अश्वः । पशूनाम् ।
 तस्मात् । तौ । भूतसंक्रामिणाविति भूत—संक्रामिणौ ।
 अश्वः । च । शूद्रः । च । तस्मात् । शूद्रः । यज्ञे । अन—
 वकृत् इत्यनव—कृत्तः । न । हि । देवताः । अन्वितिं ।
 असृज्यत । तस्मात् । पादौ । उपेतिं । जीवतः । पत्तः ।
 हि । असृज्येताम् । प्राणा इति प्र—अनाः । वै । त्रिवृदितिं
 त्रि—वृत् । अर्धमासा इत्यर्ध—मासाः । पञ्चदश इति पञ्च—

(ज्योतिष्टोमतदाद्यसंस्थारूपाम्निष्टोमयोर्विधानम्)

दशः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । सप्तदश इति सप्त-
दशः । त्रयः । इमे । लोकाः । असौ । आदित्यः । एक-
विंश इत्येक-विंशः । एतस्मिन् । वै । एते । श्रिताः ।
एतस्मिन् । प्रतिष्ठिता इति प्रति-स्थिताः । यः । एवम् ।
वेद । एतस्मिन् । एव । श्रयते । एतस्मिन् । प्रतीति ।
तिष्ठति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

समेतं ज्योतिष्टोमं विधातुं दृष्टान्तत्रयेण ज्योतिष्टुं तावद्दर्शयति—
प्रजननं ज्योतिरग्निर्देवतानां ज्योतिर्विराट्छ-
न्दसां ज्योतिर्विराड्वाचोऽग्नौ सं तिष्ठते विराज-
मग्निं सं पद्यते तस्मात्तज्ज्योतिरुच्यते, इति ।

मनुष्याणां मध्ये प्रजोत्पादनं ज्योतिः । अपत्यरहितास्तु म्लानमुखा-
स्तमःसदृशा भवन्ति । देवतानां मध्ये ज्योतिरग्निः । अन्यासां देवतानां
गृहमध्ये यथा दीपापेक्षा नैवमग्नेरन्यापेक्षाऽस्ति । छन्दसां मध्ये विराट्छन्दो
ज्योतिः । दीप्तिवाचकेन राजतिधातुना व्यब्रह्मिण्यमाणत्वात् । तदेतान्निविधमपि
लोकप्रसिद्धं ज्योतिः सोमयागे संपादायितुं शक्यते । प्रजोत्पत्तिसाधनरूपत्वं
तावद्द्रक्ष्यते—“अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजन” इति । अग्निरूपत्वं
विराड्रूपत्वं चात्रैव संपाद्यते । या वाचो विराट्दुपलक्षिता दशसंख्या दशा-
क्षरा विराडिति श्रुतेः, सेयं संख्याऽग्नौ समाप्यते । तथा हि—प्रातःसवने
बहिष्पवमानाख्यस्तोत्रस्य त्रिवृत्स्तोमः । तत्र त्रिषु सूक्तेष्वेकैकस्मिंस्तिस्र ऋच
इत्येवं नव स्तोत्रियाः । तथा तस्मिन्नेव सवने चतुर्ष्वज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोमे

सति षष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथा माध्यंदिनसवने माध्यंदिनपवमानाख्य-
स्तोत्रस्य पञ्चदशस्तोमे सति पञ्चदश स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथाऽस्मिन्नेव
सवने चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमे सत्यष्टपष्टिः स्तोत्रीयाः संपद्यन्ते । तथा
तृतीयसवन आर्धवपवमानाख्यस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोमे सति सप्तदश स्तोत्री-
याः संपद्यन्ते । यद्यपि माध्यंदिनपवमानार्धवपवमानयोः सूक्तभेदाद्द्वयोऽत्यन्तं
बहवः सन्ति तथाऽपि स्तोत्रगतस्तोमप्रयुक्त्या गणनेयमित्यविरोधः । तथा तस्मि-
न्नेव सवने यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमे सत्येकविंशतिसंख्याकाः स्तोत्रीयाः
संपद्यन्ते । तदेवं प्रातःसवन एकोनसप्ततिर्माध्यंदिनसवने त्र्यशीतिस्तृतीयसव-
नेऽष्टात्रिंशदिति मिलित्वा नवत्यधिकाः शतसंख्याकाः स्तोत्रीया भवन्ति ।
ताश्च दशभिर्विभक्ताः सत्य एकोनविंशतिविराड्रूपाः संपद्यन्ते । सेयं संपद्यमाना
स्तोत्रीयाख्या वाचः संबन्धिनी विराड्रूपलक्षिता दशसंख्याऽग्नौ समाप्यते ।
अन्तिमस्य यज्ञायज्ञियस्तोत्रस्याऽऽग्नेयत्वात् । अग्निर्हि तत्र प्रतिपाद्यते । यज्ञा-
यज्ञा वो अग्नय इत्याजानात् । अतोऽग्निरूपत्वं विराड्रूपत्वं च सोमयागस्य
सिद्धम् । यस्मादयं सोमयागो विराड्रूपमभिसंपद्यते तस्माद्विराड्रूपत्वात्प्र-
जोत्पत्तिहेतुत्वाच्च सोमयागस्वरूपं ज्योतिरित्युच्यते ॥

तदेवं विधेयस्य सोमयागस्य संबन्धिनि ज्योतिष्टोमनाम्नि ज्योतिरित्यय-
मंशः प्रतिपादितः । अथावशिष्टमंशं प्रतिपादयति—

द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं वहतो यथा प्राणश्वापानश्च द्वौ
माध्यंदिनं सवनं यथा चक्षुश्च श्रोत्रं च द्वौ तृतीयसवनं यथा
वाक्च प्रतिष्ठा च पुरुषसंमितो वा एष यज्ञोऽस्थूरिः, इति ।

तत्र त्रिवृत्स्तोमो बहिष्पवमानाख्यं स्तोमं वहति निष्पादयति । पञ्चदश-
स्तोमश्चत्वार्याज्यस्तोत्राणि वहति । एवं द्वौ स्तोमौ प्रातःसवनं निर्वहतः ।
यथा लोके पुरुषस्य प्राणापानौ जीवनं निर्वहतस्तद्वत् । ततःपञ्चदशस्तोमो माध्यं-
दिनं पवमानस्तोत्रं वहति । सप्तदशस्तोमश्चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि वहति । एवं
द्वौ स्तोमौ माध्यंदिनसवनं वहतः । यथा पुरुषस्य चक्षुःश्रोत्रे रूपदर्शनशब्द-
श्रवणव्यवहारं वहतस्तद्वत् । सप्तदशस्तोम आर्धवपवमानं वहति । एकविंश-
स्तोमो यज्ञायज्ञियस्तोत्रं वहति । एवं द्वौ स्तोमौ तृतीयसवनं वहतः । यथा
पुरुषस्य वाग्निन्द्रियं पादेन्द्रियं चाभिवदनगमनव्यवहारं वहतस्तद्वत् । प्रति-
तिष्ठन्ति मार्गे यथा पादेन्द्रियप्रवृत्त्या सेयं प्रतिष्ठा । तदेवं स्तोमैर्निष्पन्नोऽयं

(ज्योतिष्टोमतदायसंस्मारूपामिष्टोमयोविधानम्)

सोमयागः पुरुषसदृशो नतु स्थूरिः, केनाप्यङ्गेन न्यूनः स्थूरिरित्युच्यते, नत्षयं न्यूनः, प्राणापानादिकृत्स्नपुरुषावयवसाम्यस्य प्रतिपादितत्वात् । एवं स्तोम-
रूपत्वे सिद्धे सति ज्योतीरूपाः स्तोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोम इत्यु-
च्यते । एतदेवाभिप्रेत्यान्यत्राऽऽन्नातम्—“तदाहुः । कतमानि वाव तानि
ज्योतींश्वि । य एतस्य स्तोमा इति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः ।
एतानि वाव तानि ज्योतींश्वि । य एतस्य स्तोमाः” इति । स्तोमानां च स्वरू-
पविशेषः प्रथमकाण्डे राजसूयप्रकरणे समिधमातिष्ठेत्यनुवाके सामब्राह्मणोदा-
हरणेन विस्वष्टः प्रतिपादितः ॥

तदेवं ज्योतिष्टोमनामव्युत्पादनमुखेन विधेयार्थप्रशंसा संपादिता । इदानीं
तद्विधिमुन्नयति—

यं कामं कामयते तमेतेनाभ्य-
श्रुते सर्वं ह्यस्थूरिणाऽभ्यश्रुते, इति, ।

एतेन ज्योतिष्टोमेन सर्वकामानां(णां) प्राप्तुं शक्यत्वादिमं ज्योतिष्टोमं कुर्यादि-
त्यभिप्रायः । यस्माद्धोकेऽप्यस्थूरिणा सर्वावयवसंपूर्णेन साधनेन तत्फलं सर्व-
मप्यश्रुते तस्मादत्रापि स्तोमसंपूर्णेनानेन सर्वकामप्राप्तिर्युक्ता ॥

इत्थं ज्योतिष्टोमं सर्वसोमयागप्रकृतिभूतं विधाय तदीयासु सप्तसंस्थासु
मध्ये प्रथमसंस्थारूपमग्निष्टोमं विधातुं प्रस्तौति—

अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता
अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्तासां परिगृहीतानामश्वतरोऽ-
त्यप्रवत तस्यानुहाय रेत आऽदत्त तद्गर्दभे
न्यमार्त्तं तस्माद्गर्दभो द्विरेता अथो आहुर्वडवायां
न्यमार्डिति तस्माद्द्वडवा द्विरेता अथो आहुरो-
षधीषु न्यमार्डिति तस्मादोषधयोऽनभ्यक्ता रेभन्त्यथो
आहुः प्रजासु न्यमार्डिति तस्माद्यमौ जायेते तस्मादश्व-

(अग्निष्टोमहरापसंस्वारूपामिष्टोमयोर्विधानम्)

तरो न प्र जायत आत्तरेता हि तस्माद्द्विष्ट्यनव-
कृतः सर्ववेदसे वा सहस्रे वाऽवकृतोऽति ह्यप्रवत, इति ।

पुरा सिद्धुः प्रजापतिरग्निष्टोमेन साधनेन प्रजाः सृष्ट्वा तेनैव स्वाधीनतया परिगृहीतवान् । तासां परिगृहीतानां प्रजानां मध्ये गर्दभाश्चाभ्यामुत्पादितः संकीर्णजातिरश्वतरः । सोऽयं प्रजापतिपरिग्रहमुल्लङ्घ्यात्यन्तदूरं गतः । स च प्रजापतिस्तस्याश्वस्य पृष्टतो गत्वा तदीयं शरीरगतं सारभूतं रेत आदाय गर्दभशरीरे न्यमार्दं नितरां मृष्टवान् । अत एव गर्दभो द्विविधरेतोयुक्तः । गर्दभजातेरश्वतरजातेथोत्पादनेन द्विविधत्वम् । अपि चान्ये केचिदभिज्ञा एवमाहुः—वडवायामश्वयोषिति नितरां मृष्टवानिति । तस्मादियं वडवा रेतोद्वययुक्ता । साऽप्यश्वजातिमश्वतरजातिं चोत्पादयति । अपि चान्येऽभिज्ञा एवमाहुः—ओषधीषु नितरां मृष्टवानिति । अत एवोषधयो मनुष्याणामिव घृततैलाभ्यङ्गाभावेऽपि साराधिक्येन वर्धन्ते स्निग्धवद्भृशयन्त इत्यर्थः । अपि चान्येऽभिज्ञा एवमाहुः—प्रजासु मनुष्यजातिषु नितरां मृष्टवानिति । अत एव क्वचिदेकस्मिन्नार्धे शरीरद्वयमुत्पद्यते । यस्मादयमश्वतरः प्रजापत्यपहृतरेतस्कस्तस्मान्नपुंसकवदयं प्रजामुत्पादयितुमसमर्थः । यस्माच्चायं निःसारस्तस्मादेकयज्ञेऽप्ययोग्यः । यस्तु यज्ञविशेषः सर्वस्वदक्षिणाकः सहस्रदक्षिणाको वा तत्राप्यं नियमेन दानयोग्यः । रेतोराहित्येऽप्यतिलङ्घ्यं गन्तुं समर्थत्वादतिलङ्घितप्राकृतदक्षिणाके यज्ञे योग्यो भवति । 'अश्वतरं साहस्रे सर्ववेदसे च ददाति' इति सूत्रकारवचनात् ।

इदानीं विधत्ते—

य एवं विद्वानग्निष्टोमेन यजते प्राजाताः प्रजा जन-
यति परिप्रजाता गृह्णाति तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञ इति
प्रजापतिर्वाव ज्येष्ठः स ह्येतेनाग्नेऽयजत, इति ।

अग्निष्टोमयाजी पूर्वमनुत्पन्नाः प्रजा उत्पादयितुमुत्पन्नाश्च स्वाधीन-
त्वेन परिग्रहीतुं समर्थो भवति । यस्मात्सर्वेषां देवानां मध्ये ज्येष्ठः
प्रजापतिः सृष्टिसाधनत्वेनाग्र एतेनायजत तस्माज्ज्येष्ठेनेष्टत्वात्प्रथममिष्टत्वाच्चा-
यमग्निष्टोमो ज्येष्ठयज्ञः सर्वेषामुक्थ्यादीनां मूलप्रकृतिभूत इत्यर्थः । अग्निवि-

(ज्योतिष्टोमत दाद्यसंस्वारूपाग्निष्टोमयोर्विधानम्)

षयेण यज्ञायज्ञा वो अग्नय इति मन्त्रेण संपाद्यमानो योऽयमेकाविंशः स्तोमस्तेन समाष्यमानत्वादयमग्निष्टोम इत्युच्यते ।

तस्य च प्रजोत्पादनसाधनत्वं यत्पूर्वमुक्तम्—“ अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ” इति, तदिदं मुख्यादिस्थानचतुष्टयेन प्रपञ्चयितुं मुखजन्यां सृष्टिं दर्शयति—

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स मुखतस्त्रिवृतं
निरमिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत गायत्री
छन्दो रथंतरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः
पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्त, इति ।

सिसृक्षुः प्रजापतिस्तत्साधनत्वेनाग्निष्टोममनुष्ठाय तत्सामथर्येन सत्यसंकल्पः सन्स्वकीयान्मुखात्रिवृदाद्य उत्पद्यन्तामिति संकल्प्य तथैव निर्मितः सन्नादौ त्रिवृत्स्तोमः सृष्टः । तमनु देवतानां मध्येऽग्निः । तमप्यनु च्छन्दसां मध्ये गायत्री सृष्टा । तामप्यमनु साम्नां मध्ये रथंतरं सृष्टम् । तदप्यनु मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणः सृष्टः । तमप्यनु पशूनां मध्येऽजः सृष्टः । यस्मादेते मुखतः सृष्टास्तस्मान्मुख्या वक्ष्यमाणेभ्यः श्रेष्ठाः ॥

अथ द्वितीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत तमिन्द्रो देवताऽन्व-
सृज्यत त्रिष्टुप्छन्दो बृहत्साम राजन्यो मनुष्याणामविः
पशूनां तस्मात्ते वीर्यावन्तो वीर्याद्ध्यसृज्यन्त, इति ।

पूर्ववन्द्यारव्येयम् । वीर्ययुक्ताद्बाहुदेशादुत्पन्नत्वात्तेषामपि सामर्थ्याधिक्यम् ॥

अथ तृतीयस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

मध्यतः ऋतदशं निरमिमीत तं विश्वे देवा
देवता अन्वसृज्यन्त जगती छन्दो वैरूपं
साम वैश्यो मनुष्याणां गावः पशूनां तस्मात्त

(ज्योतिषोपनिषत्संस्थां ह्यपामिष्टोमयोर्विधानम्)

आद्या अन्नधानाद्ध्यसृज्यन्त तस्माद्भूयाःशोऽन्ये-
भ्यो भूयिष्ठा हि देवता अन्वसृज्यन्त, इति ।

मध्यत उदरप्रदेशात् । यस्माद्वाधारावुदरादसृज्यन्त तस्मादाद्या भोग्याः ।
वैश्या वाणिज्येन धनसंपादकत्वाद्भोग्याः । गावश्च क्षीरादिसंपादनेन
भोग्याः । यस्मादतिबहुनिवश्वान्देवानन्वेते वैश्याः सृष्टास्तस्माद्वाणिज्यकर्तारो
लोके भूयांसः ॥

अथ चतुर्थस्थानादुत्पत्तिं दर्शयति—

पत्त एकविंशं निरमिमीत तमनुष्टुपूछन्दोऽन्व-
सृज्यत वैराजः साम शूद्रो मनुष्याणामश्वः पशूनां
तस्मात्तौ भूतसंक्रामिणावश्वश्च शूद्रश्च तस्माच्छूद्रो
यज्ञेऽनवकृषो न हि देवता अन्वसृज्यत
तस्मात्पादावुप जीवतः पत्तो ह्यसृज्येताम्, इति ।

पत्तः पादतः । भूतानां पूर्वोत्पन्नानां ब्राह्मणादीनां संक्रामः सम्यगाक्र-
मणं तदधीनत्वेनावस्थानमित्यर्थः । सोऽयं भूतसंक्रामो ययोरश्वशूद्रयोस्ता-
वुभौ भूतसंक्रामिणौ । शूद्राणां वर्णत्रयपरिचर्यामुख्यत्वेन तदधीनत्वम् ।
अश्वानां च वहनेन तदधीनत्वम् । अत्र पूर्वस्थानेभ्य इव पादतो न काचिदे-
वता सृष्टा, तस्माद्देवतामनु सृज्यत्वाभावाच्छूद्रो यज्ञे प्रवर्तितुं न योग्यः । यस्मा-
दश्वशूद्रौ पादत उत्पन्नौ तस्मात्पादावेव तयोर्जीवनसाधनम् । शूद्रो हि ब्राह्म-
णाद्याज्ञया पद्भ्यां यत्र क्वापि गमनागमने कुर्वञ्जीवति । अश्वश्च ब्राह्मणादि-
वाहिपादैर्यत्र क्वापि गच्छन्वाद्यं लभते ॥

एवं सृष्टिसाधनमग्निष्टोमं प्रशंसितुं सृष्टिं प्रपञ्च्य तत्र प्रकृतोपयुक्तान्स्तोमा-
न्विशेषतः प्रशंसति—

प्राणा वै त्रिवृद्धर्धमासाः पञ्चदशः प्रजापतिः
सप्तदशस्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश

(स्तोमानां संभूयकारित्वकथनम्)

एतस्मिन्वा एते श्रिता एतस्मिन्प्रतिष्ठिता य एवं वेदै-
तस्मिन्नेव श्रयत एतस्मिन्प्रति तिष्ठति, इति ।

वहिष्णवमानस्तोत्रे सूक्तानां त्रिच्वादेकैकस्मिन्सूक्ते भक्तीनां त्रित्वाच्च तदीयस्य स्तोमस्य त्रिवृत्त्वम् । प्राणापानव्यानानां चोर्ध्वाधोमध्यवर्तिनां त्रित्वात्तत्साम्यम् । अर्धमासगतानां रात्रीणां संख्यया पञ्चदशस्तोमसाम्यम् । प्रजापतिरूपाणामाश्रावयेत्यादीनामक्षराणां संख्यया सप्तदशस्तोमसाम्यम् । आदित्यस्य संख्ययैकविंशस्तोमसाम्यं वक्तुं प्रय इमे लोका इत्यनेन ब्राह्मणान्तरं प्रत्यभिज्ञाप्यते । तच्च ब्राह्मणान्तरमेवमात्रातम्—“ द्वादश मासाः पञ्च-
र्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः ” इति । एतस्मिन्नेकविंशस्तोमे पूर्वोक्तास्त्रिवृदादय आश्रिताः । अधिकसंख्यायामल्पसंख्यान्तर्भावात् । किंचै-
तस्मिन्नेव स्तोमाः प्रतिष्ठिताः समाप्ताः । नद्येकविंशावूर्ध्वमग्निष्टोमे कश्चिदधिकः
स्तोमो विद्यते । य एवमेतस्य महिमानं वेद स एतस्मिन्नाश्रितः प्रतिष्ठितो
भवति । अग्निष्टोममनुष्ठातुं फलं प्राप्तुं च योग्यो भवतीत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रा॒तः॒स॒व॒ने॒ वै॒ गा॒य॒त्रेण॒ छ॒न्द॒सा॒ त्रि॒वृ॒ते॒
स्तो॒मा॒य॒ ज्यो॒तिर्द॒ध॒देति॒ त्रि॒वृ॒ता॒ ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सेन॑
पञ्च॒द॒शाय॒ ज्यो॒तिर्द॒ध॒देति॒ पञ्च॒द॒शेनौ॑र्जसा वी॒र्ये॑ण
सप्त॒द॒शाय॒ ज्यो॒तिर्द॒ध॒देति॒ सप्त॒द॒शेन॑ प्राजाप॒त्येन॑
प्र॒ज॒न्नेनै॑कविंशाय॒ ज्यो॒तिर्द॒ध॒देति॒ स्तोम॑ ए॒व
तत्स्तो॒मा॒य॒ ज्यो॒तिर्द॒ध॒देत्यथो॒ स्तोम॑ ए॒व स्तोम॑म॒भि
प्र ण॒यति॒ याव॑न्तो वै स्तो॒मास्ताव॑न्तः का॒मास्ता॑-
व॒न्तो लो॒कास्ताव॑न्ति॒ ज्योती॑ः॒ष्येताव॑त ए॒व

स्तोमनितावतः कामनितावतो लोकानेतावन्ति
ज्योतींश्च्यव रुन्धे (१) ॥

(तावन्तो लोकान्तरयोदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(भय सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रातःसवन इति प्रातः—सवने । वै । गायत्रेण । छन्दसा ।
त्रिवृत इति त्रि—वृते । स्तोमाय । ज्योतिः । दधत् । एति ।
त्रिवृतेति त्रि—वृता । ब्रह्मवर्चसेनेति ब्रह्म—वर्चसेन । पञ्च-
दशायेति पञ्च—इशार्य । ज्योतिः । दधत् । एति । पञ्चदशे-
नेति पञ्च—इशेन । ओजसा । वीर्येण । सप्तदशायेति सप्त-
दशार्य । ज्योतिः । दधत् । एति । सप्तदशेनेति सप्त-
दशेन । प्राजापत्येनेति प्राजा—पत्येन । प्रजननेनेति प्र-
जननेन । एकविंशत्येक—विंशार्य । ज्योतिः । दधत् ।
एति । स्तोमः । एव । तत् । स्तोमाय । ज्योतिः । दधत् ।
एति । अथो इति । स्तोमे । एव । स्तोमम् । अग्नि ।
प्रेति । नयति । यावन्तः । वै । स्तोमाः । तावन्तः ।
कामाः । तावन्तः । लोकः । तावन्ति । ज्योतींश्चि ।
एतावतः । एव । स्तोमान् । एतावतः । कामान् । एतावतः ।

(स्तोमानां संभूयकारित्वकथनम्)

लोकान् । एतावन्ति । ज्योतींषि । अवेति ।

रुन्धे (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमेऽनुवाके सोमयागानामाद्यो ज्योतिष्टोमस्तदीयसप्तसंस्थानामाद्यसंस्था-
रूपोऽग्निष्टोमश्चेत्युभयं विहितम् ॥

अथ तत्र स्तोमानां मुख्यत्वं दर्शयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमानां संभूयका-
रित्वं तावदादौ दर्शयति—

प्रातःसवने वै गायत्रेण छन्दसा त्रिवृते स्तोमाय
ज्योतिर्दधदेति त्रिवृता ब्रह्मवर्चसेन पञ्चदशाय
ज्योतिर्दधदेति पञ्चदशेनौजसा वीर्येण सप्तदशाय
ज्योतिर्दधदेति सप्तदशेन प्राजापत्येन प्रजनने-
नैकविंशाय ज्योतिर्दधदेति स्तोम एव तत्स्तोमाय
ज्योतिर्दधदेत्यथो स्तोम एव स्तोममभि प्रणयति, इति ।

आदौ प्राजापतिरग्निष्टोममनुतिष्ठन्प्रातःसवनकाल उपास्मै गायता नर
* इत्येतन्मन्त्रगतेन गायत्रेण च्छन्दसा युक्तस्तावता परितोषं प्राप्य त्रिवृत्स्तो-
मसिद्धर्थं ज्योतिर्दधत्तद्विषयप्रसारितां मनोवृत्तिं धारयन्नेति प्रवर्तते, त्रिवृ-
त्स्तोम इत्थं प्रयोक्तव्य इति विचारयन्नेवाऽऽस्त इत्यर्थः । स च स्तोमो ब्रह्म-
वर्चसप्रदत्वात्तद्रूपः । तेन ब्रह्मवर्चसरूपेण त्रिवृत्स्तोमेन तुष्टोऽप्यपरितुष्टः पञ्च-
दशस्तोमाय मनोवृत्तिं धारयन्नास्ते । स च पञ्चदशः शारीरबलस्येन्द्रियसाम-
र्थ्यस्य च हेतुत्वात्तदुभयात्मकः । तेनापि युक्तः पुनः सप्तदशस्तोमानुष्ठानाय

* सर्वपुस्तकेषु ' इत्येतस्मिन्मन्त्रगतेन ' इति वर्तते तदयुक्तमिति प्रतिभाति ।

मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । स च स्तोमः संख्ययाऽऽश्रावयेत्याद्यक्षरसाम्यात्त-
दक्षरात्मकप्रजापतिसंबन्धि(न्धी) प्रजोत्पत्तिहेतुश्च । तादृशेन स्तोमेन युक्तोऽपि
पुनरेकविंशस्तोमानुष्ठानाय मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । तदेवं स्तोम एव पूर्वोक्त-
स्तोमरूप एव सञ्चुत्तरस्तोमाय तज्ज्योतिर्मनोवृत्तिं धारयन्प्रवर्तते । अपि च
तथा प्रवृत्तः सञ्चुत्तरस्तोममाभिमुख्येन प्रणयति ॥

इत्थं स्तोमानां संभूयकारित्वं दर्शितम् । अथ स्तोमान्प्रशंसति—

यावन्तो वै स्तोमास्तावन्तः कामास्ता-
वन्तो लोकास्तावन्ति ज्योतींश्चि, इति ।

स्तोमा यावन्तो यावत्संख्याकास्तावन्त एव कामाः काम्यानि फलानि
तैर्निष्पाद्यानि । तच्च पूर्वमेव सूचितम् । त्रिष्टुता ब्रह्मवर्चसं निष्पद्यते । पञ्च-
दशेनौजो वीर्यं च । सप्तदशेन प्रजास्वामित्वं प्रजोत्पादकैत्वं च । तत्रयमत्रैव
सूचितम् । एकविंशेन प्रतिष्ठोत्पाद्यते । तच्च पूर्वानुवाक एतस्मिन्प्रतितिष्ठतीति
सूचितम् । एवं सति यावन्तः स्तोमास्तावन्तः कामाः संपन्नाः । तत्फलभोगा-
धारभूता देहा लोकास्तेऽपि तावन्त एव । तेषु देहेषु तत्फलानुभवा एव
ज्योतींश्चि । तान्यपि तावन्त्येव ॥

इत्थं स्तोमान्प्रशस्य योऽग्निष्टोमेन यजते तस्य फलं प्रशंसति—

एतावत एव स्तोमानेतावतः कामानेतावतो
लोकानेतावन्ति ज्योतींश्च्यव रुन्धे, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिनो^१ वदन्ति स त्वै यजेत योऽग्नि-
ष्टोमेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति यस्य^२

(अतिरात्रविध्युन्नयनम्)

त्रिवृत्तमन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यान्तर्यन्ति प्राणेषु
मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते
यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्यं
मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते यस्य
सप्तदशमन्तर्यन्ति (१) प्रजां तस्यान्तर्यन्ति
प्रजायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो
यजते यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति
प्रतिष्ठायां मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यज-
मानो यजते यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यृतुश्च
तस्य नक्षत्रियां च विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्ष-
त्रियायां च विराजीति (२) खलु वै यज्ञेन
यजमानो यजते यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति
देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देवतासु मेऽप्यसदिति खलु
वै यज्ञेन यजमानो यजते यो वै स्तोमानामवमं
परमतां गच्छन्तं वेदं परमतामेव गच्छति त्रिवृद्धै
स्तोमानामवमस्त्रिवृत्परमो य एवं वेदं परमतामेव
गच्छति (३) ॥

(सप्तदशमन्तर्यन्ति विराजीति चतुश्चत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्मवादिनः । वदन्ति । सः । तु ।
 वै । यजेत । यः । अग्निष्टोमेनेत्याग्निस्तोमेन । यजमानः ।
 अथ । सर्वस्तोमेनेति सर्वस्तोमेन । यजेत । इति । यस्य ।
त्रिवृतमिति त्रि-वृतम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति । प्राणा-
निति प्र-अनान् । तस्य । अन्तः । यन्ति । प्राणेष्विति
प्र-अनेषु । मे । अपीति असत् । इति । खलु । वै ।
यज्ञेन । यजमानः । यजते । यस्य । पञ्चदशमिति पञ्च-
दशम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति । वीर्यम् । तस्य । अन्तः ।
यन्ति । वीर्ये । मे । अपीति असत् । इति । खलु ।
 वै । यज्ञेन । यजमानः । यजते । यस्य । सप्तदशमिति
सप्त-दशम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति (१) । प्रजामिति
प्र-जाम् । तस्य । अन्तः । यन्ति । प्रजायामिति प्र-
जायाम् । मे । अपीति असत् । इति । खलु । वै ।
यज्ञेन । यजमानः । यजते । यस्य । एकविंशमित्येक-
विंशम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः-यन्ति । प्रतिष्ठामिति प्रति-
स्थाम् । तस्य । अन्तः । यन्ति । प्रतिष्ठायामिति प्रति-
स्थायाम् । मे । अपीति असत् । इति । खलु । वै ।
यज्ञेन । यजमानः । यजते । यस्य । त्रिणवामिति त्रि-

(अतिरात्रविध्युन्नयनम्)

नवम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः—यन्ति । ऋतून् । च । तस्य ।
 नक्षत्रियाम् । च । विराजमिति वि—राजम् । अन्तः ।
 यन्ति । ऋतुषु । मे । अपीति । असत् । नक्षत्रियायाम् ।
 च । विराजीति वि—राजि । इति (२) । खलु । वै ।
 यज्ञेन । यजमानः । यजते । यस्य । त्रयस्त्रिंशमिति
 त्रयः—त्रिंशम् । अन्तर्यन्तीत्यन्तः—यन्ति । देवताः । तस्य ।
 अन्तः । यन्ति । देवतासु । मे । अपीति । असत् । इति ।
 खलु । वै । यज्ञेन । यजमानः । यजते । यः । वै । स्तोमा-
 नाम् । अवमम् । परमताम् । गच्छन्तम् । वेद । परमताम् ।
 एव । गच्छति । त्रिवृदिति त्रि—वृत् । वै । स्तोमानाम् ।
 अवमः । त्रिवृदिति त्रि—वृत् । परमः । यः । एवम् । वेद ।
 परमताम् । एव । गच्छति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमानुवाकविहिते ज्योतिष्टोमे पुरुषं प्ररोचयितुं द्वितीयेऽनुवाके स्तोमप्र-
 शंसा कृता । अग्निष्टोमस्य तु प्राथम्यं “तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः” इतिवाक्येनोक्तम् ।
 तत्प्राथम्यवत्प्राथम्यमतिरात्रस्यापि वैकल्पिकमस्ति । अत एव सूत्रकारेणो-
 क्तम्—‘अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति’ इति ॥

तस्यैतस्यातिरात्रस्य तृतीयानुवाके विधिमुन्नयति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै यजेत योऽग्निष्टो-
मेन यजमानोऽथ सर्वस्तोमेन यजेतेति, इति ।

यः पुरुषोऽग्निष्टोममनुतिष्ठति स पुनः सर्वस्तोमेन वैद्यजेन तदा स एव मुख्यो यष्टति ब्रह्मवादिन आहुः । तस्मात्सर्वस्तोममनुतिष्ठेदिति विधिरुद्भेयः । अग्निष्टोमे चत्वार एव स्तोमास्त्रिवृदादयः । अतिरात्रे तु त्रिणवत्रयस्त्रिंशत्वापि स्तोमौ विद्येते । तस्मादयं सर्वस्तोमः ॥ तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रथमस्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिवृतमन्तर्यन्ति प्राणास्तस्यान्त-
र्यन्ति प्राणेषु मेऽप्यसदिति खलु वै
यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

यस्य यजमानस्य यागे वर्तमाना ऋत्विजस्त्रिवृत्स्तोममन्तरितं कुर्युस्तस्य स्तोमस्य प्राणरूपत्वात् ऋत्विजस्तस्य यजमानस्य प्राणानेवान्तरितान्कुर्यन्ति । न त्वेतद्युक्तम् । अयं यजमानो हि प्राणेष्वपि मे भागित्वमस्त्वित्यभिप्रेत्य यज्ञमनुतिष्ठति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमोऽवश्यंभावी ॥

अथ द्वितीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य पञ्चदशमन्तर्यन्ति वीर्यं तस्यान्तर्यन्ति वीर्यं मेऽप्यस-
दिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

पञ्चदशस्य वीर्यसाधनत्वात्तदन्तराये वीर्यस्यान्तरायः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अथ तृतीयस्तोमं प्रशंसति—

यस्य सप्तदशमन्तर्यन्ति प्रजां तस्यान्तर्यन्ति प्रजायां
मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थस्तोमं प्रशंसति—

यस्यैकविंशमन्तर्यन्ति प्रतिष्ठां तस्यान्तर्यन्ति प्रतिष्ठायां
मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

(अतिरात्रविध्युन्नयनम्)

पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चमं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रिणवमन्तर्यन्त्यृतूश्च तस्य नक्षत्रियां च
विराजमन्तर्यन्त्यृतुषु मेऽप्यसन्नक्षत्रियायां च विरा-
जीति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

ऋतुत्वेन त्रिणवस्य स्तुतिः शाखान्तरे द्रष्टव्या । अतस्त्रिणवस्यान्तराय
ऋतूनामेवान्तरायो भवति । त्रिणवस्तोमे सप्तविंशतिसंख्याकाः स्तोत्रीया
नक्षत्राणि च कृत्तिकादीनि सप्तविंशतिसंख्याकानि । विराट्शब्दोऽपि विविध-
राज्यवाची नक्षत्रेष्टिषु श्रूयमाणं फलसमूहमुपलक्षयति । तथा सति त्रिणवा-
न्तरायेण नक्षत्रसंबन्धिण्या विराजोऽन्तरायः । शेषं पूर्ववत् ॥

अथ षष्ठं स्तोमं प्रशंसति—

यस्य त्रयस्त्रिंशमन्तर्यन्ति देवतास्तस्यान्तर्यन्ति देव-
तासु मेऽप्यसदिति खलु वै यज्ञेन यजमानो यजते, इति ।

त्रिष्वपि लोकेषु प्रत्येकमेकादशसंख्याका देवताः । ताश्च “ये देवा दिव्ये-
कादश स्थे” इति मन्त्रे समाम्नाताः । तथा सति त्रयस्त्रिंशस्तोमान्तराये त्रयस्त्रिं-
शस्तोमाख्य(ख्या)साम्यात्तासां देवतानामन्तरायो भवति । सोऽयमन्तरा-
योऽनुपपन्नः । देवतासु यत्फलं तदपि ये भूयादित्यभिप्रेत्य यजमानेन यष्टुं प्रवृ-
त्तत्वात् । तदेवमतिरात्रविवक्षया सर्वे स्तोमाः प्रशस्ताः । सन्ति हि कस्मिं-
श्चिदतिरात्रे सर्वे स्तोमाः । अत एव ह्युपरिष्ठाद्विधास्यति—‘सर्वस्तोमोऽतिरात्र
उत्तरम्’ इति ॥

तथाऽन्यमतिरात्रगतं विशेषं विधित्सया प्रशंसति—

यो वै स्तोमानामवमं परमतां गच्छन्तं वेद
परमतामेव गच्छति त्रिवृद्धै स्तोमानामवम-
स्त्रिवृत्परमो य एवं वेद परमतामेव गच्छति, इति ॥

स्तोमानां मध्ये ह्यूनसंख्याकस्तोत्रियोपेतस्त्रिवृत्स्तोमोऽवमः स एवोत्तमः
तस्य च परमत्वादान्ते प्रयोगः । अतिरात्रे हि तथा प्रयुज्यते । त्रिवृद्वाथंतेरः

संधिरिति चरमे संधिस्तोत्रे त्रिवृतो विधानात् । य एवं वेदेति पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अङ्गिरसो वै सत्रयासत ते सुवर्गं लोकमिय-
न्तेषां हविष्मांश्च हविष्कृच्चाहीयेतां तावकाम-
येतां सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विरात्रमपश्यतां
तमाऽहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैतां
य एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति
तावेतां पूर्वेणाह्वाऽगच्छतामुत्तरेण (१) अभिषुवः
पूर्वमर्हवति गतिरुत्तरं ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वम-
र्हवति तेजस्तेनाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरं
सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम
भवति तेजो वै गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज
एव ब्रह्मवर्चसमात्मन्धत्ते त्रैष्टुभमुत्तरं ओजो वै
वीर्यं त्रिष्टुगोजं एव वीर्यमात्मन्धत्ते रथंतरं पूर्वं
(२) अहन्त्साम भवतीयं वै रथंतरमस्यामेव
प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै बृहदमुष्यामेव प्रति

(आङ्गिरसाद्विरात्राहीनधिधिकथनम्)

तिष्ठति तदाहुः क्व जगती चानुष्टुप्चेति वैश्वानसं
पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेन जगत्यै नैति षोडश्युत्तरे
तेनानुष्टुभोऽथाऽऽहुर्यत्सामनेऽर्धमासे स्यातामन्यतर-
स्याहो वीर्यमनु पद्येत्यमावास्यायां पूर्वमर्हर्भवत्युत्त-
रस्मिन्नुत्तरं नानैवार्धमासयोर्भवतो नानावीर्यं भवतो
हविष्मन्निधनं पूर्वमर्हर्भवति हविष्कृन्निधनमुत्तरं
प्रतिष्ठित्यै (३) ॥

(उत्तरेण रथंतरं पूर्वेऽन्वेकविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

अङ्गिरसः । वै । सत्रम् । आसत । ते । सुवर्गमिति
सुवः—गम् । लोकम् । आयन् । तेषाम् । हविष्मान् । च ।
हविष्कृदिति हविः—कृत् । च । अहीयेताम् । तौ । अका-
मयेताम् । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । इयाव ।
इति । तौ । एतम् । द्विरात्रमिति द्वि—रात्रम् । अपश्यताम् ।
तम् । एति । अहरताम् । तेन । अयजेताम् । ततः ।
वै । तौ । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । ऐताम् ।

यः । ए॒वम् । वि॒द्वान् । द्वि॒रात्रेणेति॑ द्वि—रा॒त्रेण॑ । य॒जते॑ ।
 सु॒व॒र्गमिति॑ सु॒वः—गम् । ए॒व । लो॒कम् । ए॒ति । तौ ।
 ऐता॑म् । पूर्वे॑ण । अ॒ह्ना । अ॒गच्छता॑म् । उ॒त्तरे॑णेत्युत्—तरे॒ण
 (१) । अ॒भि॒पु॒व इत्य॑भि—पु॒वः । पूर्वे॑म् । अ॒हः । भ॒वति॑ ।
 ग॒तिः । उ॒त्तर॑मित्युत्—तर॒म् । ज्योति॑ष्टोम॒ इति॑ ज्योतिः—
 स्तो॒मः । अ॒ग्नि॒ष्टोम॑ इत्य॑ग्नि—स्तो॒मः । पूर्वे॑म् । अ॒हः ।
 भ॒वति॑ । तेजः॑ । तेन॑ । अ॒वेति॑ । रु॒न्धे । सर्व॑स्तोम॒ इति॑
 सर्व—स्तो॒मः । अ॒ति॒रात्र॑ इत्य॑ति—रा॒त्रः । उ॒त्तर॑मित्युत्—
 तर॒म् । सर्व॑स्य । आ॒प्त्यै । सर्व॑स्य । अ॒व॒रु॒द्ध्य॑ इत्य॑व—
 रु॒द्ध्ये । गा॒य॒त्रम् । पूर्वे॑ । अ॒हन् । साम॑ । भ॒वति॑ । तेजः॑ ।
 वै । गा॒य॒त्री । गा॒य॒त्री । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म—व॒र्च॒सम् ।
 तेजः॑ । ए॒व । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒समिति॑ ब्रह्म—व॒र्च॒सम् । आ॒त्मन् ।
 ध॒त्ते । त्रै॒ष्टु॒भम् । उ॒त्तर॑ इत्युत्—तरे॒ । ओजः॑ । वै । वी॒र्य॑म् ।
 त्रि॒ष्टुक् । ओजः॑ । ए॒व । वी॒र्य॑म् । आ॒त्मन् । ध॒त्ते । रथं॑तर—
 मिति॑ रथं—तर॒म् । पूर्वे॑ (२) । अ॒हन् । साम॑ । भ॒वति॑ ।
 इ॒यम् । वै । रथं॑तरमिति॑ रथं—तर॒म् । अ॒स्याम् । ए॒व ।
 प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठति॑ । बृ॒हत् । उ॒त्तर॑ इत्युत्—तरे॒ । अ॒सौ । वै ।
 बृ॒हत् । अ॒मु॒ष्याम् । ए॒व । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठति॑ । तत् ।
 आ॒हुः । कं । ज॒गती॑ । च । अ॒नु॒ष्टु॒बित्य॑नु—स्तुप् । च ।
 इति॑ । वै॒खान॑सम् । पूर्वे॑ । अ॒हन् । साम॑ । भ॒वति॑ । तेन॑ ।

(आङ्गिरसाद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

जर्गत्यै । न । एति । षोडशि । उत्तर इत्युत्-तरे । तेन ।
 अनुष्टुभ इत्यनु-स्तुभः । अर्थ । आहुः । यत् । समाने ।
 अर्धमास इत्यर्ध-मासे । स्याताम् । अन्यतरस्य । अहः ।
 वीर्यम् । अन्विति । पयेत् । इति । अमावास्यायामित्यमा-
 वास्यायाम् । पूर्वम् । अहः । भवति । उत्तरस्मिन्नित्युत्-
 तरस्मिन् । उत्तरमित्युत्-तरम् । नाना । एव । अर्धमास-
 योरित्यर्ध-मासयोः । भवतः । नानावीर्ये इति नाना-वीर्ये ।
 भवतः । हविष्मन्निधनमिति हविष्मत्-निधनम् । पूर्वम् ।
 अहः । भवति । हविष्कन्निधनमिति हविष्कत्-निधनम् ।
 उत्तरमित्युत्-तरम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीयानुवाके सर्वस्तोमोऽतिरात्र उक्तः । सचैकाहं इति सर्वेऽप्येकाहा
 एतेनोपलक्षिताः । अथाहीना द्विरात्रादयः क्रमेणोच्यन्ते । चत्वारो हि द्विरा-
 त्रभेदाः । तत्र व्युष्टिद्विरात्रो राज्ञां विहितः ॥

अथाङ्गिरसां द्विरात्रो विधीयते—

आङ्गिरसो वै सत्रमासत ते सुवर्गं लोकमायन्ते-
 षां हविष्मांश्च हविष्कच्चाहीयेतां तावकाम-
 येतां सुवर्गं लोकमियावेति तावेतं द्विरात्रमपश्यतां

तमाऽहरतां तेनायजेतां ततो वै तौ सुवर्गं लोकमैतां य
एवं विद्वान्द्विरात्रेण यजते सुवर्गमेव लोकमेति, इति ।

आङ्गिरसो महर्षयो यदा सत्रमनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्तास्तदानीं तेषां मध्ये हविष्मान्हविष्कृदित्येतौ पुरुषावनुष्ठानेन स्वर्गतावपि हीनौ स्या(नावभव)ताम् । तौ पुनः स्वर्गप्राप्तिं कामयमानौ द्विरात्राख्यं यागं तत्साधनत्वेन निश्चित्य तृतीयां सामग्रीं संपाद्य तदनुष्ठानेन स्वर्गं प्राप्तौ । अतोऽन्योऽपि स्वर्गप्राप्तये द्विरात्रेण यजेत ॥

अथाहर्विशेषं विधत्ते—

तावैतां पूर्वेणाह्वाऽगच्छतामुत्तरेणाभि-
पुवः पूर्वमहर्भवति गतिरुत्तरम्, इति ।

तौ हविष्मद्द्विष्कृन्नामानावृषी द्विरात्रगतेन पूर्वेणाह्वा स्वर्गं प्रविष्टौ । अत्र सर्व-
त्राहःशब्देनैकदिनसाध्यस्तोमप्रयोग उपलक्ष्यते । अभिपुत्राख्यः कश्चित्पण्डित-
यागविशेषः । तस्य च प्रथमदिने ज्योतिष्टोमप्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमो विहि-
तोऽस्ति । स एवात्राभिपुत्रशब्देनोपलक्ष्यते । सोऽत्र पूर्वमहर्भवति, पूर्वदि-
नेऽनुष्ठेय इत्यर्थः । गम्यते स्वर्गो येनातिरात्रेण सोऽयमतिरात्रविशेषो गतिः ।
स च गतिरुत्तरमहर्भवति, द्वितीयदिने सोऽतिरात्रोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥

उक्तार्थस्पष्टीकरणद्वारेण स्तोमविशेषान्विधत्ते—

ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति तेजस्ते-
नाव रुन्धे सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तरम्
सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै, इति ।

अभिपुत्र इत्यस्य व्याख्यानं ज्योतिष्टोम इति । तत्र हि ज्योतिष्टोमे निरूपि-
तास्त्रिष्टुदादयश्चत्वारः स्तोमाः क्रियन्ते । तदनुष्ठानेन तेजः प्राप्नोति । सर्वस्तो-
मैरुपेतोऽतिरात्र इत्यनेन त्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमाभ्यां सहिता अशेषस्तोमा उक्ताः ।
तेन च सर्वमप्यप्राप्यं प्राप्यते, स्वाधीनं च भवति । द्वादशभिः स्तोत्रैरुपे-
तोऽग्निष्टोम एकोनत्रिंशद्भिः स्तोत्रैरुपेतोऽतिरात्र इति तयोर्भेदः ॥

(आङ्गिरसद्विरात्राहौनविधिकथनम्)

अथ होतारं प्रति प्रयोक्तव्ये स्तोत्रे दिनभेदेन सामविशेषं विधत्ते—

गायत्रं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेजो वै गायत्री
गायत्री ब्रह्मवर्चसं तेज एव ब्रह्मवर्चसमात्म-
न्धत्ते त्रैष्टुभमुत्तर ओजो वै वीर्यं
त्रिष्टुगोज एव वीर्यमात्मन्धत्ते, इति ।

गायत्रीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं गायत्रमेतन्नामै(म)कं साम, तदेतद्दोतुराभि-
मुख्येन पठनीये स्तोत्रे गायेत् । तदेतत्पूर्वेऽह्नि द्रष्टव्यम् । गायत्र्या अग्निना
सहोत्पन्नत्वात्तेजस्त्वं, ब्राह्मणैरनुष्टुपत्वाद्ब्रह्मवर्चसत्वं, तदुभयमनेन साम्ना
स्वस्मिन्समापयन्ति । यद्यपि त्रैष्टुभाख्यं किञ्चित्साम नास्ति तथाऽपि त्रिष्टुच्छ-
न्दस्कायामुत्पन्नत्वात्त्रैष्टुभमित्युच्यते । तदेतदुत्तरादिने गायेत् । तेन शारीरं वल-
मिन्द्रियसामर्थ्यं च प्राप्नोति ॥

अथ पृष्ठस्तोत्रसामविशेषं चोदकप्राप्तविकल्पनिवारणाय नियमयति—

रथंतरं पूर्वेऽहन्त्साम भवतीयं वै रथंतरम-
स्यामेव प्रति तिष्ठति बृहदुत्तरेऽसौ वै
बृहदमुष्यामेव प्रति तिष्ठति, इति ।

प्रकृतौ तु बृहद्रथंतरयोरैच्छिको विकल्पः । इह तु दिनभेदेन व्यवस्था ॥

पुनरपि दिनभेदेन व्यवस्थितं सामान्तरं विधत्ते—

तदाहुः क जगती चानुष्टुप्चेति वैखा-
नसं पूर्वेऽहन्त्साम भवति तेन जगत्यै
नैति षोडशुत्तरे तेनानुष्टुभः, इति ।

अत्र ब्रह्मवादिनश्चोदयन्ति—अत्र विद्यमाने द्वे एवाहनी, तयोः पूर्वस्मिन्गा-
यत्र्यामुत्पन्नं साम गीतं, तदुत्तरस्मिन्स्तु त्रिष्टुभ्युत्पन्नं साम गीतं, न ह्यत्र तृतीय-
चतुर्थे अहनी विद्येते । ततो जगत्यनुष्टुभौ द्वाववतिष्ठेते इति । तत्राभिज्ञाः
सामान्तरविधानमुखेनोत्तरमाहुः—यद्बृहत्यामृच्युत्पन्नं वैखानसाख्यं साम
तत्पूर्वादिने गायेत् । बृहती च षट्त्रिंशदक्षरा सती चतुर्वारिमावर्त्यमाना जगती-
त्रयं संपद्यते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां तिस्रणामक्षरसंख्यया बृह-

तीचतुष्टयसमानत्वात् । तेन वैखानससाम्नाऽयं द्विरात्रयागो जगत्याः सकाशा-
नापैति । षोडशिशब्देन षोडशस्तोत्रे गीयमानं गौरिषीताख्यं सामोच्यते ।
तच्चोत्तरेऽहनि गायेत् । तदाधारभूतामृचमवलम्ब्य पूर्ववदनुष्टुभं संपादयेत् ।
तेन षोडशी(शि)साम्नाऽयं द्विरात्रोऽनुष्टुभः सकाशान्नापैति ॥

अथ दिनद्वयस्य पक्षव्यवस्थां विधत्ते—

अथाऽऽहुर्यत्समानेऽर्धमासे स्यातामन्यतरस्याहो वीर्य-
मनु पद्येतेत्यभावास्यायां पूर्वमहर्भवत्युत्तरस्मिन्नुत्तरं
नानैवार्धमासयोर्भवतो नानावीर्ये भवतः, इति ।

शुक्लः कृष्णो वैक एव पक्षः समानोऽर्धमासः । तस्मिन्नेव यद्युभे अहनी
स्यातां तदानीमेकपक्षगतत्वादेकस्याहो यावद्वीर्यं तावदेव भवेत् । इतरस्य वीर्यं
तु लुप्येत । अतः कृष्णपक्षस्यान्तिमदिने प्रथममहः कर्तव्यम् । शुक्लपक्षस्य
प्रथमदिने द्वितीयमहः । एवं सति भिन्नार्धमासवर्तित्वाद्भिन्नवीर्ये भवतः ॥

अथ दिनभेदेन निधनविशेषं विधत्ते—

हविष्मन्निधनं पूर्वमहर्भवति हवि-
ष्मन्निधनमुत्तरं प्रतिष्ठित्यै, इति ॥

पञ्चधा विभक्तस्य साम्नः पञ्चमभागो निधनम् । हविष्मच्छब्दरूपं निधनं
यस्मिन्नहनि तद्धविष्मन्निधनं, पूर्वदिने हविष्मदितिशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।
एवमितरत्रापि । उत्तरस्मिन्नहनि हविष्कृच्छब्द इत्यर्थः । निधनयोर्द्वित्वात्पादस-
हशत्वेन प्रतिष्ठित्यै संपद्यते ॥

अत्र मीमांसा—

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चतुर्थाधिकरणे चिन्तितम्—

द्विरात्रादौ द्वादशाहप्रायणीयादिकः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्निमः ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

तस्यान्तरायाञ्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥

द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रत्रिरात्रादयः । तेषु किं द्वाद-
प्रायणीयसंज्ञकमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तते, किंवा

(आङ्गिरसद्विरात्राहीनविधिकथनम्)

प्रायणीयोदयनीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगतस्य विध्यन्तः प्रवर्तत इति संशयः । ईदृशमहरूपादेयमीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्तत इति पूर्वः पक्षः । द्विरात्रं प्रकृत्यैवमात्रायते—‘यत्प्रथमं तद्वितीयं यद्वितीयं तत्तृतीयम्’ इति । अयमर्थः—द्विरात्रस्य यत्प्रथममहरनुष्ठेयं तद्वादशाहस्य द्वितीयमिति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । तदेतत्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम् । तथा जगतीमन्तर्यन्तीति जागतस्याहोऽन्तराय आम्रायते । तच्च वर्जने लिङ्गम् । एवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वाऽवशिष्टो विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षितस्तत्र तावान्प्रवर्तयितव्य इत्यवगन्तव्यम् ॥

तत्रैव त्रयोदशाधिकरणेऽन्यच्चिन्तितम्—

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडश्याप्राप्तः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाऽऽद्यश्चोदकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥

अनारभ्यविधेः प्राप्तौ परिसंख्याऽतिदेशतः ।

विकल्पोऽन्यद्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥

सन्ति बहवो द्विरात्राः । तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते—‘वैखानसं पूर्वेऽहन्त्साम भवति, षोडश्युत्तरे’ इति । सोऽयं षोडश्याप्राप्तः सन्विधीयते । न चोदकात्प्राप्तिः शङ्कनीया, प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेः । चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बित इति प्राप्ते भूतः—मा भूच्चोदकः । अस्ति ह्यनारभ्याधीतं प्रत्यक्षं विध्यन्तरम्—‘उत्तरेऽहन्द्विरात्रस्य गृह्यते’ इति । तेषु(न) सर्वेषु द्विरात्रेषु प्राप्तः सन्नङ्गिरसां द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते । ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रे नियमेन षोडशी गृह्यन् इतरेष्वतिरात्रविकृतित्वेनाति—देशाद्विकल्पयते । तदेतद्वृत्तिकारमतम् ॥

तत्रैव भाष्यकारमतेनाऽऽरचयति—

परिसंख्या पूर्वपक्षे(क्षो) न सा युक्ता त्रिदोषतः ।

प्राप्तस्यान्या(स्थैवा)नुवादेन विधेये सा न शक्यते ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा या परिसंख्या सैव भाष्यकारमते पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु षोडश्युत्तर इत्ययं विधिरेव न भवति । विधित्सितवैखानससा-यवाक्यशेषत्वेनार्थवत्त्वात् । अतः परिसंख्या दोषत्रयोपेता नात्र कल्पनीया ।

प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्र प्राप्तस्य बाध इति दोषत्रयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजा-
 पतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इन्नामपश्यत्तां वराहो भूत्वाऽ-
 हरत्तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्त्साऽप्रथत सा
 पृथिव्यभवत्तपृथिव्यै पृथिवित्वं तस्यामश्राभ्यत्प्रजा-
 पतिः स देवानसृजत वसून्रुद्रानादित्यान्ते देवाः
 प्रजापतिमब्रुवन्प्र जायामहा इति सोऽब्रवीत्
 (१) यथाऽहं युष्मास्स्तपसाऽसृक्ष्येवं तपसि
 प्रजननमिच्छध्वामिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्रायच्छ-
 देतेनाऽऽयतनेन श्राभ्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेना-
 श्राभ्यन्ते संवत्सर एकां गामसृजन्त तां वसुभ्यो
 रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्रायच्छेतास् रक्षध्वामिति तां
 वसवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसुभ्यो रुद्रेभ्य
 आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च (२) शतानि
 त्रयस्त्रिंशत् चाथ सैव सहस्रतम्यभवत्ते देवाः

(गर्गात्रिरात्राभिधानम्)

प्रजापतिमद्ब्रुवन्त्सहस्रेण नो याजयेति सोऽग्निष्टोमेन
वसूनयाजयत्त इमं लोकमजयन्तच्चाददुः स उक्थ्येन
रुद्रानयाजयन्तेऽन्तरिक्षमजयन्तच्चाददुः सोऽतिरात्रे-
णाऽऽदित्यानयाजयत्तऽमुं लोकमजयन्तच्चाददुस्त-
दन्तरिक्षम् (३) व्यैर्यत तस्माद्बुद्धा घातुका
अनायतना हि तस्मादाहुः शिथिलं वै मध्यममह-
स्त्रिरात्रस्य वि हि तद्वैर्यतेति त्रैष्टुभं मध्यमस्याह
आज्यं भवति संयानानि सूक्तानि शंसति षोड-
शिनं शंसत्यहो धृत्या अशिथिलंभावाय तस्मात्रि-
रात्रस्याग्निष्टोम एव प्रथममहः स्यादथोक्थ्योऽथा-
तिरात्र एषां लोकानां विधृत्यै त्रीणित्रीणि शतान्य-
नूचीनाहमव्यवाच्छिन्नानि ददाति (४) एषां
लोकानामनु संतत्यै दशतं न वि च्छिन्याद्विराजं
नेद्विच्छिनदानीत्यथ या सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च
विष्णुश्च व्यायच्छेताः स इन्द्रोऽमन्यतानया वा इदं
विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्यामकल्पेतां द्विभाग
इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्तद्वा एषाऽभ्यनूच्यत उभा
जिग्यथुरिति तां वा एतामच्छावाकः (५) एव
शंसत्यथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति होतारं
वा अभ्यतिरिच्यते यदेतिरिच्यते होताऽनाप्तस्याऽऽ-

(गर्गत्रिरात्रामिधानम्)

भूत्वा । एति । अहरत् । ताम् । विश्वकर्मेति विश्व-
 कर्मा । भूत्वा । वीति । अमार्त् । सा । अप्रथत् । सा ।
 पृथिवी । अभवत् । तत् । पृथिव्यै । पृथिवित्वमिति
 पृथिवि-त्वम् । तस्याम् । अश्राम्यत् । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । सः । देवान् । असृजत् । वसून् । रुद्रान् ।
 आदित्यान् । ते । देवाः । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् ।
 अब्रुवन् । प्रेति । जायामहे । इति । सः । अब्रवीत्
 (१) । यथा । अहम् । युष्मान् । तपसा । असृक्षि ।
 एवम् । तपसि । प्रजननमिति प्र-जननम् । इच्छध्वम् ।
 इति । तेभ्यः । अग्निम् । आयतनमित्या-यतनम् । प्रेति ।
 अयच्छत् । एतेन । आयतनेनेत्या-यतनेन । श्राम्यत् ।
 इति । ते । अग्निना । आयतनेनेत्या-यतनेन ।
 अश्राम्यन् । ते । संवत्सर इति सं-वत्सरे । एकाम् ।
 गाम् । असृजन्त । ताम् । वसुभ्य इति वसु-भ्यः ।
 रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । प्रेति । अयच्छन् । एताम् ।
 रक्षध्वम् । इति । ताम् । वसवः । रुद्राः । आदित्याः ।
 अरक्षन्त । सा । वसुभ्य इति वसु-भ्यः । रुद्रेभ्यः ।
 आदित्येभ्यः । प्रेति । अजायत् । त्रीणि । च
 (२) । शतानि । त्रयस्त्रिंशतमिति त्रयः-त्रिंशतम् ।
 च । अथ । सा । एव । सहस्रतमीति सहस्र-तमी ।

अभवत् । ते । देवाः । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् ।
अब्रुवन् । सहस्रेण । नः । याजय । इति । सः ।
अग्निष्टोमेनेत्यग्नि-स्तोमेन । वसून् । अयाजयत् । ते ।
इमम् । लोकम् । अजयन् । तत् । च । अद्दुः । सः ।
उक्थ्येन । रुद्रान् । अयाजयत् । ते । अन्तरिक्षम् ।
अजयन् । तत् । च । अद्दुः । सः । अतिरात्रेणेत्यति-
रात्रेण । आदित्यान् । अयाजयत् । ते । अमुम् ।
लोकम् । अजयन् । तत् । च । अद्दुः । तत् ।
अन्तरिक्षम् (३) । व्यवैर्यतेति वि-अवैर्यत । तस्मात् ।
रुद्राः । घातुकाः । अनायतना इत्यना-यतनाः । हि ।
तस्मात् । आहुः । शिथिलम् । वै । मध्यमम् । अहः ।
त्रिरात्रस्येति त्रि-रात्रस्य । वीति । हि । तत् ।
अवैर्यतेत्यव-ऐर्यत । इति । त्रैष्टुभम् । मध्यमस्य । अहः ।
आज्यम् । भवति । संयानानीति सं-यानानि । सूक्ता-
नीति सु-उक्तानि । शःसति । षोडशिनम् । शःसति ।
अहः । धृत्यै । अशिथिलंभावायेत्यशिथिलं-भावाय ।
तस्मात् । त्रिरात्रस्येति त्रि-रात्रस्य । अग्निष्टोम
इत्यग्नि-स्तोमः । एव । प्रथमम् । अहः । स्यात् । अर्थ ।
उक्थ्यः । अर्थ । अतिरात्र इत्यति-रात्रः । एषाम् ।
लोकानाम् । विधृत्या इति वि-धृत्यै । त्रीणित्रीणीति

(सर्गत्रिरात्राभिधानम्)

त्रीणि—त्रीणि । शतानि । अनुचीनाहमित्यनूचीन—अहम् ।
 अव्यवच्छिन्नानीत्यवि—अवच्छिन्नानि । ददाति (४) ।
 एषाम् । लोकानाम् । अन्विति । संतत्या इति सं—तत्यै ।
 दशतम् । न । षीति । छिन्द्यात् । विराजमिति वि—राजम् ।
 न । इत् । विच्छिनदानीति वि—छिनदानि । इति । अर्थ ।
 या । सहस्रतमीति सहस्र—तमी । आसीत् । तस्याम् ।
 इन्द्रः । च । विष्णुः । च । व्यायच्छेतामिति वि—आय-
 च्छेताम् । सः । इन्द्रः । अमन्यत । अनया । वै । इदम् ।
 विष्णुः । सहस्रम् । वक्ष्यते । इति । तस्याम् । अकल्पे-
 ताम् । द्विभाग इति द्वि—भागे । इन्द्रः । तृतीये । विष्णुः ।
 तत् । वै । एषा । अभ्यनूच्यत इत्यभि—अनूच्यते । उभा ।
 जिग्यथुः । इति । ताम् । वै । एताम् । अच्छावाकः(५) ।
 एव । शशति । अर्थ । या । सहस्रतमीति सहस्र—तमी ।
 सा । होत्रे । देया । इति । होतारम् । वै । अभ्यतिरिच्यत
 इत्यभि—अतिरिच्यते । यत् । अतिरिच्यत इत्यति—रिच्यते ।
 होता । अनाप्तस्य । आपयिता । अर्थ । आहुः । उन्नेत्र
 इत्युत्—नेत्रे । देया । इति । अतिरिक्तेत्यति—रिक्ता । वै ।
 एषा । सहस्रस्य । अतिरिक्त इत्यति—रिक्तः । उन्नेतेत्युत्—
 नेता । ऋत्विजाम् । अर्थ । आहुः । सर्वेभ्यः । सदस्येभ्यः ।

देया । इति । अथ । आहुः पतिमिति प्रजा-पतिम् ।
 सा । वशम् । चरेत् । इति । अथ । आहुः । ब्रह्मणः ।
 अग्नीध इत्यग्नि-इधे । च । देया । इति (६) । द्विभाग-
 मिति द्वि-भागम् । ब्रह्मणे । तृतीयम् । अग्नीध इत्यग्नि-
 इधे । ऐन्द्रः । वै । ब्रह्मा । वैष्णवः । अग्नीदित्यग्नि-इत् ।
 यथा । एव । तौ । अर्कल्पेताम् । इति । अथ । आहुः ।
 या । कल्याणी । बहुरूपेति बहु-रूपा । सा । देया ।
 इति । अथ । आहुः । या । द्विरूपेति द्वि-रूपा । उभयत-
 एनीत्युभयतः-एनी । सा । देया । इति । सहस्रस्य ।
 परिगृहीत्या इति परि-गृहीत्यै । तत् । वै । एतत् । सह-
 स्रस्य । अयनम् । सहस्रम् । स्तोत्रीयाः । सहस्रम् ।
 दक्षिणाः । सहस्रसंमित इति सहस्र-संमितः । सुवर्ग इति
 सुवः-गः । लोकः । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य ।
 अभिजित्या इत्याभि-जित्यै (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थे द्विरात्रोऽभिहितः । अथ त्रिरात्रं विधातुं काचिदारव्यायिकोच्यते ।

(गर्गत्रिरात्राभिधानम्)

तस्यां चाऽऽख्यायिकायामादौ पृथिव्युत्पत्तिं दर्शयति —

आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजापति-
र्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इमामपश्यत्तां वराहो भूत्वाऽ-
हरत्तां विश्वकर्मा भूत्वा व्यमार्त्साऽप्रथत सा
पृथिव्यभवत्तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम्, इति ।

इदमितीदानीं दृश्यमानं गिरिनदीसमुद्रादिकं जगत्पृथिव्युत्पत्तेः पूर्वं सलि-
लमासीत् । तस्मिन्नेव सलिले केवला आप एव नतु भूतान्तरं तत्कार्यं वा
किञ्चिदपि नाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिर्मूर्तस्य शरीरस्यावस्थातुं स्थाना-
भावाद्वायुरूपो भूत्वा तस्मिन्सलिले सर्वत्राचरत् । चरित्वा च सलिले
निमग्नं भूमिं दृष्ट्वा स्वयं वराहो भूत्वा दंष्ट्राग्रेण तां भूमिं जलस्योपर्याहरत् ।
आहृत्य च वराहरूपमुत्सृज्य विश्वकर्मा भूत्वा विशेषेण मार्जनं कृत्वा तत्रत्यं
द्रवमपनीय तां विस्तारितवान् । तत इयं दृश्यमाना सर्वप्राण्याधारभूता पृथि-
व्यभवत् । प्रथनादेव पृथिवीनाम संपन्नम् ॥

अथ देवसृष्टिं गोसृष्टिं च क्रमेण दर्शयति —

तस्यामश्राम्यत्प्रजापतिः स देवानसृजत वसून्रुद्राना-
दित्यान्ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्प्र जायामहा इति
सोऽब्रवीद्यथाऽहं युष्मांस्तपसाऽसृक्ष्येवं तपसि
प्रजननमिच्छध्वमिति तेभ्योऽग्निमायतनं प्रायच्छ-
देतेनाऽऽयतनेन श्राम्यतेति तेऽग्निनाऽऽयतनेनाश्रा-
म्यन्ते संवत्सर एकां गामसृजन्त तां वसुभ्यो
रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्रायच्छन्नेतां रक्षध्वमिति
तां वसवो रुद्रा आदित्या अरक्षन्त सा वसुभ्यो
रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः प्राजायत त्रीणि च शतानि
त्रयस्त्रिंशतं चाथ सैव सहस्रतम्यभवत्, इति ।

तस्यां भूमौ स प्रजापतिः स्वेनैव शरीरेणावस्थाय सिसृक्षुरश्राम्यत्तपः
कृतवान् । तस्माच्च तपःसामर्थ्यात्त्रीन्वस्वा।देदेवगणानसृजत । ते च वस्वादयः

प्रजापतिं प्रति प्रजोत्पादनोपायं पप्रच्छुः । स च प्रजापतिर्मद्वत्तपसि कृते सति पश्चाद्भूयमुत्पादनमिच्छतेत्युक्त्वा होमाख्यस्य तपस आधारभूतमग्निं दत्त्वा तेनाग्निना होमलक्षणं तपः कुरुतेत्युक्तवान् । ते च संवत्सरं तथा कृत्वा तदन्ते सर्वेऽप्येकां गामसृजन्त । तां च गां स प्रजापतिर्वसुभ्यो रक्षणार्थं दत्तवान् । सा च रक्षिता सती वस्वर्थं गवां शतत्रयं त्रयस्त्रिंशतं चोत्पादयामास । ततः प्रजापतिस्तामेव गां रुद्रेभ्यो दत्तवान् । रुद्रार्थमपि सा तथैवोत्पादयामास । एवमादित्यार्थमप्युत्पादयामास । तमिमं (दिदं) पर्यायत्रयं संगृह्य श्रुतिरेकेनैव वाक्येनोदाजहार । तत्र त्रेधा वाक्यं विभज्य योजयितव्यम् । एवं सत्येकोनसहस्रं गवां संपन्नम् । येयं सहस्रतमी गौः सेयं सहस्रसंख्यापूरण्यभवत् ॥

अतः सहस्रदक्षिणाकेन त्रिरात्रयागेन(ण) याजनं दर्शयति—

ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्त्सहस्रेण नो
याजयेति सोऽग्निष्टोमेन वसूनयाजयत् इमं
लोकमजयन्तच्चाददुः स उक्थ्येन रुद्रानया-
जयन्तेऽन्तरिक्षमजयन्तच्चाददुः सोऽतिरत्रिणाऽऽ-
दित्यानयाजयन्तेऽमुं लोकमजयन्तच्चाददुः, इति ।

वसुरुद्रादित्याः सर्वे मिलित्वा गोसहस्रदक्षिणाकयज्ञार्थं प्रजापतिं प्रार्थयामासुः । स च प्रजापतिर्देवगणत्रयं विभज्य त्रिषु दिनेषु क्रमादग्निष्टोमोक्थ्यातिरत्रैर्याजितवान् । द्वादशस्तोत्रोऽग्निष्टोमः । पञ्चदशस्तोत्र उक्थयः । एकोनत्रिंशत्स्तोत्रोऽतिरत्रः । ते च तैर्लोकत्रयमजयन् । स्वकीयं स्वकीयं तत्तद्गोधनं च दक्षिणार्थमृत्विग्भ्यो दत्तवन्तः ॥

अथोक्थयरूपे मध्यमेऽहनि कांश्चिच्छंसनविशेषान्विधत्ते—

तदन्तरिक्षं व्यवैर्यत तस्माद्बुद्धा घातुका
अनायतना हि तस्मादाहुः शिथिलं वै
मध्यममहस्त्रिरात्रस्य वि हि तदवैर्यतेति
त्रैष्टुभं मध्यमस्याह आज्यं भवति संयानानि

(गर्गात्रिरात्रानिधानम्)

सूक्तानि शश्वसति षोडशिनः शश्व-
त्यहो धृत्या अशिथिलंजावाय; इति ।

यदन्तरिक्षं रद्वैर्जिनं तदन्तरिक्षं व्यवैर्यत विशीर्णमभूत् । गृहखपं लोकसं-
स्थानं भग्नमभूदित्यर्थः । यस्माद्गुद्राणामायतनमन्तरिक्षलोकस्थानं विशीर्णमभू-
त्तस्मादायतनाभावाद्गुद्राः कोपादिष्टाः सन्तः सर्वत्र प्राणिघातिनोऽभवन् ।
यस्मात्फलभूतमन्तरिक्षं विशीर्णमभूत्तस्मात्तस्माद्यनमात्रं त्रिरात्रयागस्य मध्यम-
महः केनापि वैकल्येन शिथिलमित्येवमभिज्ञा आहुः । तस्मान्मध्यमस्याहो
दाह्येन शैथिल्यपरिहाराय कानिचिच्छृण्वान्यनुष्ठेयानि । त्रिष्टुप्छन्दस्कायामृ-
च्युत्पन्नं त्रैष्टुभं होतुराज्यसत्त्वं संसनीयम् । तथा संयानाख्यानि दाशतय्यां
प्रसिद्धानि सूक्तानि संसेत् । तथा षोडश्याख्यमपि गत्तं संसेत् ॥

इत्यमाख्यायिकां प्रस्तुत्य मध्यमे विशेषांश्च विधाय त्रिरात्रयागस्याहर्वि-
शेषान्विधत्ते —

तस्मात्त्रिरात्रस्याग्निष्टोम एव प्रथ-
ममहः स्यादथोक्थयोऽथातिरात्र
एषां लोकानां विधृत्यै, इति ।

यस्माद्स्वादिभिरहृत्स्वयेण लोकत्रयजयायाहृत्स्वसंघातरूपमनुष्ठितं तस्मा-
त्त्रिरात्रयागमनुतिष्ठेदित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘सहस्रं दक्षिणास्त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशत् च प्रथमेऽहनि
ददात्येवं द्वितीये तृतीये च साहस्र्यतिरिच्यते’ इति, तदिदं विधत्ते —

त्रीणित्रीणि शतान्यनूचीनाह-
मव्यवच्छिन्नानि ददात्येषां
लोकानामनु संतत्यै, इति ।

अनुक्रमेणाञ्चति प्रवर्तत इत्यनूचीनं, तादृशं च तद्दृश्यान्चीनाहं प्रतिदिन-
मित्यर्थः । प्रतिदिनमव्यवच्छिन्नानि यथा भवन्ति तथा त्रीणि त्रीणि शतानि
ददाति । त्रयस्त्रिंशत्संख्याया अप्येतेषुपलक्षणम् । तथा सत्यैकैकस्मिन्दिने

त्रयस्त्रिंशदधिकं गवां शतत्रयं दद्यादित्यर्थो भवति । एतच्च लोकानां भूरादीनां संसत्यै भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ दक्षिणानयने न्यूना दशधा नयेत् ’ इति, तदेतद्वि-
धत्ते—

दशतं न वि च्छिन्याद्विराजं नेद्विच्छिनदानीति, इति ।

दशानां वर्गो दशत्तस्य वर्गस्य विच्छेदं न कुर्यात् । वेदेर्दक्षिणस्यां दिश्य-
वस्थिता गाः प्राग्वंशसदसोर्मध्येन यदोत्तरस्यां दिशि दक्षिणार्थं नयति तदा-
नीमेकैकं दशकं सहैव नयेत् । न तु दशतो न्यूनं नयेत् । दशसंख्याया विरा-
ङ्करूपत्वात् । विराजं नैव विच्छिन्नां करोमीति नेतुरभिप्रायः । यत्तु त्रिंशत्
उपरि त्रयमधिकं तदपि चरमेण दशकेन सह नयेत् । न्यूनत्वस्यैवात्र [दशधे-
ति] विधानात् ॥

एवमेकोनसहस्रे त्रिषु दिनेषु दत्ते सति सहस्रतमी परिशिष्यते । तदानं तु
बहुधा विकल्पितं प्रदर्शयितुं प्रस्तौति—

अथ या सहस्रतम्यासीत्तस्यामिन्द्रश्च
विष्णुश्च व्यायच्छेता* स इन्द्रोऽमन्यतानया
वा इदं विष्णुः सहस्रं वक्ष्यत इति तस्या-
मकल्पेतां द्विभाग इन्द्रस्तृतीये विष्णुस्त-
द्वा एषाऽभ्यनूच्यत उभा जिग्यथुरिति, इति ।

ऋषिः कल्पनं, तयैव ऋष्या तस्यां सहस्रतम्यां गवि निमित्तभूतायां मपै-
वेयं भूयादित्येवमिन्द्रश्च विष्णुश्च परस्परं कलहं कुरुतः । तदानीमिन्द्रो मनस्येव-
मचिन्तयत्—तां गां गृहीत्वा विष्णुरनया गवा सहस्रमिदं सर्वं मां वर्जयित्वा
स्वाधीनं करिष्यति, तस्मान्म(मै)यैवाधिकेन भागेन भवितव्यमिति । ततस्तावुभौ
तस्यां गव्यकल्पेतां व्यवस्थां कृतवन्तौ । इन्द्रो द्विभागे व्यवस्थितः । विष्णु-
स्तृतीये भागे व्यवस्थितः । तदेतमर्थमभिलक्ष्य काचिद्वेदेऽप्युगनूच्यते । सा
च भागत्रयप्रतिपादिका । तस्याश्च प्रतीकम् ‘ उभा जिग्यथुः ’ इत्येतत् । इयं
चोपरितनेऽनुवाके समाम्नास्यते ॥

(गर्गत्रिरात्राभिधानम्)

अथैतस्या ऋचः शंसननियमं विधत्ते—

तां वा एतामच्छावाक एव शंसति, इति ।

विकल्पितेषु दानपक्षेषु प्रथमं पक्षमाह—

अथ या सहस्रतमी सा होत्रे देयेति
होतारं वा अभ्यतिरिच्यते यदतिरि-
च्यते होताऽनाप्तस्याऽऽपयिता, इति ।

प्रतिदिनं त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रये साम्येन दत्ते सति सेयं सहस्रतम्यति-
रिच्यते । यत्तु द्रव्यं यागेऽतिरिक्तं भवति तत्सर्वं होतारमभिलक्ष्यैवातिरिच्यते ।
होता ह्यनाप्तस्य सर्वस्य फलस्य प्रापयिता । तस्माद्धोत्रे सहस्रतमी देये-
त्याद्यः पक्षः ॥

द्वितीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुरुन्नेत्रे देयेत्यतिरिक्ता वा एषा
सहस्रस्यातिरिक्त उन्नेतर्त्विजाम्, इति ।

एषा गौः सहस्रस्य मध्येऽतिरिक्तवीर्या । उन्नेताऽप्यृत्विजां मध्येऽतिरिक्त-
वीर्यः । अत एव हि हारियोजनभक्षे श्रूयते—‘ उन्नेतर्युपह्वमिच्छन्ते ’ इति ।
तस्मादियमुन्नेत्रे देयेत्येवं केचिदाहुः ॥

तृतीयं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुः सर्वेभ्यः सदस्येभ्यो देयेति, इति ।

अत्रोपपत्तिर्बहिरेव द्रष्टव्या । ‘ यावन्तो वै सदस्यास्’ क्षिण्याः’
इत्यन्यत्राऽऽन्नातम् । तस्मात्सदस्येभ्यो देया ॥

चतुर्थं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुरुदाकृत्या सा वशं चरेदिति, इति ।

अत्राप्युपपत्तिः पूर्ववत् । दिनत्रये विभागसाम्येन दक्षिणा दत्ता । इयं
चैका भागवैषम्यं च न युक्तम् । अतो यज्ञभूमेरुद्धतां कृत्वा स्ववशात्त्वेन यथा
चरति तथा कुर्यात् ॥

पञ्चमं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुर्ब्रह्मणे चाग्नीधे च देयेति द्विभागं
ब्रह्मणे तृतीयमग्नीध ऐन्द्रो वै ब्रह्मा
वैष्णवोऽग्नीधथैव तावकल्पेतामिति, इति ।

इन्द्रस्य विष्णोश्च या भागकृत्स्निस्तद्वत्तदीययोर्ब्रह्माग्नीध्रयोर्देया ॥

षष्ठं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुर्या कल्याणी बहुरूपा सा देयेति, इति ।

इयं वै सहस्रतमी न कस्मैचिद्देया । किं त्वेतत्प्रतिनिधिरूपा या काचित्क-
ल्याणी बहुक्षीरादिगुणवती विचित्रवर्णा सा दातव्या ॥

सप्तमं पक्षं दर्शयति—

अथाऽऽहुर्या द्विरूपोभयतएनी सा
देयेति सहस्रस्य परिगृहीत्यै, इति ।

या गौः शुक्लकृष्णवर्णाभ्यामुपेतत्वेन द्विरूपा, पार्श्वद्वये शुक्लकेशोपेतत्वा-
दुभयत एनी, सहस्रसंख्यापूर्त्यर्थं तादृशी काचिद्देया ॥

तदिदं सहस्रदानोपेतं कर्म प्रशंसति—

तद्वा एतत्सहस्रस्यायनं सहस्रं स्तोत्रीयाः
सहस्रं दक्षिणाः सहस्रसंमितः सुवर्गो
लोकः सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ॥

त्रिरात्रारूपं यत्कर्मोक्तं तदेतत्सहस्रसंख्याकफलस्य प्राप्तिहेतुः । यस्माद्त्रि-
त्रिषु दिनेषु मिलित्वा स्तोत्रीया ऋचः सहस्रं विद्यन्ते, दक्षिणाश्चोत्तरीत्या
सहस्रं गावः, स्वर्गलोकश्च सुखाधिक्याद्भूलोकसहस्रेण समानः, [तस्मात्]
तादृशस्य स्वर्गस्याभिजयायेदं कर्म योग्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(संहस्रतम्यभिधानम्)

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

सोमो वै सहस्रमविन्दत्तमिन्द्रोऽन्वाविन्दत्तौ यमो
न्यागच्छत्तावब्रवीदस्तु मेऽत्रापीत्यस्तु ही ३ इत्यब्रूताः
स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य सहस्रस्य
वीर्यं विभर्तीति तावब्रवीदियं ममास्त्वेतद्युवयोरिति
तावब्रूताः सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यम् (१) परि
पश्यामोऽश्मा हरामहा इति तस्यामश्माऽह-
रन्त तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी
पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च
त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिण्या पिङ्गलैकहा-
यन्या सोमं क्रीणीयाद्य एवं विद्वान्रोहिण्या पिङ्गल-
यैकहायन्या सोमं क्रीणाति त्रयस्त्रिंशता चैवास्य
त्रिभिश्च (२) शतैः सोमः क्रीतो भवति सुक्री-
तेन यजते तामप्सु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा
रोहिणी लक्ष्मणा षष्ठौही वार्त्रघ्नी रूपं कृत्वा त्रय-
स्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिणीं
लक्ष्मणां षष्ठौही वार्त्रघ्नीं दद्याद्य एवं विद्वान्रोहिणीं
लक्ष्मणां षष्ठौही वार्त्रघ्नीं ददाति त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य
त्रीणि च शतानि सा दत्ता (३) भवति तामप्सु

प्रावेशयन्यमायोदेहीति सां जरतीं सूखां तज्जघन्या
 रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च शतैः सहो-
 दैत्तस्माज्जरतीं सूखां तज्जघन्यामनुस्तरणीं कुर्वति
 य एवं विद्वाञ्जरतीं सूखां तज्जघन्यामनुस्तरणीं
 कुरुते त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि च शतानि साऽमु-
 ष्मिंश्लोके भवति वागेव सहस्रतमी तस्मात् (४)
 वरो देयः सा हि वरः सहस्रमस्य सा दत्ता भवति
 तस्माद्द्वरो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सहस्रमस्य
 प्रतिगृहीतं भवतीयं वर इति ब्रूयादथान्यां ब्रूयादियं
 ममेति तथाऽस्य तत्सहस्रमप्रतिगृहीतं भवत्युभयत-
 एनी स्यात्तदाहुरन्यतएनी स्यात्सहस्रं परस्तादेत-
 मिति यैव वरः (५) कल्याणी रूपसंमृद्धा सा
 स्यात्सा हि वरः समृद्ध्यै तामुत्तरेणाऽऽशीघ्रं पर्या-
 णीयाऽऽहवनीयस्यान्ते द्रोणकलशमव घ्रापयेदा
 जिघ्र कलशं मह्युरुधारा पर्यस्वत्या त्वा विशन्त्व-
 न्दवः समुद्गमिव सिन्धवः सा मा सहस्र आ भज
 प्रजयां पशुभिः सह पुनर्माऽऽविशताद्रयिरिति प्रज-
 यैवैनं पशुभीं रय्या सम् (६) अर्धयति प्रजावा-
 न्पशुमान् रयिमान् भवति य एवं वेद तया सहाऽऽशीघ्रं
 परेत्यं पुरस्तात्प्रतीच्यां तिष्ठन्त्यां जुहुयादुभा जिग्य-

(सहस्रतम्यभिधानम्)

थु॒र्न॒ परा॑ ज॒येथे॒ न॒ परा॑ जि॒ग्ये क॒त॒श्च॒नै॒नोः ।
 इन्द्र॑श्च॒ विष्णो॑ यद॒प॒स्पृ॒धेथां॒ त्रेधा॒ सह॒स्रं॒ वि तदै॒रये-
 था॒मिति॑ त्रेधा॒विभ॒क्तं वै त्रि॑रा॒त्रे सह॒स्रं॒ साह॒स्री-
 मै॒वैनां॑ करोति॒ सह॒स्र॒स्यै॒वैनां॑ मात्रा॒म् (७)
 क॒रोति॒ रूपाणि॑ जु॒होति॒ रूपै॒रै॒वैनां॑ स॒म॒र्ध॒यति॒
 तस्या॑ उ॒पो॒त्थाय॒ कर्ण॑मा॒ ज॒पेदि॒डे र॒न्तेऽदि॒ते
 सर॑स्वति॒ प्रिये॒ प्रेय॑सि॒ महि॑ विश्रु॒त्येतानि॑ ते अ॒ग्नि॒ये
 नामा॑नि सु॒कृतं॑ मा॒ दे॒वेषु॑ ब्रू॒तादि॑ति॒ दे॒वैर्भ्य॑
 ए॒वैन॒मा वे॒दय॒त्यन्वे॑नं॒ दे॒वा बु॑ध्यन्ते (८) ॥

(एतदेतस्यां वीर्यमस्य त्रिभिश्च दत्ता सहस्रतमी तस्मादेव वरः सं
 मात्रामेकान्नचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

सोमः । वै । सह॒स्रं॒ । अ॒वि॒न्दत् । तम् । इन्द्रः ।
 अ॒न्विति॑ । अ॒वि॒न्दत् । तौ । य॒मः । न्याग॑च्छ॒दिति॑
 नि-आग॑च्छत् । तौ । अ॒ब्र॒वीत् । अस्तु॑ । मे । अ॒त्र ।
 अ॒पीति॑ । इति॑ । अस्तु॑ । ही॒ ३ । इति॑ । अ॒ब्रु॒ता॒म् । सः ।
 य॒मः । एक॑स्याम् । वी॒र्य॑म् । परी॑ति । अ॒प॒श्यत् । इ॒यम् ।

वै । अस्य । सहस्रस्य । वीर्यम् । विभ्रति । इति । तौ ।
 अब्रवीत् । इयम् । मम । अस्तु । एतत् । युवयोः । इति ।
 तौ । अब्रूताम् । सर्वे । वै । एतत् । एतस्याम् ।
 वीर्यम् (१) । परीति । पश्यामः । अशम् । एति ।
 हरामहे । इति । तस्याम् । अशम् । एति । अहरन्त ।
 ताम् । अप्स्वत्यप्-सु । प्रेति । अवेशयन् । सोमाय ।
 उदेहीत्युत्-एहि । इति । सा । रोहिणी । पिङ्गला ।
 एकहायनीत्येक-हायनी । रूपम् । कृत्वा । त्रयस्त्रिंश-
 तेति त्रयः-त्रिंशता । च । त्रिभिरिति त्रि-भिः । च ।
 शतैः । सह । उदैदित्युत्-एत् । तस्मात् । रोहिण्या ।
 पिङ्गला । एकहायन्येत्येक-हायन्या । सोमम् ।
 क्रीणीयात् । यः । एवम् । विद्वान् । रोहिण्या ।
 पिङ्गला । एकहायन्येत्येक-हायन्या । सोमम् । क्रीणाति ।
 त्रयस्त्रिंशतेति त्रयः-त्रिंशता । च । एव । अस्य ।
 त्रिभिरिति त्रि-भिः । च (२) । शतैः । सोमः ।
 क्रीतः । भवति । सुक्रीतेनेति सु-क्रीतेन । यजते ।
 ताम् । अप्स्वत्यप्-सु । प्रेति । अवेशयन् । इन्द्राय ।
 उदेहीत्युत्-एहि । इति । सा । रोहिणी । लक्ष्मणा ।
 षष्ठौही । वार्त्रेतीति वार्त्रे-द्वी । रूपम् । कृत्वा ।
 त्रयस्त्रिंशतेति त्रयः-त्रिंशता । च । त्रिभिरिति त्रि-भिः ।

(सहस्रतम्यभिधानम्)

च । शतैः । सह । उदैदित्युत्—एत् । तस्मात् । रोहिणीम् ।
लक्ष्मणाम् । पष्ठौहीम् । वार्त्रघ्नीमिति वार्त्र—घ्नीम् । दद्यात् ।
यः । एवम् । विद्वान् । रोहिणीम् । लक्ष्मणाम् । पष्ठौहीम् ।
वार्त्रघ्नीमिति वार्त्र—घ्नीम् । ददाति । त्रयस्त्रिंशदिति
त्रयः—त्रिंशत् । च । एव । अस्य । त्रीणि । च ।
शतानि । सा । दत्ता (३) । भवति । ताम् । अण्डि-
त्यप्—सु । प्रेति । अवेशयन् । यमाय । उदेहीत्युत्—एहि ।
इति । सा । जरती । मूर्खाम् । तज्जघन्येति तत्—जघन्या ।
रूपम् । कृत्वा । त्रयस्त्रिंशतेति त्रयः—त्रिंशता । च ।
त्रिभिरिति त्रि—भिः । च । शतैः । सह । उदैदित्युत्—एत् ।
तस्मात् । जरतीम् । मूर्खाम् । तज्जघन्यामिति तत्—
जघन्याम् । अनुस्तरणीमित्यनु—स्तरणीम् । कुर्वति । यः ।
एवम् । विद्वान् । जरतीम् । मूर्खाम् । तज्जघन्यामिति
तत्—जघन्याम् । अनुस्तरणीमित्यनु—स्तरणीम् । कुरुते ।
त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः—त्रिंशत् । च । एव । अस्य ।
त्रीणि । च । शतानि । सा । अमुष्मिन् । लोके । भवति ।
वाक् । एव । सहस्रतमीति सहस्र—तमी । तस्मात् (४) ।
वरः । देयः । सा । हि । वरः । सहस्रम् । अस्य । सा ।
दत्ता । भवति । तस्मात् । वरः । न । प्रतिगृह्य इति प्रति-
गृह्यः । सा । हि । वरः । सहस्रम् । अस्य । प्रतिगृहीत-

मिति प्रति—गृहीतम् । भवति । इयम् । वरः । इति ।
 ब्रूयात् । अर्थ । अन्याम् । ब्रूयात् । इयम् । मर्म । इति ।
 तथा । अस्य । तत् । सहस्रम् । अप्रतिगृहीतमित्यप्रति—
 गृहीतम् । भवति । उभयतएनीत्युभयतः—एनी । स्यात् ।
 तत् । आहुः । अन्यतएनीत्यन्यतः—एनी । स्यात् ।
 सहस्रम् । परस्तात् । एतम् । इति । या । एव । वरः
 (५) । कल्याणी । रूपसमृद्धेति रूप—समृद्धा । सा ।
 स्यात् । सा । हि । वरः । समृद्ध्या इति सम—ऋद्ध्यै ।
 ताम् । उत्तरेणेत्युत्—तरेण । आशीधामित्याग्नि—इधम् ।
 पर्याणीयेति परि—आनीय । आहवनीयस्येत्या—हवनीयस्य ।
 अन्ते । द्रोणकलशमिति द्रोण—कलशम् । अवेति । घ्राप-
 येत् । एति । जिघ्र । कलशम् । महि । उरुधारेत्युरु—धारा ।
 पर्यस्वती । एति । त्वा । विशन्तु । इन्धवः । समुद्रम् । इव ।
 सिन्धवः । सा । सा । सहस्रे । एति । भज । प्रजयेति
 प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । सह । पुनः । मा ।
 एति । विशतात् । रयिः । इति । प्रजयेति प्र—जया । एव ।
 एनम् । पशुभिरिति पशु—भिः । रम्या । समिति (६) ।
 अर्धयति । प्रजावानिति प्रजा—वान् । पशुमानिति पशु—
 मान् । रयिमानिति रयि—मान् । भवति । यः । एवम् ।

(सङ्घतस्यभिधानम्)

वेदं । तयां । सह । आशीध्रमित्याग्नि—इध्रम् । परेत्येति
 परा—इत्यं । पुरस्तात् । प्रतीच्याम् । तिष्ठन्त्याम् । जुहुयात् ।
 उभा । जिग्यथुः । न । परेति । जयेथे इति । न । परेति ।
 जिग्ये । कतरः । चन । एनोः । इन्द्रः । च । विष्णो
 इति । यत् । अपस्पृधेथाम् । त्रेधा । सहस्रम् । वीति ।
 तत् । ऐरयेथाम् । इति । त्रेधाविभक्तमिति त्रेधा—विभक्तम् ।
 वै । त्रिरात्र इति त्रि—रात्रे । सहस्रम् । साहस्रीम् । एव ।
 एनाम् । करोति । सहस्रस्य । एव । एनाम् । मात्राम् (७) ।
 करोति । रूपाणि । जुहोति । रूपैः । एव । एनाम् ।
 समिति । अर्धयति । तस्याः । उपोत्थायेत्युप—उत्थाय ।
 कर्णम् । एति । जपेत् । इष्टे । रन्ते । अदिते ।
 सरस्वति । प्रिये । प्रयासि । महि । विश्रुतीति वि—श्रुति ।
 एतानि । ते । अग्निye । नामानि । सुकृतमिति सु—
 कृतम् । मा । देवेषु । ब्रूतात् । इति । देवेभ्यः । एव ।
 एनम् । एति । वेदयति । अन्विति । एनम् । देवाः ।
 बुध्यन्ते (८) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमेऽनुवाके त्रिरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे तत्रत्यां सहस्रतर्मां प्रपञ्चयितुं
मुपाख्यानं दर्शयति—

सोमो वै सहस्रमविन्दत्तमिन्द्रोऽन्वविन्दतौ यमो
न्यागच्छत्तावब्रवीदस्तु मेऽत्रापित्यस्तु ही३ इत्य-
ब्रूताः स यम एकस्यां वीर्यं पर्यपश्यदियं वा अस्य
सहस्रस्य वीर्यं विभर्तीति तावब्रवीदियं ममास्त्वे-
तद्युवयोरिति तावब्रूताः सर्वे वा एतदेतस्यां वीर्यं परि-
पश्यामोऽशमा हरामहा इति तस्यामशमाऽहरन्त, इति ।

पुरा कदाचित्सोमो गोसहस्रमलभत । तमनुगम्येन्द्रोऽपि तदेव गोसहस्र-
मलभत । तौ सोमेन्द्रौ प्रति यमोऽपि भागं निकामयमान आगच्छत् । आगत्य
चात्र गोसहस्रे ममापि कश्चिद्भागोऽस्त्वित्यब्रवीत् । तावपि तथाऽस्त्वित्यङ्गी-
कुरुतः । आदरार्थः लुतः । ततः स यमः परीक्ष्य तस्मिन्सहस्र एकस्यामुत्त-
मायां गवि सामर्थ्यमपश्यत् । तत इयमेकैवास्य गोसहस्रस्य वीर्यं विभर्तीति
मनसा निश्चित्येयमेव ममास्तु युवयोरितरत्सहस्रमित्यब्रवीत् । ततस्तौ सोमे-
न्द्रावेवमुक्तवन्तौ सर्वेऽपि वयं मिलित्वैतस्यामुत्तमायां गवि वीर्यं परीक्ष्य
तस्यामंशमेकैकं स्वी कुर्म इति विचार्य तथैव कृतवन्तः ॥

तत्र सोमस्य प्रथममंशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयन्त्सोमायोदेहीति सा रोहिणी
पिङ्गलैकहायनी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च
त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिण्या पिङ्गल-
यैकहायन्या सोमं क्रीणीयाद्य एवं विद्वान्रो-
हिण्या पिङ्गलयैकहायन्या सोमं क्रीणाति

(सहस्रतन्वमिधामम्)

त्रयस्त्रिंशता चैवास्य त्रिभिश्च शतैः सोमः
 क्रीतो भवति सुक्रीतेन यजते, इति ।

ते प्रयोऽपि मिलित्वा तामुत्तमां गां सोमायोदेहीत्येवं भ्रुवन्तोऽप्सु प्रावेश-
 षन् । सोमस्य यद्यावद्रूपं योग्यं तत्तावद्रूपं गृहीत्वा जलादुद्गच्छेत्यर्थः । ततः
 सा गौरप्सु प्रविष्टा जलादुद्गमनवेलायां तत्प्रार्थितं रूपं कृत्वोदगच्छत् । तदेव
 रूपं स्पष्टी क्रियते—रोहिणी शरीरे लोहितवर्णा पिङ्गला पिङ्गलाक्ष्येकहायन्येक-
 संवत्सरवयस्का, ईदृशी सती लावण्योपेतं रूपं च कृत्वा गवामन्यासां त्रय-
 स्त्रिंशत्संख्यया शतत्रयसंख्यया च सह जलादुद्गच्छत् । यस्मात्सोमार्थं रोहिः
 प्यादिरूपं धृतवती तस्माद्रोहिण्यैकहायन्या पिङ्गलाक्ष्या सोमं क्रीणीयात् ।
 तथा क्रीतः सोमस्त्रयस्त्रिंशदधिकेन शतत्रयेण क्रीतो भवति । ततः सुक्रीतेन
 सोमेनासौ यजते ॥

अथेन्द्रस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयन्निन्द्रायोदेहीति सा रोहिणी
 लक्ष्मणा पष्ठौही वार्त्रघ्नी रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता
 च त्रिभिश्च शतैः सहोदैत्तस्माद्रोहिणीं लक्ष्मणां
 पष्ठौहीं वार्त्रघ्नीं दद्याद्य एवं विद्वान्रोहिणीं लक्ष्मणां
 पष्ठौहीं वार्त्रघ्नीं ददाति त्रयस्त्रिंशच्चैवास्य
 त्रीणि च शतानि सा दत्ता भवति, इति ।

पूर्ववह्वाख्येयम् । लक्ष्मणा शृङ्गपुच्छाद्यवयवसौष्ठवयोग्यलक्षणोपेता ।
 पष्ठौही चतुर्वर्षा । वार्त्रघ्नी दर्शनमात्रेण मानसक्लेशापहन्त्री । यस्मादिन्द्रस्ये-
 दृशी भियोदैत्तस्मादीदृशीमेव दक्षिणात्वेन दद्यात् ॥

अथ यमस्य तदीयांशहरणप्रकारं दर्शयति—

तामप्सु प्रावेशयन्यमायोदेहीति सा जरती मूर्खा
 तज्जघन्या रूपं कृत्वा त्रयस्त्रिंशता च त्रिभिश्च
 शतैः सहोदैत्तस्माज्जरतीं मूर्खां तज्जघन्यामनुस्त-

रणीं कुर्यात् य एवं विद्वाञ्जरतीं मूर्खां तज्जयन्त्या-
मनुस्तरणीं कुरुते त्रयास्त्रिंशच्चैवास्य त्रीणि
च शतानि साऽमुष्मिँल्लोके भवति, इति ।

जरती वृद्धा । मूर्खा रोषणशीला । सैव जयन्त्या तज्जयन्त्या, इयमेवात्यन्तकृ-
रूपा नान्येत्यर्थः । अनुस्तरणीं मृतं पुरुषमनु यां गां हत्वा तदवयवान्प्रेतपु-
रुषावयवेष्ववास्तृणन्ति सेयमनुस्तरणी । सा च जरादिगुणयुक्ता कार्यार्थे ।
ऋत्(अ)स्याऽऽस्तरणेन परलोके त्रयास्त्रिंशदाधिकगोशतत्रयं संपद्यते । शेषं पूर्व-
वद् । अत्र क्रयदानानुस्तरणीविषयः प्रासङ्गिकाः ॥

एवमाख्यायिकया सहस्रतमीं प्रकृत्याथ प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

वागेव सहस्रतमी तस्याद्दरो देयः सा
हि वरः सहस्रतस्य सा दत्ता भवति तस्मा-
द्दरो न प्रतिगृह्यः सा हि वरः सहस्रतस्य प्रतिगृहीतं
भवतीयं वर इति ब्रूयादथान्यां ब्रूयादियं ममेति
तथाऽस्य तत्सहस्रतमप्रतिगृहीतं भवति, इति ।

येयं सहस्रतमी सोमाद्यर्थे रूपत्रयं स्वीकृत्य जलाहुद्गता सा वाग्देवतैव । यस्मै-
इस्या वाग्देवतैव(ता)रूपं(पत्वं) तस्मात्सहस्रदक्षिणे यागे वाग्देवतात्वसंपादनाय
श्रेष्ठ एव गोविशेषो देयः । यस्मात्सहस्रतमी श्रेष्ठो गोविशेषस्तस्माच्छ्रेष्ठे दत्ते
सत्यस्य यजमानस्य सहस्रस्वरूपा सा सहस्रतमी दत्ता भवति । यस्माच्छ्रेष्ठो
गोविशेषः सहस्रसदृशस्तस्माच्छ्रेष्ठं गोविशेषं न प्रतिगृह्णीयात् । तत्प्रतिग्रहे
सति गोसहस्रप्रतिग्रहदोषो भवेत् । अथ कथञ्चित्प्रतिगृह्णीयात्तदानीमेवं निर्दि-
शेत्—योऽयं वरः सेयं सहस्रतमीति । एवं निर्दिश्याथान्यां प्रत्येवं ब्रूयात्—इयं
वरव्यतिरिक्ता ममेति । एवं निर्देशे सति वरप्रतिग्रहेऽपि सहस्रप्रतिग्रहदोषो न-
भवति ॥

* सर्वपुस्तकेषु 'तस्यास्तरणेन' इति वर्तते, परं तत्र पदच्छेदाविषये संदेहः । अतः शुल्लनुकूलतया
'अस्याऽऽस्तरणेन' इति स्थापितम् । अस्यापि शेषप्रणेनार्थो ज्ञेयः ।

(सहस्रतम्यभिधानम्)

इत्थं सहस्रतमीं बहुधा प्रशस्य तस्या दातव्याया लक्षणं विधत्ते—

उभयतएनी स्यात्, इति ।

उभयोः पार्श्वयोः शुक्लरेखा यस्याः सेयमुभयतएनी ॥

अथ प्रकारान्तरेण लक्षणं विधत्ते—

तदाहुरन्यतएनी स्यात्सहस्रं परस्तादेतमिति, इति ।

तस्मिन्सहस्रतमीविषयेऽभिज्ञा एवमाहुः—अन्यतरस्मिन्नेव पार्श्वे शुक्लरेखा पर्याप्ता । तन्नोपपत्तिं चैवमाहुः—एतं परस्तात्सहस्रमेतस्य गोविशेषस्य परभागे गोसहस्रं तिष्ठत्यतो न तत्र शुक्लरेखाऽपेक्षितेति ॥

अथ सहस्रतमीप्रतिनिधित्वेन पक्षान्तरं विधत्ते—

यैव वरः कल्याणी रूपसमृद्धा सा

स्यात्सा हि वरः समृद्ध्यै, इति ।

या गौः कल्याणी बहुक्षीरादिगुणवती रूपसमृद्ध्यै (सा) समीचीनशृङ्गपुच्छा-
च्छुपेता सैवात्र वरो दातव्यो गोविशेषः स्यात् । तद्दानेनैव समृद्धिर्भवति ॥

दातव्यायास्तस्या गोराघ्रापणं विधत्ते—

तामुत्तरेणाऽऽशीघ्रं पर्याणीयाऽऽहवनी-

यस्यान्ते द्रोणकलशमव घ्रापयेत्, इति ।

अग्निधः शरणमाग्नीध्रं तस्योत्तरभागे तां दातव्यां गां प्रदक्षिणत्वेनाऽऽ-
नीयाऽऽहवनीयस्य समीपे द्रोणकलशस्थितं सोममवघ्रापयेत् ॥

तस्मिन्नाघ्रापणे मन्त्रमुत्पादयति—

आ जिघ्र कलशं मत्सुरुधारा पयस्वत्या त्वा विशन्त्विन्दवः

समुद्रमिव सिन्धवः सा मा सहस्र आ भज प्रजया

पशुभिः सह पुनर्माऽऽ विशताद्गिरिति, इति ।

महीति गोर्नाम ल(व)क्षयते । हे महि त्वं द्रोणकलशं सर्वतो जिघ्र । कीदृशी
त्वम्, उरुधारा दीर्घक्षीरधारोपेता । पयस्वती बहुलक्षीरोपेता । तादृशीं त्वामि-
न्दवः सोमविन्दव आविशन्तु । यथा समुद्रं सिन्धवः प्रविशन्ति तद्वत् ।

सा त्वं मामस्मिन्गोसहस्र आभज सर्वतः प्रापय । तथा रयिर्धनं प्रजया पशु-
भिश्च सह मां पुनराविशतु ॥

आत्रापणस्य फलं दर्शयति—

प्रजयैवैनं पशुभी रय्या समर्धयति, इति ।

वेदनं प्रशंसति—

प्रजावान्पशुमान् रयिमान्भवति य एवं वेद, इति ।

अथ तदङ्गभूतं कंचिद्धोमं विधत्ते—

तया सहाऽऽग्नीध्रं परेत्य पुरस्तात्प्र-

तीच्यां तिष्ठन्त्यां जुहुयात्, इति ।

आहवनीयसमीपे स्थितया तया गवा सह पुनराग्नीध्रसमीपे प्रत्यागत्य
तस्याऽऽग्नीध्रस्य पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखत्वेन गवि स्थितायां जुहुयात् ॥

होमाङ्गभूतं मन्त्रं दर्शयति—

उक्षा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये

कतरश्चनैनोः । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां

त्रेधा सहस्रं वि तैदरयेथामिति, इति ।

हे इन्द्राविष्णू युवामुभोभौ जिग्यथुः सर्वत्र जितवन्तौ, न पराजयेथे कापि
पराजयं न प्राप्तुथः । एनोरेनयोरुभयोर्मध्ये कतरश्चनैकोऽपि न पराजिग्ये
पराजयं न प्राप्तवान् । हे विष्णो त्वमिन्द्रश्चोभौ यदपस्पृधेथां यद्वा परस्परं
स्पर्धितवन्तौ तत्तदा गोसहस्रं त्रेधा विभज्यैरयेथामिन्द्रस्य द्वौ भागौ विष्णोरेको
भाग इत्येवं प्राप्तवन्तौ ॥

त्रेधा सहस्रमिति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

त्रेधाविभक्तं वै त्रिरात्रे सहस्रं साहस्रीमेवैनं

करोति सहस्रस्यैवैनां मात्रां करोति, इति ।

त्रिरात्राख्ये यागे गोसहस्रं दिनत्रयार्थं त्रेधाविभक्तव्यमिति यत्तेनैनां सहस्र-
तमीमेव गां साहस्रीं सहस्रोपेतां करोति, न केवलं सहस्रोपेता किंतु तस्य
सहस्रस्य यावती मात्रा तावन्मात्रामेवैनां करोति ॥

(सहस्रतमीदानविधिः)

अथैतदङ्गभूतं होमान्तरं विधत्ते—

रूपाणि जुहोति रूपैरेवैनाः समर्धयति, इति ।

रोहिणी पिङ्गलैकहायनीत्यादीनि यानि रूपाण्युक्तानि तानि जुहुयात् ।
रोहिण्यै स्वाहेत्यादयो मन्त्रास्तत्रोच्चेयाः । एतस्मिन्होमे कृते सत्यपोक्षितै रूपै-
वैनां गां समृद्धां करोति ॥

अथैतदङ्गभूतं जपं विधत्ते—

तस्या उपोत्थाय कर्णमा जपेत्, इति ।

तस्या गोः कर्णसमीपं प्रत्युपस्थितो भूत्वा वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपेत् ॥

तमिमं मन्त्रं दर्शयति—

इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयासि महि
विश्रुत्येतानि ते अद्विये नामानि
सुकृतं मा देवेषु ब्रुतादिति, इति ।

केनापि न हन्यत इत्यग्निषा गौः । हेऽग्निषे, इडादीनि तव नामानि ।
अतस्तैर्नामभिरिह संबोध्यते । एतादृशी त्वं देवेषु मध्ये मां यजमानं सुकृतं
पुण्यकृतं ब्रूहि ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

देवेभ्य एवैनमा वेदयत्यन्वेनं देवा बुध्यन्ते, इति ॥

एतन्मन्त्रपाठेनेयं गौर्देवेभ्य एवैनं यजमानमावेदयति । ते च देवा एनं
यजमानं पुण्यकारिणं जानन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनः
सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमये-

त्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति सा मा ज्योति-
 ष्मन्तं लोकं गमयेत्याह ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं
 गमयति सा मा सर्वान्पुण्याल्लोकान्गमयेत्याह सर्वा-
 नेवैनं पुण्याल्लोकान्गमयति सा (१) मा प्रतिष्ठां
 गमय प्रजयां पशुभिः सह पुनर्माऽऽ विंशताद्रयि-
 रिति प्रजयैवैनं पशुभी रय्यां प्रति ष्ठापयति
 प्रजावान्पशुमान्त्रयिमान्भवति य एवं वेद तामग्नीधे
 वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे वा
 दद्यात्सहस्रमस्य सा दत्ता भवति सहस्रमस्य प्रति-
 गृहीतं भवति यस्तामाविद्वान् (२) प्रतिगृह्णाति
 तां प्रति गृह्णीयादेकाऽसि न सहस्रमेकां त्वा
 भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेकां मा भूताऽऽ
 विश मा सहस्रमित्येकामेवैनां भूतां प्रति गृह्णाति
 न सहस्रं य एवं वेद स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा
 स्योना माऽऽ विश सुषदा माऽऽ विश सुशेवा माऽऽ
 विश (३) इत्याह स्योनैवैनं सुषदा सुशेवा
 भूताऽऽ विशति नैनं हिनस्ति ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 सहस्रं सहस्रतस्यन्वेती ३ सहस्रतमी सहस्रा ३-
 मिति यत्प्राचीमुत्पृजेत्सहस्रं सहस्रतस्यन्वियात्त-
 त्सहस्रं प्रज्ञात्रं सुवर्गं लोकं न प्र जानीयात्प्रती-

(सहस्रतर्मादानविधिः)

चीमुत्सृजति ताः सहस्रमनु पर्यावर्तते सा प्रजानती
सुवर्गं लोकमेति यजमानमभ्युत्सृजति क्षिप्रे सहस्रं
प्र जायत उत्तमा नीयते प्रथमा देवान्गच्छति (४)

(लोकान्गमयति साऽविद्वान्तसुशेवा माऽऽ विश

यजमानं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

सहस्रतम्येति सहस्र-तम्या । वै । यजमानः । सुवर्ग-
मिति सुवः-गम् । लोकम् । एति । सा । एनम् । सुवर्ग-
मिति सुवः-गम् । लोकम् । गमयति । सा । मा । सुवर्ग-
मिति सुवः-गम् । लोकम् । गमय । इति । आह ।
सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । एनम् । लोकम् । गमयति ।
सा । मा । ज्योतिष्मन्तम् । लोकम् । गमय । इति ।
आह । ज्योतिष्मन्तम् । एव । एनम् । लोकम् । गमयति ।
सा । मा । सर्वान् । पुण्यान् । लोकान् । गमय । इति ।
आह । सर्वान् । एव । एनम् । पुण्यान् । लोकान् । गम-
यति । सा (१) । मा । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ।

गमय । प्रजयेति प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । सह ।
पुनः । मा । एति । विशतात् । रयिः । इति । प्रजयेति
प्र—जया । एव । एनम् । पशुभिरिति पशु—भिः । रय्याम् ।
प्रतीति । स्थापयति । प्रजावानिति प्रजा—वान् । पशुमा-
निति पशु—मान् । रयिमानिति रयि—मान् । भवति ।
यः । एवम् । वेद । ताम् । अग्नीध इत्याग्नि—इधे । वा ।
ब्रह्मणे । वा । होत्रे । वा । उद्गात्र इत्युत्—गात्रे । वा ।
अध्वर्यवे । वा । दद्यात् । सहस्रम् । अस्य । सा । दत्ता ।
भवति । सहस्रम् । अस्य । प्रतिगृहीतमिति प्रति—गृहीतम् ।
भवति । यः । ताम् । अविद्वाञ् (२) । प्रतिगृह्णातीति
प्रति—गृह्णाति । ताम् । प्रतीति । गृह्णीयात् । एका ।
असि । न । सहस्रम् । एकाम् । त्वा । भूताम् । प्रतीति ।
गृह्णामि । न । सहस्रम् । एका । मा । भूता । एति ।
विश । मा । सहस्रम् । इति । एकाम् । एव । एनाम् ।
भूताम् । प्रतीति । गृह्णाति । न । सहस्रम् । यः । एवम् ।
वेद । स्योना । असि । सुषदेति सु—सदा । सुशेवेति सु—
शेवा । स्योना । मा । एति । विश । सुषदेति सु—सदा ।
मा । एति । विश । सुशेवेति सु—शेवा । मा । एति ।
विश (३) । इति । आह । स्योना । एव । एनम् ।
सुषदेति सु—सदा । सुशेवेति सु—शेवा । भूता । एति ।

(सहस्रतमीकानविविः)

विशति । न । ए॒न॒न् । हि॒न॒स्ति॒ । ब्र॒ह्म॒वा॒दि॒न् इति॑ ब्रह्म—
 वा॒दि॒नः॑ । व॒व॒न्ति॑ । स॒ह॒स्र॑न् । स॒ह॒स्र॒त॒नी॒ति॑ स॒ह॒स्र—
 त॒नी॑ । अ॒न्वि॒ति॑ । ए॒ती॒श् । स॒ह॒स्र॒त॒नी॒नि॒ति॑ स॒ह॒स्र—
 त॒नी॑न् । स॒ह॒स्र॑ इ॒न् । इति॑ इ॒न् । प्र॒ची॒न् । उ॒त्सृ॒जे॒द्वि॒स्रु॒न् । सृ॒जे॒त् ।
 स॒ह॒स्र॑न् । स॒ह॒स्र॒त॒नी॒ति॑ स॒ह॒स्र—
 त॒नी॑ । अ॒न्वि॒ति॑ । इ॒यात् ।
 त॒न् । स॒ह॒स्र॑न् । अ॒प्र॒जा॒त्र॒ति॒त्य॒म—
 जा॒त्र॒न् । सु॒व॒र्ग॒नि॒ति॑
 सु॒वः—
 ग॒न् । लो॒क॒न् । न । भे॒ति॑ । जा॒नी॒या॒त् । प्र॒ती॒ची॒न् ।
 व॒वि॒ति॑ । सृ॒ज॒ति॑ । त॒न् । स॒ह॒स्र॑न् । अ॒न्वि॒ति॑ । प॒र्या॒व॒र्त॒त्
 इति॑ प॒रि—
 अ॒व॒र्त॒ते॑ । सा । प्र॒जा॒न॒ती॒ति॑ प्र—
 जा॒न॒ती॑ ।
 सु॒व॒र्ग॒नि॒ति॑ सु॒वः—
 ग॒न् । लो॒क॒न् । ए॒ति॑ । अ॒र्ज॒ना॒न् ।
 अ॒ग्नि॑ । व॒वि॒ति॑ । सृ॒ज॒ति॑ । क्षि॒प्ते॑ । स॒ह॒स्र॑न् । भे॒ति॑ ।
 जा॒य॒ते॑ । उ॒त्सृ॒जे॒त्सृ॒ज॒न्ना॑ । नी॒य॒ते॑ । प्र॒थ॒मा॑ । दे॒वान् ।
 म॒च्छ॒ति॑ (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापठपाठे सतमपाठके
 प्रथमप्रपाठके सतमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सतमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सतमोऽनुवाकः ।)

अष्टोत्सुजको सतमतमी प्रसस्य तदङ्गभूतं होषादिकमुत्तम् । अथ सतमेतवानं
 विधीयते ॥

तत्र यदुक्तं सूत्रकारेण 'तां यजमानोऽभिमन्त्रयते सा मा सुवर्गं लोकं गमयेति' इति, तानेतान्सहस्रतम्या अनुमन्त्रणमन्त्रांश्चतुरो ह्युत्पाद्य व्याचिख्यासुः प्रथममन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गं लोकमेति सैनः
सुवर्गं लोकं गमयति सा मा सुवर्गं लोकं गमये-
त्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति, इति ।

यजमानोऽयं सहस्रतम्या गवा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । सा ह्येनं प्रापयति । तस्मात्सा मेल्यादिमन्त्रं पठेत् । हे सहस्रतामि सा त्वं मां स्वर्गं लोकं प्रापयेति तस्यार्थः । तेन सा स्वर्गं प्रापयत्येव ॥

एवमुत्तरेषां त्रयाणामपि मन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति—

सा मा ज्योतिष्मन्तं लोकं गमयेत्याह
ज्योतिष्मन्तमेवैनं लोकं गमयति सा मा
सर्वान्पुण्याल्लोकान्गमयेत्याह सर्वानेवैनं
पुण्याल्लोकान्गमयति सा मा प्रतिष्ठां गमय
प्रजया पशुभिः सह पुनर्माऽऽ विशताद्रयिरिति
प्रजयैवैनं पशुभि रय्यां प्रति ष्ठापयति, इति ।

ज्योतिष्मानादित्यलोकः । इन्द्रलोकादयः पुण्याः । प्रतिष्ठां स्थिरावस्थानम् । प्रजया पशुभिश्च सह रयिर्धनं पुनर्मां प्रविशतु ॥

वेदनं प्रशंसति—

प्रजावान्पशुमात्रयिमान्भवति य एवं वेद, इति ।

तस्याः सहस्रतम्या दानं विधत्ते—

तामग्नीध्रे वा ब्रह्मणे वा होत्रे वोद्गात्रे वाऽध्वर्यवे
वा दद्यात्सहस्रतमस्य सा दत्ता भवति, इति ।

(सहस्रतमीदानविधिः)

अथ प्रतिग्रहदोषपरिहाराय तत्प्रतिग्रहमन्त्रं विधत्ते—

सहस्रमस्य प्रतिगृहीतं भवति यस्तामविद्वा-
न्प्रतिगृह्णाति तां प्रति गृह्णीयादेकाऽसि न
सहस्रमेकां त्वा भूतां प्रति गृह्णामि न सहस्रमेका
मा भूताऽऽ विश मा सहस्रमिति, इति ।

यो मन्त्रमविद्वांसहस्रतमीं प्रतिगृह्णीयादस्य गोसहस्रं प्रतिगृहीतं भवति,
तावान्प्रत्यवाय इत्यर्थः । अत एकाऽसीत्यादिमन्त्रेण तां सहस्रतमीं प्रतिगृह्णी-
यात् । मन्त्रार्थस्तु—सहस्रतमी त्वमेकैव गौरसि नतु सहस्रम् । अतस्त्वामेकामेवं
भूतां प्रतिगृह्णामि न तु सहस्रं, त्वमप्येकैव भूता मां प्रविश, सहस्रं भूत्वा मा
प्रविश । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

मन्त्रवेदनं प्रशंसति—

एकामैवैनां भूतां प्रति गृह्णाति न सहस्रं य एवं वेद, इति ।

अथ प्रतिग्रहादूर्ध्वं जप्यं मन्त्रमुत्पाद्य तात्पर्यं दर्शयति—

स्योनाऽसि सुषदा सुशेवा स्योना माऽऽ विश सुषदा
माऽऽ विश सुशेवा माऽऽ विशे इत्याह स्योनैवैनं सु-
षदा सुशेवा भूताऽऽ विशति नैनं हिनस्ति, इति ।

हे सहस्रतमि त्वं स्योना सुखप्रदा सुषदा दोहनादिकाले सुखेन प्राप्तुं
शक्या सुशेवा कण्डूयनादिना सुखेन सेवितुं शक्या चासि । अतस्तथाविधैव
भूत्वा मां प्रविश । एतन्मन्त्रपाठेन तथैव भूत्वा प्रविश्य सर्वप्रकारेणाप्येनं न
हिनस्ति ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यङ्मुखत्वेनोत्सर्जनं विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति सहस्रं सहस्रतम्यन्वेती ३
सहस्रतमीं सहस्रा ३मिति यत्प्राचीं भुत्सृजेत्सहस्रं
सहस्रतम्यन्वियात्तत्सहस्रमप्रज्ञात्रं सुवर्गं लोकं न

प्र जानीयात्प्रतीचीमुत्सृजति तां सहस्रमनु
पर्यावर्तते सा प्रजानती सुवर्गं लोकमेति, इति ।

किं गोसहस्रस्य पुरतो गमनं किं वा सहस्रतम्याः पुरतो गमनमिति ब्रह्म-
वादिनां विचारः । तत्र यदि प्राङ्मुखीमेनामुत्सृजेत्तदानीं पुरतो गोसहस्रे
गच्छति सति पश्चादियं गच्छेत् । तदानीं प्रज्ञानरहितं गोसहस्रं स्वर्गं न
जानीयात् । तस्मात्तत्परिहाराय प्रत्यङ्मुखीमेनामुत्सृजेत् । तदानीं पुरतो
गच्छन्तीं तां सहस्रतमीमनु पृष्ठतो गोसहस्रं गच्छति । सा च सहस्रतमी मार्गा-
भिज्ञा सती स्वर्गं प्राप्नोति ॥
यदुक्तं सूत्रकारेण—‘तां शतमानेन हिरण्येन निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठे विष्ट-
जति’ इति, तदेतद्विधत्ते—

यजमानमभ्युत्सृजति क्षिप्रे सहस्रं प्र जायत
उत्तमा नीयते प्रथमा देवान्गच्छति, इति ॥

ऋत्विग्भ्यो निष्क्रीतां तां सहस्रतमीं यजमानगृहाभिमुख्येनोत्सृजेत् ।
तथा सति यजमानगृहे त्वल्प एव काले सहस्रमुत्पद्यते । इयं च सहस्रतमी
दक्षिणानयनकाले चरमा सती नीयते । स्वर्गप्राप्तिकाले प्रथमा सती यजमा-
नेन सह देवान्गच्छति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

अत्रिरदद्दादौवीय प्रजां पुत्रकामाय स रिरिचा-
नोऽमन्यत निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा स एतं
चतूरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै तस्य
चत्वारीं वीरा आऽर्जायन्त सुहोता सुहोता स्वध्वर्युः

(आग्नेयचतुरात्राभिधानम्)

सुसंभेयो य एवं विद्वांश्चतुरात्रेण यजत
 आऽस्य चत्वारो वीरा जायन्ते सुहोता सूहाता
 स्वध्वर्युः सुसंभेयो ये चतुर्विंशः पर्वमाना
 ब्रह्मवर्चसं तत् (१) य उद्यन्तः स्तोमाः श्रीः
 साऽत्रिंशद्देवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि
 नोपानमन्तेर्ज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं स एताः-
 श्वतुरश्वतुष्टोमान्सोमानपश्यत्तानाऽहरत्तैर्यजत तेज
 एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृती-
 येनान्नाद्यं चतुर्थेन य एवं विद्वांश्चतुरश्वतुष्टोमा-
 न्सोमानाहरति तैर्यजते तेज एव प्रथमेनावं रुन्ध
 इन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नाद्यं चतुर्थेन
 याभेवात्रिंशद्भिर्माध्वोत्तामेव यजमान ऋध्नोति (२)

(तत्तेज एवाष्टादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

अत्रिः । अद्दात् । और्वीय । प्रजामिति प्र-जाम् ।
 पुत्रकामायेति पुत्र-कामाय । सः । रिरिचानः । अमन्यत ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता-^{आत्रेयचतुरात्राभिधानम्}

वि-^(४)यातयामेति यात-
 यात्प्रतीचीमत्सज्जनि ता-
 यामा । सः । चतुरात्रमिति चतुः-रात्रम् । अप-
 श्यत् । तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत् । ततः ।
 वै । तस्य । चत्वारः । वीराः । एति । अजायन्त । सुहो-
 तेति सु-होता । सूद्घातेति सु-उद्घाता । स्वध्वर्युरिति सु-
 अध्वर्युः । सुसंभेय इति सु-संभेयः । यः । एवम् । विद्वान् ।
 चतुरात्रेणेति चतुः-रात्रेण । यजते । एति । अस्य ।
 चत्वारः । वीराः । जायन्ते । सुहोतेति सु-होता । सूद्घा-
 तेति सु-उद्घाता । स्वध्वर्युरिति सु-अध्वर्युः । सुसंभेय इति
 सु-संभेयः । ये । चतुर्विंशति इति चतुः-विंशतिः । पर्व-
 मानाः । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । तत् (१) ।
 ये । उच्यन्त इत्युत्-यन्तः । स्तोमाः । श्रीः । सा । अत्रिम् ।
 श्रद्धोद्वमिति श्रद्धा-देवम् । यजमानम् । चत्वारि ।
 वीर्याणि । न । उपेति । अनमन् । तेजः । इन्द्रियम् ।
 ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।
 सः । एतान् । चतुरः । चतुष्टोमानिति चतुः-स्तोमान् ।
 सोमान् । अपश्यत् । तान् । एति । अहरत् । तैः । अय-
 जत् । तेजः । एव । प्रथमेन । अवेति । अरुन्ध । इन्द्रि-
 यम् । द्वितीयेन । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । तृतीयेन ।
 अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । चतुर्थेन । यः । एवम् । विद्वान् ।

(आत्रेयचतुःत्राभिधानम्)

चतुरः । चतुष्टोमानिति चतुःशतमान् । ब्रह्म आह-
रतीत्या—हरति । तैः । यजते । तेजः । एव । प्र-
अवेति । रुन्धे । इन्द्रियम् । द्वितीयेन । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-
वर्चसम् । तृतीयेन । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । चतुर्थेन ।
याम् । एव । अत्रिः । ऋद्धिम् । आर्धोत् । ताम् । एव ।
यजमानः । ऋध्नाति (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमे सहस्रतमीदानमुक्तम् । तावता पञ्चममारभ्य त्रिष्वनुवाकेषु गर्ग-
त्रिरात्रः समापितः । अथाष्टमनवमयोर्द्वौ चतुरात्रावुच्येते ॥

तत्रात्रेश्चतुरात्रमष्टमेऽभिधत्ते—

अत्रिरददादौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय स रिरिचानोऽ-
मन्यत निर्वीर्यः शिथिलो यातयामा स एतं चतू-
रात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै तस्य चत्वारो
वीरा आऽजायन्त सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेयो
य एवं विद्वाश्चतुरात्रेण यजत आऽस्य चत्वारो वीरा
जायन्ते सूहोता सुद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेयः, इति ।

उर्वस्य पुत्र और्वः । स च पुत्रकामोऽत्रिं याचितवान् । तस्मै सोऽत्रिः
स्वकीयां प्रजां ददौ । ततः प्रजाराहित्येन रिक्तः सन्मनस्येवममन्यत—अहं
निर्वीर्यः प्रजोत्पादनसामर्थ्यरहितः, शिथिलः कार्येष्व्रक्षमः, यातयामा गत-
सारश्चास्मीति विचार्य प्रजोत्पादनसाधनं चतुरात्रं निश्चित्य तत्सामग्रीमाहृत्य

तेनायजत । तत्राद्यश्चत्वारः पुत्रा उत्पन्नाः । ते च हौत्र औद्गात्र
आध्वर्यवे । अथीगोपदेशे च कुशलाः । अतोऽन्येऽपि चतुरात्रेणैष्टा तादृशा-
न्पुत्राँल्लभन्ते ॥

अत्र बहिष्पवमानमाध्यंदिनपवमानाभ्वपवमानेषु त्रिष्वपि स्तोमविशेषं
विधत्ते—

ये चतुर्विंशः पवमाना ब्रह्मवर्चसं तत्, इति ।

चतुर्विंशतिसंख्यया यत्र स्तोत्रिया ऋच आवृत्ताः स स्तोमश्चतुर्विंशः ।
तादृशेन स्तोमेन युक्ता ये पवमानास्ते कर्तव्याः । तथा सति तत्पवमानत्रयं
सर्वं ब्रह्मवर्चसस्वरूपं भवति । चतुर्विंशतिसंख्यया गार्ग्यत्रीजपादिना ब्रह्म-
वर्चसहेतुत्वात् ॥

अथ पवमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेषूत्तरोत्तरस्तोमैष्टाद्विं विधत्ते—

य उद्यन्तः स्तोमाः श्रीः सा , इति ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षं गच्छन्तः स्तोमा उद्यत्स्तोमाः । तादृशा ये सन्ति सैव
श्रीः । तद्धेतुत्वेन तेषां श्रीत्वम् । अभिवृद्धिप्रकारः सूचयते—सन्ति त्रिवृ-
त्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्याः षट्स्तोमाः । तत्र प्रथमेऽह्नि प्रातः-
सवनं त्रिवृत्स्तोमयुक्तम् । माध्यंदिनं सवनं पञ्चदशस्तोमयुक्तम् । तृतीयसवनं
सप्तदशस्तोमयुक्तम् । अथ द्वितीयेऽह्नि त्रिवृतं परित्यज्यैकविंशं स्तोमं स्वीकृत्य
पञ्चदशसप्तदशैकविंशैः सवनत्रयं निष्पाद्यम् । तृतीयेऽह्नि सप्तदशैकविंशत्रि-
णवैः । चतुर्थे त्वाह्नि एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशैः । तदिदमुद्यत्स्तोमत्वम् ॥

तमिमं चतुरात्रैविकारं प्रशंसति—

अत्रिः श्रद्धादेवं यजमानं चत्वारि वीर्याणि नोपा-
नमन्तेज इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यः स एताःश्च-
तुरश्चतुष्टोमान्सोमानपश्यत्तानाऽहरत्तैरयजत तेज

(जामदग्न्यचतुरात्रामिधानम्)

एव प्रथमेनावारुन्धेन्द्रियं द्वितीयेन ब्रह्म-
वर्चसं तृतीयेनान्नायं चतुर्थेन , इति ।

श्रद्धादेवो यस्यासौ श्रद्धादेवः । यथा देवतायामादरस्तथा श्रद्धायामित्यर्थः । तादृशोऽभिर्यजमानः सर्वदा यामान्करोति । तथाविधं यजमानं तेज आदीनि न प्रामुञ्चन् । तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं चक्षुरादिसामर्थ्यम् । ब्रह्मवर्चसं श्रुनाध्ययनसंपत्तिः । अन्नाद्यं स्वाद्वन्नसंपत्तिः । एकैकस्मिन्नङ्घ्रि पवमानेषु चतुर्विंशस्तोमः । पवमानत्रयार्थमुक्तरीत्या त्रिवृदादयस्त्रयःस्तोमाः । एवं चतुर्ष्वपि दिनेषु चतुष्टोमाश्चत्वारः सोमयागास्तदनुष्ठानेनात्रिस्तेज आदिकमलभत ॥

पूर्वं चतुरात्रेणायजतेति कृत्स्नः ऋतुर्विहितः । इदानीं ऋत्ववयवांश्चतुरर्हवि-
शेषान्विधत्ते—

य एवं विद्वांश्चतुरश्चतुष्टोमान्सोमानाहरति
तैर्यजते तेज एव प्रथमेनाव रुन्ध इन्द्रियं
द्वितीयेन ब्रह्मवर्चसं तृतीयेनान्नायं चतुर्थेन यामे-
वान्निर्ऋद्धिमार्ध्वीत्तमेव यजमान ऋध्नोति, इति ॥

तेज एव प्रथमेनेत्यादेरुक्तस्यैव संग्रहार्थं यामेवेत्यादिपुनर्वचनम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः)

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत स एता-
नपोषां अपुष्यत्तस्मात्पलितौ जामदग्नियौ न सं

जानाते एतान् च पोषान्पुष्यति य एवं विद्वाञ्छ्व-
 तूरात्रेण यजते पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति
 पशवो वै पुरोडाशः पशून्नेशव रुन्धेऽन्नं वै
 पुरोडाशोऽन्नमेशव रुन्धेऽन्नादः पशुमान्नवति य
 एवं विद्वाञ्छ्वतूरात्रेण यजते (३) ॥

(जनदंश्चिरष्टाचत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

जमदग्निः । पुष्टिकाम इति पुष्टि—कामः । चतूरात्रेणेति
 चतुः—रात्रेण । अयजत । सः । एतान् । पोषान् । अपु-
 ष्यत् । तस्मात् । पलितौ । जामदग्नियौ । न । समिति ।
 जानाते इति । एतान् । एव । पोषान् । पुष्यति । यः ।
 एवम् । विद्वाञ् । चतूरात्रेणेति चतुः—रात्रेण । यजते । पुरो-
 डाशिन्यः । उपसद् इत्युप—सदः । भवन्ति । पशवः ।
 वै । पुरोडाशः । पशून् । एव । अवेति । रुन्धे । अन्नम् ।
 वै । पुरोडाशः । अन्नम् । एव । अवेति । रुन्धे । अन्नाद
 इत्यन्न—अदः । पशुमानिति पशु—मान् । भवति । यः ।

(जामदग्न्यचतुरात्राभिधानम्)

एवम् । विद्वान् । चतुरात्रेणेति चतुः—रात्रेण । यजते (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमेऽनुवाके चतुरात्र आत्रेयो निरूपितः । अथ नवमे जामदग्न्यश्चतुरात्रो
निरूप्यते ॥

तमिमं विधातुं प्रस्तौति—

जमदग्निः पुष्टिकामश्चतुरात्रेणायजत

स एतान्पोषां अपुष्यत्तस्मात्पलितौ

जामदग्नियौ न सं जानाते, इति ।

एतांल्लोकप्रसिद्धान्प्रजापशुधनपोषानपुष्यत्संपादितवान् । यस्मादेव जमदग्निः
पुष्टिहेतुर्यागप्रवर्तकस्तस्माज्जामदग्नियौ तद्वंशोत्पन्नौ द्वौ पितृपुत्रौ पुष्टिमन्तरेण
वृथैव पलितौ दरिद्रौ न जानाते नोत्पद्येते । यद्वा वृथैव पलितं स्वकीयं देहं
न जानाते । अयमर्थः—पुष्टिसंप्रदायस्य जमदग्निना प्रवर्तितत्वात्तद्वंशे कोऽपि
दरिद्रो नास्ति । यदि कश्चित्प्रमादात्स्यात्तथाऽपि नैरन्तर्येण द्वौ पुरुषौ पुष्टिम-
न्तरेण वृथा पलितौ न स्त एवेति ॥

अथ विधत्ते—

एतानेव पोषान्पुष्यति य एवं

विद्वांश्चतुरात्रेण यजते, इति ।

अत्रोपसत्सु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्ति पशवो

वै पुरोडाशः पशूनेवाव रुन्धेऽन्नं

वै पुरोडाशोऽन्नमेवाव रुन्धे, इति ।

पुरोडाश आसूपसत्स्वस्तीति पुरोडाशिन्यः । द्वादशसूपसत्सु द्वादश पुरोडाशः

शविशेषान्मूत्रकारो दर्शयति—‘आग्नेय एककपाल आश्विनो द्विकपालो वैष्णव-
स्त्रिकपालः सौर्यश्चतुष्कपालः सावित्रः पञ्चकपालो धात्रः षट्कपालो मारुतः
सप्तकपालो वार्हस्पत्योऽष्टाकपालो मैत्रो नवकपालो वारुणो दशकपाल ऐन्द्र
एकादशकपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो दर्विहोमा भवन्ति’ इति । पुरोडा-
शानां पशुहेतुत्वादन्नहेतुत्वादन्नरूपत्वाच्च तदुभयप्राप्तिः ॥

एतद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

अन्नादः पशुमान्भवति य एवं
विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

संवत्सरो वा इदमेकं आसीत्सोऽकामयतर्तूनसृजे-
येति स एतं पञ्चरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै
स ऋतूनसृजत य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्रैव
जायते त ऋतवः सृष्टा न व्यावर्तन्त त एतं
पञ्चरात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते
व्यावर्तन्त (१) य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते
वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽ वर्तते सार्वसोनिः
शौचेयोऽकामयत पशुमान्त्स्यामिति स एतं पञ्चरा-
त्रमाऽहरत्तेनायजत ततो वै स सहस्रं पशून्याऽऽश्लोष
एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्र सहस्रं पशूनांश्लोषेति

(पञ्चरात्राभिधानम्)

बवरः प्रावाहणिरकामयत वाचः प्रवदिता स्यामिति
स एतं पञ्चरात्रमा (२) अहरत्तेनायजत ततो
वै स वाचः प्रवदिताऽभवद्य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण
यजन्ते प्रवदितैव वाचो भवत्यथो एनं वाचस्पति-
रित्याहुरनाप्तश्चतूरात्रोऽतिरिक्तः षड्ात्रोऽथ वा एष
संप्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रो य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण
यजन्ते संप्रत्येव यज्ञेन यजन्ते पञ्चरात्रो भवति
पञ्च वा ऋतर्वः संवत्सरः (३) ऋतुष्वेव संवत्सरे
प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो
यज्ञो यज्ञमेवार्वारुन्धे त्रिवृदशिष्टोमो भवति तेज
एवार्वारुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवार्वारुन्धे सप्त-
दशो भवत्यन्नाद्यस्यार्वारुद्ध्य अथो प्रैव तेन जायते
पञ्चविंशोऽशिष्टोमो भवति प्रजापतेराण्यै महाव्र-
तर्वानन्नाद्यस्यार्वारुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो
भवति सर्वस्याभिजित्यै (४) ॥

(ते व्यावर्तन्त प्रवदिता स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमा
संवत्सरोऽभिजित्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । इदम् । एकः । आसीत् ।
 सः । अकामयत् । ऋतून् । सृजेय । इति । सः । एतम् ।
 पञ्चरात्रमिति पञ्च-रात्रम् । अपश्यत् । तम् । एति । अह-
 रत् । तेन । अयजत् । ततः । वै । सः । ऋतून् । असृ-
 जत् । यः । एवम् । विद्वान् । पञ्चरात्रेणेति पञ्च-रात्रेण ।
 यजते । प्रेति । एव । जायते । ते । ऋतवः । सृष्टाः । न ।
 व्यावर्तन्तेति वि-आवर्तन्त । ते । एतम् । पञ्चरात्रमिति
 पञ्च-रात्रम् । अपश्यन् । तम् । एति । अहरन् । तेन ।
 अयजन्त । ततः । वै । ते । व्यावर्तन्तेति वि-आवर्तन्त
 (१) । यः । एवम् । विद्वान् । पञ्चरात्रेणेति पञ्च-
रात्रेण । यजते । वीति । पाप्मना । भ्रातृव्येण । एति ।
 वर्तते । सार्वसेनिरिति सार्व-सेनिः । शौचेयः । अकामयत् ।
 पशुमानिति पशु-मान् । स्याम् । इति । सः । एतम् ।
 पञ्चरात्रमिति पञ्च-रात्रम् । एति । अहरत् । तेन । अय-
 जत् । ततः । वै । सः । सहस्रम् । पशून् । प्रेति ।
 आभोत् । यः । एवम् । विद्वान् । पञ्चरात्रेणेति पञ्च-
रात्रेण । यजते । प्रेति । सहस्रम् । पशून् । आभोति ।
 बवरः । प्रावाहणिः । अकामयत् । वाचः । प्रवदितेति प्र-

प्रपा० १ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(पञ्चरात्राभिधानम्)

वदिता । स्याम् । इति । सः । एतम् । पञ्चरात्रमिति
 पञ्च-रात्रम् । एति (२) । अहरत् । तेन । अयजत् ।
 ततः । वै । सः । वाचः । प्रवदितेति प्र-वदिता । अभ-
 वत् । यः । एवम् । विद्वान् । पञ्चरात्रेणेति पञ्च-रात्रेण ।
 यजते । प्रवदितेति प्र-वदिता । एव । वाचः । भवति ।
 अथो इति । एनम् । वाचः । पतिः । इति । आहुः ।
 अनाप्तः । चतुरात्र इति चतुः-रात्रः । अतिरिक्त इत्यति-
 रिक्तः । षडात्र इति षट्-रात्रः । अर्थ । वै । एषः ।
 संप्रतीति सं-प्रति । यज्ञः । यत् । पञ्चरात्र इति पञ्च-
 रात्रः । यः । एवम् । विद्वान् । पञ्चरात्रेणेति पञ्च-रात्रेण ।
 यजते । संप्रतीति सं-प्रति । एवा । यज्ञेन । यजते ।
 पञ्चरात्र इति पञ्च-रात्रः । भवति । पञ्च । वै । ऋतवः ।
 संवत्सर इति सं-वत्सरः (३) । ऋतुषु । एव । संवत्सर
 इति सं-वत्सरे । प्रतीति । तिष्ठति । अथो इति । पञ्चाक्ष-
 रेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् ।
 एव । अवेति । रुन्धे । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्निष्टोम
 इत्यग्नि-स्तोमः । भवति । तेजः । एव । अवेति । रुन्धे ।
 पञ्चदश इति पञ्च-दशः । भवति । इन्द्रियम् । एव ।
 अवेति । रुन्धे । सप्तदश इति सप्त-दशः । भवति । अन्ना-
 वस्येत्यन्न-अवस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्ये । अथो

इति । प्रेति । एव । तेन । जायते । पञ्चविंश इति पञ्च-
 विंशः । अग्निष्टोम इत्याग्नि-स्तोमः । भवति । प्रजापते-
 रिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । महाव्रतवानिति महाव्रत-
 वान् । अन्नाद्यस्येत्यन्न-अद्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-
 रुद्ध्यै । विश्वजिदिति विश्व-जित् । सर्वपृष्ठ इति सर्व-
 पृष्ठः । अतिरात्र इत्यति-रात्रः । भवति । सर्वस्य ।
 अभिर्जित्या इत्याभि-जित्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

नवमेऽनुवाके जामदग्न्यचतूरात्र उक्तः । अथ दशमे पञ्चरात्रोऽभिधी-
 यते ॥

तमिमं विधत्ते—

संवत्सरो वा इदमेक आसीत्सोऽकामयततून्सृजेयेति स एतं
 पञ्चरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै स ऋतूनसृ-
 जत य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण यजते प्रैव जायते, इति ।

इदं वसन्ताद्यृतुभेदोपेतं कालस्वरूपमृतृत्पत्तेः पूर्वं संवत्सरात्मक एक एव
 प्रजापतिरासीत् । स ऋतून्सिंसृक्षुस्तत्साधनत्वेन पञ्चरात्रयागममुष्टाय सृष्ट-
 वान् । एवमन्योऽपि प्रजाकामस्तेन यागेन प्रजामुत्पादयति ।

अथ व्यावृत्तिकामस्य तमेव विधत्ते—

त ऋतवः सृष्टान व्यावर्तन्त त एतं पञ्चरात्रमपश्यन्त-
 माऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते व्यावर्तन्त य एवं विद्वा-

(पञ्चरात्राभिधानम्)

न्यञ्चरात्रेण यजते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तते, इति ।

प्रजापतिना सृष्टा वसन्ताद्यृतुदेवास्तत्तद्वतुलिङ्गविशेषैर्व्यावृत्तिमलभमानास्त-
त्साधनत्वेन पञ्चरात्रमनुष्ठाय तत्तद्वतुलिङ्गैर्व्यावृत्तिं प्राप्ताः । एवमन्योऽप्यनु-
ष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण च वियोगं प्राप्नोति ॥

अथ पञ्चप्राप्त्यर्थं तमेव विधत्ते—

सार्वसेनिः शौचेयोऽकामयत पशुमान्स्यामिति
स एतं पञ्चरात्रमाऽहरत्तेनायजत ततो वै
स सहस्रं पशून्प्राऽऽप्नोद्य एवं विद्वान्पञ्चरा-
त्रेण यजते प्र सहस्रं पशूनाप्नोति, इति ।

सर्वसेनाख्यस्य पुरुषस्यापत्यं सार्वसेनिः । शुच्याख्यायाः स्त्रिया अपत्यं
शौचेयः ॥

अथ सभायां वक्तृत्वविशेषं कामयमानस्य तमेव पञ्चरात्रं विधत्ते—

ववरः प्रावाहणिरकामयत वाचः प्रवदिता
स्यामिति स एतं पञ्चरात्रमाऽहरत्तेनायजत
ततो वै स वाचः प्रवदिताऽभवद्य एवं विद्वान्-
न्यञ्चरात्रेण यजते प्रवदितैव वाचो भव-
त्यथो एनं वाचस्पतिरित्याहुः, इति ।

ववरो नामतः, प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः । ववरवदन्योऽपि पञ्चरात्रेण
सभायां प्रकर्षेण वक्ता भवति । तदीयं वक्तृत्वमनुमोदमानाः सर्वे सभ्यास्तं
वाचस्पतिरित्येवं व्यवहरन्ति ॥

एवं बहुविधफलसाधनत्वेन पञ्चरात्रं विधाय न्यूनातिरेकाभावेन तं प्रशं-
सति—

अनाप्तश्चतुरात्रोऽतिरिक्तः षड्रात्रोऽथवा एष सं-
प्रति यज्ञो यत्पञ्चरात्रो य एवं विद्वान्पञ्चरात्रेण

यजते संप्रत्येव यज्ञेन यजते , इति ।

एकेनाहा न्यूनत्वाच्चतूरात्रो नोक्तेभ्यः फलेभ्यः पर्याप्तः । पञ्चभिरेवाहो-
भिस्तत्फलनिवृत्तेरेकेनाहा षड्धात्रोऽतिरिक्तः । एष पञ्चरात्रः संप्रति समी-
चीनो न्यूनातिरेकाभावेन योग्यः । अत एतदनुष्ठायी योग्येनैव यज्ञेनेष्टवा-
न्भवति ॥

अथाहर्गतां पञ्चसंख्यां प्रशंसति—

पञ्चरात्रो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर
ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठत्यथो पञ्चाक्षरा
पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे, इति ।

हेधन्तशिशिरयोः समासादृतूनां पञ्चत्वम् ॥

अथ पञ्चरात्रावयवभूतानि पञ्चाहानि विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो भव-
न्तीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नायस्यावरुद्ध्या
अथो प्रैव तेन जायते पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति
प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्नायस्यावरुद्ध्यै विश्वजि-
त्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै, इति ।

प्रकृतौ हि त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशैश्चतुर्भिः स्तोमैरग्निष्टोमगतानि द्वादश
स्तोत्राणि निष्पाद्यन्ते । अत्र त्वेकेनैव त्रिवृत्स्तोमेन सर्वस्तोत्रनिष्पात्तिः ।
तादृशोऽग्निष्टोमः प्रथममहः । त्रिवृदग्न्योरुभयोर्मुखेन सहोत्पन्नत्वात्त्रिवृता तेजः-
प्राप्तिः । पञ्चदशेनैकेनैव स्तोमेन युक्त उक्थयो द्वितीयमहः । पञ्चदशस्तोमस्ये-
न्द्रस्य चोरौ बाहुषु सहोत्पन्नत्वात्पञ्चदशेनेन्द्रियप्राप्तिः । सप्तदशेनैकेन स्तोमेन
युक्त उक्थयस्तृतीयमहः । सप्तदशस्यान्नाधारे मध्यप्रदेश उत्पन्नत्वात्तेनान्नप्राप्तिः ।
अपि च सप्तदशस्य प्राजापत्यत्वात्तेन प्रजात्पादकत्वमपि भवति । यद्यप्यत्रो-
भयत्रोक्थयो न श्रुतस्तथाऽप्यहीनानामेतेषां द्वादशाहविकृतित्वाद्द्वादशाहे च
प्रायणीयानन्तरभाविनः पृष्ठचषडहस्य पञ्चरात्रप्रकृतित्वात्पृष्ठचषडहे च द्विती-
यतृतीययोरुभयोरुक्थयत्वात्तद्विकृतिरूपयोरनयोरप्यहोरुक्थयत्वं लभ्यते । एत-
देवाभिप्रेत्य बौधायनेनोक्तम्—‘ तस्याहानि त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदश उक्थयः

(पञ्चरात्राभिधानम्)

सप्तदश उक्थयः पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो महाव्रतवान्विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ।
इति । चोदकप्राप्तानामपि त्रयाणामेतेषामह्नां विस्पष्टार्थं पुनर्विधानम् । पञ्च-
विंशेनैकेनैव स्तोमेन युक्तोऽग्निष्टोमश्चतुर्थमहः । यद्यपि त्रिवृदादिस्तोमवत्सामब्रा-
ह्मणे पञ्चविंशस्तोमो नाऽऽऽन्नातस्तथाऽपि सूत्रकारोक्तप्रकारेण स स्तोम उन्नेयः ।
अस्य च स्तोमस्य प्रजापतिदेवताकत्वात्तेन तत्प्राप्तिः । स चाग्निष्टोमो महाव्रत-
धर्मवान् । गवामयने महाव्रताख्यमेकमहः । तस्मिन्नहनि यानि स्तोत्राणि
तान्यत्र प्रयोक्तव्यानीत्यर्थः । महाव्रतस्यान्नसाधनत्वात्तेनान्नप्राप्तिः । विश्वजि-
न्नामाऽग्निष्टोमविकारः कश्चिदेकाहः । सोऽत्रातिरात्रविकृतिवत्पादितः पञ्चम-
महर्भवति । स पुनः सर्वपृष्ठो रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकररैवताख्यानि पृष्ठस्तोत्र-
गतानि सामानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः । स च सर्वस्य फलस्याभिजित्यै
संपद्यते ॥

अत्र मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाऽग्निमः ।

पूर्ववद्दिनसंघादिविशेषैरन्तितमो भवेत् ॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु अहर्गणेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तलिङ्गेन
सोमस्य धर्मा इति चेन्न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गतोऽहःशब्दः
षष्टिघटिकात्मकदिनपरः । द्विरात्रादिपदान्तरगतो रात्रिशब्दश्च तादृशः
एतदेकं विशेषलिङ्गम् । अहःसंघो द्वितीयं, द्वादश दीक्षास्तृतीयं, तच्च गवा-
मयने विद्यते । तत्र ह्यभीन्धत एव दीक्षाभिरित्युक्त्वा दीक्षायुग्मानि(णि) षड्-
पन्यस्तानि—‘ द्वाभ्यां लोमावद्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृद्वाभ्यां मांसं
द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्रम् ’ इति । तस्मादहर्गणेषु
द्वादशाहस्य धर्माः ॥

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

लौकिको वाक्यगो वाऽर्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्वहान्तिमः ॥

त्रिवृद्बहिष्पवमानामिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोके प्रसिद्धोऽर्थः ।
वाक्यशेषाहकत्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानस्तोत्रनिष्पादन-
क्षमाणामुपास्मै गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमथः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य
प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वादुभावर्थो विकल्पेन

ग्रहीतव्याविति चेन्मैवम् । लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थत्रैगुण्यम्, अर्थवादवाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादवाक्ययोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यादत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत्सर्वत्र स्तोम एव वा ।

आद्यत्रैगुण्यवाचित्वादन्त्यः स्तोमेऽस्य रूढितः ॥

एवं श्रूयते—‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः’ इति । किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति ऋतौ सर्वेषु साधनेषु संपद्यते, किं वा स्तोममात्रसंबन्धि । तत्र त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि ऋतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते सा सर्वा त्रित्वेन विक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथाऽपि वेदे रूढ्या स्तोमवाची । त्रिवृद्ब्रह्मिष्पवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणादत्र स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम् ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणे चिन्तितम्—

विश्वजित्सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथंतरम् ।

बृहता वा समुच्चयं यद्वा षाडहिकानि षट् ॥

अतिदेश्यानि तत्राऽऽद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह संभवात् ॥

समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं बह्वपेक्षया ।

न तु द्वयोरतः षण्णां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति” इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुतः, प्राप्तत्वात् । तथा हि ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनपञ्चमानानन्तरभावीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति । ‘अभि त्वा शूर नोनुमः’ ‘कया नश्चित्र आभुवत्’ ‘तं वो दस्ममृतीषहं’ ‘तरोभिर्वो विदद्वसुम्’ इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमतामापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्यमानानां तिस्रणामृचां ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशधाऽभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते—‘सप्तदशानि पृष्ठानि’ इति । तानि चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त इत्याद्यः पक्षः ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

रथंतरपृष्ठवृहत्पृष्ठयोज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यतीति द्वितीयः पक्षः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न तु द्वयोः । तस्मादनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्पृष्ठानि रथंतरवृहद्वैरूपवैराजशाकररैवतसामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि विश्वजित एकाहत्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव नतु षडहविकृतित्वं, तथाऽपि सर्वपृष्ठोक्तिवलात्तानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ॥

दशमाध्यायस्य षष्ठे पादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ।

पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥

इदमाम्नायते—‘विश्वजित्सर्वपृष्ठः’ इति । षडहे षट्स्वहःसु क्रमेण रथंतर-वृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनप-वमानमैत्रावरुणसाम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथावचनं देशव्यवस्थेति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन(ण) पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवमा-म्नायते—‘पवमाने रथंतरं करोत्यार्भवे बृहन्मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम शाकरं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम’ इति । वचनं हि न्यायाद्बलीयः । तस्माद्देशविशेषा व्यर्थवस्थिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामा दद इमामगृण्णन्रशनामृतस्य

पूर्व आर्युषि विदथेषु कव्या । तया देवाः सुतमा
 बभ्रुवुर्ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती । अभिधा असि
 भुवनमसि यन्ताऽसि धर्ताऽसि सोऽग्निं वैश्वानरः
 सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः पृथिव्यां यन्ता राड्य-
 न्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै त्वा
 क्षेमाय त्वा रथ्यै त्वा षोषाय त्वा पृथिव्यै
 त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽ-
 सते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा
 भूतेभ्यः (१) ॥

(धरुणः पञ्चविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे ।
 अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । पूष्णः ।
 हस्ताभ्याम् । एति । ददे । इमाम् । अगृणन् । रशनाम् ।
 ऋतस्य । पूर्वे । आर्युषि । विदथेषु । कव्या । तया ।
 देवाः । सुतम् । एति । बभ्रुवुः । ऋतस्य । सामन् ।

(भ्रममेधमन्त्रकथनम्)

सरम् । आरपन्तीत्यां—रपन्ती । अभिधा इत्याभि—धाः ।
 असि । भुर्वनम् । असि । यन्ता । असि । धर्ता ।
 असि । सः । अग्निम् । वैश्वानरम् । सप्रथसमिति स—
 प्रथसम् । गच्छ । स्वाहाकृत इति स्वाहा—कृतः ।
 पृथिव्याम् । यन्ता । राट् । यन्ता । असि । यमनः ।
 धर्ता । असि । धरुणः । कृष्यै । त्वा । क्षेमाय । त्वा ।
 र्य्यै । त्वा । पोषाय । त्वा । पृथिव्यै । त्वा । अन्तरिक्षाय ।
 त्वा । दिवे । त्वा । सते । त्वा । असते । त्वा । अद्भ्य
 इत्यत्—भ्यः । त्वा । ओषधीभ्य इत्योषधि—भ्यः । त्वा ।
 विश्वेभ्यः । त्वा । भूतेभ्यः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दशमेऽनुवाके पञ्चरात्रो वर्णितः । अथात्राहीनविशेषानवस्थाप्यैकादश-
 मारभ्य प्रपाठकसमाप्तिपर्यन्तमश्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते । तेषां यथासंभवं ब्राह्म-
 णग्रन्थोक्ता विनियोगा उदाहियन्ते । तत्र ब्राह्मणवाक्यमेवं पठ्यते—‘ देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ।
 अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । व्यृद्धं
 वा एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते’ इति ॥

मन्त्रपाठस्तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-

र्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा ददे, इति

हे रशने सवितुर्देवस्य प्रेरणे सत्यश्विसंवेन्धिभ्यां वाहुमूलाभ्यां पूषसं-
न्धिभ्यां हस्ताग्राभ्यां त्वामाददे ॥

अथ ब्राह्मणम्—'इमामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्यधिवदति यजुष्कृत्यै' इति ॥

पाठस्तु—

इमामगृभ्णन्नशनामृतस्य पूर्वं आयुषि

विदथेषु कव्या । तथा देवाः सुत-

मा बभूवुर्ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती, । इति ।

विदथेषु यज्ञेषु आयुषि यजमानायुर्निमित्ते पूर्वं कव्या कवयो विद्वांस
ऋत्विज ऋतस्य यज्ञस्य संवेन्धिनीमिमां रशनामगृभ्णन्स्वीकृतवन्तः । तथा
रशनया देवाः सर्वे सुतमावभूवुरश्वबन्धनद्वारा तस्मिन्नश्वमेधे प्रधानभूतं
त्रिरात्रारुख्यं सोमयागमभितः प्राप्ताः । कीदृशी रशना, ऋतस्य यज्ञस्य साम-
न्सामनि समाप्तौ निमित्तभूतायां सत्यां सरं सरणं प्रवृत्तिमारपन्ती कथयन्ती ।
हे ऋत्विग्यजमानाः शीघ्रं यज्ञं समापयतेति वदन्ती सेयं रशना लक्ष्यते,
स्वकीयदीर्घत्वेनाश्वबन्धनयोग्यत्वदर्शनात् ॥

कल्पः—'अभिधा असीत्यश्वमभि दधाति' इति ॥

पाठस्तु—

अभिधा असि भुवनमसि यन्ताऽसि धर्ताऽसि सोऽग्निं

वैश्वानरं सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः पृथिव्यां

यन्ता राड्यन्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै

त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा पृथिव्यै

त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा सते त्वाऽसते त्वाऽद्-

भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः, इति ॥

अभिधीयते धार्यते बध्यत इत्यभिधा । हेऽश्व त्वं तादृशो बध्यमानोऽसि ।
तथा भुवनादिरूपोऽसि । तव प्राजापत्यत्वात्प्रजापतिगुणाः सर्वेऽपि त्वय्य-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

चस्थिताः । प्रजापतिश्च भुवनकारणत्वाद्भुवनरूपः । अन्तर्यामित्वाच्च यन्ता ।
पोषकत्वाच्च धर्ता । तद्वारा त्वमपि तथाविधोऽसि । स तादृशस्त्वं वैश्वानरं सर्व-
पुरुषहितकारिणं सप्रथसं विस्तारेण सहितमग्निमाहवनीयं गच्छ । आहवनीये
श्वश्रानि ह्वयन्ते । तत्र गत्वा च स्वाहाकृतः स्वाहाकारेणास्माभिर्देवेभ्यो दत्तो
भव । ततो हुतः सन्नृपो भूत्वा पृथिव्यां यन्ता राद्भव नियामको राजा भव ।
ततोऽनन्तरभाविन्यन्तरिक्षे च ग्रहनक्षत्रादीनां यन्ता यमनश्चापि, नियन्तुमुद्युक्तो
यन्ता, नियन्तुं समर्थो यमनस्तादृशो भव । ततोऽप्युपरितने ह्यलोके धर्ता
धरुणोऽसि, स्वर्गस्थितानां पुरुषाणां धर्ता पोषयितुमुद्युक्तः, धरुणः पोषयितुं
समर्थः, तादृशो भव । तथाविधं त्वां कृष्यै सर्व(स्य)निष्पत्तये वदामीति शेषः ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । क्षेमः प्राप्तस्य धनस्य रक्षणम् । रयिः प्रापणीयं
धनम् । पोपस्तज्जन्या भोगपुष्टिः । पृथिव्यादयस्त्रयः प्राप्तव्या लोकाः ।
तेषु लोकेषु पूर्वं विद्यमानं द्रव्यं सत् । इतः परं संवादनीयं द्रव्यमसत् ।
एतत्सर्वं भाविजन्मविषयम् । अस्मिञ्जन्मन्यपेक्षिता आप ओपधयः सर्वप्राणि-
नश्च । तस्य सर्वस्य सिद्ध्यर्थं त्वामिह वदामि । एतच्च सर्वं यागद्वारेणोप-
पद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक
श्रुकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्चोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि
नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसि वृषाऽसि
नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्वि-
ह्यग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो

दे॒वता॑भ्य इ॒ह धृ॒तिः॒ स्वाहे॒ह वि॒धृतिः॒ स्वाहे॒ह
रन्तिः॒ स्वाहे॒ह र॒मतिः॒ स्वाहा॒ भूर॑सि भु॒वे त्वा
भव्या॑य त्वा भवि॒ष्यते॒ त्वा वि॒श्वेभ्य॑स्त्वा भू॒तेभ्यो॑
दे॒वा आशा॑पाला ए॒तं दे॒वेभ्यो॑ऽश्वं॒ मेधा॑य प्रोक्षि॒तं
गोपा॑यत (१) ॥

(रन्तिः स्वाहा द्वाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

वि॒भूरि॑ति॒ वि-भूः । मा॒त्रा । प्र॒भूरि॑ति॒ प्र-भूः ।
पि॒त्रा । अ॒श्वः । अ॒सि । ह॒र्यः । अ॒सि । अ॒त्यः । अ॒सि ।
न॒रः । अ॒सि । अ॒र्वा । अ॒सि । स॒प्तिः । अ॒सि । वा॒जी ।
अ॒सि । वृ॒षा । अ॒सि । नृ॒मणा॑ इति॒ नृ-म॒नाः । अ॒सि ।
य॒युः । ना॒म । अ॒सि । आ॒दि॒त्याना॑म् । प॒त्वं । अ॒न्वि॒ति ।
इ॒हि । अ॒ग्नये॑ । स्वाहा॑ । स्वाहा॑ । इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॑मि॒ती-
न्द्रा॒ग्नि-भ्या॑म् । स्वाहा॑ । प्र॒जाप॑तय इति॒ प्र॒जा-प॑तये ।
स्वाहा॑ । वि॒श्वेभ्यः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । स्वाहा॑ । सर्वा॑भ्यः ।
दे॒वता॑भ्यः । इ॒ह । धृ॒तिः । स्वाहा॑ । इ॒ह । वि॒धृति॑रिति॒

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

वि-धृतिः । स्वाहा । इह । रन्तिः । स्वाहा । इह ।
 रमतिः । स्वाहा । भूः । असि । भुवे । त्वा । भव्याय ।
 त्वा । भविष्यते । त्वा । विश्वेभ्यः । त्वा । भूतेभ्यः ।
 देवाः । आशापाला इत्याशा-पालाः । एतम् ।
 देवेभ्यः । अश्वम् । मेधाय । प्रोक्षितमिति प्र-उक्षितम् ।
 गोपायत (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानं वाच-
 यित्वा ’ इति ॥

पाठस्तु—

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽ-
 सि नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरासि वाज्यासि वृषाऽसि
 नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहि, इति ।

हेऽश्व त्वं मात्रा त्वदीयया पृथिवीरूपया विभूरसि व्याप्तिमानसि । पित्रो
 द्युलोकरूपेण प्रभूः प्रभुत्वशक्तिमानसि । ‘इयं वै माता । असौ पिता’ इति हि
 ब्राह्मणम् । पृथिव्या विभुत्वाद्युलोकस्य भोगप्रभुत्वाच्च तदुभयमस्मिन्नुपच-
 र्यते । तथा त्वमश्वोऽसि मुख्याश्वजातिमानसि, न तु तव गर्दभसांकर्यम् ।
 हिधातोः क्रमणार्थकादुत्पन्नो ह्यशब्दः । अतो हयोऽसि समीचीनक्रमणवा-
 नसि । खुरसौकर्येण भूमावाक्रमणं त्वदीयं स्थिरमित्यर्थः । अत्योऽसि सतत-
 गमनशीलोऽसि । नरोऽस्युपर्यारूढानां नेताऽसि । अर्वाऽसि समीचीनगतिमा-

नसि । सप्तिरसि सर्वेष्वपि युद्धादिकार्येषु संवद्धोऽसि । वाजी वेगवानसि । वृषा पुंस्त्वसामर्ध्ववानसि । नृमणा नृभिर्मननीयोऽसि । ययुर्नामासि स्वर्ग-
प्रापक इत्येतदेव तव प्रियं नाम । अत एव ब्राह्मणं ' ययुर्नामासीत्याह ।
एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् ' इति । ईदृशस्त्वमादित्यानां प्रतिमासवार्तिनां
द्वादशसंख्यानां पतेषु पतनं यदन्तरिक्षगमनं तदन्वन्तरिक्षमार्गेणेहि गच्छ ॥

कल्पः—' अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहोमान्हुत्वा ' इति ॥

पाठस्तु—

अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यां स्वा-
हा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवे-
भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यः, इति ।

अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्त उत्तरे चत्वारो मन्त्राः स्वाहादयः ॥

कल्पः—' रथकारगृहे वसतिर्भवतीह धृतिरिति सायमश्वस्य चतुर्षु पत्सु
चतस्रो धृतीर्जुहोति ' इति ॥

पाठस्तु—

इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह
रन्तिः स्वाहेह रसतिः स्वाहा, इति ।

इहास्मिन्दक्षिणपूर्वपादे धृतिर्धरणं स्वैर्यं भवतु । तदर्थमिदं स्वाहुतमस्तु ।
इहास्मिन्दक्षिणपृष्ठपादे विधृतिःविशेषेण स्वैर्यमस्तु । इहास्मिन्नुत्तरपृष्ठपादे रन्तिः
स्वैर्येण रमणमस्तु । इहास्मिन्नुत्तरपूर्वपादे रसतिरत्यन्तं स्थिरं रमणमस्तु ॥

भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते
त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः, इति ।

कल्पः—' भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वेत्यश्वमुत्सृज्य ' इति ।
विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति मन्त्रशेषपाठः । हेऽश्व त्वं भूरस्यतीतानामनाग-
तानां वर्तमानानां भावयिताऽसि । भूशब्दोऽतीतमाचष्टे, भव्यशब्दो वर्त-
मानं, भविष्यच्छब्द आगामि, तस्य त्रिविधस्य श्रेयसः सिद्ध्यर्थं त्वामुत्सृ-
जामि । तथा विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सर्वप्राणिस्वाधीनत्वार्थं त्वामुत्सृजामि ॥

कल्पः—' देवा आशापाला इति रत्निभ्यः परिददाति ' इति ॥

पाठस्तु—

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं

मेधाय प्रोक्षितं गोपायत, इति ॥

आशापाला दिक्षु पालकाः । हे देवा देवमूर्तिधारिणो रत्नाद्याभरणभू-
षिताः शतसंख्याका राजपुत्रा मेधाय यज्ञाय प्रोक्षितमेतमश्वं देवेभ्यो देवार्थं
गोपायत रक्षत ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधर्वाये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

आर्यनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहोद्द्वावाय
स्वाहोद्द्वाताय स्वाहा शूकराय स्वाहा शूकृताय
स्वाहा पलायिताय स्वाहाऽऽपलायिताय स्वाहाऽऽव-
ल्गते स्वाहा परावल्गते स्वाहाऽऽयते स्वाहा प्रयते
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१ ॥

(आर्यनायोत्तरमापलायिताय षड्विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

आर्यनायेत्या-अर्यनाय । स्वाहा । प्रायणायेति
प्र-अर्यनाय । स्वाहा । उद्द्वावायेत्युत्-द्वावाय । स्वाहा ।

उद्भुतायेत्युत्—भुताय । स्वाहा । शूकारायेति शू—काराय ।
 स्वाहा । शूकृतायेति शू—कृताय । स्वाहा । पलायिताय ।
 स्वाहा । आपलायितायेत्या—पलायिताय । स्वाहा ।
 आवर्गते इत्या—वर्गते । स्वाहा । परावर्गते इति
 परा—वर्गते । स्वाहा । आयते इत्या—यते । स्वाहा ।
 प्रयते इति प्र—यते । स्वाहा । सर्वस्मै ।
 स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

कल्पः—‘ आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्भावात् ’ इति ॥
 पाठस्तु—

आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहोद्भावाय स्वाहो-
 उद्भुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा
 पलायिताय स्वाहाऽऽपलायिताय स्वाहाऽऽवर्गते
 स्वाहा परावर्गते स्वाहाऽऽयते स्वाहा
 प्रयते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

आभिमुख्येनायनं गमनं यस्यासावायनस्तस्मा अन्वाय, तत्प्रीत्यर्थमिदं
 स्वाहुतम् । आभिमुख्यगमनमपि द्विविधं—मन्दगमनं तीव्रगमनं च । तत्राऽऽद्यं
 पूर्वमन्त्रेऽभिहितं, द्वितीयं प्रायणमन्त्रेऽभिधीयते । केचन धूर्ता अन्वा गन्तुमनिच्छ-
 न्तस्ताडिताः सन्तः पूर्वादावुन्नमयन्ति, अन्ये चापरौ पादावुन्नमयन्ति, तदु-
 भयमुद्भावोद्भुतशब्दाभ्यामभिधीयते । कश्या यातितेनोद्भवणार्थं क्रियमाणस्य
 शब्दविशेषस्यानुकरणार्थं शूकार इति प्रयुक्तम् । शूकृतमेतदेव । पूर्वापरपाद

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

विषयत्वेन द्वेषाऽभिधानम् । पुरतो वेगेन धावनं पलायनम् । आभिमुख्येन धावनमापलायनम् । चतुर्णामपि पादानां सकृदुन्नमनमाभिमुख्यविषयमावगमनम् । पराङ्मुखत्वविषयं परावगमनम् । पूर्वमायनप्रायणशब्दाभ्यां योऽर्थोऽभिहितः सोऽतीतविषयः । इह त्वायत्प्रयच्छब्दाभ्यां वर्तमानविषयः स एवार्थोऽभिधीयते । अतो यथोक्ततत्तद्गुणयुक्तायाश्चाय तत्प्रीत्यर्थं स्वाहा हुतमिदमस्तु । किं बहुना सर्वस्मै सर्वप्रकारगमनविशेषयुक्ताश्चप्रीत्यर्थमिदं स्वाहा हुतमस्तु । अत्कृष्टगमनविषयत्वाद्देतेषां होमानामुद्गावा इति नामधेयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके प्रथमपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ स्वाहा॑ वा॒यवे॒ स्वाहा॑ऽपां
मोदा॑य॒ स्वाहा॑ स॒वित्रे॒ स्वाहा॑ सर॒स्वत्यै॒ स्वाहेन्द्रा॑य॒
स्वाहा॑ बृह॒स्पतये॒ स्वाहा॑ मि॒त्राय॒ स्वाहा॑ वरु॒णाय॒
स्वाहा॑ सर्व॒स्मै स्वाहा॑ (१)

(अ॒ग्नये॒ वा॒यवे॑ऽपां मोदा॑येन्द्रा॑य॒ त्रयो॑वि॒ंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॑ । स्वाहा॑ । सोमा॑य । स्वाहा॑ । वा॒यवे॑ । स्वाहा॑ ।
अ॒पाम् । मोदा॑य । स्वाहा॑ । स॒वित्रे॑ । स्वाहा॑ । सर॒स्वत्यै॑ ।

स्वाहा । इन्द्राय । स्वाहा । बृहस्पतये । स्वाहा । मित्राय ।

स्वाहा । वरुणाय । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमान् ’ इति ॥

पाठस्तु—

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वायवे स्वाहाऽपां
मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहे-
न्द्राय स्वाहा बृहस्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा
वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

अपां मोदः पर्जन्यः । अनुक्तानां पूर्वहोमाङ्गानां देवानां संग्रहार्थं
सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः)

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा
प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै
दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहोर्णायै दिशे स्वाहा

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

दिग्भ्यः स्वाहाऽवान्तरदिशाभ्यः स्वाहा समाभ्यः
 स्वाहा शरद्भ्यः स्वाहाऽहोरात्रेभ्यः स्वाहाऽर्धमासेभ्यः
 स्वाहा मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पृथिव्यै सूर्याय नक्षत्रभ्यः प्राच्यै सप्तचत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै । स्वाहा । अन्तरिक्षाय । स्वाहा । दिवे ।
 स्वाहा । सूर्याय । स्वाहा । चन्द्रमसे । स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः ।
 स्वाहा । प्राच्यै । दिशे । स्वाहा । दक्षिणायै । दिशे ।
 स्वाहा । प्रतीच्यै । दिशे । स्वाहा । उदीच्यै । दिशे ।
 स्वाहा । ऊर्ध्वायै । दिशे । स्वाहा । दिग्भ्य इति दिक्-
 भ्यः । स्वाहा । अवान्तरदिशाभ्य इत्यवान्तर-दिशाभ्यः ।
 स्वाहा । समाभ्यः । स्वाहा । शरद्भ्य इति शरत्-भ्यः ।
 स्वाहा । अहोरात्रेभ्य इत्यहः-रात्रेभ्यः । स्वाहा । अर्धमा-
 सेभ्य इत्यर्ध-मासेभ्यः । स्वाहा । मासेभ्यः । स्वाहा ।

ऋतुभ्य इत्यु-भ्यः । स्वाहा । संवत्सरायेति सं-वत्सराय ।
स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येतं हुत्वा’ इति ॥
एतमनुवाकं पूर्वनामकहोमान्तःपातित्वेनैव हुत्वेत्यर्थः ॥

पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
सूर्याय स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा
प्राच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै
दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहोर्ध्वयै दिशे स्वाहा
दिग्भ्यः स्वाहाऽवान्तरदिशाभ्यः स्वाहा समाभ्यः
स्वाहा शरद्भ्यः स्वाहाऽहोरात्रेभ्यः स्वाहाऽर्ध-
मासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः स्वाहा सं-
वत्सराय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

प्राच्यादिशब्दा विशेषवाचिनः । दिक्शब्दः सामान्यवाची । समाश्रयस्त्व-
वत्सरशब्दाः सौरचान्द्रनाक्षत्रविषयाः । सर्वशब्दोऽनुक्तकालविषयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेद-
संहितेतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॒य स्वाहा॑ स॒वित्रे॒ स्वाहा॑
सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॑ पू॒ष्णे स्वाहा॑ बृ॒हस्प॑तये॒ स्वाहा॑ऽपां
मो॒दाय॒ स्वाहा॑ वा॒यवे॒ स्वाहा॑ मि॒त्राय॒ स्वाहा॑ वरु॑-
णाय॒ स्वाहा॑ सर्व॑स्मै॒ स्वाहा॑ (१)

(अ॒ग्नये॒ स॒वित्रे॒ पू॒ष्णेऽपां॑ मो॒दाय॒ वा॒यवे॒ त्रयो॑वि॒शतिः॑ ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॑ । स्वाहा॑ । सोमा॒य । स्वाहा॑ । स॒वित्रे॑ । स्वाहा॑ ।
सर॑स्वत्यै । स्वाहा॑ । पू॒ष्णे । स्वाहा॑ । बृ॒हस्प॑तये । स्वाहा॑ ।
अ॒पाम् । मो॒दाय॑ । स्वाहा॑ । वा॒यवे॑ । स्वाहा॑ । मि॒त्राय॑ ।
स्वाहा॑ । वरु॑णाय । स्वाहा॑ । सर्व॑स्मै । स्वाहा॑ (१) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑ सोमा॒य स्वाहा॑ इति पूर्वदीक्षाम् ’ इति ॥

पाठस्तु—

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑ सोमा॒य स्वाहा॑ स॒वित्रे॒ स्वाहा॑
सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॑ पू॒ष्णे स्वाहा॑ बृ॒हस्प॑तये

स्वाहाऽपां मोदाय स्वाहा वायवे स्वाहा मित्राय

स्वाहा वरुणाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

पूर्वहोमानुवाकवदयमनुवाको व्याख्येयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहाऽ-
अग्ने स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय स्वाहा
चन्द्रमसे स्वाहाऽह्ने स्वाहा रात्रियै स्वाहर्जवे स्वाहा
साधवे स्वाहा सुक्षित्यै स्वाहा क्षुधे स्वाहाऽऽशितिक्षे
स्वाहा रोगाय स्वाहा हिलाय स्वाहा शीताय
स्वाहाऽऽतपाय स्वाहाऽऽरण्याय स्वाहा सुवर्गाय
स्वाहा लोक्याय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पृथिव्या अग्नेऽह्ने चतुश्चत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै । स्वाहा । अन्तरिक्षाय । स्वाहा । दिवे ।
स्वाहा । अग्ने । स्वाहा । सोमाय । स्वाहा । सूर्याय ।
स्वाहा । चन्द्रमसे । स्वाहा । अह्ने । स्वाहा । रात्रियै ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

स्वाहा । ऋजुवे । स्वाहा । साधवे । स्वाहा । सुक्षित्या
 इति सु-क्षित्यै । स्वाहा । क्षुधे । स्वाहा । आशितिन्ने ।
 स्वाहा । रोगाय । स्वाहा । हिमाय । स्वाहा । शीताय ।
 स्वाहा । आतपायेत्या-तपाय । स्वाहा । अरण्याय ।
 स्वाहा । सुवर्गायेति सुवः-गाय । स्वाहा । लोकाय ।
 स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिर्दीक्षाम्’ इति ॥
 पाठस्तु—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे
 स्वाहाऽग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा सूर्याय
 स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहाऽह्ने स्वाहा रात्रियै
 स्वाहर्जवे स्वाहा साधवे स्वाहा सुक्षित्यै
 स्वाहा क्षुधे स्वाहाऽऽशितिन्ने स्वाहा रोगाय
 स्वाहा हिमाय स्वाहा शीताय स्वाहाऽऽ-
 तपाय स्वाहाऽरण्याय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा
 लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ।

अत्र ऋज्वादयस्त्रयः पृथिव्यादिलोकाः । तथा च ब्राह्मणम्—‘इयं वा ऋजुः ।
 अन्तरिक्षं साधु । असौ सुक्षितिः’ इति । अशितिमशब्देन क्षुन्निवारक-

माशितृत्व+मभिधीयते । स्वर्गः पुण्यफलभूतः । लोकशब्दः सामान्यः । वाची ।
 अत्रातीतावप्रये स्वाहा पृथिव्यै स्वाहेत्यनुवाकौ पूर्वहोमविषयौ । तथा च
 ब्राह्मणम्— 'अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमाञ्जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं
 भ्रातृव्यमतिक्रामति । पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्याह । यज्ञायजुरेवैतत् ।'
 इति । उत्तरौ त्वनुवाकौ दीक्षाविषयौ । तत्रापि ब्राह्मणम्— 'अणयज्ञे स्वाहा सोमाय
 स्वाहेति पूर्वदीक्षा जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्ययाठकेतिक्रामति । पृथिव्यै
 स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशतिर्दीक्षां जुहोति । 'त' इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः

॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमः स्वाहाऽष्टदशोऽनुवाकः)

भुवो देवानां कर्मणाऽस्वहाऽसि वसुभिर्दे-
 वेभिर्देवतया गायत्रे त्वा छन्दसा युनज्म वस-
 न्तेन त्वर्तुना दीक्षयामि रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया
 त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्म ग्रीष्मेण त्वर्तुना
 हविषा दीक्षयाम्यादित्येभिर्देवेभिर्देवतया जागतेन
 त्वा छन्दसा युनज्म वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा
 दीक्षयामि विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽनुष्टुभेन त्वा
 छन्दसा युनज्म (१) शरदा त्वर्तुना हविषा

+ अत्र कस्मिंश्चित्पुस्तके 'आशितशब्दत्वम्' इति, कस्मिंश्चित्पुस्तके तु 'आशितशब्द-
 त्वम्' इति विद्यते तत्प्रामाणिकमिति ज्ञेयम् ।

१ क. ख. ड. 'शितशब्दत्वम्' । २ घ. च. 'तुशब्दत्वम्' ।

ह॒विषा॑ । दी॒क्षया॑मि । वि॒श्वेभिः॑ । दे॒वेभिः॑ । दे॒वतया॑ ।
 आ॒नृ॒ष्टु॒भेने॒त्यानु॑—स्तु॒भेन॑ । त्वा । छ॒न्दसा॑ । यु॒न॒ज्मि
 (३) । श॒रदा॑ । त्वा । ऋ॒तुना॑ । ह॒विषा॑ । दी॒क्षया॑मि ।
 अ॒ङ्घ्रि॒रो॒भिरि॒त्यङ्घ्रि॑रः—भिः । दे॒वेभिः॑ । दे॒वतया॑ ।
 पा॒ङ्क्तेन॑ । त्वा । छ॒न्दसा॑ । यु॒न॒ज्मि । हे॒मन्त॑शि॒शिरा॑—
 भ्या॒मिति॑ हे॒मन्त॑—शि॒शिरा॑भ्याम् । त्वा । ऋ॒तुना॑ ह॒विषा॑ ।
 दी॒क्षया॑मि । ए॒ति । अ॒हम् । दी॒क्षाम् । अ॒रु॒हम् । ऋ॒तस्य॑ ।
 प॒त्नीम् । गा॒य॒त्रेण॑ । छ॒न्दसा॑ । ब्र॒ह्म॒णा । च । ऋ॒तम् ।
 स॒त्ये । अ॒धाम् । स॒त्यम् । ऋ॒ते । अ॒धाम् । म॒हीम् । उ ।
 स्वि॒ति । सु॒त्रा॒मा॒णमि॒ति सु॒त्रा॒मा॒णम् । इ॒ह । धृ॒तिः ।
 स्वाहा॑ । इ॒ह । वि॒धृ॒तिरि॒ति वि॒धृ॒तिः । स्वाहा॑ । इ॒ह ।
 र॒न्तिः । स्वाहा॑ । इ॒ह । र॒म॒तिः । स्वाहा॑ (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके षादशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ भुवो देवानां कर्मणेत्यृतुदीक्षाभिः कृष्णाजिनमारोहन्तमभिमञ्च-
 यते ’ इति ॥

तत्र प्रथमप्रपाठ—

भुवो देवानां कर्मणा पसर्तस्य पथ्याऽसि
 वसुभिर्देवेभिर्देवतया गायत्रेण त्वा

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

छन्दसा युनज्मि वंसन्तेन

त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि, इति ।

हे दीक्षे त्वं देवानां संबन्धिना कर्मणर्तस्य यज्ञस्य संबन्धिनाऽपसा व्यापारेण भुवो युक्ता भव । त्वं पथ्याऽसि देवानां यज्ञस्य च हिताऽसि । अहं वसुभिर्देवेभिर्वसुसंज्ञकैर्देवैर्देवतया दीक्षाभिमानिन्या गायत्रेण च्छन्दसा च त्वां युनज्मि त्वां युक्तां करोमि । तथा वसन्तेनर्तुना सहितोऽहं त्वां हविषा दीक्षयामि संस्कृतां करोमि ॥

अथोत्तरांश्चतुरो मन्त्रानाह—

रुद्रेभिर्देवेभिर्देवतया त्रैष्टुभेन त्वा

छन्दसा युनज्मि ग्रीष्मेण त्वर्तुना

हविषा दीक्षयाम्यादित्येभिर्देवेभिर्दे-

वतया जागतेन त्वा छन्दसा

युनज्मि वर्षाभिस्त्वर्तुना हविषा

दीक्षयामि विश्वेभिर्देवेभिर्देवतयाऽऽ-

नुष्टुभेन त्वा छन्दसा युनज्मि

शरदा त्वर्तुना हविषा दीक्षयाम्य-

ङ्गिरोभिर्देवेभिर्देवतया पाङ्क्तेन त्वा

छन्दसा युनज्मि हेमन्तशिशिराभ्यां

त्वर्तुना हविषा दीक्षयामि, इति ।

एतेषु चतुर्ष्वपि मन्त्रेषु भुवो देवानामित्यादिभागमनुषज्य पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह—

आऽहं दीक्षामरुहसृतस्य पत्नीं

गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा चर्तः

सत्येऽधाः सत्यसृतेऽधाम्, । इति ।

अहं यजमानो गायत्रेण च्छन्दसा ब्रह्मणा छन्दोरहितेन मन्त्रेण चानुगृहीतः सन्नृतस्य पत्नीं यज्ञस्य पालयित्रीं दीक्षां नियमविशेषरूपामारुहमारूढोऽस्मि ।

मदीयमृतं सत्ये स्थापयामि सत्यमप्यृते स्थापयामि । चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वं मृतम् । उच्यमानं वस्तुतत्त्वं सत्यम् । अहं सर्वदा मनसा वस्तुतत्त्वं विचार्य पश्चाद्दृक्ष्यामि । वाचाऽपि वस्तुतत्त्वं मुञ्चार्थं पश्चादन्यद्वस्तुतत्त्वं चिन्तयामीत्यर्थः ॥

अथ सप्तमाष्टमयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति—

महीमू षु सुत्रामाणम्, इति ।

महीमू षु मातरमित्येको मन्त्रः । सुत्रामाणं पृथिवीं धामित्यपरो मन्त्रः । तौ च मन्त्रौ वैश्वानरो न ऊत्येत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

कल्पः—‘सायं धृतिषु दूयमानासु राजन्यो वीणागार्थी गायति’ इति ॥
तानेतान्धृतिमन्त्रानाह—

इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह

रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा, इति ॥

एतच्चतुष्टयं पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके-

ऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

ई॒का॒रा॒य॒ स्वा॒हे॒ऋ॒ता॒य॒ स्वा॒हा॒ क्र॒न्द॒ते॒ स्वा॒हा॒ऽव॒
क्र॒न्द॒ते॒ स्वा॒हा॒ प्रो॒थ॒ते॒ स्वा॒हा॒ प्र॒प्रो॒थ॒ते॒ स्वा॒हा॒
ग॒न्धा॒य॒ स्वा॒हा॒ घ्रा॒ता॒य॒ स्वा॒हा॒ प्रा॒णाय॒ स्वा॒हा॒
व्या॒ना॒य॒ स्वा॒हा॒ऽपा॒ना॒य॒ स्वा॒हा॒ सं॒दी॒य॒मा॒ना॒य॒ स्वा॒हा॒
सं॒दि॒ता॒य॒ स्वा॒हा॒ वि॒चृ॒त्य॒मा॒ना॒य॒ स्वा॒हा॒ वि॒चृ॒त्ता॒य॒
स्वा॒हा॒ प॒ला॒यि॒ष्य॒मा॒णाय॒ स्वा॒हा॒ प॒ला॒यि॒ता॒य॒
स्वा॒हो॒पर॒स्य॒ते॒ स्वा॒हो॒पर॒ता॒य॒ स्वा॒हा॒ नि॒वे॒क्ष्य॒ते॒
स्वा॒हा॒ नि॒वि॒श॒मा॒ना॒य॒ स्वा॒हा॒ नि॒वि॒ष्टाय॒ स्वा॒हा॒

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

निपत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा निषण्णाय
 स्वाहा (१) आसिष्यते स्वाहाऽऽसीनाय
 स्वाहाऽऽसिताय स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा
 निपद्यमानाय स्वाहा निषन्नाय स्वाहा शयिष्यते
 स्वाहा शयानाय स्वाहा शयिताय स्वाहा संमी-
 लिष्यते स्वाहा संमीलते स्वाहा संमीलिताय स्वाहा
 स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा सुप्ताय स्वाहा प्रभो-
 त्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय स्वाहा प्रबुध्वाय स्वाहा
 जागरिष्यते स्वाहा जाग्रते स्वाहा जागरिताय
 स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय
 स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा (२) वीक्षमाणाय
 स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा सहास्यते स्वाहा संजि-
 हानाय स्वाहोज्जिहानाय स्वाहा विवत्स्यते स्वाहा
 विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहोत्थास्यते
 स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय स्वाहा विधविष्यते
 स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहो-
 त्कस्यते स्वाहोत्क्रामते स्वाहोत्क्रान्ताय स्वाहा
 चङ्क्रमिष्यते स्वाहा चङ्क्रम्यमाणाय स्वाहा
 चङ्क्रमिताय स्वाहा कण्डूयिष्यते स्वाहा कण्डूय-
 मानाय स्वाहा कण्डूयिताय स्वाहा निकपिष्यते

स्वाहा निकर्षमाणाय स्वाहा निकर्षिताय स्वाहा
 यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिवाति तस्मै स्वाहा यन्मे-
 हति तस्मै स्वाहा यच्छकृत्करोति तस्मै स्वाहा
 रतेसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा (३) ॥

(निषण्णाय स्वाहा वीक्षिष्यते स्वाहा निकर्षमाणाय
 स्वाहा सप्तविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

ईकारायेतीं—काराय । स्वाहा । ईकृतायेतीं—कृताय ।
 स्वाहा । क्रन्दते । स्वाहा । अवक्रन्दत इत्यव—क्रन्दते ।
 स्वाहा । प्रोथते । स्वाहा । प्रप्रोथत इति प्र—प्रोथते ।
 स्वाहा । गन्धाय । स्वाहा । घ्राताय । स्वाहा । प्राणायेति
 प्र—अनाय । स्वाहा । व्यानायेति वि—अनाय । स्वाहा ।
 अपानायेत्यप—अनाय । स्वाहा । संदीयमानायेति सं—दी-
 यमानाय । स्वाहा । संदितायेति सं—दिताय । स्वाहा ।
 विचृत्यमानायेति वि—चृत्यमानाय । स्वाहा । विचृत्तायेति
 वि—चृत्ताय । स्वाहा । पलायिष्यमाणाय । स्वाहा । पला-

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

यिताय । स्वाहा । उपरस्यत इत्युप-रस्यते । स्वाहा ।
 उपरत्तायेत्युप-रताय । स्वाहा । निवेक्ष्यत इति नि-
 वेक्ष्यते । स्वाहा । निविशमानायेति नि-विशमानाय ।
 स्वाहा । निविष्टायेति नि-विष्टाय । स्वाहा । निषत्स्यत
 इति नि-सत्स्यते । स्वाहा । निषीदत इति नि-सीदते ।
 स्वाहा । निर्षण्णायेति नि-सन्नाय । स्वाहा (१) ।
 आसिष्यते । स्वाहा । आसीनाय । स्वाहा । आसिताय ।
 स्वाहा । निपत्स्यत इति नि-पत्स्यते । स्वाहा । निपद्य-
 मानायेति नि-पद्यमानाय । स्वाहा । निपन्नायेति नि-
 पन्नाय । स्वाहा । शयिष्यते । स्वाहा । शयानाय । स्वाहा ।
 शयिताय । स्वाहा । संमीलिष्यत इति सं-मीलिष्यते ।
 स्वाहा । संमीलत इति सं-मीलते । स्वाहा । संमीलिता-
 येति सं-मीलिताय । स्वाहा । स्वप्स्यते । स्वाहा । स्वपते ।
 स्वाहा । सुप्ताय । स्वाहा । प्रभोत्स्यत इति प्र-भोत्स्यते ।
 स्वाहा । प्रबुध्यमानायेति प्र-बुध्यमानाय । स्वाहा ।
 प्रबुद्धायेति प्र-बुद्धाय । स्वाहा । जागरिष्यते । स्वाहा ।
 जाग्रते । स्वाहा । जागरिताय । स्वाहा । शुश्रूषमाणाय ।
 स्वाहा । शृण्वते । स्वाहा । श्रुताय । स्वाहा । वीक्षिष्यत
 इति वि-ईक्षिष्यते । स्वाहा (२) । वीक्षमाणायेति
 वि-ईक्षमाणाय । स्वाहा । वीक्षितायेति वि-ईक्षिताय ।

स्वाहा । स॒हा॒स्य॒त इति॑ सं-हा॒स्य॒ते । स्वाहा । संजिहा-
 ना॒येति॑ सं-जिहा॒नाय॑ । स्वाहा । उ॒ज्जिहा॒नायेत्युत्-जिहा॒-
 नाय॑ । स्वाहा । वि॒व॒त्स्य॒त इति॑ वि-व॒त्स्य॒ते । स्वाहा ।
 वि॒व॒र्त॒माना॒येति॑ वि-व॒र्त॒मानाय॑ । स्वाहा । वि॒वृ॒त्ता॒येति॑
 वि-वृ॒त्ता॒य॑ । स्वाहा । उ॒त्था॒स्य॒त इत्युत्-स्था॒स्य॒ते । स्वाहा ।
 उ॒त्तिष्ठ॑त इत्युत्-तिष्ठ॑ते । स्वाहा । उ॒त्थि॒ता॒येत्युत्-स्थि॒ता॒य॑
 स्वाहा । वि॒ध॒विष्य॑त इति॑ वि-ध॒विष्य॑ते । स्वाहा । वि॒धूं-
 न्वा॒नायेति॑ वि-धूं॒न्वा॒नाय॑ । स्वाहा । वि॒धू॒ता॒येति॑ वि-
 धू॒ता॒य॑ । स्वाहा । उ॒क्क॑स्य॒त इत्युत्-क्क॑स्य॒ते । स्वाहा ।
 उ॒क्क॑र॒म॒त इत्युत्-क॑र॒म॒ते । स्वाहा । उ॒क्क॑न्ता॒येत्युत्-
 क॑न्ता॒य॑ । स्वाहा । च॒ङ्क॑मिष्य॒ते । स्वाहा । च॒ङ्क॑म्य-
 मा॒णाय॑ । स्वाहा । च॒ङ्क॑मि॒ताय॑ । स्वाहा । क॒ण्डू॒यिष्य॑ते ।
 स्वाहा । क॒ण्डू॒य॒मा॒नाय॑ । स्वाहा । क॒ण्डू॒यि॒ताय॑ । स्वाहा ।
 नि॒क॒षिष्य॑त इति॑ नि-क॒षिष्य॑ते । स्वाहा । नि॒क॒र्ष॒माणा॒-
 येति॑ नि-क॒र्ष॒मा॒णाय॑ । स्वाहा । नि॒क॒षि॒ता॒येति॑ नि-क॒षि-
 ता॒य॑ । स्वाहा । यत् । अ॒त्ति॑ । तस्मै॑ । स्वाहा । यत् । पि॒वा॒ति ।
 तस्मै॑ । र॒वाहा॑ । यत् । मे॒हा॒ति॑ । तस्मै॑ । स्वाहा । यत् ।
 श॒कृ॒त् । क॒रोति॑ । तस्मै॑ । स्वाहा । रेत॑से । स्वाहा ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । स्वाहा । प्रजननायेति प्र-जन-
नाय । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ईकाराय स्वाहेच्छताय स्वाहेत्यश्वचरितानि’ इति ॥

पाठस्तु—

ईकाराय स्वाहेच्छताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहाऽवक्र-
न्दते स्वाहा प्रोथते स्वाहा प्रप्रोथते स्वाहा
गन्धाय स्वाहा घ्राताय स्वाहा प्राणाय स्वाहा
व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा संदीयमानाय स्वाहा
संदिताय स्वाहा विचृत्यमानाय स्वाहा विचृत्ताय
स्वाहा पलायिष्यमाणाय स्वाहा पलायिताय
स्वाहोपरस्यते स्वाहोपरताय स्वाहा निवेक्ष्यते
स्वाहा निविशमानाय स्वाहा निविष्टाय स्वाहा
निषत्स्यते स्वाहा निषीदते स्वाहा निषण्णाय
स्वाहाऽऽसिष्यते स्वाहाऽऽसीनाय स्वाहाऽऽसिताय
स्वाहा निपत्स्यते स्वाहा निपद्यमानाय स्वाहा
निपन्नाय स्वाहा शायिष्यते स्वाहा शयानाय
स्वाहा शायिताय स्वाहा संमीलिष्यते स्वाहा
संमीलिताय स्वाहा स्वप्स्यते स्वाहा स्वपते स्वाहा
सुप्ताय स्वाहा प्रभोत्स्यते स्वाहा प्रबुध्यमानाय

स्वाहा प्रबुद्धाय स्वाहा जागरिष्यते स्वाहा
जाग्रते स्वाहा जागरिताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय
स्वाहा शृण्वते स्वाहा श्रुताय स्वाहा वीक्षिष्यते
स्वाहा वीक्षमाणाय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा
संहास्यते स्वाहा संजिहानाय स्वाहोज्जिहानाय
स्वाहा विवर्त्स्यते स्वाहा विवर्त्मानाय स्वाहा
विवृत्ताय स्वाहोत्थास्यते स्वाहोत्तिष्ठते स्वाहोत्थिताय
स्वाहा विधविष्यते स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा
विधूताय स्वाहोत्क्रस्यते स्वाहोत्क्रमाते स्वाहोत्क्रा-
न्ताय स्वाहा चङ्क्रामिष्यते स्वाहा चङ्क्रम्यमा-
णाय स्वाहा चङ्क्रामिताय स्वाहा कण्डूयिष्यते
स्वाहा कण्डूयमानाय स्वाहा कण्डूयिताय स्वाहा
निकषिष्यते स्वाहा निकषमाणाय स्वाहा निक-
षिताय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यतिबति
तस्मै स्वाहा यन्मेहति तस्मै स्वाहा यच्छकृत्करोति
तस्मै स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा
प्रजननाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति, ॥

स्वाधं दृष्ट्वा यातुं यो(यं) मन्दशब्दं करोति तदनुकरणं तदीमित्यनेनोच्यते ।
स च शब्दो वर्तमान ईकारः । अतीतस्त्वीकृतः । बहवां दृष्ट्वाञ्चैर्योषेणो-
त्साहजनितं क्रन्दनम् । विरोधिनमश्वं दृष्ट्वा क्रोधेनोच्चैर्योषणमवक्रन्दनम् ।
गमनकाले नासापुटयोः श्वासशब्दः प्रोधनम् । स एवानुवर्तमानः प्रप्रोधनम् ।
तृणभक्षणे वा श्वासशब्दः प्रप्रोधनम् । अश्वान्तराघ्राणं गन्धः । स एवातीतो
घ्रातः । प्राणापानव्याना ऊर्ध्वार्धोमध्यवृत्तयः । संदीयमानो बन्ध्यमानः ।
संदितो बद्धः । विचृत्यमानो मुच्यमानः । विचृतो मुक्तः । पलायितुमुद्यतः

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

पलायिष्यमाणः । निर्वातितपलायनः पलायितः । पलायनपरित्याग उपरमः ।
स च भार्वा भूतश्च । शालाप्रवेशो निवेशनम् । तच्च भावि वर्तमानमतीतं चेति
त्रिविधम् । प्रविश्य शालायां स्थितिर्निपदनम् । तदपि पूर्ववञ्चिविधम् ।
एतच्च त्रैविध्यं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । क्षणमात्रं पादसंकोच आसनम् । पार्श्वस्य
भूमिस्पर्शो निपतनम् । पादप्रसारणं शयनम् । चक्षुषोर्निमीलनं संमीलनम् ।
स्वापो निद्रा । तत्परित्यागः प्रदोधः । बाह्यावलोकनं जागरणम् । अश्वपाल-
कानामुत्थापनशब्दानुसंधानं श्रवणम् । तृणखाद्यान्वेषणं वीक्षणम् । शालाया
वहिर्निर्गमनं संहानम् । निर्गत्य भूमौ विलुण्ठनं विवर्तनम् । तदनन्तरमूर्ध्वं
स्थितिरुत्थानम् । उत्थितस्य धूलिमपनेतुं शरीरचालनं विधूननम् । पादस्यो
न्नमनमुत्क्रमणम् । मन्दगमनं चङ्क्रमणम् । दन्तपङ्क्तिभ्यां पृष्ठभागे दंशनं
कण्डूयनम् । क्रुद्ध्यस्तम्भादौ शरीरघर्षणं निकषणम् । अदनादयः प्रसिद्धाः ।
प्रजा अश्वस्यापत्यानि । प्रजननं तदुत्पादनम् । सर्वशब्देनावशिष्टान्यश्वचरि-
तानि संगृह्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठक
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॑ वा॒यवे॒ स्वाहा॑ सू॒र्याय॒ स्वाह॑र्त॒म-
स्य॒तस्य॒र्तम॑सि स॒त्यम॑सि स॒त्यस्य॑ स॒त्यम॑स्यु॒तस्य॒
प॒न्था॑ अ॒सि दे॒वानां॑ छा॒याऽमृ॑तस्य॒ नाम॒ तत्स॒त्यं
यत्त्वं प्र॒जाप॑तिर॒स्याधि॑ यद॒स्मिन्वा॒जिनी॒व शु॒भः
स्पर्ध॑न्ते दि॒वः सू॒र्येण॑ वि॒शोऽपो॑ वृ॒णानः॑ प॒वते
क॒व्यन्प॒शुं न गो॒पा इ॒र्यः परि॑ज्मा (१) ॥

(अ॒ग्नये॒ वा॒यवे॒ऽष्टा॑च॒त्वारि॒ंशत् ।]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रजननं प्रातःसवने वै ब्रह्मवादिनः स त्वाङ्गिरस आपो वै सोमो वै
संहस्तम्याऽत्रिर्जपदग्निः संवत्सरो देवस्य विभूरायनायाग्नये पृथिव्या
अग्नये पृथिव्यै भुवं ईकारायाग्नये वायवे विशतिः ॥ २० ॥

प्रजननमाङ्गिरसः सोमो वै प्रतिगृह्णाति विभूर्वीक्ष-
माणाय द्विपञ्चाशत् ॥ ५२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

अग्नेये । स्वाहा । वायेव । स्वाहा । सूर्याय । स्वाहा ।
ऋतम् । असि । ऋतस्य । ऋतम् । असि । सत्यम् । असि ।
सत्यस्य । सत्यम् । असि । ऋतस्य । पन्थाः । असि ।
देवानाम् । छाया । अमृतस्य । नाम । तत् । सत्यम् ।
यत् । त्वम् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । असि ।
अधीति । यत् । अस्मिन् । वाजिनि । इव । शुभः ।
स्पर्धन्ते । दिवः । सूर्येण । विशः । अपः । वृणानः ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

पवते । कव्यन् । पशुम् । न । गोपा इति गो-पाः ।

इर्यः । परिज्मेति परि-ज्मा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

करुणः—‘अग्रयेस्वाहा वायवे स्वाहेत्येतं हुत्वा’ इति ॥

एतास्मिन्ननुवाके त्रीन्मन्त्रानाह—

अग्रये स्वाहा वायवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा, इति ।

अथ चतुर्थपञ्चममन्त्रावाह—

ऋतमस्यृतस्यर्तमसि सत्यमसि सत्यस्य सत्यमसि, इति ।

हेऽश्व त्वमृतं यन्मानसं सत्यं तदासि । यागरहितानां पुरुषाणां यदृतं तस्या-
प्युत्तमं त्वमृतं सत्यमसि । तव यागसाधनत्वात् । एवं सत्यवाक्यमपि वाच-
(चि)कविषयत्वेन व्याख्येयम् ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह—

ऋतस्य पन्था असि देवानां छायाऽमृतस्य

नाम तत्सत्यं यत्त्वं प्रजापतिरसि, इति ।

ऋतस्य यज्ञस्य पन्था मार्गोऽसि । त्वद्वारेण हि यागो निर्वर्त्यते । तथा
देवानां छायाऽसि । यथा धर्मकाले वृक्षस्य च्छाया सुखप्रदा तथा त्वं सुख-
प्रदोऽसि । अत एव त्वममृतस्य नामासि । देवा हि त्वदीयं हविः पीयूष-

मित्येव स्वी कुर्वन्ति । त्वं प्रजापतिरूपोऽसीति यत्तत्सत्यं नात्र कश्चिदुप-
चारोऽस्ति । प्रजापतेरक्षयेव हि त्वदाकारेण निष्पन्नम् ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह—

अधि यदस्मिन्वाजिनीव शुभः स्पर्धन्ते दिवः सूर्येण
विशोऽपो वृणानः पवते कव्यन्पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा, इति ॥

यद्यस्मात्कारणाद्वाजिन्यास्मिन्नश्वे शुभः शोभनो गुणसंघोऽधीव देवेभ्योऽप्य-
धिक इव दृश्यते तस्मात्कारणादिवः संवन्धिनो विशो मरुद्गणाः सूर्येण सूर्य-
समानेनाश्वेन सार्धं स्पर्धन्ते वयं गुणाधिका अश्वो न गुणाधिक इत्येवं स्पर्धा
कुर्वन्ति । तादृशोऽयमश्वः । किंचायमपो वृणान इदं कर्म प्रवर्तयितुमिच्छन्प-
वते विश्वं पुनाति । तत्र दृष्टान्तः—कव्यन्पशुं न । यथा यागेषु स्तुतिमिच्छन्देवः
पशुं वृणीते तथाऽयमश्वः कर्मेदं वृणीते । देवो हि नानाविधाभिः स्तुतिभिः
स्तूयमानः पशुरूपं हविरतिप्रीतिपूर्वकमिच्छति । एवमश्वोऽप्यनेकैर्होमैः स्ताव-
कैर्मन्त्रैश्च परितुष्टः कर्मेदं समापयितुमिच्छतीत्यर्थः । कीदृशोऽश्वः, गोपा ऋत्वि-
ग्यजमानानां रक्षकः । इर्यः कर्मद्वाराऽम्नहेतुः । परिज्मा परितः स्वर्गलोकदी-
गन्तुं समर्थः । एतैः सप्तभिर्मन्त्रैर्होमो बौधायनेनापि दर्शितः—‘सावित्राणि
जुहोत्यग्रये स्वाहा वायवे स्वाहेति सप्त’ इति ॥

अत्र विनियोगसंग्रहः—

उच्यन्ते ह्यनुवाकार्थाः सप्तमाद्यप्रपाठके ।

अग्निष्टोमविधिस्त्वाद्ये द्वितीये स्तोमसंस्तवः ॥

सर्वस्तोमस्तृतीये स्याच्चतुर्थे तु द्विरात्रकः ।

त्रिरात्रः पञ्चमे षष्ठे स्युः सहस्रतमीगताः ॥

होमाद्याः सप्तमे दानं चतुरात्रोऽग्निमोऽष्टमे ।

द्वितीयो नवमे पञ्चरात्रो दशम ईरितः ॥

अत ऊर्ध्वं त्वश्वमेधमन्त्राणां विनियोजनम् ।

उच्यते रशनां देव गृहीत्वा मन्त्रयेदिमाम् ॥

अभिधेत्यश्वमावध्य(श्वं बध्नीयात्)त्रयो मन्त्रा इहेरिताः ।

विभूः कर्णे वाचयीत अग्रये पूर्वहोमकान् ॥

पञ्चेह पत्सु जुहुयाच्चतुर्भिर्भूरसीत्यतः ।

अश्वमुत्सृजते देवा रत्निभ्योऽश्वं प्रयच्छति ॥

(षड्वात्रकथनम्)

अनुवाके द्वादशेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।
 आयनोद्द्रावहोमस्तु तत्र मन्त्रास्त्रयोदश ॥
 अग्नये पूर्वहोमाः स्युर्मन्त्रा एकादश स्मृताः ।
 पृथिव्या इति ते होमा मन्त्रा अत्रैकविंशतिः ॥
 अग्नये पूर्वदीक्षार्था होमा एकादश स्मृताः ।
 पृथ्वी(थी)त्यपि तथा होमा द्वाविंशतिरुदीरिताः ॥
 भुव इत्यृतुदीक्षाख्यमत्रैश्वर्माधिरोहणे ।
 मन्त्रयेदष्टभिः पत्सु जुहुयादिह पूर्ववत् ॥
 अष्टादशानुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ।
 ईमश्वचरितैर्होमाश्चतुरशीतिरीरिताः ॥
 अग्नये सप्तभिर्मन्त्रैर्होमः सावित्र ईरितः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

सप्तमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः षड्वात्रमपश्य-
 न्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमा-

यन्य एवं विद्वांसः षड्रात्रमासते सुवर्गमेव लोकं
 यन्ति देवसत्रं वै षड्रात्रः प्रत्यक्षं ह्येतानि पृष्ठानि
 य एवं विद्वांसः षड्रात्रमासते साक्षादेव देवता
 अभ्यारोहन्ति षड्रात्रो भवति षड्वा ऋतवः
 षट्पृष्ठानि (१) पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संव-
 त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति बृहद्ग्रथंतराभ्यां
 यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
 अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
 स्नुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति त्रिवृदग्निष्टोमो
 भवति तेज एवाव रुन्धते पञ्चदशो भवतीन्द्रियमे-
 वाव रुन्धते सप्तदशः (२) भवत्यन्नायस्यावरु-
 द्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो भवति
 प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते त्रिणवो
 भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै
 सदोहविधानिन एतेन षड्रात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी
 हविधानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतस्तद्धि सुवर्ग्यं
 चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्या
 उलूखलबुधो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै प्राञ्चो यान्ति
 प्राडिव हि सुवर्गः (३) लोकः सरस्वत्या
 यान्त्येष वै देवयानः पन्थास्तमेवान्वारो-

(पडाधकथनम्)

हन्त्याक्रोशन्तो यान्त्यवर्तिमेवान्यस्मिन्प्रतिपज्ज्यं
 प्रतिष्ठां गच्छन्ति यदा दशं शतं कुर्वन्त्यथैकं-
 मुत्थानं शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आर्युष्येवेन्द्रिये
 प्रति तिष्ठन्ति यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं-
 सहस्रसंमितो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि-
 जयन्ति यदैषां प्रभीयेत यदा वा जीयेरन्नथैकं-
 मुत्थानं तद्धि तीर्थम् (४) ॥

(पृष्ठानि सप्तदशः सुवर्गो जयन्ति गदैकादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

साध्याः । वै । देवाः । सुवर्गकामा इति सुवर्ग-कामाः ।
 एतम् । पडात्रमिति पट्-रात्रम् । अपश्यन् । तम् । एति ।
 अहरन् । तेन । अयजन्त । ततः । वै । ते । सुवर्गमिति
 सुवः-गम् । लोकम् । आयन् । ये । एवम् । विद्वांसः ।
 पडात्रमिति पट्-रात्रम् । आसते । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।

एव । लो॒कम् । य॒न्ति । दे॒व॒स॒त्रमि॒ति दे॒व॒स॒त्रम् । वै ।
 ष॒ड्रा॒त्र इति॑ षट्—रा॒त्रः । प्र॒त्यक्ष॒मि॒ति प्र॒ति—अक्ष॑म् । हि ।
 ए॒तानि॑ । पृ॒ष्ठानि॑ । ये । ए॒वम् । वि॒द्वा॒स्तः । ष॒ड्रा॒त्रमि॒ति
 षट्—रा॒त्रम् । आ॒स॒ते । सा॒क्षादि॒ति स—अ॒क्षात् । ए॒व ।
 दे॒वताः । अ॒भ्यारो॑ह॒न्तीत्य॑भि—आ॒रोह॑न्ति । ष॒ड्रा॒त्र इति॑
 षट्—रा॒त्रः । भ॒वति॑ । षट् । वै । ऋ॒तवः॑ । षट् । पृ॒ष्ठानि॑
 (१) । पृ॒ष्ठैः । ए॒व । ऋ॒तून् । अ॒न्वारो॑ह॒न्तीत्य॑नु—आ॒रोह॑-
 ह॒न्ति । ऋ॒तुभि॑रि॒त्युतु—भिः । सं॒वत्स॒रमि॒ति सं—व॒त्सर॑म् ।
 ते । सं॒वत्स॒र इति॑ सं—व॒त्सरे॑ । ए॒व । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ ।
 बृ॒हद्द॒थं॒तरा॑भ्यामि॒ति बृ॒हत्—र॒थं॒तरा॑भ्याम् । य॒न्ति । इ॒यम् ।
 वा॒व । र॒थं॒तरमि॒ति र॒थं—त॒रम् । अ॒सौ । बृ॒हत् । आ॒भ्याम् ।
 ए॒व । य॒न्ति । अ॒थो इति॑ । अ॒नयोः॑ । ए॒व । प्र॒तीति॑ ।
 ति॒ष्ठन्ति॑ । ए॒ते इति॑ । वै । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ञ्जसा॑र्यनी इत्य॑-
 अ॒सा—अ॑र्यनी । सु॒ती इति॑ । ता॒भ्याम् । ए॒व । सु॒वर्ग॑मि॒ति
 सु॒वः—ग॑म् । लो॒कम् । य॒न्ति । त्रि॒वृदि॑ति॒ त्रि—वृत् ।
 अ॒ग्नि॒ष्टोम॑ इत्या॑ग्नि—स्तो॒मः । भ॒वति॑ । तेजः॑ । ए॒व । अ॒वेति॑ ।
 रु॒न्ध॒ते । प॒ञ्चद॑श इति॑ पञ्च—द॒शः । भ॒वति॑ । इ॒न्द्रि॒यम् ।
 ए॒व । अ॒वेति॑ । रु॒न्ध॒ते । स॒प्तद॑श इति॑ सप्त—द॒शः (२) ।
 भ॒वति॑ । अ॒न्ना॒द्यस्ये॑त्य॒न्न—अ॑द्यस्य । अ॒व॒रु॒द्ध्य॑ इत्य॑व—
 रु॒द्ध्यै । अ॒थो इति॑ । प्रे॒ति । ए॒व । तेन॑ । जा॒यन्ते॑ ।

(पडात्रकथनम्)

एकविंश इत्येक-विंशः । भवति । प्रतिष्ठित्या इति
प्रति-स्थित्यै । अथो इति । रुचम् । एव । आत्मन् ।
दधते । त्रिणव इति त्रि-नवः । भवति । विजित्या इति
वि-जित्यै । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः-त्रिंशः । भवति ।
प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । सदोहविधानिन इति सदः-
हविधानिनः । एतेन । षडात्रेणेति षट्-रात्रेण । यजेरन् ।
आश्वत्थी इति । हविधानामिति हविः-धानम् । च ।
आग्नीध्रमित्याग्नि-इध्रम् । च । भवतः । तत् । हि । सुव-
र्गमिति सुवः-र्गम् । चक्रीवती इति । भवतः । सुवर्ग-
स्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । समष्ट्या इति सम्-अष्ट्यै ।
उलूखलबुध इत्युलूखल-बुधः । यूपः । भवति । प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्यै । प्राञ्चः । यान्ति । प्राङ् । इव । हि ।
सुवर्ग इति सुवः-गः (३) । लोकः । सरस्वत्या ।
यान्ति । एषः । वै । देवयान इति देव-यानः । पन्थाः ।
तम् । एव । अन्वारोहन्तीत्यनु-आरोहन्ति । आक्रोशन्त
इत्या-क्रोशन्तः । यान्ति । अवर्तिम् । एव । अन्यस्मिन् ।
प्रतिषज्ज्येति प्रति-सज्ज्य । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ।
गच्छन्ति । यदा । दश । शतम् । कुर्वन्ति । अथ । एकम् ।
उत्थानमित्युत्-स्थानम् । शतायुरिति शत-आयुः ।
पुरुषः । शतेन्द्रिय इति शत-इन्द्रियः । आयुषि । एव ।

इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठन्ति । यदा । शतम् । सहस्रम् ।
कुर्वन्ति । अर्थ । एकम् । उत्थानमित्युत्—स्थानम् । सह-
स्रसंमित इति सहस्र—संमितः । वै । असौ । लोकः ।
अमुम् । एव । लोकम् । अभीति । जयन्ति । यदा ।
एषाम् । प्रमीयेतेति प्र—मीयेत । यदा । वा । जीयेरन् ।
अर्थ । एकम् । उत्थानमित्युत्—स्थानम् । तत् । हि ।
तीर्थम् (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्भमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
अहीनाः पञ्चरात्रान्ताः प्रथमे समुदीरिताः ।
षड्वात्राद्या द्वितीयेऽथ वक्ष्यन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाके षड्वात्रं विधत्ते—

साध्या वै देवाः सुवर्गकामा एतः षड्वात्रमपश्यन्त-
माऽहरन्तेनायजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकमायन्य एवं
विद्वांसः षड्वात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्ति, इति ।

साध्यशब्दो देवगणविशेषवाची । अत्र 'सर्वत्र' दर्शनं शास्त्रियनिश्चयः ।
आहरणं सामग्रीसंपादनम् । यजनमनुष्ठानम् । यद्यप्ययं षड्वात्रोऽहीनत्वाद्य-

(षड्वात्रकयनम्)

जतिचोदनाविधेयस्तथाऽप्यत्र केषांचित्सारस्यतसत्रधर्माणां सद्भावमभिप्रेत्य विद्वांस आसत इत्यासिचोदनया विहितः । ते च धर्मा आश्वत्थी हविर्धानं चेत्यादिना वक्ष्यन्ते ॥

एतमेव सत्रत्वोपचारमभिप्रेत्य प्रशंसति—

देवसत्रं वै षड्वात्रः प्रत्यक्षं होतानि
पृष्ठानि य एवं विद्वांसः षड्वात्रमासते
साक्षादेव देवता अभ्यारोहन्ति, इति ।

देवानां सत्रवत्प्रियत्वादिदं देवसत्रम् । तदेव सत्रवत्प्रियत्वं स्पष्टी क्रियते—
सत्ररूपे द्वादशाहे यः पृथ्वः षडहस्तास्मिन्षट्सु दिनेषु यानि पृष्ठस्तोत्राणि
रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकररैवताख्यैः सामभिर्निष्पाद्यानि एतान्यत्रापि षट्सु
दिनेषु क्रमेण प्रत्यक्षमुपलभ्यन्तो यस्मादेवं तस्माद्देवानां सत्रवत्प्रियत्वमुचि-
तम् । एवं देवप्रियत्वं विदित्वाऽनुष्ठानेन बहुकालव्यवधानमन्तरेणैव देवताः
प्राप्नोति ॥

अत्राहर्गतां षट्संख्यां प्रशंसति—

षड्वात्रो भवति षड्वा ऋतवः षट्पृष्ठानि
पृष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं ते
संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

ऋतवो यथा षट्संख्याका एवं पृष्ठान्यपि षट्संख्याकानि । अतः पृष्ठै-
र्ऋतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्र प्रतितिष्ठन्ति ॥

एतेषु षट्सु पृष्ठस्तोत्रेषु प्रथमद्वितीययोरद्वोरनुष्ठेये रथंतरबृहत्पृष्ठे ये स्तोत्रे
ते विशेषेण प्रशंसति—

बृहद्द्वयंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्या-
मेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्या-
जसायनी स्तुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

शब्दशास्त्रप्रोक्त एवात्र बृहच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । अनुष्ठानं तु रथंतरस्यैव
प्रथमम् । यन्ति स्तोत्रमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः । अनयोः साम्नोर्लोकद्वयरूपत्वा-

ल्लोकाभ्यामेव तदनुष्ठितं भवति- अपि चानुष्ठातारो लोकयोर्द्वयोः प्रतिष्ठि-
न्येव । किंचैते सामनी यज्ञस्- ऽर्जवेन समाप्तिप्रापकौ मार्गावतस्ताभ्यामेव
स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ षट्संख्याकान्यहानि चो- द्वाप्तानि विस्पष्टं दर्शयति—

त्रिवृदग्निष्टोमो भवति- न एवाव रुन्धते पञ्चदशो
भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धं- षट्दशो भवत्यन्नायस्या-
वरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो
भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते त्रिणवो
भवति विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै, इति ।

त्रिवृदादयः शब्दाः पूर्वोक्तपञ्चरात्रानुवाक इवात्रापि व्याख्येयाः । तत्र
सत्रधर्मातिदेशाभावेन बहुयजमानकत्वनियमाभावादेकवचनेन निर्देशः ।
इह तु तन्नियमसद्भावाद्बहुवचनेन निर्देशः । प्रकृतिरूपे पृष्ठ्यषडहे त्रिवृदग्नि-
ष्टोमो रथंतरसामा प्रथममहः । पञ्चदश उक्थ्यो बृहत्सामा द्वितीयः । सप्त-
दश उक्थ्यो वैरूपसामा तृतीयः । एकविंशः षोडशी वैराजसामा चतुर्थः ।
त्रिणव उक्थ्यः शाकरसामा पञ्चमः । त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो रैवतसामा षष्ठः ।
तदिदं द्वादशाहान्तर्गतस्य पृष्ठ्यषडहस्य स्वरूपम् । तद्विकृतित्वाद्वात्रापि तथा-
विधान्येवाहानि द्रष्टव्यानि ॥

अथ सारस्वतसत्रधर्माननुवाकसमाप्तिपर्यन्तमतिदिदिक्षुस्तावदेकं धर्मं विधत्ते—

सदोहविधानिन एतेन षड्वात्रेण यजेरन्नाश्वत्थी हवि-
र्धानं चाऽऽग्नीध्रं च भवतस्तंद्धि सुवर्ग्यम्, इति ।

ये यजमानाः सदोहविधानाभ्यां मण्डपाभ्यां युक्ताः षड्वात्रे प्रवर्तन्ते तेषां
हविर्धानमाग्नीध्रं चेति मण्डपद्वयमाश्वत्थी भवतोऽश्वत्थकाष्ठनिर्मिते उभे कार्ये ।
तत्राश्वत्थकाष्ठं स्वर्गसाधनम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते—

चक्रीवती भवतः सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

यथा रथस्य शकटस्य वा चक्रं तथा चक्रं ययोराग्नीध्रहविर्धानमण्डप-
योस्ते चक्रीवती । अयमर्थः—चक्रयोरक्षं प्रक्षिप्य शकटाकारं कृत्वा तस्योपरि

(षड्वात्रकथनम्)

फलकान्यास्तीर्य तेषामुपरि भूमाविव मण्डपं निर्मातव्यामिति । ईदृशं च स्वर्ग-
प्राप्त्यै भवति । रथेनेव चक्रयुक्तेन मण्डपेन गन्तुं शक्यत्वात् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते —

उलूखलबुध्नो यूपो भवति प्रतिष्ठित्यै, इति ।

यथा काष्ठमयस्यो लूखलस्य मूलमतिस्थूलं समतलं भवति तथा यूपमूलं
कर्तव्यम् । एतच्च यत्र यत्र यूपो नीयते तत्र तत्र भूमौ रवननमन्तरेणैव प्रति-
ष्ठापनार्थम् ॥

धर्मान्तरं विधत्ते —

प्राञ्चो यान्ति प्राडिव हि सुवर्गो लोकः, इति ।

चक्रयुक्ताग्नीध्रादिभिः सह प्राङ्मुखा गच्छेयुः । स्वर्गलोकस्य प्राग्वर्तित्वेन
प्रतिभानात् । एतच्चोक्तं सूत्रकारेण — 'तस्मिन्संस्थितेऽध्वर्युः शर्म्यां प्राचः
प्रास्यति स यत्र निपतति तद्गार्हपत्यं तस्मिन्षट्त्रिंशतं प्राचः प्रक्रमान्प्रकामति
तदाहवनीयः, चक्रीवन्ति सदोहविर्धानान्याग्नीध्रं चाऽऽश्वत्थी हविर्धानमाग्नीध्रं
चो लूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्येदुपोऽ एव नोपरवान् रवनन्ति ' इति । एकस्मिन्नग्नि
समाप्ते सति परेद्युः प्रातः शर्म्याक्षेपमात्रं गत्वा तत्राहरन्तैरमनुंष्टाय तस्मिन्नपि
समाप्ते ततः परेद्युरपि तथेत्यर्थः ॥

धर्मान्तरं विधत्ते —

सरस्वत्या यान्त्येष वै देवयानः

पन्थास्तमेवान्वारोहन्ति, इति ।

या सरस्वत्याख्या नदी तथा सह तत्तीरे प्रतिदिनं गच्छेयुः । एष सर-
स्वन्तीतीरगतो मार्गो देवयानो देवान्प्रापयितुं क्षमोऽतस्तमेव प्राप्नुवन्ति ॥

धर्मान्तरं विधत्ते —

आक्रोशन्तो यान्त्यवर्तिमेवान्यस्मिन्प्र-

तिषज्ज्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति, इति ।

उत्साहातिशयेन क्रियमाण उच्चतमो ध्वनिराक्रोशस्तं कुर्वन्तो गच्छेयुः ।
धनसंकोचमन्तरेण जीवनं वर्तिः । तद्वैपरीत्येन दारिद्र्यमवार्तिः । अष्टत्तिरेवा-

वर्तिः । तां चावर्तिमन्यस्मिन्वैरिणि प्रतिषज्ज्य प्रतिष्ठितत्वेन संयुक्तां कृत्वा स्वयं धनसंपन्नां प्रतिष्ठां गच्छन्ति ॥

एवमनुतिष्ठतः कालावधिरूपं धर्मान्तरं विधत्ते—

यदा दश शतं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं शतायुःपुरुषः
शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

एकेन वृषभेण सहिता दश गावो यावति कालेऽपत्यप्रसवेन गवां शतं संपादयन्ति तावन्तं कालं पौनःपुन्येनानुष्ठाय तदनुष्ठानानुत्थानं कर्तव्यमनुष्ठानं समापयेदित्यर्थः । सोऽयमेकः समाप्तिकालः । गोशते सति पुरुषस्य शतसंवत्सरायुष्मान्नाडीशतकसंचारेण शतेन्द्रियत्वादा(त्राऽऽ)युषीन्द्रिये च प्रति-
तिष्ठन्ति ॥

कालावधौ पक्षान्तरं विधत्ते—

यदा शतं सहस्रं कुर्वन्त्यथैकमुत्थानं सहस्रसंमितो
वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमग्निं जयन्ति, इति ।

शतं गावो यदा पूर्ववत्सहस्रं संपादयन्ति सोऽयमेक उत्थानकालः । न चातीतपक्षेण सांकर्यं शङ्कनीयम् । प्रसववैचित्र्येण न्यूनाधिककालसंभवात् । गवां सहस्रसंपत्तौ सत्यां सहस्रसंख्याकैर्भोग्यजातैः समृद्धः स्वर्गः प्राप्नो भवति ॥

कालावधावेवापरं पक्षद्वयं विधत्ते—

यदैषां प्रमीयेत यदा वा जीयेरन्नथै-
कमुत्थानं तद्धि तीर्थम्, इति ॥

एषां यजमानानां मध्ये कश्चिद्गदा प्रमीयेत, सोऽयमेक उत्थानकालः । यदा वा राष्ट्रहोभादिना शत्रुभिरेते यजमाना जिता अपहृतसर्वस्वा भवन्ति, सोऽयमेक उत्थानकालः । उक्तविधं यदुत्थानं तत्तीर्थं पापेभ्यस्तारकम् । तस्मात्तत्पर्यन्तं षड्वात्र आवर्तनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाथवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

कुसुरुविन्द औद्दालकिरकामयत पशुमान्तस्या-
मेति स एत० सप्तरात्रमाऽहरत्तेनायजत तेन वै स
यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तानवारुन्ध य एवं
विद्वान्तसप्तरात्रेण यजते यावन्त एव ग्राम्याः
पशवस्तानेवारुन्धे सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः
पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दास्स्युभयस्याव-
रुद्ध्यै त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेजः (१)
एवारुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवारुन्धे
सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै अथो प्रैव तेन
जायत एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते त्रिणवो भवति विजित्यै पञ्चविं-
शोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवा-
नन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवति
सर्वस्याभिजित्यै यत्प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःसु पृष्ठाम्युपेयुः
प्रत्यक्षम् (२) विश्वजिति यथा दुरधामुपसी-
दत्येवमुत्तममहः स्यान्नैकरात्रश्चन स्याद्बृहद्रथंतरे
पूर्वेष्वहःसूप यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव
न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति यत्प्रत्यक्षं

विश्वजितिं पृष्ठान्युपयन्ति यथा प्रतीं दुहे
तादृगेव तत् (३) ॥

(तेजं उपेयुः प्रत्यक्षं द्विचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

कुसुरुविन्दः । औद्दालकिरित्यौत्—दालकिः । अका-
मयत् । पशुमानिति पशु—मान् । स्याम् । इति । सः ।
एतम् । सप्तरात्रमिति सप्त—रात्रम् । एति । अहरत् ।
तेन । अयजत् । तेन । वै । सः । यावन्तः । ग्राम्याः ।
पशवः । तान् । अवेति । अरुन्ध । यः । एवम् । विद्वान् ।
सप्तरात्रेणेति सप्त—रात्रेण । यजते । यावन्तः । एव ।
ग्राम्याः । पशवः । तान् । एव । अवेति । रुन्धे । सप्त-
रात्र इति सप्त—रात्रः । भवति । सप्त । ग्राम्याः । पशवः ।
सप्त । आरण्याः । सप्त । छन्दांसि । उभयस्य । अवरु-
द्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै । त्रिवृदिति त्रि—वृत् । अग्निष्टोम
इत्यग्नि—स्तोमः । भवति । तेजः (१) । एव । अवेति ।
रुन्धे । पञ्चदश इति पञ्च—दशः । भवति । इन्द्रियम् ।

(सप्तरात्रकथनम्)

ए॒व । अ॒वे॒ति॑ । रु॒न्धे॑ । स॒प्त॒द॒श॒ इति॑ स॒प्त—द॒शः॑ । भ॒व॒ति॑ ।
 अ॒न्नाद्य॒स्येत्य॑न्न—अ॒द्यस्य॑ । अ॒व॒रु॒द्ध्य॑ इत्य॒व—रु॒द्ध्यै॑ ।
 अथो॒ इति॑ । प्रेति॑ । ए॒व । तेन॑ । जा॒य॒ते॑ । ए॒क॒वि॒ंश॒
 इत्ये॑क—वि॒ंशः॑ । भ॒व॒ति॑ । प्र॒ति॒ष्ठि॒त्या॒ इति॑ प्र॒ति—स्थि॒त्यै॑ ।
 अथो॒ इति॑ । रुच॑म् । ए॒व । आ॒त्मन् । ध॒त्ते॑ । त्रि॒ण॒व॒
 इति॑ त्रि—न॒वः॑ । भ॒व॒ति॑ । वि॒जि॒त्या॒ इति॑ वि—जि॒त्यै॑ ।
 प॒ञ्च॒वि॒ंश॒ इति॑ प॒ञ्च—वि॒ंशः॑ । अ॒ग्नि॒ष्टोम॑ इत्य॒ग्नि—स्तोमः॑ ।
 भ॒व॒ति॑ । प्र॒जा॒प॒ते॒रिति॑ प्र॒जा—प॒तेः॑ । आ॒प्त्यै॑ । म॒हा॒व्र॒त॒वा॒निति॑
 म॒हा॒व्र॒त—वा॒न् । अ॒न्नाद्य॒स्येत्य॑न्न—अ॒द्यस्य॑ । अ॒व॒रु॒द्ध्य॑
 इत्य॒व—रु॒द्ध्यै॑ । वि॒श्व॒जि॒दिति॑ वि॒श्व—जि॒त् । स॒र्व॒पृ॒ष्ठ॒ इति॑
 स॒र्व—पृ॒ष्ठः॑ । अ॒ति॒रा॒त्र॒ इत्य॑ति—रा॒त्रः॑ । भ॒व॒ति॑ । स॒र्व॒स्य॑ ।
 अ॒भि॒जि॒त्या॒ इत्य॑भि—जि॒त्यै॑ । यत् । प्र॒त्य॒क्ष॒मिति॑ प्र॒ति—
 अ॒क्ष॑म् । पूर्वे॑षु । अ॒हः॒स्वि॒त्यहः—सु॑ । पृ॒ष्ठानि॑ । उ॒पे॒यु॒रित्यु॑प—
 इ॒युः । प्र॒त्य॒क्ष॒मिति॑ प्र॒ति—अ॒क्ष॑म् (२) । वि॒श्व॒जि॒तीति॑
 वि॒श्व—जि॒ति॑ । यथा॑ । दु॒ग्धा॑म् । उ॒प॒सी॒द॒तीत्यु॑प—सी॒द॒ति॑ ।
 ए॒वम् । उ॒त्त॒म॒मित्यु॑त्—त॒मम् । अ॒हः॑ । स्यात् । न । ए॒क—
 रा॒त्र॒ इत्ये॑क—रा॒त्रः॑ । च॒न । स्यात् । बृ॒ह॒द्रथं॒तरे॑ इति॑
 बृ॒ह॒त्—रथं॒तरे॑ । पूर्वे॑षु । अ॒हः॒स्वि॒त्यहः—सु॑ । उ॒पे॒ति॑ । य॒न्ति॑ ।
 इ॒यम् । वा॒व । रथं॒तर॑मिति॑ रथं—त॒रम् । अ॒सौ । बृ॒ह॒त् ।
 आ॒भ्या॑म् । ए॒व । न । य॒न्ति॑ । अथो॒ इति॑ । अ॒नयोः॑ ।

एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । यत् । प्रत्यक्षमिति प्रति—अक्षम् ।
विश्वजितीति विश्व—जिति । पृष्ठानि । उपयन्तीत्युप—यन्ति ।
यथा । प्रत्ताम् । दुहे । तादृक् । एव । तत् (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसांहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमेऽनुवाके षड्रात्रोऽभिहितः । अथ द्वितीये सप्तरात्रोऽभिधीयते ॥
तमिमं विधत्ते—

कुसुरुविन्द औद्दालकिरकामयत पशुमा-
न्त्स्यामिति स एतः सप्तरात्रमाऽहरत्तेना-
यजत तेन वै स यावन्तो ग्राम्याः पशवस्तान-
वारुन्ध य एवं विद्वान्त्सप्तरात्रेण यजते यावन्त
एव ग्राम्याः पशवस्तानेवाव रुन्धे, इति ।

कुसुरुविन्दो नामतः । स चोद्दालकस्य पुत्रः । पशुमान्वहुपशुयुक्तः । मोक्षा-
गाश्वविपुरुषगर्दभोष्ट्राः सप्त ग्राम्याः ॥

अथाहःसंख्यां प्रशंसति—

सप्तरात्रो भवति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्ताऽऽ-
रण्याः सप्त छन्दाःस्युभयस्यावरुद्ध्यै, इति ।

ग्राम्या उक्ताः । द्विस्तुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्य इति सप्त च्छन्दांसि । उभयस्य पशु-
समूहस्य च्छन्दसः समूहस्य च ॥

अथार्हविशेषान्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव
रुन्धे पञ्चदशो भवतीन्द्रियमेवाव

रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नायस्याव-
रुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत
एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या अथो
रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते त्रिणवो भवति
विजित्यै पञ्चविंशोऽग्निष्टोमो भवति
प्रजापतेराप्त्यै महाव्रतवानन्ना-
यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
रात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै, इति ।

यथासंभवं पञ्चरात्रषड्वात्रवच्च व्याख्येयम् । श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुव-
न्त्यनुश्लोकेन पश्चादित्यादयो महाव्रतधर्माः । तद्धर्मोपेतत्वं महाव्रतवत्त्वम् ॥
अत्र कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यत्प्रत्यक्षं पूर्वेष्वहःसु पृष्ठान्युपेयुः प्रत्यक्षं
विश्वजिति यथा दुग्धामुपसीदत्येवमुत्तममहः
स्यान्नैकरात्रश्चन स्याद्बृहद्दथंतरे पूर्वेष्व-
हःसूप यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्या-
मेव न यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्ति
यत्प्रत्यक्षं विश्वजिति पृष्ठान्युपयन्ति यथा
प्रत्तां दुहे तादृगेव तत्, इति ॥

सप्तमादहः पूर्वाण्यहानि यानि सन्ति तेष्वहःसु रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशा-
करैवतानि पृष्ठानि यदि प्रत्यक्षमुपेयुः, अविकृतानि तथैव प्रयुज्यन्त इत्यर्थः ।
तथा सति सर्वपृष्ठ इति विधानाद्विश्वजित्यपि सप्तमेऽह्नि यत्प्रत्यक्षमविकृतं
यथा भवति तथा पृष्ठस्तोत्राणि प्रयोक्तव्यानि । एवमुभयत्रापि^१ (त्रि)कृतप्रयोगे
सति यथा लोके सकृद्दुग्धां गां पुनरपि दोग्धुं भ्रान्तः पुरुष उपासीदत्येवमिद-
मुत्तमं सप्तममहः स्यात् । तथा सत्ययं विश्वजिद्दुग्धगोवन्निःसारत्वेन कैश्चि-

देकरात्रयागोऽपि न भवेत्, सप्तरात्रयागान्तर्भावोऽपि न संभवतीति किमु
 वक्तव्यम् । तस्माद्विश्वजितः सारत्वाय वैरूपादीनि पृष्ठान्यवस्थाप्य पूर्वेषु
 षट्स्वहःसु बृहद्रथंतरे उभे एव पृष्ठे पर्यायेणाऽऽवर्तनीये । इयं वावेत्यादि
 पूर्ववत् । पूर्वानुवाके निषेधकस्य नकारस्याभावादाभ्यामेव यन्तीत्यत्र लोका-
 भ्यामनुष्ठानं निर्वर्तयन्तीति व्याख्यातम् । इह तु नकारस्य सद्भावादाभ्यां
 लोकाभ्यां नापगच्छन्तीति व्याख्येयम् । पूर्वेष्वहःसु बृहद्रथंतरे द्वे एवानुष्ठाय
 विश्वजित्यविकृतानां सर्वेषां पृष्ठानामनुष्ठाने सति यथा लोके प्रचां क्षीरं दातुं
 प्रवृत्तां प्रसूतां गां पुरुषो दुग्धे तादृगेव तद्भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

बृहस्पतिरकामयत् ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स
 एतमष्टरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्तेनायजत् ततो वै स
 ब्रह्मवर्चस्यभवद्य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते
 ब्रह्मवर्चस्यैव भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽ-
 ष्टरात्रो भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तर-
 दिशा दिग्ज्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे (१)
 त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो

(अष्टरात्रकयनम्)

भ॒वतीन्द्रि॒यमे॒वाव॑ रु॒न्धे सप्त॒दशो॑ भ॒वत्य॒न्नाय॒स्याव॑-
रु॒द्ध्य॒ अथो॒ प्रैव॒ तेन॑ जा॒यत॑ एक॒विंशो॑ भ॒वति॒
प्रति॑ष्ठित्या॒ अथो॒ रुच॑मे॒वाऽऽत्म॑न्धत्ते त्रि॒णवो॑ भ॒वति॒
विजि॑त्यै त्रय॒स्त्रिंशो॑ भ॒वति॒ प्रति॑ष्ठित्यै पञ्च॒विं-
शोऽग्नि॑ष्टोमो भ॒वति॒ प्रजा॑प॒तेरा॒प्त्यै॑ महा॒व्रत॑र्वा॒नन्ना-
य॒स्याव॑रु॒द्ध्यै॑ विश्व॒जित्सर्व॑पृ॒ष्ठोऽति॑रा॒त्रो भ॒वति॒ सर्व-
स्या॒भिजि॑त्यै (२) ॥

(दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव॑ रु॒न्धेऽभिजि॑त्यै)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

बृ॒हस्पतिः॑ । अ॒काम॑यत । ब्र॒ह्मव॑र्चसीति॑ ब्रह्म—व॒र्चसी॑ ।
स्याम् । इति॑ । सः । ए॒तस् । अ॒ष्टरा॑त्रमित्य॒ष्ट—रा॑त्रम् ।
अ॒पश्य॑त् । तस् । एति॑ । अ॒हर॑त् । तेन॑ । अ॒यज॑त् । ततः॑ ।
वै । सः । ब्र॒ह्मव॑र्चसीति॑ ब्रह्म—व॒र्चसी॑ । अ॒भव॑त् । यः ।
ए॒वस् । वि॒द्वान् । अ॒ष्टरा॑त्रेणेत्य॒ष्ट—रा॑त्रेण॑ । यज॑ते । ब्र॒ह्मव॑-
र्चसीति॑ ब्रह्म—व॒र्चसी॑ । ए॒व । भ॒वति॑ । अ॒ष्टरा॑त्र इत्य॒ष्ट—
रा॑त्रः । भ॒वति॑ । अ॒ष्टाक्ष॑रेत्य॒ष्टा—अ॒क्षरा॑ । गा॒यत्री॑ ।

गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । गायत्रिया । एव ।
 ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । अष्टरात्र
 इत्यष्ट-रात्रः । भवति । चतस्रः । वै । दिशः । चतस्रः ।
 अवान्तरदिशा इत्यवान्तर-दिशाः । दिग्य इति दिक्-
 भ्यः । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति ।
 रुन्धे (१) । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्निष्टोम इत्यग्नि-
 स्तोमः । भवति । तेजः । एव । अवेति । रुन्धे । पञ्चदश
 इति पञ्च-दशः । भवति । इन्द्रियम् । एव । अवेति ।
 रुन्धे । सप्तदश इति सप्त-दशः । भवति । अन्नाद्यस्येत्यन्न-
 अद्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । अथो इति ।
 प्रेति । एव । तेन । जायते । एकविंश इत्येक-विंशः ।
 भवति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अथो इति ।
 रुचम् । एव । आत्मन् । धत्ते । त्रिणव इति त्रि-नवः ।
 भवति । विजित्या इति वि-जित्यै । त्रयस्त्रिंश इति
 त्रयः-त्रिंशः । भवति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै
 पञ्चविंश इति पञ्च-विंशः । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः ।
 भवति । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः । आप्त्यै । महाव्रतवा-
 निति महाव्रत-वान् । अन्नाद्यस्येत्यन्न-अद्यस्य । अवरु-
 द्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । विश्वजिदिति विश्व-जित् । सर्व-

(अष्टरात्रकथनम्)

पृष्ठ इति सर्व—पृष्ठः । अतिरात्र इत्यति—रात्रः । भवति ।
सर्वस्य । अभिजित्या इत्यभि—जित्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

द्वितीये सप्तरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीयेऽष्टरात्रोऽभिधीयते—

बृहस्पतिरकामयत ब्रह्मवर्चसी स्यामिति स एतमष्ट-
रात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै स ब्रह्मवर्च-
स्यभवद्य एवं विद्वानष्टरात्रेण यजते ब्रह्मवर्चस्येव
भवत्यष्टरात्रो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मव-
र्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धेऽष्टरात्रो
भवति चतस्रो वै दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा
दिग्भ्य एव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे, इति ।

पूर्वत्र कुसुरुबिन्देन वाल्य एवाध्ययनकाले सप्तरात्रस्य गुरुमुखेन(ण)
निश्चितत्वात्कामनाया उर्ध्वं दर्शनं नापेक्षितमिति नोक्तम् । इह तु तदभावा-
दपश्यदित्युक्तम् । गायत्र्या अष्टाक्षरत्वादिशामवान्तरदिशां च मिलित्वाऽष्ट-
संख्योपेतत्वात्संख्याद्वारा तदुभयमुखेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथाहविंशेषान्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोमो भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्चदशो
भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धे सप्तदशो भवत्यन्नायस्याव-
रुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायत एकविंशो भवति
प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते त्रिणवो भवति

विजित्यै त्रयस्त्रिंशो भवति प्रतिष्ठित्यै पञ्च-
विंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रजापतेराप्यै महा-
व्रतवानन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
रात्रो भवति सर्वस्याग्निजित्यै, इति ॥

पूर्वत्र पञ्चैव पृथ्यषडहगतान्यहानि । षष्ठः पञ्चविंशोऽग्निष्टोमः । इह तु
तस्य सप्तमत्वात्षाडहिकानि सर्वाप्यप्यहानि क्रमेणैवानुष्ठेयानि । अतिरात्रो-
ऽष्टमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाट्यवीथी वेदार्थप्रकारे कृष्णयजुर्वेदोप-
निषिद्धसंहितामध्ये सप्तमब्राह्मणे द्वितीयप्रसंगे
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमब्राह्मणे द्वितीयप्रसंगे ऋषयोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिः प्रजा अमृजत् ताः सृष्टाः क्षुधं
न्यायन्त एतं नवरात्रमपश्यत्तमाऽहंरत्तेनायजत् ततो
वै प्रजाज्योऽकल्पत् यर्हि प्रजाः क्षुधं निगच्छेयु-
स्तर्हि नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतास्तां लोका
अङ्गता अथैजाः क्षुधं नि गच्छन्तीमनिवाऽऽज्यो
लोकान्कल्पयति तान्कल्पमानान्प्रजाज्योऽनु कल्पते
कल्पन्ते (३) अस्मा इमे लोका ऊर्जं प्रजासु
दधाति त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति त्रिरात्रेणान्त-
रिक्षं त्रिरात्रेणामुं लोकं यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येव-

(नवरात्रकथनम्)

मेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या अशित्थिलंभावाय
ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति
तिष्ठन्ति ज्ञात्रं प्रजानाम् (२) गच्छति नवरात्रो
भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति यो ज्योगामया-
वी स्यात्स नवरात्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्या-
धृता अथैतस्य ज्योगामयति प्राणानेवास्मिन्दा-
धारोत यदीतासुर्भवति जीवत्येव (३) ॥

(कल्पन्ते प्रजानां त्रयस्त्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः ।
असृजत । ताः । सृष्टाः । क्षुधम् । नीति । आयन् । सः ।
एतम् । नवरात्रमिति नव-रात्रम् । अपश्यत् । तम् ।
एति । अहरत् । तेन । अयजत । ततः । वै । प्रजाभ्य
इति प्र-जाभ्यः । अकल्पत । यर्हि । प्रजा इति प्र-जाः ।
क्षुधम् । निगच्छेयुरिति नि-गच्छेयुः । तर्हि । नवरात्रे-

णेति नव—रात्रेण । यजेत । इमे । हि । वै । एतासाम् ।
 लोकाः । अक्लृप्ताः । अर्थ । एताः । क्षुधम् । नीति ।
 गच्छन्ति । इमान् । एव । आभ्यः । लोकान् । कल्पयति ।
 तान् । कल्पमानान् । प्रजाभ्य इति प्र—जाभ्यः ।
 अन्विति । कल्पते । कल्पन्ते (१) । अस्मै । इमे ।
 लोकाः । उर्जम् । प्रजास्विति प्र—जासुं । दधाति ।
 त्रिरात्रेणेति त्रि—रात्रेण । एव । इमम् । लोकम् ।
 कल्पयति । त्रिरात्रेणेति त्रि—रात्रेण । अन्तरिक्षम् ।
 त्रिरात्रेणेति त्रि—रात्रेण । अमुम् । लोकम् । यथा । गुणे ।
 गुणम् । अन्वस्यतीत्यनु—अस्यति । एवम् । एव । तत् । लोके ।
 लोकम् । अन्विति । अस्यति । धृत्यै । अशिथिलंभावाये-
 त्यशिथिलं—भावाय । ज्योतिः । गौः । आयुः । इति ।
 ज्ञाताः । स्तोमाः । भवन्ति । इयम् । वाव । ज्योतिः ।
 अन्तरिक्षम् । गौः । असौ । आयुः । एषु । एव । लोकेषु ।
 प्रतीति । तिष्ठन्ति । ज्ञात्रम् । प्रजानामिति प्र—जानाम्
 (२) । गच्छति । नवरात्र इति नव—रात्रः । भवति ।
 अभिपूर्वमित्यभि—पूर्वम् । एव । अस्मिन् । तेजः । दधाति ।
 यः । ज्योगामयावीति ज्योक्—आमयावी । स्यात् । सः ।
 नवरात्रेणेति नव—रात्रेण । यजेत । प्राणा इति प्र—अनाः ।
 हि । वै । एतस्य । अधृताः । अर्थ । एतस्य । ज्योक् ।

(नवरात्रकथनम्)

आमयति । प्राणानिति प्र-अनान् । एव । अस्मिन् ।
दाधार । उत् । यदि । इतासुरितीत-असुः । भवति ।
जीवति । एव (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीयेऽनुवाकेऽष्टरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे नवरात्रोऽभिधीयते ॥
तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्ट्याः क्षुधं न्यायन्त्स
एतं नवरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै प्रजा-
भ्योऽकल्पत यर्हि प्रजाः क्षुधं निगच्छेयुस्तर्हि
नवरात्रेण यजेतेमे हि वा एतासां लोका अकृप्ता
अथैताः क्षुधं नि गच्छन्तीमानेवाऽऽभ्यो लोकान्क-
ल्पयति तान्कल्पमानान्प्रजाभ्योऽनु कल्पते कल्प-
न्तेऽस्मा इमे लोका ऊर्जं प्रजासु दधाति, इति ।

न्यायन्नितरां प्राप्नुवन् । प्रजाभ्योऽकल्पत प्रजानां क्षुन्निवारणाय सम-
र्थोऽभूत् । अतो यस्मिन्काले प्रजा अन्नाभावेन क्षुधं नितरां प्राप्नुवन्ति तदा
नवरात्रेण यजेत । इमे भूस्यादयो लोकाः सस्यनिष्पत्त्यभावेनैतासां प्रजानां
क्षुन्निवारणार्थमसमर्था यदा भवन्ति तदानीमेताः क्षुधं नितरां प्राप्नुवन्ति ।
नवरात्रयागेने(णे)माँल्लोकानेतासां प्रजानां क्षुन्निवारणसमर्थान्करोति लोकेषु
सस्यं बहु निष्पद्यत इत्यर्थः । तान्समर्थाँल्लोकाननु यजमानोऽपि प्रजानां
रक्षणे समर्थो भवति । ते च लोका यजमानार्थं समर्था भवन्ति यजमान-

स्येच्छानुसारेण सरसं निष्पादयन्तीत्यर्थः । ततो यजमानः प्रजास्वन्नरसं स्थापयति ॥ -

अथ नवरात्रं विभज्य तदवयवैस्त्रिभिर्लोकत्रयसामर्थ्यं दर्शयन्द्दृष्टान्तपुरःसरं प्रशंसति—

त्रिरात्रेणैवेमं लोकं कल्पयति त्रिरात्रेणान्तरिक्षं त्रिरात्रेणामुं लोकं यथा गुणे गुणमन्वस्यत्येवमेव तल्लोके लोकमन्वस्यति धृत्या अशिथिलंभावाय, इति ।

नवरात्रमध्ये योऽयमाद्यस्त्रिरात्रस्तेन भूलोकं बुध्निवारणसमर्थं करोति । स एव त्रिरात्रो यदा द्वितीयवारमावर्त्यते तदा तेनान्तरिक्षं समर्थं करोति । यदा तृतीयवारमावर्त्यते तेन तदा स्वर्गं समर्थं करोति । तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके त्रिद्वद्रज्जुं सिद्धुः पुरुष एकस्मिन्मूत्रे द्वितीयं सूत्रं योजयति तत्सृती-यमपि योजयति एवमेतेन त्रिरात्रेण पुनः पुनरभ्यस्तेनैतस्मिँल्लोके प्रथमं समर्थं सति ततो द्वितीयं तृतीयं च लोकं समर्थं करोति । एतच्च सर्वासां प्रजानां धारणाय लोकानामशैथिल्याय च संपद्यते ॥

इदानीमाद्यर्च्यमानस्य त्रिरात्रस्यावयवभूतान्यहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्तीयं वाव

ज्योतिरन्तरिक्षं गौरस्तादायुरेष्वेव लोकेषु प्रति

तिष्ठन्ति ज्ञानं प्रजानां गच्छति, इति ।

ज्योतिरादित्रयपूर्वेकाः स्तोमशब्देनाभिधीयमानाः सामगैः सर्वै-
ज्ञातास्त्रयोऽहर्दिशेषा विद्यन्ते । त एवात्राहर्दिशेषाः कृतव्याः । ज्योतिष्टोमः
प्रथममहः, गोष्टोमो द्वितीयमहः, आयुष्टोमस्तृतीयमहः । एते चाहर्दिशेषा
अत्रापि गवामयन्प्रसङ्गे स्पष्टी भविष्यन्ति । ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति
गोष्टोमं द्वितीयमुपयन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुपयन्तीति ह्यभिधीयन्ते । एतेषां च
स्तोत्रियवैषम्येण भेदः । अत्र एतस्मिन्प्रसङ्गे आह्नास्यते—‘एकया गौरतिरिक्तः ।
एकयाऽऽयुक्तः ।’ इति । ज्योतिष्टोमे यावत्स्यः स्तोत्रीया गोष्टोमे तावतीभ्योऽ-
प्येकाऽधिकः । आयुष्टोमेऽप्येका न्यूना । एवमस्यानपि ज्ञात्वायां ज्ञानाः
प्रसिद्धाः । सामशास्त्रायां तु त्रिकटुका इति ज्ञानाः प्रसिद्धाः । त एतेऽत्रा-

(नवरात्रकथनम्)

नुष्टेयाः । ज्योतिर्गादीनां लोकत्रयरूपत्वात्तेष्वयं प्रतितिष्ठति । किञ्च प्रजानां मध्ये ज्ञात्रं गच्छति क्षुन्नित्वर्तकोऽयमित्येवं सर्वैर्ज्ञातत्वं ज्ञात्रं ख्यातिं प्राप्नोतीत्यर्थः । ज्योतिर्गौरायुरित्ययमेव त्रिरात्र आवर्त्यमानो नवरात्रः संपद्यते । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्— 'शललीपिशङ्गेनाच्चाद्यकामो ज्योतिर्गौरायुर्गौर्ज्योतिरतिरात्रः ' इति । चतुर्विधेषु नवरात्रयागेष्विदानीमुच्यमानस्य शललीपिशङ्ग इत्येतन्नाम ॥

नवरात्रक्रतुं प्रशंसति—

नवरात्रो भवत्यभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति, इति ।

योऽयं ज्योतिरादिकस्त्रिरात्रः स एवाऽऽवर्त्यमानो नवरात्रो भवति । तदनुष्ठानेनाभिपूर्वमेवानुक्रमेणैव यजमाने तेजः संपादयति । सकृदनुष्ठितस्त्रिरात्रो द्विरनुष्ठितः षड्रात्रस्त्रिरनुष्ठितो नवरात्रः । एवं तेजोऽप्युत्तरोत्तरं वर्धत इत्यर्थः ॥

तदेवमन्नसंपादनद्वारा क्षुन्निवारणार्थं नवरात्रो विहितः । अथ दीर्घरोग निवृत्त्यर्थमपि तमेव विधत्ते—

यो ज्योगामयावी स्यात्स नवरात्रेण यजेत प्राणा हि वा एतस्याधृता अथैतस्य ज्योगामयति प्राणानेवास्मिन्दाधारोत यदीतासुर्भवति जीवत्येव, इति ॥

ज्योगामयावी चिरकालीनरोगयुक्तः । तस्य पुरुषस्य प्राणा यदा धातुवैषम्यादधृता धारयितुमशक्या भवन्ति तदानीमेतस्य पुरुषस्य ज्योगामयति दीर्घरोग उत्पद्यते । नवरात्रनुष्ठानेन प्राणानस्मिन्धारयत्येव । अपि च रोगाधिक्यान्मूर्च्छया पूर्वं घृह्वर्तमानं याममात्रं वा गतप्राणो भवति, तदाऽप्येतत्क्रनुसामर्थ्यादयं पुनर्जीवत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं दशहो-
 तारमपश्यत्तमजुहोत्तेन दशरात्रमसृजत् तेन दशरात्रेण
 प्राजायत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं
 जुहुयाद्दशहोत्रैव दशरात्रं सृजते तेन दशरात्रेण प्र
 जायते वैराजो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रो य
 एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति
 प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः (१) य
 एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायत इन्द्रो वै
 सहस्रदेवताभिरासीत्स न व्यावृत्तमगच्छत्स प्रजा-
 पतिमुपाधावत्तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत्तमाऽहर-
 चेनायजत् ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिर्व्यावृत्तमग-
 च्छद्य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते व्यावृत्तदेव
 पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति त्रिककुद्दे (२) एष
 यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत्पञ्चदशः ककुदेकविंशः
 ककुत्रयस्त्रिंशो य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते
 त्रिककुदेव समानानां भवति यजमानः पञ्चदशो
 यजमान एकविंशो यजमानस्रयस्त्रिंशः पुर इतरा
 अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यु-

प्रपा० २ अनु० ५]

(दशरात्रकथनम्)

हते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो भवति नैनमभिच-
रन्स्तृणुते देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा एताः

(३) देवपुरा अपश्यन् यदशरात्रस्ताः पर्यौहन्त

तेषां न कुतश्चनोपाव्याधोऽभवत्ततो देवा अभवन्प-
राऽसुरा यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स दशरात्रेण यजेत

देवपुरा एव पर्यौहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो

भवति भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति
स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भवति भ्रातृव्यमेवोपस्ति

कुरुते जाभि वै (४) एतत्कुर्वन्ति यज्ज्यायाऽसः

स्तोममुपेत्य कनीयाऽसमुपयन्ति यदग्निष्टोमसा-

मान्यवस्ताच्च परस्ताच्च भवन्त्यजामित्वाय त्रिवृदाग्नि-

ष्टोमोऽग्निष्टुदाग्नेयीषु भवति तेज एवाव रुन्धे पञ्च-

दश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव रुन्धे त्रिवृदाग्नि-

ष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे सप्तदशोऽग्निष्टोमः

प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽन्नायस्यावरुद्ध्या अथो

प्रैव तेन जायते (५) एकविंश उक्थ्यः सौरीषु

प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते सप्तदशोऽग्नि-

ष्टोमः प्राजापत्यासूगहव्य उपहवमेव गच्छति त्रिण-

दाग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु विजित्यै त्रयस्त्रिंश

उक्थ्यो वैश्वदेवीषु प्रतिष्ठित्यै विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽति-
रात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै (६) ॥

(प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यद्दशरात्रस्त्रिकुद्रा एना
वै जायत एकत्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अकामयत । प्रेति ।
जायेय । इति । सः । एतम् । दर्शहोतारमिति दर्श-
होतारम् । अपश्यत् । तम् । अजुहोत् । तेन । दशरात्र-
मिति दश-रात्रम् । असृजत । तेन । दशरात्रेणेति दश-
रात्रेण । प्रेति । अजायत । दशरात्रायेति दश-रात्राय ।
दीक्षिष्यमाणः । दर्शहोतारमिति दर्श-होतारम् । जुहुयात् ।
दर्शहोत्रेति दर्श-होत्रा । एव । दशरात्रमिति दश-रात्रम् ।
सृजते । तेन । दशरात्रेणेति दश-रात्रेण । प्रेति । जायते ।
वैराजः । वै । एषः । यज्ञः । यत् । दशरात्र इति दश-
रात्रः । यः । एवम् । विद्वान् । दशरात्रेणेति दश-रात्रेण ।
यजते । विराजमिति वि-राजम् । एव । गच्छति । प्राजा-
पत्य इति प्राजा-पत्यः । वै । एषः । यज्ञः । यत् । दश-

(दशरात्रकथनम्)

रात्र इति दश—रात्रः (१) । यः । एवम् । विद्वान् ।
दशरात्रेणेति दश—रात्रेण । यजते । प्रेति । एव । जायते ।
इन्द्रः । वै । सहङ्ङिति स—हङ् । देवताभिः । आसीत् । सः ।
न । व्यावृतमिति वि—आवृतम् । अगच्छत् । सः । प्रजा-
पतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै ।
एतम् । दशरात्रमिति दश—रात्रम् । प्रेति । अयच्छत् ।
तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत् । ततः । वै । सः ।
अन्याभिः । देवताभिः । व्यावृतमिति वि—आवृतम् ।
अगच्छत् । यः । एवम् । विद्वान् । दशरात्रेणेति दश—
रात्रेण । यजते । व्यावृतमिति वि—आवृतम् । एव ।
पाप्मना । भ्रातृव्येण । गच्छति । त्रिककुदिति त्रि—ककुत् ।
वै (२) । एष । यज्ञः । यत् । दशरात्र इति दश—रात्रः ।
ककुत् । पञ्चदश इति पञ्च—दशः । ककुत् । एकविंश
इत्येक—विंशः । ककुत् । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः—त्रिंशः ।
यः । एवम् । विद्वान् । दशरात्रेणेति दश—रात्रेण । यजते ।
त्रिककुदिति त्रि—ककुत् । एव । समानानाम् । भवति । यज-
मानः । पञ्चदश इति पञ्च—दशः । यजमानः । एकविंश इत्येक-
विंशः । यजमानः । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः—त्रिंशः । पुरः ।
इतराः । अभिचर्यमाण इत्यभि चर्यमाणः । दशरात्रेणेति दश—

रात्रेण । यजेत । देवपुरा इति देव-पुराः । एव । परीति । उहते ।
 तस्य । न । कुतः । चन । उपाव्याध इत्युप-आव्याधः ।
 भवति । न । एनम् । अभिचरन्नित्यभि-चरन् । स्तृणुते ।
 देवासुरा इति देव-असुरा । संयत्ता इति सं-यत्ताः ।
 आसन् । ते । देवा । एताः (३) । देवपुरा इति देव-पुराः ।
 अपश्यन् । यत् । दशरात्र इति दश-रात्रः । ताः । परीति ।
 औहन्तः तेषाम् । न । कुतः । चन । उपाव्याध इत्युप-आव्याधः ।
 अभवत् । ततः । देवाः । अभवन् । परेति । असुराः । यः ।
 भ्रातृव्यवानिति भ्रातृव्य-वान् । स्यात् । सः । दशरा-
 त्रेणेति दश-रात्रेण । यजेत । देवपुरा इति देव-पुराः ।
 एव । परीति । उहते । तस्य । न । कुतः । चन ।
 उपाव्याध इत्युप-आव्याधः । भवति । भवति । आत्मना ।
 परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति । स्तोमः । स्तोमस्य ।
 उपस्तिः । भवति । भ्रातृव्यम् । एव । उपस्तिम् । कुरुते ।
 जामि । वै (४) । एतत् । कुर्वन्ति । यत् ।
 ज्यायांसम् । स्तोमम् । उपेत्येत्युप-इत्युप । कर्नीयांसम् ।
 उपयन्तीत्युप-यन्ति । यत् । अग्निष्टोमसामानीत्यग्निष्टोम-
 सामानि । अवस्तात् । च । परस्तात् । च । भवन्ति ।
 अजामित्वायेत्यजामि-त्वाय । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्नि-

(दशरात्रकथनम्)

ष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः । अग्निष्टुदित्यग्नि-स्तुत् । अग्नेयीषु ।
भवति । तेजः । एव । अवेति । रुन्धे । पञ्चदश इति
पञ्च-दशः । उक्थ्यः । ऐन्द्रीषु । इन्द्रियम् । एव ।
अवेति । रुन्धे । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्निष्टोम इत्यग्नि-
स्तोमः । वैश्वदेवीष्विति वैश्व-देवीषु । पुष्टिम् । एव ।
अवेति । रुन्धे । सप्तदश इति सप्त-दशः । अग्निष्टोम
इत्यग्नि-स्तोमः । प्राजापत्यास्विति प्राजा-पत्यासु । तीव्र-
सोम इति तीव्र-सोमः । अन्नाद्यस्येत्यन्न-अद्यस्य । अव-
रुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्ये । अथो इति । प्रेति । एव ।
तेन । जायते (५) । एकविंश इत्येक-विंशः ।
उक्थ्यः । सौरीषु । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्ये । अथो
इति । रुचम् । एव । आत्मन् । धत्ते । सप्तदश इति सप्त-
दशः । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः । प्राजापत्यारिविति
प्राजा-पत्यासु । उपह्वयं इत्युप-ह्वयः । उपह्वमित्युप-
ह्वम् । एव । गच्छति । त्रिणवादिति त्रि-नवौ । अग्नि-
ष्टोमादित्यग्नि-स्तोमौ । अक्षितः । ऐन्द्रीषु । विजित्या
इति वि-जित्ये । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः-त्रिंशः ।
उक्थ्यः । वैश्वदेवीष्विति वैश्व-देवीषु । प्रतिष्ठित्या
इति प्रति-स्थित्ये । विश्वजिदिति विश्व-जित् । सर्वपृष्ठ

इति सर्व—पृष्ठः । अतिरात्र इत्यति—रात्रः । भवति ।

सर्वस्य । अभिजित्या इत्याभि—जिन्यै (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थेऽनुवाके नवरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे दशरात्रोऽभिधीयते ॥
तमेतं विधित्सुगादौ तदङ्गभूतं होमं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं दशहोतारम-
पश्यत्तमजुहोत्तेन दशरात्रमसृजत तेन दशरात्रेण प्राजा-
यत दशरात्राय दीक्षिष्यमाणो दशहोतारं जुहुयाद्दश-
होत्रैव दशरात्रं सृजते तेन दशरात्रेण प्र जायते, इति ।

प्रजाः सिंस्रुः प्रजापतिरादौ तत्साधनभूतं दशरात्रक्रतुमुत्पादयितुं
तस्यापि साधनभूतं दशहोत्राख्यं ' चित्तिः स्रुक् । चित्तमाज्यम् । ' इत्या-
दिकं मन्त्रमारण्यकाण्डोक्तं निश्चित्य तेन मन्त्रेण हुत्वा क्रतुं च सृष्ट्वा प्रजा
असृजत । तस्मिन्मन्त्रे चित्तिः स्रुगित्पारभ्य सामाध्वर्युगित्यन्तैर्वाक्यैर्होमनिष्पा-
दकानां स्रुगादीनां दशानामभिधानादयं मन्त्रो दशहोता । यद्वा तन्मन्त्राभि-
मानी पुरुषो दशवारमाहूतः प्रत्यगृणोत् । तस्मादयं दशहोता । तथा च होतृ-
ब्राह्मणे समाम्नायते—'आत्मन्नात्मन्नित्यामन्नयत । तस्मै दशमं हूतः प्रत्यगृणोत् ।
स दशहूतोऽभवत् । दशहूतो ह वै नामैषः । तं वा एतं दशहूतं सन्तम् ।
दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ' इति । तमेतं मन्त्रं
दशरात्रदीक्षार्थं जुहुयात् । तेन होमेन दशरात्रक्रतुं सृष्ट्वा तेन दशरात्रेण
प्रजामुत्पादयति ॥

(दशरात्रकथनम्)

अथ दशसंख्यामुपजीव्य क्रमं प्रशंसति—

वैराजो वा एष यज्ञो यदशरात्रो य एवं

विद्वान्दशरात्रेण यजते विराजमेव गच्छति, इति ।

दशसंख्याया विराट्मन्वन्धित्वाद्विराद्वन्दःसाव्यमन्नं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

प्रजापतिसृष्टत्वेन क्रतोस्तत्संवन्धमुपजीव्य प्रशंसति—

प्राजापत्यो वा एष यज्ञो यदशरात्रो य एवं

विद्वान्दशरात्रेण यजते प्रैव जायते, इति ।

प्रजोत्पादनलक्षणं फलमभिधाय पापस्यलक्षणं फलमभिधातुं विधत्ते—

इन्द्रो वै सदङ्गदेवताभिरासीत्स न व्यावृतमगच्छत्स

प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं दशरात्रं प्रायच्छत्तनाऽ-

हरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिव्यावृत-

मगच्छद्य एवं विद्वान्दशरात्रेण यजते व्यावृत-

मेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति, इति ।

पुरा कदाचिदिन्द्रोऽन्याभिर्देवताभिः समान एवाऽऽसीद्, न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । भो इन्द्र गच्छ गच्छेत्येवमेव सर्वे देवा व्यवहरन्ति, न तु कश्चिद्ब्राह्मण-
न्स्वामिन्निति व्यवहरति । ततः प्रजापतिमुपसेव्य तन्मुखादशरात्रं क्रतुमवगत्य
तदनुष्ठानेन व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । एवमन्योऽप्येतदनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृव्येण
च वियोगं गच्छति ॥

विधात्यमानेषु दशस्वहःसु त्रयाणापक्षां वृषभसंवन्धिककुत्सान्येनौक्षत्यं
संपाद्य प्रशंसति—

त्रिककुद्वा एष यज्ञो यदशरात्रः ककुत्पञ्चदशः

ककुदेकविंशः ककुत्रयस्त्रिंशो य एवं

विद्वान्दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानां

भवति यजमानः पञ्चदशो यजमान एक-

विंशो यजमानस्त्रयस्त्रिंशः पुर इतराः, इति ।

त्रीणि ककुत्सदृशान्युन्नतस्तोमयुक्तान्यहानि यस्य दशरात्रस्य सोऽयं त्रिक-
कुत् । किं तदुन्नतमहस्त्रयमिति, तदुच्यते—यः पञ्चदश उच्यते द्वितीयमहस्तदेकं
ककुत्स्थानीयम् । प्रथमतृतीययोस्त्रिष्टुदग्निष्टोमयोरहोर्नाचस्तोमयुक्तत्वात् । यथा
वृषसंविधिककुदः पुरोवर्ती गलभागः पश्चाद्वर्ती पृष्ठभागेत्येभौ निम्नौ तद्वत् ।
तथैकविंश उच्यते पञ्चममहः । तदेकं ककुत्स्थानीयं, चतुर्थपष्टयोः सप्तदशोच्य-
रूपयोरहोर्नाचस्तोमयुक्तत्वात् । तथा त्रयस्त्रिंश उच्यतेऽष्टममहः । तदप्येकं
ककुत्स्थानीयं, त्रिणवाग्निष्टोमरूपयोः सप्तमनवमयोरहोर्नाचस्तोमयुक्तत्वात् ।
एतं महिमानमभिज्ञायानुष्ठाने यजमानः समानानां मध्ये त्रिगुणेनौन्नत्येन
प्रजापशुधनादिभ्यस्तेन युक्तो भवति । य एते पञ्चदशैकविंशत्रयस्त्रिंशास्तन्स्था-
नीयो यजमान इतरा अहस्थानीयाः प्रजा यजमानस्य पुरस्थानीया भवन्ति ।
यथा पुरां सर्वासां राजा स्वामी, एवमन्यासां प्रजानां यजमानः स्वामी भव-
तीत्यर्थः ॥

पूर्वं दशरात्रस्यान्नप्राप्तिः पापव्यावृत्तिश्चेति फलद्वयं दर्शितम् । अयाभि-
चारवाधनिवृत्तिरूपं फलं दर्शयितुं विधत्ते—

अभिचर्यमाणो दशरात्रेण यजेत देवपुरा
एव पर्यूहते तस्य न कुतश्चनोपाव्याधो
भवति नैनमभिचरन्स्त्वृणुते. इति ।

यमुद्दिश्य शत्रुरभिचारं करोति सोऽयमभिचर्यमाणः । स चाभिचारवाधपरि-
हाराय दशरात्रेण यजेत । तस्मिन्ननुष्ठिते सनि देवानां यानि पुराणि बहुवि-
धशूरभटभृत्यपरिपूर्णानि तानि सर्वाणि स्वरक्षार्थं परितः स्थापयति । यः
शत्रुरभिचरति सोऽप्येनं न हिनस्ति, तस्य हिंसितुमक्षमत्वात् । न कुतोऽप्यभि-
चारादेर्वाध एतस्य यजमानस्य संभवति ॥

अभिचारवाधनिवृत्तिफलपुक्त्वा शत्रुजयरूपं फलमभिधातुं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता आप्नन्ते देवा एता
देवपुरा अपश्यन्त्यदशरात्रस्ताः पर्योहन्त
तेषां न कुतश्चनोपाव्याधोऽभ्यवृत्ततो देवा
अभ्यवन्पराऽसुरा यो धातृव्यवान्त्स्यात्स दश-
रात्रेण यजेत देवपुरा एव पर्यूहते तस्य न

(दशरात्रकथनम्)

कुतश्चनोपाव्याधो भवति भवत्यात्मना पराऽस्य
भ्रातृव्यो भवति स्तोमः स्तोमस्योपस्तिर्भ-
वति भ्रातृव्यमेवोपस्तिं कुरुते , इति ।

देवाश्चासुराश्च यदा युद्धोद्यतास्तदानीं देवा विजयोपायं विचार्य यो दशरा-
त्रस्तद्रूपाणि देवपुराण्युपायत्वेन निश्चित्य परितस्तानि स्थापितवन्तः । तेषां
वैरिणां कुतोऽपि भ्रातृव्याभिवाधो न भवति । ततो देवा विजयं प्राप्ता असु-
राश्च पराजिताः । ततो भ्रातृव्यवान्यजमानोऽपि दशरात्रेण विजयी भवति ।
तदीयो भ्रातृव्यश्च पराभवति । किं चात्र ककुद्रूपस्य पञ्चदशस्तोमस्य समीप-
वर्ती त्रिवृदादिस्तोम उपस्तिः क्षीणो भवति । तेन भ्रातृव्यमेव क्षीणं
करोति ॥

अथास्मिन्दशरात्रे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

जामि वा एतत्कुर्वन्ति यज्ज्यायाऽसं स्तोम-
मुपेत्य कनीयाऽसमुपयन्ति यदग्निष्टोमसामा-
न्यवस्ताच्च परस्ताच्च भवन्त्यजामित्वाय, इति ।

यथा लोके कश्चिद्राजामात्यादिर्महर्ता संपदमनुभूय पश्चाद्दारिद्र्यमनुभवन्-
त्यन्तमलसः क्लिष्टो भवति तथाऽत्रापि द्वितीयेऽह्नि ज्यायांसं पञ्चदशस्तोमं
ककुद्रूपमनुष्ठाय ततस्तृतीयेऽह्नि कनीयांसं निम्नभागस्थानीयं त्रिवृत्स्तोममनुति-
ष्ठन्तीति यत्तदेतज्जामि कुर्वन्ति आलस्ययुक्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत आलस्यपरि-
हाराय पञ्च शोक्थ्यरूपाद्वितीयस्मादहोऽवस्तात्प्रथमेऽहन्युपरिष्ठाच्च तृतीयेऽह-
न्यग्निष्टोमसामानि यज्ञायज्ञीयाख्यानि कुर्यात् । तेनाऽऽलस्यं परिहृतं भवति ।
एवमेकत्रिंशोक्थ्यरूपात्पञ्चमादहः पूर्वोत्तरदिनयोः । त्रयस्त्रिंशोक्थ्यरूपादष्ट-
मादहः पूर्वोत्तरदिनयोरप्यग्निष्टोमसंस्थाप्रयोजि(ज)कानि यज्ञायज्ञीयसामानि
कुर्यात् । तेन सर्वत्राऽऽलस्यं परिहृतं भवति ।

अथास्य दशरात्रस्य प्रथममहर्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोमोऽग्निष्टुदाग्नेयीषु भवति
तेज एवाव रुन्धे, इति ।

अग्निविषयो यज्ञायज्ञीयसामसाध्योऽन्तिमस्तोत्रगतः स्तोमो यस्य सोऽयमग्निष्टोमः । तस्यैवावान्तरविशेषः कश्चिदग्निष्टुदित्युच्यते । यत्र सर्वेष्वपि स्तोत्रेष्वग्निरेव स्तूयते स च सर्वोऽपि त्रिवृत्स्तोमेनैव युक्तः । सर्वत्राग्नेरेव स्तुत्यत्वादाग्नेयीष्वृक्षु सोऽग्निष्टुद्भवति । तदिदं प्रथममहः । तेन तेजः प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमहर्विधत्ते—

पञ्चदश उक्थ्य ऐन्द्रीष्विन्द्रियमेवाव रुन्धे, इति ।

सर्वासामृचामिन्द्रविषयत्वादिन्द्रियप्राप्तिः ।

अथ तृतीयमहर्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टोमो वैश्वदेवीषु पुष्टिमेवाव रुन्धे, इति ।

सर्वासामृचां वैश्वदेवत्वेन पुष्टिप्राप्तिः ।

अथ चतुर्थमहर्विधत्ते—

सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासु तीव्रसोमोऽन्नाद्यस्या-

वरुद्ध्यथा अथो प्रैव तेन जायते, इति ।

तीव्रसोमो नाम कश्चिदुक्थ्यावान्तरविशेषः । यस्मिन्नाशीरर्थं गवां शतं दुहन्ति तमुक्थ्यमग्निष्टोमरूपतामायाद्यानुतिष्ठेत् । पञ्चदशसु स्तोत्रेष्वन्तिमस्तोत्रत्रये परित्यक्ते सति द्वादशस्तोत्रत्वेनाग्निष्टोमता संपद्यते । स्तोत्राणि च सर्वाणि प्राजापत्यास्त्रुषु प्रयोक्तव्यानि । तीव्रसोमत्वाद्देवप्राप्तिर्ऋचां प्राजापत्यत्वात्प्रजोत्पत्तिश्च भवति ।

अथ पञ्चममहर्विधत्ते—

एकविंश उक्थ्यः सौरीषु प्रति-

ष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्धत्ते, इति ।

स्तोमस्यैकविंशत्त्वेन प्रतिष्ठाप्राप्तिः । ऋचां सौरीत्वाद्दीप्तिधारणम् ।

अथ षष्ठमहर्विधत्ते—

सप्तदशोऽग्निष्टोमः प्राजापत्यासू-

पहव्य उपहवमेव गच्छति, इति ।

उपहव्यो नाम कश्चिदेकाहविशेषः । तदनुष्ठानेनात्रोपहवं सर्वेषामनुज्ञां पूजाविषयां प्राप्नोति ।

(एकादशरात्रकथनम्)

अथ सप्तमनवमे अहनी विधत्ते —

त्रिणवावग्निष्टोमावभित ऐन्द्रीषु विजित्यै, इति ।

वक्ष्यमाणस्य त्रयस्त्रिंशाख्यस्याह्नः पूर्वोत्तरदिनयोस्त्रिणवस्तोमयुक्तावग्निष्टो-
मौ कार्यौ । तत्र सर्वा अप्यृच ऐन्द्र्यस्तेन विजयो भवति ।
तयोरह्नोर्मध्यममष्टममहर्विधत्ते —

त्रयस्त्रिंश उक्थ्यो वैश्वदेवीषु प्रतिष्ठित्यै, इति ।

ऋचां सर्वासां वैश्वदेवत्वेन प्रतिष्ठासिद्धिः ।

अथ दशममहर्विधत्ते —

विश्वजित्सर्वपृष्टोऽतिरात्रो भवति सर्वस्याभिजित्यै, इति ॥

गतम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तेऽका-
मयन्त प्रजां सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि प्रजां
विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रम-
पश्यन्तमाहंरन्तेनायजन्त ततो वै ते प्रजा-
मवारुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन्त
ऋतवोऽभवन्तर्तवानामार्तवत्वमृतूनां वा एते
पुत्रास्तस्मात् (१) आर्तवा उच्यन्ते य एवं
विद्वांस एकादशरात्रमासते प्रजामिव सृजन्ते
प्रजामव रुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति

ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते
 सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै पृष्ठयः षडहो भवति
 षड्वा ऋतवः षड्पृष्ठानि पृष्ठैरेवतून्वारोहन्यृतुभिः
 संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति चतुर्विंशो
 भवति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री (२) गायत्रं
 ब्रह्मवर्चसं गायत्रियामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति
 चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा
 त्रिष्टुर्गिन्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुत्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्त्यष्टा-
 चत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरा जर्गती
 जर्गताः पशवो जर्गत्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्त्ये-
 कादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव आर्तवाः
 पञ्चतुष्वेवाऽऽर्तवेषु संवत्सरे प्रतिष्ठार्य प्रजामर्द रुन्ध-
 तेऽतिरात्रावभितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्यै (३) ॥

(एते पुत्रास्तत्साद्वायज्येकात्र पञ्चाशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

ऋतवः । वै । प्रजाकामा इति प्रजा-कामाः । प्रजामिति
 प्र-जाम् । न । अविन्दन्त । ते । अकामयन्त । प्रजामिति

(एकादशरात्रकथनम्)

प्र-जाम् । सृजेमहि । प्रजामिति प्र-जाम् । अवेति ।
 रुन्धीमहि । प्रजामिति प्र-जाम् । विन्देमहि । प्रजावन्त
 इति प्रजा-वन्तः । स्याम । इति । ते । एतम् । एकादश-
 रात्रमित्येकादश-रात्रम् । अपश्यन् । तम् । एति । अह-
 रन् । तेन । अयजन्त । ततः । वै । ते । प्रजामिति
 प्र-जाम् । असृजन्त । प्रजामिति प्र-जाम् । अवेति ।
 अरुन्धत । प्रजामिति प्र-जाम् । अविन्दन्त । प्रजावन्त इति
 प्रजा-वन्तः । अभवन् । ते । ऋतवः । अभवन् । तत् ।
 आर्तवानाम् । आर्तवत्वमित्यार्तव-त्वम् । ऋतूनाम् । वै ।
 एते । पुत्राः । तस्मात् (१) । आर्तवाः । उच्यन्ते ।
 ये । एवम् । विद्वांसः । एकादशरात्रमित्येकादश-रात्रम् ।
 आसते । प्रजामिति प्र-जाम् । एव । सृजन्ते । प्रजामिति
 प्र-जाम् । अवेति । रुन्धते । प्रजामिति प्र-जाम् ।
 विन्दन्ते । प्रजावन्त इति प्रजा-वन्तः । भवन्ति । ज्योतिः ।
 अतिरात्र इत्यति-रात्रः । भवति । ज्योतिः । एव । पुर-
 स्तात् । दधते । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य ।
 अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । पृष्ठयः । षडह इति षट्-
 अहः । भवति । षट् । वै । ऋतवः । षट् । पृष्ठानि ।
 पृष्ठैः । एव । ऋतून् । अन्वारोहन्तीत्यनु-आरोहन्ति ।
 ऋतुभिरित्यूतु-भिः । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । ते । संवत्सर

इति सं-वत्सरे । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । चतुर्विंश
 इति चतुः-विंशः । भवति । चतुर्विंशत्यक्षरेति चतु-
 र्विंशति-अक्षरा । गायत्री (२) । गायत्रम् । ब्रह्मवर्च-
 समिति ब्रह्म-वर्चसम् । गायत्रियाम् । एव । ब्रह्मवर्चस
 इति ब्रह्म-वर्चसे । प्रतीति । तिष्ठन्ति । चतुश्चत्वारिंश
 इति चतुः-चत्वारिंशः । भवति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरेति
 चतुश्चत्वारिंशत्-अक्षरा । त्रिष्टुक् । इन्द्रियम् । त्रिष्टुप् ।
 त्रिष्टुति । एव । इन्द्रिये । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अष्टाचत्वा-
 रिंश इत्यष्टा-चत्वारिंशः । भवति । अष्टार्चत्वारिंश-
 दक्षरेत्यष्टार्चत्वारिंशत्-अक्षरा । जगती । जागताः ।
 पशवः । जगत्याम् । एव । पशुषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 एकादशारात्र इत्येकादश-रात्रः । भवति । पञ्च । वै ।
 ऋतवः । आर्तवाः । पञ्च । ऋतुषु । एव । आर्तवेषु ।
 संवत्सर इति सं-वत्सरे । प्रतिष्ठायेति प्रति-स्थाय ।
 प्रजामिति प्र-जाम् । अवेति । रुन्थते । अतिरात्रावि-
 त्याति-रात्रौ । अजितः । भवतः । प्रजाया इति प्र-जायै ।
 परिगृहीत्या इति परि-गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमकाण्डके

द्वितीयपदपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(एकादशरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमे दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठ एकादशरात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दन्त तेऽकामयन्त
प्रजां सृजेमहि प्रजामव रुन्धीमहि प्रजां विन्देमहि
प्रजावन्तः स्यामेति त एतमेकादशरात्रमपश्यन्तमाऽ-
हरन्तेनायजन्त ततो वै ते प्रजामसृजन्त प्रजामवा-
रुन्धत प्रजामविन्दन्त प्रजावन्तोऽभवन्त ऋतवोऽ-
भवन्तदार्तवानामार्तवत्वमृतूनां वा एते पुत्रा-
स्तस्मादार्तवा उच्यन्ते य एवं विद्वांस एका-
दशरात्रमासते प्रजामेव सृजन्ते प्रजामव
रुन्धते प्रजां विन्दन्ते प्रजावन्तो भवन्ति, इति ।

वसन्ताद्यृत्वभिमानिनो देवाः पुरा प्रजामिच्छन्तोऽपि नालभन्त । ते चतु-
र्विधां कामनामद्भुर्वत । प्रजां स्रष्टुं समर्थाः स्यामेत्येका कामना । ततोऽवरोद्धुं
नियन्तुं समर्थाः स्यामेति द्वितीया कामना । तत उत्पादनेन प्रजां लभेमहीति
तृतीया कामना । ततो वहीभिः प्रशस्ताभिश्च प्रजाभिर्युक्ता अवतिष्ठेमेति
चतुर्थी कामना । तेषामृतूनामेकादशरात्रेण तत्सर्वं सिद्धम् । ततस्ते वसन्ताद्या
ऋतवोऽभवन् । प्रजारूपां भूतिमैश्वर्यं प्राप्ताः । यस्मादेते सर्वे प्राणिन ऋतूनां
पुत्रास्तस्मादार्तवा इत्युच्यन्ते । ऋतुवदन्येषामपि यजमानानामेतत्सर्वं सि-
ध्यति । अस्य चैकादशरात्रस्य सत्रलक्षणभूतयाऽपि चोदनया विधानात्सत्रत्वं
द्रष्टव्यम् । नह्यत्र साध्यानां षड्रात्र इव धर्मातिदेशार्थेयमासिचोदना । तद्व-
दत्रातिदेश्यानां धर्मविशेषाणामश्रवणात् । तस्मादयमृतूनामेकादशरात्रः सत्रम् ।
इतोऽन्ये शाखान्तरविहिता एकादशरात्रा अहीनाः ।

एतस्मिन्नृतूनामेकादशरात्रे प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ता-
द्वधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

पूर्वं ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिःशब्दाभिधेयो य एकाह ; उक्तस्तमेकाहम-

त्रातिरात्रसंस्थारूपं कुर्यात् । तथा सति प्रथममेव ज्योतिर्विधानास्स्वर्गं जिग-
मिषोर्यजमानस्य पुरस्तादेव प्रकाशः कृतो भवति । तच्च स्वर्गलोकप्रकाशनाय
भवति ॥

अथ द्वितीयादिसप्तमान्तान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठ्यः षडहो भवति षड्वा ऋतवः षट्
पृष्ठानि षष्टैरेवतूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संवत्सरं
ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

द्वादशाहे द्वितीयदिनमारभ्य सप्तमान्तेषु दिनेषु रथंतरादिभिः षडाभिः पृष्ठै-
र्युक्तानि षडहानि विहितानि । तानि चास्माभिः साध्यानां षड्रात्रप्रसङ्गेनो-
दाहृतानि । तेषां संयः पृष्ठ्यः षडहः, सोऽत्र कर्तव्यः । तथा सति षट्सं-
ख्याद्वारेणर्तुप्राप्तिः । तद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

अथाष्टममहर्विधत्ते—

चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्री गायत्रं ब्रह्मवर्चसं गायत्रि-
यामेव ब्रह्मवर्चसे प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

चतुर्विंशस्तोमयुक्तो रथंतरसामा य उक्थ्यः सोऽयमत्राष्टममहः । तथा सति
चतुर्विंशतिसंख्याद्वारा गायत्रीप्राप्तिः । तद्वारा च ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

अथ नवममहर्विधत्ते—

चतुश्चत्वारिंशो भवति चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुभि-
न्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुभ्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

चतुश्चत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः सोऽयमत्र नवममहः ।
तदनुष्ठानेन संख्याद्वारा त्रिष्टुप्राप्तिः । तद्वारा चेन्द्रियप्राप्तिः ॥

अथ दशममहर्विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंशो भवत्यष्टाचत्वारिंश-
दक्षरा जगती जागताः पशवो जग-
त्यामेव पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

अष्टाचत्वारिंशस्तोमयुक्तो बृहत्सामा य उक्थ्यः सोऽयमत्र दशममहः ।
ज्ञेन संख्याद्वारा जगतीं प्राप्य तद्वारा पशुषु प्रति तिष्ठन्ति । तान्येतानि त्रीण्य-

(एकादशरात्रकथनम्)

हानि सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतानि—‘ततस्त्रींश्छन्दोमानुक्थयानन्वहमुपयन्ति चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशमष्टाचत्वारिंशमिति, रथंतरसाना प्रथमो बृहद्रथंतरसामा द्वितीयो बृहत्सामा तृतीयः, इति । छन्दोभिर्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिरक्षरसंख्याद्वारा मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति चतुर्विंशदिस्तोमाश्छन्दोमाः । तत्र चतुर्विंशस्तो-
मस्य विष्टुतिः सामब्राह्मण एवमाह्वयते—‘अष्टाभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स चतसृभिः स एकया, अष्टाभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स चतसृभिः, अष्टाभ्यो हिं करोति स चतसृभिः स एकया स तिसृभिः, पशवो वै छन्दोमा यदष्टाभ्यो हिं करोत्यष्टाशफाः पशवः’ इति । स एकस्मिंस्त्वचे प्रथमपर्याये प्रथमामृचं त्रिः पठेत् । द्वितीयां चतुः पठेत् । तृतीयां सकृत्पठेत् । द्वितीयपर्याये सकृत्त्रिश्चतुश्चेति क्रमः । तृतीयपर्याये चतुः सकृत्त्रिश्चेति क्रमः । चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य विष्टुतिरेवमाह्वयते—‘पञ्चदशभ्यो हिं करोति स तिसृ-
भिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशभ्यो हिं करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः’ इति । अत्र प्रथमपर्याये त्रिरेकादशकृत्वः सकृदितिक्रमः । द्वितीयपर्याये सकृत्त्रिर्दशकृत्वः । तृतीयपर्याय एकादशकृत्वः सकृत्त्रिः । अष्टाचत्वारिंशस्तो-
मस्य विष्टुतिरेवमाह्वयते—‘षोडशभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशभ्यो हिं करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः, अन्तो वा अष्टाचत्वारिंशः पशवश्छन्दोमाः’ इति । अत्र प्रथमपर्याये त्रिर्द्वादशकृत्वः सकृत् । द्वितीयपर्याये सकृत्त्रिर्द्वादशकृत्वः । तृतीयपर्याये द्वादशकृत्वः सकृत्त्रिः । एवं विधैश्छन्दोमैष्टुपनत्रमदशमान्यहानि निष्पाद्यानि ।

वक्ष्यमाणमेकादशमप्यहर्हृदि निधाय तेन सहितमेकादशरात्रं प्रशंसति—

एकादशरात्रो भवति पञ्च वा ऋतव

आर्तवाः पञ्चतुष्वेवाऽऽर्तवेषु संवत्सर

प्रतिष्ठाय प्रजाभव रुन्धते , इति ।

अस्य ऋतोर्द्रष्टारो वसन्ताद्यृतुदेवताः(वाः) पञ्चसंख्याकास्तैर्देवैः संपा-
दिताः पुष्पोद्गमादय ऋतुसंबन्धिनः स्वभावाः पञ्चसंख्याकाः । एवं मिलित्वा
दश संपन्नाः । संवत्सर एकादशः । एतेन सर्वेष्वेकादशरात्रानुष्ठानेन प्रतिष्ठां
प्राप्य पश्चात्प्रजां प्राप्नुवन्ति ।

अथैकादशमहविंशत्ते—

अतिरात्रावधितो भवतः प्रजायै परिगृहीत्वै, इति ॥

एकोनत्रिंशस्तोमयुक्तो योऽयमतिरात्र एकाहविंशेषः सोऽयमत्रैकादशमहः ।
उयोतिरतिरात्रो भवतीत्युक्तेन प्रथमेनाहा सह निर्देशादतिरात्राविति द्विवचन-
निर्देशः । सत्रलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्य लयापनाय प्रजासाधनस्य क्रतो-
रुभयतोऽतिरात्रत्वे सति फलभूतायाः प्रजाया उभयतो रक्षा परिगृहीता
भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाष्टकोये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तपाठके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृहीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः
कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कृत्स्नित्वा प्रजाः कल्पन्ते यज्ञ-
स्याकृत्स्नित्वा न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजाः कल्पयति
न ज्यायाश्च कनीयानति कामत्यैन्द्रवायवाग्रान्गृही-
यादामयाविनः प्राणेन वा एष व्युध्यते यस्याऽऽम-
र्यति प्राण ऐन्द्रवायवः प्राणैवैतच्च समर्धयति मैत्रा-
वरुणाग्रान्गृहीरन्येषां दीक्षितानां प्रसीयेत (३)
प्राणापानार्थ्यां वा एते व्युध्यन्ते येषां दीक्षितानां
प्रसीयेत प्राणापानौ मित्रावरुणौ प्राणापानदेव
नुष्वतः परि हरन्त आश्विनाग्रान्गृहीताऽऽनुजावरोऽ-
श्विनौ वै देवानामानुजावरो पश्वेदाग्रं पर्येतामश्विना-

(द्वादशरात्रकथनम्)

वे॒तस्य॑ दे॒वता॑ य आ॒नुजा॑व॒स्तावे॒नम॒ग्रं परि॑
 ग॒यतः॑ शु॒क्राग्रा॑न्गृ॒हीत॑ ग॒तश्रीः॑ प्र॒तिष्ठा॑का॒मोऽसौ॑ वा
 आ॒दित्यः॑ शु॒क्र ए॒षोऽन्तोऽन्तं॑ म॒नुष्यः॑ (२) श्रि॒यै
 ग॒त्वा नि॑ वर्त॒तेऽन्ता॑दि॒वान्त॑मा र॒भते॑ न ततः॒ पापी॑-
 या॒न्भवति॑ म॒न्थ्यग्रा॑न्गृ॒हीताभि॑च॒रन्ना॑र्त॒पात्रं॑ वा ए॒त-
 व॒न्मन्थि॑पा॒त्रं मृत्यु॑नै॒वैनं॑ ग्राह॒यति॑ ता॒जगा॑र्ति॒माछे॑-
 त्याग्र॒यणा॑ग्रा॒न्गृही॑त॒ यस्य॑ पि॒ता पि॑ताम॒हः पु॒ण्यः
 स्यादथ॑ तन्न प्रा॒प्नुया॑द्वा॒चा वा ए॒ष इन्द्रि॑येण व्यु॒ध्य-
 ते॒ यस्य॑ पि॒ता पि॑ताम॒हः पु॒ण्यः (३) भ॒वत्यथ॑
 तन्न प्रा॒प्त्युर॑ इ॒वैतद्यज्ञ॑स्य॒ वागि॑व॒ यदा॑ग्र॒यणो
 वा॒चैवैन॑मिन्द्रि॒येण॑ स॒मर्ध॑यति॒ न ततः॑ पापी॒या॒न्भ-
 व॒त्युक्थ्या॑ग्रा॒न्गृही॑ताभि॒चर्य॑माणः॒ सर्वे॑षां वा ए॒तत्पा-
 त्रा॑णामिन्द्रि॒यं यदु॑क्थ्यपा॒त्रं सर्वे॑णै॒वैनमिन्द्रि॑ये-
 णाति॒ प्र यु॑क्ते॒ सर॑स्व॒त्यभि॑ नो॒ नेषि॑ व॒स्य इति॑ पुरो॒रुचं
 कुर्या॑द्वा॒ग्वै (४) सर॑स्वती॒ वाचै॑वैन॒मति॑ प्र यु॑क्ते॒ मा
 त्वत्क्षेत्रा॑ण्य॒रणानि॑ ग॒न्मेत्या॑ह॒ मृत्यो॑र्वै॒ क्षेत्रा॑ण्य॒रणानि॑
 ते॒नैव॑ मृत्योः॒ क्षेत्रा॑णि॒ न ग॑च्छति॒ पूर्णा॑न्ग्रहा॒न्गृही॑-
 या॒दामया॑वि॒नः प्रा॑णान्वा ए॒तस्य॑ शु॒गृच्छति॑ यस्याऽऽ-
 म॒यति॑ प्रा॒णा ग्र॑हाः प्रा॒णाने॒वास्य॑ शु॒चो मुञ्च॑त्यु॒त
 यदी॒तासु॑र्भवति॒ जीव॑त्ये॒व पूर्णा॑न्ग्रहा॒न्गृही॑या॒यर्हि॑

पर्जन्यो न वर्षेत्प्राणान्वा एतर्हि प्रजानां शुभृच्छति
यर्हि पर्जन्यो न वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव
प्रजानां शुचो मुञ्चति ताजकत्र वर्षति (५) ॥

(प्रमीयेत मनुष्यं ऋध्यते यस्य पिता पितामहः पुण्यो वाग्वा
एव पूर्णान्ग्रहान्पञ्चविंशतिश्च) ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

एन्द्रवायवाग्रानित्यैन्द्रवायव—अग्रान् । गृहीयात् । यः ।
कामयेत । यथापूर्वमिति यथा—पूर्वम् । प्रजा इति प्र—
जाः । कल्पेरन् । इति । यज्ञस्य । वै । कृषिम् ।
अन्विति । प्रजा इति प्र—जाः । कल्पन्ते । यज्ञस्य ।
अकृषिम् । अन्विति । न । कल्पन्ते । यथापूर्वमिति
यथा—पूर्वम् । एव । प्रजा इति प्र—जाः । कल्पयति । न ।
ज्यायांसम् । कनीयान् । अतीति । क्रामति । ऐन्द्रवाय-
वाग्रानित्यैन्द्रवायव—अग्रान् । गृहीयात् । आमयाविनः ।
प्राणेनेति प्र—अनेन । वै । एषः । वीति । ऋध्यते ।
यस्य । आमयति । प्राण इति प्र—अनः । ऐन्द्रवायव
इत्यैन्द्र—वायवः । प्राणेनेति प्र—अनेन । एव । एनम् ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

समिति । अर्धयति । मैत्रावरुणाग्रानिति मैत्रावरुण-
 अग्रान् । गृहीरन् । येषाम् । दीक्षितानाम् । प्रमीयेतेति
 प्र-मीयेत (१) । प्राणापानाभ्यामिति प्राण-अपा-
 नाभ्याम् । वै । एते । वीति । ऋध्यन्ते । येषाम् ।
 दीक्षितानाम् । प्रमीयत इति प्र-मीयते । प्राणापा-
 नाविति प्राण-अपानौ । मित्रावरुणाविति मित्रा-
 वरुणौ । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । एव । मुखतः ।
 परीति । हरन्ते । आश्विनाग्रानित्याश्विन-अग्रान् ।
 गृहीत । आनुजावर इत्यानु-जावरः । अश्विनौ । वै ।
 देवानाम् । आनुजावरावित्यानु-जावरौ । पश्वा । इव ।
 अग्रम् । परीति । ऐताम् । अश्विनौ । एतस्य । देवता ।
 यः । आनुजावर इत्यानु-जावरः । तौ । एव । एनम् ।
 अग्रम् । परीति । नयतः । शुक्राग्रानिति शुक्र-अग्रान् ।
 गृहीत । गतश्रीरिति गत-श्रीः । प्रतिष्ठाकाम इति प्रतिष्ठा-
 कामः । असौ । वै । आदित्यः । शुक्रः । एषः । अन्तः ।
 अन्तम् । मनुष्यः (२) । श्रियै । गत्वा । वीति । वर्तते ।
 अन्तात् । एव । अन्तम् । एति । रभते । न । ततः ।
 पापीयान् । भवति । मन्थ्यग्रानिति मन्थि-अग्रान् ।
 गृहीत । अभिचरन्नित्याभि-चरन् । आर्तपात्रमित्यार्त-
 पात्रम् । वै । एतत् । यत् । मन्थिपात्रमिति मन्थि-पात्रम् ।

मृत्युर्ना । एव । एनम् । ग्राहयति । ताजक् । अर्तिम् ।
 एति । ऋच्छति । आग्रयणाग्रानित्याग्रयण—अग्रान् ।
 गृहीत । यस्य । पिता । पितामहः । पुण्यः । स्यात् ।
 अर्थ । तत् । न । प्रामुयादिति प्र—आमुयात् । वाचा ।
 वै । एषः । इन्द्रियेण । वीति । ऋध्यते । यस्य । पिता ।
 पितामहः । पुण्यः (३) । भवति । अर्थ । तत् । न ।
 प्रामोतीति प्र—आमोति । उरः । इव । एतत् । यज्ञस्य ।
 वाक् । इव । यत् । आग्रयणः । वाचा । एव । एनम् ।
 इन्द्रियेण । समिति । अर्धयति । न । ततः । पापीयान् ।
 भवति । उक्थ्याग्रानित्युक्थ्य—अग्रान् । गृहीत । अभि-
 चर्यमाण इत्याभि—चर्यमाणः । सर्वेषाम् । वै । एतत् ।
 पात्राणाम् । इन्द्रियम् । यत् । उक्थ्यपात्रमित्युक्थ्य—पात्रम् ।
 सर्वेण । एव । एनम् । इन्द्रियेण । अति । प्रेति । युङ्क्ते ।
 सरस्वति । अभीति । नः । नेषि । वस्यः । इति ।
 पुरोरुचमिति पुरः—रुचम् । कुर्यात् । वाक् । वै
 (४) । सरस्वती । वाचा । एव । एनम् । अति ।
 प्रेति । युङ्क्ते । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ।
 इति । आह । मृत्योः । वै । क्षेत्राणि । अरणानि ।
 तेन । एव । मृत्योः । क्षेत्राणि । न । गच्छति । पूर्णान् ।
 ग्रहान् । गृहीयात् । आमयाविनः । प्राणानिति प्र—

प्रपा० २ अमु० ७] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

अ॒नान् । वै । ए॒तस्य॑ । शुक् । ऋ॒च्छति॑ । यस्य॑ । आ॒म-
 र्यति॑ । प्रा॒णा इति॑ प्र-अ॒नाः । ग्रहाः॑ । प्रा॒णानिति॑ प्र-
 अ॒नान् । ए॒व । अ॒स्य । शु॒चः । मु॒ञ्चति॑ । उ॒त । यदि॑ ।
 इ॒तासुरि॑ति-अ॒सुः । भ॒वति॑ । जी॒वति॑ । ए॒व । पूर्णान् ।
 ग्रहान् । गृ॒ह्णीयात् । यर्हि॑ । पर्जन्यः॑ । न । वर्षेत् । प्रा॒णा-
 निति॑ प्र-अ॒नान् । वै । ए॒तर्हि॑ । प्र॒जानामिति॑ प्र-जानाम् ।
 शुक् । ऋ॒च्छति॑ । यर्हि॑ । पर्जन्यः॑ । न । वर्षति॑ । प्रा॒णा
 इति॑ प्र-अ॒नाः । ग्रहाः॑ । प्रा॒णानिति॑ प्र-अ॒नान् । ए॒व ।
 प्र॒जानामिति॑ प्र-जानाम् । शु॒चः । मु॒ञ्चति॑ । ता॒जक् ।
 प्रेति॑ । वर्षति॑ (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

षष्ठेऽनुवाके एकादशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तममारभ्य दशमान्तेषु चतुर्ष्वनु-
 वाकेषु द्वादशरात्रोऽभिधीयते । तत्रास्मिन्सप्तमे काम्यग्रहानुष्ठानप्रकारा उच्यन्ते ।

तत्र प्रथममेकं प्रकारं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृह्णीयाद्यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः
 कल्पेरन्निति यज्ञस्य वै कृप्तिमनु प्रजाः कल्पन्ते
 यज्ञस्याकृप्तिमनु न कल्पन्ते यथापूर्वमेव प्रजाः
 कल्पयति न ज्यायाः सं कनीयानति कामति, इति ।

पूर्वे पितृपितामहादयो यादृश आचारे प्रवृत्तास्तादृश एवाऽऽचारे पुत्रपौत्रा-
दीनां प्रजानां च प्रवृत्तिर्यथापूर्वत्वम् । एतत्कामयमानो द्विदेवत्वग्रहेष्वादावै-
न्द्रवायवग्रहं गृहीयान् । यद्यपि नित्यप्रयोगेऽपि तदग्रत्वमस्ति तथाऽपि काम-
संयोगार्थं पुनर्विधानम् । यथाऽग्निहोत्रे दध्ना जुहोतीति सत्यपि नित्याविधौ
दध्नेन्द्रियकामस्येति पुनर्विधानं तद्वन् । यज्ञस्य सम्यक्प्रवृत्त्या तत्फलभूतानां
प्रजानां प्रवृत्तिः समीचीना भवति । यज्ञस्य विपर्यये प्रजानामपि विपर्ययो
भवति । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वे प्रजा यथापूर्वमेव प्रवर्तन्ते । न तु ज्यायांसं पितरं
पितामहं वा कनीयान्कश्चिदप्यतिक्रामति ।

उक्तमेव प्रकारं रोगनिवृत्त्यर्थं विधत्ते—

ऐन्द्रवायवाग्रान्गृहीयादामयादिनः प्राणेन
वा एष व्युध्यते यस्याऽऽमयति प्राण
ऐन्द्रवायवः प्राणेनैवैनं समर्थयति, इति ।

यस्य पुरुषस्य रोगो भवति स प्राणेन वियुक्तो भवति, प्राणस्य निर्गन्तु-
मुद्युक्तत्वान् । ऐन्द्रवायवस्य प्राणरूपात्वं प्राण ऐन्द्रवायव इत्यादिश्रुतिवला-
दवगन्तव्यम् । वागपि हि प्राणविशेष एव । अत ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्येन
प्राणस्य समृद्धौ सत्यां रोगो निवर्तते ।

अथ नैमित्तिकं कञ्चिद्भेदप्रकारं विधत्ते—

मैत्रावरुणाग्रान्गृहीरन्वेषां दीक्षितानां प्रमीयेत
प्राणापानान्यां वा एते व्युध्यन्ते येषां
दीक्षितानां प्रमीयेते प्राणापानौ मित्रावरुणौ
प्राणापानावेव मुखतः परि हरन्ते, इति ।

सत्ररूपे द्वादशाहे दीक्षितानां मध्ये यदि कश्चिन्म्रियेत तदा तस्मिन्मरणं
निमित्तीकृत्येतेरे दीक्षिताः प्रथमं मैत्रावरुणं गृहीन्वा पश्चादैन्द्रवायवं प्रयुञ्जी-
रन् । सर्वैः सहानुष्ठातुमुत्क्रान्तत्वादेकस्मिन्नपि मृते नत्यन्वेषां प्राणापानौ
शिशिलाविव भवतः । मित्रावरुणयोः प्राणापानाभिमानित्वात्तदीयग्रहस्य
प्राथम्ये सत्यादित एव प्राणापानौ परिनः समाद्भवते ।

अथापकर्षपरिहारार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आश्विनाग्रान्गृहीताऽऽनुजावरोऽश्विनौ वै
देवानामानुजावरो पश्चेवाग्रं पर्येताम-

(द्वादशरात्रकथनम्)

श्विनावेतस्य देवता य आनुजावर-
स्तावेवैनमग्रं परि णयतः, इति ।

स्वयं सर्वेषामग्रजत्वेन पूजाः सन्नपनुजवद्वरो भूत्वा यः सर्वैस्तिरस्क्रियते सोऽयमानुजावरः । स चाऽऽश्विनं ग्रहं प्रथमं प्रयुज्य पश्चादैन्द्रवायवादीन्प्रयु-
ञ्जीत । देवानां मध्येऽश्विनावानुजावरो स्वयं देवत्वेन पूज्यो सन्तावपि भिष-
क्त्वेनावरत्वमापन्नौ । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम् ' अपूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ
भिषजाविति' इति । तथाविधावश्विनौ पश्चात्कालान्तरेऽग्रमिव पर्येतां श्रैष्ठ्यमेव
प्राप्तवन्तौ । एतदपि तत्रैवाऽऽम्नातम्—'तौ वहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्या-
मेतमाश्विनमगृह्णन्' इति । एवं सति य आनुजावरोऽस्त्येतस्य समानस्वभावत्वा-
दश्विनौ देवता । तदीयग्रहस्याग्रत्वे सत्यश्विनावेवैनं यजमानं श्रैष्ठ्यं प्राप-
यतः ॥

अथ प्रतिष्ठार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

शुक्राग्रान्गृहीत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामोऽसौ
वा आदित्यः शुक्र एषोऽन्तोऽन्तं मनुष्यः
श्रियै गत्वा नि वर्ततेऽन्तादेवान्तमा
रभते न ततः पापीयान्भवति, इति ।

यो नष्टश्रीकः सन्पुनः प्रतिष्ठां कामयते सोऽयं शुक्रमादौ गृहीयादिति । दीप्ति-
मत्त्वादसावादित्यः शुक्रः । एष एव प्रकाशानामन्तः काष्ठाऽन्तिमः । न ह्यादि-
त्यादधिकः प्रकाशोऽस्ति । अतः शुक्राग्रत्वेन मनुष्यश्रिया अन्तं काष्ठां प्राप्य
पूर्वस्मादारिष्यान्निवर्तते । प्रकाशपरमकाष्ठीरूपादादित्यादेव संपत्परमकाष्ठां
प्राप्नोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि दरिद्रो न भवति ॥

अभिचारहेतुं प्रकारं विधत्ते—

मन्थ्यग्रान्गृहीताभिचरन्नार्तपात्रं वा एतद्यन्मान्थिपात्रं
मृत्युनैवैनं ग्राहयति ताजगार्तिमाछति, इति ।

अभिचरन्मान्थिनमादौ गृहीयात् । परस्याऽऽतत्त्वप्रापणादिदमार्तपात्रम् ।
तदग्रत्वेन वैरिणं मृत्युगृहीतं करोति । स च वैरी तदानीमेव मृत्युं प्राप्नोति ॥

स्वकीयपित्रादिसमानोत्कर्षप्राप्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

आग्रयणाग्रान्गृहीत यस्य पिता पितामहः पुण्यः
स्यादथ तन्न प्राप्नुयाद्वाचा वा एष इन्द्रियेण व्युध्यते
यस्य पिता पितामहः पुण्यो तदत्यथ तन्न प्राप्नो-
त्युर इवैतयन्नस्य वागिव यदाग्रयणो वाचैवैन-
मिन्द्रियेण सन्नर्धयति न ततः पापीयान्भवति. इति ।

यस्य यजमानस्य विदुषिनामहौ धनद्विधादिभिर्गुणैरुत्कृष्टौ, स्वयं तु तमुत्कर्षं
यदि नाऽऽप्नोति, तादृश आग्रयणं प्रथमं गृह्णीयात् । पित्रादेरुत्कर्षे मति स्वय-
मुत्कर्षहीनः सभामध्ये वाक्प्राण्डिल्लेनेतरव्यवहारेष्विन्द्रियसामर्थ्येन वियुक्तः,
आग्रयणस्तु यज्ञस्योरःवेदेनवसामर्थ्याधारो वागिन्द्रियवदुत्कर्षहेतुश्च । अतस्त-
दग्रत्वेनैतं यजमानं सदा पाण्डित्यस्वरया वाचा व्यवहारान्तरसामर्थ्यरूपेण-
न्द्रियेण च समृद्धं करोति । तत ऊर्ध्वं कदाचिदपि तदुभयहीनो न
भवति ॥

परकीयाभिचारानिवृत्त्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

उक्त्याग्रान्गृहीताभिर्चर्यमाणः सर्वेषां
वा एतत्पात्राणानिन्द्रियं यदुक्त्यपात्रं
सर्वेणैवैनमिन्द्रियेणाति प्र युङ्क्ते, इति ।

यान्येतानि सोमपात्राणि मन्ति तेषां मध्ये यदुक्त्यपात्रं तदिन्द्रियसाम-
र्थ्योपेतम् । अतस्तस्याग्रत्वे सत्याभिचारकर्तारमेतं सर्वेणापि सामर्थ्येनातिक्रम्य
स्वयमनुतिष्ठति ।

अत्र मन्त्रविशेषं विधत्ते—

सरस्वत्यमि नो नेषि वस्य इति पुरोरुचं कुर्या-
द्वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमति प्र युङ्क्ते, इति ।

सोमरसग्रहणात्पूर्वं पठितव्या पुरोरुक्तां च पुरोरुचमत्र सरस्वतीत्यादिकां
पठेद् । मन्त्रोक्ता सरस्वती वाग्देवता । अतो वाचैवैनमभिचारितारमतिक्रम्या-
नुतिष्ठति । इयमुरवाह्यग्रन्थे द्वितीयकाण्डे उपहोमाख्ये प्रपाठक एव-
माह्वानम्—

प्रपा०२अनु०७] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

‘ सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः । मा पस्फरीः पयसा मा न आधक् । जुषस्व नः
सख्या वेश्या च । मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म । ’ इति ॥
अस्यायमर्थः—हे सरस्वति नोऽस्मान्वस्यो वरिष्ठं प्राणधारणरूपं जीवनमभिने-
ष्यामिमुख्येन प्रापय । मा पस्फरीरस्मान्मा हिंसीः । मा न आधक्, अस्मान्मा
धाक्षीः । अपि तु सख्या सख्येन वेश्या च प्रवेशनि(नी)यतया च नोऽस्माञ्जु-
षस्वास्मासु प्रविश्य सख्यं कुर्वित्यर्थः । किंच त्वत्प्रसादादरणानि क्षेत्राणि
अरमणीयानि स्थलानि मा गन्म मा प्राप्नुषामेति ॥

त्तमिमं चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे—

मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्मेत्याह मृत्योर्वै क्षेत्राण्यर-

णानि तेनैव मृत्योः क्षेत्राणि न गच्छति, इति ।

तेन मन्त्रपाठेन मृत्युसंबन्धीन्यरणानि यानि स्थानानि तानि न प्राप्नोति
न प्रमीयत इत्यर्थः ॥

अथ रोगपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते—

पूर्णान्ग्रहान्गृह्णीयादामयाविनः प्राणान्वा एतस्य

शुगृच्छति यस्याऽऽमयति प्राणा ग्रहाः प्राणाने-

वास्य शुचो मुञ्चत्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव, इति ।

यान्यैन्द्रवायवादीनि पात्राणि तानि सोमरसेन पूर्णानि यथा भवन्ति तथा
रोगनिवृत्त्यर्थं गृह्णीयात् । यस्य रोगो वर्तते तस्य प्राणाञ्जुशोक उपद्रवः
प्राप्नोति । ततः पूर्णानां ग्रहाणां प्राणरूपत्वादस्य यजमानस्य प्राणान्पूर्णग्रहैः
शोकान्मोचयति । तथा सति यद्यपि मुहूर्तमात्रं गतप्राणस्तथाऽपि पुनर्जीवत्येव ।

एतमेव प्रकारं पुनरपि वृद्ध्यर्थं विधत्ते—

पूर्णान्ग्रहान्गृह्णीयाद्यर्हि पर्जन्यो न वर्षेत्प्राणान्वा

एतर्हि प्रजानां शुगृच्छति यर्हि पर्जन्यो न

वर्षति प्राणा ग्रहाः प्राणानेव प्रजानां

शुचो मुञ्चति ताजक्य वर्षति, इति ॥

यदा स्वकाले वृष्टिर्न भवेत्तदा वृद्ध्यर्थमैन्द्रवायवादिपात्राणि सोमरसेन

पूरणीयानि । यदा वृष्यभावस्तदा प्रजानां प्राणा अन्नाभावाच्छोकेन प्राप्यन्ते ।
ग्रहपूरणेन शोको निवर्तते । तदानीमेव प्रकर्षेण वर्षणात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यैत्तिरीयसंहितामप्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

गा॒य॒त्रो वा ऐ॒न्द्रवा॒यवो गा॒य॒त्रं प्रा॒य॒णीय॒म-
ह॒स्तस्मात्प्रा॒य॒णियेऽह॑न्नैन्द्रवा॒यवो गृ॑ह्यते स्व ए॒वैन-
मा॒य॒त॒ने गृ॑ह्णाति त्रैष्टु॒भो वै शु॒क्रस्त्रैष्टु॒भं द्वि॒तीय॒मह-
स्तस्माद्द्वि॒तीयेऽह॑च्छु॒क्रो गृ॑ह्यते स्व ए॒वैन॑मा॒य॒त॒ने
गृ॑ह्णाति जा॒र्गतो वा आ॒ग्र॒य॒णो जा॒र्गतं तृ॒तीय॒मह-
स्तस्मात्तृ॒तीयेऽह॑न्नाग्र॒य॒णो गृ॑ह्यते स्व ए॒वैन॑मा॒य॒त॒ने
गृ॑ह्णात्येतद्वै (१) य॒ज्ञमा॒पद्य॑च्छन्दाः॒स्रामो॑ति
यदा॒ग्र॒य॒णः श्वो गृ॑ह्यते यत्रै॒व य॒ज्ञम॑दृशन्तत ए॒वैनं
पुनः प्र गु॑हृ॒क्ते ज॒र्गन्मुखो॑ वै द्वि॒तीया॑स्त्रिरा॒त्रो जा॒र्गत
आ॒ग्र॒य॒णो यच्च॑तुर्थेऽह॑न्नाग्र॒य॒णो गृ॑ह्यते स्व ए॒वैन-
मा॒य॒त॒ने गृ॑ह्णात्यथो स्वमे॒व छन्दोऽनु॑ पर्या॒वर्त॑न्ते
राथं॒तरो वा ऐ॒न्द्रवा॒यवो राथं॑तरं पञ्च॒ममह॑स्तस्मा-
त्पञ्च॒मेऽह॑न् (२) ऐ॒न्द्रवा॒यवो गृ॑ह्यते स्व ए॒वैन-
मा॒य॒त॒ने गृ॑ह्णाति बा॒र्हतो॑ वै शु॒क्रो बा॒र्हतः॑

(द्वादशरात्रकथनम्)

षष्ठमहस्तस्मात्षष्ठेऽहञ्छुको गृह्यते स्व एवैनमायतने
गृह्णात्येतद्वै द्वितीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाःस्याभोति
यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमर्हशन्तर्त एवैनं
पुनः प्र युङ्क्ते त्रिष्टुङ्मुखो वै तृतीयस्त्रिरात्रस्त्रैष्टुभः

(३) शुको यत्सप्तमेऽहञ्छुको गृह्यते स्व
एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्या-
वर्तन्ते वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मा-
दष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति
प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्मान्नव-
मेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्येतत्

(४) वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छन्दाःस्याभोति
यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमर्हशन्तर्त
एवैनं पुनः प्र युङ्क्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते
पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति ये न्येनैन्द्रवायवात्प्र-
तिपद्यन्तेऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य यर्हशममर्हर्हश-
मेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्य (५)

एवान्तीं गत्वा पथात्पन्थामर्षिं यन्त्यथो यथा वही-
यसा प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तच्छन्दाःस्य-
न्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन्तान्येतेनैव देवा व्यवा-
हयन्नैन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहस्तस्मि-

न्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽयतने नव-
 मेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते शुक्रस्य वा एतदायतनं
 यत्पञ्चमम् (६) अहस्तस्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते
 तस्मादेन्द्रवायवस्याऽऽयतने सप्तमेऽह्च्छुक्रो गृह्यते
 आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत्पष्टमहस्तस्मिच्छुक्रो
 गृह्यते तस्माच्छुक्रस्याऽऽयतनेऽष्टमेऽह्न्नाग्रयणो गृह्यते
 छन्दांस्येव तद्धि वाहयति प्र वस्यसो विवाहमाप्तेति
 य एवं वेदाथो देवताभ्य एव यजे संविदे दधाति
 तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै ददाति (७) ॥

(एतद्वै पञ्चमेऽह्नैष्टम एतद्गृह्यते यज्ञस्य पञ्चममन्यस्मा एकं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

गायत्रः । वै । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र—वायवः । गायत्रम् ।
 प्रायणीयमिति प्र—अयनीयम् । अहः । तस्मात् ।
 प्रायणीय इति प्र—अयनीये । अहन् । ऐन्द्रवायव
 इत्यैन्द्र—वायवः । गृह्यते । स्वे । एव । एनम् । आयतन
 इत्या—यतने । गृह्णाति । नैष्टुभः । वै । शुक्रः । नैष्टुभम् ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

द्वितीयम् । अहः । तस्मात् । द्वितीये । अहन् । शुक्रः ।
 गृह्यते । स्वे । एव । एनम् । आयतन इत्या—यतने ।
 गृह्णाति । जागतः । वै । आग्रयणः । जागतम् ।
 तृतीयम् । अहः । तस्मात् । तृतीये । अहन् । आग्रयणः ।
 गृह्यते । स्वे । एव । एनम् । आयतन इत्या—यतने ।
 गृह्णाति । एतत् । वै (१) । यज्ञम् । आपत् । यत् ।
 छन्दांसि । आमोति । यत् । आग्रयणः । श्वः ।
 गृह्यते । यत्र । एव । यज्ञम् । अहंशन् । ततः । एव ।
 एनम् । पुनः । प्रेति । युङ्क्ते । जगन्मुख इति जगत्—
 मुखः । वै । द्वितीयः । त्रिरात्र इति त्रि—रात्रः ।
 जागतः । आग्रयणः । यत् । चतुर्थे । अहन् ।
 आग्रयणः । गृह्यते । स्वे । एव । एनम् । आयतन
 इत्या—यतने । गृह्णाति । अथो इति । स्वम् । एव ।
 छन्दः । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि—आवर्तन्ते ।
 राथंतर इति राथं—तरः । वै । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र—वायवः ।
 राथंतरमिति राथं—तरम् । पञ्चमम् । अहः । तस्मात् । पञ्चमे ।
 अहन् (२) । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र—वायवः । गृह्यते ।
 स्वे । एव । एनम् । आयतन इत्या—यतने । गृह्णाति ।
 बार्हतः । वै । शुक्रः । बार्हतम् । षष्ठम् । अहः ।
 तस्मात् । षष्ठे । अहन् । शुक्रः । गृह्यते । स्वे । एव ।

ए॒न॒म् । आ॒य॒त॒न॒ इत्या॑—य॒त॒ने । गृ॒ह्णा॒ति ए॒तत् । वै ।
 द्वि॒ती॒य॒म् । य॒ज्ञ॒म् । आ॒प॒त् । यत् । छ॒न्दा॑श्च॒सि ।
 आ॒प्नो॒ति । यत् । शु॒क्रः । श्वः । गृ॒ह्य॒ते । य॒त्र । ए॒व ।
 य॒ज्ञ॒म् । अ॒हं॒श॒न् । त॒तः । ए॒व । ए॒न॒म् । पु॒नः । प्रे॒ति ।
 यु॒ङ्क्ते । त्रि॒ष्टु॒ब्॒मु॒ख इति॑ त्रि॒ष्टु॒क्—मु॒खः । वै । तृ॒ती॒यः ।
 त्रि॒रा॒त्र इति॑ त्रि—रा॒त्रः । त्रै॒ष्टु॒भः (३) । शु॒क्रः ।
 यत् । स॒प्त॒मे । अ॒हं॒न् । शु॒क्रः । गृ॒ह्य॒ते । स्वे । ए॒व । ए॒न॒म् ।
 आ॒य॒त॒न॒ इत्या॑—य॒त॒ने । गृ॒ह्णा॒ति । अथो॑ इति॑ । स्व॒म् ।
 ए॒व । छ॒न्दः । अ॒न्वि॒ति । प॒र्या॒व॒र्त॒न्त इति॑ परि—
 आ॒व॒र्त॒न्ते । वाक् । वै । आ॒ग्र॒य॒णः । वाक् । अ॒ष्ट॒मम् ।
 अ॒हः । तस्मा॑त् । अ॒ष्ट॒मे । अ॒हं॒न् । आ॒ग्र॒य॒णः । गृ॒ह्य॒ते ।
 स्वे । ए॒व । ए॒न॒म् । आ॒य॒त॒न॒ इत्या॑—य॒त॒ने । गृ॒ह्णा॒ति ।
 प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । वै । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒व इत्यै॑न्द्र—वा॒य॒वः ।
 प्रा॒ण इति॑ प्र—अ॒नः । न॒व॒मम् । अ॒हः । तस्मा॑त् ।
 न॒व॒मे । अ॒हं॒न् । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒व इत्यै॑न्द्र—वा॒य॒वः । गृ॒ह्य॒ते ।
 स्वे । ए॒व । ए॒न॒म् । आ॒य॒त॒न॒ इत्या॑—य॒त॒ने । गृ॒ह्णा॒ति ।
 ए॒तत् (४) । वै । तृ॒ती॒य॒म् । य॒ज्ञ॒म् । आ॒प॒त् । यत् ।
 छ॒न्दा॑श्च॒सि । आ॒प्नो॒ति । यत् । ऐ॒न्द्र॒वा॒य॒व इत्यै॑न्द्र—वा॒य॒वः ।
 श्वः । गृ॒ह्य॒ते । य॒त्र । ए॒व । य॒ज्ञ॒म् । अ॒हं॒श॒न् । त॒तः ।
 ए॒व । ए॒न॒म् । पु॒नः । प्रे॒ति । यु॒ङ्क्ते । अथो॑ इति॑ । स्व॒म् ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

एव । छन्दः । अन्विती । पर्यावर्तन्त इति परि—आवर्तन्ते ।
 पथः । वै । एते । अधीति । अपथेन । यन्ति । ये । अन्येन ।
 ऐन्द्रवायवादित्यैन्द्र—वायवात् । प्रतिपद्यन्त इति प्रति—पद्यन्ते ।
 अन्तः । खलु । वै । एषः । यज्ञस्य । यत् । दशमम् । अहः ।
 दशमे । अहन् । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र—वायवः । गृह्यते ।
 यज्ञस्य (५) । एव । अन्तम् । गत्वा । अपथ्यात् ।
 पन्थाम् । अपीति । यन्ति । अथो इति । यथा । वहीयसा ।
 प्रतिसारमिति प्रति—सारम् । वहन्ति । तादृक् । एव । तत् ।
 छन्दांसि । अन्यः । अन्यस्य । लोकम् । अभीति ।
 अध्यायन् तानि । एतेन । एव । देवाः । वीति । अवा-
 हयन् । ऐन्द्रवायवस्येत्यैन्द्र—वायवस्य । वै । एतत् । आय-
 तनमित्या—यतनम् । यत् । चतुर्थम् । अहः । तस्मिन् ।
 आग्रयणः । गृह्यते । तस्मात् । आग्रयणस्य । आयतन-
 इत्या—यतने । नवमे । अहन् । ऐन्द्रवायव इत्यैन्द्र—वायवः ।
 गृह्यते । शुक्रस्य । वै । एतत् । आयतनमित्या—यतनम् ।
 यत् । पञ्चमम् (६) । अहः । तस्मिन् । ऐन्द्रवायव
 इत्यैन्द्र—वायवः । गृह्यते । तस्मात् । ऐन्द्रवायवस्येत्यैन्द्र—
 वायवस्य । आयतन इत्या—यतने । सप्तमे । अहन् । शुक्रः ।
 गृह्यते । आग्रयणस्य । वै । एतत् । आयतनमित्या—यतनम् ।
 यत् । षष्ठम् । अहः । तस्मिन् । शुक्रः । गृह्यते । तस्मात् ।

शुक्रस्य । आ॒य॒त॒न् इत्या—य॒त॒ने । अ॒ष्ट॒मे । अ॒ह॒न् । आ॒ग्र-
 य॒णः । गृ॒ह्य॒ते । छ॒न्दा॑श्च॒सि । ए॒व । तत् । वी॒ति । वा॒ह-
 य॒ति । प्री॒ति । व॒स्य॑सः । वि॒वा॒ह॒मि॒ति वि—वा॒ह॒म् । आ॒प्नो॒ति ।
 यः । ए॒वम् । वे॒द । अ॒थो इति॑ । दे॒वता॑भ्यः । ए॒व । य॒ज्ञे ।
 सं॒वि॒द॒मि॒ति सं—वि॒द॒म् । द॒धा॒ति । तस्मा॑त् । इ॒दम् । अ॒न्यः ।
 अ॒न्यस्मै॑ । द॒दा॒ति (७) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमेऽनुवाके द्वादशाहगताः काम्यग्रहप्रकारा उक्ताः । स च द्वादशाहो
 द्विविधः— समूहो व्यूढश्च । तत्र समूहप्रकारः सूत्रकारेण दर्शितः—‘त्र्यनीकां
 ष्याख्यास्याम ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः । अथेत्तरेषां
 नवानामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमेवं विहिता त्रिह्य-
 नीका परिवर्तते यद्यव्यूढः’ इति । एवं समूहप्रकारमुक्त्वा व्यूढप्रकारोऽपि
 तेनैव दर्शितः—‘व्यूढे त्वैन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयावथेत्तरेषां दशानामैन्द्र-
 वायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे
 अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे’ इति । तत्रास्मिन्नष्टमेऽनुवाके व्यूढप्रका-
 रोऽभिधीयते ।

तत्र प्रायणीयोदयनीयौ परित्यज्य यानीतराण्यहानि मध्यवर्तीनि दशसं-
 ख्याकानि तेषु प्रथमेऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

गायत्रो वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायणीयम-
 हस्तस्मात्प्रायणीयेऽह्न्यैन्द्रवायवो गृह्यते
 स्व एवैनमायतने गुह्णाति, इति ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

यानि मुख्यानि च्छन्दांसि गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीरूपाणि तेषां मध्ये गायत्री प्रथमा । अग्रत्वेन चात्रैन्द्रवायवशुक्राग्रयणा विकल्पन्ते । तेषां च मध्य ऐन्द्रवायवः प्राथम्येन प्रकृतावास्नातः । ततः प्राथम्यसाम्यादैन्द्रवायवो गायत्रः । निरूपणीयानां दशानामह्नां मध्ये यत्प्रायणीयं प्रथमभाव्यहस्तदपि प्राथम्यस्य साम्याद्गायत्रम् । एवं च सति तस्मिन्प्रायणीये दशानां मध्ये प्रथमेऽहन्यैन्द्रवायव आदौ ग्रहीतव्यः । ऐन्द्रवायवस्य गायत्रत्वसाम्यात् । एवं च सति स्वसंवाग्निभ्येवाऽऽयतने प्रथमाहःस्वरूपस्थाने तमैन्द्रवायवं गृह्णाति ।

अथ दशस्वहःसु द्वितीयेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते—

त्रैष्टुभो वै शुक्रत्रैष्टुभं द्वितीयमहस्तस्माद्धितीयेऽह-

ञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

त्रिष्टुच्छन्दसः शुक्रस्य द्वितीयस्याहश्च पूर्वन्यायेन द्वितीयत्वसाम्यं योजयित्वा व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयेऽहन्याग्रयणाग्रत्वं विधत्ते—

जागतो वा आग्रयणो जागतं तृतीयमहस्तस्मात्तृ-

तीयेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

पूर्ववद्योजनीयम् ।

एतदेवाऽऽग्रयणाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै यज्ञमापद्यच्छन्दाःस्याप्नोति

यदाग्रयणः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञम-

दृशन्तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते, इति ।

यदाग्रयणाग्रत्वं छन्दांस्याप्नोति गायत्र्यादिच्छन्दोरूपाणि त्रीण्यहानि व्याप्नोति त्रयाणामहामनेनाऽऽग्रयणाग्रत्वेन समाप्तत्वादेतदेवाऽऽग्रयणाग्रत्वं यज्ञमापत्प्रथमत्र्यनीकारूपं त्रिरात्रं यज्ञं प्राप्नोति । त्रीण्यनीकान्यग्रत्वान्यैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वप्रायणाग्रत्वरूपाणि यस्यां क्रियायां सा क्रिया त्र्यनीका । तद्रूपत्रिरात्रयज्ञोऽनेनाऽऽग्रयणाग्रत्वेन समाप्यते । किं चोत्तरस्मिन्तुर्थेऽहन्याग्रयण एवाऽऽदौ गृह्यते । यस्मादेवं तस्माद्यत्रैवाऽऽग्रयणाग्रत्वे यज्ञमदृशंस्त्रिरा-

त्रसमाप्तिं दृष्टवन्तस्तत एवाऽऽग्रयणाग्रत्वादेनं यज्ञं पुनः प्रयुक्तवान्भवति ।
तस्माददं प्रशस्तम् ।

अथ चतुर्थेऽहन्याग्रयणाग्रत्वमेव विधत्ते—

जगन्मुखो वै द्वितीयस्त्रिरात्रो जागत
आग्रयणो यच्चतुर्थेऽहन्नाग्रयणो
गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो
स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते, इति ।

समूहे द्वादशाहे ज्योतीका त्रिरावृत्ता । तत्रैकाऽऽवृत्तिः प्रथमस्त्रिरात्रो द्विती-
याऽऽवृत्तिर्द्वितीयस्त्रिरात्रः । स च यद्यपि समूहे द्वादशाह ऐन्द्रवायवोपक्रम-
त्वादैन्द्रवायवस्य च गायत्रत्वाद्वायवीमुखो भवति, तथाऽप्यत्र जगन्मुखो जग-
त्युपक्रमः कर्तव्यः । आग्रयणाग्रश्च जागत इति पूरमेवोपपादितम् । तस्माच्च-
तुर्थेऽहन्याग्रयणाग्रत्वे गृहीते सति स्वकीय एव स्थाने तद्गृहीतं भवति ।
अपि चाऽऽग्रयणाग्रत्वं स्वकीयमेव जगतीछन्दोऽनुसृत्य पुनरावृत्तं भवति ।

अथ पञ्चमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

राथंतरो वा ऐन्द्रवायवो राथंतरं पञ्चम-
महस्तस्मात्पञ्चमेऽहन्नैन्द्रवायवो गृह्यते
स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

प्रकृतिरूपे ज्योतिष्टोमे यदि राथंतरसाभा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्गृहीया-
त्तैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रति राथंतरसाम्नो निमित्तत्वश्रवणादैन्द्रवायवस्य राथंतर-
पञ्चमस्याहो राथंतरसंबन्धस्य शाखान्तरे प्रसिद्धत्वाद्वाथंतरत्वम् । तस्मात्का-
वायवस्याहश्च राथंतरत्वसाध्यात्पञ्चमेऽहन्यैन्द्रवायवः प्रथमं गृह्यते । तथ-
नमैन्द्रवायवं स्वकीय एव स्थाने गृह्णात ।

अथ षष्ठेऽहनि शुक्राग्रत्वं विधत्ते—

बार्हतो वै शुक्रो बार्हतः षष्ठमहस्तस्मान्षष्ठेऽह-
ञ्छुक्रो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

शुक्रग्रहस्य षष्ठस्याहश्च बृहत्सामसंबन्धः शाखान्तरे प्रसिद्धः । शेष पूर्वव-
द्व्यारच्येयम् ॥

(द्वादशरात्रकथनम्)

तदेतच्छुभाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै द्वितीयं यज्ञमापयच्छन्दा-
स्यामोति यच्छुक्रः श्वो गृह्यते यत्रैव
यज्ञमहशन्तत एवैनं पुनः प्र युङ्क्ते, इति ।

त्र्यनीकाया द्वितीयावृत्तिरूपस्त्रिरात्रो द्वितीयो यज्ञः । शेषमाग्रयणत्राक्य-
वद्व्यारव्येयम् ।

अथ सप्तमेऽहन्यपि शुक्राग्रत्वमेव विधत्ते—

त्रिष्टुब्मुखो वै तृतीयस्त्रिरात्रस्त्रैष्टुभः
शुक्रो यत्सप्तमेऽहच्छुक्रो गृह्यते
स्व एवैनमायतने गृह्णात्यथो स्वमे-
व छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते, इति ।

यद्यपि समूहे तृतीयस्य त्रिरात्रस्याऽऽद्येऽह्न्यैन्द्रवायवाग्रत्वाद्वायव्रीमुख
एवायं त्रिरात्रस्तथाऽप्यत्र त्रिष्टुब्मुखः कर्तव्यः । शुक्रश्च त्रैष्टुभ इति पूर्वमेवो-
पपादितम् । तस्मात्सप्तमेऽहनि शुक्रः प्रथमो गृह्यते । शेषं पूर्ववद्व्यारव्येयम् ।

अथाष्टमेऽहन्याग्रयणाग्रत्वं विधत्ते—

वाग्वा आग्रयणो वागष्टममहस्तस्मादष्टमेऽहन्नाग्रयणो
गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

पृष्ठाण्ड आग्रयणग्रहब्राह्मणे वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामदित्युपक्रम्य साऽऽग्र-
त्यागच्छदित्युक्तत्वादाग्रयणस्य वाग्रत्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । अतो
यत्सप्तमान्यादष्टमेऽहन्याग्रयणः प्रथमं प्रयोक्तव्यः ।

अथ नवमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

प्राणो वा ऐन्द्रवायवः प्राणो नवममहस्तस्मान्नवमेऽह-
न्यैन्द्रवायवो गृह्यते स्व एवैनमायतने गृह्णाति, इति ।

प्रकृतौ गृहब्राह्मणे वाग्वा एषा यदैन्द्रवायव इत्युक्तत्वाद्वाग्निन्द्रियस्य च
प्राणावान्तरभेदत्वादैन्द्रवायवस्य प्राणत्वम् । नवमस्याहोऽपि प्राणत्वेन स्तुति-

रन्वत्र द्रष्टव्या । अतः प्राणत्वसाम्यान्नवमेऽहन्यैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रही-
तव्यः ।

तदेतदैन्द्रवायवाग्रत्वं प्रशंसति—

एतद्वै तृतीयं यज्ञमापद्यच्छदाऽस्याप्नोति यदैन्द्र-
वायवः श्वो गृह्यते यत्रैव यज्ञमदृशन्तत एवैनं पुनः
प्र युङ्क्तेऽथो स्वमेव छन्दोऽनु पर्यावर्तन्ते, इति ।

त्र्यनीकायास्तृतीयावृत्तिरूपस्त्रिरात्रस्तृतीयो यज्ञः । शेषमाग्रयणवाक्यवद्व्या-
ख्येयम् ।

अथ दशमेऽहन्यैन्द्रवायवाग्रत्वं विधत्ते—

पथो वा एतेऽध्यपथेन यन्ति येऽन्येनैन्द्रवायवा-
त्प्रतिपद्यन्तेऽन्तः खलु वा एष यज्ञस्य यदशममहर्द-
शमेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते यज्ञस्यैवान्तं गत्वा
पथात्पन्थामपि यन्त्यथो यथा वहीयसा
प्रतिसारं वहन्ति तादृगेव तत्, इति ।

द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्ती योऽयं दशरात्रस्तं दशरात्रं ये
यजमाना ऐन्द्रवायवाग्रत्वादन्येन शुक्राग्रत्वादिना प्रतिपद्यन्ते प्रारभन्ते त एते
यजमानाः पथः सकाशद्गृष्टा अधिकेनापथा कुमारेण गच्छन्ति । तस्मादैन्द्रवा-
यवाग्रत्वेनैव दशरात्र उपक्रान्तव्यः । तथैव ह्यनुवाकादौ वर्णितम् । यदेतदशममह
नमस्ति स एष ऐन्द्रवायवाग्रत्वेनोपक्रान्तस्य दशरात्राख्यस्य यज्ञस्यान्तः खलु वै
अथ षष्ठे- यमिरेव । ततः प्रथमदिनवदन्तिमदिनेऽप्यैन्द्रवायव एव प्रथमं ग्रहीतव्यः ।

स्य परिसमाप्तिपर्यन्तं कुमारेण परित्यज्य सम्यञ्जार्गमेव प्राप्नुवन्ति ।
बहिर्वा । चे वहीयसा प्रौढभारवाहिना वलीवर्देसमूहेन युक्ता वणिजः
प्रतिसारं ऋक्षो गृर्वद्वयगतान्शुद्रमार्गान्परित्यज्य शसिद्ध एव राजमार्गे वली-
र्दः पङ्क्त्याकारस्याह्वं भवति तथा नयन्ति तद्दन्नाप्यैन्द्रवायवोपक्रमोपसंहारौ
द्व्याख्यौ ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

तमिममैन्द्रवायवाग्रत्वादिरूपं व्यूढप्रकारं लोकप्रसिद्धविवाहसाम्पयेन प्रशंसति—

छन्दाःस्यन्योऽन्यस्य लोकमायध्याय-

न्तान्येतेनैव देवा व्यवाहयन्, इति ।

यथा लोके काश्यपगोत्रोत्पन्नाः पुरुषा विवाहार्थं भारद्वाजगोत्रोत्पन्नां कन्य-
कामभितो विचारयन्ति, भारद्वाजगोत्रोत्पन्नाश्चेतरां विचार्य तद्वदेव विवाहं
कुर्वन्ति, एवमत्रापि छन्दोभिमानिनो देवाः स्वकीयानामैन्द्रवायवाग्रत्वादीना-
मन्योन्यस्य स्थानमभिध्यायन्तस्तानि सर्वाण्यैन्द्रवायवत्वादीन्येतेनैव पूर्वोक्त-
प्रकारेण विवाहयन्ति विवाहं कारयन्ति स्थानविपर्यासेन प्रापयन्तीत्यर्थः ।

तथैन्द्रवायवाग्रयणयोरन्योन्यस्थानविपर्यासं दर्शयति—

ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमह-

स्तस्मिन्नाग्रयणो गृह्यते तस्मादाग्रयणस्याऽऽ-

यतने नवमेऽह्नैन्द्रवायवो गृह्यते, इति ।

समूहो हि द्वादशाहो व्यूढस्य प्रकृतिः । समूहे हि प्रायणीयोदयनीयदश-
माहानि परित्यज्यावशिष्टेषु नवसु दिनेषु त्र्यनीका त्रिरावृत्ता । तत्र द्वितीया-
यास्त्र्यनीकाया मध्यवर्तिनो नवरात्रस्य चतुर्थेऽहन्युपक्रान्तव्यत्वात्तदहरैन्द्र-
वायवस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि पूर्वोक्तव्यूढप्रकारेण द्वितीय आग्रयणो गृहीतः ।
नवमं चाहः समूह आग्रयणस्याऽऽयतनम् । तत्र व्यूढप्रकारेण द्वितीय ऐन्द्रवा-
यवो गृहीतः । सोऽयमैन्द्रवायवाग्रयणयोः परस्परं विवाहः ।

अथ शुक्रैन्द्रवायवयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

शुक्रस्य वा एतदायतनं यत्पञ्चममहस्त-

स्मिन्नैन्द्रवायवो गृह्यते तस्मादैन्द्रवायव-

स्याऽऽयतने सप्तमेऽहञ्छुक्रो गृह्यते, इति ।

समूहगते नवरात्रे यत्पञ्चममहस्तदेतद्वितीयायास्त्र्यनीकाया मध्यवर्ति-
त्वाच्छुक्रस्याऽऽयतनम् । तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणैन्द्रवायवो गृहीतः । यत्तु
सप्तममहस्तदेतत्तृतीयायास्त्र्यनीकायाः प्रथमदिनत्वादैन्द्रवायवस्याऽऽयतनम् ।
तस्मिन्नहनि द्वितीयवारमावर्त्यमानः शुक्रो गृहीतः । सोऽयं शुक्रैन्द्रवायवयो-
र्विवाहः ।

अथ शुक्राग्रयणाग्रयोः परस्परं विवाहं दर्शयति—

आग्रयणस्य वा एतदायतनं यत्पष्ठमह-
स्तस्मिञ्छुक्रो गृह्यते तस्माच्छुक्रस्याऽऽय-
तनेऽष्टमेऽहन्नाग्रयणो गृह्यते, इति ।

यदेतत्पष्ठमहस्तदेतद्वितीयायास्त्रयनीकाया अन्तिमत्वादाग्रयणस्याऽऽ-
यतनं, तस्मिन्नहनि व्यूढप्रकारेणाऽऽवर्त्यमानः प्रथमः शुक्रो गृहीतः । यत्त्वष्टममह-
स्तदेतत्तृतीयायास्त्रयनीकाया मध्यवर्तित्वाच्छुक्रस्याऽऽयतनं, तस्मिन्नहनि
व्यूढप्रकारेणाऽऽग्रयणो गृहीतः । सोऽयं शुक्राग्रयणयोर्विवाहः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

छन्दास्स्येव तद्वि वाहयति प्र
वस्यसो विवाहमाप्नोति य एवं वेदाथो
देवताभ्य एव यज्ञे संविदं दधाति
तस्मादिदमन्योऽन्यस्मै ददाति, इति ।

यः पुमानेवमैन्द्रवायवाग्रत्वादीनां विवाहं जानाति स तेन वेदनेन छन्दो-
देवतानामेव विवाहं कृतवान्भवति । स्वयं च धनिकतमात्कुलाद्विवाहं प्राप्नोति ।
अपि च यज्ञानुष्ठानकाले देवताविषयमभिज्ञानं दधाति धारयति । यस्मादेवं
छन्दसां विवाहः प्रवृत्तस्तस्माल्लोकेऽपीदं कन्यकारूपमपत्यमन्यः पिताऽन्यस्मै
जामात्रे ददाति ।

अथ मीमांसा—

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे त्रयोविंशाधिकरणे चिन्तितम्—

त्रयनीकायामैन्द्रवायवशुक्राग्रानुवादता ।

पारिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रयम् ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणापत्तितस्तथा ।

विधिराग्रयणाग्रत्व इवानैमित्तिको हि सः ॥

अस्ति द्वादशाहे त्रयनीका । ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं
चाहः । अथेतेषां नवानामहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथाऽऽ-
ग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाऽऽग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रम-
थाऽऽग्रयणाग्रमिति । तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहःसु

(द्वादशरात्रकथनम्)

क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वाग्रयणाग्रत्वानि विहितानि । तेष्वग्रं रथंतर-
निमित्तम् । द्वितीयं बृहन्निमित्तम् । एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । तदुभयमत्र
चोदकेन प्राप्तम् । तत्र चतुर्था संशयः—अनुवादौ वा परिसंख्या वाऽर्थ-
वादौ वा विधिर्वेति । तत्र प्राप्तत्वादानुवाद इति चेत् । न, वैयर्थ्यापत्तेः । तर्हि
गुणान्तरपरिसंख्याऽस्त्विति चेत् । न, दोषत्रयापत्तेः । चतुर्थेऽहन्यप्राप्तस्याऽऽ-
ग्रयणाग्रत्वस्य विधित्सितस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति चेन्न । लक्षणावृत्तिप्रस-
ङ्गात् । तस्मादाग्रयणाग्रत्वे यथा विधिस्तथेतरयोरपि द्रष्टव्यः । न च प्राप्त-
त्वादविधिरिति वाच्यम् । तस्य विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमात् । रथंतरादिनिमि-
त्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं तु द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथं-
तरादिनिमित्तत्वाभावेऽप्यैन्द्रवायवाग्रत्वसिद्धिः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

व्यूहोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्याद्धि पृष्ठवत् ।

विधिसाम्यादादिमोऽन्त्यो लिङ्गात्कामे विधेरपि ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः—समूहो व्यूहश्च । तत्र समूहः पूर्वमुदाहृतः ।
अथ व्यूह उदाह्रियते—ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ । अथेतरेषां दशा-
नामहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे । अथैन्द्र-
वायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाऽऽग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति ।
तत्र समूहस्य तावत्प्रकृतित्वमविवादम् । तद्वद्व्यूहोऽपि किं प्रकृतिः किं वा
विकृतिरिति संशये प्रकृतिरिति प्राप्तम् । कुतः । विधिसाम्यात् । यथा समूह-
प्रकारः क्रत्वर्थो विहितस्तथा व्यूहप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति,
येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्ट-
चरम् । रथंतरबृहत्पृष्ठयोज्योतिष्टोमप्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वः पक्षः । व्यूहः
समूहस्य विकृतिः । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । 'ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्च-
तुर्थमहः' इति व्यूहे श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा । तथा हि—
व्यूहे प्रायणीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाग्रत्वादौ-
न्द्रवायवस्याऽऽयतनम् । समूहे तु तदहर्नवानामहानां मध्ये द्वितीयत्रिकादित्वादौ-
न्द्रवायवाग्रम् । तच्च व्यूहस्य विकृतितायां चोदकेन प्राप्यमाणं विधित्सिता
ग्रयणाग्रत्वस्तुतयेऽनूद्यत इति युक्तम् । किं च यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेयेति
कामाय व्यूहो विधीयते । तथा च सति समूहवत्क्रत्वर्थे विध्यभावाद्रथंतर-

बृहत्पृष्ठवैपम्येण विकल्पितप्रकृतित्वं नास्तीततः समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिः ।
अहर्गणेष्वनयोः न्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः प्रयोजनम् । समूहस्यैवातिदेशः
सिद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

व्यूहे भक्षादिमन्त्राणामर्थानां च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाऽऽद्यः स्यादविशेषेण कीर्तनात् ॥

छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगाः ।

गायत्र्याद्या विपर्यास्या अर्थेषूपक्तिः प्रशस्तये ॥

व्यूहे द्वादशाहे भक्षपत्रमानतदुभयमः*त्रपरिधिकपालानि चोदकप्राप्तानि ।
तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीछन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगतीछन्दस इति
पदत्रयं श्रुतम् । तथा पत्रपानत्रयविपर्ययन्वारोहमन्त्रेषु गायत्रीछन्दास्त्रिष्टु-
प्छन्दा जगतीछन्दा इति श्रुतम् । तथा परिधिस्तावकेऽर्थवादे पठ्यते—‘गायत्रो
मध्यमः परिधिस्त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तरः’ इति । तथा कपालविपर्ययं वाक्यं
पठ्यते—‘अष्टाकपालः प्रातःसवनीय एकादशकपालो माध्यंदिनीयो द्वादश-
कपालस्तृती(स्तार्ती)यसवनिकः’ इति । अत्राष्टत्वादिभिस्त्रिभिः संख्याभि-
र्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तत्पादाक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते सति
व्यूहप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते—‘छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभ्य-
ध्यायन्, गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुब्जगत्या जगती गायत्र्याः’ इति । तत्र संशयः—
सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भक्षपत्रमानपरिधिकपालरूपाणामर्थानाभुभयविधमन्त्र-
गतच्छन्दोवाचिशब्दानां च कर्तव्यः, किं वा तेषां शब्दानामेवेति । तत्र मन्त्र-
गतानामेवेति विशेषाश्रवणात्सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्रीशब्द-
निर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षस्त्रिष्टुप्शब्दितस्य माध्यंदिनीयस्य भक्षस्य स्थाने ।
स च तृतीयसवनीयस्य स्थाने, सोऽपि प्रातःसवनीयस्य स्थाने । तथा
वर्हिष्पत्रमानो माध्यंदिनपत्रमाने, माध्यंदिनपत्रमानस्तृतीयसवने । आर्भवपत्र-
मानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्टः परिधिर्दक्षिणतः, अणीयान्द्राधी-
यानुत्तरतः, अणिष्टो हसिष्टो मध्यतः । तथाऽष्टाकपालो माध्यंदिने सवने,

* न्यायनालायां मन्त्रैतपदं न विद्यते ।

१ ख. च. ‘कृतिपु अ’ । २ क. घ. ड. ‘यत्रच्छ’ । ३ क. घ. ड. ‘यत्रच्छ’ । ४ क. ख.
ड. ‘यत्रश’ । ५ ख. च. ‘ने । माध्यंदिनीयो जागतस्य स्थाने, जागतो गायत्रस्य प्रातःसव-
निकस्य स्थाने । त’ ।

प्रपा० २ अनु० ९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

एकादशकपालस्तृतीयसत्रने, द्वादशकपालः प्रातःसत्रने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमः ।
मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं योजनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः—छन्दांसीति वाक्येऽर्थानां व्यति-
क्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगतगायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु गाय-
त्र्यादिशब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः । भक्षाद्यर्थानां सु पच्छन्दस्त्वाभावादिति
राद्धान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेयेति स एतं द्वादश-
रात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत् ततो वै स प्राजायत्
यः कामयेत् प्र जायेयेति स द्वादशरात्रेण यजेत् प्रैव
जायते ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा अथ
कस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यत् इति चक्षुषी वा
एते यज्ञस्य यदतिरात्रौ कनीनिके अग्निष्टोमौ
यत् (१) अग्निष्टोमं पूर्वं प्रयुञ्जीरन्वाहिर्धा कनी-
निके दध्युस्तस्मादतिरात्रः पूर्वः प्र युज्यते चक्षुषी
एव यज्ञे धित्वा मध्यतः कनीनिके प्रति दधति
यो वै गायत्रीं ज्योतिःपक्षां वेद ज्योतिषा भासा
सुवर्गं लोकमेति यावग्निष्टोमौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽ-
ष्टावुक्थ्याः स आत्मैषा वै गायत्री ज्योतिःपक्षा य

एवं वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकम् (२)
 एति प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो यद्द्वादशरात्रो
 यावतिरात्रौ तौ पशौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स आत्मा
 प्रजापतिर्वावैष सन्त्सद्ध वै सत्रेण स्पृणोति प्राणा वै
 सत्प्राणानेव स्पृणोति सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणै-
 रासते ये सत्रमासते तस्मात्पृच्छन्ति किमेते सत्रिण
 इति प्रियः प्रजानामुत्थितो भवति य
 एवं वेद (३) ॥

(अग्निष्टोमौ यःसुवर्गं लोकं प्रियः प्रजानां पञ्च च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अकामयत । प्रेति ।
 जायेय । इति । सः । एतम् । द्वादशरात्रमिति द्वादश-
 रात्रम् । अपश्यत् । तम् । एति । अहरत् । तेन । अय-
 जत । ततः । वै । सः । प्रेति । अजायत । यः । काम-
 येत । प्रेति । जायेय । इति । सः । द्वादशरात्रेणेति द्वादश-
 रात्रेण । यजेत । प्रेति । एव । जायते । ब्रह्मवादिन
 इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । अग्निष्टोमप्रायणा इत्याग्नि-

(द्वादशरात्रकथनम्)

ष्टोम-प्रायणाः । यज्ञाः । अर्थे कृत्वा । अतिरात्र
 इत्याति-रात्रः । पूर्वः । प्रेति । युज्यते । इति । चक्षुषी
 इति । वै । एते इति । यज्ञस्य । यत् । अतिरात्रावि-
 त्याति-रात्रौ । कनीनिके इति । अग्निष्टोमावित्याग्नि-
 स्तोमौ । यत् (१) । अग्निष्टोममित्याग्नि-स्तोमम् ।
 पूर्वम् । प्रयुञ्जीरन्निति प्र-युञ्जीरन् । बहिर्धेति बहिः-धा ।
 कनीनिके इति । दध्युः । तस्मात् । अतिरात्र इत्याति-
 रात्रः । पूर्वः । प्रेति । युज्यते । चक्षुषी इति । एव । यज्ञे ।
 धित्वा । मध्यतः । कनीनिके इति । प्रतीति । दधति ।
 यः । वै । गायत्रीम् । ज्योतिःपक्षामिति ज्योतिः-पक्षाम् ।
 वेद । ज्योतिषा । भासा । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
 एति । यौ । अग्निष्टोमावित्याग्नि-स्तोमौ । तौ । पक्षौ । ये ।
 अन्तरे । अष्टौ । उक्थ्याः । सः । आत्मा । एषा । वै ।
 गायत्री । ज्योतिःपक्षेति ज्योतिः-पक्षा । यः । एवम् ।
 वेद । ज्योतिषा । भासा । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
 लोकम् (२) । एति । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वै ।
 एषः । द्वादशधेति द्वादश-धा । विहित इति वि-हितः ।
 यत् । द्वादशरात्र इति द्वादश-रात्रः । यौ । अतिरात्रावि-
 त्याति-रात्रौ । तौ । पक्षौ । ये । अन्तरे । अष्टौ । उक्थ्याः ।
 सः । आत्मा । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वाव । एषः ।

सन् । सत् । ह । सन्नेण । स्पृणोति । प्राणा इति
 प्र-अनाः । वै । सत् । प्राणानिति प्र-अनान् । एव ।
 स्पृणोति । सर्वासाम् । वै । एते । प्रजानामिति प्र-
 जानाम् । प्राणैरिति प्र-अनैः । आसते । ये । सत्रम् ।
 आसते । तस्मात् । पृच्छन्ति । किम् । एते । सत्रिणः ।
 इति । प्रियः । प्रजानामिति प्र-जानाम् । उत्थित इत्युत्-
 स्थितः । भवति । यः । एवम् । वेद (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमेऽनुवाके द्वादशाहस्य व्यूढप्रकारो निरूपितः । अथ नवमे द्वादशा-
 हस्याहोवशेषा उच्यन्ते ।

तत्राऽऽदौ द्वादशाहं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एतं
 द्वादशरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो
 वै स प्राजायत यः कामयेत प्र जायेयेति
 स द्वादशरात्रेण यजेत प्रैव जायते, इति ।

अथ प्रश्नोत्तरमुखेन(ण) प्रथममहर्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निष्टोमप्रायणा यज्ञा अथ कस्मा-
 दातिरात्रः पूर्वः प्र युज्यत इति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य
 यदातिरात्रौ कनीनिके अग्निष्टोमौ यदाग्निष्टोमं

(द्वादशरात्रकथनम्)

पूर्वा प्रयुञ्जीरन्वहिर्धा कनीनिके दध्युस्तस्मादति-
रात्रः पूर्वः प्र युज्यते चक्षुषी एव यज्ञे
धित्वा मध्यतः कनीनिके प्रति दधति, इति ।

अग्निष्टोमः प्रायणं प्रथमर्भावी येषां सोमयागानां तेऽग्निष्टोमप्रायगाः । अत एवास्य काण्डस्याऽऽद्यानुवाकेऽभिहितम्—‘तस्मादाहुर्ज्यंग्रयज्ञ इति’इति । एवं सति तमाग्निष्टोमं परित्यज्य द्वादशाहस्य प्रथमेऽह्नि कस्मात्कारणादतिरात्रः प्रयुज्यते इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमेवमाहुः—पुरुषस्थानीयस्य द्वादशाहयज्ञस्य चक्षुर्गोलकस्थानीयात्रतिरात्रौ । कनीनिकास्थानीयात्रग्निष्टोमौ । कृष्णमण्डलस्य मध्ये यद्वान्तरं पृथङ्मण्डलमतिकृष्णं तद्दर्शनशक्तिस्थानं, सेयं कनीनिकेत्युच्यते । एवं सति यदि यजमानाः प्रथममाग्निष्टोमं प्रयुञ्जीरन्स्तदानीमाधारभूतं गोलकं विना बहिरेवाऽऽकाशप्रदेशे कनीनिके स्थापयेयुः । तस्मात्कारणादतिरात्र एव प्रथमेऽह्नि प्रयोक्तव्यः । तथा सति पुरुषरूपे द्वादशाहयज्ञे गोलकद्वयं प्रथमं स्थापयित्वा तन्मध्ये कनीनिकाद्वयं स्थापयन्ति । .

तदेवं प्रथममहर्षिध्यायानन्तरभावीनि दशाहानि पक्षिरूपं परिकल्प्य विधत्ते—

यो वै गायत्रीं ज्योतिःपक्षां वेद ज्योतिषा भासा
सुवर्गं लोकमेति यावन्निष्टोमौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टा-
वुकथ्याः स आत्मैषा वै गायत्री ज्योतिःपक्षा य एवं
वेद ज्योतिषा भासा सुवर्गं लोकमेति, इति ।

अष्टाक्षरपादां गायत्रीमष्टसंख्योपेतमुक्थयरूपमहरष्टकं पक्षिरूपत्वं परिकल्प्य तद्रूपं गायत्रीत्युच्यते । ज्योतीरूपौ पक्षौ यस्या गायत्र्याः सा ज्योतिःपक्षा । तादृशी यो यजमानो वेद स यजमानः पक्षरूपं ज्योतिरेव स्वर्गमार्गप्रदर्शनाय भासकं दीपकं कृत्वा तेनानुष्ठितज्योतिरारव्येन प्रकाशेन स्वर्गं प्राप्नोति । कौ तौ पक्षौ किं तस्याः पक्षिरूपाया गायत्र्याः स्वरूपमिति तदुभयमुच्यते—द्वादशाहस्य प्रायणीयोदयनीयाख्ये प्रथमोत्तमे अह्नी विहाय मध्यवर्तिनो दशरात्रस्याऽऽद्यन्तयोरहोरनुष्ठेयौ यावन्निष्टोमौ तौ पक्षस्थानीयौ ।

ये च तयोरग्निष्टोमयोरभ्यन्तरेष्वष्टसंख्याकेष्वहःस्वनुष्ठेया अष्टावुक्थ्याः सोऽ-
यमुक्थ्यसंघः पक्षिरूपाया गायत्र्या आत्मा शरीरम् । एतादृशानि दशाहानि
कुर्यादित्यर्थः । एषा वा इत्यादिः प्रतिपादितस्यार्थस्योपसंहारः ।

सोऽयं द्वादशरात्रो द्विविधः—सत्ररूपोऽहीनरूपश्च । तत्र सत्ररूपं तावद्वि-
धातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितो यद्द्वादशरात्रो
यावतिरात्रौ तौ पक्षौ येऽन्तरेऽष्टावुक्थ्याः स
आत्मा प्रजापतिर्वावैष सन्त्सद्धं वै सत्रेण
स्पृणोति प्राणा वै सत्प्राणानेव स्पृणोति, इति ।

सोऽयं द्वादशरात्रोऽस्ति सोऽयं द्वादशभिः प्रकारैरभिर्भूतः प्रजापतिरेव । तस्य
ष प्रजापतेः पक्षिरूपत्वं परिकल्प्यते । पूर्वं पक्षत्वेन निरूपितयोरग्निष्टोमयोः
समीपवर्तिनौ प्रथमद्वादशयोरहोरनुष्ठेयौ प्रायणीयोदानीयाख्यौ यावतिरात्रौ
तावपि पक्षाग्रस्थानीयन्वात्पक्षावेव । अग्निष्टोमसहितयोरतिरात्रयोः पक्षयो-
र्मध्ये येऽष्टावुक्थ्याः सोऽयमुक्थ्यसंघः पक्षरूपाय प्रजापतेः शरीरम् । एष एवं-
विधो द्वादशरात्रो यथोक्तकलयनया द्वादशविधः । प्रजापतिरेव साक्षीयेन सत्ररू-
पप्रयोगेण सद्धं स्पृणोति सच्छब्दवाचं । यदस्ति तन्भीगयचेव । किं तद्वाच्य-
मिति तदुच्यते—प्रजानां प्राणा एव सच्छब्दवाच्याः । जन्मान्तरेऽप्यनवायेन
सद्भावात् । अतः सच्छब्दवाच्यान्प्राणानेव प्रीणयति ।

अथ प्रस्तुतं सत्ररूपां विधत्ते—

सर्वासां वा एते प्रजानां प्राणैरासते ये सत्रमासते
तस्मात्पृच्छन्ति किमेते सत्रिण इति, इति ।

ये यजमाना द्वादशाहुरूप सत्रमासतेऽनुतिष्ठन्ति । आसिधातुः सत्र-
विषयेऽनुष्ठानमुपलक्षयति । ते यजमानाः सर्वासां प्रजानां प्राणैरेव निमित्तभू-
तैरनुतिष्ठन्ति । एतदनुष्ठानेनैव जपन्निर्वाहहेतुना प्राणाः प्रीता भवन्तीत्यर्थः ।
यस्मात्सत्रानुष्ठानं प्राणानां प्रीतिहेतुस्तस्मात्सर्वे जना अनुष्ठानं दृष्ट्वा किमेते
सत्रिण इत्येवमादरेण साश्चर्याः पृच्छन्ति । अतः प्रशस्तमिदं सत्रमनुष्ठेयमि-
त्यर्थः ।

अथ वेदनं प्रशंसाति—

प्रियः प्रजानामुत्थितो भवति य एवं वेद, इति ॥

(द्वादशगत्रकथनम्)

सत्रस्य वेदिना सर्वासां प्रजानां त्रिगो भूत्वा जगत्पुनःकृष्टोऽवतिष्ठते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

न वा एषोऽन्यतो वैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय
 प्राभवदूर्ध्वो ह वा एष आर्तत आसीत्ते देवा एतं
 वैश्वानरं पर्योहन्त्सुवर्गस्य लोकस्य प्रभूत्या ऋतवो
 वा एतेन प्रजापतिमयाजयन्तेष्वार्धोद्दधि तदध्नोति
 ह वा ऋत्विक्षु य एवं विद्वाःद्वादशाहेन यजते
 तेऽस्मिन्नैच्छन्त स रसमहं वसन्ताय प्रायच्छत्
 (१) यवं ग्रीष्मायौषधीर्वर्षाभ्यो व्रीहीञ्छरदे
 माषतिलौ हेमन्तशिशिराभ्यां तेनेन्द्रं प्रजापतिरया-
 जयत्ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्तस्मादाहुरानुजावरस्य
 यज्ञ इति स ह्येतेनाग्नेऽयजतैष ह वै कुणपमत्ति यः
 सत्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकुणपमंश्वकुणपं गौर्वा अन्नं
 येन पात्रेणान्नं विध्नति यत्तन्न निर्णेनिजति
 ततोऽधि (२) मलं जायत एक एव यजेतैको
 हि प्रजापतिरार्धोद्दधादश रात्रीर्दीक्षितः स्याद्द्वादश

वासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वा-
वैष एष ह त्वै जायते यस्तपसोऽधि जायते चतुर्धा
वा एतास्तिस्त्रस्तिस्रो रात्रयो यद्वादशोपसदो याः
प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भरति या द्वितीया यज्ञं
ताभिरा रभते (३) यास्तृतीयाः पात्राणि ताभि-
निर्णानिक्ते याश्चतुर्थीरपि ताभिरात्मानमन्तरतः
शुन्धते यो वा अस्य पशुमर्त्ति मांसं सोऽत्ति यः
पुरोडाशं मस्तिष्कं स यः परिव्रापं पुरीषं स य
आज्यं मज्जानं स यः सोमं स्वेदं सोऽपि ह
वा अस्य शीर्षण्यां निष्पदः प्रति गृह्णाति यो
द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति तस्माद्द्वादशाहेन न याज्यं
पाप्मनो व्यावृत्तै (४) ॥

(अयच्छ्रद्धिं रभते द्वादशाहेन चत्वारि च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

न । वै । एषः । अन्यतोवैश्वानर इत्यन्यतः—वैश्वानरः ।
सुवर्गायेति सुवः—गायं । लोकार्यं । प्रेति । अभवत् ।
ऊर्ध्वः । हे । वै । एषः । आतत इत्या—ततः । आसीत् ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

ते । देवाः । एतम् । वैश्वानरं । परीतिं । औहन् । सुवर्ग-
 स्येति सुवः—गस्यं । लोकस्यं । प्रभूत्या इति प्र—भूत्यै ।
 ऋतवः । वै । एतेन । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । अया-
 जयन् । तेषु । आर्धोत् । अधीतिं । तत् । ऋधोतिं । ह ।
 वै । ऋत्विक्षु । यः । एवम् । विद्वान् । द्वादशाहेनेति
 द्वादश—अहेनं । यजते । ते । अस्मिन् । ऐच्छन्त । सः ।
 रसम् । अहं । वसन्तायं । प्रेतिं । अयच्छत् (१) ।
 यवम् । ग्रीष्मायं । ओषधीः । वर्षाभ्यः । व्रीहीन् ।
 शरेदं । माषतिलाविति माष—तिलौ । हेमन्तशिशिराभ्या-
 मिति हेमन्त—शिशिराभ्याम् । तेन । इन्द्रम् । प्रजापति-
 रिति प्रजा—पतिः । अयाजयत् । ततः । वै । इन्द्रः ।
 इन्द्रः । अभवत् । तस्मात् । आहुः । आनुजावरस्येत्यानु-
 जावरस्यं । यज्ञः । इति । सः । हि । एतेन । अग्रं ।
 अयजत । एषः । ह । वै । कुणपम् । अत्ति । यः ।
 सत्रे । प्रतिगृह्णातीतिं प्रति—गृह्णातिं । पुरुषकुणपमिति
 पुरुष—कुणपम् । अश्वकुणपमित्यश्व—कुणपम् । गौः । वै ।
 अन्नम् । येन । पात्रेण । अन्नम् । विध्नति । यत् । तत् ।
 न । निर्णेनिजतीतिं निः—नेनिजति । ततः । अधीतिं
 (२) । मलम् । जायते । एकः । एव । यजेत । एकः ।

हि । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । आर्ध्वीत् । द्वादश ।
 रात्रीः । दीक्षितः । स्यात् । द्वादश । मासाः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वाव । एषः ।
 एषः । ह । तु । वै । जायते । यः । तर्पसः । अधीति ।
 जायते । चतुर्थीत् । तु-धा । वै । एताः । तिस्रस्तिस्त्र
 इति तिस्रः-तिस्रः । रात्रयः । यत् । द्वादश । उपसद्
 इत्युप-सदः । याः । प्रथमाः । यज्ञम् । ताभिः । समिति ।
 भ्ररति । याः । द्वितीयाः । यज्ञम् । ताभिः । एति ।
 रभते (३) । याः । तृतीया । पात्राणि । ताभिः ।
 निरिति । नेनिके । याः । चतुर्थीः । अपीति । ताभिः ।
 आत्मानम् । अन्तरतः । शुन्धते । यः । वै । अस्य ।
 पशुम् । अत्ति । मासम् । सः । अत्ति । यः । पुरोडाशम् ।
 मस्तिष्कम् । सः । यः । परिवापमिति परि-वापम् ।
 पुरीषम् । सः । यः । आज्यम् । मज्जानम् । सः । यः ।
 सोमम् । स्वेदम् । सः । अपीति । ह । वै । अस्य ।
 शीर्षण्याः । निष्पद् इति निः-पदः । प्रतीति । गृह्णाति ।
 यः । द्वादशाह इति द्वादश-अहे । प्रतिगृह्णातीति प्रति-

(द्वादशरात्रकथाकथनम्)

गृह्णाति । तस्यजमानास्त ऋत्विज इत्येद्वादश—अहेन । न ।

याज्यम् । पाप्मनः । ^{अथ एव शाखा} च्यावृत्त इति वि—आवृत्त्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमेऽनुवाके द्वादशाहगतान्येकादशाहानि विहितानि । अथ दशमे
द्वादशमहविंशत्ते—

न वा एषोऽन्यतोवैश्वानरः सुवर्गाय लोकाय प्राभव-
दूर्ध्वो ह वा एष आतत आसीत्ते देवा एतं वैश्वा-
नरं पर्यौहन्त्सुदुर्गस्य लोकस्य प्रभूत्यै, इति ।

वैश्वानरारूपेनाभिना दृष्टत्वादतिरात्रो वैश्वानरः । अन्यत एकस्मिन्नेव
भागे वैश्वानरशब्दवाच्योऽतिरात्रो यस्य द्वादशाहस्य सोऽयमन्यतोवैश्वा-
नरः । आदावैवातिरात्रयुक्तो न तत्रान्न इत्यर्थः । एतादृश एष द्वादशाहः
स्वर्गलोकं संपादयितुं न समर्थः । क्लृप्तो न समर्थ इति तदुच्यते—एष द्वादशाह
उर्ध्वभिमुखोऽतस्तितृण आसीत् । तस्यावमाननिगामकाभावात् । अतोऽयम-
पर्यवमेतः सन्स्वर्गस्य प्रभुर्नाऽऽसीत् । तदानीं देवा एतं वैश्वानरशब्दवाच्य-
मतिरात्रं पर्यौहन्परितोऽवसानस्थाने निगामकत्वेन स्थापितवन्तः । अतोऽ-
तिरात्रेण नियमितत्वादेतावानयं द्वादशाह इति तत्परिमाणस्य पर्यवसितत्वा-
त्स्वर्गलोकं संपादयितुमयं प्रभुर्भवति । तस्मादुपरिष्ठादातिरात्रः कर्तव्य इति
विश्रुन्नाः ।

अथैतस्य द्वादशाहस्याहीनरूपतां विथत्ते—

ऋतवो वा एतेन प्रजापतिमयाजय-
न्तेष्वार्धोदधि तदधोति ह वा ऋत्विक्षु
य एवं विद्वान्द्वादशाहेन यजते, इति ।

पुरा कदाचिद्वसन्ताद्यतवो देवा ऋत्विजो भूत्वा प्रजापतिं यजमानमेतेन
द्वादशाहेनायाजयन् । तेन द्वादशाहेन स प्रजापतिस्तेष्वृतुषु मध्येऽधिकां

समृद्धिं प्राप्नोति । तद्वदन्योऽपि प्रजा-पतिः । आर्ध्वोत् समृद्धिं प्राप्नोति ।
पूर्वत्र यजमानबहुत्वादासिचोदनयः — ...स्य सत्रत्वम् । इह तु
यजमानैकत्वाद्यजतिचोदनया विधानोच्चाहीनत्वमिति विशेषः ।

तमिमं द्वादशाहं प्रशंसितुं पूर्वोक्तामेव प्रजापतेः समृद्धिं प्रपञ्चयति—

तेऽस्मिन्नैच्छन्त स रसमह वसन्ताय
प्रायच्छद्यवं ग्रीष्मायौपधीर्वर्षान्यो व्रीही-
ञ्छरदे माषतिलौ हेमन्तशिशिरान्याम्, इति ।

ते वसन्ताद्या ऋतवोऽस्मिन्समृद्धे प्रजापतौ भागमैच्छन् । स च प्रजापति-
र्वसन्ताय रसमह सर्वमपि भोग्यवस्तुगणं सारं दत्तवान् । वसन्तकाले हि
भोगातिशयः प्रसिद्धः । तथा यवादीन्वान्यविशेषान्ग्रीष्मादिभ्यः प्रायच्छत् ।
ते हि तत्तत्काले प्रभूता भवन्ति ।

एवमुत्कर्षहेतुत्वेन द्वादशाहः प्रशस्तः । अथापकर्षनिवारकत्वेन द्वादशाहं
प्रशंसति—

तेनेन्द्रं प्रजापतिरयाजयत्ततो वा इन्द्र इन्द्रोऽभवत्त-
स्मादाहुः आनुजावरस्य यज्ञ इति स ह्येतेनाग्नेऽयजत, इति ।

इन्द्र उत्तमत्वेनाग्रजभ्रातृवत्पूज्योऽपि सन्पुरा कदाजिदनुजवदवरः सर्वै-
र्देवैस्तिरस्क्रियमाणो भूत्वा तत्परिहारोपायं वेदितुं प्रजापतिमुपसेवितवानित्ये-
तावदत्र बहिरेव द्रष्टव्यम् । अत एवान्यत्राऽऽस्नातम् ' इन्द्रो वै देवानामानु-
जावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावद् ' इति । स च प्रजापतिस्तेन द्वादशाहेने-
न्द्रमयाजयत् । ततो द्वादशाहप्रभावादयमिन्द्रस्तदानीमिन्द्रोऽभवत्स्वकीयपर-
मैश्वर्यलक्षणमिन्द्रत्वं प्राप्तवान् । तस्माद्याज्ञिका आनुजावरस्य यज्ञ इति द्वाद-
शाहमाचक्षते । यस्मादिन्द्र आनुजावरो भूत्वा तन्निवृत्तये प्रथममेतेन द्वादशाहे-
नायजत तस्मादानुजावरयज्ञत्वमस्योपपन्नम् ।

इदानीं सत्ररूपे द्वादशाहप्रयोगे दक्षिणानिषेधं निन्दयोजयति—

एष ह वै कुणपमत्ति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति पुरुषकु-
णपमश्वकुणपं गौर्वा अन्नं येन पात्रेणान्नं विधत्ति
यत्तन्न निर्णेनिजति ततोऽधि मलं जायते, इति ।

(द्वादशरात्रकथनम्)

सत्रे हि ये यजमानास्त ऋत्विज इत्येवं यजमानत्वव्यवहारवहृत्विक्त्व-
व्यवहारोऽप्यस्ति । अत एव शास्त्रान्तरे ' अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयति ' इत्यादावध्वर्युर्ब्रह्मादिशब्दैर्व्यर्वाह्यन्ते । एवं सति
ऋत्विक्त्वबुद्ध्या यागान्तरवदत्र यो दक्षिणां प्रतिगृह्णाति स प्रतिग्रहीता
शवभक्षणेन यः प्रत्यवायस्तं प्राप्नोति । नात्र पञ्चनखशवो विवक्षितः, किंतु
पुरुषाश्वादिशवः । किंचानेन यदन्नं भक्षयते तद्द्वारेव भवति गोमांसभक्षणसमः
प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः । किंचैनं प्रतिग्रहीतारमुद्दिश्य यस्मिन्कांस्यपात्रे भाण्डे
वाऽन्नं धारयन्ति तत्पात्रं यदि शास्त्रोक्तमार्गेण शोधितं न भवेत्ततः शोध-
नाभावात्तद्युक्तगृहेऽधिकं मलं जायते, तेन पात्रेण व्यवहर्तृणामधिकः
प्रत्यवायो भवतीत्यर्थः ।

एवं दक्षिणानिवेधेन सत्रप्रयोगं दृढीकृत्य यजमानैक्येनाहीनप्रयोगमपि
दृढी करोति—

एक एव यजेतैको हि प्रजापतिराध्वीत्, इति ।

प्रजापतेरेकस्यैव समृद्धिरभूत्, न तु याजकानामृतूनाम् । तस्मादेकस्य
कर्तृत्वात्फलभाक्त्वाच्चाहीनत्वं सिद्धम् ।

अथ दीक्षाविशेषं विधत्ते—

द्वादश रात्रीर्दीक्षितः स्याद्द्वादश मासाः संव-
त्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्वावैष एष
ह त्वै जायते यस्तपसोऽधि जायते, इति ।

द्वादशसंख्योपेतानां मासानां संवत्सररूपत्वात्संवत्सरस्य च प्रजापति-
सृष्टत्वेन प्रजापतिरूपत्वादेव यजमानो द्वादशदीक्षायोगात्प्रजापतिरेव भवति ।
किंच यत्पूर्वं मातापितृभ्यां जननं तन्न मुख्यम् । किंतु यो यजमानो दीक्षारू-
पात्तपसोऽधिजायत एष एव हि जायते मुख्यजन्मवानित्यर्थः ।

अथोपसद्विशेषं विधत्ते—

चतुर्था वा एतास्तिस्तिस्ती रात्रयो यद्द्वादशोपसदो
याः प्रथमा यज्ञं ताभिः सं भ्ररति या द्वितीया यज्ञं
ताभिरा रभते यास्त्वृतीयाः पात्राणि ताभिर्निर्णोनिक्ते
याश्चतुर्थीरपि ताभिरात्मानमन्तरतः शुन्धते, इति ।

अत्रानुष्ठेया द्वादशदिनसाध्या उपसदो याः सन्ति तास्तिस्त्रास्तिस्त्र एकैकराशिरूपेण चतुर्धा विभज्यन्ते । तत्र प्रथमराशिगताभिस्तिष्टभिर्यज्ञसाधन-संपादनं भवति । द्वितीयराशिगताभिस्तिष्टभिर्यज्ञमुपक्रमते । तृतीयराशिगता-भिस्तिष्टभिर्यज्ञपात्राणि शोधयति । चतुर्थराशिगताभिस्तिष्टभिः स्वात्म-नोऽन्तः शुद्धिं करोति ।

पुनरपि सत्रे दक्षिणाप्रतिग्रहलोभातिशयेन प्रसक्तिं निन्दति—

यो वा अस्य पशुमत्ति मांसं सोऽत्ति यः पुरो-
डाशं मस्तिष्कं स यः परिवापं पुरीषं स य आज्यं
मज्जानं स यः सोमं स्वेदं सोऽपि ह वा अस्य
शीर्षण्या निष्पदः प्रति गृह्णाति यो द्वादशाहे प्रतिगृह्णाति
तस्माद्द्वादशाहेन न याज्यं पाप्मनो व्यावृत्त्यै, इति ॥

यः पुमान्द्वादशाहसत्रे दक्षिणां प्रतिगृह्णाति सोऽयं यदा स्वयं सोमयागं करोति तदा तदीययागे योऽन्य ऋत्विग्भूत्वा तस्य प्रतिग्रहीतुः संबन्धन-मग्नीषोमीयादिपशुहविःशेषमत्ति स ऋत्विक्पुरुपादिमांसभक्षणसमं प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । यस्तदीययागे पुरोडाशशेषमत्ति स मस्तिष्कं पुरुपादिशिरोगतं मांसं भक्षितवान्भवति । यः परिवापं लाजरूपहविःशेषमत्ति स पुरीषमेव भक्षितवान्भवति । यस्तदीययाग आज्येडाभागं भक्षयति स मज्जानं भक्षितवान्भवति । यस्तदीययागे सोमशेषं भक्षयति स स्वेदं भक्षितवान् भवति । किं च स प्रतिग्रहीता स्वयमप्यस्य द्वादशाहकर्तुः शीर्षण्याः शिरस्यु-त्पन्ना निष्पदो द्वारैर्निर्गच्छन्तीर्मलिनजातीः प्रतिगृह्णाति । अथ वैतद्वाक्यं सर्वमहीनद्वादशाहविषयं व्याख्येयम् । तदानीं यो वा अस्य पशुमित्यादेर-यमर्थः—यः कश्चिदृत्विग्भूत्वाऽहीनरूपद्वादशाहे पशुहविःशेषमत्ति सोऽयमस्य यजमानस्यैव मांसमत्ति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यस्मादहीनद्वादशाहे दक्षिणाप्रतिग्रहो निषिद्धस्तस्मात्कारणादृत्विग्भूत्वा द्वादशाहेन यजमानं न याजयेत् । तदेतदयाजनं पाप्मनो व्यावृत्त्यै संपद्यते । याजने तु शास्त्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । सत्राहीनयोरेतावान्विशेषः—सत्रे तु स्वयम(स्या)पि यजमानत्वात्प्रतिग्रह एव नास्ति । अहीने तु विद्यमानस्य प्रतिग्रहस्य दुष्टत्वा-त्प्रतिग्रहं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति ।

अत्र मीमांसा ॥

(द्वादशरात्रकथनम्)

दशमाध्यायस्व षष्ठपादे षोडशाधिकरणे चिन्तितम्—

अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभिदा नास्त्यस्ति वा न हि ।

आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्यादिज्यासिभ्यां तयोर्भिदा ॥

अस्मिन् द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वं च । तत्रैतच्चिन्त्यते—किमहीनसत्र-
योर्लक्षणभेदो नास्त्युतास्तीति । तत्र नास्तीति तावत्प्राप्तम् । कुतः, ज्योतिष्टो-
मावृत्तिरूपस्य समानत्वात् । यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनाना-
मावृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपं तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते ब्रूमः—
आसीरन्नुपेयुरिति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वं च सत्रलक्षणं, यजतिचोदना
यजमानबहुत्वं चोदनाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारा-
दिति राद्धान्तः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

सत्रमेकः करोत्याहो बहवः प्रकृताविव ।

एकः कुर्यादिहाऽऽसीरन्नित्युक्त्या बहवो मताः ॥

द्वादशाहादिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । तत्र कर्त्रैक्याच्चोदकेन सत्रेऽपि
कर्त्रैक्ये प्राप्ते प्रत्यक्षवचनाद्बहवोऽभ्युपेयाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात् ।

अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्तव्याः किं वा यज-
माना एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमो यजमानादन्येषामृत्विक्त्वादत्राप्यन्ये स्युरिति
प्राप्ते ब्रूमः—ये यजमानास्त ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनाददक्षिणानि सत्राणी-
त्याहुरिति दक्षिणाराहित्यश्रवणादध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति
तत उद्गातारमित्यादिना ब्रह्मोद्गात्रादिसमाख्यासंयोगदीक्षासंयोगयोरार्वि-
ज्ययाजमानद्योतकयोः प्रतिभानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ।

तत्रैव द्वितीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो वाऽत्र सोमवत् ।

कार्यं मैवं स्वकर्मत्वाऋयार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥

अग्निर्हीतेत्यादिमन्त्रैः सोमे वरणमृत्विजामाश्रातम् । सोमवत्सत्रेऽपि तत्कार्य-
म् । अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न सिध्येत् । अत एव तत्सि-

द्धये सत्रप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमानान-
नुद्य वरणसाध्यमृत्विक्त्वं तेष्वंधातव्यमिति विदधाति । तस्माद्दृत्विग्वरणं
सत्रे कार्यम् । मैवम् । सत्रं ह्यनुष्ठातॄणां सर्वेषां स्वकर्म । न हि स्वकर्माणि
ऋयार्थं वरणमपेक्षयते । ऋयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेव ऋयार्थं वरणं
त्वदृष्टार्थमिति चेन्न । वरणस्य भविष्यदानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात् ।
अन्यथा वरणकाले कञ्चित्कल्याण्यो दक्षिणा इत्यृत्विजां प्रशः कथं संगच्छेत ।
न च ऋत्विक्त्वासिद्धिः शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यमृत्विक्त्वं नाम किं कर्मकरत्व-
मुत यागकर्तृत्वमिति । आद्ये कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ये यजमानास्त
ऋत्विज इति वचनं विरुध्येत । द्वितीये तु स्वत एव यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्द्वरण-
मन्तरेणाप्यृत्विक्त्वं सिध्यति । ईदृशमेवाऽऽत्विज्यं वचनेन विधीयते । तस्मा-
दानवद्द्वरणं सत्रे लुप्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

ऋयः कार्यो न वा सत्रे निषेधात्क्रीतिकल्पनम् ।

नित्यानुवादेनाकृप्तेर्न ऋयो वरणं यथा ॥

सत्कारपुरःसरमग्निर्होतेत्यादिमन्त्रेण प्रार्थना वरणम् । तन्न वरणं चिकीर्षुर्यज-
मानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात् । तेभ्यः सोमं प्राहेत्यापस्तम्बवच-
नात् । सोमाभिधानप्रकारस्त्वत्र कल्पे दर्शितः—‘ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रथं-
तरपृष्टेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये । तत्र मे त्वमुद्राता भव’ इति । तत्र देय-
दक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोकुं योग्या भवन्ति ।
सोऽयं ऋयः । स च प्रकृताविव सत्रे कार्यः । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन
देयद्रव्यनिश्चये लुप्ते सति तत्साध्यः ऋयोऽपि लुप्येतेति शङ्कनीयम् । निषेधमुप-
जीव्य ऋयानुष्ठानस्य कलयितुं शक्यत्वात् । तथाहि—‘ न ह्यत्र गौर्दीयते । न
वासो न हिरण्यम् ’ इति सत्रे गवादिदानं निषिध्यते । स च निषेधोऽसत्यां
प्रसक्तौ न संभवति । ततः सोमे देयद्रव्याणां सत्रे दानप्रसक्तिरभ्युपेया ।
सोमे च देयद्रव्याण्येवं श्रूयन्ते—‘ गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च
व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ’ इति । तत्र
गोवासोहिरण्यादीनां विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्यनुज्ञा
प्रतीयते । ततो देयद्रव्यसद्भावात्क्रयः कर्तव्य इति पूर्वः पक्षः । ‘ न ह्यत्र

(द्वादशरात्रकथनम्)

गौर्दीयते ' इत्यनेन निषेधो न विधीयते, किं तु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त एव दानाभावोऽनूद्यते । ' अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुर्न ह्यत्र गौर्दीयते ' इति श्रुतौ परोक्त्युपन्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिशब्दस्य [च] प्राप्तिगमकत्वात् । तस्मान्नित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्द्वरणवत्तद्विनाभूतः क्रयोऽपि न कर्तव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

आत्रेयदानर्तुयाज्यावृती सत्रेषु नाऽऽचरेत् ।

कुर्याद्वाऽऽनतिलोपान्नो धर्मार्थं क्रियतां द्वयम् ॥

प्रकृतौ हिरण्यमात्रेयाय ददातीति श्रुतम् । ऋतुयाज्यावरणं चास्ति । तद्बुभयं सत्रेषु न कर्तव्यम् । द्वारभूताया आनतेर्लुप्तत्वात् । यद्यप्यात्रेयः कर्मकरेभ्यो बहिर्भूतस्तथाऽपि तदानेन यजमानस्यौदार्यं पश्यन्तो धनकामा ऋत्विज आनता भवन्ति । वरणस्य चाऽऽनत्यर्थत्वमृत्विग्वरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम् । तस्मादानत्यर्थमुभयं नाऽऽचरेदिति पूर्वः पक्षः । प्रथमवरणेनैवाऽऽनतिसिद्धेः कालान्तरे वरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भकाले स्वयमङ्गीकृताया भूतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्यात्रेयदानदर्शनं नाऽऽनतिकरम् । तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ।

षष्ठाध्यायस्य षष्ठपादे तृतीयाधिकरणे चिन्तितम्—

सत्रं वर्णत्रयस्योत विप्रस्यैवाविशेषतः ।

त्रयस्य मैवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्पत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते । तस्माद्द्वर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेन्मैवम् । विप्राणामेवाऽऽर्त्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते । ऋत्विकार्ये यजमानाः सत्रे समाह्नाताः—' ये यजमानास्त ऋत्विजः ' इति ।

तस्माद्विप्राणामेव सत्रम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्रेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव वाऽऽद्यो वसिष्ठादिविधानतः ॥

नाराशंसाद्यङ्गतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ।

नाराशंसविधौ संनिकर्षात्साद्गुण्यतोऽन्तिमः ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते— राजन्यवसिष्ठादीनां न (ना)राशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तन्नूनपादन्येषाम् । तत्र वासिष्ठात्रिवध्य-
श्वशुनककण्वकश्यपसंस्कृतिगोत्रोत्पन्ना ये न(ना)राशंसप्रयाजवन्तः, येचान्ये
तन्नूनपात्प्रयाजकाः, त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः
सत्रेऽधिकारिणः स्युः । कुतः, न(ना)राशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधा-
नात् । तथा सति सत्रिणां मध्ये केषांचिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं
सिध्यतीति प्राप्ते द्रूमः—वासिष्ठादीन्यजमानानुद्दिश्य न(ना)राशंसो विधीयते ।
तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात्संनिकर्षः । वसिष्ठादि-
विधौ तु पदान्तरोपात्तत्वाद्भिप्रकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेनै नाराशंसविधौ न-
(ना)राशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साद्गुण्यमितरेषां तु वैगुण्यं, तन्नूनपादनुष्ठाने
तु वैपरीत्यम् । सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्गुण्यं न सिध्यति । अतः
साद्गुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

विप्रस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्वामित्रस्यैव वाऽऽद्य ऋद्धीच्छ्रुत्वेन मध्यमः ॥

ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठो ब्रह्मा वा स्तोमभागतः ।

वैश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वसिद्धये ॥

ऋद्धिकामस्य सत्रं विहितम् । ब्राह्मणाश्च सर्वे ऋद्धिं वाञ्छन्ति । तस्माद्विप्रस्य
सर्वस्य सत्राधिकार इत्याद्यः पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनादवासि-
ष्ठस्य ब्रह्मत्वासंभवाद्ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारो वाच्यः । तथा सति
भिन्नकल्पत्ववारणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति द्वितीयः पक्षः ।
वासिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यात् वासिष्ठस्य ब्रह्मता । रश्मिरसि क्षयाय त्वेत्यादयो
मन्त्राः स्तोमभागास्तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीति
स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे वासिष्ठो ब्रह्मेति पठितत्वात् । तस्माद्वै-
श्वामित्रो होतेति विहितस्य होतृत्वसिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां
चाधिकारो नान्येषाम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

अनाधातुश्च तर्त्कि वाऽऽधातुरेवाग्रिमो यतः ।

एकस्याग्निषु तत्सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्मनेपदात् ॥

(द्वादशरात्रकथनम्)

तत्सत्रमग्न्याधानरहितस्यापि संभवति । कुतः, सत्रिणां मध्ये कस्याचि-
दाहिताग्निवै तदीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तैरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्रस्य
साधयितुं शक्यत्वादिति चेन्मैवम् । आदर्शितेत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृ-
गामितां दर्शयति । तत्फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो येऽनाहिताग्नयो न
तेऽधिकारिणः । यथाऽऽहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता नान्यस्य । किं च सोम-
विकृतीनामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम् । इष्टिश्चाऽऽधानपूर्विका । तस्मादाधातुरेव
सत्राधिकारः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ।

अविरोधादग्निमोऽन्त्यो मृतदाहे विरोधतः ॥

सत्रिणां मध्ये यस्य कस्याचिन्मंत्रान्यभिर्जुह्वादिपात्रैः सत्रं प्रयोक्तव्यम् ।
कुतः, अविरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते नैवमत्र विरोधः
कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—यस्य जुह्वादयः स तत्सत्रमध्ये च्रियते तदा
मृतेन सह जुह्वादयो दहन्ते । ' आहिताग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिण-
हस्ते जुह्वासादयति ' इत्यादिवचनैस्तदवगमात् । पात्रदाहे चावशिष्टः सत्र-
प्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात्साधारणा भिन्ना एव जुह्वादयः सत्रे संपाद-
नीयाः ।

एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणे चिन्तितम्—

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहःसु दिनानि किम् ।

शतत्रयं द्वादश वा षट्त्रिंशद्वाऽग्निमो यतः ॥

एकैककर्मणोऽहोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥

अह्नां द्वादशताश्रुत्या मध्यपक्षस्तैदाऽपि किम् ।

कार्या द्वादश सार्धैस्त्राश्रुतुष्काणामुत त्रिकम् ॥

एकैकस्यैव यागस्य विकृतित्वादिहाऽऽदिमः ।

अमुख्यकालाङ्गवाधाच्चतुष्टुं(ष्कं)भिद्यते त्रिधा ॥

दीक्षा उपसदःसुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृताः ।

ततः साङ्गस्य मुख्यस्य षट्त्रिंशदिवसा मताः ॥

१ ख. घ. ङ. च. 'वृत्तेर' । २ ख. च. 'इति च' । ३ च. 'दहे दिनानकम्' । ४ ख. च.
'द्वानं दि' ५ क. घ. ङ. च. 'स्तयाऽपि' । ६ ख. ङ. च. 'वत्कार्य' । ७ क. घ. ङ. भिद्यता ।
८ ख. क. भुताः । ९ ख. च. 'ताः' । माहस्य द्वादशाहस्य प्र' ।

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म । तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपसत्कस्य संसुत्यस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानां दीक्षाणामुपसदां च प्राकृतसंख्यावाधनाय पृथग्द्वादशत्वं श्रुतम् । ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि सुत्यार्थमेकं दिनमिति पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्मविशेषस्याह्नां द्वादशभिरावृत्तिभिः शतत्रयं स्यादित्याद्यः पक्षः । तथा सत्यह्नां द्वादशत्वं श्रूयमाणं वाध्येत । तस्माद्द्वादशैव दिवसा इति मध्यमः पक्षः । तदाऽपि दीक्षोपसद्भ्यामङ्गाम्नाभ्यामुपेतस्यैकैकस्याहः साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वात्तत्सर्वं सद्य एव कर्तव्यमित्येकः पक्षः । प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तदैवानुष्ठानं प्राप्तम् । तच्च मुख्यकाले तदनुष्ठाने वाध्येत । तस्मादङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादश दिनानि विभज्यानुष्ठानमिति पक्षान्तरम् । द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद इत्यङ्गयोर्मुख्ये च पृ(मुख्यवत्पृ)थग्द्वादशत्वश्रुत्या षट्त्रिंशदिति राजान्तः ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे नवमाधिकारणे चिन्तितम्—

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्येतरेषु वा ।

अविशेषादादिमोऽन्त्योऽसंस्थितत्वोक्तिलिङ्गतः ॥

द्वादशाहे श्रूयते 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते' इति । तत्र द्वादशसंख्येषु सर्वेष्वप्यहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठायामाशिष्टं पिष्टलेपादिकं न कार्यम् । कुतः, एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तिनेतरेष्विति विशेषनियामकाभावादिति चेन्मैवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्तलिङ्गेन प्रागुक्तमादहो यानीतराप्यहानि तेषु पत्नीसंयाजान्तत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि—पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इत्यस्य विधेः शेष एवमाह्नायते—'न वहिस्तुप्रहरति असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इति । तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामह्नां समाप्तवसंस्थितत्वं व्याहन्येत । तस्मात्संतिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तिवचनः, किं तर्हि सत्येव तदहः—संबन्धिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अयं च कर्तव्यशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः । तथा सति द्वादशानामह्नां विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति । तथा हि द्वादशाहेन यजेतेति सहप्रयोगो विहितः । अत एव दीक्षोपसदादिकं

१ ख. तत्रापि । घ. ड. च. तथाऽपि । २ ख. तथैवा । ३ ख. च. 'सदो द्वादश सुत्या इ° च. 'मुख्यस्थ च । ५ क. घ. ड. 'संस्थितं सं' । ६ ख. च. 'ष्ट हारियोजनादिकं त्याज्यम् ।

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

तत्रेणानुष्ठीयते । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तमनुष्ठाय पिष्टलेपादिकं बर्हिष्प्र-
हरणान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमते । एवमुत्तरत्रापि । तत्र सर्व-
त्रावशिष्टं कर्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठायतव्यम् । तथा सत्युपक्रमैक्यवदुपसंहारस्याप्ये-
कत्वाद्विहितः सहयोगः सिध्यति । एकैकस्याहः पत्नीसंयाजैः समाप्तौ
भिन्नाः प्रयोगाः प्रमज्जेरन् । यत्तु दशमस्याहो मानसग्रहेण समापनं तद्वाच-
निकम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाहानां पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणे चिन्तितम् —

सत्रे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वाऽऽद्यः समूहके ।

कर्तृत्वादन्य एकैकस्यापि तत्राह्वदुत्पत्तः ॥

इदमाज्जायते—‘ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्’ इति । तत्र सत्रे बहूनां समुदायस्य
कर्तृत्वमवगतम् । सप्तदशावराः सत्रमासीरन्ति ति श्रवगाइ । कर्तृत्वेन समुदा-
यस्यैव फालित्वात्पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव न तु सर्वं फलमैकैकस्योति चेन्मैवम् ।
एकैकस्यापि समुदायानाः पानिनः कर्तृत्वमद्भावात् । अन्यथा समुदायस्यैक-
त्वेन सत्रमासीरन्ति श्रुतं कर्तृत्वदुत्पत्तं नोपपद्येत । तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्व-
फलसद्भावात्सर्वफलकाभिनामेवात्र अधिकारां नत्वंशैफलकानिनाम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताषष्ठे सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा
चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा
दशभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः

स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः स्वाहाऽष्टाद-
 शभ्यः स्वाहैकान्न विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै
 स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
 स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै
 स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय
 स्वाहा द्वाभ्यां शताभ्यां स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्नैकविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

एकस्मै । स्वाहा । द्वाभ्याम् । स्वाहा । त्रिभ्य इति
 त्रिभ्यः । स्वाहा । चतुर्भ्य इति चतुःभ्यः । स्वाहा ।
 पञ्चभ्य इति पञ्चभ्यः । स्वाहा । षड्भ्य इति षट्भ्यः ।
 स्वाहा । सप्तभ्य इति सप्तभ्यः । स्वाहा । अष्टाभ्यः ।
 स्वाहा । नवभ्य इति नवभ्यः । स्वाहा । दशभ्य इति
 दशभ्यः । स्वाहा । एकादशभ्य इत्येकादशभ्यः । स्वाहा ।
 द्वादशभ्य इति द्वादशभ्यः । स्वाहा । त्रयोदशभ्य इति
 त्रयोदशभ्यः । स्वाहा । चतुर्दशभ्य इति चतुर्दशभ्यः ।

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

स्वाहा । पञ्चदशभ्य इति पञ्चदश-भ्यः । स्वाहा ।
 षोडशभ्य इति षोडश-भ्यः । स्वाहा । सप्तदशभ्य इति
 सप्तदश-भ्यः । स्वाहा । अष्टादशभ्य इत्यष्टादश-भ्यः ।
 स्वाहा । एकात् । न । विंशत्यै । स्वाहा । नवविंशत्या
 इति नव-विंशत्यै । स्वाहा । एकात् । न । चत्वारिंश-
 शेते । स्वाहा । नवचत्वारिंशत इति नव-चत्वारिंशते ।
 स्वाहा । एकात् । न । षष्ट्यै । स्वाहा । नवषष्ट्या इति
 नव-षष्ट्यै । स्वाहा । एकात् । न । अशीत्यै । स्वाहा । नवा-
 शीत्या इति नव-अशीत्यै । स्वाहा । एकात् । न ।
 शतार्यं । स्वाहा । शतार्यं । स्वाहा । द्वाभ्याम् । शताभ्याम् ।
 स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके द्वादशाहस्यान्तिममहर्दोक्षाविशेषश्लोक्तः । अत्र शिष्टेषु दश-
 त्रनुवाकेष्वश्वमेधगता मन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘ संस्थितेऽहन्यमित आहवनीयं षट्त्रिंशतमाश्वत्थानुपतल्पान्विमि-
 न्वन्त्यस्तमित आदित्ये षट्त्रिंशतमध्वर्यव उपतल्पानाधिरुह्य खादिरैः स्रुवैः
 सर्वांश्च रात्रिमन्त्रहोमाञ्जुहत्याज्यं यधुतण्डुलान्पृथुकाष्ठान्जान्करम्बान्यानाः सकू-

न्मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलानित्येकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन
युजोऽन्वेनाऽऽज्येनान्ततः ' इति ।
तत्राऽऽदौ यजामयुजां च मिथिनानां संघपाह—

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याः स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा
चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहा
दशभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
त्रयोदशभ्यः स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा पञ्चद-
शभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः
स्वाहाऽष्टादशभ्यः स्वाहैकान्न विशत्यै स्वाहा नव-
विशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते स्वाहा
नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा
नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै
स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय स्वाहा
द्वाभ्याः शताभ्याः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

अत्र त्वेकशब्देन सर्वात्मकः प्रजापतिरुच्यते । अत एव ब्राह्मणे समा-
म्नास्यते—' एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमेवाऽऽप्नोति ' इति । अस्य
च सर्वात्मकत्वाद्ये धे द्वित्वादिः । रुमावशिष्टाः पदार्थास्ते सर्वेऽपि प्रजापतिरूपाः
तस्मात्प्रजापतिरूपानेतान्सर्वान्पदार्थानुद्दिश्येदं स्वाहुतमस्त्वित्येवं यथाज्ञातं
त्रिंशदाहुतीर्जुहुयात् । अनुक्तपदार्थसंग्रहार्थं सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्व'दशोऽनुवाकः ।

एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा
सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः
 स्वाहैकान्न विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहै-
 कान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
 स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै
 स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा शताय
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(एकस्मै पञ्चाशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रगाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रगाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

एकस्मै । स्वाहा । त्रिभ्य इति त्रि-भ्यः । स्वाहा ।
 पञ्चभ्य इति पञ्च-भ्यः । स्वाहा । सप्तभ्य इति सप्त-भ्यः ।
 स्वाहा । नवभ्य इति नव-भ्यः । स्वाहा । एकादशभ्य
 इत्येकादश-भ्यः । स्वाहा । त्रयोदशभ्य इति त्रयोदश-
 भ्यः । स्वाहा । पञ्चदशभ्य इति पञ्चदश-भ्यः । स्वाहा ।
 सप्तदशभ्य इति सप्तदश-भ्यः । स्वाहा । एकात् । न ।
 विंशत्यै । स्वाहा । नवविंशत्या इति नव-विंशत्यै ।
 स्वाहा । एकात् । न । चत्वारिंशते । स्वाहा । नवच-
 त्वारिंशत इति नव-चत्वारिंशते । स्वाहा । एकात् ।
 न । षष्ट्यै । स्वाहा । नवषष्ट्या इति नव-षष्ट्यै । स्वाहा ।

एकात् । न । अशीत्यै । स्वाहा । नवाशीत्या इति नव—
 अशीत्यै । स्वाहा । एकात् । न । शतार्य । स्वाहा ।
 शतार्य । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

अथायुजामेकाधिकानां संघमाह—

एकस्मै स्वाहा त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा
 सप्तभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहैकादशभ्यः स्वाहा
 त्रयोदशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः स्वाहा सप्तदशभ्यः
 स्वाहैकान्न विश्वात्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहै-
 कान्न चत्वारिंशते स्वाहा नवचत्वारिंशते
 स्वाहैकान्न षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै
 स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शतार्य स्वाहा
 शतार्य स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतैरयुक्संख्यैर्मन्त्रैर्विशत्याहुतीर्जुहुयात् । न चात्र पूर्वानुवाकेन सह पुन-
 रक्तिः शङ्कनीया । यथावचनमनुष्ठेयत्वात् । अथवाऽनन्तेषु प्रजापत्यवय-
 वेषु यथामति विषयभेदः कल्पनीयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
 यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

द्वाभ्यां स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा षड्भ्यः
 स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः
 स्वाहा चतुर्दशभ्यः स्वाहा षोडशभ्यः स्वाहाऽष्टा-
 दशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहाऽष्टानंवत्यै
 स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(द्वाभ्यामष्टानंवत्यै षड्विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

द्वाभ्याम् । स्वाहा । चतुर्भ्य इति चतुः-भ्यः । स्वाहा ।
 षड्भ्य इति षट्-भ्यः । स्वाहा । अष्टाभ्यः । स्वाहा ।
 दशभ्य इति दश-भ्यः । स्वाहा । द्वादशभ्य इति द्वादश-
 भ्यः । स्वाहा । चतुर्दशभ्य इति चतुर्दश-भ्यः । स्वाहा ।
 षोडशभ्य इति षोडश-भ्यः । स्वाहा । अष्टादशभ्य इत्य-
 ष्टादश-भ्यः । स्वाहा । विंशत्यै । स्वाहा । अष्टानंवत्या
 इत्यष्टा-नंवत्यै । स्वाहा । शताय । स्वाहा । सर्वस्मै ।
 स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सततक्राण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

अथ द्विसंख्यासारभ्य सुखमसंख्यानां संयमाह —

द्विज्याꣳ स्वाहा चतुर्ज्यः स्वाहा पञ्चज्यः स्वाहाऽ-
ष्टाज्यः स्वाहा दशज्य स्वाहा द्वादशज्यः स्वाहा
चतुर्दशज्यः स्वाहा षोडशज्यः स्वाहाऽष्टादशज्यः
स्वाहा विश्वत्यै स्वाहाऽष्टादशत्यै स्वाहा
शताय स्वाहा सर्वस्यै स्वाहा, इति ॥

तैरेतैर्ब्रह्मयोदशाऽऽज्याहुर्न जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाक्षत्रियवेदाध्ययनात्तौ ह्यण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितायाम्पे सततक्राण्डे द्वितीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

(अथ सततक्राण्डे द्वितीयप्रपाठके अर्द्धोऽनुवाकः ।)

त्रिज्यः स्वाहा पञ्चदशः स्वाहा सप्तज्यः स्वाहा
नवज्यः स्वाहैकादशज्यः स्वाहा त्रयोदशज्यः स्वाहा
पञ्चदशज्यः स्वाहा सप्तदशज्यः स्वाहैकात्र विश्वत्यै
स्वाहा नवविश्वत्यै स्वाहैकात्र चत्वारिंशत्ते स्वाहा
नवचत्वारिंशत्ते स्वाहैकात्र पष्ट्यै स्वाहा नवपष्ट्यै
स्वाहैकात्राशीत्यै स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकात्र
शताय स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्यै स्वाहा (३) ॥

(त्रिज्योऽष्टाचत्वारिंशत् ।)

इति ह्यण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सततक्राण्डे

द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

त्रिभ्य इति त्रि-भ्यः । स्वाहा । पञ्चभ्य इति पञ्च-
भ्यः । स्वाहा । सप्तभ्य इति सप्त-भ्यः । स्वाहा । नवभ्य
इति नव-भ्यः । स्वाहा । एकादशभ्य इत्येकादश-भ्यः ।
स्वाहा । त्रयोदशभ्य इति त्रयोदश-भ्यः । स्वाहा । पञ्च-
दशभ्य इति पञ्चदश-भ्यः । स्वाहा । सप्तदशभ्य इति सप्त-
दश-भ्यः । स्वाहा । एकात् । न । विंशत्यै । स्वाहा ।
नवविंशत्या इति नव-विंशत्यै । स्वाहा । एकात् । न ।
चत्वारिंशते । स्वाहा । नवचत्वारिंशत इति नव-चत्वा-
रिंशते । स्वाहा । एकात् । न । षष्ट्यै । स्वाहा । नव-
षष्ट्या इति नव-षष्ट्यै । स्वाहा । एकात् । न । अशीत्यै ।
स्वाहा । नवाशीत्या इति नव-अशीत्यै । स्वाहा । एकात् ।
न । शतार्यं । स्वाहा । शतार्यं । स्वाहा । सर्वस्मै ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताप्रपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

अथ त्रिसंख्यामारभ्य त्रिषमसंख्यानां संघमह—

त्रिभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा

नवभ्यः स्वाहा एकादशभ्यः स्वाहा त्रयोदशभ्यः

स्वाहा पञ्चदशान्यः स्वाहा सप्तदशान्यः स्वाहैकान्न
 विंशत्यै स्वाहा नवविंशत्यै स्वाहैकान्न चत्वारिंशते
 स्वाहा नवचत्वारिंशते स्वाहैकान्न
 षष्ट्यै स्वाहा नवषष्ट्यै स्वाहैकान्नाशीत्यै
 स्वाहा नवाशीत्यै स्वाहैकान्न शताय स्वाहा
 शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा इति ॥

तैरेतैर्मन्त्रैरेकोनविंशतिसंख्याका आहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

चतुर्न्यः स्वाहाऽष्टान्यः स्वाहा द्वादशान्यः
 स्वाहा षोडशान्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा
 षण्णवत्यै स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(चतुर्न्यः षण्णवत्यै षोडश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

चतुर्न्य इति चतुः-न्यः । स्वाहा । अष्टान्यः ।
 स्वाहा । द्वादशान्य इति द्वादश-न्यः । स्वाहा । षोडशान्य

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

इति षोडश-भ्यः । स्वाहा । विश्वत्यै । स्वाहा । षण्णवत्या
इति षट्-नवत्यै । स्वाहा । शताय । स्वाहा । सर्वस्मै ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

अथ चतुःसंख्यामारभ्य चतुरुत्तराणां सप्तसंख्यानां संघमाह—
चतुर्भ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः स्वाहा द्वादशभ्यः स्वाहा
षोडशभ्यः स्वाहा विश्वत्यै स्वाहा षण्णवत्यै
स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतैर्मन्त्रैरष्टावाहुर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः
स्वाहा विश्वत्यै स्वाहा पञ्चनवत्यै स्वाहा शताय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चभ्यः पञ्चनवत्यै चतुर्दश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

पञ्चभ्य इति पञ्च—भ्यः । स्वाहा । दशभ्य इति दश—
 भ्यः । स्वाहा । पञ्चदशभ्य इति पञ्चदश—भ्यः । स्वाहा ।
 विंशत्यै । स्वाहा । पञ्चनवत्या इति पञ्च—नवत्यै ।
 स्वाहा । शताय । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

अथ पञ्चसंख्यामारभ्य पञ्चोत्तराणां समविषमसंख्यानां संघमाह—
 पञ्चभ्यः स्वाहा दशभ्यः स्वाहा पञ्चदशभ्यः
 स्वाहा विंशत्यै स्वाहा पञ्चनवत्यै स्वाहा
 शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतैर्मन्त्रैः सप्ताऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

दशभ्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा त्रिंशते
 स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा

(अश्वमेधागतमन्त्रकथनम्)

षष्ट्यै स्वाहा सप्तत्यै स्वाहाऽशीत्यै स्वाहा नवत्यै
स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(दशम्यो द्वाविंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अयं सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

दशम्य इति दश-म्यः । स्वाहा । विंशत्यै । स्वाहा ।
त्रिंशते । स्वाहा । चत्वारिंशते । स्वाहा । पञ्चाशते ।
स्वाहा । षष्ट्यै । स्वाहा । सप्तत्यै । स्वाहा । अशीत्यै ।
स्वाहा । नवत्यै । स्वाहा । शताय । स्वाहा । सर्वस्मै ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अयं सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अयं दशसंख्यामारभ्य दशोत्तराणां संघं दर्शयति—

दशम्यः स्वाहा विंशत्यै स्वाहा त्रिंशते
स्वाहा चत्वारिंशते स्वाहा पञ्चाशते स्वाहा
षष्ट्यै स्वाहा सप्तत्यै स्वाहाऽशीत्यै स्वाहा नवत्यै
स्वाहा शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतैर्मन्त्रैरेकादशाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डेद्वितीयप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

वि॒श॒त्यै॒ स्वाहा॑ च॒त्वारि॑श॒ते॒ स्वाहा॑ ष॒ष्ट्यै॑
स्वाहा॑ऽशी॒त्यै॒ स्वाहा॑ श॒ताय॑ स्वाहा॑ सर्व॑स्मै॒
स्वाहा॑ (१) ॥

(वि॒श॒त्यै॒ द्वाद॑श ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

वि॒श॒त्यै॒ । स्वाहा॑ । च॒त्वारि॑श॒ते॒ । स्वाहा॑ । ष॒ष्ट्यै॑ ।
स्वाहा॑ । अ॒शी॒त्यै॒ । स्वाहा॑ । श॒ताय॑ । स्वाहा॑ । सर्व॑स्मै॒ ।
स्वाहा॑ (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

अथ विंशतिसंख्यामारभ्य विंशत्युत्तराणां संख्यानां संघमाह—

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

विंशत्यै स्वाहा चत्वारिंशते
स्वाहा षष्ट्यै स्वाहाऽशीत्यै स्वाहा
शताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतैर्मन्त्रैः षडाहुतीर्जुहुयाद् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवायै वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा द्वाभ्यां
शताभ्यां स्वाहा त्रिभ्यः शतेभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः
शतेभ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः शतेभ्यः स्वाहा षड्भ्यः
शतेभ्यः स्वाहा सप्तभ्यः शतेभ्यः स्वाहाऽष्टाभ्यः
शतेभ्यः स्वाहा नवभ्यः शतेभ्यः स्वाहा सहस्राय
स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(पञ्चाशते द्वात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

पञ्चाशते । स्वाहा । शताय । स्वाहा । द्वाभ्याम् ।
शताभ्याम् । स्वाहा । त्रिभ्य इति त्रिभ्यः । शतेभ्यः ।

स्वाहा । चतुर्न्य इति चतुः-न्यः । शतेन्यः । स्वाहा ।
 पञ्चन्य इति पञ्च-न्यः । शतेन्यः । स्वाहा । षडन्य इति
 षट्-न्यः । शतेन्यः । स्वाहा । सप्तन्य इति सप्त-न्यः ।
 शतेन्यः । स्वाहा । अष्टान्यः । शतेन्यः । स्वाहा ।
 नवन्य इति नव-न्यः । शतेन्यः । स्वाहा । सहस्राय ।
 स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा । (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः)

अथ पञ्चाशत्संख्यामारभ्य पञ्चाशदुत्तराणां शतोत्तराणां च संव्यं दर्श-
 यति—

पञ्चाशते स्वाहा शताय स्वाहा द्वात्रिंशत् शतान्याः
 स्वाहा त्रिंशत्यः शतेन्यः स्वाहा चतुर्न्यः शतेन्यः
 स्वाहा पञ्चन्यः शतेन्यः स्वाहा षडन्यः शतेन्यः
 स्वाहा सप्तन्यः शतेन्यः स्वाहाऽष्टान्यः
 शतेन्यः स्वाहा नवन्यः शतेन्यः स्वाहा
 सहस्राय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

एतैर्मन्त्रैर्द्वादशाऽऽहुतीर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाक्षत्रीये वेदार्थब्रह्मणे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(भक्षमेधगतमन्त्रकथनम्)

अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।

शताय स्वाहा सहस्राय स्वाहाऽयुताय स्वाहा
 नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहाऽर्बुदाय स्वाहा
 न्यर्बुदाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहाऽ-
 न्ताय स्वाहा परार्थाय स्वाहोपसे स्वाहा व्युष्ट्यै
 स्वाहोदिष्यते स्वाहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा
 सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(शतायाष्टात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

साध्याः षड्वरात्रं कुसुरुविन्दैः सप्तरात्रं बृहस्पतिरष्टरात्रं प्रजापतिः क्षुधं
 नवरात्रं प्रजापतिर्दशहोतारमृतव एन्द्रवायवाग्रान्गायत्रो वै प्रजापतिः स
 द्वादशरात्रं न वा एकस्मा एकस्मै द्वाभ्यां त्रिभ्यश्चतुर्भ्यः पञ्चभ्यो दशभ्यो
 विश्वत्यै पञ्चाशते शताय विश्वतिः ॥ २० ॥

साध्या अस्मा इमे लोका गायत्रं वै तृतीयमेकस्मै

पञ्चाशत् ॥ ५० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके द्वितीयः
 प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

शताय । स्वाहा । सहस्राय । स्वाहा । अयुताय ।
 स्वाहा । नियुतायेति नि-युताय । स्वाहा । प्रयुतायेति
 प्र-युताय । स्वाहा । अर्बुदाय । स्वाहा । न्यर्बुदायेति
 नि-अर्बुदाय । स्वाहा । समुद्राय । स्वाहा । मध्याय ।
 स्वाहा । अन्ताय । स्वाहा । परार्धयेति परा-अर्धाय ।
 स्वाहा । उपसे । स्वाहा । व्युष्ट्या इति वि-उष्ट्यै ।
 स्वाहा । उदेष्यत इत्युत्-एप्यते । स्वाहा । उद्यत
 इत्युत्-यते । स्वाहा । उदिप्रयैत्युत्-इताय । स्वाहा ।
 सुवर्गायेति सुवः-गाय । स्वाहा । लोकार्य । स्वाहा ।
 सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदके शंभुसुभाष्ये
 द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥

हरिः ॐ ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

अथ तत्संख्यामारभ्योत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां संख्यानां संघमाह—

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

शताय स्वाहा सहस्राय स्वाहाऽयुताय स्वाहा
नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहाऽर्बुदाय स्वाहा न्यर्बु-
दाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा मध्याय स्वाहाऽन्ताय
स्वाहा परार्थाय स्वाहोषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहोदे-
ष्यते स्वाहोव्यते स्वाहोदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा
लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

अत्र समुद्रादिशब्दाः सर्वे शतसहस्रादिशब्दवदुत्तरोत्तरदशगुणसंख्यावा-
चिन एव । परार्थत्रक्षण आयुष्यार्थस्याऽऽवृत्तानां मानुषसंवत्सराणामव-
धिभूता चरमसंख्या । न ह्यतोऽधिका काचित्संख्या क्वचिद्विद्यते । परार्थस्य
द्वैगुण्ये तु परार्थद्वयमित्येव व्यवहरन्ति । तस्मात्संख्याद्विद्विश्रान्तिस्तत्र
द्रष्टव्या ।

कल्पः—‘एताननुवाकान्नुनः पुनग्भ्यामं रात्रिशेषं हुत्वोषसे स्वाहेत्युषसि
व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्टायामुदेष्यते स्वाहेत्युपो-
दयमुद्यते स्वाहेत्युद्यति उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते
हुत्वा’ इति । अत्र व्युच्छन्त्यै स्वाहेति शाखान्तरमन्त्रः । इतरत्त्वत्रत्या एव । अत्र
ब्राह्मणो रात्र्यवसाने सति तदीया उपःकालादयोऽत्र विवक्षिताः । यद्वा
मनुष्यप्रसिद्धाः । एवं सत्युपःशब्देन प्रभातोपक्रम उक्तः । व्युष्टिशब्देन
सम्यक्प्रभातदशोक्ता । उदेष्यच्छब्देन सूर्योदयात्प्राचीनसमीपदशा । उद्य-
च्छब्देनोदयकालीनदशा । उदितशब्देनोदयादूर्ध्वभाविनी दशा । स्वर्गशब्देन
द्युलोको विवक्षितः । लोकशब्देन प्रकाशयुक्तो भूतादिः । अत्रानुक्तसर्वाविशेष-
संग्रहार्थं सर्वस्मै स्वाहेत्यन्ते समान्नातम् ।

अत्र प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

षड्वात्रः स्याद्वितीयाद्ये द्वितीये सप्तरात्रकः ।

अष्टरात्रस्तृतीये स्याच्चतुर्थे नवरात्रकः ॥ १ ॥

दशरात्रः पञ्चमेऽथ स्यादेकादशरात्रकः ।

षष्ठे काम्यग्रहाः सप्तमे सशूढोऽष्टमे श्रुतः ॥ २ ॥

द्वादशाहगतानि स्युरहान्येकादशानि तु ।

नवमे दशमे तस्य शेषः सर्व उदीरितः ॥ ३ ॥

अथाश्वमेधशेषाः स्युर्मन्त्राः सर्वान्नहोमगाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
सप्तमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः)

तत्र प्रथमोऽनुवाकः

हरिः ॐ ।

प्रज्वं वा एतेन यन्ति यद्दशममहः पापा-
वहीयं वा एतेन भवन्ति यद्दशममहयो
वै प्रजवं यतामपथेन प्रतिपद्यते यः स्थाणुं हन्ति
यो भेषं न्येति स हीयते स यो वै दशमेहन्नवि-
वाक्य उपहन्यते स हीयते तस्मै य उपहताय
व्याह तमेवान्वारभ्य समश्नुतेऽथ यो व्याह सः (१)

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

हीयते तस्माद्दशमेऽहंनविवाक्य उपहताय न व्युच्य-
मथो खल्वाहुयज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोक-
मायन्यज्ञस्य व्युद्धेनासुरान्पराऽभावयन्निति यत्खलु
वै यज्ञस्य समृद्धं तद्यजमानस्य यद्व्युद्धं तद्भ्रातृ-
व्यस्य स यो वै दशमेऽहंनविवाक्य उपहन्यते स
एवार्तिं रेचयति ते ये बाह्यां दृशीकवः (२)
स्युस्ते वि ब्रूयुर्यदि तत्र न विन्देयुरन्तः सदसाद्व्युच्यं
यदि तत्र न विन्देयुर्गृहपतिना व्युच्यं तद्व्युच्यमेवाथ
वा एतत्सर्पराज्ञियां ऋषिभिः स्तुवन्तीयं वै सर्पतो
राज्ञी यद्वा अस्यां किं चार्चन्ति यदानृचुस्तेनेयं
सर्पराज्ञी ते यदेव किं च वाचाऽऽनृचुर्यदतोऽर्घ्यार्चि-
तारः (३) तदुभयमाप्त्वाऽऽरुध्योत्तिष्ठामेति ताभि-
र्मनसा स्तुवते न वा इमामश्वरथो नाश्वतररीरथः
सद्यः पर्याप्तुमर्हति मनो वा इमां सद्यः पर्याप्तुम-
र्हति मनः परिभवितुमथ ब्रह्मं वदन्ति परिमिता वा
ऋचः परिमितानि सामानि परिमितानि यजूष्य-
थैतस्यैवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आ-
चक्षीत स प्रतिगरः (४) ॥

(व्याह स दृशीकवोऽर्चितारः स एकं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तवाटके ऋचिः प्रा. द. ऋ. ।)

(तत्र प्रथमाऽऽत्वाः ।)

हरिः ॐ ।

प्रजवमिति प्र-जवम् । वै । एतेन । यन्ति । यत् ।
दशमम् । अहः । प.पा.द.हीमिति पाप-अवहीयम् । वै ।
एतेन । भवन्ति । यत् । दशमम् । अहः । यः । वै ।
प्रजवमिति प्र-जवम् । यत् । अहः । प्रतिपद्यते इति
 प्रति-पद्यते । यः । स्थाणुम् । हन्ति । यः । भ्रष्टम् ।
न्येतीति नि-एति । सः । हीयते । सः । यः । वै । दशमे ।
अहन् । अविवाक्य इत्यवि-वाक्ये । उपहन्यत इत्युप-
हन्यते । सः । हीयते । तस्मै । यः । उपहतायेत्युप-हताय ।
व्याहेति वि-आह । तम् । एव । अन्वारभ्येत्यनु-आरभ्य ।
समिति । अश्रुते । अर्थ । यः । व्याहेति वि-आह ।
 सः (१) । हीयते । तस्मात् । दशमे । अहन् । अवि-
वाक्य इत्यवि-वाक्ये । उपहतायेत्युप-हताय । न । व्युच्य-
मिति वि-उच्यम् । अथो इति । खलु । आहुः । यज्ञस्य ।
 वै । समृद्धेनेति सम्-ऋद्धेन । देवाः । सुवर्गमिति सुवः-
गम् । लोकम् । आयन् । यज्ञस्य । व्युद्धेनेति वि-ऋद्धेन ।
असुरान् । परेति । अभावयन् । इति । यत् । खलु ।

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषःविशेषकथनम्)

वै । यज्ञस्य । समृद्धमिति सम्-ऋद्धम् । तत् । यजमानस्य । यत् । व्यृद्धमिति वि-ऋद्धम् । तत् । भ्रातृव्यस्य । सः । यः । वै । दशमे । अहन् । अविवाक्य इत्यविवाक्ये । उपहन्यत इत्युप-हन्यते । सः । एव । अतीतिं । रेचयति । ते । ये । बाह्याः । दृशीकवः (२) । स्युः । ते । वीतिं । ब्रूयुः । यदि । तत्र । न । विन्देयुः । अन्तः-सदसादित्यन्तः-सदसात् । व्युच्यमिति वि-उच्यम् । यदि । तत्र । न । विन्देयुः । गृहपतिनेति गृह-पतिना । व्युच्यमिति वि-उच्यम् । तत् । व्युच्यमिति वि-उच्यम् । एव । अर्थ । वै । एतत् । सर्पराज्ञिया इति सर्प-राज्ञियाः । ऋग्भिरित्यृक्-भिः । स्तुवन्ति । इयम् । वै । सर्पतः । राज्ञी । यत् । वै । अस्यम् । किम् । च । अर्चन्ति । यत् । आबृचुः । तेन । इयम् । सर्पराज्ञीति सर्प-राज्ञी । ते । यत् । एव । किम् । च । दाचा । अानृचुः । यत् । अतोधिं । अर्चितारः (३) । तत् । उभयम् । आप्त्वा । अवरुध्येत्यव-रुध्य । उदिति । तिष्ठाप । इति । ताभिः । मनसा । स्तुवते । न । वै । इमाम् । अश्वरथ इत्यश्व-रथः । न । अश्वतरीरथ इत्यश्वतरी-रथः । सद्यः । पर्याप्तुमिति परि-आप्तुम् । अर्हति । मनः । वै । इमाम् । सद्यः । पर्याप्तुमिति परि-आप्तुम् । अर्हति । मनः । परिभवितु-

मिति परिं—भवितुम् । अर्थः । ब्रह्म । वदन्ति । परिंमिता
 इति परिं—मिताः । वै । ऋचः । परिंमितानीति परिं—
 मितानि । सामानि । परिंमितानीति परिं—मितानि ।
 यजूंषि । अर्थः । एतस्य । एव । अन्तः । न । अस्ति ।
 यत् । ब्रह्म । तत् । प्रतिगृणत इति प्रति—गृणते । एति ।
 चक्षीत । सः । प्रतिगर इति प्रति—गरः (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 षड्रात्राद्या द्वादशाहपर्यन्ता वणिताः क्रमात् ।
 द्वितीयेऽथ तृतीयेऽस्मिन्सत्रजातमुदीर्यते ॥

तत्र प्रथमेनानुवाकेन पूर्वोक्तद्वादशाहशेषत्वेन दशमेऽह्नि कियानपि विश्वे-
 षोऽभिधीयते ।

प्रथमं तावत्प्रमादाद्विस्मृतस्य कस्यचिद्भ्रमस्य स्मारणायान्येन वचनं
 प्रतिषेधति—

प्रजवं वा एतेन यन्ति यदशमसहः पापावहीयं
 वा एतेन भवन्ति यदशमसहयो वै प्रजवं यतामपथेन
 प्रतिपद्यते यः स्थाणुं हन्ति यो भेषं न्येति स
 हीयते स यो वै दशमेऽह्नविवाक्य उपहन्यते स
 हीयते तस्मै य उपहताय व्याहृ तमेवान्वाग्भ्य

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

समश्रुतेऽथ यो व्याह स हीयते तस्माद्दश-
मेऽहन्नविवाक्य उपहताय न व्युच्यम्, इति ।

यदिदं दशममहरस्ति एतेन प्रजवं यन्ति अत्रानुष्ठेयाङ्गवाहुल्यात्तस्मिन्ने-
वाहि कृत्स्नसमाप्तये प्रकृष्टो जवो वेगो यथा भवति तथैवानुतिष्ठन्ति । इयता
प्रयासेनैतदनुष्ठाने कारणमुच्यते—यद्दशममहरस्त्येतेन पापावहीयं भवन्ति पाप-
स्यावहीयं हानिः पापक्षयमेतेनाह्वा भवन्ति प्राप्नुवन्ति । तस्मात्प्रयासं सोद्वाऽ-
पि त्वरया तदहरनुष्ठेयम् । त्वयाऽनुष्ठातुः स्वल्पेन लौकिको दृष्टान्त उच्यते—
चोरव्याघ्रादिभयाकुलमहारण्ये प्रजवं यतां प्रकर्षेण वेगो यथा भवति तथा
गच्छतां पुरुषाणां मध्ये यः कोऽपि मन्दबुद्धिः पुरुषः पण्डितमन्यः सन्सर्वेषां
पुरतस्त्वरया गच्छन्बुद्ध्यपराधाद्राजमार्गं परित्यज्य केनाप्यमार्गेण गच्छति ।
यश्चान्यः पुरुषः सहसा गच्छन्पुरोवर्तिनं स्थाणुमदृष्ट्वा पादेन तं स्थाणुं हन्ति ।
योऽप्यन्यः पुरुषः कण्ठकादिना रोगेण वा पीडितः सन्भ्रेषं न्येति गन्तुमशक्तो
गमनभ्रंशं नितरां प्राप्नोति, स त्रिविधोऽपि पुरुषो हीयते रक्षाहेतोः सहाय-
भूताद्गच्छतो जनसंघाद्धीनो भवति । यथाऽयं त्रिविधः पुरुषो हीनस्तथा
दशमेऽहन्यपि विस्मृताङ्गानुष्ठानः पुरुष ऋत्विक्संघाताद्धीयते । सोऽयं दार्ष्ट-
ान्तिक इहाभिधीयते । स यो वा एतेषां मध्ये यः कोऽप्यृत्विग्दशमेऽहन्युप-
हन्यतेऽस्मिन्नहन्यङ्गानुष्ठानविस्मृतिलक्षणमुपघातं प्राप्नोति । सोऽयमृत्वि-
क्सम्यगनुष्ठातृभ्य ऋत्विग्भ्यो हीनो भवति । अविवाक्य इत्येतेन दशममहार्वि-
शेष्यते । अन्येषु यागेषु यत्प्रमादादेकेन विस्मृतमङ्गं तदन्वयेन स्मारयितुं वक्तव्यं
भवति । विकलं च तद्वाक्यं वक्तव्यं चेति विवाक्यं, न विद्यते विवाक्य-
मस्मिन्नहनि तदहरविवाक्यम्, एकेन विस्मृतमङ्गं जानताऽप्यन्येनास्मिन्नहनि
न वक्तव्यमित्यर्थः । एवं सत्युपहताय स्वल्पितानुष्ठानाय तस्मा ऋत्विजे
योऽन्यः कश्चिदृत्विग्व्याह विस्मृतं त्वयेदमिति ब्रूते तमेव वक्तारमन्वारभ्याव-
लम्ब्य स्वल्पितानुष्ठानः स ऋत्विक्समश्रुते सम्यगनुतिष्ठति । अथानन्तरं
योऽन्यो व्याह विकलं ब्रूते सोऽयं विवेचनेनापराधेन सम्यगनुष्ठातृभ्य ऋत्वि-
ग्भ्यो हीयते । तस्मात्कारणादविवाक्येऽस्मिन्दशमेऽहन्युपहताय स्वल्पितानु-
ष्ठानाय न व्युच्यं विकलमङ्गं न वक्तव्यम् ।

पक्षान्तरमाह—

अथो सत्त्वायुर्यज्ञस्य वै तद्वृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकना-
यत्यज्ञस्य व्युद्धेनासुरान्पराऽज्ञावन्निति यत्सलु वै
यज्ञस्य तद्वृद्धं तद्यजमानस्य यद्व्युद्धं तद्व्यातृव्यस्य
त यो वै दशमेऽह्नविवाक्य उपहन्यते स एवाति
रेचयति ते ये चाह्या इशीकवः स्युस्ते विद्रुयुः, इति ।

अभिधास्त्वेवमाहुः—यज्ञस्य यत्संपूर्णेननुष्ठानं तेन देवाः स्वर्गं गताः । यज्ञस्य
यदनुष्ठानं विकलं तेनासुरान्पराभावयन्पराभवं प्रापितवन्तः । संपूर्णेकलं यज्ञ
मानगामि विकलं तु प्रातृव्यगामि । एवं सति दशमेऽहनि यो यजमान उपह-
न्यते स्त्रालितानुष्ठानो भवति स एव यजमानोऽतिरेचयति ज्ञात्रीयमनुष्ठान-
मतिक्लृष्यति । तथा सत्यनुष्ठानस्य विकलत्वेन न्यूनफलत्वात्तत्कलं प्रातृव्य-
गामि स्यात् । अतस्तत्परिहाराय विकलं वक्तव्यमेव । तत्राऽप्युन्विजो वक्तुः
पूर्वोक्तरीत्या भत्यवायो भविष्यतीति तत्परिहाराय यज्ञज्ञानेभ्य ऋग्निग्भ्यो
बौहृद्भ्यो यज्ञं द्रष्टुनागता ये ज्ञेचिन्पुरषाः सन्ति तेऽत्र विकलमङ्गं द्रुयुः । एवं
सत्युत्तिजः मत्यवायो न भविष्यति, विकलमङ्गं च स्यादिति भवति ।

अथ पक्षान्तरमाह—

यदि तत्र न विन्द्युरात्तः सद्रताइव्युच्यन्, इति ।

तत्र तेषु द्रष्टुनागतेषु पुनर्येषु स्त्रालितमदोगामिनाऽऽग्निगयजमाना यदि न
लभेरस्तदानीमन्तःसद्रतात्सद्रतो यज्ञज्ञानेभ्यो यज्ञेभ्यो यज्ञेभ्यो यज्ञेभ्यो यज्ञेभ्यो
कलमङ्गं वक्तव्यम् ।

पुनरपि पक्षान्तरमाह—

यदि तत्र न विन्द्युर्गृहपतिना व्युच्यन्, इति ।

तत्र तेषु त्विभु वैकृत्याभिज्ञानानुबधान्यादि न लभेरस्तदानीं यजनानेन तद्वि-
कलमङ्गं वक्तव्यम् ।

सर्वेषां पक्षानां तात्पर्यं निगमयति—

तद्व्युच्यमेव, इति ।

किं बहुना द्रष्टुनागतैः पुनर्येषां तत्र त्वैकैस्त्रिभिर्वा यजनानेन वा सर्वथाऽपि
तद्विकलमङ्गं वक्तव्यमेव । एवं तर्हि विकलस्यावश्यकव्यत्वाद्दिविवाक्यत्वविशे-
षणमयुक्तमिति चेन्नैवम् । अन्यथा योनयितुं शक्यत्वाद् । विवाक्यं विक-

(पूर्वोक्तद्वादशाहशेषविशेषकथनम्)

लाङ्गवचनं यथा प्रसक्तं न भवति तथा सावधानैरनुष्ठेयत्वादिदमहरवि-
वाक्यम् । इतरेष्वहःसु कथंचिद्वैकल्पेऽप्यनायासेन समाधातुं शक्यम् । अत्र तु
समाधानं दुःशकमित्यवश्यमप्रमत्तैर्भवितव्यमित्यर्थः ।

अस्मिन्नहनि मानसग्रहकाले स्तोत्रविशेषं विधत्ते—

अथ वा एतत्सर्पराज्ञिया ऋग्भिः स्तुवन्तीयं वै सर्पतो
राज्ञी यद्वा अस्यां किं चार्चन्ति यदानृचुस्तेनेयं
सर्पराज्ञी ते यदेव किं च वाचाऽऽनृचुर्यदतो-
ध्यर्चितारस्तदुभयमाप्त्वाऽवरुध्योत्तिष्ठामेति , इति ।

अथ वा अनन्तरमेव मानसग्रहकाल इत्यर्थः । एतदेतस्मिन्नहनि सर्पराज्ञियाः
सर्पस्वामिन्या भूमेः संबन्धिनीभिर्ऋग्भिर्भूमैः स्तुतिं कुर्युः । का सा सर्पराज्ञी
कथं वा तस्याः सर्पराज्ञीत्वमिति तदुभयमुच्यते—इयमेव भूमिः सर्पतः संचारं
कुर्वतः सर्वस्य प्राणिनो राज्ञी । एतेन का सेत्यस्योत्तरं संपन्नम् । अथ कथं
सर्पराज्ञीत्वमित्यस्योत्तरमुच्यते—प्राणिनां मध्ये परस्परोपकार्योपकारित्वस्य
सद्भावात्केचिदर्चकाः [अर्चनीयाश्च] । तत्र यत्किञ्चित्प्राणिजातमन्ये पुरुषा
अर्चन्ति, यदानृचुर्येऽपि पुरुषा अर्चयितारः, तदुभयमप्यर्चनीयार्चयितृप्राणि-
स्वरूपमस्यां पृथिव्यामेव वर्तते । तस्मात्सर्वतोऽर्चनादिव्यवहारं कुर्वतः प्राणि-
जातस्याऽऽधार इति भूमिरियं सर्पराज्ञीत्युच्यते । तस्याः सर्पराज्ञियाः संब-
न्धिन्य ऋचो भूमिर्भूम्नेत्यादयः । एते च मन्त्राः प्रथमकाण्डे पुनराधानप्रकरणे
समाह्वताः । ताश्च तत्रत्ये ब्राह्मण एतन्नाम्ना व्यवहृताः—‘सर्पराज्ञिया ऋग्भि-
र्गार्हपत्यमादधाति’ इति । तस्माद्भूमिर्भूम्नेत्यादिभिरत्र स्तुतिं कुर्युः । स्तोतृ-
णामत्र कोऽभिप्राय इति सोऽयमुच्यते—यदेव किञ्चित्प्राणिजातमन्ये पुरुषा
अस्यां भूमौ वाचा पूजितवन्तः, ये चास्या भूमेरुपर्यर्चितारस्तदुभयस्वरूपमपि
स्तोतारो वयं प्राप्य तच्च स्वाधीनं कृत्वा पश्चादुत्तिष्ठामेत्येवमेताभिर्ऋग्भिः
स्तोतृणामयमभिप्रायः ।

स्तोत्रान्तरेभ्यः कंचिद्विशेषं विधत्ते—

ताभिर्मनसा स्तुवते न वा इमामश्वरथो नाश्वतरी-
रथः सद्यः पर्याप्तुमर्हति मनो वा इमां सद्यः
पर्याप्तुमर्हति मनः परिभवितुम् , इति ।

इतरैः स्तोत्रैर्वाचिकी स्तुतिः क्रियते । ताभिस्तु सर्पराज्ञीभिरत्र मानस-
ग्रहस्य प्रवर्तमानत्वान्मनसा स्तुतिं कुर्युः । तत्रायं हेतुरुच्यते—बलवद्भिरश्वैर्युक्तो
रथोऽश्वरथः । अश्वतर्यस्तु संकीर्णजातयोऽत्यन्तबलयुक्तास्ताभिर्युक्तोऽश्वतरी-
रथः । तयोरन्यतरोऽप्येकस्मिन्नेव दिने भूमिमिमां कृत्स्नां व्याप्तुं नार्हति । मन-
वेकस्मिन्नेव क्षणे सर्वा भूमिं व्याप्तुमर्हति । अनिष्टं च सर्वं तिरस्कर्तुमर्हति ।
तस्माद्भूमिविषयाभिर्ऋग्भिर्मनसैव स्तोतव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ होता चतुर्होतृन्व्याचष्टे ’ इति, तदिदं विधत्ते—

अथ ब्रह्म वदन्ति परिमिता वा ऋचः परिमितानि
सामानि परिमितानि यजूष्यथैतस्यैवान्तो नास्ति
यद्ब्रह्म तत्प्रतिगृणत आ चक्षीत स प्रतिगरः, इति ॥

पूर्वोक्ताभिर्ऋग्भिः शंसनकाले यत्र यत्राध्वर्युः प्रतिगरं प्रयुञ्जे तत्र तत्र प्रति-
गरकाले होता ब्रह्मशब्दाभिधेयं चतुर्होतृमन्त्रं ब्रूयात् । ‘ ब्रह्म वै चतुर्होतारः ’
इति श्रुत्यन्तरात्तस्य मन्त्रस्य ब्रह्मत्वम् । ‘ पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । ’ इत्या-
दिक आरण्यकाण्डाम्नातश्चतुर्होतृमन्त्रः । एतेन सर्वेऽपि होतृमन्त्रा उपलक्षिताः ।
अत एव सर्वेषां होतृमन्त्राणां पृथक्प्रतिगरं सूत्रकारो दर्शयति—‘ ओमिति
दशहोतुः प्रतिगरस्तथेति चतुर्होतुरोमिति पञ्चहोतुस्तथेति षड्होतुररात्स्म होत-
रिति सप्तहोतुः ’ इति । शंसितुः प्रोत्साहजननं प्रतिगरः । तत्प्रतिगरविषय-
त्वेनारण्यकाण्डोक्ताः सर्वे दशहोत्रादिमन्त्रा होत्रा वक्तव्याः । तत्सर्वमत्र
संगृह्य ब्रह्मवदन्तीत्यनेन वाक्येन विधीयते । मन्त्रान्तरपरित्यागेन ब्रह्मण
एवं वदने हेतुरुच्यते—य ऋग्यूपामन्त्रास्ते परिमिताः क्वचित्क्वचिदेव प्रायो-
ज्यत्वात् । एवं यजुषां साम्नां च परिमितत्वम् । यत्तु ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतृ-
मन्त्रजातमेतस्यैवान्तः परिमितत्वं नास्ति बहुषु प्रदेशेषु प्रयोक्तव्यत्वात् ।
तस्माद्ब्रह्मशब्दाभिधेयं होतृमन्त्रजातं प्रतिगृणते प्रतिगरार्थमुद्युक्तायाध्वर्यवे
होता ब्रूयात् । सोऽयं होतृमन्त्रसंघः प्रतिगीर्यत इति प्रतिगरः, अध्वर्यु-
कर्तृकायाः प्रतिगरणक्रियायाः कर्मभूत इत्यर्थः ।

अत्र भीमांसा-

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे त्रयोदशाधिकरणे चिन्तितम्—

मानसं किमर्हन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि ।

भिन्नं स्तुत्यादिनाऽङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥

(अहीनद्वादशाहकथनम्)

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—‘ अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रः रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णाति ’ इति । अयमर्थः— पृथिवी पात्रं समुद्रः सोमस्तद्रसः प्रजापतिर्देवता । एवं विशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः साधनम् । तदिदं मानसमिति । एतच्च द्वादशभ्योऽहोभ्यो भिन्न-महस्त्रयोदशेऽहनि कर्तव्यो यागविशेषः । कुतः, स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेवमाध्यायते—‘ द्वादशाहस्य हृतरसानि च्छन्दांसि तानि मानसेनाऽऽप्याययन्ति ’ इति । स्तुतिसाधनं च मानसं स्तोतव्याद्भिन्नं भवितुं युक्तम् । तथा व्यपदेशभेदोऽपि श्रूयते—‘ वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसम् ’ इति । एवमाद्युपपत्तिभिर्भिन्नमहरिति प्राप्ते ब्रूमः—दशमस्याहोऽङ्गं तत्स्याद्विसर्गोक्त्यादिभ्यः । ‘ एष वै दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसम्, इति विसर्गोक्तिः । इयं च दशमाहाङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमार-रुष्या च विरुध्यते । अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशभेदादिकमुपपद्यते । तस्मादङ्गम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयाऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमेना-
ह्वर्त्विजां यजमानो वृङ्क्त इति तेज इन्द्रियमिति
किं द्वितीयेनेति प्राणानन्नाद्यमिति किं तृतीयेनेति
त्रीनिर्माँल्लोकानिति किं चतुर्थेनेति चतुष्पदः
पशूनिति किं पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरां पङ्क्तिमिति
किं षष्ठेनेति षड्ऋतूनिति किं सप्तमेनेति
सप्तपदां शर्करामिति (१) किमष्टमेनेत्यष्टाक्षरां
गायत्रीमिति किं नवमेनेति त्रिवृतं स्तोत्रमिति किं

दशमेनेति दशाक्षरां विराजमिति किमेकादशेनेत्ये-
कादशाक्षरां त्रिष्टुप्तमिति किं द्वादशेनेति द्वादशाक्षरां
जगतीमित्येतावद्वा अस्ति यावदेतथावदेवास्ति
तदेषां वृङ्क्ते (२) ॥

(शकरीमित्येकवत्वारिश्च ।)

इति छुष्पदजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाह्नके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाह्नके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । किम् ।
द्वादशाहस्येति द्वादश-अहस्य । प्रथमेन । अह्ना ।
ऋत्विजाम् । यजमानः । वृङ्क्ते । इति । तेजः । इन्द्रियम् ।
इति । किम् । द्वितीयेन । इति । प्राणानिति प्र-अनान् ।
अन्नायमित्यन्न-अद्यम् । इति । किम् । तृतीयेन । इति ।
त्रीन् । इमान् । लोकान् । इति । किम् । चतुर्थेन । इति ।
चतुष्पद इति चतुः-पदः । पशून् । इति । किम् । पञ्च-
मेन । इति । पञ्चाक्षरामिति पञ्च-अक्षराम् । पङ्क्तिम् । इति ।
किम् । षष्ठेन । इति । षट् । ऋतून् । इति । किम् । सप्त-
मेन । इति । सप्तपदामिति सप्त-पदाम् । शकरीम् ।
इति (१) । किम् । अष्टमेन । इति । अष्टाक्षरामि-

(अहीनद्वादशाहकथनम्)

त्यष्टा—अक्षराम् । गायत्रीम् । इति । किम् । नवमेन ।
 इति । त्रिवृतमिति त्रि—वृतम् । स्तोमम् । इति । किम् ।
 दशमेन । इति । दशाक्षरामिति दश—अक्षराम् । विराज-
 मिति वि—राजम् । इति । किम् । एकादशेन । इति ।
 एकादशाक्षरामित्येकादश—अक्षराम् । त्रिष्टुभम् । इति ।
 किम् । द्वादशेन । इति । द्वादशाक्षरामिति द्वादश—अक्षराम् ।
 जगतीम् । इति । एतावत् । वै । अस्ति । यावत् ।
 एतत् । यावत् । एव । अस्ति । तत् । एषाम् ।
 वृङ्क्ते (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयेऽङ्कात् ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयेऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाके द्वादशाहगतमविवाक्यब्रह्मः प्रपञ्चिनम् । अथ द्वितीये प्रश्नो
 चराभ्यामहीनद्वादशाह आर्त्विज्यनिन्दामुखेन दद्याजिनं यजमानं प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं द्वादशाहस्य प्रथमेनाह-
 र्त्विजां यजमानो वृङ्क्त इति तेज इन्द्रियमिति किं
 द्वितीयेनेति प्राणानन्नाद्यमिति किं तृतीयेनेति त्रीनि-
 माँल्लोकानिति किं चतुर्थेनेति चतुष्पदः पशूनिति किं
 पञ्चमेनेति पञ्चाक्षरां पङ्क्तिमिति किं षष्ठेनेति षड्ङ्क-
 तूनिति किं सप्तमेनेति सप्तपदां शक्वरीमिति किम-
 ष्टमेनेत्यष्टाक्षरां गायत्रीमिति किं नवमेनेति त्रिवृतं

स्तोममिति किं दशमेनेति दशाक्षरां विराजमिति
किमेकादशेनेत्येकादशाक्षरां त्रिष्टुभमिति किं द्वादशे-
नेति द्वादशाक्षरां जगतीमित्येतावद्वा अस्ति
यावदेतथावदेवास्ति तदेपां वृद्ध्क्ते, इति ॥

अहीनस्य द्वादशाहस्यानुष्ठाता यजमान ऋत्विजां संवन्धि यच्छ्रेयोऽस्ति तत्सर्वं
तैर्वाजितं यथा भवति तथा स्वयं सर्वमादत्त इत्येतमर्थं (*सिद्धवत्कृत्य केनाहर्वि-
शेषेण कं फलविशेषमादत्त इत्येवं) ब्रह्मवादिनः पप्रच्छुः । तत्राभिज्ञः कश्चित्ते-
जआदिकं क्रमेणाऽऽदत्त इत्युत्तरं ब्रूते । पञ्चाक्षरपादान्वितं यत्पङ्क्तिच्छन्दस्तेन
साध्यं फलं वृद्धे । एवं तत्र तत्र यथायोगमुन्नेयम् । एतैरुक्तैर्द्वादशभिर्वाक्यैर्या-
वदेतच्छ्रेय उक्तमेतावदेवर्त्विजां विद्यमानं श्रेयः । अतो यावदेपामस्ति तत्सर्वं
यजमान आदत्ते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

एष वा आप्तो द्वादशाहो यत्रयोदशरात्रः
समानः होतदह्यत्प्रायणीयश्चोदयनीयश्च त्र्यतिरात्रो
भवति त्रयं इमे लोका एषां लोकाना-
माप्त्यै प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयोऽ-
पानस्तृतीयः प्राणापानोदानेष्वेवान्नाये प्रति तिष्ठन्ति
सर्वमार्युर्यन्ति य एवं विद्वांसस्त्रयोदशरात्रमासते
तदाहुर्वाग्वा एषा वितता (१) यद्वादशाहस्तां

(त्रयोदशरात्रकथनम्)

वि च्छिन्ध्यु॒र्यन्मध्येऽति॒रात्रं॒ कुर्यु॒रुप॒दासु॒का गृह॒पते-
 र्वाक॒स्यादु॒परि॒ष्टाच्छ॒न्दो॒मानां॑ महा॒व्रतं॒ कुर्वन्ति॒
 संत॑तामे॒व वाच॒मव॑ रुन्ध॒तेऽनु॑पदासु॒का गृह॒पते॒र्वाग्भ-
 वति॒ पश॒वो वै छ॒न्दो॒मा अन्नं॑ महा॒व्रतं॒ यदु॒परि॒ष्टा-
 च्छ॒न्दो॒मानां॑ महा॒व्रतं॒ कुर्वन्ति॒ पशु॑पुं चै॒वान्नाये॑ च
 प्रति॑ तिष्ठन्ति (२) ॥

(वितंता त्रिचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

ए॒षः । वै । आ॒प्तः । द्वा॒द॒शा॒ह इति॑ द्वा॒द॒श-अ॒हः ।
 यत् । त्रयो॒द॒श॒रा॒त्र इति॑ त्रयो॒द॒श-रा॒त्रः । स॒मा॒न॒म् । हि ।
 ए॒तत् । अ॒हः । यत् । प्रा॒य॒णी॒य इति॑ प्र-अ॒य॒नी॒यः ।
 च । उ॒द॒य॒नी॒य इत्यु॒त्-अ॒य॒नी॒यः । च । त्र्य॒ति॒रा॒त्र इति॑
 त्रि-अ॒ति॒रा॒त्रः । भ॒वति॑ । त्रयः । इ॒मे । लो॒काः ।
 ए॒षाम् । लो॒का॒ना॒म् । आ॒प्त्यै॑ । प्रा॒ण इति॑ प्र-अ॒नः ।
 वै । प्र॒थ॒मः । अ॒ति॒रा॒त्र इत्य॑ति-रा॒त्रः । व्യാ॒न इति॑ वि-
 अ॒नः । द्वि॒तीयः । अ॒पा॒न इत्य॑प-अ॒नः । तृ॒तीयः । प्रा॒णा-

पा॒नो॒द्ग॒ने॒ष्वि॒ति॑ प्रा॒णा॒पा॒न—उ॒दा॒नेषु॑ । ए॒व । अ॒न्ना॒द्य
 इ॒त्य॒न्न—अ॒द्ये । प्र॒ती॒ति॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॑ । स॒र्व॒म् । आ॒युः ।
 य॒न्ति॑ । ये । ए॒व॒म् । वि॒द्वा॒शंसः॑ । त्र॒यो॒द॒श॒रा॒त्र॒मि॒ति॑ त्रयो-
 द॒श—रा॒त्र॒म् । आ॒स॒ते । तत् । आ॒हुः । वाक् । वै । ए॒षा ।
 वि॒त॒ते॒ति॒ वि—त॒ता (१) । यत् । द्वा॒द॒शा॒ह इ॒ति॑ द्वा॒द॒श—
 अ॒हः । ता॒म् । वी॒ति॑ । छि॒न्त्युः॑ । यत् । म॒ध्ये । अ॒ति॒रा॒त्र-
 मि॒त्य॒ति—रा॒त्र॒म् । कु॒र्युः । उ॒प॒दा॒सु॒के॒त्यु॒प—दा॒सु॒का । गृ॒ह-
 प॒ते॒रि॒ति॑ गृ॒ह—प॒तेः । वाक् । स्यात् । उ॒परि॑ष्ठात् । छ॒न्दो-
 मा॒ना॒मि॒ति॑ छ॒न्दः—मा॒ना॒म् । म॒हा॒व्र॒त॒मि॒ति॑ म॒हा—व्र॒त॒म् ।
 कु॒र्व॒न्ति॑ । सं॒त॒ता॒मि॒ति॑ सं—त॒ता॒म् । ए॒व । वा॒च॒म् । अ॒वे॒ति॑ ।
 रु॒न्ध॒ते । अ॒नु॒प॒दा॒सु॒के॒त्यु॒प—दा॒सु॒का । गृ॒ह॒प॒ते॒रि॒ति॑ गृ॒ह-
 प॒तेः । वाक् । भ॒व॒ति॑ । प॒श॒वः । वै । छ॒न्दो॒मा इ॒ति॑ छ॒न्दः—
 माः । अ॒न्न॒म् । म॒हा॒व्र॒त॒मि॒ति॑ म॒हा—व्र॒त॒म् । यत् । उ॒परि॑ष्ठात् ।
 छ॒न्दो॒मा॒ना॒मि॒ति॑ छ॒न्दः—मा॒ना॒म् । म॒हा॒व्र॒त॒मि॒ति॑ म॒हा-
 व्र॒त॒म् । कु॒र्व॒न्ति॑ । प॒शु॑षु । च । ए॒व । अ॒न्ना॒द्य इ॒त्य॒न्न—
 अ॒द्ये । च । प्र॒ती॒ति॑ । ति॒ष्ठ॒न्ति॑ (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके तैत्तिरीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(त्रयोदशरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

द्वितीये द्वादशाहयाजिनः प्रसंशाऽभिहिता । अथ तृतीये त्रयोदशरात्रोऽभि-
धीयते—

एष वा आतो द्वादशाहो यत्र त्रयोदशरात्रः समा-
नः हेतदहर्त्यप्रायणीयश्चोदयनीयश्च, इति ।

योऽयं त्रयोदशरात्रो विधास्यमान एष एव संपूर्णो द्वादशाहः । पूर्वस्माद्द्वा-
दशाहादेकदिनाधिक्येन फलाधिक्याद्दिनाधिक्ये सति केन साम्येन द्वादशाह-
त्वमिति चेत् । तदुच्यते—प्रायणीय उदयनीयश्चेत्युभयं द्वादशाहे यादृशं तादृश-
मेवात्रापीति द्विविधस्याहः समानत्वाद्द्वादशाहत्वोपचारः ।

अथ विशेषं विधत्ते—

अतिरात्रो भवति त्रय इमे लोका

एषां लोकानामाप्यै, इति ।

द्वादशाहे प्रायणीयोदयनीयौ द्वावेवातिरात्रौ । अत्र तु मध्येऽपि कश्चिदति-
रात्रः । तेन लोकत्रयप्राप्तिः । अत्राहःकृप्तिं सूत्रकारो दर्शयति—‘ अतिरात्रः
पृष्ठ्यः षडहः सर्वस्तोमोऽतिरात्रश्चत्वारश्छन्दोमा अतिरात्रः ’ इति । यद्यपि
चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यास्त्रय एव च्छन्दोमा विद्यमानास्त-
थाऽप्यन्ताल्लोपो वृद्धिर्वेति न्यायेनाष्टाचत्वारिंशस्याऽऽवृत्त्या चतुःसंख्या
पूरणीया ।

अथ त्रयोदशरात्रं विधत्ते—

प्राणो वै प्रथमोऽतिरात्रो व्यानो द्वितीयोऽपानस्तृ-
तीयः प्राणापानोदानेष्वेवान्नाद्ये प्रति तिष्ठन्ति सर्व-
मायुर्यन्ति य एवं विद्वांसस्त्रयोदशरात्रमासते, इति ।

व्यानेनोदानादीनामप्युपलक्षितत्वाद्दानेनोपसंहारो न विरुद्धः ।

योऽयं मध्यमोऽतिरात्रस्तस्य च्छन्दोमानामधस्तात्सूत्रकारः शाखान्तरानु-
सारेण स्थानं निर्दिदेश तदिदं दूषयित्वा च्छन्दोमानामुपरि स्थानं विधत्ते—

तदाहुर्वाग्वा एषा वितता यद्द्वादशाहस्तां वि-
च्छिन्द्युर्मध्येऽतिरात्रं कुर्युरुपदासुका गृहपतेर्वा-

कस्यादुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति संततामेव
वाचमव रुन्धतेऽनुपदासुका गृहपतेर्वाग्भवति, इति ।

योऽयं द्वादशाहोऽस्ति सोऽयं विस्तीर्णवाकस्वरूपः । तत्रत्येष्वहःसु विद्य-
मानानां स्तोत्रशस्त्राणामविच्छेदस्य प्रकृतिभूते तस्मिन्द्वादशाहे कृत्वात् ।
एवं च सति षडहस्य च्छन्दोमानां च मध्ये यदि कश्चिदन्यः सर्वस्तोमोऽति-
रात्रोऽनुष्ठीयेत तदानीं द्वादशाहगतां, कृतां संततां वाचमनुष्ठातारो विच्छिन्द्युः ।
तथा सति यजमानस्य वागुपक्षयशीला स्यात् । अतस्तत्परिहाराय च्छन्दो-
मानामुपरि यद्विवाक्यमहर्द्वादशाहगतं तदेवाहः सर्वस्तोमातिरात्ररूपं कुर्यात् ।
तस्मिन् महाव्रतधर्मातिदेशाभिप्रायेण महाव्रतशब्दप्रयोगः । एवमुपरिष्ठादनु-
ष्ठाने सति संततामेव वाचं प्राप्नोति । न तु यजमानस्य वागुपक्षीयते ।

तदेवोपरिष्ठादनुष्ठानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पशवो वै छन्दोमा अन्नं महाव्रतं
यदुपरिष्ठाच्छन्दोमानां महाव्रतं कुर्वन्ति
पशुषु चैवान्नाथे च प्रति तिष्ठन्ति, इति ॥

सत्सु प्रथमं पशुषु पश्चाद्घृतक्षीरादिरूपमन्नाद्यं युक्तम् । तस्मादन्नरूपस्य
महाव्रतधर्मकस्यातिरात्रस्योपरिष्ठादेवानुष्ठानं न्यायम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्ऋद्भुयामेति
त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो
वै त उभयोर्लोकयोर्ऋद्भुवन्नस्मिन्श्चामुष्मिन्श्च य
एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव लोकयोर्ऋ-

(चतुर्दशरात्रकथनम्)

ध्रुवन्त्यस्मिंश्चामुष्मिंश्च चतुर्दशरात्रो भवति सप्त
 ग्राम्या ओषधयः सप्ताऽऽरण्या उभयीषामवरुद्ध्यै
 यत्पराचीनानि पृष्ठानि (१) भवन्त्यमुमेव
 तैर्लोकमभि जयन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि
 भवन्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति त्रयस्त्रिंशौ
 मध्यतः स्तोमौ भवतः साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ
 भवतोऽधिराजा एव समानानां भवन्त्यतिरात्रा-
 वभितो भवतः परिगृहीत्यै (२) ॥

(पृष्ठानि चतुस्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

आदित्याः । अकामयन्त । उभयोः । लोकयोः ।
 ऋधुयाम । इति । ते । एतम् । चतुर्दशरात्रमिति चतुर्दश-
 रात्रम् । अपश्यन् । तम् । एति । अहरन् । तेन । अय-
 जन्त । ततः । वै । ते । उभयोः । लोकयोः । आर्ध्वन् ।
 अस्मिन् । च । अमुष्मिन् । च । ये । एवम् । विद्वांसः ।
 चतुर्दशरात्रमिति चतुर्दश-रात्रम् । आसते । उभयोः ।
 एव । लोकयोः । ऋधुवन्ति । अस्मिन् । च । अमुष्मिन् ।

च । चतुर्दशरात्र इति चतुर्दश—रात्रः । भवति । सप्त ।
 ग्राम्याः । ओषधयः । सप्त । आरण्याः । उभयीषाम् ।
 अवरुद्ध्या इत्यर्ध—रुद्ध्यै । यत् । पराचीनानि । पृष्ठानि
 (१) । भवन्ति । अमुम् । एव । तैः । लोकम् ।
 अभीति । जयन्ति । यत् । प्रतीचीनानि । पृष्ठानि ।
 भवन्ति । इमम् । एव । तैः । लोकम् । अभीति ।
 जयन्ति । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः—त्रिंशौ । मध्यतः ।
 स्तोमौ । भवतः । साम्राज्यमिति साम्—राज्यम् । एव ।
 गच्छन्ति । अधिराजावित्यधि—राजौ । भवतः । अधि-
 राजा इत्यधि—राजाः । एव । समानानाम् । भवन्ति ।
 अतिरात्रावित्यति—रात्रौ । अभितः । भवतः । परिगृ-
 हीत्या इति परि—गृहीत्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशरात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे चतुर्दशरात्रोऽभिधी-
 यते ।

तमेतं विधत्ते—

आदित्या अकामयन्तोभयोर्लोकयोर्ऋष्ट्यामेति
 त एतं चतुर्दशरात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनाय-

(चतुर्दशरात्रकथनम्)

जन्त ततो वै त उभयोर्लोकयोर्ऋवन्नस्मिं-
श्वामुष्मिंश्च य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत
उभयोरेव लोकयोर्ऋवन्त्यस्मिंश्चामुष्मिंश्च, इति ।

तत्राह्वां संख्यां प्रशंसति—

चतुर्दशरात्रो भवति सप्त ग्राम्या ओषधयः
सप्ताऽऽरण्या उभयीषामवरुद्ध्यै, इति ।

ग्राम्याश्चाऽऽरण्याश्चासकृद्ग्राख्याताः ।

प्रायणीयोदयनीययोर्मध्यवर्तीनि द्वादशसंख्याकान्यहानि विधत्ते—

यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोक-
मभि जयन्ति यत्प्रतीचीनानि पृष्ठानि भव-
न्तीममेव तैर्लोकमभि जयन्ति, इति ।

रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैवतसामसाध्यैः पृष्ठस्तोत्रैरुक्तान्यहानि पृष्ठा-
नीत्युच्यन्ते । तेषामुक्तोऽनुक्रमः पराचीनत्वं, विपरीतक्रमः प्रतीचीनत्वम् । तेन
द्वैविध्येन लोकद्वयप्राप्तिः ।

एतमेवाऽऽरोहावरोहप्रकारं पुनः प्रशंसति—

त्रयस्त्रिंशौ मध्यतः स्तोमौ भवतः
साम्राज्यमेव गच्छन्त्यधिराजौ भवतोऽ-
धिराजा एव समानानां भवन्ति, इति ।

त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश इत्येष स्तोमानां षट्स्वि-
हाऽऽरोहक्रमः । त्रयस्त्रिंशस्त्रिणव एकविंशः सप्तदशः पञ्चदशस्त्रिवृदित्ययमव-
रोहक्रमः । एवं च सत्येषु द्वादशस्वहःसु मध्ये षष्ठसप्तमयोरहोर्नैरन्तर्येण
त्रयस्त्रिंशस्तोमौ संपद्येते । तेन च यजमानाः साम्राज्यं गच्छन्ति । किंचैता-
वन्येषां स्तोमानामधिराजावर्वाचीनानां तत्रान्तर्भावात् । अतो यजमानाः
सर्वेषामन्येषामधिराजा भवन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयावर्हविशेषौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा अन्वायन्ता-
नादित्याश्च पशवश्चान्वायन्ते देवा अब्रुवन्यान्पशू-
नुपाजीविष्म त इमेऽन्वाग्मन्निति तेभ्य एतं चतुर्दश-
रात्रं प्रत्यौहन्त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमाऽ-
रोहन्त्यहाभ्यामस्मिल्लोके पशून्प्रत्यौहन्पृष्ठैरादित्या
अमुष्मिल्लोक आर्ध्वन्त्यहाभ्यामस्मिन् (१)
लोके पशवो य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत
उभयोरेव लोकयोर्ऋध्वन्त्यस्मिंश्चामुष्मिंश्च पृष्ठै-
रेवामुष्मिल्लोक ऋध्वन्ति त्र्यहाभ्यामस्मिल्लोके
ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्त-
रिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति यद्-
न्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
भवन्ति सविवधत्वाय (२) ओजो वै वीर्यं पृष्ठा-
न्योर्ज एव वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां
यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो

(अन्यच्चतुर्दशरात्रकथनम्)

अनयेरिव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
सुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा
एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि
पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्म्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो
प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्ति चतुर्दशै-
तास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं विराड्वि-
राजैवान्नायमव रुन्धते याश्चतस्रश्चतस्रो दिशो
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो भवतः
परिगृहीत्यै (३) ॥

(आर्ध्ववन्म्यहाम्यामस्मिन्संविधत्वाय प्रतिष्ठित्या
एकत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
लोकम् । एत् । तम् । देवाः । अन्विति । आयन् । तान् ।
आदित्याः । च । पशवः । च । अन्विति । आयन् । ते ।
देवाः । अब्रुवन् । यान् । पशून् । उपाजीविष्मेत्युप-अजी-
विष्म । ते । इमे । अन्वाग्मन्नित्यनु-आग्मन् । इति ।

तेभ्यः । एतम् । चतुर्दशरात्रमिति चतुर्दश—रात्रम् । प्रतीति ।
 औहन् । ते । आदित्याः । पृष्ठैः । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
 लोकम् । एति । अरोहन् । व्यहाभ्यामिति त्रि—अहाभ्याम् ।
 अस्मिन् । लोके । पशन् । प्रतीति । औहन् । पृष्ठैः ।
 आदित्याः । अमुष्मिन् । लोके । आर्ध्वन् । व्यहाभ्यामिति
 त्रि—अहाभ्याम् । अस्मिन् (१) । लोके । पशर्वः ।
 ये । एवम् । विद्वांसः । चतुर्दशरात्रमिति चतुर्दश—रात्रम् ।
 आसते । उभयोः । एव । लोकयोः । ऋध्वन्ति । अस्मिन् ।
 च । अमुष्मिन् । च । पृष्ठैः । एव । अमुष्मिन् । लोके ।
 ऋध्वन्ति । व्यहाभ्यामिति त्रि—अहाभ्याम् । अस्मिन् ।
 लोके । ज्योतिः । गौः । आयुः । इति । व्यह इति
 त्रि—अहः । भवति । इयम् । वाव । ज्योतिः । अन्तरिक्षम् ।
 गौः । असौ । आयुः । इमान् । एव । लोकान् । अभ्या-
 रोहन्तीत्यभि—आरोहन्ति । यत् । अन्यतः । पृष्ठानि ।
 स्युः । विविधमिति वि—विवधम् । स्यात् । मध्ये ।
 पृष्ठानि । भवन्ति । सविवधत्वायेति सविवध—त्वाय (२) ।
 ओजः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि । ओजः । एव । वीर्यम् ।
 मध्यतः । दधते । बृहद्ग्रथंतराभ्यामिति बृहत्—ग्रथंतराभ्याम् ।
 यन्ति । इयम् । वाव । ग्रथंतरमिति ग्रथ—तरम् । असौ ।

(-भन्यच्चतुर्दशरात्रकथनम्)

वृहत् । आभ्याम् । एव । यन्ति । अथा इति । अनयोः ।
 एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । एते इति । वै । यज्ञस्य ।
 अञ्जसायनी इत्यञ्जसा-अयनी । सुती इति । ताभ्याम् ।
 एव । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यन्ति । पराञ्चः ।
 वै । एते । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । अभ्यारोह-
 न्तीत्यभि-आरोहन्ति । ये । पराचीनानि । पृष्ठानि । उप-
 यन्तीत्युप-यन्ति । प्रत्यङ् । ज्यह इति त्रि-अहः ।
 भवति । प्रत्यवरूढ्या इति प्रति-अवरूढ्यै । अथो इति ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । उभयोः । लोकयोः ।
 ऋद्ध्वा । उदिति । तिष्ठन्ति । चतुर्दशेति चतुः-दश ।
 एताः । तासाम् । याः । दश । दशाक्षरेति दश-अक्षरा ।
 विराडिति वि-राट् । अन्नम् । विराडिति वि-राट् ।
 विराजेति वि-राजा । एव । अन्नाद्यमित्यन्न-अयम् ।
 अवेति । रुन्धते । याः । चतस्रः । चतस्रः । दिशः ।
 दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अतिरात्रावित्यति-
 रात्रौ । अभितः । भवतः । परिगृहीत्या इति परि-
 गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थेऽनुवाक एकश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमेऽन्यश्चतुर्दशरात्रोऽभिधीयते ।

तमेव विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा अन्वायन्ताना-
दित्याश्च पशवश्चान्वायन्ते देवा अब्रुवन्त्यान्पशूनु-
पाजीविष्म त इमेऽन्वाग्मन्निति तेभ्य एतं चतुर्दश-
रात्रं प्रत्यौहन्त आदित्याः पृष्ठैः सुवर्गं लोकमाऽरो-
हन्त्यहभ्यामस्मिँल्लोके पशून्प्रत्यौहन्पृष्ठैरादित्या अमु-
ष्मिँल्लोक आर्ध्वन्त्यहाभ्यामस्मिँल्लोके पशवः, इति ।

यदा प्रजापतिः स्वर्गं गतस्तदा प्रजापतिमनु सर्वेऽपि देवा गताः । तान्दे-
वाननु पश्वादादित्याः पशवश्च गताः । तानादित्यान्पशूनुभयविधान्दृष्ट्वा ते देवाः
परस्परमिदमब्रुवन्—यान्पशूनुपेत्य मनुष्यैः सहिताः सर्वे वयमजीविष्म ते पशवः
सर्वेऽप्यस्माकं पृष्ठत एव समागताः । आगतानामादित्यानां पशूनां च मध्य
आदित्याः स्वर्गमारोहन्तु, पशवः प्रतिनिवृत्त्य भूमौ गच्छन्तु, तत्र क उपाय
इति विचार्यैतं चतुर्दशरात्रं प्रत्यावृत्तिगुणयुक्तमनुष्ठितवन्तः । तत्रेयमहः-
ऋषिः—आदावेकोऽतिरात्रः । ततो ज्योतिर्गौरायुरित्यारोहरूपस्त्रिरात्रः । ततः
पृष्ठयः षडहः । तत आयुर्गौर्ज्योतिरित्यवरोहरूपस्त्रिरात्रः । ततोऽतिरात्र इति ।
तस्मिन्ननुष्ठिते सति पृष्ठशब्दाभिधेयैः षडभिरहोभिरादित्याः स्वर्गमारोहन् ।
प्रत्यावृत्तियुक्ताभ्यां त्र्यहाभ्यां देवाः पशून्स्मिँल्लोके प्रतिनिवर्तितवन्तः ।
तत्राऽऽदित्याः पृष्ठैः स्वर्गं प्राप्य तत्र समृद्धिं गताः । पशवस्तु त्र्यहाभ्याम-
स्मिँल्लोके समृद्धिं गताः ।

तदिदानीं विधत्ते—

य एवं विद्वांसश्चतुर्दशरात्रमासत उभयोरेव
लोकयोर्ऋध्वन्त्यस्मिँश्चामुष्मिँश्च पृष्ठैरेवामु-
ष्मिँल्लोक ऋध्वन्ति त्र्यहाभ्यामस्मिँल्लोके, इति ।

(अन्यचतुर्दशरात्रकथनम्)

अथाऽऽरोहरूपं प्रथमं त्र्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं

गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति, इति ।

ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमरूपा अहर्विशेषा मिलित्वा त्र्यहः । तेन च त्रित्व-
साम्याल्लोकत्रयप्राप्तिर्भवति ।

अथ षडहगतान्यहानि विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये

पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो वै

वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते, इति ।

विवधशब्देनोभयतः शिष्योपेतः क्षीराज्यादिवाही काष्ठविशेष उच्यते ।
तस्य चोभयतो भारः समानः । एवं सत्यत्रायं पृष्ठयः षडह आदावन्ते वा
यद्येकस्मिन्पार्श्वे भवेत्तदा भारद्वयसाम्याभावाद्द्विविधलक्षणमिदं कर्म स्यात् ।
अतो विवधसदृशत्वाय पृष्ठाख्यान्यहानि मध्ये कर्तव्यानि । किंचैतानि
पृष्ठानि शरीरबलस्येन्द्रियसामर्थ्यस्य च हेतुत्वात्तद्रूपाणि । तस्मात्तेषां मध्य-
तोऽनुष्ठाने सत्योजो वीर्यं च मध्ये धृतं भवति ।

अथ तेष्वहःसु चोदकप्राप्तानि वैरूपवैराजादिसामान्यपवादितुं विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव

यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसा-

यनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

प्रथमतृतीयपञ्चमेष्वहःसु रथंतरसाम्ना पृष्ठस्तोत्रं निष्पादनीयम् । द्वितीय-
चतुर्थषष्ठेष्वहःसु बृहत्साम्नेति विवेकः । अवशिष्टं वाक्यम् ' साध्या वै देवाः
सुवर्गकामाः ' इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ।

अथ प्रत्यवरोहरूपं त्र्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराची-

नानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या

अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्ति, इति ।

ये यजमाना अनुक्रमगतानि पृष्ठाख्यान्यहान्यनुतिष्ठन्त्येते यजमानाः प्रत्या-
वृत्तिरहिताः स्वर्गमारोहन्ति । अतः स्वर्गात्प्रत्यवरोहाय प्रत्यावृत्त आयुर्गौर्ज्योति-

रित्येवंविधरूपहः कर्तव्यः । अपि चायं त्र्यहोऽस्मिँल्लोके प्रतिष्ठायै संध्यते ।
तस्माद्बुभयोरपि लोकयोः समृद्धिं प्राप्योत्कर्षेण तिष्ठन्ति ।

अहर्मतां संख्यां प्रशंसति—

चतुर्दशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराडन्नं
विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते याश्चतस्र-
श्चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्ति, इति ।

चतुर्दशरात्रक्रतुगता या रात्रय एताश्चतुर्दशसंख्याकास्तासां मध्ये या
रात्रयो दशसंख्याकास्ताभिः संख्यासाम्याद्विगद्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । यास्तूपरि-
ष्ठात्तस्रो रात्रयस्ताभिः संख्यासाम्याच्चतुर्दिक्षु प्रतितिष्ठन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयो विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इन्द्रो वै सदृङ्देवताभिरासीत्स न व्यावृत्तमग-
च्छत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं
प्रायच्छत्तमाऽहंरत्तेनायजत् ततो वै सोऽन्याभि-
र्देवताभिव्यावृत्तमगच्छद्य एवं विद्वांसः पञ्चदश-
रात्रमासते व्यावृत्तमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति
ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योति-
रन्तरिक्षम् (१) गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति

(पञ्चदशरात्रकथनम्)

तिष्ठन्त्यसत्रं वा एतयदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
 तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुम्धते पशूञ्छन्दोमै-
 सोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव
 वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति पञ्चदशरात्रो भवति
 पञ्चदशो वज्रो वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्त्य-
 तिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य परिगृहीत्यै (२) ॥

(अन्तरिक्षमिन्द्रियस्यैकं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

इन्द्रः । वै । सदृङ्ङिति स-दृङ् । देवताभिः । आसीत् ।
 सः । न । व्यावृतमिति वि-आवृतम् । अगच्छत् । सः ।
 प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै ।
 एतम् । पञ्चदशरात्रमिति पञ्चदश-रात्रम् । प्रेति । अयच्छत् ।
 तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत् । ततः । वै । सः ।
 अन्याभिः । देवताभिः । व्यावृतमिति वि-आवृतम् ।
 अगच्छत् । ये । एवम् । विद्वांसः । पञ्चदशरात्रमिति
 पञ्चदश-रात्रम् । आसते । व्यावृतमिति वि-आवृतम् ।
 एव । पाप्मना । भ्रातृव्येण । गच्छन्ति । ज्योतिः । गौः ।

आयुः । इति । अह इति त्रि-अहः । भवति । इयम् ।
 वाव । ज्योतिः । अन्तरिक्षम् (१) । गौः । असौ ।
 आयुः । एषु । एव । लोकेषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 असत्रम् । वै । एतत् । यत् । अछन्दोममित्यछन्दः-मम् ।
 यत् । छन्दोमा इति छन्दः-माः । भवन्ति । तेन । सत्रम् ।
 देवताः । एव । पृष्ठैः । अवेति । रुन्धते । पशून् । छन्दो-
 मैरिति छन्दः-मैः । ओजः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि ।
 पशवः । छन्दोमा इति छन्दः-माः । ओजसि । एव ।
 वीर्ये । पशुषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति । पञ्चदशरात्र इति
 पञ्चदश-रात्रः । भवति । पञ्चदश इति पञ्च-दशः ।
 वज्रः । वज्रम् । एव । भ्रातृव्येभ्यः । प्रेति । हरन्ति ।
 अतिरात्रावित्याति-रात्रौ । अभितः । भवतः । इन्द्रियस्य ।
 परिगृहीत्या इति परि-गृहीत्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमे द्वितीयश्चतुर्दशरात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे पञ्चदशरात्रोऽभिधीयते ।
 तमेतं विधत्ते—

इन्द्रो वै सदङ्गदेवताभिरासीत्स न व्यावृतमगच्छत्स
 प्रजापतिमुपाधावत्समा एतं पञ्चदशरात्रं प्रायच्छ-

(पञ्चदशरात्रकथनम्)

त्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्याभिर्देवताभिव्या-
वृतमगच्छद्य एवं विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते
व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छन्ति, इति ।

देवस्वामित्वाहोऽपीन्द्रः स्वामित्वमलभमानोऽन्याभिर्देवताभिः समान
एवाऽऽसीन्न तु व्यावृत्तिं प्राप्तवान् । ततः प्रजापतिं गत्वा प्रजापत्युपदेशात्पञ्च-
दशरात्रमनुष्ठाय व्यावृत्तिं प्राप्नोत् । तद्वदन्येऽपि तमनुष्ठाय पाप्मना भ्रातृ-
व्येण च व्यावृत्ता भवन्ति ।

तत्रैकं त्र्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भवतीयं वाव ज्योतिरन्त-
रिक्षं गौरसावायुरेष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

अथ चतुरश्छन्दोमान्पृष्ठ्यं षडहं च विधत्ते—

असत्रं वा एतद्यदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा
ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

नात्र छन्दोमरहितस्य सत्रत्वनिषेधे तात्पर्यं, किंतु छन्दोमघतः प्रशं-
सायां तात्पर्यम् । अत एतस्य छन्दोमवत्त्वे सति प्रशस्तं सत्रं भवति । किंच
पृष्ठसंज्ञकैरहोभिर्देवताः प्राप्नुवन्ति । छन्दोमैश्वरुभिः पशून्प्राप्नुवन्ति । किंच
पृष्ठानां षण्णामहामोजोवीर्यरूपत्वाच्छन्दोमानां चतुर्णामहानां पशुरूपत्वाच्च
तदनुष्ठानेनोभे (भय) ओजआदिषु प्रति तिष्ठन्ति । तस्मात्पृष्ठ्यः षडहश्च-
त्वारश्छन्दोमा इत्येतानि दशाहान्यनुष्ठेयानीत्यर्थः ।

अथ क्रतुगतामहः संख्या प्रशंसति—

पञ्चदशरात्रो भवति पञ्चदशो वज्रो

वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति, इति ।

पञ्चदशस्तोमस्य हिंसाहेतुत्वाद्ब्रह्मत्वम् । तद्धेतुत्वं च होतृब्राह्मणे समान्नातम्
' तं पञ्चदशः स्तोमो मध्यत उदतृणत् ' इति । एतत्संख्यासाम्येन पञ्चदशरा-
त्रस्यापि वज्ररूपत्वात्तदनुष्ठानात्तारो भ्रातृव्येभ्यो वज्रं प्रहरन्त्येव ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

अस्य क्रतोरिन्द्रेणानुष्ठितत्वादत्रेन्द्रियपरिग्रहः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत्सोऽसु-
 रेभ्योऽविभेत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदश-
 रात्रं वज्रं प्रायच्छत्तेनासुरान्पराभावं विजित्य
 श्रियमगच्छदग्निष्टुतां पाप्मानं निरदहत पञ्चदश-
 रात्रेणौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्त य एवं
 विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्यानेव पराभावं
 विजित्य श्रियं गच्छन्त्यग्निष्टुतां पाप्मानं निः
 (१) दहन्ते पञ्चदशरात्रेणौजो बलमिन्द्रियं
 वीर्यमात्मन्दधत्त एता एव पशव्याः पञ्चदश वा
 अर्धमासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते
 संवत्सरं पशवोऽनुप्र जायन्ते तस्मात्पशव्या एता
 एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयोऽर्ध-
 मासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरः सुवर्गो

(द्वितीयपञ्चदशारात्रकथम्)

लोकस्तस्मात्सुवर्ग्यां ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहो भव-
 तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षम् (२) गौरसावायुरिमा-
 नेव लोकानभ्यारोहन्ति यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विवि-
 वधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि भवन्ति सविवधत्वायौजो
 वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव वीर्यं मध्यतो दधते
 बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्या-
 मेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्या-
 असायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकम् (३)
 यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये
 पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्म्यहो भवति
 प्रत्यर्वरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋ-
 द्ध्वोत्तिष्ठन्ति पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा
 विराडन्नं विराड्विराजैवान्नायमव रुन्धते याः पञ्च
 पञ्च दिशो दिक्षेव प्रति तिष्ठन्त्यतिरात्रावभितो
 भवत इन्द्रियस्य वीर्यस्य प्रजायै पशूनां
 परिगृहीत्यै (४) ॥

(गच्छन्त्यग्निष्टुतां पाप्मानं निरन्तरिक्षं लोकं

प्रजायै द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

इन्द्रः । वै । शिथिलः । इव । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति-
 स्थितः । आसीत् । सः । असुरेभ्यः । अविभेत् । सः ।
 प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै ।
 एतम् । पञ्चदशरात्रमिति पञ्चदश-रात्रम् । वज्रम् । प्रेति ।
 अयच्छत् । तेन । असुरान् । पराभावेति परा-भाव्यं ।
 विजित्येति वि-जित्यं । श्रियम् । अगच्छत् । अग्निष्टुते-
 त्याग्नि-स्तुता । पाप्मानम् । निरिति । अदहत । पञ्चदश-
 रात्रेणेति पञ्चदश-रात्रेण । ओजः । बलम् । इन्द्रियम् ।
 वीर्यम् । आत्मन् । अधत् । ये । एवम् । विद्वांसः । पञ्च-
 दशरात्रमिति पञ्चदश-रात्रम् । आसते । भ्रातृव्यान् । एव ।
 पराभावेति परा-भाव्यं । विजित्येति वि-जित्यं ।
 श्रियम् । गच्छन्ति । अग्निष्टुतेत्याग्नि-स्तुता । पाप्मानम् ।
 निरिति (१) । दहन्ते । पञ्चदशरात्रेणेति पञ्चदश-
 रात्रेण । ओजः । बलम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । आत्मन् ।
 दधते । एताः । एव । पशव्याः । पञ्चदशेति पञ्च-दश ।
 वै । अर्धमासस्येत्यर्ध-मासस्यं । रात्रयः । अर्धमासश-
 र्धमास-शः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । आप्यते ।
 मिति सं-वत्सरम् । पशवः । अनु । प्रेति । जायन्ते ।

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

तस्मात् । पशव्याः । एताः । एव । सुवर्ग्या इति सुवः—
 ग्याः । पञ्चदशेति पञ्च—दश । वै । अर्धमासस्येत्यर्ध—
 मासस्य । रात्रयः । अर्धमासश इत्यर्धमास—शः । संवत्सर
 इति सं—वत्सरः । आप्यते । संवत्सर इति सं—वत्सरः ।
 सुवर्ग इति सुवः—गः । लोकः । तस्मात् । सुवर्ग्या इति
 सुवः—ग्याः । ज्योतिः । गौः । आर्युः । इति । व्यह
 इति त्रि—अहः । भवति । इयम् । वाव । ज्योतिः । अन्त—
 रिक्षम् (२) । गौः । असौ । आर्युः । इमान् । एव ।
 लोकान् । अभ्यारोहन्तीत्यभि—आरोहन्ति । यत् । अन्यतः ।
 पृष्ठानि । स्युः । विविवधमिति वि—विवधम् । स्यात् ।
 मध्ये । पृष्ठानि । भवन्ति । सविवधत्वायेति सविवध—त्वाये ।
 ओजः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि । ओजः । एव । वीर्यम् ।
 मध्यतः । दधते । बृहद्रथंतराभ्यामिति बृहत्—रथं—
 तराभ्याम् । यन्ति । इयम् । वाव । रथंतरमिति रथं—
 तरम् । असौ । बृहत् । आभ्याम् । एव । यन्ति । अथो
 इति । अनयोः । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । एते इति ।
 वै । यज्ञस्य । अञ्जसायनी इत्यञ्जसा—अयनी । सुती इति
 ताभ्याम् । एव । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् (३) ।
 यन्ति । परीञ्चः । वै । एते । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
 लोकम् । अभ्यारोहन्तीत्यभि—आरोहन्ति । ये । पराची-

नानि । पृष्ठानि । उपयन्तीत्युप—यन्ति । प्रत्यङ् । अह
 इति त्रि—अहः । भवति । प्रत्यवरूढ्या इति प्रति—अव-
 रूढ्यै । अथो इति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै ।
 उभयोः । लोकोयोः । ऋद्ध्वा । उदिति । तिष्ठन्ति । पञ्च-
 दशेति पञ्च—दश । एताः । तासाम् । याः । दश । दशा-
 क्षरेति दश—अक्षरा । विराडिति वि—राट् । अन्नम् ।
 विराडिति वि—राट् । विराजेति वि—राजा । एव । अन्ना-
 यमित्यन्न—अद्यम् । अवेति । रुन्धते । याः । पञ्च ।
 पञ्च । दिशः । दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अति-
 रात्रावित्यति—रात्रौ । अभितः । भवतः । इन्द्रियस्य ।
 वीर्यस्य । प्रजाया इति प्र—जायै । पशूनाम् । परिगृहीत्या
 इति परि—गृहीत्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

षष्ठेऽनुवाके प्रथमः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथ सप्तमे द्वितीयः पञ्चदश-
 रात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आसीत्सोऽसुरेभ्योऽ-
 विभेत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतं पञ्चदशरात्रं

(द्वितीयपञ्चदशरात्रकथनम्)

वज्रं प्रायच्छत्तेनासुरान्पराभाव्य विजित्य श्रियमग-
च्छदग्निष्टुता पाप्मानं निरदहत पञ्चदशरात्रे-
णौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्नधत्, इति ।

इन्द्रः कदाचिच्छिथिलो योद्धुमसमर्थः सेनारहित एकाकी दरिद्र इवैकत्रा-
वस्थातुमसुरोपद्रवरहितं स्थानमलभमान आसीत् । सोऽसुरेभ्यो भीतः
सन्प्रजापत्युपदेशाद्ब्रह्मसमानं वक्ष्यमाणं पञ्चदशरात्रक्रतुमनुष्ठाय तेन तानसु-
रान्पराभूतान्कृत्वा स्वयं विजित्य श्रियमाप्नोत् । तस्मिन्कृतौ यदिदमग्नि-
ष्टुदारुण्यं द्वितीयमहस्तेन स्वशैथिल्यहेतुं पाप्मानं निर्दग्धवान् । अवशिष्टेन
पञ्चदशरात्रक्रतुभागेन बलहेतुमोजोरूपं सप्तमधातुं शारीरं बलमिन्द्रियपाटवं
युद्धे विजयोत्साहं च स्वस्मिन्संपादितवान् ।

वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वांसः पञ्चदशरात्रमासते भ्रातृव्या-
नेव पराभाव्य विजित्य श्रियं गच्छन्त्य-
ग्निष्टुता पाप्मानं निर्दहन्ते पञ्चदशरात्रे-
णौजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्दधत्, इति ।

इन्द्रवदन्येऽपि यजमानाः फलं प्राप्तुवन्ति ।

एतस्मिन्कृतौ विद्यमानाः पञ्चदशसंख्याका रात्रीः प्रशंसति—

एता एव पशव्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य
रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संवत्सरं
पशवोऽनु प्र जायन्ते तस्मात्पशव्याः, इति ।

अस्मिन्कृतौ या रात्रय एताः पशुभ्यो हितास्तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । कथामिति
तदुच्यते—एकस्यार्धमासस्य पञ्चदश रात्रयः सन्ति । स चार्धमासः क्रमेण
वर्तमानः संवत्सरत्वमापद्यते । पशवश्च संवत्सरमात्रं गर्भे स्थित्वा प्रजायन्ते ।
तस्मात्ता रात्रयः संख्याद्वारा पशुहेतुभूताः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एता एव सुवर्ग्याः पञ्चदश वा अर्धमासस्य
रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते संव-
त्सरः सुवर्गो लोकस्तस्मात्सुवर्ग्याः, इति ।

पूर्वोक्तरीत्या संख्याद्वारा संवत्सरसंपत्तौ सत्यां स संवत्सरो वसन्तकाली-
नज्योतिष्टोमानुष्ठानद्वारा स्वर्गप्राप्तिहेतुः । तस्मादेता रात्रयः स्वर्गाय
हिताः ।

अथाहर्विनेषा विधातव्याः । तत्राग्निष्टुदाख्यमेकमहः स्तुत्यैवोदीत-
विधिकामितिद्वयम् । अग्निष्टुता पाप्मानं निरदहतेति स्तुतिः पूर्वमुदाहृता ।
अत ऊर्ध्वं ज्यहं विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति ज्यहो ऋवतीयं वाव ज्योतिरन्त-
रिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति, इति ।

पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ पृष्ठघषडहगतान्यहानि विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव
वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्भयंतराज्यां यन्तीयं वाव
रथंतरमत्तौ बृहदाज्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव
प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याजस्तायनी क्षुती
ताज्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

एतदपि पूर्ववद्वाख्येयम् ।

आरोहत्वरूपमहः पूर्वं विहितः । इदानीमवरोहत्वरुं ज्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराची-
नानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्ज्यहो ऋवति प्रत्यवरुद्व्या
अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति, इति ।

एतदपि पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ ऋतुगतां रात्रिसंख्यां प्रज्ञंसति—

रात्रः पञ्चदशैतास्तासां या दश दशाक्षरा विराड्भ्रं
तमेत विराड्द्विराजैवात्राद्यमव रुन्धते याः पञ्च
इन्द्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

वि-

(सप्तदशरात्रकथनम्)

ऊर्ध्वया सह दिशां पञ्चत्वम् । अन्यत्पूर्ववद्धारुयेयम् ।

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवत इन्द्रियस्य वीर्यस्य

प्रजायै पशूनां परिगृहीत्यै, इति ॥

इन्द्रेणानुष्ठितत्वादिन्द्रियहेतुत्वं, वज्ररूपत्वाच्च वीर्यहेतुत्वं, पशव्यत्वस्य च पूर्वमुक्तत्वात्तस्य चोपलक्षणत्वात्प्रजापशुहेतुत्वम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

प्रजापतिरकामयतान्नादः स्यामिति स एतः सप्तद-

शरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽन्नादोऽ-

भवद्य एवं विद्वांसः सप्तदशरात्रमासतेऽन्नादा एव

भवन्ति पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर

ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः

पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धतेऽसत्रं वा एतत्

(१) यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं

देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दोमैरोजो वै

वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं

पशुषु प्रति तिष्ठन्ति सप्तदशरात्रो भवति सप्तदशः

प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या अतिरात्रावभितो भवतोऽ-
न्नाद्यस्य परिगृहीत्यै (२) ॥

(एतत्सप्तत्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अकामयत् । अन्नाद
इत्यन्न-अदः । स्याम् । इति । सः । एतम् । सप्तदशरात्र-
मिति सप्तदश-रात्रम् । अपश्यत् । तम् । एति । अहरत् ।
तेन । अयजत् । ततः । वै । सः । अन्नाद इत्यन्न-अदः ।
अभवत् । ये । एवम् । विद्वांसः । सप्तदशरात्रमिति सप्त-
दश-रात्रम् । आसते । अन्नादा इत्यन्न-अदाः । एव ।
भवन्ति । पञ्चाह इति पञ्च-अहः । भवति । पञ्च । वै ।
ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । ऋतुषु । एव । संव-
त्सर इति सं-वत्सरे । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अथो इति ।
पञ्चाक्षरेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः । यज्ञः ।
यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धते । असत्रम् । वै । एतत्
(१) । यत् । अछन्दोममित्यछन्दः-मम् । यत् ।
छन्दोमा इति छन्दः-माः । भवन्ति । तेन । सत्रम् ।

(सप्तदशरात्रकथनम्)

दे॒वताः । ए॒व । पृ॒ष्ठैः । अ॒वेति॑ । रु॒न्ध॒ते । प॒शून् । छ॒न्दो॒मै-
रि॒ति॑ छ॒न्दः—मैः । ओजः॑ । वै । वी॒र्य॑म् । पृ॒ष्ठानि॑ ।
प॒शवः॑ । छ॒न्दो॒मा इति॑ छ॒न्दः—माः । ओज॑सि । ए॒व ।
वी॒र्य॑ । प॒शुषु॑ । प्रती॒ति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ । स॒प्त॒द॒श॒रा॒त्र इति॑ सप्त-
द॒श—रा॒त्रः । भ॒वति॑ । स॒प्त॒द॒श इति॑ सप्त—द॒शः । प्र॒जाप॑-
ति॒रिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । प्र॒जाप॑ते॒रिति॑ प्र॒जा—प॒तेः । आप्त्यै॑ ।
अ॒ति॒रा॒त्रा॒वित्य॑ति—रा॒त्रौ । अ॒भितः॑ । भ॒वतः॑ । अ॒न्ना॒द्य॒स्ये-
त्य॑न्न—अ॒द्य॒स्य । परि॑गृही॒त्या इति॑ परि॑—गृही॒त्यै (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमे द्वितीयः पञ्चदशरात्रोऽभिहितः । अथाष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयतान्नादः स्यामिति स एत-
सप्तदशरात्रमपश्यत्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै
सोऽन्नादोऽभवद्य एवं विद्वांसः सप्तदश-
रात्रमासतेऽन्नादा एव भवन्ति, इति ।

अथैतदीयेष्वहःसु ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधमह्नां पञ्चकं विधत्ते—

पञ्चाहो भवति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर ऋतुष्वेव
संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते, इति ।

द्विरावृत्ते त्र्यहे द्वितीयज्योतिर्वर्जितोऽवशिष्टः पञ्चाहः । हेमन्तशिशिरयोरेकी-
भावाद्दत्तानां पञ्चत्वम् ।

अथ पृष्ठयं षडहं चतुरश्रच्छन्दोमांश्च विधत्ते—

असत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
पशूच्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा
ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ऋतुगतां रात्रिसंख्यां प्रशंसति—

सप्तदशरात्रो भवति सप्तदशः
प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

आश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरात्मकत्वात्प्रजापतेः सप्तदशत्वम् ।
प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

अन्नाद्यस्य फलत्वं विधिवाक्ये स्पष्टम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

सा विराड्विक्रम्यातिष्ठद्ब्रह्मणा देवेष्वन्नेनासुरेषु
ते देवा अकामयन्तोभयं सं वृञ्जीमहि ब्रह्म चान्नं
चेति त एता विशतिं रात्रीरपश्यन्ततो वै त
उभयं समवृञ्जत ब्रह्म चान्नं च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा
अभवन्त्य एव विद्वांस एता आसन्त उभयमेव सं
वृञ्जते ब्रह्म चान्नं च (१) ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा

(विंशतिरात्रकथनम्)

भवन्ति द्वे वा एते विराजौ तयोरेव नाना प्रति
 तिष्ठन्ति विशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो
 दश पद्या यावनेव पुरुषस्तमाप्सोत्तिष्ठन्ति ज्योति-
 गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
 गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्त्याभिपूर्वं त्र्यहा
 भवन्त्याभिपूर्वमेव सुवर्गं (२) लोकमभ्यारोहन्ति
 यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
 भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव
 वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव
 रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति
 तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी सुती ताभ्यामेव
 सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकम-
 भ्यारोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्-
 त्र्यहो भवति प्रत्यवृद्ध्या अथो प्रतिष्ठित्या उभयो-
 लोकोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्त्यतिरात्रावाभितो भवतो ब्रह्म-
 वर्चसस्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(वृज्जते ब्रह्म चात्रं च सुवर्गमेते सुवर्गं

त्रयोविंशतिश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

सा । विराडिति वि-राट् । विक्रम्येति वि-क्रम्य ।
 अतिष्ठत् । ब्रह्मणा । देवेषु । अन्नैः । असुरेषु । ते ।
 देवाः । अकामयन्त । उभयम् । समिति । वृञ्जीमहि ।
 ब्रह्म । च । अन्नम् । च । इति । ते । एताः । विश्वतिम् ।
 रात्रीः । अपश्यन् । ततः । वै । ते । उभयम् । समिति ।
 अवृञ्जत । ब्रह्म । च । अन्नम् । च । ब्रह्मवर्चसिन् इति
 ब्रह्म-वर्चसिनः । अन्नादा इत्यन्न-अदाः । अभवन् । ये ।
 एवम् । विद्वांसः । एताः । आसते । उभयम् । एव ।
 समिति । वृञ्जते । ब्रह्म । च । अन्नम् । च (१) ।
 ब्रह्मवर्चसिन् इति ब्रह्म-वर्चसिनः । अन्नादा इत्यन्न-अदाः ।
 भवन्ति । द्वे इति । वै । एते इति । विराजाविति वि-
 राजौ । तयोः । एव । नाना । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 विश्वः । वै । पुरुषः । दश । हस्त्याः । अङ्गुलयः ।
 दश । पद्याः । यावान् । एव । पुरुषः । तम् । आप्त्वा ।
 उदिति । तिष्ठन्ति । ज्योतिः । गौः । आयुः । इति ।
 त्र्यहा इति त्रि-अहाः । भवन्ति । इयम् । वाव ।
 ज्योतिः । अन्तरिक्षम् । गौः । असौ । आयुः । इमान् ।
 एव । लोकान् । अभ्यरोहन्तीत्याभि-आरोहन्ति । अभि-

(विंशतिरात्रकथनम्)

पूर्वमित्यभि—पूर्वम् । त्र्यहा इति त्रि—अहाः । भवन्ति ।
 अभिपूर्वमित्यभि—पूर्वम् । एव । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
 (२) । लोकम् । अभ्यारोहन्तीत्यभि—आरोहन्ति ।
 यत् । अन्यतः । पृष्ठानि । स्युः । विविधमिति वि—
 विवधम् । स्यात् । मध्ये । पृष्ठानि । भवन्ति । सविवध—
 त्वायेति सविवध—त्वायं । ओजः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि ।
 ओजः । एव । वीर्यम् । मध्यतः । दधते । बृहद्दथं—
 राभ्यामिति बृहत्—रथंतराभ्याम् । यन्ति । इयम् । वाव ।
 रथंतरमिति रथं—तरम् । असौ । बृहत् । आभ्याम् ।
 एव । यन्ति । अथो इति । अनयोः । एव । प्रतीति ।
 तिष्ठन्ति । एते इति । वै । यज्ञस्य । अअसायनी इत्यअ—
 सा—अयनी । सुती इति । ताभ्याम् । एव । सुवर्गमिति
 सुवः—गम् । लोकम् । यन्ति । पराञ्चः । वै । एते ।
 सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । अभ्यारोहन्तीत्यभि—
 आरोहन्ति । ये । पराचीनानि । पृष्ठानि । उपयन्तीत्युप—
 यन्ति । प्रत्यङ् । त्र्यह इति त्रि—अहः । भवति ।
 प्रत्यवरूढ्या इति प्रति—अवरूढ्यै । अथो इति । प्रति—
 ष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । उभयोः । लोकयोः । ऋध्वा ।
 उदिति । तिष्ठन्ति । अतिरात्रावित्यति—रात्रौ ।
 अभितः । भवतः । ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म—वर्चसस्य ।

अन्नाद्यस्येत्यन्न—अद्यस्य । परिगृहीत्या इति परि—
गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमे सप्तदशरात्रोऽभिहितः । अथ नवमे विंशतिरात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

सा विराड्विक्रम्यातिष्ठद्ब्रह्मणा देवेष्वन्नेनासुरेषु ते
देवा अकामयन्तोभयं सं वृञ्जीमहि ब्रह्म चान्नं
चेति त एता विंशतिं रात्रीरपश्यन्ततो वै त
उभयं समवृञ्जत ब्रह्म चान्नं च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा
अभवन्त्य एवं विद्वांस एता आसत उभयमेव सं वृञ्जते
ब्रह्म चान्नं च ब्रह्मवर्चसिनोऽन्नादा भवन्ति, इति ।

दशरात्राभिमानिनी काचिद्विराड्देवता रूपद्वयेन विभज्यातिष्ठत्—देवेषु
ब्रह्मवर्चसरूपेणासुरेषु चान्नरूपेण । तदानीं देवा असुरेभ्योऽन्नमपनीय तदेतदु-
भयं वयमेव लभेमहीत्यकामयन्त । ततस्तत्साधनत्वेन वक्ष्यमाणा विंशतिसं-
ख्याका रात्रीर्निश्चित्य तदनुष्ठानेनासुरेभ्यस्तदपनीय स्वयमेवाधिकेन ब्रह्मवर्च-
सेनान्नेन च संपन्ना अभवन् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नुवन्ति ।
पूर्वत्राहःसंघप्राधान्येन सप्तदशरात्रपञ्चदशरात्रादीनामेकवचनेन निर्देशः । अत्र
तु क्रत्ववयवभूतरात्रिप्राधान्येन बहुवचननिर्देशः ।

ऋतुगतां विंशतिरात्रिसंख्यां प्रशंसति—

द्वे वा एते विराजौ तयोरेव नाना प्रति तिष्ठन्ति
विंशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो
दश पद्या यावानेव पुरुषस्तमाप्त्वोत्तिष्ठन्ति, इति ।

(विंशतिरात्रकथम्)

दशसंख्यया विभज्यमाने द्वे एते विराजो संपद्येते । तयोश्च ब्रह्मवर्चसान्न-
साधनभूतयोः पृथगेव प्रतितिष्ठन्ति, एकैकं फलमितरनिरपेक्षत्वेनैव संपूर्णं
लभत इत्यर्थः । अथ वा विद्वत्सभायामुपयुक्तं ब्रह्मवर्चसम् । धनिकसभायामु-
पयुक्ताऽन्नसमृद्धिः । एवं नानाविधा प्रतिष्ठा । किञ्च पुरुषस्य हस्तपादगता-
ङ्गुलिसंख्यासाम्याद्यावान्गुणसंघः पुरुषे संभावितस्तं सर्वं प्राप्नोति ।

अथात्र नवाहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोका-
नभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभि-
पूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, इति ।

यथा प्रथमरुह्यहोज्योतिरादिक एवं द्वितीयतृतीयावपि ज्योतिरादिकौ
न त्वत्र कश्चिदंप्यायुरादिकोऽस्ति । एवं सत्यनुक्रमेणैव स्वर्गमभ्यारोहन्ति ।

एतेषां त्र्यहाणां वक्ष्यमाणत्र्यहस्य च मध्ये पृष्ठं विधत्ते—

यदन्यतः पृष्ठानि स्युर्विविधधः स्यान्मध्ये पृष्ठानि
भवन्ति सविवधत्वायौजो वै वीर्यं पृष्ठान्योज एव
वीर्यं मध्यतो दधते बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव
रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव
प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी क्षुती
ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

पूर्वोक्तेषु त्र्यहेषु योऽयमन्त्यरुह्यहो यश्च भावी त्र्यहस्तयोरुभयोर्धध्यवर्ति-
त्वेन विवधसाम्यम् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ प्रत्यवरोहरूपं त्र्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति
ये परार्चीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्त्र्यहो

भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रति-
ष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोत्तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववद्भ्याख्येयम् ।

प्रायणीपोदयनीयौ विधत्ते —

अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चस-
स्यान्नाद्यस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

फलद्वयं विधिवाक्य एव विस्पष्टम् ।

अत्र भीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादेऽष्टमाधिकरणे चिन्तितम्—

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्रमिहाग्रिमः ।

पूर्ववत्स्यात्प्रतिष्ठाऽत्र श्रुता तेनाश्रुताद्वरम् ॥

सत्रकाण्डे श्रूयते—‘प्रतितिष्ठन्ति ह वा एता रात्रीरुपयन्ति’ इति, ‘ब्रह्मवर्च-
सिनोऽन्नादा भवन्ति’ इति, ‘य एता उपयन्ति’ इति च । द्वादशाहाद्ध्वर्धभा-
विनस्त्रयोदश चतुर्दश रात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । त्रयोदशसंख्याका रात्रयो
यस्मिन्सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततया
प्रायेण निर्देशो भवति । क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्राधान्यमभ्युपे-
त्यैक एव सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाऽऽन्नायते । तद्यथा—‘त
एता विशतिः रात्रीरपश्यन्’ इति । तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिह्यायेन स्वर्गः
फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूयः—अस्य रात्रिसत्रविधेस्तावद्धर्वादे
प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन्वाक्येऽत्यन्तश्रुतात्स्वर्गात्प्रत्यासन्ना । तस्मात्प्रतिष्ठा-
कामो रात्रिसत्रं कुर्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

असावा॑दि॒त्योऽस्मिँल्लो॒क आसी॑त्तं दे॒वाः पृ॒ष्ठैः
 परि॒गृह्य सु॒वर्गं लो॒कम॑गमयन्पैरै॒रवस्ता॑त्पर्य॒गृह्णन्दि॒-
 वाकी॒र्त्येन॑ सु॒वर्गे लो॒के प्रत्य॑स्थापयन्पैरैः परस्ता॒त्प-
 र्य॒गृह्णन्पृ॒ष्ठैरु॒पावा॑रोहन्त्स वा असावा॑दि॒त्योऽमुष्मिँ-
 ल्लो॒के पैरै॑रु॒भय॑तः परि॒गृहीतो॑ यत्पृ॒ष्ठानि॑ भवन्ति
 सु॒वर्गमे॒व तैर्लो॒कं यज॑माना यन्ति पैरै॒रवस्ता॑त्परि॒-
 गृह्णन्ति॑ दिवाकी॒र्त्येन॑ (१) सु॒वर्गे लो॒के प्रति॑
 तिष्ठन्ति॒ पैरैः परस्ता॑त्परि॒ गृह्णन्ति॑ पृ॒ष्ठैरु॒पावा॑रोहन्ति
 यत्पैरै॑ परस्ता॒न्न स्युः परा॑ञ्चः सु॒वर्गाल्लो॒कान्निष्प॑-
 येरन्यदवस्ता॒न्नः स्युः प्र॒जा निर्दे॑हेयुर॒भितो॑ दिवा-
 की॒र्त्यं परः॑सामानो भवन्ति सु॒वर्ग ए॒वैनाँल्लो॒क
 उ॒भय॑तः परि॒ गृह्णन्ति॑ यज॑माना वै दिवाकी॒र्त्यं
 संवत्सरः॑ परः॑सामानोऽभितो॑ दिवाकी॒र्त्यं परः॑सा-
 मानो भवन्ति संवत्सर ए॒वोभ॑यतः (२) प्रति
 तिष्ठन्ति॒ पृष्ठं वै दि॒वाकी॒र्त्यं पार्श्वे॑ परः॑सामानोऽ-
 भितो॑ दिवाकी॒र्त्यं परः॑सामानो भवन्ति तस्मा॑द॒भितः
 पृष्ठं पार्श्वे॑ भूयि॒ष्टा ग्रहा॑ गृह्यन्ते भूयि॒ष्टं शस्य॑ते
 यज्ञस्यै॒व तन्म॑ध्यतो ग्रन्थि॒ ग्रन्थ॑न्त्यवि॒स्रसाय॑ सप्त
 गृह्यन्ते॑ सप्त वै शी॒र्षण्याः प्रा॒णाः प्रा॒णाने॒व यज॑-

मानेषु दधति यत्पराचीनानि पृष्ठानि ज्वन्त्यमुमेव
 तैर्लोकमाप्यरोहन्ति यदिसं लोकं न (३) प्रत्यव-
 रोहेयुरुद्धा मायेयुर्यजमानाः प्र वा मीयेरन्त्यत्प्रती-
 चीनानि पृष्ठानि ज्वन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्यवरोह-
 न्त्यथो अस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादायेन्द्रो
 वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाऽहंरत्तेनायजत
 ततो वै स प्रत्यतिष्ठथे बहुयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः (४)
 स्युस्त एकविंशतिरात्रमासीरन्द्वादश मासाः पञ्च-
 त्वच्चय इमे लोका असावादित्य एकविंश एता-
 वन्तो वै देवलोकस्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्य-
 सावादित्यो न व्यरोचत स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाऽहंरत्तेनायजत
 ततो वै सोऽरोचत य एवं विद्वांस एत एकविंशति-
 रात्रमासते रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो जयति रुग्वा
 एकविंशो रुचमेव गच्छन्त्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा
 ह्येकविंशोऽतिरात्रमिति जवतो ब्रह्मवर्चसस्य
 परिगृहीत्यै (५) ।

[गृह्णन्ति दिवाजीत्येवैवमेवतो नाप्रतिष्ठिताः आसन्त एकविंशतिश्च]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तनाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशान्तोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

असौ । आदित्यः । अस्मिन् । लोके । आसीत् ।
तम् । देवाः । पृष्ठैः । परिगृह्येति परि—गृह्य । सुवर्गमिति
सुवः—गम् । लोकम् । अगमयन् । पैरैः । अवस्तात् ।
परीति । अगृह्णन् । दिवाकीर्त्येनेति दिवा—कीर्त्येन । सुवर्ग
इति सुवः—गे । लोके । प्रतीति । अस्थापयन् । पैरैः ।
परस्तात् । परीति । अगृह्णन् । पृष्ठैः । उपावारोहन्नि-
त्युप—अवारोहन् । सः । वै । असौ । आदित्यः ।
अमुष्मिन् । लोके । पैरैः । उभयतः । परिगृहीत इति
परि—गृहीतः । यत् । पृष्ठानि । भवन्ति । सुवर्गमिति
सुवः—गम् । एव । तैः । लोकम् । यजमानाः । यन्ति ।
पैरैः । अवस्तात् । परीति । गृह्णन्ति । दिवाकीर्त्येनेति
दिवा—कीर्त्येन (१) । सुवर्ग इति सुवः—गे । लोके ।
प्रतीति । तिष्ठन्ति । पैरैः । परस्तात् । परीति । गृह्णन्ति ।
पृष्ठैः । उपावारोहन्तीत्युप—अवारोहन्ति । यत् । परैः ।
परस्तात् । न । स्युः । पराञ्चः । सुवर्गादिति सुवः—गात् ।
लोकात् । निरिति । पथेरन् । यत् । अवस्तात् । न ।
स्युः । प्रजा इति प्र—जाः । निरिति । दहेयुः । अभितः ।
दिवाकीर्त्यमिति दिवा—कीर्त्यम् । परःसामान इति परः—

सामानः । भवन्ति । सुवर्ग इति सुवः—गे । एव । एनान् ।
लोके । उभयतः । परीति । गृह्णन्ति । यजमानाः । वै ।
दिवाकीर्त्यमिति दिवा—कीर्त्यम् । संवत्सर इति सं—
वत्सरः । परः—सामान इति परः—सामानः । अभितः ।
दिवाकीर्त्यमिति दिवा—कीर्त्यम् । परः—सामान इति परः—
सामानः । भवन्ति । संवत्सर इति सं—वत्सरे । एव ।
उभयतः (२) । प्रतीति । तिष्ठन्ति । पृष्ठम् । वै ।
दिवाकीर्त्यमिति दिवा—कीर्त्यम् । पार्श्वे इति । परः—सामान
इति परः—सामानः । अभितः । दिवाकीर्त्यमिति दिवा—
कीर्त्यम् । परः—सामान इति परः—सामानः । भवन्ति ।
तस्मात् । अभितः । पृष्ठम् । पार्श्वे इति । भूयिष्ठाः ।
ग्रहाः । गृह्णन्ते । भूयिष्ठम् । शस्यते यज्ञस्य । एव ।
तत् । मध्यतः । ग्रन्थिम् । ग्रथन्ति । अविस्रञ्सायेत्यवि—
स्रञ्साय । सप्त । गृह्णन्ते । सप्त । वै । शीर्षणयाः । प्राणा
इति प्र—अनाः । प्राणानिति प्र—अनान् । एव । यजमानेषु ।
दधति । यत् । पराचीनानि । पृष्ठानि । भवन्ति ।
अमुम् । एव । तैः । लोकम् । अभ्यारोहन्तीत्यभि—आरोहन्ति ।
यत् । इमम् । लोकम् । न (३) । प्रत्यवरोहैयुरिति
प्रति—अवरोहैयुः । उदिति । वा । मायेयुः । यजमानाः ।
प्रेति । वा । मीयेरन् । यत् । प्रतीचीनानि । पृष्ठानि ।

(एकविंशतिरात्रकयनम्)

भवन्ति । इमम् । एव । तैः । लोकम् । प्रत्यवरोहन्तीति ।
 प्रति—अवरोहन्ति । अथो इति । अस्मिन् । एव । लोके ।
 प्रतीति । तिष्ठन्ति । अनुन्मादायेत्यनुत्—मादाय । इन्द्रः ।
 वै । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति—स्थितः । आसीत् । सः । प्रजा-
 पतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै ।
 एतम् । एकविंशतिरात्रमित्येकविंशति—रात्रम् । प्रेति ।
 अयच्छत् । तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत् ।
 ततः । वै । सः । प्रतीति । अतिष्ठत् । ये । बहुयाजिन
 इति बहु—याजिनः । अप्रतिष्ठिता इत्यप्रति—स्थिताः (४) ।
 स्युः । ते । एकविंशतिरात्रमित्येकविंशति—रात्रम् ।
 आसीरन् । द्वादश । मार्साः । पञ्च । ऋतवः । त्रयः ।
 इमे । लोकाः । असौ । आदित्यः । एकविंश इत्येक-
 विंशः । एतावन्तः । वै । देवलोका इति देव—लोकाः ।
 तेषु । एव । यथापूर्वमिति यथा—पूर्वम् । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत् । सः । प्रजा-
 पतिमिति प्रजा—पतिम् । उपेति । अधावत् । तस्मै ।
 एतम् । एकविंशतिरात्रमित्येकविंशति—रात्रम् । प्रेति ।
 अयच्छत् । तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत् ।
 ततः । वै । सः । अरोचत् । ये । एवम् । विद्वांसः ।
 एकविंशतिरात्रमित्येकविंशति—रात्रम् । आसते । रोचन्ते ।

एव । एकविंशतिरात्र इत्येकविंशति—रात्रः । भवति ।
 रुक् । वै । एकविंश इत्येक—विंशः । रुचम् । एव ।
 गच्छन्ति । अथो इति । प्रतिष्ठामिति प्रति—स्थाम् । एव ।
 प्रतिष्ठेति प्रति—स्था । हि । एकविंश इत्येक—विंशः ।
 अतिरात्रावित्याति—रात्रौ । अभितः । भवतः । ब्रह्मवर्चस-
 स्येति ब्रह्म—वर्चसस्य । परिगृहीत्या इति परि-
 गृहीत्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमेऽनुवाके विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ दशम एकविंशतिरात्रोऽभिधीयते ।
 तत्र तावदियमहःकृत्स्निः—आदावतिरात्रः । ततः पृष्ठयः षडहः । ततः स्वरसामा-
 नस्त्रयोऽहर्विशेषाः । ततो दिवाकीर्त्यमेकमहः । पुनरपि त्रयः स्वरसामानः ।
 पुनरपि पृष्ठयः षडहः । ततोऽतिरात्रः, इति ।

तमिमं विधानुं प्रस्ताति—

असावादित्योऽस्मिँल्लोक आसीत्तं देवाः पृष्ठैः
 परिगृह्य सुवर्गं लोकमगमयन्परैरवस्तात्पर्य-
 गृह्णन्दिवाकीर्त्येन सुवर्गं लोके प्रत्यस्थापयन्परैः
 परस्तात्पर्यगृह्णन्पृष्ठैरुपावारोहन्त्स वा असावा-
 दित्योऽमुष्मिँल्लोके परैरुभयतः परिगृहीतः, इति ।

असौ स्वर्गे दृश्यमान आदित्यः पुरा भूलोक एव तिष्ठति स्म । तमादित्यं
 देवाः परिगृह्य पृष्ठाख्यैः षड्भिरहोभिः स्वर्गं प्रापितवन्तः । तत्र च परशब्देन

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

स्वरसामशब्देन च तत्र तत्र व्यवहियमाणैस्त्रिभिरहोभिरवस्तात्पर्यगृह्णन्, आदित्यो यथाऽधस्तान्नाऽऽगच्छति तथा व्यवधानं कृतवन्तः । परशब्दाभिधेयं किञ्चित्साम, तेन साम्ना निष्पाद्यमाना अहर्विशेषाः परा इत्युच्यन्ते । तथा दिवैव कीर्तनीयं किञ्चित्साम, तेन च निष्पाद्यमहरपि दिवाकीर्त्यमित्युच्यते । तेन चाह्ना तमादित्यं स्वर्गे प्रतिष्ठापितवन्तः । पुनरप्यनुष्ठीयमानैः परशब्दाभिधेयैरहोभिः परस्तादादित्यं पर्यगृह्णन्, यथा तत ऊर्ध्वमादित्यो न गच्छति तथा प्रतिबन्धं कृतवन्तः । एवं कृत्वा पुनरनुष्ठीयमानैः पृष्ठारूयैः षड्भिरहोभिः स्वर्गादुपावारोहन् । सोऽसौ दिवि दृश्यमान आदित्यः स्वर्गे लोके परारूयैरहोभिरुभयतो नियमितत्वान्नोर्ध्वं गच्छति नाप्यधस्तदागच्छति ।

तान्येतान्यहानि विधत्ते—

यत्पृष्ठानि भवन्ति सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्ति परैरवस्तात्परिगृह्णन्ति दिवाकीर्त्येन सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्ति परैः परस्तात्परि गृह्णन्ति पृष्ठैरुपावरोहन्ति, इति ।

आदित्यवाक्यवद्यजमानवाक्यं व्याख्येयम् ।

दिवामीर्त्यस्योभयतोऽनुष्ठेयान्पराख्यानहर्विशेषान्व्यतिरेकमुखेन(ण) प्रशंसति—

यत्परे परस्तान्न स्युः पराञ्चः सुवर्गाल्लोका-
न्निष्पद्येरन्यदवस्तान्न स्युः प्रजा निर्दहे-
युरभितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति
सुवर्ग एवैनाल्लोक उभयतः परि गृह्णन्ति, इति ।

यद्युपरितनाः परारूया अहर्विशेषा न स्युस्तदानीं स्वर्गे गता यजमानास्ततोऽप्यूर्ध्वं गमनस्य निवारकाभावात्स्वर्गादूर्ध्वं निर्गच्छेयुः । यदि चाधस्तनाः परारूया नानुष्ठीयेरंस्तदानीं व्यवधायकाभावादादित्यात्मकाः सर्वे यजमाना भूमिवातेनः प्रजाः सर्वा निमिषेण दहेयुः । तस्माद्दिवाकीर्त्यस्य पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च परः सामानोऽनुष्ठेयाः । ते चैनान्यजमानान्स्वर्गमिवाधस्तादुपरिष्ठाच्च निरुध्य स्थापयन्ति ।

प्रकारान्तरेण दिवाकीर्त्यं परः सामाख्यान्यद्दानि प्रशंसति—

यजमाना वै दिवाकीर्त्यं संवत्सरः परःसामानोऽ-
भितो दिवाकीर्त्यं परःसामानो भवन्ति
संवत्सर एवोभयतः प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

दिवाकीर्त्यस्य यजमानस्थानीयत्वात्परः साम्नां च संवत्सरस्थानीयत्वाद्बु-
धयतस्तदनुष्ठाने यजमाना अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च संवत्सरदेवतायामेव प्रति-
तिष्ठन्ति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

पृष्ठं वै दिवाकीर्त्यं पार्श्वे परःसामानोऽभितो दिवा-
कीर्त्यं परःसामानो भवन्ति तस्माद्भितः पृष्ठं पार्श्वे
भूयिष्ठा ग्रहा गृह्यन्ते भूयिष्ठं शस्यते यज्ञ-
स्यैव तन्मध्यतो ग्रन्थि ग्रथन्त्यविस्रसाय, इति ।

यथा लोके पुरुषस्य पृष्ठभागो मध्यवर्ती पार्श्वभागवृधयतो वर्तितावेव-
मत्रापि दिवाकीर्त्यं पृष्ठस्थानीयं परःसामानस्तुभयपार्श्वस्थानीयाः । किं चैत-
स्मिन्दिवाकीर्त्यं परःसामाननु चातिग्राह्या ग्रहा अपि भूयिष्ठा गृह्यन्ते । तथा
हि दिवाकीर्त्यं परःसामानश्च गवामयन उत्पन्नः । तत्र हि चोदकप्राप्तेभ्योऽति-
ग्राह्येभ्योऽधिकान्त्वगोऽतिग्राह्यास्तृतीयकाण्डोक्ता अद्भ्यस्त्वौपथीभ्य इत्यादि-
मन्त्रसाध्या विहिताः सन्ति । तद्विकृतिन्वाद्भ्रापि तेऽधिका ग्रहा गृह्यन्ते । अत
एव शस्त्रमप्यधिकं शस्यते । तत्तेनाधिकानुष्ठानेन यज्ञस्यैकविंशतिरात्ररूपस्य
ग्रन्थि ग्रथन्ति दृढवन्धनं कुर्वन्ति । तच्च यज्ञस्य विस्रंसनपरिहाराय
भवति ।

पुनरपि दिवाकीर्त्यं विशेषं दर्शयति—

सप्त गृह्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः
प्राणानेव यजमानेषु दधति, इति ।

दिवाकीर्त्यात्प्रतीचीनेषु दिनेष्वेकैकस्मिन्नेकैकोऽतिग्राह्य इत्यनुक्रमेण त्रयो
गृह्यन्ते । उत्तरेषु दिनेषु त एवावरोहक्रमेण गृह्यन्ते । त एते षडपि दिवाकी-

(एकविंशतिरात्रकथनम्)

त्यदिने तथैव गृह्यन्ते । तेषां मध्ये सौर्यं उदुत्यं जातवेदसमिति मन्त्रसाध्यः सप्तमो गृह्यन्ते । तदेवं तस्मिन्दिने सप्ताधिका ग्रहाः । ते च, संख्यायामूर्ध्वगत-सप्तच्छिद्रवृत्तिमाणसमाः । अतस्तदनुष्ठानेन यजमानेषु प्राणान्स्थापयन्ति । तदेवं दिवाकीर्त्यमहः प्रशस्तम् । यद्वा भूयिष्ठा ग्रहा इत्यादि गवामयनगतानामत्र-त्यानां चाह्नां प्रकृतिविकृतिभावद्योतनाय तल्लिङ्गं दर्शयितुं विधिरेवास्तु ।

अथावरोहरूपं पृष्ठ्यपडहं विधत्ते—

यत्पराचीनानि पृष्ठानि भवन्त्यमुमेव तैर्लोकमभ्या-
रोहन्ति यदिमं लोकं न प्रत्यवरोहेयुरुद्वा माधेयुर्यज-
मानाः प्र वा मीयेरन्यत्पतीचीनानि पृष्ठानि
भवन्तीममेव तैर्लोकं प्रत्यवरोहन्त्यथो अस्मि-
न्नेव लोके प्रति तिष्ठन्त्यनुन्मादाय, इति ।

दिवाकीर्त्यसदृशेभ्यः परःसामभ्यः पूर्वमनुष्ठितानि पराचीनान्यारोहरूपाणि यानि पृष्ठसामान्यहानि सन्ति तैर्यजमानाः स्वर्गं लोकमारोहन्त्येव । अत ऊर्ध्व-मिमं लोकं प्रति यद्यवरोहसाधनानि कानिचिदहानि नानुतिष्ठेयुस्तदानीं ते यजमाना एतं लोकव्यवहारक्रमं विस्मृत्योन्मत्ता मृता वा भवेयुः । तस्मात्प-तीचीनान्यवरोहरूपाणि पृष्ठाख्यान्यहान्यनुष्ठेयानि । तैरहोभिरिमं लोकं प्रत्य-वरोहन्ति । अपि चास्मिन्लोके प्रतिष्ठिता अनुन्मत्ताश्च भवन्ति ।

पूर्वं सुवर्गमेव तैर्लोकं यजमाना यन्तीत्यादिना क्रत्ववयवानामहविंशेषाणां फलोपन्यासमुखेन स्वर्गार्थमयं क्रतुर्विहितः । अथ प्रतिष्ठार्थमिमं क्रतुं विधत्ते—

इन्द्रो वा अप्रतिष्ठित आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाहरत्तेनायजत ततो
वै स प्रत्यतिष्ठये बहुयाजिनोऽप्रतिष्ठिताः स्युस्त
एकविंशतिरात्रमासीरन्द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय
इमे लोका असावादित्य एकविंश एतावन्तो वै
देवलोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पुरा यथेन्द्रः प्रजापत्युपदेशादिमं क्रतुमनुष्ठाय प्रत्यतिष्ठत्, एवं बहुयागान्कृ-
त्वाऽप्यप्रतिष्ठिता यजमाना एतं क्रतुमनुष्ठायार्हगतैकाविंशतिसंख्यासाम्याद्वाद्-

शमासाभिमानिदेवस्थानेषु पञ्चस्वृत्वभिमानिदेवस्थानेषु त्रिषु पृथिव्यादिलो-
केष्वेकस्मिन्नादित्यलोके च तेष्वेकविंशतिस्थानेषु यथापूर्वं प्रतितिष्ठन्ति तल्लोक-
वासिनः सर्वे प्राणिनो यथाप्रतिष्ठितास्तद्वत्प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थः ।

एवं प्रतिष्ठार्थं ऋतुं विधाय फलान्तरार्थं पुनर्विधत्ते—

असावादित्यो न व्यरोचत स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतमेकविंशतिरात्रं प्रायच्छत्तमाऽहरत्तेनायजत
ततो वै सोऽरोचत य एवं विद्वांस एकविंशति-
रात्रमासते रोचन्त एवैकविंशतिरात्रो भवति
रुग्वा एकविंशो रुचमेव गच्छन्त्यथो
प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा ह्येकविंशः, इति ।

पुरा कदाचिदादित्यः स्वर्भान्वाख्येनासुरेण तमसा विद्धोऽन्येन वा मेघ-
हिमादिना निरन्तरमावृत्तः सन्विशेषेण नादीप्यत । ततः प्रजापत्युपदेशादेतं
ऋतुमनुष्ठायादीप्यत । तद्वदन्येऽपि यजमानाः पूर्वं विद्याधनादिभिर्मनुष्येष्व-
प्रकाशमाना एतं ऋतुमनुष्ठाय पश्चात्प्रकाशन्ते । किंचात्राहामेकविंशतिसंख्या-
सद्भावात्तेनैकविंशतिस्तोमेन ऋद्धिप्रकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवर्चसं परिगृहीतम् । स
च त्रिवृदाद्यपेक्षया प्रौढत्वाद्दीप्यमान इव । अतस्तत्साम्यादेतदनुष्ठायिनोऽपि
प्रकाशं प्राप्नुवन्ति, एकविंशतिस्तोमस्येतरप्रतिष्ठाधारत्वात् ।

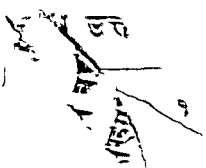
अथ प्रायणीयोद्दयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्म-
वर्चसस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

अस्य विद्यादिप्रकाशहेतुत्वाद्ब्रह्मवर्चसमत्र परिगृहीतं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

अर्वाङ्चज्ञः सं क्रामत्वमुष्मादधि मामभि ।
 ऋषीणां यः पुरोहितः । निर्देवं निर्वीरं कृत्वा
 विष्कन्धं तस्मिन्हीयतां योऽस्मान्द्वेष्टि । शरीरं यज्ञ-
 शमलं कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि । यज्ञ
 यज्ञस्य यत्तेजस्तेन सं क्राममामभि । ब्राह्मणानृ-
 त्विजो देवान्यज्ञस्य तर्पसा ते सवाहमा हुवे । इष्टेन
 पक्वमुप (१) ते हुवे सवाहम् । सं ते वृञ्जे
 सुकृतं सं प्रजां पशून् । प्रैषान्त्सामिधेनीराघारा-
 वाज्यभागावाश्रुतं प्रत्याश्रुतमा शृणामि ते । प्रयाजा-
 नूयाजान्त्स्विष्टकृतमिडांमाशिष आ वृञ्जे सुवः ।
 अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना देवताभिः ।
 याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे सवाहं यज्ञमा ददे ते
 वर्षट्कृतम् । स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडांमाशिषः
 (२) आ वृञ्जे सुवः । पत्नीसंयाजानुप ते हुवे
 सवाहं समिष्टयजुरा ददे तव । पशून्त्सुतं पुरोडा-
 शान्तसर्वनान्योत यज्ञम् । देवान्त्सेन्द्रानुप ते हुवे
 सवाहमग्निमुखान्त्सोमवतो ये च विश्वे (३) ॥

(उप ग्रहमिडांमाशिषो द्वात्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अर्वाङ् । यज्ञः । समिति । क्रामतु । अमुष्मात् ।
अधीति । माम् । अभि । ऋधीणाम् । यः । पुरोहित इति
पुरः—हितः । निर्देवमिति निः—देवम् । निर्वीरमिति निः—
वीरम् । कृत्वा । विष्कन्धमिति वि—स्कन्धम् । तस्मिन् ।
हीयताम् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । शरीरं । यज्ञशमल-
मिति यज्ञ—शमलम् । कुसीदम् । तस्मिन् । सीदतु । यः ।
अस्मान् । द्वेष्टि । यज्ञ । यज्ञस्य । यत् । तेजः । तेन ।
समिति । क्राम । माम् । अभि । ब्राह्मणान् । ऋत्विजः ।
देवान् । यज्ञस्य । तपसा । ते । सव । अहम् । एति ।
हुवे । इष्टेन । पक्वम् । उपेति (१) । ते । हुवे । सव ।
अहम् । समिति । ते । वृञ्जे । सुकृतमिति सु—कृतम् ।
समिति । प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् । प्रैषानिति प्र—
एषान् । सामिधेनीरिति साम्—इधेनीः । आधारावित्या—
धारौ । आज्यभागावित्याज्य—भागौ । आश्रुतमित्या—श्रुतम् ।
प्रत्याश्रुतमिति प्रति—आश्रुतम् । एति । शृणामि । ते ।
प्रयाजानूयाजानिति प्रयाज—अनूयाजान् । स्विष्टकृतमिति
स्विष्ट—कृतम् । इडाम् । आशिष इत्या—शिषः । एति ।
वृञ्जे । सुर्वः । अग्निना । इन्द्रेण । सोमेन । सरस्वत्या ।

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

विष्णुना । देवताभिः । याज्यानुवाक्याभ्यामिति याज्या-
 अनुवाक्याभ्याम् । उपेति । ते । हुवे । सव । अहम् ।
 यज्ञम् । एति । ददे । ते । वर्षट्कृतमिति वर्षट्-कृतम् ।
 स्तुतम् । शस्त्रम् । प्रतिगरमिति प्रति-गरम् । ग्रहम् ।
 इडाम् । आशिष इत्या-शिषः (२) । एति । वृजे ।
 सुवः । पत्नीसंयाजानिति पत्नी-संयाजान् । उपेति । ते ।
 हुवे । सव । अहम् । समिष्टयजुरिति समिष्ट-यजुः । एति ।
 ददे । तव । पशून् । सुतम् । पुरोडाशान् । सर्वनानि ।
 एति । उत । यज्ञम् । देवान् । सेन्द्रानिति स-इन्द्रान् ।
 उपेति । ते । हुवे । सव । अहम् । अग्निमुखानित्यग्नि-
 मुखान् । सोमवत इति सोम-वतः । ये । च ।
 विश्वे (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दशमेऽनुवाक एकविंशतिरात्रोऽभिहितः । अथावाशिष्टेष्वनुवाकेष्वश्वमेध-
 गता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाक आप्त्याख्यानामष्टाहुतीनां मन्त्रा
 उच्यन्ते । अत एव ब्राह्मणे विनियोगः पठ्यते-‘अर्वाङ्ग्यज्ञः संक्रामत्वित्यासी-
 र्जुहोति ’ इति ।

तत्र प्रथमामाह—

अर्वाङ्घ्र्यज्ञः सं क्रामत्वमुष्मादधि
मामभि। ऋषीणां यः पुरोहितः, इति ।

योऽश्वमेधारूपो यज्ञः स ऋषीणां ज्ञानवतां पूर्वसिद्धानां यजमानानां पुरोहितः सर्वार्थसाधनभावेन पुरस्तादवस्थापितः । स यज्ञोऽमुष्मान्मञ्चतिरिक्ताद्देवदत्तादेर्यजमानादपक्रम्य मामभि मामुद्दिश्यार्वाङ्घ्रिमुखः सन्नधिसंक्रामतु आधिक्येनाऽऽदरातिशयेन सम्यगागच्छतु ।

अथ द्वितीयामाह—

निर्देवं निर्वीरं कृत्वा विष्कन्धं तस्मिन्ही-
यतां योऽस्मान्द्वेष्टि । शरीरं यज्ञशमलं
कुसीदं तस्मिन्त्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि, इति ।

यः पुरुषोऽस्मान्द्वेष्टि तस्य शरीरं निर्देवादिविशेषणविशिष्टं कृत्वा तस्मिन्द्वेषिणि पुरुषे हीयतां हीनत्वेनावस्थाप्यताम् । कीदृशं शरीरम्, निर्देवं निर्गता यज्ञाङ्गभूता देवा यस्मात्तन्निर्देवं देवताभक्तिरहितमित्यर्थः । निर्गता वीराः पुत्रा भृत्याश्च यस्मात्तन्निर्वीरम् । विरूपाः स्कन्धाद्यवयवा यस्य तद्विष्कन्धम् । किं च योऽस्मान्द्वेष्टि तस्मिन्द्वेषिणि पुरुषे यज्ञशमलं यज्ञानुष्ठाने मलिनं कदाचिदप्यनुष्ठानरहितमित्यर्थः । तादृशं यत्कुसीदं निरन्तरं धनवृद्ध्याद्यर्जनेन यज्जीवनं तत्सीदतु द्वेषी पुमान्यज्ञे विमुखः केवलो वणिग्भूत्वा यथाकथांचित्प्रतिवृत्त्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

यज्ञ यज्ञस्य यत्तेजस्तेन सं क्राम मामभि। ब्राह्मणानृ-
त्विजो देवान्यज्ञस्य तपसा ते सवाहमा हुवे, इति ।

हेऽश्वमेधारूपे यज्ञे सम्यगनुष्ठितस्य यज्ञस्य तव यत्तेजः फलं तेन फलेन सह मामभि संक्रामामिमुखो भूत्वा मां प्रविश । सूयतेऽभिषिच्यतेऽन्वेत्यभिषेकयुक्तो यज्ञः सवः । हे सव सम्यगनुष्ठितस्य यज्ञस्य ते तव तपसा सामध्यैनानुग्रहरूपेणानुगृहीतोऽहं ब्राह्मणानसदस्यानृत्विजोऽध्वर्युप्रभृतीन्देवान्यष्टव्यानाहुव इहकर्षण्याह्वयामि ।

(अश्वमेधगतसम्प्रकथनम्)

अथ चतुर्थीमाह—

इष्टेन पक्वमुप ते हुवे सवाहम् । सं ते
वृञ्जे सुकृतं सं प्रजां पशून् । इति ।

हे सव यज्ञ त इष्टेन त्वदीयेन यजनेनाहं पक्वमन्नमुपहुवे समीप आह्वयामि ।
ते तवानुग्रहात्सुकृतं संवृञ्जे सम्यगावर्जितं कुर्वे पुण्यं संपादयामीत्यर्थः । तथा
प्रजां पशून्संपादयामि ।

अथ पञ्चमीमाह—

प्रैषान्त्सामिधेनीराधारावाज्यभागावाश्रुतं प्रत्या-
श्रुतमा शृणामि ते । प्रयाजानूयाजान्स्व-
ष्टकृतमिडामाशिष आ वृञ्जे सुवः । इति ।

प्रैषादीनि यज्ञाङ्गानि प्रसिद्धानि, तानि सर्वाणि तद्वत्सिद्ध्यर्थमाश्रुणामि
सर्वतः शास्त्रमुखाच्छ्रुत्वा संपादयामि । तथा प्रयाजादीनि यज्ञाङ्गानि सुवः
फलरूपं स्वर्गं चाऽऽवृञ्जे सर्वतः संपादयामि ।

अथ षष्ठीमाह—

अग्निनेन्द्रेण सोमेन सरस्वत्या विष्णुना
देवताभिः । याज्यानुवाक्याभ्यामुप ते हुवे
सवाहं यज्ञमा ददे ते वषट्कृतम् । इति ।

हे सव यज्ञाग्न्यादयो ये देवा उक्ता याश्चानुक्ता अन्याः सर्वा देवताः,
ये च तद्देवताविषये याज्यानुवाक्ये, तैः सर्वैः सहितोऽहं ते त्वत्सिद्ध्यर्थमुपहुवे
समीप एवाध्वर्युप्रभृतीन्नुग्रातृनाह्वयामि । तथा ते त्वत्सिद्ध्यर्थं वषट्कृतं वष-
ट्कारसहितं यज्ञं कृत्स्नप्रयोगमाददे स्वी करोमि ।

अथ सप्तमीमाह—

स्तुतं शस्त्रं प्रतिगरं ग्रहमिडामाशिष आ
वृञ्जे सुवः । पत्नीसंयाजानुप ते
हुवे सवाहं समिष्टयजुरा ददे तव, इति ।

स्तोत्रशस्त्रादीनि यज्ञाङ्गानि सुवः फलरूपं स्वर्गं चाऽऽवृञ्जे सर्वतः संपा-

दयामि । स्वर्गस्य प्राधान्यात्पुनरभिधानम् । हे सव त्वत्सिद्ध्यर्थं पत्नीसंया-
जानुद्दिश्योपहुव ऋत्विजः समीपमाह्वयामि । तथा तव त्वत्सिद्ध्यर्थं समिष्ट-
यजुः स्वी करोमि ।

अथाष्टमीमाह—

पशून्त्सुतं पुरोडाशान्त्सवनान्योत यज्ञम् ।
देवान्त्सेन्द्रानुप ते हुवे सवाहमग्निमु-
खान्त्सोमवतो ये च विश्वे । इति ॥

येऽग्नीषोमीयादयः पशवः, यश्चाभिषुतः सोमो ये च सवनीयपुरोडाशा-
यानि च प्रातःसवनादीनि, यश्च तैर्निष्पाद्यः कृत्स्नो यज्ञस्तान्सर्वानावृञ्ज
इत्यनुवर्तते । हे सव ते त्वत्सिद्ध्यर्थमहं देवानुपहुवे समीप आह्वयामि । किञ्चशा-
न्देवान्, इन्द्रेण सह वर्तन्त इति सेन्द्रान् । अग्निमुखं येषां तेऽग्नि-
मुखास्तान् । सोमो येषामस्ति ते सोमवन्तस्तान् । अपि च येऽन्ये विश्वे देवा-
स्तान्सर्वानप्युपहुवे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

भूतं भव्यं भविष्यद्वषट्स्वाहा नम ऋक्साम
यजुर्वषट्स्वाहा नमो गायत्री त्रिष्टुब्जगती वषट्-
त्स्वाहा नमः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट्स्वाहा नमोऽ-
ग्निर्वायुः सूर्यो वषट्स्वाहा नमः प्राणो व्यानोऽ-
भानो वषट्स्वाहा नमोऽन्नं ऋषिर्वृष्टिर्वषट्स्वाहा

(अश्वमेधगतमश्रकथनम्)

नमः पिता पुत्रः पौत्रो वर्षट्स्वाहा नमो भूर्भुवः
सुवर्षट्स्वाहा नमः (१) ॥

(भुवश्चत्वारि ष ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(भय सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

भूतम् । भव्यम् । भविष्यत् । वर्षट् । स्वाहा । नमः ।
ऋक् । साम् । यजुः । वर्षट् । स्वाहा । नमः । गायत्री ।
त्रिष्टुप् । जगती । वर्षट् । स्वाहा । नमः । पृथिवी ।
अन्तरिक्षम् । द्यौः । वर्षट् । स्वाहा । नमः । अग्निः ।
वायुः । सूर्यः । वर्षट् । स्वाहा । नमः । प्राण इति प्र-
अनः । व्यान इति वि-अनः । अपान इत्यप-अनः ।
वर्षट् । स्वाहा । नमः । अन्नम् । ऋषिः । वृष्टिः ।
वर्षट् । स्वाहा । नमः । पिता । पुत्रः । पौत्रः । वर्षट्
स्वाहा । नमः । भूः । भुवः । सुवः । वर्षट् । स्वाहा ।
नमः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

एकादश आप्त्याख्या मन्त्रा उक्ताः । अथ द्वादशे पर्याप्त्याख्या मन्त्रा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणे विनियोगः श्रूयते—‘ भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जु-
होति ’ इति ।

तत्र प्रथममन्त्रमाह—

भूतं भव्यं भविष्यद्वषट्स्वाहा नमः, इति ।

वषट्कारादीनि त्रीणि ब्रह्मणो नामानि । एभिश्च सत्यत्वमाख्यायते ।
तथा सति कालत्रयवर्तीनि सत्यानीति वाक्यार्थो भवति । आदरार्थमेकार्थवा-
चिनां वषट्कारादीनां त्रयाणां प्रयोगः । एतेभ्यः स्वाहेति शेषः । एवमुत्तरेष्वपि
योजनीयम् ।

तानेतानुत्तरान्मन्त्रानाह—

ऋक्साम यजुर्वषट्स्वाहा नमो गायत्री त्रिष्टुब्जगती
वषट्स्वाहा नमः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्वषट्स्वाहा
नमोऽग्निर्वायुः सूर्यो वषट्स्वाहा नमः प्राणो
व्यानोऽपानो वषट्स्वाहा नमोऽन्नं ऋषिर्वृष्टिर्वषट्-
स्वाहा नमः पिता पुत्रः पौत्रो वषट्स्वाहा
नमो भूर्भुवः सुवर्वषट्स्वाहा नमः, इति ॥

वेदच्छन्दोलोकदेवप्राणान्पितृव्याहृतिविषया एतेऽष्टौ मन्त्राः पूर्वेण
मन्त्रेण सहैतैर्मन्त्रैर्नवाभिः पर्याप्त्याख्या आहुतयो होतव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधव्याये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैस्त्रिरियसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके.

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(भश्चमेधगतमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

आ मे गृहा भवन्त्वा प्रजा म आ मा यज्ञो
 विशतु वीर्यावान् । आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽ विशन्तु
 सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् । आ मे ग्रहो
 भवत्वा पुरोरुक्स्तुतशस्त्रे माऽऽविशताः समीची ।
 आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्याः सहस्रस्य मा
 भूमा मा प्र हासीत् । आ माऽऽग्निष्टोमो विशतु-
 कथ्यश्चातिरात्रो माऽऽविशत्वापिशर्वरः । तिरो-
 अह्निया मा सुहुता आ विशन्तु सहस्रस्य मा
 भूमा मा प्र हासीत् (१) ॥

(अग्निष्टोमो विशत्वष्टादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

एति । मे । गृहाः । भवन्तु । एति । प्रजेति प्र-जा ।
 मे । एति । मा । यज्ञः । विशतु । वीर्यावानिति वीर्य-
 वान् । आपः । देवीः । यज्ञियाः । मा । एति । विशन्तु ।
 सहस्रस्य । मा । भूमा । मा । प्रेति । हासीत् । एति ।

मे । ग्रहः । भवतु । एति । पुरोरुगिति पुरः—रुक् । स्तुत-
 शस्त्रे इति स्तुत—शस्त्रे । मा । एति । विशताम् । समीची
 इति । आदित्याः । रुद्राः । वसवः । मे । सदस्याः । सह-
 स्रस्य । मा । भूमा । मा । प्रेति । हासीत् । एति । मा ।
 अग्निष्टोम इत्यग्नि—स्तोमः । विशतु । उक्थ्यः । च । अति-
 रात्र इत्यति—रात्रः । मा । एति । विशतु । आपिशर्वर
 इत्यापि—शर्वरः । तिरोअह्निया इति तिरः—अह्नियाः ।
 मा । सुहुता इति सु—हुताः । एति । विशन्तु । सहस्रस्य ।
 मा । भूमा । मा । प्रेति । हासीत् (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

पर्याप्तिनामका मन्त्रा द्वादशेऽभिहिताः । अथाऽऽभूनामका होममन्त्रास्त्रयो-
 दशेऽभिधीयन्ते । तथाच ब्राह्मणे विनियोगः—‘आ मे गृहा भवन्त्वित्याभूर्जु-
 होति’ इति ।

तत्र प्रथममाह—

आमे गृहा भवन्त्या प्रजा म आ मा यज्ञो
 विशतु वीर्यावान् । आपो देवीर्यज्ञिया माऽऽ-
 विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् । इति ।

मे मदर्थं ग्रहाः समीचीना आभवन्तु सर्वतः संपद्यन्ताम् । तथा प्रजा पुत्रा-
 दिरूपाऽपि मे मदर्थमाभवतु । तथा वीर्यावान्फलोपेतो यज्ञश्च मामावेशतु ।

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

तथा यज्ञिया यज्ञार्हा आपो देवीर्जलदेवता मामाविशन्तु । सहस्रस्य भूमा सहस्रसंख्याकस्य धनस्य बाहुल्यं मां कदाचिदपि मा प्रहासीन्मा परित्यजतु ।

अथ द्वितीयमाह—

आ मे ग्रहो भवत्वा पुरोरुक्स्तुतशस्त्रे माऽऽविशताः समीची । आदित्या रुद्रा वसवो मे सदस्याः सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् । इति ।

मे मदर्थं ग्रहोऽप्यैन्द्रवायवादिकः स आभवतु सर्वतः संपद्यताम् । तथा पुरोरुग्रहं ग्रहीतुं पुरतः पठ्यमानो मन्त्रोऽप्याभवतु । तथा स्तोत्रशस्त्रे अपि समीची अनुकूले मामाविशताम् । तथाऽऽदित्याद्या देवाः सदस्या ब्राह्मणाश्च मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह—

आ माऽग्निष्टोमो विशतूक्थ्यश्चातिरात्रो माऽऽविशत्वापिशर्वरः । तिरोअद्विया मा सुहुता आ विशन्तु सहस्रस्य मा भूमा मा प्र हासीत् । इति ॥

सोमयागेषु प्रथमसंस्थारूपो योऽयमग्निष्टोमः स मामाविशतु । यश्च द्वितीयसंस्थारूप उक्थः सोऽयं मामाविशतु । यश्चतुर्थसंस्थारूपोऽतिरात्रः, सोऽपि मामाविशतु । कीदृशोऽतिरात्रः, अपिशर्वरः, अपि गतानि प्राप्तानि शर्वर्यां पठितव्यानि स्तोत्राणि यस्यासावापिशर्वरः । तथा तिरो अद्विया अह्न[ह]-स्तिरस्कृत्य रात्रौ प्रयोक्तव्या अतिरात्रगताः सोमविशेषाः । ते च सुष्टु हुताः सन्तो मामाविशन्तु । सहस्रस्येत्यादि पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

अग्निना तपोऽन्वभवद्वाचा ब्रह्म मणिना
रूपाणीन्द्रेण देवान्वातेन प्राणान्तसूर्येण वां चन्द्र-
मसा नक्षत्राणि यमेन पितृराज्ञा मनुष्यान्फलेन
नादेयानजगरेण सर्पान्व्याघ्रेणाऽऽरण्यान्पशूञ्छयेनेन
पतत्रिणो वृष्णाऽश्वानृषभेण गा वस्तेनाजा वृष्णि-
नाऽवीर्वाहिणाऽन्नानि यवेनौषधीर्न्यग्रोधेन वनस्प-
तीनुदुम्बरेणोऽङ्गं गायत्रिया छन्दांसि त्रिवृता
स्तोमान्ब्राह्मणेन वाचम् (१) ॥

(ब्राह्मणेनैकं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

अग्निना । तपः । अन्विति । अभवत् । वाचा । ब्रह्म ।
मणिना । रूपाणि । इन्द्रेण । देवान् । वातेन । प्राणा-
नितिं प्र-अनान् । सूर्येण । वाम् । चन्द्रमसा । नक्षत्राणि ।
यमेन । पितृन् । राज्ञा । मनुष्यान् । फलेन । नादेयान् ।
अजगरेण । सर्पान् । व्याघ्रेण । आरण्यान् । पशून् ।

(अश्वमेधगतमश्रकयनम्)

श॒येने॑न । प॒त॒त्रि॒णः । वृ॒ष्णा । अ॒श्वान् । ऋ॒षभे॑र्ण । गाः ।
 व॒स्तेन॑ । अ॒जाः । वृ॒ष्णि॒र्णा । अ॒वीः । व्री॒हि॒णा । अ॒न्नानि॑ ।
 य॒वेन॑ । ओष॑धीः । न्य॒ग्रोधे॑न । वन॒स्पती॑न् । उ॒दु॒म्बरे॑ण ।
 ऊ॒र्जम् । गाय॒त्रिया॑ । छ॒न्दा॑श्सि । त्रि॒वृ॒तेति॑ त्रि-वृ॒ता ।
 स्तो॒मान् । ब्रा॒ह्मणे॑न । वा॒चम् (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

आभूनामका मन्त्रास्त्रयोदशोऽभिहिताः । अथानुभूनामकाश्चतुर्दशोऽभिधीयन्ते
 तथा च ब्राह्मणे विनियोगः-‘अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूर्जुहोति’ इति ।

पाठस्तु—

अग्नि॑ना तपोऽन्व॑भवद्वा॒चा ब्र॒ह्म म॑णि॒ना
 रू॒पाणी॑न्द्रेण दे॒वान्वा॑तेन प्रा॒णान्त्सूर्ये॑ण
 द्यां च॒न्द्रम॑सा नक्ष॒त्राणि॑ यमे॒न पि॑तृ॒न्राज्ञा॑
 म॒नुष्या॑न्फले॒न ना॑दे॒यान॑ज॒गरे॑ण सर्पा॒न्व्याघ्रे॑-
 णाऽऽर॑ण्या॒न्पशू॑ञ्छये॒नेन॑ प॒त॒त्रि॒णो वृ॒ष्णाश्वान्
 ऋ॒षभे॑ण गा व॒स्तेना॑जा वृ॒ष्णि॒र्णाऽवी॒व्री-
 हि॒णाऽन्नानि॑ य॒वेनौष॑धी॒र्न्यग्रो॑धे॒न वन॑स्पती-
 नु॒दु॒म्बरे॑णो॒र्जं गाय॑त्रिया छ॒न्दा॑श्सि
 त्रि॒वृ॒ता स्तो॒मान्ब्रा॑ह्मणे॒न वा॑चम्, इति ॥

अयं यजमानोऽग्निना तपोऽन्वभवदग्निरूपो भूत्वा तत्सामर्थ्येन सर्वं तपो
 व्याप्नोति । एवमुत्तरेष्वपि त्रयोविंशतिमन्त्रेषु व्याख्येयम् । तृतीयान्तैस्तत्तदात्म-

कत्वं यजमानस्येत्युच्यते । द्वितीयानैर्व्याप्यं वस्तु । अन्वभवदिति सर्वत्रानु-
पज्यते । ब्रह्म मन्त्रजातम् । रूपाणि प्रतिविम्बात्मकानि । फलेन वृक्षगतेन
पक्वेन । नादेयान्नदीवत्संपूर्णात्रसान् । मण्डूकादीनामिव मनुष्याणां निगरणे
समर्थः प्रौढः सर्पोऽजगरः । वृषा प्रौढोऽश्वः । वाचं वेदात्मिकाम् । स्पष्ट-
मन्यत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताः म ष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाऽऽधीतं मनसे
स्वाहा स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा काय स्वाहा
कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहाऽदित्यै स्वाहाऽदित्यै
मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा सरस्वत्यै
स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै
स्वाहा पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे
नरन्धिषाय स्वाहा त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय
स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा विष्णवे स्वाहा
विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा विष्णवे निभूयपाय
स्वाहा सविस्मै रदाहा (१) ॥

(पुरुरूपाय स्वाहा दशं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अश्वमेधगतमन्त्ररूपनम्)

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः)

स्वाहा । आधिभित्या—धिम् । आधीतायेत्या—धीताय ।
 स्वाहा । स्वाहा । आधीतमित्या—धीतम् । मनंसे ।
 स्वाहा । स्वाहा । मनः । प्रजापतय इति प्रजा—पतये ।
 स्वाहा । कायं । स्वाहा । कस्मै । स्वाहा । कतमस्मै ।
 स्वाहा । अदित्यै । स्वाहा । अदित्यै । मह्यै । स्वाहा ।
 अदित्यै । सुमृडीकाया इति सु—मृडीकायै । स्वाहा । सर-
 स्वत्यै । स्वाहा । सरस्वत्यै । बृहत्यै । स्वाहा । सरस्वत्यै ।
 पावकायै । स्वाहा । पूष्णे । स्वाहा । पूष्णे । प्रपथ्यायेति
 प्र—पथ्याय । स्वाहा । पूष्णे । नरन्धिषाय । स्वाहा ।
 त्वष्ट्रे । स्वाहा । त्वष्ट्रे । तुरीपाय । स्वाहा । त्वष्ट्रे । पुरु-
 रूपा-
 येति पुरु—रूपाय । स्वाहा । विष्णवे । स्वाहा । विष्णवे ।
 निखुर्यपायेति निखुर्य—पायं । स्वाहा । विष्णवे । निभूय-
 पायेति निभूय—पायं । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

अनुभूनापका मन्त्राश्चतुर्दशेऽभिहिताः । अथ पञ्चदशे वैश्वदेवाख्या आहु-
 तिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—‘आकृत्यं प्रयुजेऽग्रये स्वाहेति चत्वार्यौद्ग्रहणानि जुहोति स्वाहाऽऽधि-
माधीताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि, सोऽयं दीक्षाहुतिकालो विवृद्धः सप्ताहम-
न्वहर्माद्ग्रहणं वैश्वदेवैश्चोत्तरोत्तरैः प्रचरति पदुत्तमेऽहन्याद्ग्रहणानि जुहोति
सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम्, इति ।

तत्राद्ग्रहणमन्त्राः प्रथमकाण्डे सामान्नाताः । वैश्वदेवमन्त्रा इहाऽऽन्नायन्ते ।

तेषु प्रथमदिनमन्त्रानाह—

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाऽऽधीतं मनसे

स्वाहा स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा, इति ।

एते च मन्त्रा उभयतः स्वाहाकाराः । तत्रान्तिमस्वाहाकारो हविष्प्रदाने
वर्तते । प्रथमस्तु स्वाहाकारो निपाता अनेकार्था इति न्यायेनोचितार्थे योज-
नीयः । आ समन्ताद्धीयते स्थाप्यते मन्त्रग्रन्थाननिर्णयोऽस्यां बुद्धावित्या-
धिर्बुद्धिस्तां बुद्धि स्वाहा संपादयामीत्यत्रोचितार्थः । अधीताय तस्यां बुद्धौ
स्थापिताय मन्त्राभिमानिने देवाय स्वाहुतमिदमस्तु । तथाऽऽधीतं बुद्धौ संगृ-
हीतं स्वाहा विस्मरणमन्तरेण धारयामि । मनसे तद्धारणसमर्थयान्तःकरणाय
स्वाहुतमिदमस्तु । तथा मनस्तथाविधमन्तःकरणं स्वाहा संपादितवानस्मि ।
प्रजापतये तस्य मनसः प्रेरकाय स्वाहुतमिदमस्तु ।

अथ द्वितीयदिनमन्त्रानाह—

काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा, इति ।

प्रथममन्त्रगतः कशब्दः प्रजापतिवाचकः । को ह वै नाम प्रजापतिरिति
श्रुत्यन्तरात् । द्वितीयमन्त्रगतस्तु कशब्दः सर्वनामत्वात्प्रशस्तवाची । तेन चा-
विज्ञानं लक्ष्यते । ईदृशोऽयमिति केनापि ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । कतमशब्दो
बहूनां मध्ये निर्धारणप्रश्ने वर्तते । तेन च सर्वेषु देवेषु मध्ये शास्त्रविवरणनि-
र्धारणीयस्वरूप इत्युक्तं भवति ।

अथ तृतीयदिनगतान्मन्त्रानाह—

अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदि-

त्यै सुमृडीकायै स्वाहा, इति ।

अदितिर्भूमिः । मही विस्तीर्णा । सुमृडीका सुखप्रदा ।

(अश्वमेधगतमन्त्ररुचयनम्)

अथ चतुर्थदिनगतान्मन्त्रानाह—

सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा
सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा, इति ।

पावकायै शोधयिष्यै ।

अथ पञ्चमदिनगतान्मन्त्रानाह—

पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा
पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहा, इति ।

प्रकृष्टाय श्रौतस्मार्तमार्गाय हितः प्रपथ्यः । नराणां धारयिता नरन्धिषः ।

अथ षष्ठदिनगतान्मन्त्रानाह—

त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा
त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा, इति ।

तूर्णं मासस्तुरीपः । बहुमूर्तिविशेषैर्युक्तः पुरुरूपः ।

अथ सप्तमदिनगतान्मन्त्रानाह—

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा
विष्णवे निभूयपाय स्वाहा, इति ।

नितरां खुरं पापरोगादिबाधमर्हन्तीति निखुर्याः । तेषां पाता निखुर्यपः ।
विद्यैश्वर्यादिराहित्येन न्यग्भावयोग्या निभूयास्तेषां पाता निभूयपः ।

अथ पूर्णाहुतिमन्त्रमाह—

सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

सर्वप्रकारपालकाय स्वाहुतमित्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।

दद्भ्यः स्वाहा हनूभ्याः स्वाहोष्ठाभ्याः स्वाहा
मुखाय स्वाहा नासिकाभ्याः स्वाहाऽक्षीभ्याः स्वाहा

कर्णाभ्यां स्वाहा पार इक्ष्वोऽवार्थेभ्यः पक्ष्मभ्यः
 स्वाहाऽवार इक्ष्वः पार्थेभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहा
 शीर्ष्णे स्वाहा भ्रूभ्यां स्वाहा ललाटाय स्वाहा
 मूर्ध्ने स्वाहा मस्तिष्काय स्वाहा केशेभ्यः स्वाहा
 वहाय स्वाहा ग्रीवाभ्यः स्वाहा स्कन्धेभ्यः स्वाहा
 कीकसाभ्यः स्वाहा पृष्ठीभ्यः स्वाहा पाजस्याय
 स्वाहा पार्श्वभ्यां स्वाहा (१) अस्ताभ्यां
 स्वाहा दोषभ्यां स्वाहा बाहुभ्यां स्वाहा जङ्घा-
 भ्यां स्वाहा श्रोणीभ्यां स्वाहोरुभ्यां स्वाहाऽष्ठी-
 षद्भ्यां स्वाहा जङ्घाभ्यां स्वाहा भसेदे स्वाहा
 शिखण्डेभ्यः स्वाहा बालधानाय स्वाहाऽण्डाभ्यां
 स्वाहा शेपाय स्वाहा रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा
 प्रजननाय स्वाहा पद्भ्यः स्वाहा शफेभ्यः स्वाहा
 लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा
 मांसाय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्थभ्यः स्वाहा
 मज्जभ्यः स्वाहाऽङ्गेभ्यः स्वाहाऽऽत्मने स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

[पार्श्वभ्यां स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा षट्च]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

दक्ष्य इति दत्-भ्यः । स्वाहा । हनूभ्यामिति हनू-
भ्याम् । स्वाहा । ओष्ठाभ्याम् । स्वाहा । मुखाय । स्वाहा ।
नासिकाभ्याम् । स्वाहा । अक्षीभ्याम् । स्वाहा । कर्णा-
भ्याम् । स्वाहा । पारे । इक्षवंः । अवार्येभ्यः । पक्ष्मभ्य
इति पक्ष्म-भ्यः । स्वाहा । अवारे । इक्षवंः । पार्येभ्यः ।
पक्ष्मभ्य इति पक्ष्म-भ्यः । स्वाहा । शीर्ष्णे । स्वाहा ।
ध्रुभ्याम् । स्वाहा । ललाटाय । स्वाहा । मुध्ने । स्वाहा ।
मस्तिष्काय । स्वाहा । केशेभ्यः । स्वाहा । वहाय ।
स्वाहा । ग्रीवाभ्यः । स्वाहा । स्कन्धेभ्यः । स्वाहा । कीक-
साभ्यः । स्वाहा । पृष्टिभ्य इति पृष्टि-भ्यः । स्वाहा ।
पाजस्याय । स्वाहा । पार्श्वाभ्याम् । स्वाहा (१) ।
अस्ताभ्याम् । स्वाहा । दोषभ्यामिति दोष-भ्याम् ।
स्वाहा । बाहुभ्यामिति बाहु-भ्याम् । स्वाहा । जङ्घा-
भ्याम् । स्वाहा । श्रोणीभ्यामिति श्रोणि-भ्याम् । स्वाहा ।
ऊरुभ्यामित्यूरु-भ्याम् । स्वाहा । अष्टीवद्भ्यामित्यष्टीवत्-
भ्याम् । स्वाहा । जङ्घाभ्याम् । स्वाहा । भस्त्रेदे ।
स्वाहा । शिखण्डेभ्यः । स्वाहा । वालधानायेति वाल-
धानाय । स्वाहा । आण्डाभ्याम् । स्वाहा । शेषाय । स्वाहा ।

रेतसे । स्वाहा । प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । स्वाहा ।
 प्रजननायेति प्र-जननाय । स्वाहा । पद्भ्य इति पत्-भ्यः ।
 स्वाहा । शफेभ्यः । स्वाहा । लोमभ्य इति लोम-भ्यः ।
 स्वाहा । त्वचे । स्वाहा । लोहिताय । स्वाहा ।
 मात्साय । स्वाहा । स्नावभ्य इति स्नाव-भ्यः । स्वाहा ।
 अस्थभ्य इत्यस्थ-भ्यः । स्वाहा । मज्जभ्य इति
 मज्ज-भ्यः । स्वाहा । अङ्गेभ्यः । स्वाहा । आत्मने ।
 स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

पञ्चदशे वैश्वदेवाहुतिमन्त्रा उक्ताः । षोडशे पञ्चङ्गहोममन्त्रा उच्यन्ते ।
 तथा च ब्राह्मणम्—‘दद्भ्यः स्वाहा हनूभ्यां स्वाहेत्यङ्गहोमाहुहोति’ इति ।
 पाठस्तु—

दद्भ्यः स्वाहा हनूभ्यां स्वाहोष्ठाभ्यां स्वाहा मुखाय
 स्वाहा नासिकाभ्यां स्वाहाऽक्षीभ्यां स्वाहाः कर्णा-
 भ्यां स्वाहा पार इक्षवोऽवार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहाऽ-
 वार इक्षवः पार्येभ्यः पक्ष्मभ्यः स्वाहा शीर्ष्णे
 स्वाहा भ्रूभ्यां स्वाहा ललाटाय स्वाहा मूर्ध्ने
 स्वाहा मस्तिष्काय स्वाहा केशेभ्यः स्वाहा वहाय
 स्वाहा ग्रीवाभ्यः स्वाहा स्कन्धेभ्यः स्वाहा कीक-

(अश्वनेधगतमन्त्रकथनम्)

साभ्यः स्वाहा पृष्ठीभ्यः स्वाहा पाजस्याय स्वाहा
 पार्श्वभ्यां स्वाहाऽसाभ्यां स्वाहा दोषभ्यां
 स्वाहा बाहुभ्यां स्वाहा जङ्घाभ्यां स्वाहा श्रोणी-
 भ्यां स्वाहोरुभ्यां स्वाहाऽष्ठीवद्भ्यां स्वाहा
 जङ्घाभ्यां स्वाहा भसदे स्वाहा शिखण्डेभ्यः स्वाहा
 वालधानाय स्वाहाऽऽण्डाभ्यां स्वाहा शेपाय स्वाहा
 रेतसे स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा
 पद्भ्यः स्वाहा शफेभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे
 स्वाहा लोहिताय स्वाहा मांसाय स्वाहा स्लावभ्यः
 स्वाहाऽस्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहाऽङ्गेभ्यः
 स्वाहाऽऽत्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

अत्र दन्तहन्वाद्योऽश्वस्यावयवाः प्रसिद्धाः । इक्षवोऽक्षिरोमाणि । ते च
 पार उपरिभागे वर्तन्ते । कस्मात्पार इति तदुच्यते—अवार्येभ्यः पक्ष्मभ्योऽधो-
 भागवर्तिभ्यो रोमभ्य उपरि वर्तन्ते । एतादृशा ये सन्ति तेभ्यः स्वाहेति योज-
 नीयम् । एवं पार्येभ्यः पक्ष्मभ्योऽवारेऽधोभागे ये केचिदिक्षवो वर्तन्ते । अत्र
 शिरःशब्देन ललाटादधोभागो विवक्षितः । मूर्धशब्देन चोपरिभागः । तत्रत्यं
 मांसं मस्तिष्कम् । वहशब्देन रथयुगस्य वाहकः प्रदेश उच्यते । ग्रीवाशब्देन
 गलगता नाड्यः । स्कन्धशब्देन गलस्योपरिभागावयवाः । कीकसाशब्देन
 पृष्ठास्थिगता गुलिकाः । पृष्ठिशब्देनोभयपार्श्वगता अस्थिविशेषाः । पाजो बलं
 तत्स्थानं हृदयं पाजस्यम् । दोःशब्देन बाहुशब्देन च पूर्वपदयोरुत्तराधरभागा-
 वुच्येते । जङ्घाशब्देन मध्यभागः । श्रोण्यादिशब्दैश्चतुर्भिः पृष्ठगतयोः पादयो-
 श्चत्वार ऊर्ध्वार्धोभागा उच्यन्ते । भसच्छब्देनापानप्रदेशः । शिखण्डा ऊर्ध्व-
 केशाः । वालधानं पुच्छदण्डः । प्रजननमुत्पादनसामर्थ्यम् । अङ्गान्यनुक्तावयवाः ।
 आत्मा तत्रत्यो जीवः । सर्वं कृत्स्नशरीरम् । एतैः पञ्चाशन्मन्त्रैरङ्गोमान्कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अञ्ज्येताय स्वाहाऽञ्जिसक्थाय स्वाहा शिति-
 पदे स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय स्वाहा
 शितिपृष्ठाय स्वाहा शित्यञ्साय स्वाहा पुष्पकर्णाय
 स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा शितिभ्रवे स्वाहा शिति-
 भ्रसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वाहाऽञ्जये स्वाहा
 ललामाय स्वाहाऽसितज्ञवे स्वाहा कृष्णैताय स्वाहा
 रोहितैताय स्वाहाऽरुणैताय स्वाहेदृशाय स्वाहा
 कीदृशाय स्वाहा तादृशाय स्वाहा सदृशाय स्वाहा
 विसदृशाय स्वाहा सुसदृशाय स्वाहा रूपाय स्वाहा
 सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(रूपाय स्वाहा द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

अञ्ज्येतायेत्यञ्जि-एताय । स्वाहा । अञ्जिसक्था-
 येत्यञ्जि-सक्थाय । स्वाहा । शितिपद इति शिति-पदे ।
 स्वाहा । शितिककुद इति शिति-ककुदे । स्वाहा ।
 शितिरन्ध्रायेति शिति-रन्ध्राय । स्वाहा । शितिपृष्ठायेति

(भक्षमेघगतमन्त्रकथनम्)

शिति-पृष्ठाय । स्वाहा । शित्यश्रसायेति शिति-
 अश्रसाय । स्वाहा । पुष्पकणयिति पुष्प-कर्णाय । स्वाहा ।
 शित्योष्ठायेति शिति-ओष्ठाय । स्वाहा । शितिभ्रव इति
 शिति-भ्रवे । स्वाहा । शितिभसद इति शिति-भसदे ।
 स्वाहा । श्वेतानूकाशयेति श्वेत-अनूकाशाय । स्वाहा ।
 अञ्जये । स्वाहा । ललामाय । स्वाहा । असितज्ञव
 इत्यसित-ज्ञवे । स्वाहा । कृष्णैतायेति कृष्ण-एताय ।
 स्वाहा । रोहितैतायेति रोहित-एताय । स्वाहा । अरुणै-
 तायेत्यरुण-एताय । स्वाहा । ईदृशाय । स्वाहा ।
 कीदृशाय । स्वाहा । तादृशाय । स्वाहा । सदृशाय ।
 स्वाहा । विसदृशायेति वि-सदृशाय । स्वाहा । सुसदृ-
 शायेति सु-सदृशाय । स्वाहा । रूपाय । स्वाहा ।
 सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

षोडशोऽनुवाकेऽङ्गहोममन्त्रा उक्ताः । अथ सप्तदशाष्टादशयो रूपहोममन्त्रा
 उच्यन्ते । तथाच ब्राह्मणम्—‘ अञ्जयेताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा श्वेताय
 स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति ’ इति ।

तत्रैकानुवाकगतानाह—

अञ्जयेताय स्वाहाऽञ्जिसक्थाय स्वाहा शितिपदे
स्वाहा शितिककुदे स्वाहा शितिरन्ध्राय स्वाहा
शितिपृष्ठाय स्वाहा शित्यञ्जसाय स्वाहा पुष्पकर्णाय
स्वाहा शित्योष्ठाय स्वाहा शितिभवे स्वाहा शिति-
भ्रसदे स्वाहा श्वेतानूकाशाय स्वाहाऽञ्जये स्वाहा
ललामाय स्वाहाऽसितज्ञवे स्वाहा कृष्णैताय स्वाहा
रोहितैताय स्वाहाऽरुणैताय स्वाहेदशाय स्वाहा
कीदशाय स्वाहा तादशाय स्वाहा सदशाय
स्वाहा विसदशाय स्वाहा सुसदशाय
स्वाहा रूपाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

अञ्जिः शुक्लः । एतः सांध्यो वर्णः । अञ्जिश्चासावेतश्चेत्यञ्जेतः । मिश्रवर्ण
इत्यर्थः । अञ्जिसक्थः श्वेतरुणः । शितिः श्वेतस्तादृशपादयुक्तः शितिपात् ।
ककुदादयोऽपि श्वेता यस्येति योज्यम् । रन्ध्राणि कर्णादिच्छिद्राणि । पुष्पा-
कारलक्षणं कर्णयोर्यस्यासौ पुष्पकर्णः । श्वेताभ्यां भ्रूभ्यां युक्तः शितिभ्रुः ।
श्वेतेनापानेन युक्तः शितिभसत् । अनूकाशश्चक्षुष्पदेशः । अञ्जिः श्वेतकृत्स्नश-
रीरः । ललाटश्चेत्ययुक्तो ललामः । कृष्णजानुयुक्तोऽसितजुः । कृष्णमिश्रसां-
ध्यवर्णयुक्तः कृष्णैतः । जपाकुमुमवदत्यन्तरागयुक्तः सांध्यवर्णो लोहितैतः ।
ईषदारुण्ययुक्तः सांध्यवर्णोऽरुणैतः । इदमिति स्पष्टत्वेनावभासमानाकार
ईदृशः । किमित्यनिश्चितत्वेनावभासमानः कीदृशः । दूरस्थदृष्टान्तेनोपमीयमा-
नस्तादृशः । समीपस्थदृष्टान्तेनोपमीयमानः सदृशः । उपमारहितो विसदृशः ।
सुखेनोपमातुं शक्यः सुसदृशः । आकारसामान्यं रूपम् । अनुक्तसंग्रहार्थः
सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथमेवगतमन्त्रकयनम्)

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशङ्गाय स्वाहा
 सारङ्गाय स्वाहाऽरुणाय स्वाहा गौराय स्वाहा वज्रवे
 स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय स्वाहा शोणाय
 स्वाहा श्यावाय स्वाहा श्यामाय स्वाहा पाकलाय
 स्वाहा सुरूपाय स्वाहाऽनुरूपाय स्वाहा विरूपाय
 स्वाहा सहूपाय स्वाहा प्रतिरूपाय स्वाहा शबलाय
 स्वाहा कमलाय स्वाहा पृश्नये स्वाहा पृश्निसक्थाय
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(कृष्णाय षट्त्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

कृष्णाय । स्वाहा । श्वेताय । स्वाहा । पिशङ्गाय ।
 स्वाहा । सारङ्गाय । स्वाहा । अरुणाय । स्वाहा ।
 गौराय । स्वाहा । वज्रवे । स्वाहा । नकुलाय । स्वाहा ।
 रोहिताय । स्वाहा । शोणाय । स्वाहा । श्यावाय । स्वाहा ।
 श्यामाय । स्वाहा । पाकलाय । स्वाहा । सुरूपायेति सु-
 रूपाय । स्वाहा । अनुरूपायेत्यनु-रूपाय । स्वाहा ।

विरूपायेति वि—रूपाय । स्वाहा । सरूपायेति स—रूपाय ।
 स्वाहा । प्रतिरूपायेति प्रति—रूपाय । स्वाहा । शवलाय ।
 स्वाहा । कमलाय । स्वाहा । पृश्नये । स्वाहा । पृश्निस-
 कथायेति पृश्नि—सकथाय । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा(१)॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

सप्तदशेऽश्वावयवरूपमन्त्रा उक्ताः । अष्टादशे त्ववयविवरूपमन्त्रा उच्यन्ते ।
 विनियोगस्तु पूर्वमेवोदाहृतः ।

पाठस्तु—

कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहा पिशङ्गाय स्वाहा
 सारङ्गाय स्वाहाऽरुणाय स्वाहा गौराय स्वाहा
 बभ्रवे स्वाहा नकुलाय स्वाहा रोहिताय स्वाहा
 शोणाय स्वाहा श्यावाय स्वाहा श्यामाय स्वाहा
 पाकलाय स्वाहा सुरूपाय स्वाहाऽनुसुरूपाय स्वाहा
 विरूपाय स्वाहा सरूपाय स्वाहा प्रतिरूपाय स्वाहा
 शवलाय स्वाहा कमलाय स्वाहा पृश्नये स्वाहा
 पृश्निसकथाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

कृत्स्नेऽपि शरीरे काष्ण्ययुक्तः कृष्णः । एवं श्वेतादयः । पिशङ्गो गौरोचन-
 वर्णः । सारङ्गश्चातकवर्णः । ईषद्रक्तोऽरुणः । गौरोऽत्यन्तश्वेतः । बभ्रुः कपिलः ।
 नकुलो नकुलवर्णः । रोहितोऽत्यन्तरक्तः । शोणः पीतलोहितः । श्यावः
 पीतकृष्णवर्णः । श्यामो नीलः । अत्यन्तकृष्णः पाकलः । शोभनरूपः सुरूपः ।
 अनुकूलरूपोऽनुसुरूपः । विविधरूपो विरूपः । समानरूपः सरूपः, नात्यन्तं

(अश्वमेधसंगतसाम्नकथनम्)

सुरूपं नात्यन्तं कुरूप इत्यर्थः । प्रतिकूलरूपः प्रतिकरूपः । मिश्रवर्णः शबलः । कमलवर्णः कमलः । चित्रवर्णः पृश्निः । तथाविधाभ्यां सक्थिभ्यामुपेतः पृश्नि-सक्थः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । पूर्वानुवाकोक्तैः षड्विंशतिमन्त्रैरेतदनुवा-कोक्तैस्त्रयोविंशतिमन्त्रैश्चेत्येवमेकोनपञ्चाशन्मन्त्रैरश्वरूपाणि जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा काण्डेभ्यः स्वाहा वल्शेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः
स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृहीतेभ्यः
स्वाहाऽवपन्नेभ्यः स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(ओषधीभ्यश्चतुर्विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः । स्वाहा । मूलेभ्यः ।
स्वाहा । तूलेभ्यः । स्वाहा । काण्डेभ्यः । स्वाहा । वल्शेभ्यः ।
स्वाहा । पुष्पेभ्यः । स्वाहा । फलेभ्यः । स्वाहा । गृही-
तेभ्यः । स्वाहा । अगृहीतेभ्यः । स्वाहा । अवपन्नेभ्य

इत्यर्व-पन्नेभ्यः । स्वाहा । शयानेभ्यः । स्वाहा । सर्वस्मै ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

अत्रयविरूपमन्त्रा अष्टादशे प्रोक्ताः । अथौषधिमन्त्रा एकोनविंशोऽभिधीयन्ते ।
तथा च ब्राह्मणम्—‘ ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्योषधिहोमाञ्जु-
होति ’ इति ।

पाठस्तु—

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा काण्डेभ्यः स्वाहा वल्शेभ्यः स्वाहा
पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः
स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपन्नेभ्यः स्वाहा
शयानेभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

तूलान्यग्राणि काण्डानि दण्डसदृशा भागाः । वल्शानि द्वैधीभावसंधयः ।
गृहीतानि प्राणिभिरुपयुक्तानि । अगृहीतानि प्राणिभिरनुपयुक्तानि । अवप-
न्नानि स्तम्बेभ्यो वियुज्य भूमौ पतितानि । शयानानि स्तम्बैः सह भूमौ पति-
तानि । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । एतैर्द्वादशभिर्मन्त्रैरोषधिहोमाञ्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
स्वाहा स्कन्धोभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा पर्णेभ्यः

(अश्वमेधगतमन्त्रकथनम्)

स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा गृहीतेभ्यः
 स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपन्नेभ्यः स्वाहा शया-
 नेभ्यः स्वाहा शिष्टाय स्वाहाऽतिशिष्टाय स्वाहा
 परिशिष्टाय स्वाहा सशिश्टाय स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा
 रिक्ताय स्वाहाऽरिक्ताय स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा
 सशरिक्ताय स्वाहोद्विक्ताय स्वाहा सर्वस्मै
 स्वाहा (१) ॥

(वनस्पतिभ्यः षट्त्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रजवं ब्रह्मवादिनः क्रिमेप वा अप्त आदित्या उभयोः प्रजापतिरन्वायन्नि-
 द्रो वै सदृङ्ङिन्द्रो वै शिथिलः प्रजापतिरकामयतान्नदः सा विराडसावादि-
 ल्योऽर्वाङ्भूतमा मेऽग्निना तपः स्वाहाऽऽधि द्रव्याऽञ्जयेतायं कृष्णायौषधीभ्यो
 वनस्पतिभ्यो विंशतिः ॥ २० ॥

प्रजवं प्रजापतिर्यदच्छन्दोमं ते हुवे सवाहमोषधीभ्यो
 द्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥
 हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके तृतीयः
 प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

वनस्पतिभ्य इति वनस्पतिभ्यः । स्वाहा । मूलेभ्यः ।
 स्वाहा । तुलेभ्यः । स्वाहा । स्कन्धोभ्य इति स्कन्धः—भ्यः ।

स्वाहा । शाखाभ्यः । स्वाहा । पर्जाभ्यः । स्वाहा ।
 पुष्पेभ्यः । स्वाहा । फलेभ्यः । स्वाहा । गृहीतेभ्यः । स्वाहा ।
 अगृहीतेभ्यः । स्वाहा । अवपन्नेभ्य इत्यव-पन्नेभ्यः । स्वाहा ।
 शर्यानेभ्यः । स्वाहा । शिष्टाय । स्वाहा । अतिशिष्टाये-
 त्यति-शिष्टाय । स्वाहा । परिशिष्टायेति परि-शिष्टाय ।
 स्वाहा । सःशिष्टायेति सं-शिष्टाय । स्वाहा । उच्छि-
 ष्टायेत्युत्-शिष्टाय । स्वाहा । रिक्ताय । स्वाहा । अरि-
 क्ताय । स्वाहा । प्ररिक्तायेति प्र-रिक्ताय । स्वाहा ।
 सःरिक्तायेति सं-रिक्ताय । स्वाहा । उद्रिक्तायेत्युत्-
 रिक्ताय । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा । (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके विशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके विशोऽनुवाकः ।)

ओषधिहोममन्त्रा एकोनविंशोऽभिहितः । वृत्रमन्त्रा विंशोऽभिधीयन्ते । तथा
 च ब्राह्मणम्—' वनस्पतिभ्यः स्वाहेति वनस्पति होमाञ्जुहोति ' इति ।
 पाठस्तु—

वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा तूलेभ्यः
 स्वाहा स्कन्धोभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा

(भक्षमेधगतमद्यकयनम्)

पर्णेभ्यः स्वाहा पुष्येभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहा
गृहीतेभ्यः स्वाहाऽगृहीतेभ्यः स्वाहाऽवपन्नेभ्यः
स्वाहा शयानेभ्यः स्वाहा शिष्टाय स्वाहाऽ-
तिशिष्टाय स्वाहा परिशिष्टाय स्वाहा सशि-
ष्टाय स्वाहोच्छिष्टाय स्वाहा रिक्ताय स्वाहाऽ-
रिक्ताय स्वाहा प्ररिक्ताय स्वाहा सशरिक्ताय
स्वाहोद्विक्ताय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

स्कथांसि द्वैधीभावसंघयः । एकस्मिन्काणीदानीमुपयुक्तादन्यः कालान्तर
वपयोक्षयमाणः शिष्टः । कालान्तरेऽपि तत्तर्षोपयुक्तादन्वाऽतिशिष्टः । कर्मा-
न्तरेष्वप्युपयुक्तादन्यः पशिष्टः । लोकवावहागेष्वुपयुक्तादन्यः संशिष्टः ।
वपयुज्य त्यक्त उच्छिष्टः । इदानीं पूर्वेः फलैर्भजितो रिक्तः । तद्युक्तस्त्व-
रिक्तः । सर्वदा तद्वर्जितः परं कः न परैरपि वर्जितः संरिक्तः । सर्वैः सर्वदा
समृद्ध उद्विक्तः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । एतस्मिन्विंशतिमर्षैर्वनस्राति-
होमाज्जहुयात् ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः —

अत्रिवाक्यं तृतीयाद्ये द्वितीये क्रतुमंस्तवः ।
यस्त्रयोदशरात्रोऽसौ तृतीयेऽथ चतुर्थके ॥ १ ॥
स्याच्चतुर्दशरात्रोऽथ पञ्चमेऽन्यथ तादृशः ।
षष्ठसप्तमयोः स्यातां द्वौ पञ्चदशरात्रकौ ॥ २ ॥
यः सप्तदशरात्रोऽयमष्टमे नवमे पुनः ।
भवेद्विंशतिरात्रोऽथ दशमे समुदीरितः ॥ ३ ॥
एकविंशतिरात्रोऽथ मन्त्राः सर्वेऽधमेधगाः ।
अर्वाङ्गवाप्तिमन्त्रा भूतं पर्याप्तयो नव ॥ ४ ॥
आभूमन्त्रास्त्रयो ह्ये मे ह्यनुभूत्रकाः पुनः ।
चतुर्विंशतिसंख्याः स्युर्गाग्रनेत्येवमादयः ॥ ५ ॥
दीक्षाहोमार्थमन्त्रास्तु स्वाहा द्वाविंशतिर्मताः ।
द्विभ्योऽङ्गमन्त्राः पञ्चाशदङ्गि षड्विंशतिस्त्वथा ॥ ६ ॥

कृष्णा त्रयोविंशतिः स्युर्मिलित्वा रूपमन्नकाः ।

द्वादशौषधिमन्त्राः स्युस्त्रयोविंशतिरीरिताः ॥ ७ ॥

वनसातिभ्यो वृक्षाख्यमन्त्रा उक्ताः प्रपाठके ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्

पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
सप्तमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

बृहस्पतिरकामयत् श्रन्मे देवा दधीरन्गच्छेयं
पुरोधामिति स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्तमाऽहं-
रत्तेनायजत् ततो वै तस्मै श्रद्देवा अदधतागच्छ-
त्पुरोधां य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते
श्रदेभ्यो मनुष्या दधते गच्छन्ति पुरोधां ज्योतिर्गौ-
रायुरिति व्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
गौरसावायुः (१) इत्यनेव लोकानभ्यारोहन्त्य-

(प्रथमचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

भिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्या-
 रोहन्त्यसत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
 तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशुच्छन्दोमै-
 रोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव
 वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं
 वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव (२) यन्त्यथो
 अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसार्यनी
 स्मृती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति चतुर्विंशति-
 रात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः
 संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके
 प्रति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री
 ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धतेऽतिरात्रा-
 वभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै (३) ॥

(अन्तरिक्षं गौरसावायुराभ्यामेव पञ्चचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः ।)

हरिः ॐ ।

बृहस्पतिः । अकानयत् । शत् । मे । देवाः । दधीरत् ।
गच्छेयम् । पुरोधामिति पुर—धाम् । इति । सः । एतम् ।
चतुर्विंशतिरात्रमिति चतुर्विंशति—रात्रम् । अपश्यत् ।
तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत् । ततः । वै ।
तस्मै । शत् । देवाः । अर्द्धत् । अगच्छत् । पुरोधामिति
पुरः—धाम् । ये । एवम् । विद्वांसः । चतुर्विंशतिरात्र-
मिति चतुर्विंशति—रात्रम् । आसते । शत् । एत्यः ।
मनुष्याः । दधते । गच्छन्ति । पुरोधामिति पुरः—धाम् ।
ज्योतिः । गौः । आयुः । इति । व्यहा इति त्रि—अहाः ।
भवन्ति । इयम् । वाव । ज्योतिः । अन्तरिक्षम् । गौः ।
असौ । अयुः । (१) । इमान् । एव । लोकान् ।
अन्यारोहन्तीत्याग्नि—आरोहन्ति । अग्निपूर्वमित्याग्नि—पूर्वम् ।
व्यहा इति त्रि—अहाः । भवन्ति । अग्निपूर्वमित्याग्नि—पूर्वम् ।
एव । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । अन्यारोहन्ती-
त्याग्नि—आरोहन्ति । असत्रम् । वै । एतत् । यत् । अछ-
न्दोममित्यछन्दः—मम् । यत् । छन्दोमा इति छन्दः—माः ।
भवन्ति । तेन । सत्रम् । देवताः । एव । पृष्ठैः । अवेति ।
रन्धते । पशून् । छन्दोभैरिति छन्दः—मैः । ओजः । वै ।
वीर्यम् । पृष्ठानि । पशवः । छन्दोमा इति छन्दः—माः ।

प्रपा० ४ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(प्रथमचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

ओजसि । एव । धीर्धे । पशुषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति । बृह-
 द्रथंतराभ्यामिति बृहत्-रथंतराभ्याम् । यन्ति । इयम् ।
 वाव । रथंतरमिति रथं-तरम् । असौ । बृहत् । आभ्याम् ।
 एव (२) । यन्ति । अथो इति । अनयोः । एव ।
 प्रतीति । तिष्ठन्ति । एते इति । वै । यज्ञस्य । अञ्जसा-
 यनी इत्यञ्जसा-अयनी । सुती इति । ताभ्याम् । एव ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यन्ति । चतुर्विंशति-
 रात्र इति चतुर्विंशति-रात्रः । भवति । चतुर्विंशति-
 रिति चतुः-विंशतिः । अर्धमासा इत्यर्ध-मासाः । संव-
 त्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । सुवर्ग
 इति सुवः-गः । लोकः । संवत्सर इति सं-वत्सरे । एव ।
 सुवर्ग इति सुवः-गे । लोके । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 अथो इति । चतुर्विंशत्यक्षरेति चतुर्विंशति-अक्षरा ।
 गायत्री । गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । गाय-
 त्रिया । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति ।
 रुन्धते । अतिरात्रावित्यति-रात्रौ । अभितः । भवतः ।
 ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्य । परिगृहीत्या इति परि-
 गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

एकविंशतिरात्रान्तं सत्रमुक्तं तृतीयके ।

चतुर्विंशतिरात्रादि चतुर्थेऽथ प्रवक्ष्यते ॥

द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ तयोराद्यं प्रथमेऽनुवाकं विधत्ते—

बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवा दधीरन्गच्छेयं पुरो-
धामिति स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत्तमाऽह-
रत्तेनायजत ततो वै तस्मै श्रद्देवा अदधतागच्छत्पु-
रोधां य एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते
श्रदेभ्यो मनुष्या दधते गच्छन्ति पुरोधाम्, इति ।

पुरा कदाचिद्बृहस्पतिर्देवैरिन्द्रादिभिरविश्वसनीयः सन्मनस्येवमकामयत-
एते देवा मे मदर्थं श्रद्दधीरन्नयं बृहस्पतिरस्मभ्यं हित इति विश्वासं धारयन्तु ।
ततोऽहं पुरोधां पौरोहित्यमाचार्यत्वरूपं मुख्यत्वं वा गच्छेयमिति । ततस्तदु-
पायं विचार्य शास्त्रमुत्वेन(ण) चतुर्विंशतिरात्रं निश्चित्य तमनुग्राह्य देवैर्विश्वस-
नीयः सन्पुरोधां प्राप्तवान् । एवमन्येऽपि यजमाना एतदनुष्ठानेन मनुष्यैर्विश्व-
सनीयाः सन्तः पुरोधां प्राप्नुवन्ति ।

तत्र कानिचिदहानि विधत्ते—

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव ज्योतिरन्त-
रिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकानभ्यारोहन्ति, इति ।

अत्र चत्वाररूपहा विज्ञेयाः । तावता विवक्षितसंख्यायाः पूरणान् ।
तत्र चतुर्णां त्र्यहानामानुपूर्व्यं विधत्ते—

अभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्याभिपूर्वमेव

सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, इति ।

इतो निर्गतानामानुपूर्व्येणैव स्वर्गलोकारोहणम् ।

(प्रथमचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

अथ पृष्ठयः पडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येवं द्वादशाहगतानि दशाहानि विधत्ते—

असत्रं वा एतदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्दोमै-
रोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयो-
रेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्मृती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

पूर्वचद्वारुषेयम् ।

अथैतत्क्रतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

चतुर्विंशतिरात्रो भवति चतुर्विंशति-
रर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः
संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मव-
र्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते, इति ।

संख्यासाम्यादर्धमासद्वारा संवत्सरं प्राप्य तत्कालीनकर्मानुष्ठानद्वारा स्वर्गे प्रतितिष्ठन्ति । तथा गायत्रीद्वारा ब्रह्मवर्चसं प्राप्नुवन्ति ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

गायत्रीद्वारा ब्रह्मवर्चसप्राप्तेरुक्तत्वात्तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

यथा वै मनुष्या एवं देवा अग्र आसन्तेऽकाम-
 यन्तावर्ति पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीं ससदं
 गच्छेमेति त एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यन्तमाऽह-
 रन्तेनायजन्त ततो वै तेऽवर्ति पाप्मानं मृत्युमप-
 हत्य दैवीं ससदमगच्छन्त्य एवं विद्वांसंश्वतु-
 र्विंशतिरात्रमासतेऽवर्तिमेव पाप्मानमपहत्य श्रियं
 गच्छन्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य (१) दैवी ससज्ज्यो-
 तिरतिरात्रो भवति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै
 पृष्ठयः षडहो भवति षड्वा ऋतवः संवत्सरस्तं
 मासा अर्धमासा ऋतवः प्रविश्य दैवीं ससदमग-
 च्छन्त्य एवं विद्वांसंश्वतुर्विंशतिरात्रमासते संव-
 त्सरमेव प्रविश्य वस्यसीं ससदं गच्छन्ति त्रय-
 स्रयस्त्रिंशा अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशाः पर-
 स्तात्रयस्त्रिंशरेवोभयतोऽवर्ति पाप्मानमपहत्य दैवीं
 ससदं मध्यतः (२) गच्छन्ति पृष्ठानि हि दैवी
 ससज्जामि वा एतत्कुर्वन्ति यत्रयस्त्रयस्त्रिंशा
 अन्वञ्चो मध्येऽनिरुक्तो भवति तेनाजाम्यूर्ध्वानि
 पृष्ठानि भवन्त्यूर्ध्वाश्छन्दोमा उभाभ्यां रूपाभ्यां

(द्वितीयचतुर्विंशतिगप्रकरणम्)

सुवर्गं लोकं यन्त्यसत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा
 भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छ-
 दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवः (३) छन्दोमा
 ओजस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशा
 अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशाः परस्तान्मध्ये पृष्ठा-
 न्युरो वै त्रयस्त्रिंशा आत्मा पृष्ठान्यात्मन एव तद्य-
 जमानाः शर्म नह्यन्तेऽनार्थ्यं बृहद्रथंतराभ्यां
 यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो
 अनयोरिव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
 स्नुती ताभ्यामेव (४) सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो
 वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचीनानि
 पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्यङ्षडहो भवति प्रत्यवसूढ्या
 अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति
 त्रिवृतोऽधि त्रिवृतमुषं यन्ति स्तोमानाः संपत्स्यै
 प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्ययं वाव स क्षयोऽ-
 स्मादेव तेन क्षयान्न यन्ति चतुर्विंशतिरात्रो
 भवति चतुर्विंशतिरथमासाः संवत्सरः संवत्सरः
 सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति
 तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री

ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमर्चं रुन्धतेऽतिरात्रा-
वभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै (५) ॥

(मनुष्यस्य मध्यतः पशवस्ताभ्यामेव संवत्सरश्चतुर्विंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

यथा । वै । मनुष्याः । एवम् । देवाः । अग्रे ।
आसन् । ते । अकामयन्त । अर्वात्तिम् । पाप्मानम् ।
मृत्युम् । अपहत्येत्यप-हृत्य । दैवीम् । सप्तदमिति
सं-सदम् । गच्छेम । इति । ते । एतम् । चतुर्विंशति-
रात्रमिति चतुर्विंशति-रात्रम् । अपश्यन् । तम् । एति ।
अहरन् । तेन । अयजन्त । ततः । वै । ते । अर्वात्तिम् ।
पाप्मानम् । मृत्युम् । अपहत्येत्यप-हृत्य । दैवीम् ।
सप्तदमिति सं-सदम् । अगच्छन् । ये । एवम् ।
विद्वांसः । चतुर्विंशतिरात्रमिति चतुर्विंशति-रात्रम् ।
आसते । अर्वात्तिम् । एव । पाप्मानम् । अपहत्येत्यप-
हृत्य । श्रियम् । गच्छन्ति । श्रीः । हि । मनुष्यस्य
(१) । दैवी । सप्तदमिति सं-सत् । ज्योतिः । अति-

(द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

रात्र इत्यति—रात्रः । भवति । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य ।
लोकस्य । अनुख्यात्या इत्यनु—ख्यात्यै । पृष्ठ्यः । षडह
इति षट्—अहः । भवति । षट् । वै । ऋतवः । संवत्सर
इति सं—वत्सरः । तम् । मासाः । अर्धमासा इत्यर्ध—
मासाः । ऋतवः । प्रविश्येति प्र—विश्य । दैवीम् । स॒स-
दमिति सं—सदम् । अगच्छन् । ये । एवम् । विद्वांसः ।
चतुर्विंशतिरात्रमिति चतुर्विंशति—रात्रम् । आसते ।
संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । एव । प्रविश्येति प्र—विश्य ।
वस्यसीम् । स॒सदमिति सं—सदम् । गच्छन्ति । त्रयः ।
त्रयस्त्रिंशा इति त्रयः—त्रिंशाः । अवस्तात् । भवन्ति ।
त्रयः । त्रयस्त्रिंशा इति त्रयः—त्रिंशाः । परस्तात् ।
त्रयस्त्रिंशैरिति त्रयः—त्रिंशैः । एव । उभयतः ।
अवर्तिम् । पाप्मानम् । अपहत्येत्यप—हत्य । दैवीम् ।
स॒सदमिति सं—सदम् । मध्यतः (२) । गच्छन्ति ।
पृष्ठानि । हि । दैवी । स॒सदिति सं—सत् । जामि । वै ।
एतत् । कुर्वन्ति । यत् । त्रयः । त्रयस्त्रिंशा इति त्रयः—
त्रिंशाः । अन्वञ्चः । मध्ये । अनिरुक्त इत्यनिः—उक्तः ।
भवति । तेन । अजामि । ऊर्ध्वानि । पृष्ठानि । भवन्ति ।
ऊर्ध्वाः । छन्दोमा इति छन्दः—माः । उभाभ्याम् । रूपा-
भ्याम् । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । यन्ति । असत्रम् ।

वै । एतत् । यत् । अ॒छ॒न्दो॒ममि॒त्य॒छ॒न्दः—मम् । यत् ।
 छ॒न्दो॒मा इति॑ छ॒न्दः—माः । भ॒वन्ति॑ । तेन॑ । स॒त्रम् ।
 दे॒वताः । ए॒व । पृ॒ष्ठैः । अ॒वेति॑ । रु॒न्धते॑ । प॒शून् ।
 छ॒न्दो॒भैरिति॑ छ॒न्दः—मैः । ओजः॑ । वै । वी॒र्यम् ।
 पृ॒ष्ठानि॑ । प॒शवः॑ (३) । छ॒न्दो॒मा इति॑ छ॒न्दः—माः ।
 ओज॑सि । ए॒व । वी॒र्ये॑ । प॒शुषु॑ । प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ ।
 त्रयः॑ । त्र॒यस्त्रि॒ंशा इति॑ त्रयः—त्रि॒ंशाः । अ॒वस्तात् ।
 भ॒वन्ति॑ । त्रयः॑ । त्र॒यस्त्रि॒ंशा इति॑ त्रयः—त्रि॒ंशाः ।
 प॒रस्तात् । मध्ये॑ । पृ॒ष्ठानि॑ । उरः॑ । वै । त्र॒यस्त्रि॒ंशा
 इति॑ त्रयः—त्रि॒ंशाः । आ॒त्मा । पृ॒ष्ठानि॑ । आ॒त्मने॑ ।
 ए॒व । तत् । य॒ज॑मानाः । शर्म॑ । न॒ह्यन्ते॑ । अ॒नात्यै॑ ।
 बृ॒हद्द॒थं॒तरा॒भ्यामिति॑ बृ॒हत्—र॒थं॒तरा॒भ्याम् । य॒न्ति॑ । इ॒यम् ।
 वा॒व । र॒थं॒तर॒मिति॑ र॒थं—त॒रम् । अ॒सौ । बृ॒हत् । आ॒भ्याम् ।
 ए॒व । य॒न्ति॑ । अ॒थो इति॑ । अ॒नयोः॑ । ए॒व । प्र॒तीति॑ ।
 ति॒ष्ठन्ति॑ । ए॒ते इति॑ । वै । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ञ्जसा॒र्यनी॑ इत्य॒-
 अ॒सा—अ॒र्यनी॑ । सु॒ती इति॑ । ता॒भ्याम् । ए॒व (४) ।
 सु॒व॒र्गमिति॑ सु॒वः—गम् । लो॒कम् । य॒न्ति॑ । प॒राञ्चः॑ । वै ।
 ए॒ते । सु॒व॒र्गमिति॑ सु॒वः—गम् । लो॒कम् । अ॒भ्यारो॑हन्ती-
 त्य॒भि—आ॒रोह॑न्ति । ये । प॒रा॒चीना॑नि । पृ॒ष्ठानि॑ । उ॒प-
 य॒न्तीत्यु॑प—य॒न्ति॑ । प्र॒त्यङ् । ष॒ड॒ह इति॑ ष॒ट्—अ॒हः ।

(द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

भवति । प्रत्यर्वरूढ्या इति प्रति—अर्धरूढ्यै । अथो इति ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । उभयोः । लोकर्योः ।
 ऋद्ध्वा । उदिति । तिष्ठन्ति । त्रिवृत इति त्रि—वृतः ।
 अधीति । त्रिवृतमिति त्रि—वृतम् । उपोति । यन्ति ।
 स्तोमानाम् । संपत्त्या इति सं—पत्यै । प्रभवायेति प्र—भवायै ।
 ज्योतिः । अग्निष्टोम इत्यग्नि—स्तोमः । भवति । अयम् ।
 वाव । सः । क्षयः । अस्मात् । एव । तेन । क्षयात् । न ।
 यन्ति । चतुर्विंशतिरात्र इति चतुर्विंशति—रात्रः । भवति ।
 चतुर्विंशतिरिति चतुः—विंशतिः । अर्धमासा इत्यर्ध—
 मासाः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । संवत्सर इति सं—
 वत्सरः । सुवर्ग इति सुवः—गः । लोकः । संवत्सर इति
 सं—वत्सरे । एव । सुवर्ग इति सुवः—गे । लोके । प्रतीति ।
 तिष्ठन्ति । अथो इति । चतुर्विंशत्यक्षरेति चतुर्विंशति—
 अक्षरा । गायत्री । गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—
 वर्चसम् । गायत्रिया । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म—वर्चसम् ।
 अवेति । रुन्धते । अतिरात्रावित्याति—रात्रौ । अभितः ।
 भवतः । ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म—वर्चसस्यै । परिगृहीत्या इति
 परि—गृहीत्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमोऽनुवाके ऋद्धिचतुर्विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ द्वितीयेऽन्यश्चतुर्विंश-
तिरात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

यथा वै मनुष्या एवं देवा अग्र आसन्तेऽकामयन्ता-
वर्ति पाप्मानं मृत्युमपहत्य दैवीं ससदं गच्छे-
मेति त एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यन्तसाऽहरन्तेना-
यजन्त ततो वै तेऽवर्ति पाप्मानं मृत्युमपहत्य
दैवीं ससदमगच्छन्त्य एवं विद्वांसश्चतुर्विंश-
तिरात्रमासतेऽवर्तिमेव पाप्मानमपहत्य श्रियं
गच्छन्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य दैवी ससत्, इति ।

यथा मनुष्या दारिद्र्यहेतुभूतपापयुक्ता एवं देवा अपि पूर्वमासन् । ते च
देवाः कदाचिद्देवमकामयन्त । वर्तिवृत्तिर्जोवनोपायो धनसंपत् । तद्-
भावांऽवर्तिः । तत्र हेतुः पाप्मा दारिद्र्यहेतुर्जन्मान्तरकृतः पापविशेषः । स एव
लेशहेतुत्वान्मृत्युः । तमेतादृशमवर्तिं पाप्मानं मृत्युं केनापि मुकृतातुष्टानेनापह-
त्य देवसंबन्धिर्ना संपत्तिं प्राप्नुयाभेति विचार्य चतुर्विंशतिरात्रं तदुपायं शान्-
मुखात्विश्रित्य तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्ताः । एवं मनुष्या अपि तदनुष्ठानेन
दारिद्र्यहेतुपापनिवृत्तिद्वारा देवसंबन्धिर्ना संसदं प्राप्नुवन्ति । देवाः सम्यक्सी-
दन्ति सुखेनावतिष्ठन्ते यस्यां श्रियां सा श्रीरेव दैवी संसत् । मनुष्या हि
श्रियमेव देवसभां मन्यन्ते ।

तत्र प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रो भवति सुव-
र्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

ज्योतिष्टोमविशेषो योऽयमतिरात्रः स एव प्रथममहस्तेन ज्योतिषा स्वर्गः
प्रकाश्यते ।

(द्वितीयचतुर्विंशतिरात्रकथनम्)

अचन्तरभावीनि षडहानि विधत्ते —

पृष्ठ्यः षडहो भवति षड्वा ऋतवः संवत्सरस्ते मासा
अर्धमासा ऋतवः प्रविश्य दैवीं ससदमगच्छन्त्य
एवं विद्वांसश्चतुर्विंशतिरात्रमासते संवत्सरमेव
प्रविश्य वस्यसीं ससदं गच्छन्ति, इति ।

षड्विधैः पृष्ठस्तोत्रैर्निष्पाद्यः पृष्ठ्यः षडहः स्तोत्रानुष्ठेयः । षडसंख्याका
ऋतवस्ते च संभूय संवत्सरी भवन्ति । तं च संवत्सरं द्वादश मासाश्चतुर्विंश-
तिरर्धमासाः षडृतवश्चावयवत्वेन प्रविश्यातिशयेन धनममृद्गां सर्भां प्राप्नु-
वन्ति । मनुष्या अपि तथैव पृष्ठ्यषडहयुक्तेन चतुर्विंशतिरात्रेण फलं प्राप्नु-
वन्ति ।

अथान्यान्यपि षडहानि विधत्ते —

त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रय-
स्त्रिंशाः परस्तात्रयस्त्रिंशैरेवोभयतोऽवतिं
पाप्मानमपहत्य दैवीं ससदं मध्यतो
गच्छन्ति पृष्ठ्यानि हि दैवी ससत्, इति ।

अत्रेयमहःकृप्तिः सूत्रकारेण दर्शिता— 'संसदा चतुर्विंशतिरात्रेण स्वर्गे
लोके सीदन्त्यतिरात्रश्चतुर्विंश उक्थ्य आग्नेयगीयस्त्रिवृद्धा पृष्ठ्यस्तोमः षड-
हस्त्रयस्त्रिंशमहरनिरुक्तं त्रयस्त्रिंशं [निरुक्तं] त्रिणवं द्वे एकविंशे त्रिणवं त्रय-
स्त्रिंशमहर्निरुक्तं त्रयस्त्रिंशमनिरुक्तं पृष्ठ्यस्तोमः षडहः प्रत्यङ्गत्रिवृद्धहरनि-
रुक्तं ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रः ' इति । यदिदमतिरात्ररूपं प्रथममहः
सूत्रेऽभिहितं तज्ज्योतिरतिरात्रो भवतीति वाक्येनाऽऽज्ञानम् । यत्चार-
म्भणीयरूपां द्वितीयमहस्तच्छाखान्तरगतम् । तृतीयमहरारभ्याष्टमान्तः परा-
त्त्रयः पृष्ठ्यः षडहः । तत्र षष्ठमहस्त्रयस्त्रिंशाम् । अथ ऽऽ(त्र्याऽऽ)दिन आरभ्य
गणनायामष्टममहः । ततो नवममहरानरुक्तं त्रयस्त्रिंशं, सप्तलिङ्गेर्नैर्गानं
निरुक्तं, तद्विपरीतमनिरुक्तम् ; ततो दशममहर्निरुक्तं त्रयस्त्रिंशम् । त एतेऽष्ट-
मनवमदशम अहर्निरेपास्त्रयोऽवस्वादयोऽभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशाः । तत एका-
दशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाख्यानाद्द्वानि त्रिणवैकविंशद्वयत्रिणवरूपाणि मध्य-

वर्तीनि पृष्ठानीत्युच्यन्ते । ततः पञ्चदशषोडशसप्तदशा अहर्विशेषास्त्रिं-
 सख्याकाः परस्तादूर्ध्वभागे वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशः । तेषु त्रिषु मध्यमै(मं!) निरुक्तं
 त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादुपरितनं त्रयस्त्रिंशमोमयुक्तं(क्तम निरुक्तम् । सप्तदश-
 संख्यापूरकं दिनमारभ्य द्वाविंशदिनपर्यन्तमावृत्तः पृष्ठयः षडहः । अत एवायं
 प्रत्यङ्गिति निर्दिश्यते । तत ऊर्ध्वमुपान्तिममहस्त्रिदृदनिरुक्तं ज्योतिरग्नि-
 ष्टोमरूपम् । तत ऊर्ध्वमनिरात्रोऽन्तिमः । एवं स्थिते सत्येकादशादिचतुर्द-
 शान्तान्मध्यवर्तिनोऽहश्चतुष्टयादथ उपरिष्ठाच्च ये त्रिंशसंख्याकास्त्रयस्त्रिंशस्तै-
 र्भयतोऽवस्थितैर्दारिद्र्यहेतुं पाप्मानमपहत्य देवी सभां मध्यवर्तिनीं गच्छन्ति ।
 यानि मध्यवर्तीनि चत्वारि पृष्ठारव्यान्यहान्येतान्येवात्र देवी संसदित्युच्यते ।
 तस्मादुभयतस्त्रयस्त्रिंशयुक्तान्यहानि कुर्वादिति विध्यन्तः ।

अथाधोवर्तिषु त्रिषु त्रयस्त्रिंशेषु यो मध्यमो यश्च ऊर्ध्ववर्तिषु त्रिषु मध्यम-
 स्तस्योभयविधस्य मध्यमस्यानिरुक्तं विधत्ते—

जामि वा एतत्कुर्वन्ति यत्रयस्त्रयस्त्रिंश आन्दञ्चो
 मध्येऽनिरुक्तो भवति तेनाजामि, इति ।

यद्यनुक्रमवर्तिनः सर्वेऽपि त्रयस्त्रिंशा एकविधाः स्युस्तदानीमनुष्ठातार
 आलस्यं कुर्वन्ति । तस्मान्मध्ये वर्तमानमहर्विशेषमनिरुक्तत्वेनेतरस्मान्निरुक्ता-
 द्विलक्षणं कुर्युः । तेन वैलक्षण्येनाऽऽलस्यं परिहृतं भवेत् ।

उभयतोऽवस्थितानां त्रयस्त्रिंशानां मध्यवर्तिषु चतुर्ष्वहसु कंचिद्विशेषं
 विधत्ते—

ऊर्ध्वानि पृष्ठानि भवन्त्यूर्ध्वाश्छन्दोमा उभा-
 भ्यां रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

रथंतरवृद्धदाद्यनुक्रमगतानि पृष्ठस्तोत्राणि निष्पादनीयानि । तथा चतुर्विं-
 शचतुश्चत्वारिंशाद्यनुक्रमगताश्छन्दोमा निष्पादनीयाः । यद्यपि त्रिणवैकविंश-
 द्वयत्रिणवस्तोमैस्तान्यहानि निष्पाद्यानीति शाखान्तरानुमारेण सूत्रेऽभिहितं,
 तथाऽप्यत्र वचनबलात्पवमानादिषु केषुचित्स्तोत्रेषु चतुर्विंशादयश्छन्दोमा
 अनुक्रमेण प्रयोक्तव्याः । एवं सत्युभाभ्यां पृष्ठयश्छन्दोमरूपाभ्यां स्वर्गं
 पुवन्ति ।

तमेतं पृष्ठच्छन्दोमविधिं प्रशंसति—

असत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति तेन
सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्दोमैरोजो वै
वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओजस्येव
वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववद्भारुयेयम् ।

तान्येतानि मध्यवर्तीनि पृष्ठान्युभयतोऽवस्थितांस्त्रयास्त्रिंशांश्च प्रकारान्तरेण
प्रशंसति—

त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्ताद्भवन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशाः
परस्तान्मध्ये पृष्ठान्युरो वै त्रयस्त्रिंशा आत्मा पृष्ठा-
न्यात्मन एव तद्यजमानाः शर्म नह्यन्तेऽनार्त्ये, इति ।

य एतेऽधोवर्तिनस्त्रयास्त्रिंशा ये चापरिवर्तिनस्ते सर्वेऽपि पुरुषशरीररूपस्यो-
रोदेशस्थानीयाः । यानि तु मध्यवर्तीनि पृष्ठानि तानि जीवात्मस्थानीयानि ।
तत्तेनोभयविधानुष्ठानेन यजमानाः स्वार्थं शर्म नह्यन्ते सुखं वध्नन्ति संपादय-
न्तीत्यर्थः । तच्चानार्त्ये दुःखविनाशाय भवति ।

उक्तेषु पृष्ठस्तात्रेषु पर्यायेण सामद्वयमेव विधत्ते—

बृहद्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतरमसौ बृहदा-
भ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते
वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं
लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्या-
रोहन्ति ये पराचीनानि पृष्ठान्युपयन्ति प्रत्य-
ङ्षडहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रति-
ष्ठिन्या उभयोर्लोकयोर्ऋद्धोत्तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववद्भारुयेयम् ।

अथोपान्त्यं त्रयोविंशमहाविंशत्—

त्रिवृतोऽधि त्रिवृतमुप यन्ति स्तोमानाः संपत्स्यै
प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो भवत्ययं वाव स
क्षयोऽस्मादेव तेन क्षयान्न यन्ति, इति ।

आवृत्तः पृष्ठयः पडहृत्स्वयस्त्रिंशादिस्त्रिदन्तः । तथा सति द्वाविंशे दिने
त्रिवृत्स्तोमः प्राप्नोति । तस्मात्त्रिवृत्स्तोमयुक्तादहोऽप्यध्वं त्रयोविंशदिने
त्रिवृतमेवानुतिष्ठेयुः । तथा सति त्रिवृत्स्तोमस्य सांतत्यादेशां स्तोमानां संप-
त्तिर्भवति । सा च संपत्तिर्यजमानस्य पुत्रादिप्रभवाय संपद्यते । स च त्रिवृ-
त्स्तोमयुक्ताद्वाविंशेपो ज्योतिष्टोमः कार्यः, सप्तसंस्थारूपेऽग्निष्टोमे प्रथमसंस्था-
रूपं कुर्यादित्यर्थः । अयमेव मनुष्यलोकः सोऽग्निष्टोमरूपः क्षयो निवासाथो
गृहविशेषः । तेनाग्निष्टोमानुष्ठानेनास्माद्भूलोकवर्तिनः क्षयाद्गृहान्नयन्ति न
विनश्यन्तीत्यर्थः ।

अथ ऋतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

चतुर्विंशतिरात्रो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संव-
त्सरः संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गं लोके
प्राति तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री
ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव रुन्धते, इति ।

पूर्ववद्भाष्येयम् ।

अथोदयनीयमहाविंशत्—

अतिरात्रावभितो भवतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

पूर्वं विहितेन ज्योतिरतिरात्रो भवतीत्यनेन प्रायणीनेन सह निर्देष्टुं द्विवच-
नम् । वर्षसंख्याया गायत्रीसाम्याद्ब्रह्मवर्चमफलत्वेन तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यनैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

ऋक्षा वा इयमलोमकाऽऽसीत्साऽकामयतौषधी-
 भिर्वनस्पतिभिः प्र जायेयेति सैतास्त्रिंशतः रात्री-
 रपश्यत्ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पतिभिः प्राजायत
 ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसीरन्प्रैव
 जायन्ते प्रजया पशुभिरियं वा अक्षुध्यत्सैतां विराज-
 मपश्यत्तामात्मन्धित्वाऽन्नायमवारुन्धौषधीः (१)
 वनस्पतीन्प्रजां पशून्तेनावर्धत सा जेमानं महिमान-
 मगच्छद्य एवं विद्वाःस एता आसते विराजमेवाऽऽ-
 त्मन्धित्वाऽन्नायमवरुन्धते वर्धन्ते प्रजया पशुभिर्जे-
 मानं महिमानं गच्छन्ति ज्योतिरतिरात्रो भवति
 सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै पृष्ठ्यः षडहो भवति
 षड्वा ऋतवः षट्पृष्ठानि पृष्ठैरेवतून्वरोहन्त्युतुभिः
 संवत्सरं ते संवत्सर एव (२) प्रतिं तिष्ठन्ति त्रय-
 स्त्रिंशात्रयस्त्रिंशमुपयन्ति यज्ञस्य संतत्या अथो
 प्रजापतिर्वै त्रयस्त्रिंशः प्रजापतिमेवाऽऽरभन्ते
 प्रतिष्ठित्यै त्रिणवो भवति विजित्या एकविंशो
 भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते त्रिवृ-
 दग्निष्टुद्भवाति पाप्मानमेव तेन निर्दहन्तेऽथो तेजो

वै त्रिवृत्तेर्ज एवाऽऽत्मन्दधते पञ्चदश इन्द्रस्तोमो
 भवतीन्द्रियमेवाव (३) रुन्धते सप्तदशो भवत्य-
 न्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो
 भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते चतु-
 र्विंशो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः
 संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गो लोके
 प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विषुवान्विषुवन्तो भवन्ति
 य एवं विद्वांस एता आसते चतुर्विंशत्पृष्ठान्युप
 यन्ति संवत्सर एव प्रतिष्ठाय (४) देवता अभ्या-
 रोहन्ति त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति त्रयस्त्रिं-
 शद्वै देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति त्रिणवो भव-
 तीमे वै लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति
 द्वावेकविंशौ भवतः प्रतिष्ठित्या अथो रुचमे-
 वाऽऽत्मन्दधते बहवः षोडशिनो भवन्ति तस्माद्ब-
 हवः प्रजासु वृषाणो यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता
 भवन्ति तस्मादियमोषधीभिर्वनस्पतिभिर्व्यतिषक्ता
 (५) व्यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं विद्वांस एता
 आसतेऽकृष्णा वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्युच्चावचाह्नि
 स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्ध्वाः कृष्णाः स्तोमा भवन्ति
 कृष्णा एव सुवर्गं लोकं यन्त्युभेरेभ्यो लोकयोः

(त्रिशहाप्रकथनम्)

कल्पते त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्-
विराजैवान्नाद्यमव रुन्धतेऽतिरात्रावभितो भवतोऽन्ना-
द्यस्य परिगृहीत्यै (६) ॥

(ओषधीः संवत्सर एवाव प्रतिष्ठाय व्यनिपक्तैकान्न पञ्चाशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

ऋक्षा । वै । इयम् । अलोमका । आसीत् । सा ।
अकामयत् । ओषधीभिरित्योषधि-भिः । वनस्पतिभिरिति
वनस्पति-भिः । प्रेति । जायेय । इति । सा । एताः ।
त्रिंशतम् । रात्रीः । अपश्यत् । ततः । वै । इयम् । ओष-
धीभिरित्योषधि-भिः । वनस्पतिभिरिति वनस्पति-भिः ।
प्रेति । अजायत् । ये । प्रजाकामा इति प्रजा-कामाः ।
पशुकामा इति पशु-कामाः । स्युः । ते । एताः । आसी-
रन् । प्रेति । एव । जायन्ते । प्रजयेति प्र-जया । पशुभि-
रिति पशु-भिः । इयम् । वै । अक्षुध्यत् । सा । एताम् ।
विराजमिति वि-राजम् । अपश्यत् । ताम् । आत्मन् ।
धित्वा । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । अवेति । अरुन्ध ।
ओषधीः (१) । वनस्पतीन् । प्रजामिति प्र-जाम् ।

पशून् । तेन । अवर्धत । सा । जेमानम् । महिमानम् ।
अगच्छत् । ये । एवम् । विद्वान्सः । एताः । आसते ।
विराजमिति वि—राजम् । एव । आत्मन् । धित्वा । अन्नाद्य-
मि^{त्य}न्न—अद्यम् । अवेति । रुन्धते । वर्धन्ते । प्रजयेति
प्र—जया । पशुभिरिति पशु—भिः । जेमानम् । महिमानम् ।
गच्छन्ति । ज्योतिः । अतिरात्र इत्यति—रात्रः । भवति ।
सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य । अनुख्यात्या इत्यनु—
ख्यात्यै । पृष्ठयः । षडह इति षट्—अहः । भवति । षट् ।
वै । ऋतवः । षट् । पृष्ठानि । पृष्ठैः । एव । ऋतून् ।
अन्वारोहन्तीत्यनु—आरोहन्ति । ऋतुभिरित्यृतु—भिः । संव-
त्सरमिति सं—वत्सरम् । ते । संवत्सर इति सं—वत्सरे ।
एव (२) । प्रतीति । तिष्ठन्ति । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः—
त्रिंशत् । त्रयस्त्रिंशमिति त्रयः—त्रिंशम् । उपेति ।
यन्ति । यज्ञस्य । संतत्या इति सं—तत्यै । अथो इति ।
प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । वै । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः—
त्रिंशः । प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । एव । एति ।
रभन्ते । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । त्रिणव इति त्रि—
नवः । भवति । विजित्या इति वि—जित्यै । एकविंश
इत्येक—विंशः । भवति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै ।

(त्रिंशदात्रकथनम्)

अथो इति । रुचम् । एव । आत्मन् । दधते । त्रिवृदिति
 त्रि-वृत् । अग्निष्टुदित्याग्नि-स्तुत् । भवति । पाप्मानम् ।
 एव । तेन । निरिति । दहन्ते । अथो इति । तेजः । वै ।
 त्रिवृदिति त्रि-वृत् । तेजः । एव । आत्मन् । दधते । पञ्च-
 दश इति पञ्च-दशः । इन्द्रस्तोम इतीन्द्र-स्तोमः ।
 भवति । इन्द्रियम् । एव । अवेति (३) । रुन्धते ।
 सप्तदश इति सप्त-दशः । भवति । अन्नाद्यस्येत्यन्न-
 अद्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । अथो इति । प्रेति ।
 एव । तेन । जायन्ते । एकविंश इत्येक-विंशः । भवति ।
 प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अथो इति । रुचम् ।
 एव । आत्मन् । दधते । चतुर्विंश इति चतुः-विंशः ।
 भवति । चतुर्विंशतिरिति चतु-विंशतिः । अर्धमासा
 इत्यर्ध-मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति
 सं-वत्सरः । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरे । एव । सुवर्ग इति सुवः-गे । लोके ।
 प्रतीति । तिष्ठन्ति । अथो इति । एषः । वै । विषुवा-
 निति विषु-वान् । विषुवन्त इति विषु-वन्तः । भवन्ति ।
 ये । एवम् । विद्वांसः । एताः । आसते । चतुर्विंशा-
 दिति चतुः-विंशात् । पृष्ठानि । उपेति । यन्ति । संव-
 त्सर इति सं-वत्सरे । एव । प्रतिष्ठायेति प्रति-स्थाय(४) ।

देवताः । अभ्यारोहन्तीत्यभि—आरोहन्ति । त्रयस्त्रिंशा-
 दिति त्रयः—त्रिंशात् । त्रयस्त्रिंशमिति त्रयः—त्रिंशम् ।
 उपेति । यन्ति । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः—त्रिंशात् । वै ।
 देवताः । देवतासु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । त्रिणव इति
 त्रि—नवः । भवति । इमे । वै । लोकाः । त्रिणव इति
 त्रि—नवः । एषु । एव । लोकेषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति । द्वौ ।
 एकविंशावित्येक—विंशौ । भवतः । प्रतिष्ठित्या इति
 प्रति—स्थित्यै । अथो इति । रुचम् । एव । आत्मन् ।
 दधते । बहवः । षोडशिनः । भवन्ति । तस्मात् । बहवः ।
 प्रजास्विति प्र—जासु । वृषाणः । यत् । एते । स्तोमाः ।
 व्यतिषक्ता इति वि—अतिषक्ताः । भवन्ति । तस्मात् ।
 इयम् । ओषधीभिरित्योषधि—भिः । वनस्पतिभिरिति वन-
 स्पति—भिः । व्यतिषक्तेति वि—अतिषक्ता (५) । व्यति-
 षज्यन्त इति वि—अतिषज्यन्ते । प्रजयेति प्र—जया ।
 पशुभिरिति पशु—भिः । ये । एवम् । विद्वांसः । एताः ।
 आसते । अकृताः । वै । एते । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
 लोकम् । यन्ति । उच्चावचान् । हि । स्तोमान् । उपयन्ती-
 त्युप—यन्ति । यत् । एते । ऊर्धाः । कृताः । स्तोमाः ।
 भवन्ति । कृताः । एव । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
 यन्ति । उभयोः । एभ्यः । लोकयोः । कल्पते । त्रिंशात् ।

अपा० ४ मनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।
(त्रिंशद्वात्रकयतव)

एताः । त्रिंशदक्षरोति त्रिंशत्-अक्षरा । विराडिति
वि-राट् । अन्नम् । विराडिति वि-राट् । विराजेति
वि-राजा । एव । अन्नाद्यमित्यन्न-अयम् । अवेति ।
रुन्धते । अतिरात्रावित्यति-रात्रौ । अजितः । जवतः ।
अन्नाद्यस्येत्यन्न-अयस्य । परिगृहीत्या इति परि-
गृहीत्यै (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

द्वितीये द्वितीयश्चतुर्विंशतिरात्रोऽभिहितः । अथ तृतीये त्रिंशद्वात्रोऽभिधी-
यते ।

तमेतं विधत्ते—

ऋक्षा वा इयमलोमकाऽऽसीत्साऽकामयतौ-
षधीर्जिर्वनस्पतिभिः प्र जायेयेति सैता-
स्त्रिंशत् रात्रीरपश्यत्ततो वा इयमोष-
धीभिर्वनस्पतिभिः प्राजायत ये प्रजा-
कामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसी-
रन्प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिः, इति ।

ओषधयो वनस्पतयश्च पृथिव्या लोमानि, तद्रहितत्वात्कदाचिदियमृक्षा
परुषाऽऽसीद् । तत ओषधिवनस्पत्युत्पादनं कामयित्वा त्रिंशद्वात्रयागानुष्ठाने-
नोत्पादयामास । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन प्रजाः पशून्ओत्पादयन्ति । समुदा-
यप्राधान्यं परित्यज्य प्रत्येकप्राधान्यविद्वेष्या रात्रीरिति बहुवचननिर्देशः ।

अथान्नप्राप्त्यर्थं तमेव क्रतुं विधत्ते—

इयं वा अक्षुध्यत्सैतां विराजमपश्यत्तामात्मन्धि-
त्वाऽन्नाद्यमवारुन्धौषधीर्विनस्पतीन्प्रजां पशून्ते-
नावर्धत सा जेमानं महिमानं गच्छथ एवं
विद्वांस एता आसते विराजमेवाऽऽत्मन्धित्वाऽ-
न्नाद्यमव रुन्धते वर्धन्ते प्रजया पशुभि-
र्जेमानं महिमानं गच्छन्ति, इति ।

इयं भूमिरन्नाभावात्कदाचित्क्षुधिताऽभत् । तनस्तत्परिहारं विचार्यैतां
त्रिंशद्वात्रिरूपां विराजमपश्यत् । त्रिंशदक्षत्साम्याद्विराद् वम् । तां च विराजं
स्वमनासि स्थापयित्वा तदनुष्ठानेनान्नं प्राप्तवती । तच्चान्नमुदकतृणौदनरूपेण
बहुविधम् । तेनौषध्यादीनवर्धयत् । वर्धयित्वा च सर्वत्र पूज्यत्वलक्षणं
माहित्वं च प्राप्नोत् । एवमन्येऽपि तदनुष्ठानेन तत्फलं प्राप्नुवन्ति ।

तत्र प्रथममहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रो भवति सुव-
र्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

अथानन्तरभावीनि षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठयः षडहो भवति षड्वा ऋतवः
षट्पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्युतुभिः संव-
त्सरं ते संवत्सर एव प्राति तिष्ठन्ति, इति ।

गतम् ।

अथाष्टममहर्विधत्ते—

त्रयस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्शमुप यन्ति यज्ञस्य
संतत्या अथो प्रजापतिर्वै त्रयस्त्रिंशः
प्रजापतिमेवाऽऽरभन्ते प्रतिष्ठित्यै, इति ।

पृष्ठयषडहे यदन्तिममहस्तदेतत्रयस्त्रिंशम् । तस्माद्ूर्ध्वं पुनस्त्रयस्त्रिंशानुष्ठानेन
सजातीयत्वेन यज्ञस्य सांतत्यं भवति । अपि च त्रयस्त्रिंशस्य प्रजापतिना सृष्ट-

(त्रिंशद्वात्रकथनम्)

त्वात्तद्रूपत्वं, तेन तदनुष्ठायिनस्तेन प्रजापतिमेवानुतिष्ठन्ति । तच्च प्रतिष्ठार्थं भवति ।

अथ नवममहर्विधत्ते—

त्रिणवो भवति विजित्यै, इति ।

अन्यत्र ' त्रिणवेन स्तोमेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान्प्राणुदन्त ' इति श्रवणा-
त्रिणवो जयहेतुः ।

अथ दशममहर्विधत्ते—

एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या

अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते, इति ।

अन्यत्र ' प्रतिष्ठा वा एकविंशः । ' ' रुग्वा एकविंशः । ' इति श्रवणाद्बुभय-
प्राप्तिः ।

अथैकादशमहर्विधत्ते—

त्रिवृदग्निष्टुद्भवति पाप्मानमेव तेन निर्दहन्तेऽथो

तेजो वै त्रिवृत्तेज एवाऽऽत्मन्दधते, इति ।

अग्निरेव यत्र स्तूयते सोऽग्निष्टुत् । अतोऽग्निसामध्यात्पापदाहः । त्रिवृत्सा-
मध्यात्कान्तिप्राप्तिः ।

अथ द्वादशमहर्विधत्ते—

पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते, इति ।

इन्द्र एव यत्र स्तूयते सोऽयमिन्द्रस्तोमस्तेनेन्द्रियप्राप्तिः ।

अथ त्रयोदशमहर्विधत्ते—

सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या

अथो प्रैव तेन जायन्ते, इति ।

सप्तदशस्तोमस्यान्नप्रजाहेतुत्वाद्बुभयप्राप्तिः ।

अथ चतुर्दशमहर्विधत्ते—

एकविंशो भवति प्रतिष्ठित्या

अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते, इति ।

पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ पञ्चदशमहविधत्ते—

चतुर्विंशो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सरः
संवत्सरः सुवर्गो लोकः संवत्सर एव सुवर्गो लोके
प्रति तिष्ठन्त्यथो एष वै विषूवान्विषूवन्तो भवन्ति
य एवं विद्वांस एता आसते, इति ।

संख्यासाम्यादर्धमाससंवत्सरद्वारा स्वर्गे प्रतिष्ठा । अपि चायमहविशेषो
विषूवान्विविधा सूतिः फलोत्पत्तिरिति विषूस्तद्वानयम् । तस्मादेवं विदित्वाऽ-
नुष्ठातारोऽपि विविधफलोत्पत्तिमन्तो भवन्ति ।

अथ षोडशमारभ्यैर्काविंशतिपर्यन्तानि षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते—

चतुर्विंशात्पृष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव
प्रतिष्ठाय देवता अभ्यारोहन्ति, इति ।

प्रतिष्ठाहेतुसंवत्सरात्मकचतुर्विंशस्तोमयुक्तादह ऊर्ध्वं पृष्ठयषडहानुष्ठाने सति
प्रथमसंवत्सरे प्रतिष्ठां प्राप्य पश्चात्षडभिरहोभिरारभ्य देवताः प्राप्नोति ।

अथ द्वाविंशं दिनं विधत्ते—

त्रयस्त्रिंशात्रयस्त्रिंशमुप यन्ति त्रयस्त्रिंश-
शद्वै देवता देवतास्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पृष्ठये षडहेऽन्तिमं त्रयस्त्रिंशमहस्तस्मादूर्ध्वं पुनरपि त्रयस्त्रिंशानुष्ठाने ये देवा
दिव्येकादश स्थेत्यादिमन्त्रोक्तासु त्रयस्त्रिंशत्संख्याकासु देवतास्वेव प्रतिष्ठिता
भवन्ति ।

अथ त्रयोविंशं दिनं विधत्ते—

त्रिणवो भवतीमे वै लोकास्त्रिणव
एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

नवसंख्याविषयया त्रिसंख्यया समानत्वाल्लोकत्रये प्रतिष्ठा ।

अथ त्रयोविंशचतुर्विंशदिने विधत्ते—

द्वावेकविंशौ भवतः प्रतिष्ठित्या
अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते, इति ।

पूर्वव्याख्येयम् ।

(त्रिंशद्रात्रकथनम्)

अथ पञ्चविंशदिनमारभ्यैकोनत्रिंशपर्यन्तानि पञ्चाहानि विधत्ते—

बहवः षोडशिनो भवन्ति तस्मा-

द्बहवः प्रजासु वृषाणः, इति ।

षोडशस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषाः षोडशिनः । ते च बहवो नैरन्तर्येणात्र पञ्चै-
वानुष्ठेयाः । तावतैवापेक्षितमंख्यायाः पूरितत्वात् । यस्मात्प्रजोत्पत्तिहेतवः
षोडशिनोऽत्र बहवोऽनुष्ठितास्तस्माल्लोके प्रजासु मध्ये वृषाणः पुंस्त्वधर्म-
युक्ता बहवो दृश्यन्ते ।

एतेभ्यः षोडशिभ्य ऊर्ध्वदिनेष्वनुष्ठितान्परस्परविलक्षणान्स्तोमान्प्रशंसति—

यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भवन्ति तस्मा-

दियमोषधीभिर्वनस्पतिभिर्व्यतिषक्ता, इति ।

यस्मादेते स्तोमा न्यूनाधिकभावेन संकीर्णास्तस्माद्भूमिरपि व्यवस्थामन्तरे-
णौषधीभिर्वनस्पतिभिश्च सर्वत्र संकीर्णा दृश्यते ।

स्तोमव्यतिषङ्गवेदनं प्रशंसति—

व्यतिषज्यन्ते प्रजया पशुभिर्य एवं

विद्वांस एता आसते, इति ।

एतास्त्रिंशद्रात्रीर्येऽनुतिष्ठन्ति तेषां मध्य एकस्य प्रजा अपरस्य पशव एवेति
व्यवस्था नास्ति, किंतु सर्वेऽपि प्रजया पशुभिश्च संकीर्णा भवन्ति ।

अथ षोडशिष्वहःस्वेकविधस्तोमान्प्रशंसति—

अकृता वा एते सुवर्गं लोकं यन्त्यु-

च्चावचान्हि स्तोमानुपयन्ति यदेत ऊर्ध्वाः

कृताः स्तोमा भवन्ति कृता एव सुवर्गं लोकं

यन्त्युभयोरेभ्यो लोकयोः कल्पते, इति ।

ये यजमानाः पूर्वेषु दिनेषूच्चावचान्परस्परविलक्षणान्स्तोमाननुतिष्ठन्ति ते
यजमाना अकृता वा इदमेतावत्तत्र भोग्यमित्येवं निश्चयरहिता एव स्वर्गं
प्राप्नुवन्ति । तस्मात्कृताः क्लृप्तोभयविधस्तोमानुष्ठानादेतद्यजमानार्थमुभयो-
र्लोकयोर्भोग्यं कृतं भवति ।

अथ ऋतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

त्रिंशदेतास्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्-
विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते; इति ।

गतम् ।

अथान्तिममहर्विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

प्रायणीयेन सह निर्देशाद्विवचनम् । अन्नाद्यफलस्य विधिवाक्ये स्पष्टत्वा-
त्तत्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैतं देवा येनयेन छन्द-
साऽनु प्रायुञ्जत तेन नाऽऽभुवन्त एता द्वात्रिंशत्-
रात्रीरपश्यन्द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः
स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्यारुह्य सुवर्गं
लोकमायन्य एवं विद्वांस एता आसते द्वात्रिंश-
देता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः
स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं गच्छन्ति
(१) श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोको द्वात्रिं-

(द्वात्रिंशद्वात्राभिधानम्)

शदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप्त्वागनुष्टुप्सर्वामिव वाच-
 मामुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति सर्वे हि
 श्रियं गच्छन्ति ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं
 वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोकान-
 भ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं
 लोकमभ्यारोहन्ति बृहद्रथंतराभ्यां यन्ति (२)
 इयं वाव रथंतरमसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अन-
 योरेव प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी स्रुती
 ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति पराञ्चो वा एते
 सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये पराचस्यहानुपयन्ति
 प्रत्यङ्म्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो प्रतिष्ठित्या
 उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वोतिष्ठन्ति द्वात्रिंशदेतास्तासां
 यास्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्य-
 मव रुन्धते ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्यां रूपा-
 भ्यां सुवर्गं लोकं यन्त्यतिरात्रावभितो भवतः
 परिगृहीत्यै (३)

[गच्छन्ति यन्ति त्रिंशदक्षरा द्वाविंशतिश्च ।]

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
लोकम् । ऐत् । तम् । देवाः । येनयेनेति येन-येन ।
छन्दसा । अनुं । प्रेति । अयुञ्जत । तेन । न । आमुवन् ।
ते । एताः । द्वात्रिंशत् । रात्रीः । अपश्यन् । द्वात्रिंश-
दक्षरेति द्वात्रिंशत्-अक्षरा । अनुष्टुभित्यनु-स्तुक् । आनु-
ष्टुभ । इत्यानु-स्तुभः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । स्वेन ।
एव । छन्दसा । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । आप्त्वा ।
अभ्यारुह्येत्यभि-आरुह्य । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
आयन् । ये । एवम् । विद्वांसः । एताः । आसते ।
द्वात्रिंशत् । एताः । द्वात्रिंशदक्षरेति द्वात्रिंशत्-अक्षरा ।
अनुष्टुभित्यनु-स्तुक् । आनुष्टुभ । इत्यानु-स्तुभः । प्रजा-
पतिरिति प्रजा-पतिः । स्वेन । एव । छन्दसा । प्रजापति-
मिति प्रजा-पतिम् । आप्त्वा । श्रियम् । गच्छन्ति
(१) । श्रीः । हि । मनुष्यस्य । सुवर्ग इति सुवः-गः ।
लोकः । द्वात्रिंशत् । एताः । द्वात्रिंशदक्षरेति द्वात्रिंश-
शत्-अक्षरा । अनुष्टुभित्यनु-स्तुक् । वाक् । अनुष्टुभित्य-
नु-स्तुप् । सर्वाम् । एव । वाचम् । आमुवन्ति । सर्वे ।
वाचः । वदितारः । भवन्ति । सर्वे । हि । श्रियम् ।

प्रपा०४ अनु० ४। कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(द्वात्रिंशद्वात्रिंशन्निधानम्)

गच्छन्ति । ज्योतिः । गौः । आर्युः । इति । अह्यहा इति
 त्रि-अहाः । भवन्ति । इयम् । वाव । ज्योतिः । अन्त-
 रिक्षम् । गौः । असौ । आर्युः । इमान् । एव । लोकान् ।
 अभ्यारोहन्तीत्यभि-आरोहन्ति । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् ।
 अह्यहा इति त्रि-अहाः । भवन्ति । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् ।
 एव । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । अभ्यारोहन्ती-
 त्यभि-आरोहन्ति । बृहद्दथंतराभ्यामिति बृहत्-रथन्त-
 राभ्याम् । यन्ति (२) । इयम् । वाव । रथन्तरमिति
 रथन्त-रम् । असौ । बृहत् । आभ्याम् । एव । यन्ति ।
 अथो इति । अनयोः । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । एते
 इति । वै । यज्ञस्य । अजसायनी इत्यजसा-अयनी ।
 स्रुती इति । ताभ्याम् । एव । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
 लोकम् । यन्ति । पराश्वः । वै । एते । सुवर्गमिति
 सुवः-गम् । लोकम् । अभ्यारोहन्तीत्यभि-आरोहन्ति ।
 ये । पराचः । अह्यहानिति त्रि-अहान् । उपयन्तीत्यु-
 प-यन्ति । प्रत्यङ् । अह्यहा इति त्रि-अहः । भवति ।
 प्रत्यवह्व्या इति प्रति-अवह्व्यै । अथो इति । प्रतिष्ठित्या
 इति प्रति-स्थित्यै । उभयोः । लोकयोः । ऋध्वा ।
 उदिति । तिष्ठन्ति । द्वात्रिंशत् । एताः । तासाम् । याः ।
 त्रिंशत् । त्रिंशदक्षरोति त्रिंशत्-अक्षरा । विराडिति

वि—राट् । अन्नम् । विराडिति वि—राट् । विराजेति वि—
 राजा । एव । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । अवेति । रुन्धते ।
 ये इति । द्वे इति । अहोरात्रे इत्यहः—रात्रे । एव । ते
 इति । उभाभ्याम् । रूपाभ्याम् । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
 लोकम् । यन्ति । अतिरात्रावित्यति—रात्रौ । अभितः ।
 भवतः । परिगृहीत्या इति परि—गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीयेऽनुवाके त्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ चतुर्थे द्वात्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
 तमिमं विधत्ते—

प्रजापतिः सुवर्गं लोकमैत्तं देवा येनयेन छन्द-
 साऽनु प्रायुञ्जत तेन नाऽऽमुवन्त एता द्वात्रिंशत्
 रात्रीरपश्यन्द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः
 स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वाऽभ्यारुह्य सुवर्गं
 लोकमायन्य एवं विद्वांस एता आसते द्वात्रिं-
 शदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्रजापतिः
 स्वेनैव छन्दसा प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं
 गच्छन्ति श्रीर्हि मनुष्यस्य सुवर्गो लोकः, इति ।

यदा प्रजापतिः स्वर्गं प्राप्नोत्तदा प्रजापतिं स्वर्गं गच्छन्तं वयमप्यनु प्राप्नुम इति
 मन्यमाना देवा येन येन छन्दसा युक्तं यज्ञमन्वतिष्ठंस्तेन सर्वेणापि नाऽऽमु-

(द्वात्रिंशद्वात्राभिधानम्)

बन् । ततस्ते देवा द्वात्रिंशद्वात्रं तत्साधनत्वेनानुष्ठितवन्तः । तत्संख्याया अनु-
ष्टुभि विद्यमानत्वात्प्रजापतेश्च मन्त्रराजानुष्टुभा सर्वस्रष्टृत्वस्य तापनीये भुत-
त्वादेनमानुष्टुभं प्रजापतिं तदीयेनैव द्वात्रिंशदक्षरेण च्छन्दसा प्राप्य स्वर्गम-
प्यारुह्य तत्र भोगान्प्राप्नुवन्तः । एवमन्येऽपि यजमानास्तदनुष्ठानेन प्रजापतिं
प्राप्य तदनुग्रहाच्छ्रियं गच्छन्ति । न चात्र स्वर्गोऽनुक्त इति शङ्कनीयम् ।
यस्मान्मनुष्यस्य श्रीदेवता स्वर्गः ।

ऋतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति —

द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुग्वागनुष्टु-
प्सर्वामिव वाचमामुवन्ति सर्वे वाचो वदि-
तारो भवन्ति सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति, इति ।

एताः ऋतुगता रात्रयो द्वात्रिंशत्संख्याकाः । अनुष्टुबक्षरसंख्याऽपि तावती ।
अनुष्टुप्च वाग्विशेषरूपत्वाद्वागेव । तस्मादेतदनुष्ठानेन वाचं वेदशास्त्रादिरूपां
सर्वामपि प्राप्नुवन्ति । सर्वेऽपि यजमानाः सभारञ्जनाय वाचं वदितुं समर्था
भवन्ति । तेन वक्तृत्वेन पूज्यत्वलक्षणां श्रियमपि प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते —

ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहा भवन्तीयं वाव
ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लोका-
नभ्यारोहन्त्याभिपूर्वं त्र्यहा भवन्त्याभि-
पूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति, इति ।

त्र्यहा इति बहुवचननिर्देशाद्यावद्भिरपेक्षितसंख्यापूर्तिस्तावन्तोऽनुष्ठेयाः ।
अत्र च नवसंख्यया तत्पूर्तेर्नवैवानुष्ठेयाः । ते सर्वेऽप्यानुलोम्येनानुष्ठेयाः ।
तथा सत्यनुक्रमेणैव स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

अथैतेषु सप्तविंशतिदिनेषु पृष्ठस्तोत्रार्थं सामद्वयमेव पर्यायेण विधत्ते —

बृहद्ग्रथंतराभ्यां यन्तीयं वाव रथंतर-
मसौ बृहदाभ्यामेव यन्त्यथो अनयोरेव

प्रति तिष्ठन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसायनी
स्रुती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

अथ प्रातिलोम्येनानुष्ठेयमेकं त्र्यहं विधत्ते—

पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्यारोहन्ति ये परा-
चरुयहानुपयन्ति प्रत्यङ्त्र्यहो भवति प्रत्यवरूढ्या
अथो प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋध्वोत्तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववद्वाख्येयम् ।

ऋतुगतदिनसंख्या पूर्व समूहरूपेण प्रशस्ता । इदानीं विभज्य प्रशंसति—

द्वात्रिंशदेतास्तासां यास्त्रिंशद-
क्षरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नायमव
रुन्धते ये द्वे अहोरात्रे एव ते उभाभ्यां
रूपाभ्यां सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

अत्र त्रिंशत्संख्यया विराड्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । उपरितनया द्विसंख्ययाऽहो-
रात्ररूपाभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

द्वे वाव देवसत्रे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिंशद्दहश्च
य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासते साक्षादेव देवता

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्याखूढः कामयते
 तथा करोति ययवविध्यति पापीयान्भवति यदि
 नावविध्यति सद्व्य एवं विद्वांसस्रयस्त्रिंशदह-
 मासते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तन्तेऽहर्भाजो
 वा एता देवा अग्र आऽहरन् (१) अहरेकोऽभज-
 ताहरेकस्ताभिर्वते प्रवाहुगाध्नुवन्य एवं विद्वांसस्रय-
 स्त्रिंशदहमासते सर्वे एव प्रवाहुगृध्नुवन्ति सर्वे ग्राम-
 णीयं प्राऽऽमुवन्ति पञ्चाहा भवन्ति पञ्च वा ऋतवः
 संवत्सर ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चा-
 क्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते
 त्रिण्याश्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका एषु (२)
 एव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्रीणि वै यज्ञस्येन्द्रि-
 याणि तान्येवाव रुन्धते विश्वजिद्धवत्यन्नायस्याव-
 रुद्ध्यै सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै वाग्वै द्वाद-
 शाहो यत्पुरस्ताद्द्वादशाहमुपेयुरनाप्तां वाचमुपेयुरुप-
 दासुकैषां वाकस्यादुपरिष्ठाद्द्वादशाहमुप यन्त्याप्तमेव
 वाचमुप यन्ति तस्मादुपरिष्ठाद्द्वाचा वदामोऽवान्तरम्
 (३) वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत यद्द-
 शरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त एताः
 ह वा उदङ्कः शौल्वायनः सन्नस्यधिमुवाच यद्द-

शरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो यदेव
पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्तिद्वर्च-
नीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्वजित्सहाति-
रात्रेण पूर्वाः षोडश सहातिरात्रेणोत्तराः षोडश
य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रिंशद्दहमासंत एषां द्व्यनीका
प्रजा जायतेऽतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै (४) ॥

(अहरत्रेष्ववान्तरं षोडश सह सप्तदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः)

द्वे इति । वाव । देवसत्रे इति देव-सत्रे । द्वादशाह
इति द्वादश-अहः । च । एव । त्रयस्त्रिंशद्दह इति त्रय-
स्त्रिंशत्-अहः । च । ये । एवम् । विद्वांसः । त्रय-
स्त्रिंशद्दहमिति त्रयस्त्रिंशत्-अहम् । आसते । साक्षादिति
स-अक्षात् । एव । देवताः । अज्यारोहन्तीत्यभि-आरो-
हन्ति । यथा । खलु । वै । श्रेयान् । अज्यारूढ इत्यभि-
आरूढः । कामयते । तथा । करोति । यदि । अवविध्यती-
त्यव-विध्यति । पापीयान् । भवति । यदि । न । अवविध्य-

(त्रयस्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

तीत्यव-विध्यति । सहङ्ङिति स-हङ् । ये । एवम् ।
विद्वांसः । त्रयस्त्रिंशदहमिति त्रयस्त्रिंशत्-अहम् ।
आसते । वीति । पाप्मना । भ्रातृव्येण । एति । वर्तन्ते ।
अहर्भाज इत्यहः-भाजः । वै । एताः । देवाः । अग्ने ।
एति । अहरन् (१) । अहः । एकः । अभजत । अहः ।
एकः । ताभिः । वै । ते । प्रबाहुगिति प्र-बाहुक् । आध्नु-
वन् । ये । एवम् । विद्वांसः । त्रयस्त्रिंशदहमिति त्रय-
स्त्रिंशत्-अहम् । आसते । सर्वे । एव । प्रबाहुगिति प्र-
बाहुक् । ऋध्नुवन्ति । सर्वे । ग्रामणीयमिति ग्राम-नीयम् ।
प्रेति । आध्नुवन्ति । पञ्चाहा इति पञ्च-अहाः । भवन्ति ।
पञ्च । वै । ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । ऋतुषु ।
एव । संवत्सर इति सं-वत्सरे । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अथो
इति । पञ्चाक्षरेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः । पाङ्क्तः ।
यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धते । त्रीणि । आश्वि-
नानि । भवन्ति । त्रयः । इमे । लोकाः । एषु (२) ।
एव । लोकेषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अथो इति । त्रीणि ।
वै । यज्ञस्य । इन्द्रियाणि । तानि । एव । अवेति ।
रुन्धते । विश्वजिदिति विश्व-जित् । भवति । अन्नाद्यस्ये-
त्यन्न-अद्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । सर्वपृष्ठ इति
सर्व-पृष्ठः । भवति । सर्वस्य । अभिजित्या इत्याभि-जित्यै ।

वाक् । वै । द्वादशाह इति द्वादश—अहः । यत् । पुरस्तात् ।
 द्वादशाहमिति द्वादश—अहम् । उपेयुरित्युप—इयुः । अना-
 ताम् । वाचम् । उपेति । इयुः । उपदासुकेत्युप—दासुका ।
 एषाम् । वाक् । स्यात् । उपरिष्ठात् । द्वादशाहमिति
 द्वादश—अहम् । उपेति । यन्ति । आत्ताम् । एव । वाचम् ।
 उपेति । यन्ति । तस्मात् । उपरिष्ठात् । वाचा । वदामः ।
 अवान्तरमित्यव—अन्तरम् (३) । वै । दशरात्रेणेति
 दश—रात्रेण । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति
 प्र—जाः । असृजत् । यत् । दशरात्र इति दश—रात्रः ।
 भवति । प्रजा इति प्र—जाः । एव । तत् । यजमानाः ।
 सृजन्ते । एताम् । ह । वै । उदङ्कः । शौल्वायनः ।
 सत्रस्य । ऋद्धिम् । उवाच । यत् । दशरात्र इति दश—
 रात्रः । यत् । दशरात्र इति दश—रात्रः । भवति । सत्रस्य ।
 ऋद्ध्यै । अथो इति । यत् । एव । पूर्वेषु । अहःस्वित्यहः—
 सु । विलोमेति वि—लोम । क्रियते । तस्य । एव । एषा ।
 शान्तिः । द्व्यनीका इति द्वि—अनीकाः । वै । एताः ।
 रात्रयः । यजमानाः । विश्वजिदिति विश्व—जित् । सह ।
 अतिरात्रेणेत्यति—रात्रेण । पूर्वाः । षोडश । सह । अति-
 रात्रेणेत्यति—रात्रेण । उत्तरा इत्युत्—तराः । षोडश । ये ।
 एवम् । विद्वांसः । त्रयस्त्रिंशदहमिति त्रयस्त्रिंशत्—अहम् ।

(त्रयस्त्रिंशद्वाप्रकपनम्)

आसते । एति । एषाम् । द्वाव्यनीकेति द्वि—अनीका ।
 प्रजेति प्र—जा । जायते । अतिरात्रावित्यति—रात्रौ ।
 अभितः । भवतः । परिगृहीत्या इति परि—गृहीत्यै (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थेऽनुवाके द्वात्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ पञ्चमे त्रयस्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
 तमिमं विधत्ते—

द्वे वाव देवसत्रे द्वादशाहश्चैव त्रयस्त्रिंशदहश्च य
 एवं विद्वांसस्रयस्त्रिंशदहमासते साक्षादेव देवता
 अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः
 कामयते तथा करोति यद्यवविध्यति पापीयान्भवति
 यदि नावविध्यति सदृश्य एवं विद्वांसस्रयस्त्रिंश-
 दहमासते वि पाप्मना भ्रातृव्येणाऽऽवर्तन्ते, इति ।

देवानां प्रिये सत्रे द्वे एव—योऽयं द्वादशाहो यश्चायं त्रयस्त्रिंशदहः, एतयो-
 रुभयोरतिप्रीतिः । एतां प्रीतिं ज्ञात्वा येऽनुतिष्ठन्ति ते विलम्बमन्तरेणैव देवताः
 प्राप्नुवन्ति । न केवलं देवताप्राप्तिः किंतु पापव्यावृत्तिरपि । तत्र कश्चिद्व्यतिरेक-
 दृष्टान्तः—यथा लोके श्रेयान्नाजामात्यादिः प्रशस्तः पुरुषो राज्यमभ्यारूढः
 पुनरप्यधिकं राज्यं कामयमानस्तथा करोति यादृशेन सामभेदाद्युपायेन तद्वा-
 ज्यान्तरं प्रसिध्यति तादृशं करोति । यद्यवविध्यति तस्मिन्नुपाये प्रमाद्यति
 तदानीं पापीयान्भवति पूर्वं विद्यमानमपि श्रेष्ठ्यमपगच्छतीत्यर्थः । यदि
 नावविध्यति न प्रमाद्यति तदाऽपि सदृश्यं भवति पुरा यादृशः श्रेयान्पश्चादपि
 तादृश एव भवति । पूर्वं राजेति व्यवहरन्तः प्राणिनः पश्चादपि राजेत्येव

व्यवहरन्ति न तु तस्माद्दुत्कृष्टः कश्चिद्व्यवहारस्तस्मिन्विद्यते । सोऽयं व्यतिरेक-
दृष्टान्तः । इह तु पूर्वं त्रिदशैश्वर्यादिसंपन्ना अपि मनुष्या यजमानास्त्रयस्त्रिंशद्वात्रस्य
महिमानं जानन्तोऽनुष्ठाय देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धकपापरूपेण भ्रातृव्येण वियुक्ताः
सन्तः पूर्वसिद्धान्मनुष्यत्वादप्यधिकं देवत्वं प्राप्नुवन्तीति विशेषः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति —

अहर्भाजो वा एता देवा अग्र आऽहरन्नहरे-
कोऽभजताहरेकस्ताभिर्वैते प्रबाहुगार्ध्वन्य एवं
विद्वांस्रस्त्रयस्त्रिंशदहमासते सर्व एव प्रबाहुगृ-
ध्वन्ति सर्वे ग्रामणीयं प्राऽऽप्नुवन्ति, इति ।

अहानि भजन्तेऽनुतिष्ठन्तीत्यहर्भाजः । तादृशा देवा एतास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याका
रात्रीः संपादितवन्तः । कथमिति तदुच्यते—एको देव एकमहरन्वतिष्ठत् ।
पुनरप्येको देवोऽन्यदहरन्वतिष्ठत् । एवं त्रयस्त्रिंशत्संख्याका देवास्तत्संख्याका-
न्यहान्यन्वतिष्ठन्, ताभिरनुष्ठिताभी रात्रिभिरेव ते सर्वेऽपि देवाः प्रबाहुगार्ध्व-
वन्समं यथा भवति तथा समृद्धिं प्राप्नुवन्, न त्वेकोऽपि तन्मध्ये समृद्धि-
विकलः । एवं यजमाना अपि सर्वे साम्येन समृद्धिं प्राप्नुवन्ति । सैव समृद्धिः
स्पष्टी क्रियते—सर्वे ग्रामणीयं ग्रामस्वामित्वं प्राप्नुवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

पञ्चाहा भवन्ति पञ्च वा ऋतवः संवत्सर
ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यथो पञ्चाक्षरा
पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धते, इति ।

ज्योतिर्गौरायुरित्येवंविधो द्विरावृत्तस्त्रयहो द्वितीयज्योतिर्विवर्जितः पञ्चाहः ।
तादृशाश्च पञ्चाहा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः । इह तु चतुर्भिरपेक्षित-
संख्यापूरणाच्चत्वारो विधीयन्ते । हेमन्तशिशिरयोरैक्यात्पञ्चसंख्याका ऋतव-
स्तद्वारेण संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति । किञ्च पञ्चसंख्यया पङ्क्तिद्वारेण यज्ञं प्राप्नु-
वन्ति ।

प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोर्मध्यमे चातिरात्रे शस्त्राणि विधत्ते—

त्रीण्याश्विनानि भवन्ति त्रय इमे लोका
एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्रीणि

(अथर्विद्वादशाप्रकल्पनम्)

वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव रुन्धते, इति ।

भाश्विनेन शस्त्रेणोपलक्षितान्यहानि त्रीण्यनुष्ठेयानि । तेन लोकत्रये प्रतिष्ठिता भवन्ति । किंच यज्ञस्येन्द्रियस्थानानि सवनानि त्रीणि, तान्यापि प्राप्नुवन्ति ।

अन्यदहविधत्ते—

विश्वजिद्भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै, इति ।

विश्वजयहेतोरन्नहेतुत्वं सुलभम् ।

तमेव विश्वजितं विशिनष्टि—

सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभिजित्यै, इति ।

रथंतरवृहदादीनि षट्संख्याकानि पृष्ठानि सर्वाण्यपि यस्यासौ सर्वपृष्ठः । तेन सर्वमपि फलं भवति ।

अथान्यान्यहानि विधत्ते—

वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ताद्द्वादशाहमुपेयुरनाप्तां वाचमुपेयुरुपदासुकैषां वाकस्यादुपरिष्ठाद्द्वादशाहमुपयन्त्याप्तामेव वाचमुपयन्ति तस्मादुपरिष्ठाद्वाचा वदामः, इति ।

बहुविधस्तोत्रशस्त्रोपेतत्वाद्द्वादशाहो वाग्रूपः । तथाविधं द्वादशाहं यद्युक्तेभ्योऽहोभ्यः पूर्वमनुतिष्ठेयुस्तदानीं तत्रत्यानां स्तोत्रशस्त्राणामनुक्तत्वाद्दनाप्तामसंपूर्णां वाचमुपेयुः प्राप्नुयुः । तेषां यजमानानां वागुपस्यशीला स्यात् । तस्मादुक्तेभ्योऽहोभ्य ऊर्ध्वं द्वादशाहमनुतिष्ठेयुः । तस्मादाप्तां संपूर्णामेव वाचं प्राप्नुवन्ति । यस्मादूर्ध्वभागे वाग्रूपस्य द्वादशाहस्यानुष्ठानं तस्मात्कारणान्नाभेरुपरिष्ठान्मुखेन वयं वाचा वदामः ।

अत्र द्वादशाहशब्देन प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वाऽवशिष्टस्य दशरात्रस्य विवक्षां दर्शयति—

अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत

यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्ते, इति ।

अवान्तरं वै द्वादशाहस्यावयवभूतेनैव दशरात्रेण पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजा असृजत । अतो यद्यत्र दशरात्रो भवेत्तदा तेन यजमानाः प्रजाः सृजन्ते ।

तमेव दशरात्रं पुनः प्रशंसति—

एताश्च वा उदङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यर्धिमुवाच
दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो यदेव
पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः, इति ।

उदङ्को नामतः, स च शुल्बस्यापत्यभूतः । एतस्य सत्रस्याङ्गभूतो योऽयं
दशरात्रोऽस्त्येतेन कृत्स्नस्य सत्रस्यैतामृद्धिं फलमुदङ्क उवाच । अतो यदि
दशरात्रोऽनुष्ठीयते तर्हि कृत्स्नसमृद्धिस्तेन भवति । अपि च पूर्वेष्वहःसु पदे-
वाङ्गं विकलमनुष्ठीयते तस्य सर्वस्यैषा दशरात्रानुष्ठितिरुपशमहेतुर्भवति ।

इदानीं योऽयं विश्वजित्सर्वपृष्ठो विहितस्तस्य स्थानविशेषं विधत्ते—

द्व्यनीका वा एता रात्रयो यजमाना विश्व-
जित्सहातिरात्रेण पूर्वाः षोडश सहातिरात्रेणो-
त्तराः षोडश य एवं विद्वांसस्रयस्त्रिंशदहमा-
सत एषां द्व्यनीका प्रजा जायते, इति ।

अनीकं सेना, द्वे अनीके सेनारूपे यासां रात्रीणां ता द्व्यनीकाः, सेनाद्व-
यसमाना इत्यर्थः । तत्र प्रायणीयातिरात्रेण सह त्रयः पञ्चाहाः षोडश पूर्व-
भाविन्यो रात्रय एका सेना । उदयनीयेनातिरात्रेण सहैकः पञ्चाहो
दशरात्रं चेत्युत्तरभाविन्यः, एताः षोडश रात्रयो द्वितीया सेना ।
विश्वजिद्यजमानस्थानीयत्वाद्बुभयपार्श्ववर्तिन्योः सेनयोर्मध्येऽवस्थितो राजेव
सप्तदशसंख्यापूरके मध्यमदिने प्रयोक्तव्यः । एवं विदित्वा क्रतुमनुतिष्ठतां
यजमानानां बहुपुत्ररूपा बहुकन्यकारूपा च द्विविधा प्रजा सर्वतो जायते ।

अथ प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः परिगृहीत्यै, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते
 सुवर्गं लोकं न प्राजानन्न सुवर्गं लोकमायन्त
 एत* षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त ततो
 वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्तसुवर्गं लोकमायन्त्य एवं
 विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव लोकं प्र
 जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति ज्योतिरतिरात्रः (१)
 भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्वधते सुवर्गस्य लोकस्या-
 नुरुव्यात्यै षड्हा भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव
 प्रति तिष्ठन्ति चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो
 दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यसत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छ-
 न्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
 पशूञ्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा
 ओजस्येव (२) वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति षट्-
 त्रिंशद्वात्रो भवति षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः
 पशवो बृहत्यैव पशूनव रुन्धते बृहती छन्दसा*
 स्वाराज्यमाश्रुताश्रुवते स्वाराज्यं य एवं विद्वांसः
 षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्त्यतिरा-

त्रावभितो भवतः सुवर्गस्य लोकस्य परिगृ-
हीत्यै (३) ॥

(अतिरात्र ओजस्येव षट्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

आदित्याः । अकामयन्त । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
लोकम् । इयाम् । इति । ते । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
लोकम् । न । प्रेति । अजानन् । न । सुवर्गमिति सुवः—
गम् । लोकम् । आयन् । ते । एतम् । षट्त्रिंशद्वात्रमिति
षट्त्रिंशत्—रात्रम् । अपश्यन् । तम् । एति । अहरन् ।
तेन । अयजन्त । ततः । वै । ते । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
लोकम् । प्रेति । अजानन् । सुवर्गमिति सुवः—गम् ।
लोकम् । आयन् । ये । एवम् । विद्वांसः । षट्त्रिंशद्वात्र-
मिति षट्त्रिंशत्—रात्रम् । आसते । सुवर्गमिति सुवः—
गम् । एव । लोकम् । प्रेति । जानन्ति । सुवर्गमिति
सुवः—गम् । लोकम् । यन्ति । ज्योतिः । अतिरात्र
इत्यति—रात्रः (१) । भवति । ज्योतिः । एव । पुरस्तात् ।

(षट्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

दधते । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य ।
अनुख्यात्या इत्यनु—ख्यात्यै । षडहा इति षट्—अहाः ।
भवन्ति । षट् । वै । ऋतवः । ऋतुषु । एव । प्रतीति ।
तिष्ठन्ति । चत्वारः । भवन्ति । चतस्रः । दिशः । दिशु ।
एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । असत्रम् । वै । एतत् । यत् ।
अछन्दोममित्यछन्दः—मम् । यत् । छन्दोमा इति छन्दः—
 माः । भवन्ति । तेन । सत्रम् । देवताः । एव । पृष्ठैः ।
अवेति । रुन्धते । पशून् । छन्दोमैरिति छन्दः—मैः ।
ओजः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि । पशवः । छन्दोमा इति
 छन्दः—माः । ओजसि । एव (२) । वीर्ये । पशुषु ।
प्रतीति । तिष्ठन्ति । षट्त्रिंशद्वात्र इति षट्त्रिंशत्—रात्रः ।
भवति । षट्त्रिंशदक्षरेति षट्त्रिंशत्—अक्षरा । बृहती ।
बार्हताः । पशवः । बृहत्या । एव । पशून् । अवेति ।
रुन्धते । बृहती । छन्दसाम् । स्वाराज्यमिति स्व—राज्यम् ।
आश्रुत । अश्रुवते । स्वाराज्यमिति स्व—राज्यम् । ये । एवम् ।
विद्वांसः । षट्त्रिंशद्वात्रमिति षट्त्रिंशत्—रात्रम् । आसते ।
सुवर्गमिति सुवः—गम् । एव । लोकम् । यन्ति । अति-
रात्रावित्यति—रात्रौ । अभितः । भवतः । सुवर्गस्येति सुवः—

गस्यं । लोकस्यं । परिगृहीत्या इति परिगृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमेऽनुवाके त्रयस्त्रिंशद्वात्रोऽभिहितः । अथ षष्ठे षट्त्रिंशद्वात्रोऽभिधीयते ।
तमेतं विधत्ते—

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेति ते
सुवर्गं लोकं न प्राजानन्न सुवर्गं लोकमायन्त
एतं षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेनायजन्त
ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजानन्तसुवर्गं लोकमा-
यन्त्य एवं विद्वांसः षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुव-
र्गमेव लोकं प्र जानन्ति सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

पुरा कदाचिदादित्याः स्वर्गं लोकं गन्तुकामा मार्गमप्यज्ञात्वा स्वर्गं न
प्राप्ताः । ततस्तदुपायं विचार्य षट्त्रिंशद्वात्रं निश्चित्य तदनुष्ठानेन मार्गमवगत्य
स्वर्गं प्राप्ताः । एवमन्येऽपि यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

प्रायणीयमहर्विधत्ते—

ज्योतिरतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ता-
द्वधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

अथोत्तराणि कानिचिदहानि विधत्ते—

षडहा भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतु-
ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

ज्योतिर्गौरायुरायुर्गौर्ज्योतिरित्ययमेकोऽभिप्लवः षडहः । तादृशाः षडहा
यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तोऽनुष्ठेयाः ।

(षट्त्रिंशद्वात्रकथनम्)

तेषां संख्यां विधत्ते—

चत्वारो भवन्ति चतस्रो दिशो
दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

चतुर्भिः षडहैरत्रापेक्षिता संख्या पूर्यते ।

अथ पृथग्यः षडहश्चत्वारश्छन्दोमा इत्येवंविधं द्वादशाहस्य दशरात्रं विधत्ते—
असत्रं वा एतद्यदछन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
तेन सत्रं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते पशूञ्छन्दो-
मैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओज-
स्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पूर्ववद्धारुयेयम् ।

ऋतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

षट्त्रिंशद्वात्रो भवति षट्त्रिंशदक्षरा बृहती
बार्हताः पशवो बृहत्यैव पशूनव रुन्धते बृहती छन्दसां
स्वाराज्यमाश्रुताश्रुवते स्वाराज्यं य एवं विद्वांसः
षट्त्रिंशद्वात्रमासते सुवर्गमेव लोकं यन्ति, इति ।

पशूनां बार्हतत्वं चयनब्राह्मणे स्पष्टमाम्नातम्—‘छन्दांसि पशुष्व्राजिमयु-
स्तान्बृहत्युदजयत्तस्माद्बार्हताः पशव उच्यन्ते’ इति । किञ्च, छन्दसां मध्ये बृहती
स्वाराज्यं प्राप्तवती । तस्मादेतदनुष्ठायिन इह स्वाराज्यं प्राप्य परत्र स्वर्गं
प्राप्नुवन्ति ॥

अथोदयनीयं विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतः सुवर्गस्य
लोकस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

प्रायणीयेन सह निर्देष्टुं द्विवचनम् । स्वर्गहेतुत्वस्य विधिवाक्ये स्पष्टत्वात्त-
त्परिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

वासिष्ठो हृतपुत्रोऽकामयत विन्देर्य प्रजामभि
 सौदासान्भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्य-
 त्तमाऽहरत्तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजामभि
 सौदासान्भवद्य एवं विद्वांसं एकस्मान्नपञ्चाशमा-
 सते विन्दन्ते प्रजामभि भ्रातृव्यान्भवन्ति त्रयास्त्रि-
 वृतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्रस्यैव मुखं स श्यन्ति
 दशं पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वज्रः (१) वज्र-
 मेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति षोडशिमदशममहर्भवति
 वज्रं एव वीर्यं दधति द्वादश सप्तदशा भवन्त्यन्नाय-
 स्याव्रुद्ध्या अथो प्रैव तैर्जायन्ते पृष्ठयः षडहो
 भवति षड्वा ऋतवः षट्पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वा-
 रोहन्त्युतुभिः संवत्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति
 द्वादशैकविंशा भवन्ति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमे-
 वाऽऽत्मन् (२) दधते बहवः षोडशिनो भवन्ति
 विजित्यै षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतव ऋतु-
 ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्युनातिरिक्ता वा एता रात्रय
 ऊनास्तद्यदेकस्यै न पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्भूयसीर-
 ष्टाचत्वारिंशत ऊनाच्च खलु वा अतिरिक्ताच्च

(एकोनपञ्चाशद्वात्रकथनम्)

प्रजापतिः प्राजायत ये प्रजाकामाः पशुकामाः
 स्युस्त एता आसीरन्प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभि-
 रैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो य एवं
 विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते विराजमेव गच्छ-
 न्त्यन्नादा भवन्त्यतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य
 परिगृहीत्यै (३)

(वज्रं आत्मन्प्रजया द्वाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

वसिष्ठः । हतपुत्र इति हत-पुत्रः । अकामयत ।
 विन्देय । प्रजामिति प्र-जाम् । अभीति । सौदासान् ।
 भवेयम् । इति । सः । एतम् । एकस्मान्नपञ्चाशमित्येक-
 स्मात्-नपञ्चाशम् । अपश्यत् । तम् । एति । अहरत् ।
 तेन । अयजत । ततः । वै । सः । अविन्दत । प्रजामिति
 प्र-जाम् । अभीति । सौदासान् । अभवत् । ये । एवम् ।
 विद्वांसः । एकस्मान्नपञ्चाशमित्येकस्मात्-नपञ्चाशम् ।
 आसते । विन्दन्ते । प्रजामिति प्र-जाम् । अभीति ।

भ्रातृव्यान् । भवन्ति । त्रयः । त्रिवृत इति त्रि-वृतः ।
 अग्निष्टोमा इत्यग्नि-स्तोमाः । भवन्ति । वज्रस्य । एव ।
 मुखम् । समिति । श्यन्ति । दश । पञ्चदशा इति पञ्च-
 दशाः । भवन्ति । पञ्चदश इति पञ्च-दशः । वज्रः (१) ।
 वज्रम् । एव । भ्रातृव्येभ्यः । प्रेति । हरन्ति । षोडशिम-
 दिति षोडशि-मत् । दशमम् । अहः । भवति । वज्रे ।
 एव । वीर्यम् । दधति । द्वादश । सप्तदशा इति सप्त-दशाः ।
 भवन्ति । अन्नाद्यस्येत्यन्न-अद्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-
 रुद्ध्यै । अथो इति । प्रेति । एव । तैः । जायन्ते । पृष्ठ्यः ।
 षडह इति षट्-अहः । भवति । षट् । वै । ऋतवः । षट् ।
 पृष्ठानि । पृष्ठैः । एव । ऋतून् । अन्वारोहन्तीत्यनु-आरो-
 हन्ति । ऋतुभिरित्युतु-भिः । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।
 ते । संवत्सर इति सं-वत्सरे । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 द्वादश । एकविंशता इत्येक-विंशताः । भवन्ति
 ष्टित्या इति प्रति-स्थित्यै । अथो इति
 आत्मन् (२) । दधते । बहवः । षोड-
 विजित्या इति वि-जित्यै । षट् । आश्विना-
 षट् । वै । ऋतवः । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 ऊनातिरिक्ता इत्यून-अतिरिक्ताः । वै । एताः । रात्रयः ।
 ऊनाः । तत् । यत् । एकस्यै । न । पञ्चाशत् । अति-

(एकोनपञ्चाशद्रात्रकथनम्)

रिक्ता इत्यति—रिक्ताः । तत् । यत् । भूर्यसीः । अष्टाच-
 त्वारिंशत् इत्यष्टा—चत्वारिंशत्तः । ऊनात् । च ॥ खलु ।
 वै । अतिरिक्तादित्यति—रिक्तात् । च । प्रजापतिरिति
 प्रजा—पतिः । प्रेति । अजायत् । ये । प्रजाकामा इति
 प्रजा—कामाः । पशुकामा इति पशु—कामाः । स्युः । ते ।
 एताः । आसीरन् । प्रेति । एव । जायन्ते । प्रजयेति प्र-
 जया । पशुभिरिति पशु—भिः । वैराजः । वै । एषः ।
 यज्ञः । यत् । एकस्मान्नपञ्चाश इत्येकस्मात्—नपञ्चाशः ।
 ये । एवम् । विद्वांसः । एकस्मान्नपञ्चाशमित्येकस्मात्—
 नपञ्चाशम् । आसते । विराजमिति वि—राजम् । एव ।
 गच्छन्ति । अन्नादा इत्यन्न—अदाः । भवन्ति । अतिरात्रा-
 वित्यति—रात्रौ । अभितः । भवतः । अन्नाद्यस्येत्यन्न-
 अद्यस्य । परिगृहीत्या इति परि—गृहीत्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

षष्ठे पञ्चिंशद्रात्रोऽभिहितः । अथ सप्तम एकोनपञ्चाशद्रात्रोऽभिधीयते ।

तमेतं विधत्ते—

वसिष्ठो हतपुत्रोऽकाशयत विन्देय प्रजामाभि सौदा-
सान्भवेयमिति स एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्तमाऽ-
हरत्तेनायजत ततो वै सोऽविन्दत प्रजामाभि सौदा-
सानभवय एवं विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासेते
विन्दन्ते प्रजामाभि भ्रातृव्यान्भवन्ति, इति ।

विश्वामित्रशापेन हतेषु पुत्रेषु प्रजां शत्रुक्षयं च कामयमानो वसिष्ठस्तदुपा-
यत्वेनैकस्मान्नपञ्चाशं निश्चित्य तदनुष्ठानेन प्रजां लब्ध्वा सौदासानभ्यभवत् ।
सुदासस्य पुत्राः सौदासास्ते च वसिष्ठस्य शत्रवः । वसिष्ठवद्यजमाना अति
तदनुष्ठानेन प्रजां लब्ध्वा भ्रातृव्यानभिभवन्ति ।

अथाहानि विधत्ते—

त्रयस्त्रिवृतोऽग्निष्टोमा भवन्ति वज्र-

स्यैव मुखं सः श्यन्ति, इति ।

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमरूपा अहर्विशेषास्त्रयः कर्तव्याः । 'त्रिवृतमेव वज्रं
संभृत्य भ्रातृव्याय प्रहरति' इति श्रुत्यन्तरात्रिवृद्रूपस्य वज्रस्य मुखमनेन
तीक्ष्णी कुर्वन्ति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

दश पञ्चदशा भवन्ति पञ्चदशो वज्रो

वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति, इति ।

पञ्चदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा दशसंख्याकाः कर्तव्याः । 'तं पञ्च-
दशस्तोमो मध्यत उदतृणत्' इत्येवमन्यत्र हिंसाहेतुत्वश्रवणात्पञ्चदशस्य
वज्रत्वम् ।

अथान्यदहर्विशेषे—

षोडशिमदशममहर्भवति वज्र एव वीर्यं दधति, इति ।

षोडशिस्तोत्रयुक्तं दशरात्रस्य दशममविवाक्यमेकमहः कार्यम् । तेन
पूर्वोक्ते वज्रे वीर्यं स्थापयन्ति ।

(एकोनपञ्चाशद्रात्रकथनम्)

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

द्वादश सप्तदशा भवन्त्यन्नाद्यस्याव-

रुद्ध्या अथो प्रैव तैर्जायन्ते, इति ।

सप्तदशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादशसंख्याकाः कार्याः । सप्तदशस्तोम-
स्योदरभागजन्यत्वाद्ब्रहेतुत्वम् । सप्तदशाक्षरस्य प्रजापतिरूपत्वाच्च प्रजाहे-
तुत्वम् ।

अथ षट्संख्याकान्यहानि विधत्ते—

पृष्ठ्यः षडहो भवति षड्वा ऋतवः

षट्पृष्ठानि पृष्ठैरेवतूनन्वारोहन्त्यृतुभिः संव-

त्सरं ते संवत्सर एव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

द्वादशैकविंशा भवन्ति प्रतिष्ठित्या

अथो रुचमेवाऽऽत्मन्दधते, इति ।

एकविंशस्तोमयुक्ता अहर्विशेषा द्वादश कर्तव्याः । एकविंशस्तोमस्य प्रति-
ष्ठाहेतुत्वं कान्तिहेतुत्वं चासकृदुक्तम् ।

अथान्यानि कानिचिदहानि विधत्ते—

बहवः षोडशिनो भवन्ति विजित्यै, इति ।

षोडशस्तोत्रयुक्ता अहर्विशेषा यावन्तोऽपेक्षितास्तावन्तः कार्याः । अत्र
त्रिभिरपेक्षितसंख्यायाः पूरणान्नयः कार्याः ।

एतत्क्रतुगतेषु पट्स्वहःस्वाश्विनशस्त्रं विधत्ते—

षडाश्विनानि भवन्ति षड्वा ऋतव

ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

एकोनपञ्चाशद्रूपं स्तौति—

ऊनातिरिक्ता वा एता रात्रय ऊनास्तद्यदेकस्यै न

पञ्चाशदतिरिक्तास्तद्यद्भूयसीरष्टाचत्वारिंशत ऊनाच्च

खलु वा अतिरिक्ताच्च प्रजापतिः प्राजायत, इति ।

अस्मिन्कृतौ विद्यमाना एता रात्रय ऊनाश्चातिरिक्ताश्च भवन्ति । कथमिति तदुच्यते—यद्यस्मात्कारणादेकोनपञ्चाशदंकया राज्यं वर्जिता पञ्चाशत्संख्या तस्मादेता ऊनाः । यद्यस्मात्कारणादष्टाचन्वार्गिजनसंख्याया अधिकास्तस्मादातिरिक्ताः । प्रजापतिः पुरा क्वचिद्नादल्पाद्वीर्यात्प्रौढशरीररूपाः प्रजा असृजत । क्वचिच्चातिरिक्तादधिकादाकाशादेरुत्तरोत्तरन्यूनान्वाय्वादीनसृजत । तस्माद्नातिरिक्तरूपोऽयं क्रतुः प्रशस्तः ।

पूर्वं विधिवाक्येऽभिहितं फलमुपमंहरति—

ये प्रजाकामाः पशुकामाः स्युस्त एता आसी-
रन्प्रैव जायन्ते प्रजया पशुभिः, इति ।

क्रतुगतामहःसंख्यां प्रशंसति—

वैराजो वा एष यज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो
य एवं विद्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमा-
सते विराजमेव गच्छन्त्यन्नादा भवन्ति, इति ।

चतुर्ष्वर्हदशकेषु दशसंख्यासद्भावामुख्यं वैराजत्वम् । पञ्चमस्य दशकस्यैकेन न्यूनत्वेऽपि वैराजत्वमुपचरितुं शक्यम् । ' न वा एकेनाक्षरेण च्छन्दांसि वियन्ति न द्वाभ्याम् ' इति श्रुच्यन्तरात् । अतो वैराजत्वाद्भ्रमप्राप्तिः ।

प्रायणीयोदयनीयौ विधत्ते—

अतिरात्रावभितो भवतोऽन्नाद्यस्य परिगृहीत्यै, इति ॥

उक्तन्यायेनान्नहेतुत्वाद्भ्रमपरिग्रहः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मातृवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां दीक्षे-
ग्न्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा

(संवत्सरस्यदीक्षायाः)

एव एताश्च रात्रिं वसति साक्षादेव संवत्सरमारज्यं
 दीक्षन्त आतं वा एते संवत्सरस्याग्निं दीक्षन्ते य
 एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तं नामानावृत्तुं भवतो व्यस्तं
 वा एते संवत्सरस्याग्निं दीक्षन्ते य एकाष्टकायां
 दीक्षन्तेऽन्तं नामानावृत्तुं भवतः फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षे-
 रन्मुखं वा एतत् (१) संवत्सरस्य यत्फल्गुनी-
 पूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारज्यं दीक्षन्ते तस्यै-
 कैव निर्या यत्सामिष्ये विष्णुवान्तं पश्यते चित्रापूर्णमासे
 दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो
 मुखत एव संवत्सरमारज्यं दीक्षन्ते तस्य न का
 चन निर्या भवति चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षे-
 रन्तेषानिकाष्टकायां क्रयः सं पश्यते तेनिकाष्टकां न
 छन्दस्कुर्वन्ति तेषाम् (२) पूर्वपक्षे सुत्या सं
 पश्यते पूर्वपक्षं मासा अग्निं सं पश्यन्ते ते पूर्वपक्ष
 वृत्तिं वृत्तिं तानुत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनुत्ति-
 ष्ठन्ति तान्कल्याणी कीर्तिरनुत्तिष्ठत्यरात्सुरिभ्यो यज-
 माना इति तस्मै सर्वं राहुवन्ति (३) ॥

(एतच्छन्दस्कुर्वन्ति तेषां चतुस्त्रिंशच्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

संवत्सरायेति सं-वत्सराय । दीक्षिष्यमाणाः । एकाष्ट-
 कायामित्येक-अष्टकायाम् । दीक्षेरन् । एषा । वै । संवत्स-
 रस्येति सं-वत्सरस्य । पत्नी । यत् । एकाष्टकेत्येक-
 अष्टका । एतस्याम् । वै । एषः । एताम् । रात्रिम् । वसति ।
 साक्षादिति स-अक्षात् । एव । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।
 आरभ्येत्या-रभ्य । दीक्षन्ते । आर्तम् । वै । एते । संव-
 त्सरस्येति सं-वत्सरस्य । अभीति । दीक्षन्ते । ये । एका-
 ष्टकायामित्येक-अष्टकायाम् । दीक्षन्ते । अन्तनामानावि-
 त्यन्त-नामानौ । ऋतू इति । भवतः । व्यस्तमिति वि-
 अस्तम् । वै । एते । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । अभीति ।
 दीक्षन्ते । ये । एकाष्टकायामित्येक-अष्टकायाम् । दीक्षन्ते ।
 अन्तनामानावित्यन्त-नामानौ । ऋतू इति । भवतः ।
 फल्गुनीपूर्णमास इति फल्गुनी-पूर्णमासे । दीक्षेरन् ।
 मुखम् । वै । एतत् (१) । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य ।
 यत् । फल्गुनीपूर्णमास इति फल्गुनी-पूर्णमासः । मुखतः ।
 एव । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । आरभ्येत्या-रभ्य ।
 दीक्षन्ते । तस्य । एका । एव । निर्येति निः-या । यत् ।
 सामेध्य इति सां-मेध्ये । विष्वानिति विषु-वान् । संपद्यत-

(संवत्सरसत्रदीक्षाकालः)

इति सं-पद्यते । चित्रापूर्णमास इति चित्रा-पूर्णमासे ।
 दीक्षेरन् । मुखम् । वै । एतत् । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य ।
 यत् । चित्रापूर्णमास इति चित्रा-पूर्णमासः । मुखतः ।
 एव । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । आरभ्येत्या-रभ्य ।
 दीक्षन्ते । तस्य । न । का । चन । निर्येति निः-या ।
 भवति । चतुरह इति चतुः-अहे । पुरस्तात् । पौर्णमास्या
 इति पौर्ण-मास्यै । दीक्षेरन् । तेषाम् । एकाष्टकायामित्येक-
 अष्टकायाम् । क्रयः । समिति । पद्यते । तेन । एकाष्टका-
 मित्येक-अष्टकाम् । न । छम्बट् । कुर्वन्ति । तेषाम्
 (२) । पूर्वपक्ष इति पूर्व-पक्षे । सुत्या । समिति ।
 पद्यते । पूर्वपक्षमिति पूर्व-पक्षम् । मासाः । अभि । समिति ।
 पद्यन्ते । ते । पूर्वपक्ष इति पूर्व-पक्षे । उदिति । तिष्ठन्ति ।
 तान् । उत्तिष्ठत इत्युत्-तिष्ठतः । ओषधयः । वनस्पतयः ।
 अनु । उदिति । तिष्ठन्ति । तान् । कल्याणी । कीर्तिः ।
 अनु । उदिति । तिष्ठन्ति । अरात्सुः । इमे । यजमानाः ।
 इति । तत् । अन्विति । सर्वे । राध्वन्ति (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

सप्तमेऽनुवाक एकोनपञ्चाशद्वात्रोऽभिहितः । अधाष्टमादिषु चतुर्ष्वनुवाकेषु संवत्सरसत्रमभिधीयते ।

तत्राष्टमेऽनुवाके संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकालं विधत्ते—

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्टकायां
दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य पत्नी यदे-
काष्टकैतस्यां वा एष एतां रात्रिं वसति
साक्षादेव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते, इति ।

ये यजमानाः संवत्सरसत्रार्थं दीक्षिष्यन्ते ते यजमाना एकाष्टकायां माघकृष्णाष्टम्यां दीक्षां कुर्युः । येयमेकाष्टकाभिमानिनी देवता सेयं संवत्सराभिमानिनो देवस्य पत्नी । एकाष्टकाया अभिमानिदेवतारूपत्वं गर्भधारणादवगम्यते । तथा चाग्निकाण्डे मन्त्र आम्नायते—‘एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्’ इति । संवत्सरस्य पतित्वं चान्यत्र मन्त्रान्तरेणाऽऽन्नातम्—‘एकाष्टका तपसा तप्यमाना संवत्सरस्य यः पत्नी दुदुहे प्रपीना’ इति ।

एष संवत्सराभिमानो देव एतां माघकृष्णाष्टमीं रात्रिं सर्वाभ्येतस्यामेकाष्टका देवतायामेव वसति । अतस्तत्र दीक्षां कुर्वन्तो यजमाना मुख्यमेव संवत्सरमारभ्य दीक्षितवन्तो भवन्ति ।

तमेतं पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विधत्ते—

आर्तं वा एते संवत्सरस्याग्निं दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवतो व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याग्निं दीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृतू भवतः फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेर-
एव । सां वा एतत्संवत्सरस्य यत्फल्गुनीपूर्णमासो दीक्षन्ते । तस्य एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते, इति ।

सामेद्य इति सां—ज्ञायां दीक्षन्ते ते यजमानाः संवत्सरसत्रस्याऽऽर्तमभि-
— । तत्रायं हेतुः—पुष्य(पौष)माघरूपावृत्त्ववयवौ संवत्स-

(संवत्सरत्रयीकाकालः)

रस्यान्त इत्येतन्नामधारिणौ । तयोः शिशिरर्तुरूपत्वात् । तेन चर्तुना पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तत्वात्पौषपौर्णमासीमारभ्य फाल्गुनपौर्णमास्याः प्राचीनः कालः संवत्सरस्यान्तः । किंचैकाष्टकायां दीक्षमाणाः संवत्सरस्य व्यस्तमभि विपर्यासमभिलक्ष्य दीक्षन्ते । आदौ हि दीक्षा कर्तव्या । अयं च संवत्सरस्यान्तः कालः । ऋन्ववयवयोरेकयोरुक्तन्यायेनान्तनामोपेतत्वात् । तस्मादुत्तरफल्गुनीयुक्ते पूर्णमासे दीक्षां कुर्युः । तस्य च भाविसंवत्सरोपक्रमदिनत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽधानत्राहणे समान्नातम्—'उत्तरयोरादधीत । एषा वै प्रथमारात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । ' इति ।

एतमपि पक्षं दूषयित्वा पक्षान्तरं विवक्षे—

तस्यैकैव निर्या यत्सामेद्ये विषूवान्त्संपद्यते चित्रा-
पूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चि-
त्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते
तस्य न का चन निर्या भवति, इति ।

तस्य फल्गुनीपूर्णमासदीक्षापक्षस्यैकैव निर्या वक्ष्यमाण एक एव दोषः, न तु पूर्वोक्तार्तत्वव्यस्तत्वदोषौ । कोऽसावेको दोष इति स उच्यते—समीचीना अतिवर्षणक्षमा मेधा यस्मिन्वर्षतो सोऽयं संमेघः । तस्य संबन्धी प्रत्यासन्नः कालः सामेध्यः । अस्मिन्काले विषूवानहः(?) संपद्यते । तथा हि विषूवानिति संवत्सरस्य मध्यवर्ती मुख्योऽहर्विशेषः । ततः पूर्वं षणमासा उत्तरे च षणमासाः । तयोरुभयोर्मासषट्कयोर्मध्ये सोऽहर्विशेषः कर्तव्यः । अत्र च फल्गुनीपूर्णमासमारभ्य द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदश्चानुष्टायोत्तरदिने प्रथममासोपक्रमः कार्यः । तथा सति चैत्रगुद्धनवम्यामुपक्रमो भवति । आश्वयुजगुद्धाष्टम्यां मासषट्कं समाप्य नवम्यां विषूवान्कार्यः । स च वर्षतोः प्रत्यासन्नः । भाद्रपदपौर्णमास्यां वर्षतोः समाप्ते सत्यनन्तरमासवर्तित्वात् । अतो वर्षतुसमीपे विषुवादिनसंपत्तिपरिहाराय चित्रानक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां दीक्षा कर्तव्या । सोऽपि वसन्तर्तुमध्यपातित्वात्संवत्सरस्य मुखमेव । अतो मुखत एवाऽऽरम्भः कृतो भवति । एवं सति कार्तिकगुद्धनवम्यां विषूवान्संपद्यते । तच्च दिनं वर्षतोर्दूरवर्ति । अतो वृष्टिः अजाया अभावाद्द्विस्त्रम्भेणानुष्ठातुं शक्यत इति तस्य पक्षस्य न कोऽपि दोषोऽस्ति ।

अथ गुणविशेषमवलोक्य पक्षान्तरं विधत्ते—

चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन्ते-
षामेकाष्टकायां क्रयः सं पद्यते
तेनैकाष्टकां न छम्बद्कुर्वन्ति, इति ।

माघपौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे शुक्लैकादश्यां दीक्षेरन् । तथा सति माघकृ-
ष्णसप्तम्यां द्वादशदीक्षाणां समाप्तत्वात्तदनन्तरवर्तिन्यामेकाष्टकायां सोमक्रयः
संपद्यते । तथा सत्येकाष्टकाया अप्युपयुक्तत्वात्संवत्सरपत्नीत्वेन मुख्यामेतां
न छम्बद्कुर्वन्ति निष्प्रयोजनां न कुर्वन्ति । ततः संवत्सरपत्न्याः सत्कार
एको गुणः ।

अथ गुणान्तरं दर्शयति—

तेषां पूर्वपक्षे सुत्या सं पद्यते पूर्वपक्षं मासा
अग्नि सं पद्यन्ते ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति तानु-
त्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनूत्तिष्ठन्ति
तान्कल्याणी कीर्तिरनूत्तिष्ठत्यरात्सुरिमे यज-
माना इति तदनु सर्वे राध्वन्ति, इति ॥

तेषामेकाष्टकायां क्रयमनुत्तिष्ठतां यजमानानां तद्दिनमारभ्यानुष्ठीयमाना उप-
सदश्वैत्रशुद्धचतुर्थ्यां संपद्यन्ते । तत उत्तरदिने क्रियमाणा सुत्या शुक्लपक्ष
एवोपक्रान्ता भवति । तत आरभ्य सर्वेऽपि मासाः शुक्लपक्षमेवाभिलक्ष्य
समाप्यन्ते । तेषु समाप्तेषु ते सत्रिणोऽपि पूर्वपक्ष एव सत्रादुत्तिष्ठन्ति ।
उत्तिष्ठतस्त्वन्यजमानाननु भूम्यामोषधयो वनस्पतयश्च सत्कर्मानुष्ठानसाम-
र्थ्यादुद्भवं गच्छन्ति । तदुद्भवे सति तान्यजमानाननु पुण्यकीर्तिरुत्तिष्ठति ।
कीदृशी कीर्तिरिति सोच्यते—इमे यजमाना अरात्सुः समृद्धिं गता इत्येतादृशी
कीर्तिः । सत्कीर्त्युत्थानमनु सर्वे प्राणिनः समृद्धा भवन्ति । एतदीयेन सत्क-
र्मानुष्ठानेन भूमौ सर्वसस्याभिवर्धनात् । तस्मादीदृशं गुणसंग्रमवेक्ष्य माघशुक्लै-
कादश्यां दीक्षेत्ययमेव मुख्यः पक्षः ।

अत्र मीमांसा ॥

षष्ठाध्यायस्य पञ्चमपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

गवामयन उक्ता तु या काचित्पूर्णिमाऽथवा ।

चैत्री माघ्युत काचित्स्यादविशेषात्प्रशंसया ॥

चैत्री स्यात्क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् ।

माघकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकाऽतो माघपूर्णिमा ॥

गवामयने श्रूयते—‘ चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्यै दीक्षेरन्तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते ’ इति । पौर्णमास्याः पूर्वस्मिंश्चतुरहे दीक्षेरन्नेकादश्यां दीक्षामारभेत । तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमे दिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते । तत उपरितन्यामष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः । तत्र विशेषस्यादृष्टत्वाद्या काचित्पूर्णिमेत्येकः पक्षः । ‘ चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासः ’ इति प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः । याज्ञिकसमाख्यया माघकृष्णाष्टम्येकाष्टका । तत्र सोमक्रयसंपत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षाऽऽरब्धव्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीथे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठ-

केऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

मुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्य-
भीन्धत एव दीक्षाभिरात्मानं श्रपयन्त उपसद्भि-
र्द्वाभ्यां लोकाव यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृद्वाभ्यां
मांसं द्वाभ्यामस्थिभ्यां मज्जानमात्मदाक्षिणं वै
सत्रमात्मानमेव दाक्षिणं नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति

शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्य अथो रधीयाःसः
सुवर्ग लोकर्मयमिति (१) ॥

(सुवर्ग पञ्चाशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

सुवर्गमिति सुवः—गम् । वै । एते । लोकम् । यन्ति ।
ये । सत्रम् । उपयन्तीत्युप—यन्ति । अभीति । इन्धते । एव ।
दीक्षाभिः । आत्मानम् । श्रपयन्ते । उपसद्भिरित्युपसत्—
भिः । द्वाभ्याम् । लोम । अवेति । यन्ति । द्वाभ्याम् ।
त्वचम् । द्वाभ्याम् । असृत् । द्वाभ्याम् । माःसम् ।
द्वाभ्याम् । अस्थि । द्वाभ्याम् । मज्जानम् । आत्मदाक्षि—
णमित्यात्म—दाक्षिणम् । वै । सत्रम् । आत्मानम् । एव ।
दाक्षिणाम् । नीत्वा । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
यन्ति । शिखाम् । अनु । प्रेति । वपन्ते । ऋद्ध्यै । अथो
इति । रधीयाःसः । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् ।
अयाम । इति (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(दीक्षोपसक्तयनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमे संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकाल उक्तः । अथ नवमे दीक्षा उपसदश्चोच्यन्ते ।
ता उभयीर्विधत्ते—

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्रमुपयन्त्यभीन्धत

एव दीक्षाभिरात्मानं श्रपयन्त उपसद्भिः, इति ।

सत्रानुष्ठायिनः स्वर्गं गच्छन्ति । अतस्तद्योग्यतायै स्वदीक्षाभिरात्मानं स्वदेहमभीन्धत एव सर्वतो ज्वलयन्त्येव । उपसद्भिस्तु श्रपयन्ते स्वदेहं पचन्ति । तस्माद्दीक्षा उपसदश्चानुष्ठेया इति विध्युन्नयः । यद्यपि द्वादशाहविकृतित्वेन प्राप्तास्तथाऽपि विकृतिलिङ्गत्वाय स्तुतये वा तदनुवादोऽस्तु ।

अथ विभज्य प्रशंसां कुर्वंस्तासामुभयविधानां द्वादशत्वं प्रकटयति—

द्वाभ्यां लोमाव यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्या-

मसृद्वाभ्यां मांसं द्वाभ्यामस्थि द्वाभ्यां

मज्जानमात्मदक्षिणं वै सत्रमात्मानमेव दक्षिणां

नीत्वा सुवर्गं लोकं यन्ति, इति ।

द्वाभ्यां दिनद्वयानुष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसद्भ्यां च स्वकीयं लोम हविरर्थमवद्यन्ति । अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां त्वचमवद्यन्ति । एवं रक्तमांसास्थिमज्जसु योजनीयम् । यदेतत्सत्रं तदेतदात्मदक्षिणं वै स्वशरीरमेव तत्र दक्षिणा, नत्वन्या गवादिरूपाऽस्ति । तस्मात्स्वशरीरमेव दक्षिणारूपेण नीत्वा स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ सत्रं चेद्वपनकाले सशिखानि वपन्ते ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्या अथो

रधीयांसः सुवर्गं लोकमयामेति, इति ॥

शिखामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपनं कुर्युः । तत्र मृतत्वश्रूपाणां केशानामपगमा

त्समृद्ध्यै भवति । अपि च केशभाररहिता रथीयांसो लघुतराः सन्तः स्वर्गं प्राप्नुयामेत्यनेनाभिप्रायेण सशिखं वपनं कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः)

ब्रह्मवादिर्नो वदन्त्यतिरात्रः परमो यज्ञक्रतूनां
कस्मात्तं प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं
प्रथममुप यन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रम-
नुपूर्वमेवैतद्यज्ञक्रतूनुपेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोम-
मेवैतत्पिबन्त आसते ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति
ज्योतिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं मुखत एव
स्तोमान्प्र युञ्जते ते (१) सस्त्वता विराजमभि
सं पद्यन्ते द्वे चर्चावतिं रिच्येते एकया गौरतिरिक्त
एकयाऽऽयुःरूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरुग्विरा-
ट्सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति रथंतरं दिवा भवति
रथंतरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः केन तदजामीति
सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं बृहत्तन्मध्यतो दधति
विधृत्यै तेनाजामि (२) ॥

(त एकान्न पञ्चाशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(प्रायणीयाख्यप्रथमाहाभिधानम्)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । अतिरात्र
इत्यति-रात्रः । परमः । यज्ञक्रतूनामिति यज्ञ-क्रतूनाम् ।
कस्मात् । तम् । प्रथमम् । उपेति । यन्ति । इति ।
एतत् । वै । अग्निष्टोममित्यग्नि-स्तोमम् । प्रथमम् ।
उपेति । यन्ति । अर्थ । उक्थ्यम् । अर्थ । षोडशिनम् ।
अर्थ । अतिरात्रमित्यति-रात्रम् । अनुपूर्वमित्यनु-
पूर्वम् । एव । एतत् । यज्ञक्रतूनििति यज्ञ-क्रतून् ।
उपेत्येत्युप-इत्य । तान् । आलभ्येत्या-लभ्य । परिगृ-
ह्येति परि-गृह्य । सोमम् । एव । एतत् । पिबन्तः ।
आसते । ज्योतिष्टोममिति ज्योतिः-स्तोमम् । प्रथमम् ।
उपेति । यन्ति । ज्योतिष्टोम इति ज्योतिः-स्तोमः ।
वै । स्तोमानाम् । मुखम् । मुखतः । एव । स्तोमान् ।
प्रेति । युञ्जते । ते (१) । सःस्तुता इति सं-स्तुताः ।
विराजमिति वि-राजम् । अभि । समिति । पयन्ते । द्वे
इति । च । ऋचौ । अतीति । रिच्येतेइति । एकया ।
गौः । अतिरिक्त इत्यति-रिक्तः । एकया । आयुः ।
ऊनः । सुवर्ग इति सुवः-गः । वै । लोकः । ज्योतिः ।
ऊर्क । विराडिति वि-राट् । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।

एव । तेन । लोकम् । यन्ति । रथंतरमिति रथं-तरम् ।
 दिवा । भवति । रथंतरमिति रथं-तरम् । नक्तम् । इति ।
 आहुः । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । केन । तत् ।
 अजामि । इति । सौभ्रम् । तृतीयसवन इति तृतीय-
 सवने । ब्रह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । बृहत् । तत् ।
 मध्यतः । दधति । विधृत्या इति वि-धृत्यै । तेन ।
 अजामि (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमे दीक्षा उपसदश्चोक्ताः । अथ दशमे प्रायणीयाख्यं प्रथममहरुच्यते ।
 तदेतद्विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यातिरात्रः परमो यज्ञक्रतूनां कस्मात्तं
 प्रथममुप यन्तीत्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुप यन्त्यथो-
 क्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रमनुपूर्वमेवैतद्यज्ञक्रतूनु-
 पेत्य तानालभ्य परिगृह्य सोमेमेवैतत्पिवन्त आसते
 ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति ज्योतिष्टोमो वै
 स्तोमानां मुखं मुखत एव स्तोमान्प्र युञ्जते, इति ।

योऽयमतिरात्राख्यः क्रतुः सोऽयं यज्ञक्रतूनां परमः सोमयागरूपा ये क्रत-
 वस्तेषां मध्ये चरमः । अग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्र इत्येतस्य तदीयक्रम-
 त्वादिग्निष्टोमस्य च प्राथम्यम् । प्रजननं ज्योतिरित्यनुवाके 'तस्मादाहुर्ज्येष्ठयज्ञः'
 इत्याम्नातम् । एवं सत्याग्निष्टोमं परित्यज्यं चरमभाविनमतिरात्रं कस्मात्कारणा-

(त्रायणीयाख्यप्रथमाहाभिधानम्)

त्सत्रे प्रथममनुतिष्ठन्तीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—
नात्राग्निष्टोमः परित्यक्तः । अत्राग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्राणामुत्तरोत्तरस्य
पूर्वपूर्वगर्भितत्वात् । द्वादशस्तोत्रमग्निष्टोममन्तर्भाव्य पुनः स्तोत्रत्रयाधिक्ये-
नोक्थ्यः संपद्यते । तमन्तर्भाव्य पुनरेकस्तोत्राधिक्येन षोडशी संपद्यते । तम-
न्तर्भाव्य पुनस्त्रयोदशस्तोत्राधिक्येनातिरात्रः संपद्यते । अतः सत्रिणोऽतिरात्र-
मनुतिष्ठन्तीति यदेतद्वा एतस्मिन्सोमानुष्ठानेऽग्निष्टोमं प्रथममनुतिष्ठन्ति, अथो-
क्थ्यषोडश्यतिरात्रान्, तदेतदनुपूर्वमेवानुक्रमेणैव यज्ञक्रतूनुपेत्यानुष्ठातुं निश्चित्य
तान्क्रतूनुपक्रम्य परितः स्वीकृत्य ततः सर्वत्र सोममेव पिबन्तः सत्रिण आसते ।
तस्मादग्निष्टोमपरित्यागाभावादतिरात्ररूपं ज्योतिष्टोमं प्रथममनुतिष्ठेयुः । स हि
ज्योतिष्टोमो ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकानां स्तोमानां क्रतूनां मुखसदृशः ।
तस्मान्मुखत एवाऽऽरभ्य स्तोमान्क्रतून्सत्रिणः प्रयुञ्जते ।

गोष्टोमायुष्टोमाभ्यां पूर्वभावित्वं ज्योतिष्टोमस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

ते सस्तुता विराजमभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चा-
वति रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयाऽऽयु-
रूनः सुवर्गो वै लोको ज्योतिरुर्ग्विराट्-
त्सुवर्गमेव तेन लोकं यन्ति, इति ।

ज्योतिष्टोमे स्तोत्रगता य ऋग्विशेषाः सन्ति ते संस्तुताः सन्तो विराजं
दशसंख्यामेव प्राप्नुवन्ति न तु न्यूना नाप्यधिकाः । इतरयोस्तु गोष्टोमायुष्टोम-
योर्द्वे ऋचावतिरिच्येते, दशसंख्यां न प्राप्नुतः । तत्कथमिति तदुच्यते—एकयर्चा
गोष्टोमो दशसंख्याया अतिरिक्तः । आयुष्टोमस्त्वेकया न्यूनः । तस्माद्विराड्-
पत्वं ज्योतिष्टोमस्य प्राशस्त्ये हेतुः । किंच भासकत्वाज्ज्योतिष्टोमः स्वर्गलोका-
त्मको विराड्रूपः । तस्मादुभयथा प्रशस्तेन तेन ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं लोकं
प्राप्नुवन्ति ।

अथास्मिन्नतिरात्रसंस्थे ज्योतिष्टोमे सामविशेषं विधत्ते—

रथंतरं दिवा भवति रथंतरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः
केन तदजामीति सौभरं तृतीयसवने ब्रह्मसामं
बृहत्तन्मध्यतो दधति विधृत्यै तेनाजामि, इति ॥

दिवा पृष्ठस्तोत्रं रथंतरं गीयते, नक्तमपि रात्रिपर्यायेषु रथंतरं गीयते,
तत्तदानीमालस्यं भवति । तादृशालस्यपरिहारः केनान्येन साम्ना भवतीति

ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः—सौभराख्यं यदन्यत्सामास्ति तच्चृतीयसवने ब्रह्मसामत्वेन गेयम् । तच्च बृहत्प्रौढं, तदेतद्बृहद्रथंतरयो-
रुभयोर्मध्ये स्थापयन्ति । तच्च यज्ञस्य धृत्यै संपद्यते । तेन विजातीयसाम्नाऽऽ-
लस्यपरिहारो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे हृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(नम सप्तमाठके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके
प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्ष एव
तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यमुष्मिन्नेव
तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं गौर-
सावायुयदेतान्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव तल्लोकेषु सत्रि-
णः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति ते सःस्तुता विराजम् (१)
अग्निं सं पंचन्ते द्वे चर्चावति रिच्येते एकया गौर-
तिरिक्त एकयाऽऽयुह्वनः सुवर्गो वै लोको ज्योति-
रुग्विराडूर्जमेवाव रुन्धते ते न शुधाऽऽर्तिमार्द्धन्त्य-
क्षोधुका भवन्ति शुत्संवाधा इव हि सत्रिणोऽग्नि-
ष्टोमावजितः प्रधी तावुकथ्या मध्ये नज्यं तत्तदे-
तत्परियेद्वेवचक्रं यदेतेन (२) षडहेन यन्ति
देवचक्रमेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते स्वस्ति समश्नुवते

(सासगताहकथनम्)

षडहेन यन्ति षड्वा ऋतवं ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठ-
 न्त्युभयतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव सुवर्गे लोके
 प्रति तिष्ठन्तो यन्ति द्वौ षडहौ भवतस्तानि द्वादशा-
 हानि सं पद्यन्ते द्वादशो वै पुरुषो द्वे सक्थ्यौ द्वौ
 बाहू आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ
 द्वादशौ (३) तत्पुरुषमनु पर्यावर्तन्ते त्रयः षडहा
 भवन्ति तान्यष्टादशाहानि सं पद्यन्ते नवान्यानि
 नवान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तत्राणाननु पर्या-
 वर्तन्ते चत्वारः षडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशति-
 रहानि सं पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासाः संवत्सर-
 स्तत्संवत्सरमनु पर्यावर्तन्तेऽप्रतिष्ठितः संवत्सर इति
 खलु वा आहुर्वर्षीयान्प्रतिष्ठाय इत्येतावद्वै संवत्स-
 रस्य ब्राह्मणं यावन्मासो मासिमास्येव प्रतिति-
 ष्टन्तो यन्ति (४) ॥

(विराजमेतेन द्वादशावेतावद्वा अष्टौ च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

ज्योतिष्टोममिति ज्योतिः—स्तोमम् । प्रथमम् । उपेति ।
 यन्ति । अस्मिन् । एव । तेन । लोके । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।

गोष्टोममिति गो-स्तोमम् । द्वितीयम् । उपेति । यन्ति ।
 अन्तरिक्षे । एव । तेन । प्रतीति । तिष्ठन्ति । आर्युष्टोम-
 मित्यार्युः-स्तोमम् । तृतीयम् । उपेति । यन्ति । अमुष्मिन् ।
 एव । तेन । लोके । प्रतीति । तिष्ठन्ति । इयम् । वाव ।
 ज्योतिः । अन्तरिक्षम् । गौः । असौ । आर्युः । यत् ।
 एतान् । स्तोमान् । उपयन्तीत्युप-यन्ति । एषु । एव ।
 तत् । लोकेषु । सत्रिणः । प्रतितिष्ठन्त इति प्रति-तिष्ठन्तः ।
 यन्ति । ते । सस्तुता इति सं-स्तुताः । विराजमिति
 वि-राजम् (१) । अभि । समिति । पद्यन्ते । द्वे इति ।
 च । ऋचौ । अतीति । रिच्येते इति । एकया । गौः ।
 अतिरिक्त इत्यति-रिक्तः । एकया । आर्युः । ऊनः ।
 सुवर्ग इति सुवः-गः । वै । लोकः । ज्योतिः । ऊर्क ।
 विराडिति वि-राट् । ऊर्जम् । एव । अवेति । रुन्धते ।
 ते । न । क्षुधा । आर्तिम् । एति । ऋच्छन्ति । अक्षो-
 धुकाः । भवन्ति । क्षुत्संवाधा इति क्षुत्-संवाधाः । इव ।
 हि । सत्रिणः । अग्निष्टोमावित्यग्नि-स्तोमौ । अभितः ।
 प्रधी इति प्र-धी । तौ । उक्थ्याः । मध्ये । नभ्यम् ।
 तत् । तत् । एतत् । परियदिति परि-यत् । देवचक्र-
 मिति देव-चक्रम् । यत् । एतेन (२) । षडहेनेति
 षट्-अहेन । यन्ति । देवचक्रमिति देव-चक्रम् । एव ।

(मासगताहकथनम्)

समारोहन्तीति सम्—आरोहन्ति । अरिष्ट्यै । ते । स्वस्ति ।
समिति । अश्रुवते । षडहेनेति षट्—अहेन । यन्ति । षट् ।
वै । ऋतवः । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । उभयतो—
ज्योतिषेत्युभयतः—ज्योतिषा । यन्ति । उभयतः । एव ।
सुवर्ग इति सुवः—गे । लोके । प्रतितिष्ठन्त इति प्रति—
तिष्ठन्तः । यन्ति । द्वौ । षडहाविति षट्—अहौ । भवतः ।
तानि । द्वादश । अहानि । समिति । पद्यन्ते । द्वादशः ।
वै । पुरुषः । द्वे इति । सक्थ्यौ । द्वौ । बाहू इति । आत्मा ।
च । शिरः । च । चत्वारि । अङ्गानि । स्तनौ । द्वादशौ
(३) । तत् । पुरुषम् । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति
परि—आवर्तन्ते । त्रयः । षडहा इति षट्—अहाः । भवन्ति ।
तानि । अष्टादशेत्यष्टा—दश । अहानि । समिति । पद्यन्ते ।
नव । अन्यानि । नव । अन्यानि । नव । वै । पुरुषे ।
प्राणा इति प्र—अनाः । तत् । प्राणानिति प्र—अनान् ।
अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि—आवर्तन्ते । चत्वारः ।
षडहा इति षट्—अहाः । भवन्ति । तानि । चतुर्विंशति—
रिति चतुः—विंशतिः । अहानि । समिति । पद्यन्ते ।
चतुर्विंशतिरिति चतुः—विंशतिः । अर्धमासा इत्यर्ध—
मासाः । संवत्सर इति सं—वत्सरः । तत् । संवत्सरमिति
सं—वत्सरम् । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि—

आवर्तन्ते । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति—स्थितः । संवत्सर इति
 सं—वत्सरः । इति । खलु । वै । आहुः । वर्षीयान् ।
 प्रतिष्ठाया इति प्रति—स्थायाः । इति । एतावत् । वै ।
 संवत्सरस्येति सं—वत्सरस्य । ब्राह्मणम् । यावत् । मासः ।
 मासिमासीति मासि—मासि । एव । प्रतितिष्ठन्त इति
 प्रति—तिष्ठन्तः । यन्ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दशमे प्रायणीयमहरुक्तम् । अथैकादशे मासगतान्युच्यन्ते ।

तत्राऽऽदौ तावत्रीण्यहानि विधत्ते—

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यस्मिन्नेव तेन लोके
 प्रति तिष्ठन्ति गोष्टोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्ष
 एव तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमुप यन्त्यमु-
 ष्मिन्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्तीयं वाव ज्योति-
 रन्तरिक्षं गौरसावायुर्यदेतान्स्तोमानुपयन्त्येष्वेव
 तल्लोकेषु सत्रिणः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, इति ।

ज्योतिष्टोमगोष्टोमायुष्टोमा एकाहविशेषाः । एतैरेवानुलोमप्रतिलोमगतैर-
 भिष्टुत्रः षडहः संपद्यते । तस्मिन्षडहे पूर्वभागवर्तिनोऽनुलोमगता एतेऽनुष्टेयाः ।
 क्रमेणैतैर्लोकत्रये प्रतिष्ठा भवति । ज्योतिरादीनां भूरादिरूपत्वादेतेषां त्रयाणा-
 मनुष्ठानेन सत्रिणो लोकत्रये प्रतिष्ठिताः सुखेन व्यवहरन्ति । पूर्वस्मिन्ननुवाके

(मासगताहकथनम्)

प्रथमदिनेऽनुष्ठेयः प्रायणीयारूपोऽतिरात्ररूपो ज्योतिष्टोमो विहितः । इह तु तृतीयदिनेऽनुष्ठेयोऽग्निष्टोमात्मको ज्योतिष्टोम इति विशेषः ।

तस्यैतस्याग्निष्टोमरूपस्य ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यं पूर्वोक्तातिरात्रवत्प्रशंसति-

ते सःस्तुता विराजमभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चावति
रिच्येते एकया गौरतिरिक्त एकयाऽऽयुरूनः
सुवर्गो वै लोको ज्योतिरूर्ग्विराडूर्जमेवाव
रुन्धते ते न क्षुधाऽऽर्तिमार्छन्त्यक्षोधुका भवन्ति
क्षुत्संवाधा इव हि सत्रिणः, इति ।

ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रियागतसंख्यया विराट्संपत्तौ विराज ऊर्ध्वपत्वात्ते सत्रिणः क्षुधा संपादितामार्तिं न प्राप्नुवन्ति । किं त्वक्षोधुकाः सर्वदा क्षुद्र-हिता भवन्ति । सत्रिणामनुष्ठानप्रयासबाहुल्यात्प्रायेण ते क्षुत्संपादितबाधयुक्ता इव भवन्ति । तस्यैतेषां क्षुत्परिहारायोर्ध्वविराट्संपत्तियुक्तो ज्योतिष्टोम एव प्रथममनुष्ठेयः ।

इदानीमुक्तैर्ज्योतिरादिभिरनुलोमप्रतिलोमगतैर्निष्पन्नमभिप्लव षडहं रथच-
क्ररूपकृत्या विधत्ते—

अग्निष्टोमावभितः प्रधी तावुक्थ्या मध्ये नभ्यं तत्तदे-
तत्परियदेवचक्रं यदेतेन षडहेन यन्ति देवचक्र-
मेव समारोहन्त्यरिष्ट्यै ते स्वस्ति समश्नुवते, इति ।

लोके रथचक्रं फलकत्रयेण निष्पाद्यते । तत्र पार्श्ववर्तिनी फलके प्रधी-
इत्युच्येते । प्रकर्षेण धीयते धार्यते मध्यफलकमाभ्यामिति प्रधी । मध्यफलकं
तु नभ्यमित्युच्यते नाभिस्थानीयत्वात् । एवं च सत्यत्र चक्ररूपस्याभिप्लवषड-
हस्याभितो वर्तमानावाद्यन्तदिनयोरनुष्ठेयौ ज्योतिःशब्दाभिधेयौ यावाग्निष्टोमौ
तावुभौ प्रधी । ये च मध्यवर्तिना गौरायुर्गौरित्येतन्नामान उक्थ्यरूपाश्चत्वारः
ऋतवस्ते सर्वे मिलित्वा मध्ये स्थितं नभ्यं तद्भवति । तदेतदभिप्लवषडहरूपं
परियत्पुनः प्रवर्तमानं देवचक्रमित्युच्यते । यद्यद्येतेन देवचक्ररूपेण षडहेन
यजमाना अनुष्ठानं निष्पादयेयुस्तर्हि ते यजमाना देवचक्रमेव समारोहन्ति ।
तच्चाऽऽरोहणमरिष्ट्यै हिंसाराहित्याय भवति । हिंसारहिताश्च ते स्वस्ति समश्नु-
वते क्षेमं प्राप्नुवन्ति ।

पुनरपि षडहं प्रशंसति—

षडहेन यन्ति षड्वा ऋतव
ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

तस्य षडहस्यानुलोमप्रतिलोमरूपत्रयहात्मकत्वं विधत्ते—

उभयतो ज्योतिषा यन्त्युभयत एव
सुवर्गे लोके प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, इति ।

ज्योतिर्गौरायुरित्येवमानुलोम्ये सत्यादौ ज्योतिः, आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवं
प्रातिलोम्ये सत्यन्ते ज्योतिः । एवमुभयतो ज्योतिषा षडहेनानुष्ठाने सति स्वर्ग-
प्रवेशकाले फलावसानकाले च प्रतितिष्ठन्तोऽवज्ञारहिताः सन्तः संचरन्ति ।

तस्य च षडहस्य द्विरावृत्तिं विधत्ते—

द्वौ षडहौ भवतस्तानि द्वादशाहानि सं पद्यन्ते द्वाद-
शौ वै पुरुषो द्वे सक्थ्यौ द्वौ बाहू आत्मा च शिरश्च
चत्वार्यङ्गानि स्तनौ द्वादशौ तत्पुरुषमनु पर्यावर्तन्ते, इति ।

सक्थिशब्देन श्रोणीद्वयमुच्यते । बाहुशब्देनांसद्वयम् । आत्मा मध्यदेहः ।
शिरः प्रसिद्धम् । हस्तौ पादौ च मिलित्वा चत्वार्यङ्गानि । ततो द्वौ स्तनौ
द्वादशसंख्यापूरकौ । तथा सत्येवं द्वादशाहानि पुरुषमनुसृत्य पर्यावृत्तानि
भवन्ति ।

तस्य च षडहस्य तृतीयामावृत्तिं विधत्ते—

त्रयः षडहा भवन्ति तान्यष्टादशाहानि
सं पद्यन्ते नवान्यानि नवान्यानि नव
वै पुरुषे प्राणास्तत्प्राणाननु पर्यावर्तन्ते, इति ।

पूर्वाभ्यां द्विरावृत्ताभ्यां सह त्रित्वम् । अष्टादशानामह्नां द्वेषा विभागे सति
नवसंख्यया नवच्छिद्रगतप्राणाननुसृत्य षडहास्त्रयः पर्यावृत्ता भवन्ति ।

अत्राऽऽक्षेपसमाधानमुखेन सर्वमासानुष्ठानं विधत्ते—

चत्वारः षडहा भवन्ति तानि चतुर्विंशति-
रहानि सं पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासाः

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

कल्पः- संवत्सरस्तत्संवत्सरमनु पर्यावर्तन्ते, इति ।

संख्याद्वारेणार्धमासद्वारा संवत्सरमनुसृत्य चत्वारः षडहाः पर्यावृत्ता भवन्ति । अत्र मासपूरणाय पृष्ठ्यः षडहोऽध्याहर्तव्यः । अत एव च्छन्दोगा आमनन्ति- ' यदेप पृष्ठ्यः षडहो भवति वीर्य एवान्ततः प्रतितिष्ठन्ति ' इति ।

अथ पूर्वाभिस्तिष्ठभिरावृत्तिभिः सह चतुर्थीमावृत्तिं विधत्ते—

प्रतिष्ठितः संवत्सर इति खलु वा आहुर्वर्षी-
यान्प्रतिष्ठाया इत्येतावद्वै संवत्सरस्य ब्राह्मणं
यावन्मासो मासिमास्येव प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, इति ॥

पूर्वोक्तन्यायेन मास एकः प्रतिष्ठितो न संवत्सरः, तस्योक्तप्रतिष्ठाहेतोर्मासाद्वर्षीयस्त्वादत्यन्ताधिकत्वादित्येव केचिच्चोद्यवादिन आहुः । अत्रैतदुत्तरं— मासो ब्राह्मणं पूर्वोक्तरीत्या मासस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणवाक्यं यावदस्ति एतावदेव संवत्सरस्य प्रतिपादकं ब्राह्मणं, नत्वितोऽधिकं किञ्चिन्नूतनमस्ति । अनेनैव प्रकारेण प्रतिमासमनुतिष्ठन्तो यजमानास्तास्मिस्तास्मिन्मासि प्रतितिष्ठन्तः क्रमेण संवत्सरं यन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

मेषस्त्वा पचतैरवतु लोहितग्रीवश्छागैः शल्म-
लिर्वृद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा पुक्षो मेधेन न्यग्रोधश्च-
मसैरुदुम्बर ऊर्जा गायत्री छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमैरवन्तीः
स्थारवन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं त्वा प्रियाणां वर्षिष्ठ-

साप्यानां निधीनां त्वा निधिपतिः हवामहे
वसो मम (१) ॥

(मेपः पटत्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

मेपः । त्वा पचतैः । अवतु । लोहितग्रीव इति
लोहित—ग्रीवः । छागैः । शल्मलिः । वृद्ध्या । पर्णः ।
ब्रह्मणा । प्लक्षः । मेधेन । न्यग्रोधः । चमसैः । उदुम्बरः ।
ऊर्जा । गायत्री । छन्दोभिरिति छन्दः—भिः । त्रिवृदिति
त्रि—वृत् । स्तेमैः । अर्वन्तीः । स्थ । अर्वन्तीः ।
त्वा । अवन्तु । प्रियम् । त्वा । प्रियाणाम् । वर्षिष्ठम् ।
आप्यानाम् । निधीनामिति नि—धीनाम् । त्वा । निधिप-
तिमिति निधि—पतिम् । हवामहे । वसो इति ।
मम (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

एकादशे संवत्सरगतेषु सर्वमासेष्वहानि विहितानि । अथावशिष्टेष्वनुवा-
केष्वश्वमेधानामन्त्रा उच्यन्ते ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

कल्पः—‘ मेषस्त्वा पचतैरवत्विति पर्यग्नौ क्रियमाणेऽपाव्यानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

मेषस्त्वा पचतैरवतु लोहितग्रीवश्छागैः शल्मलि-

वृद्ध्या पर्णो ब्रह्मणा प्लक्षो मेधेन न्यग्रोधश्चमसैरु-

दुम्बर ऊर्जा गायत्री छन्दोभिस्त्रिवृत्स्तोमैः, इति ।

अविजातौ मुख्यः पुमान्यो मेषोऽस्ति सोऽयं पचतैर्हविष्टेन पचनीयैः क्षुद्रै-
रविशेषैः सह हेऽश्व त्वामवतु । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु त्वामवत्वित्यनुषञ्जनी-
यम् । अजजातौ योऽयं मुख्यो वस्तो लोहितग्रीवः सोऽयमन्यैश्छागैः सह
त्वामवतु । शल्मलिरत्युन्नतो वृक्षविशेषः । स च स्वकीयया वृद्ध्या सह
त्वामवतु । पर्णः पलाशवृक्षः । स च स्वाभिमानिना ब्रह्मणा मन्त्रेण वा सह
त्वामवतु । प्लक्षो यज्ञियेषु मुख्यो वृक्षः । स च मेधेन यज्ञेन सह त्वामवतु ।
न्यग्रोधश्चमसहेतुवृक्षः । स च स्वकीयैश्चमसैः सह त्वामवतु । उदुम्बरः
प्रसिद्धः । स चोर्जा स्वकीयफलेन त्वामवतु । गायत्री चान्यैस्त्रिपुवादिच्छ-
न्दोभिः सह त्वामवतु । त्रिवृत्स्तोमश्चान्यैः पञ्चदशादिस्तोमैः सह त्वामवतु ।
एतैर्नवभिर्मन्त्रैरपाव्याख्या आहुतीर्जुहुयात् ।

कल्पः—‘ ता दक्षिणान्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यौन्प्रस्रस्य दक्षिणानूरूनाघ्नानाः
सिग्भिर्भिक्षून्वत्यस्त्रिः प्रदक्षिणमश्वं ध्रुवन्त्यः परियन्त्यवन्तीः स्थेति ’ इति ।
अत्र तच्छब्देन राजपत्न्यः परामृश्यन्ते, तासां प्रकृतत्वात् । मृतमश्वं प्रति
पत्नीभिः क्रियमाण एष उपचारः ।

पाठस्तु—

अवन्तीः स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु प्रियं त्वा

प्रियाणां वर्षिष्ठमाप्यानां निधीनां त्वा

निधिपतिः हवामहे वसो मम, इति ॥

ताः पत्न्यः परस्परं संबोध्य वदन्ति—हे राजपत्न्यो यूयमवन्तीः स्थाश्वस्य
पालयित्र्यः स्थ । हेऽश्व त्वामवन्तीः पालयित्र्यः पत्न्योऽवन्तु रक्षन्तु । मम
वसो वासयितस्तादृश हेऽश्व प्रियाणां मध्येऽतिप्रियं त्वां हवामह आह्वयामः ।

आप्यानां कामप्राप्तिहेतूनां मध्ये वर्षिष्ठमतिशयेन वृद्धं त्वां ह्वामहे । तथा
निधीनां शङ्खपद्मादीनां मध्ये निधिपतिमत्यन्तमधिकस्य निधेः पालयितारं
त्वां ह्वामहे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

कूप्या॑न्त्यः स्वाहा॑ कूल्या॑न्त्यः स्वाहा॑ विक॒र्या॑न्त्यः
स्वाहा॑ऽव॒द्या॑न्त्यः स्वाहा॑ ख॒न्या॑न्त्यः स्वाहा॑ ह॒रद्या॑न्त्यः
स्वाहा॑ सू॒द्या॑न्त्यः स्वाहा॑ सर॒स्या॑न्त्यः स्वाहा॑ वैश॒-
न्ती॑न्त्यः स्वाहा॑ प॒ल्व॒ल्या॑न्त्यः स्वाहा॑ व॒र्ष्या॑न्त्यः
स्वाहा॑ऽव॒र्ष्या॑न्त्यः स्वाहा॑ ह्या॒दुनी॑न्त्यः स्वाहा॑
पृ॒ष्वा॑न्त्यः स्वाहा॑ स्य॒न्द॒माना॑न्त्यः स्वाहा॑ स्थाव॒-
रा॑न्त्यः स्वाहा॑ ना॒देयी॑न्त्यः स्वाहा॑ सै॒न्धवी॑न्त्यः स्वाहा॑
समु॒द्रिया॑न्त्यः स्वाहा॑ सर्वा॑न्त्यः स्वाहा॑ (१) ॥

(कूप्या॑न्त्यश्चत्वारि॒ंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

कूप्या॑न्त्यः । स्वाहा॑ । कूल्या॑न्त्यः । स्वाहा॑ । वि॒क॒-
र्या॑न्त्य इति वि॒क॒र्या॑न्त्यः । स्वाहा॑ । अ॒व॒द्या॑न्त्यः । स्वाहा॑ ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

खन्याभ्यः । स्वाहा । ह्वयाभ्यः । स्वाहा । सूयाभ्यः ।
 स्वाहा । सरस्याभ्यः । स्वाहा । वैशन्तीभ्यः । स्वाहा ।
 पल्वल्याभ्यः । स्वाहा । वर्ष्याभ्यः । स्वाहा । अवर्ष्याभ्यः ।
 स्वाहा । ह्यादुनीभ्य इति ह्यादुनि-भ्यः । स्वाहा ।
 पृष्वाभ्यः । स्वाहा । स्यन्दमानाभ्यः । स्वाहा ।
 स्थावराभ्यः । स्वाहा । नादेयीभ्यः । स्वाहा ।
 सैन्धवीभ्यः । स्वाहा । समुद्रियाभ्यः । स्वाहा । सर्वाभ्यः ।
 स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

अपाव्यहोममन्त्रा द्वादशेऽभिहिताः । अथानुवाकद्वयेनापां होमा उच्यन्ते ।
 तथा च ब्राह्मणम्—'कूप्याभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहेत्यपां होमाञ्जुहोति'
 इति ।

तत्र प्रथमानुवाकमन्त्रानाह—

कूप्याभ्यः स्वाहा कूल्याभ्यः स्वाहा विकर्याभ्यः
 स्वाहाऽवद्व्याभ्यः स्वाहा खन्याभ्यः स्वाहा ह्वयाभ्यः
 स्वाहा सूयाभ्यः स्वाहा सरस्याभ्यः स्वाहा वैश-
 न्तीभ्यः स्वाहा पल्वल्याभ्यः स्वाहा वर्ष्याभ्यः
 स्वाहाऽवर्ष्याभ्यः स्वाहा ह्यादुनीभ्यः स्वाहा

पृष्वाभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा स्थाव-
राभ्यः स्वाहा नादेयीभ्यः स्वाहा सैन्धवीभ्यः स्वाहा
समुद्रियाभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यः स्वाहा, इति ॥

कूपे भवाः कूप्या आपः । नदीपूरणेन कूले तीरे भवाः कूलयाः । विकरे
भूषिवरे भवा विकर्याः । अवटे गर्ते भवा अवट्याः । खननेन निष्पन्नाः
खन्याः । हृदे भवा हृद्याः । सूदे पङ्के भवाः सूद्याः । सरसि भवाः सरस्याः ।
वेशन्ते भवा वैशनत्यः । यत्र कूलयादौ पुनः पुनरापो विशन्ति तत्रत्या इत्यर्थः ।
पल्वलेऽत्यल्पजलाशये भवाः पल्वल्याः । वर्षे भवा वर्ष्याः । वर्षनैरपेक्षेण
भूमाववस्थिता अवर्ष्याः । प्रवाहध्वनिसहिता ह्रादुन्यः । अवश्यायजन्याः
पृष्वाः । प्रवाहरूपाः स्यन्दमानाः । एकत्रावस्थिताः स्थावराः । नद्यां भवा
नादेय्यः । सिन्धौ पुंनदे भवाः सैन्धव्यः । समुद्रे भवाः समुद्रियाः । अनुक्त-
संग्रहार्थः सर्वशब्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवहन्तीभ्यः
स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा शीघ्रं वहन्तीभ्यः
स्वाहा शीघ्रं वहन्तीभ्यः स्वाहोऽग्रं वहन्तीभ्यः
स्वाहा भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहाऽभ्योभ्यः स्वाहा
नभ्योभ्यः स्वाहा यभ्योभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(अद्भ्य एकात्र त्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

अद्भ्य इत्यत्-भ्यः । स्वाहा । वहन्तीभ्यः । स्वाहा ।
 परिवहन्तीभ्य इति परि-वहन्तीभ्यः । स्वाहा ।
 समन्तमिति सम्-अन्तम् । वहन्तीभ्यः । स्वाहा ।
 शीघ्रम् । वहन्तीभ्यः । स्वाहा । शीभम् । वहन्तीभ्यः । स्वाहा ।
 उग्रम् । वहन्तीभ्यः । स्वाहा । भीमम् । वहन्तीभ्यः ।
 स्वाहा । अम्भोभ्य इत्यम्भः-भ्यः । स्वाहा । नभोभ्य
 इति नभः-भ्यः । स्वाहा । महोभ्य इति महः-भ्यः ।
 स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

तस्मिन्नेवापां होमे द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

अद्भ्यः स्वाहा वहन्तीभ्यः स्वाहा परिवहन्तीभ्यः
 स्वाहा समन्तं वहन्तीभ्यः स्वाहा शीघ्रं वहन्तीभ्यः
 स्वाहा शीभं वहन्तीभ्यः स्वाहोभ्यं वहन्तीभ्यः स्वाहा
 भीमं वहन्तीभ्यः स्वाहाऽम्भोभ्यः स्वाहा नभोभ्यः
 स्वाहा महोभ्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

उदकजातिमात्रयुक्ता आपः । प्रवाहरूपा वहन्त्यः । परिमण्डलरूपा आव-
 र्त्तगताः परिवहन्त्यः । भूमेः समतलत्वेन सर्वतो गच्छन्त्यः समन्तं वहन्त्यः ।
 निम्नाधिक्येन शीघ्रं वहन्त्यः । ईषन्निम्नत्वेन शीभं शोभनं यथा भवति तथा
 वन्त्यः । पर्वताग्रादधं उग्रं वहन्त्यः । दृश्यमानमकरादिजीवोपेता भीमं

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

वहन्त्यः । अम्भोनभोमहःशब्दैर्लोकत्रयगता आप उच्यन्ते । 'अयं वै लोकोऽम्भाऽसि' । 'अन्तरिक्षं वै नभाऽसि' । 'असौ वै लोको महाऽसि' इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । पूर्वानुवाकोक्तैर्विशतिमत्रैरेतदनुवाकोक्तैर्द्वादशमत्रैश्च राजा-
वन्नहोमाः कर्तव्याः । तेषामेव मन्त्रविशेषप्रयुक्तोऽपां होम इति व्यवहारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः)

यो अर्वन्तं जिघाँसति तमभ्यमीति वरुणः ।
परो मर्तः परः श्वा । अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं
बभूव सनिभ्य आ । अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ
शूर मँसतै भद्रा इन्द्रस्य रातर्यः । अभि कर्त्वेन्द्र
भूरध ज्मन्न ते विव्यङ्महिमानँ रजाँसि ।
स्वेना हि वृत्रँ शर्वसा जघन्थ न शत्रुरन्तं
विविदद्युधा ते (१) ॥

(विविदद्द्रे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥)

यः । अर्वन्तम् । जिघाँसति । तम् । अभीति ।
अमीति । वरुणः । परः । मर्तः । परः । श्वा । अहम् ।

(अश्वमेधाह्नमन्त्रकथनम्)

च । त्वम् । च । वृत्रहन्निति वृत्र—हन् । समिति । बभूव ।
 सनिभ्य इति सनि—भ्यः । आ । अरातीवा । चित् ।
 अद्रिव इत्यद्रि—वः । अन्विति । नौ । शूर । म॒स॒तै ।
 भद्राः । इन्द्रस्य । रातर्यः । अभीति । कर्त्वा । इन्द्र ।
 भूः । अर्ध । जमन् । न । ते । विव्यक् । महिमानम् ।
 रजा॑सि । स्वेन । हि । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्थ । न ।
 शत्रुः । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

पूर्वयोरनुवाकयोरपां होममन्त्रा उक्ताः । अथास्मिन्श्वप्रहारोऽभिधीयते ।
 कल्पः—‘यो अर्वन्तमिति सैध्रकेण मुसलेन पौश्वलेयः गुणः प्रहरति’ इति ।
 पाठस्तु—

यो अर्वन्तं जिघा॑सति तमभ्यमीति वरुणः ।, इति ।

योऽयं श्वा जले स्नप्यमानमर्वन्तं स्वयमपि जले प्रविश्य हन्तुमिच्छति तं
 जलाधिपतिर्वरुणोऽभ्यमीति सर्वतो रोगग्रस्तं करोति ।

परो मर्तः परः श्वा ।, इति ।

कल्पः—‘तमश्वस्याधस्पद मुपास्यति परो मर्तः परश्वेति’ इति ।

परः श्वा प्रबलोऽयं श्वा परो मर्तोऽस्तु परस्ताद्गत्वा मृतो भवतु ।

कल्पः—‘अहं च त्वं च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति, इति ।

पाठस्तु—

अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं बभूव सनिभ्य आ ।

अरातीवा चिदद्विवोऽनु नौ शूर
संस्तै भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।, इति ।

हे वृत्रहन्वैरिहन्तृत्वेनेन्द्रसमान यजमान त्वं चाहं ब्रह्मा च सानिभ्यो बहुभ्यो लाभेभ्यो बहुविधद्रव्यलाभसिद्धय आ संवभूव सर्वतः संयुक्तौ भवाव । हेऽद्विवः पर्वतसदृशो वज्रोऽस्यास्तीत्याद्विमानिन्द्रः, स एवाद्विवांस्तरूप हे यजमान शूर शौर्योपेतेन्द्रस्य देवाधिपतेर्भद्रा रातयः कल्याणानि फलदानानि नावावाभुवानुपंसतै, अनुमन्यन्तामद्वी कुर्वन्तु । कीदृशौ नौ, अरातीवा, रातिर्हविर्दानं तद्युक्तौ रातिमन्तौ तद्रहितावरातिमन्तौ, तावेवारातीवा, चिद्यप्यावां हविर्दानरहितौ तथाऽपीन्द्रज्ञानि फलान्यावां प्रत्यागच्छन्त्वित्यर्थः ।

कल्पः—‘ अभि क्रत्वेन्द्र भूरथ जमन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयति’ इति ।

पाठस्तु—

अभि क्रत्वेन्द्र भूरथ जमन्न ते विव्यङ्-
महिमानं रजांसि । स्वेना हि वृत्रं
शवसा जधन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ।, इति ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यजमान क्रत्वाऽनेन क्रतुनाऽभिभूः शत्रुमभिभूतवानसि । अधानन्तरं जमन्नस्यां भूमौ, नकारान्तस्य जमन्नशब्दस्य भूमिनामसु पठितत्वात् । तस्यां भूमौ ते त्वदीयं महिमानं रजांसि जगद्रज्जकानि चरितानि च न विव्यक्तश्चिदपि विवेक्तुं न समर्थः । त्वं तु स्वेन शवसा स्वकीयेन बलेन वृत्रं जधन्थ शत्रुं हतवानसि । स तु शत्रुर्युधा युद्धेन तेऽन्तं त्वदीयं नाशं न विविदन्नैव लब्धवान् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नमः
प्रजापतये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धेह्यु-
पाकृताय स्वाहाऽऽलब्धाय स्वाहा हुताय
स्वाहा (१) ॥

(नम एकात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

नमः । राज्ञे । नमः । वरुणाय । नमः । अश्वाय ।
नमः । प्रजापतये इति प्रजा-पतये । नमः । अधिपतये
इत्यधि-पतये । अधिपतिरित्यधि-पतिः । असि । अधिप-
तिमित्यधि-पतिम् । मा । कुरु । अधिपतिरित्यधि-
पतिः । अहम् । प्रजानामिति प्र-जानाम् । भूयासम् ।
माम् । धेहि । मयि । धेहि । उपाकृतायेत्युप-आकृताय ।
स्वाहा । आलब्धायेत्या-लब्धाय । स्वाहा । हुताय ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

पञ्चदशे शुनः प्रहारोऽभिहितः । षोडशे यव्याख्यो होमोऽभिधीयते ।
तथा च ब्राह्मणम्—‘नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जुहोति’ इति ।

पाठस्तु—

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोऽश्वाय नमः प्रजाप-
तये नमोऽधिपतयेऽधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिप-
तिरहं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि धेह्युपाकृताय
स्वाहाऽऽलब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा, इति ॥

राजा सोमः । इतरे प्रसिद्धाः । अधिपतिशब्देन धर्मदेवतोच्यते । 'धर्मो वा अधिपतिः' इति ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । हे धर्मदेव त्वमधिपतिरसि मामप्याधिपतिं कुरु । त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । मां धेहि प्रजानामधिपत्ये स्थापय । मयि च ताः प्रजाः पालनीयत्वेन स्थापय । तैरेतैः षड्भिर्यव्यनामकैरन्नहोमाञ्जुहुयात् । उपाकृतायेत्यादिमन्त्राणां त्रयाणां कालविशेषे होमो ब्राह्मणे श्रूयते— 'उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति । आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति' इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्दशोऽनुवाकः ।)

मयोभूर्वातो अग्नि वातुस्ता ऊर्जस्वतीरोषधीरा
रिंशन्ताम् । पीवस्वतीर्जीवर्धन्याः पिवन्त्ववसायं
पद्वेते रुद्र मृड । याः सरूपा विरूपा एकरूपा
यासामग्निरिष्ट्या नामानि वेदे । या अङ्गिरस-
स्तर्पसेह चक्रुस्तान्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ।
या देवेषु तनुवमैर्यन्त यासां सोमो विश्वा रूपाणि
वेदे । ता अस्मान्यं पर्यसा पिन्वमानाः प्रजाव-

(अश्वमेधाङ्गप्रकरणम्)

तीरिन्द्र (१) गोष्ठे रिरीहि । प्रजापतिर्म-
हमेता रराणो विश्वेदेवैः पितृभिः संविदानः ।
शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाऽकस्तासां वयं प्रजया
सः संदेम । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह
रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा महीमू षु
सुत्रामाणम् (२) ॥

(इन्द्राष्टान्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

मयोभूरिति मयः—भूः । वार्तः । अभीति । वातु ।
उत्ताः । उर्जेस्वतीः । ओषधीः । एति । रिशन्ताम् ।
पीवस्वतीः । जीवधन्या इति जीव—धन्याः । पिबन्तु ।
अवसाय । पद्वत इति पत्—वते । रुद्र । मृड । याः ।
सहृपा इति स—रूपाः । विरूपा इति वि—रूपाः । एक-
रूपा इत्येक—रूपाः । यासाम् । अग्निः । इष्ट्या । नामानि ।
वेद । याः । अङ्गिरसः । तपसा । इह । चक्रुः । तार्थ्यः ।
पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ । याः । देवेषु । तनुवम् ।
ऐरयन्त । यासाम् । सोमः । विश्वा । रूपाणि । वेद । ताः ।

अस्मभ्यमित्यस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । प्रजाव-
तीरिति प्रजावतीः । इन्द्र (१) । गोष्ठ इति गोस्थे ।
रिरीहि । प्रजापतिरिति प्रजापतिः । मह्यम् । एताः ।
रराणः । विश्वैः । देवैः । पितृभिरिति पितृभिः । संवि-
दान इति संविदानः । शिवाः । सतीः । उपेति । नः ।
गोष्ठमिति गोस्थम् । एति । अकः । तासाम् । वयम् ।
प्रजयेति प्रजया । सभिति । सदेम् । इह । धृतिः । स्वाहा ।
इह । विधृतिरिति विधृतिः । स्वाहा । इह । रन्तिः ।
स्वाहा । इह । रमतिः । स्वाहा । महीम् । उ । स्विति ।
सुत्रामाणमिति सुत्रामाणम् (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

षोडशे गव्याख्यो होमोऽभिहितः । सप्तदशे गव्याख्यैर्मञ्जैर्होमोऽभिधीयते ।
तथाच ब्राह्मणम्—‘ मयोभूर्वातो अभि वातूस्त्रा इति गव्यानि जुहोति ’
इति ।

तत्र प्रथमामाह—

मयोभूर्वातो अभि वातूस्त्रा ऊर्जस्वती-
रोषधीरा रिशन्ताम् । पीवस्वतीर्जावधन्याः
पिबन्त्ववसाय पद्वते रुद्र मृड ।, इति ।

मयोभूः सुखस्य भावायिता वातो वायुरूस्त्रा अभिसर्वा गा अभिलक्ष्य वातु
प्रसरतु, अतिवातेनोपद्रवं मा करोतु, किंतु मन्दवातेन गवां सुखं यथा

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

भवति तथा वातु । एताश्च गाव ऊर्जस्वती रसयुक्ता ओषधीरारिशन्तामा स्वादयन्तु । जीवरूपं धनं जीवधनं प्राणिजातमित्यर्थः । तदर्हन्तीति जीवधन्याः पातुं योग्या आपस्ताश्च पीवस्वत्यः पानेन पुष्टिरूपस्य स्थौल्यस्य प्रापणात्ता- दृशीरपो गावः पिबन्तु । हे रुद्रावसायावितुं रक्षितुं योग्याय पद्वते पादसंचारिणे पशवे मृद सुखं कुरु ।

अथ द्वितीयामाह—

याः सरूपा विरूपा एकरूपा यासामग्निरिष्ट्या
नामानि वेद । या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रु-
स्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ।, इति ।

या गावः सरूपाः समानप्रमाणदेहा विरूपा विविधवर्णा एकरूपा एकजा- तियुक्ताः, अग्निराहवनीयादिरूप इष्ट्या यागेन निमित्तभूतेन यासां गवां नामानि सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्यादीनि, इडे रन्तेऽदित इत्यादीनि वा श्रुत्युक्तानि वेद जानाति, अङ्गिरसो महर्षयस्तपसा स्वकीयेन तपःसामर्थ्येन या गा इह भूमौ चक्रुः स्थापितवन्तः, हे पर्जन्य जलदेवताभ्यो गोभ्यो महि शर्म यच्छ महत्सुखं देहि ।

अथ तृतीयामाह—

या देवेषु तनुवमैरयन्त यासां सोमो विश्वा
रूपाणि वेद । ता अस्मभ्यं पयसा पिन्व-
मानाः प्रजावतीरिन्द्र गोष्ठे रिरिहि ।, इति ।

या गावो देवेषु निमित्तभूतेषु तनुवं शरीरमैरयन्त भूमौ प्रवर्तितवत्यः, सोमो देवो यासां गवां विश्वा रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि बहुक्षीराल्पक्षीरादीनि च सर्वाणि रूपाणि वेद जानाति, हे इन्द्र पयसा पिन्वमानाः स्वकीयेन क्षीरेण प्राणिजातं प्रीणयन्तीः प्रजावतीर्बहुवत्सोपेतास्ता गा अस्मभ्यमस्मदर्थं गोष्ठे रिरिहि गोशालायां प्रापय ।

अथ चतुर्थीमाह—

प्रजापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वेर्देवैः पितृभिः
संविदानः । शिवाः सतीरुप नो गोष्ठमाऽ-

कस्तासां वयं प्रजया सः सदेम ।, इति ।

यः प्रजापतिः सोऽयं मह्यं यजमानायैता उक्तलक्षणा गा रराणः प्रयच्छ-
न्विश्वैः सर्वैर्देवैः पितृभिश्च संविदान ऐकमत्यं गतस्ताः शिवाः सतीर्वहुक्षी-
रादिप्रदानेन कल्याणरूपाः सतीरेता गा नो गोष्ठमस्मदीयगोशालामुपाकरु-
पाकरोतु प्रापयत्वित्यर्थः । वयं तासां गवां प्रजया वत्सरूपया संसदेम
संगतास्तिष्ठामः (ष्ठेम) ।

अथ चत्वारि यजूंष्याह—

इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह

रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहा, इति ।

एतानि च विभूर्मात्रेत्यनुवाकेऽश्वस्य पादचतुष्टयस्थानाविषयत्वेन व्याख्या-
तानि ।

अथ द्वयोर्ऋचोः प्रतीके दर्शयति—

महीमू षु सुत्रामाणम्, इति ॥

एतच्चोभयं वैश्वानरो न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातम् । एतैर्दशभिर्गव्याख्यैर्मन्त्रै-
रन्नहोमाञ्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः)

किं स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किं स्विदासी-
द्बृहद्वयः । किं स्विदासीत्पिशाङ्गिला किं
स्विदासीत्पिलिप्पिला । यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्वं आसी-
द्बृहद्वयः । रात्रिरासीत्पिशाङ्गिलाऽविरासीत्पिलि-
प्पिला । कः स्विदेकाकी चरति क उं स्विज्जायते

(अश्वमेधाह्नमन्त्रकथनम्)

पुनः । किञ्च स्विद्धिमस्य भेषजं किञ्च स्विदावर्पनं
महत् । सूर्य एकाकी चरति (१) चन्द्रमा
जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावर्पनं
महत् । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि
त्वा भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृष्णो
अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ।
वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य
नाभिम् । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मैव वाचः
परमं व्योम (२) ॥

(सूर्य एकाकी चरति षट्त्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

किम् । स्वित् । आसीत् । पूर्वचित्तिरिति पूर्व-चित्तिः ।
किम् । स्वित् । आसीत् । बृहत् । वयः । किम् । स्वित् ।
आसीत् । पिशाङ्गिला । किम् । स्वित् । आसीत् ।
पिलिप्पिला । द्यौः । आसीत् । पूर्वचित्तिरिति पूर्व-चित्तिः ।
अश्वः । आसीत् । बृहत् । वयः । रात्रिः । आसीत् ।

पिशाङ्गिला । अविः । आसीत् । पिलिप्पिला । कः ।
स्वित् । एकाकी । चरति । कः । उ । स्वित् । जायते ।
पुनः । किम् । स्वित् । हिमस्य । भेषजम् । किम् । स्वित् ।
आवर्षनमित्या—वर्षनम् । महत् । सूर्यः । एकाकी ।
चरति (१) । चन्द्रमाः । जायते । पुनः । अग्निः ।
हिमस्य । भेषजम् । भूमिः । आवर्षनमित्या—वर्षनम् ।
महत् । पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः ।
पृच्छामि । त्वा । भुवनस्य । नाभिम् । पृच्छामि । त्वा ।
वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परम् ।
व्योमेति वि—ओम् । वेदिम् । आहुः । परम् । अन्तम् ।
पृथिव्याः । यज्ञम् । आहुः । भुवनस्य । नाभिम् ।
सोमम् । आहुः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्म । एव ।
वाचः । परम् । व्योमेति वि—ओम् (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

सप्तदशे गव्याख्यहोम उक्तः । अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुच्यते ।

कल्पः—‘अभितोऽग्निष्टं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेते दक्षिणो ब्रह्मोत्तरो होता
 किं स्वदासीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि होतुः प्रतिज्ञातानि
 ब्रह्मणः’ इति ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

एकविंशतियूपेषु मध्यवर्ती यूपोऽग्निष्ठः । ब्राह्मणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपेण संवादो ब्रह्मोद्यम् । पृष्ठानि प्रश्नवाक्यानि । प्रतिज्ञातानि प्रत्युत्तरवाक्यानि(णि) । तस्मिन्ब्रह्मोद्ये पृष्ठामृचमाह—

किं॒ स्विदासीत्पूर्वचित्तिः॑ किं॒ स्विदासी-
द्वृहद्वयः॑ । किं॒ स्विदासीत्पिशाङ्गिला
किं॒ स्विदासीत्पिलिप्पिला ।, इति ।

हे ब्रह्मन्पूर्वचित्तिः किं स्विदासीत् । चित्तिर्ज्ञानम् । पूर्व(र्व) चित्तिर्जन्म-
प्रभृति ज्ञानमुत्पन्नानां यस्यां विद्यते सा पूर्वचित्तिः । तादृशं(श)ज्ञानं किं
नामाऽऽसीदित्यर्थः । सोऽयमेको होतुः प्रश्नः । कान्त्यर्थाद्विधातोर्वय(यः)शब्द-
निष्पत्तिः । अत्यन्तं कमनीयं वस्तु किं नामाऽऽसीदिति द्वितीयः प्रश्नः ।
पिशाङ्गिला मिश्रवर्णा किं नामाऽऽसीदिति तृतीयः प्रश्नः । पिलिप्पिलाऽत्यन्तं
प्रकाशमाना श्वेता किं नामाऽऽसीदिति चतुर्थः प्रश्नः । सामान्याभिप्रायेण
किमिति नपुंसकनिर्देशः ।

अथ द्वितीयामाह—

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व आसीद्वृहद्वयः । रात्रि-
रासीत्पिशाङ्गिलाऽविरासीत्पिलिप्पिला ।, इति ।

तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येयं द्यौः सैव पूर्वचित्तिः । पूर्वप्रवृत्तं हि
ज्ञानं तत्रास्ति, तत्रत्यानां देवानां जन्मप्रभृतिज्ञानोपेतत्वात् । तदिदं प्रथम-
मुत्तरम् । अश्वोऽत्यन्तं कमनीयं वस्तु । अत एव हि राजानः सर्वप्रयत्नेनाप्य-
श्वानसंपादयन्ति । तदिदं द्वितीयमुत्तरम् । रात्रिर्मिश्रवर्णाऽन्धकारस्य नक्षत्र-
चन्द्रप्रकाशस्य च विद्यमानत्वात् । तदिदं तृतीयमुत्तरम् । अवति सर्वं प्राणि-
जातमिति श्रीरविः । सैवातिप्रकाशा । अत एव ब्राह्मणे ' श्रीर्वै पिलिप्पिला '
इत्याख्यातम् ।

अथ तृतीयामाह—

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः । किं॒
स्विद्धिमस्य भेषजं किं॒ स्विदावपनं महत् ।, इति ।

त एते होतुः प्रश्नाः । को नामात्र लोके सहायान्तरनिरपेक्ष आलस्य-
रहितः सर्वदा चरति । को नाम पुनः पुनः शुक्लपक्षे जायते । किं नाम वस्तु

शैत्यकृतस्थोपद्रवस्यौषधम् । किं नाम स्थानं बहूनां बीजानामावापायोपयुक्तं विशालम् ।

अथ चतुर्थीमाह—

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्नि-
हिंस्य शेषजं भूमिरावपनं महत् । , इति ।

तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि स्पष्टार्थानि ।

अथ पञ्चमीमाह—

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि त्वा
भुवनस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य
रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम । , इति ।

होतुः प्रश्नाः । हे ब्रह्मंस्त्वां पृथिव्याः परमन्तं पृच्छामि । यतः परमुत्कृ-
ष्टप्रदेशोऽन्यो नास्ति सोऽयं परोऽन्तः । तथा चक्रस्य नाभिरिव सर्वस्य
भुवनस्य नाभिस्थानीयं वस्तु पृच्छामि । तथा वृष्णः पुंस्त्वाधिकस्याश्वस्य
रेतस्थानीयं सारं वस्तु पृच्छामि । तथैवाक्षरात्मिकाया वाचः परमं व्योम
विशेषेण रक्षकं स्वरूपं वस्तु पृच्छामि ।

अथ षष्ठीमाह—

वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य
नाभिम् । सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो
ब्रह्मैव वाचः परमं व्योम । , इति॥

तान्येतानि ब्रह्मण उत्तराणि । येषं यागे वेदिस्तामेव पृथिव्याः परमन्तं
याज्ञिका आहुः । नहि वेद्या अधिकः कश्चिद्भूप्रदेशोऽस्ति । अत एव हि सोम-
प्रकरणे श्रुतम्—‘एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः।’ इति । तथा यज्ञं सर्वस्य
लोकस्य नाभिस्थानीयमाहुः । यथा नाभिमोश्चित्य सर्वं चक्रं परिवर्तते तथा
यज्ञाधीनः सर्वेषां प्राणिनामिहलोकपरलोकसंचारः । तथाऽश्वस्य रेतोवद-
त्यन्तं सारभूतः सोमः । अश्वमेधेन हि त्रिरात्रेण यागेन ब्रह्महत्यादिकं सर्वं

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

निवर्तते । अदेतन्मन्त्रसंघातरूपं ब्रह्म तदेतदक्षरात्मिकाया वाचः परमं व्योम ।
तेन हि मन्त्रजातेन प्राणिनो विशेषेण रक्ष्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा नयति कश्चन ।
ससस्त्यश्वकः । सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे
लोके सं प्रोर्ण्वाथाम् । आऽहमजानि गर्भधमा
त्वमजानि गर्भधम् । तौ सह चतुरः पदः सं प्र
सारयावहै । वृषा वा३ रेतोधा रेतो दधातूत्सक्थ्यो-
र्गृदं धेह्यञ्जिमुदाञ्जिमन्वज । यः स्त्रीणां जीवभोजनो
य आसाम् (१) विलधावनः । प्रियः स्त्रीणामपीच्यः ।
य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सदिग्दिं परावधीत् ।
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन ।
ससस्त्यश्वकः । उर्ध्वामेनामुच्छ्रयताद्विणुभारं गिरा-
विव । अथास्या मध्यमेधता३ शीते वाते पुनन्निव ।
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति कश्चन ।
ससस्त्यश्वकः । यद्धरिणी यवमत्ति न (२)
पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय

धनायति । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभाति
 कश्चन । ससस्त्यश्वकः । इयं यका शकुन्तिकाऽऽह-
 लमिति सर्पति । आहतं गभे पसो नि जलगुलीति
 धाणिका । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभाति
 कश्चन । ससस्त्यश्वकः । माता च ते पिता च
 तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः (३) । प्र सुलामीति ते
 पिता गभे मुष्टिमत्सयत् । दधिक्राण्वो अकारिषं
 जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्र
 ण आयुषि तारिषत् । आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता
 न उर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे । यो वः
 शिवर्तमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव
 मातरः । तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय
 जिन्वथ । आपो जनयथा च नः (४) ॥

(आसामात्ति न रोहतो जिन्वथ चत्वारि च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके चतुर्थ-
 प्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अयं सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

अम्बे । अम्बालि । अम्बिके । न । मा । नयति ।
 कः । चन । ससस्ति । अश्वकः । सुभग इति सु-भगे ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

काम्पीलवासिनीति काम्पील—वासिनि । सुवर्ग इति सुवः—
 गे । लोके । सम् । प्रेति । ऊर्ण्वाथाम् । एति । अहम् ।
 अजानि । गर्भधमिति गर्भ—धम् । एति । त्वम् । अजासि ।
 गर्भधमिति गर्भ—धम् । तौ । सह । चतुरः । पदः । सम् ।
 प्रेति । सारयावहै । वृषा । वाम् । रेतोधा इति रेतः—धाः ।
 रेतः । दधातु । उदिति । सकथ्योः । गृदम् । धेहि ।
 अञ्जिम् । उदञ्जिमित्युत्—अञ्जिम् । अन्विति । अज । यः ।
 स्त्रीणाम् । जीवभोर्जन इति जीव—भोर्जनः । यः ।
 आसाम् (१) । बिलधावन इति बिल—धावनः । प्रियः ।
 स्त्रीणाम् । अपीर्च्यः । यः । आसाम् । कृष्णे । लक्ष्मणि ।
 सदिग्दिम् । परावधीदिति परा—अवधीत् । अम्बे ।
 अम्बालि । अम्बिके । न । मा । यभति । कः । चन ।
 ससस्ति । अश्वकः । ऊर्ध्वाम् । एनाम् । उदिति । श्रय-
 तात् । वेणुभारमिति वेणु—भारम् । गिरौ । इव । अर्थ ।
 अस्याः । मध्यम् । एधताम् । शीते । वाते । पुनन् । इव ।
 अम्बे । अम्बालि । अम्बिके । न । मा । यभति । कः ।
 चन । ससस्ति । अश्वकः । यत् । हरिणी । यवम् । अत्ति ।
 न (२) । पुष्टम् । पशु । मन्यते । शूद्रा । यत् । अर्य-
 जारेत्यर्य—जारा । न । पोषाय । धनायति । अम्बे ।

अम्बालि । अम्बिके । न । मा । य॒भ॒ति । कः । च॒न ।
 स॒स॒स्ति । अ॒श्व॒कः । इ॒यम् । य॒का । श॒कु॒न्ति॒का । आ॒ह॒ल॒-
 मि॒त्या—ह॒लम् । इति । सर्पति । आ॒ह॒त॒मि॒त्या—ह॒तम् ।
 ग॒भे । प॒सः । नी॒ति । ज॒ल्लु॒ली॒ति । धा॒णि॒का । अ॒म्बे ।
 अम्बालि । अम्बिके । न । मा । य॒भ॒ति । कः । च॒न ।
 स॒स॒स्ति । अ॒श्व॒कः । मा॒ता । च । ते । पि॒ता । च । ते ।
 अ॒ग्रम् । वृ॒क्ष॒स्य । रो॒ह॒तः (३) । प्रेति । सु॒ला॒मि ।
 इति । ते । पि॒ता । ग॒भे । मु॒ष्टि॒म् । अ॒त॒स॒यत् । द॒धि॒क्रा-
 व्ण॒ इति॒ दधि—क्राव्णः । अ॒का॒रि॒षम् । जि॒ष्णोः । अ॒श्व॒स्य ।
 वा॒जिनः । सु॒रा॒भि । नः । मु॒खा । क॒रत् । प्रेति । नः ।
 आ॒र्य॒षि । ता॒रि॒षत् । आ॒र्षः । हि । स्थ । म॒यो॒भुव॒ इति॒
 मयः—भुवः । ताः । नः । ऊ॒र्जे । द॒धा॒त॒न । म॒हे । र॒णाय ।
 च॒क्ष॒से । यः । वः । शि॒व॒त॒म॒ इति॒ शि॒व—त॒मः । र॒सः ।
 त॒स्य । भा॒ज॒य॒त । इ॒ह । नः । उ॒श॒तीः । इ॒व । मा॒तरः ।
 त॒स्मै । अ॒रम् । ग॒मा॒म । वः । य॒स्य । क्ष॒या॒य । जि॒न्व॒थ ।
 आ॒र्षः । ज॒न॒य॒थ । च । नः (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

अष्टादशे ब्रह्मोद्यमुक्तम् । अथैकोनविंशे राजपत्नीनां विलापरूपो मृताश्वो-
पचारोऽभिधीयते ।

कल्पः—‘ अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीरुदानयति ’ इति ।
तत्र पाठस्तु—

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा नयति

कश्चन । ससस्त्यश्वकः ।, इति ।

उत्तमा मध्यमाऽधमा चेत्येवं त्रिविधा राजपत्न्यः । तास्तिस्त्रिभिर्मानृ-
वाचकैः पदैः प्रतिप्रस्थात्रा संबोध्यन्ते । एवं संबोध्याऽऽहूतानां तिसृणां
मध्ये प्रधानभूता महिष्युत्तरं वक्ति—कश्चिदपि पुमान्मां भोगार्थं रहसि नैव
नयति । एषोऽश्वकः ससस्ति निद्रां करोति । भोगाभावदुःखेनैवैनं गर्हते ।
गर्हार्थोऽयं कप्रत्ययः । कुत्सितोऽश्व इत्यर्थः ।

कल्पः—‘ सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमेण वाससाऽध्वर्युर्महिषीमश्वं च
प्रच्छाद्य ’ इति ।

पाठस्तु—

सुभगे काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके

सं प्रोर्णाथाम् । आऽहमजानि गर्भ-

धमा त्वमजासि गर्भधम् ।, इति ।

हे सुभगे शोभनभगे महिषि हे काम्पीलवासिनि, काम्पीलशब्देन
श्लाघ्यो वस्त्रविशेष उच्यते । तं वस्त आच्छादयतीति काम्पीलवासिनी
तादृशे, त्वमयमश्वश्चोभौ सुवर्गे लोके स्वर्गसदृशेऽस्मिन्स्थाने संप्रोर्णाथामिदं
क्षौमं वस्त्रं सम्यगाच्छादयतम् । आच्छाद्यमाना च तेनाश्वेन सहैवं ब्रूहि—हेऽश्व
गर्भधं गर्भधारिणं त्वामहं महिष्याजान्याभिमुख्येन प्राप्तवानि । त्वमपि गर्भधं
गर्भधार्त्रीं मामाजास्याभिमुख्येन प्राप्नुहि ।

तौ सह चतुरः पदः सं प्र सारयावहै ।

कल्पः—‘ तौ सह चतुरः पदः संप्रसारयावहा इति पदः संप्रसारयेते ’ इति ।
हेऽश्व यस्त्वं या चाहं महिषी तावावामुभौ मदीयं पादद्वयं त्वदीयं पश्चाद्भाग-

वर्ति पादद्वयमित्येवं चतुरः पादान्संप्रसारयावहै संगताः परस्परं श्लिष्टा
यथा भवन्ति तथा प्रसृतान्करवाव ।

कल्पः—' वृषा वामित्यभिमन्नयते ' इति ।

पाठस्तु—

वृषा वा० रेतोधा रेतो दधातु, इति ।

वां युवयोर्मध्ये वृषा सेचकोऽश्वः सिञ्चत्वित्यध्याहारः । रेतोधा वीर्य-
धारिणी त्वदीयं रेतो धारयतु ।

कल्पः—' उत्सकथ्योर्गृदं धेहीति प्रजनने प्रजननं संनिधाय ' इति ।

पाठस्तु—

उत्सकथ्योर्गृदं धेह्याञ्जिमुदाञ्जिमन्वज । यः स्त्रीणां
जीवभोजनो य आसां विलधावनः ।
प्रियः स्त्रीणामपीच्यः । य आसां कृष्णे
लक्ष्मणि सर्दिगृदिं परावधीत् ।, इति ।

हेऽश्व गृदं त्वदीयगृदसमीपवर्तिनं पाश्चाल्यं भागं सकथयोर्महिषीसंबन्धिनो-
रूर्वोरुद्धेहि ऊर्ध्वं स्थापय । अज्यते स्त्रीत्वमभिव्यज्यतेऽनेनेत्यञ्जि योनिः ।
तथा पुंस्त्वमभिव्यज्यतेऽनेनेति मेदोऽप्यञ्जिः । सर्वोन्नतश्चासावञ्जिश्चेत्युदाञ्जिः ।
हेऽश्व महिषीसंबन्धमञ्जिमनुकथ्य त्वदीयमुदाञ्जिमज प्रेरय । कीदृश उदाञ्जिः,
जीवात्मना भुज्यते प्रीतिपूर्वकमनुभूयत इति जीवभोजनो य उदाञ्जिः स्त्रीणां
जीवभोजनः, स्त्रीजीवो ह्यस्मिन्नुदाञ्जौ प्रीतिमनुभवति । यश्चोदाञ्जिरासां स्त्रीणां
विलधावनो विलं योनिं प्रति धावति सहसा प्रविशतीति विलधावनः ।
किंचायमुदाञ्जिः स्त्रीणां प्रियः सन्नपीच्यो भवति, अपीच्यतेऽत्यादरेण प्राप्यत
इत्यपीच्यः । यश्चोदाञ्जिरासां स्त्रीणां कृष्णे लक्ष्मणि यत्कृष्णवर्णमसाधारणं
लक्षणभूतं स्त्रीव्यञ्जनं तस्मिन्सर्दिगृदिं शुक्रपातस्थानविशेषं परावधीद्वेगेन
ताडयामास । येन ताडनेन शुक्रपातो भवति तत्करोति । अन्तर्वहिःप्रदेशभेदेन
स्थानत्रयं स्त्रीव्यञ्जनं विद्यते । अत एवान्यत्राऽऽन्नातम्—' त्रिष्टम्भजननम् ।
उपस्थो योनिर्मध्यमा ' इति । तत्र येयं मध्यमा गर्भधारिणी सा सर्दिगृदिः ।
कल्पः—' अम्बे अम्बालयम्बिक इति महिष्यश्वं गर्हते ' इति ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

पाठस्तु—

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभाति

कश्चन । ससस्त्यश्वकः । , इति ।

सा महिषी भोगाभावदुःखेन विलपन्ती स्वदुःखख्यापनाय स्वकीयां मातरं त्रिः संबोधय स्वदुःखं कथयति । लोके ह्यसंनिहिता माता स्वकीयापट्टे-
लायां संबोध्यते । बाल्ये मातुरेव सर्वापन्निवारकत्वेन तत्संबोधनस्य पठित-
त्वादन्यदाऽपि तत्संबोधनमेव सहसा जिह्वायामायाति । तां संबोधयैवं ब्रूते-
रिरंसुं मां कोऽपि न यभाति । अयमश्वकस्तु निद्राति ।

कल्पः—‘ ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादिति पत्नयोऽभिमेधन्ते ’ इति ।

पाठस्तु—

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयताद्वेणुभारं गिराविव । अथास्या

मध्यमेधतां शीते वाते पुनन्निव । , इति ।

स्वदुःखख्यापनार्थमम्बादिशब्दैर्मातरं संबोधयन्तीमेनां महिषीं प्रति वस्त्रा-
च्छादनाद्वाहिरेव स्थिता इतरा राजपत्न्यो बुद्धिप्रदानं कुर्वन्ति—हे महिषि एनां
त्वदीयां योनिमूर्ध्वामुच्छ्रयतादूर्ध्वामिमुखं कृत्वोन्नतामवस्थापय । तत्र दृष्टान्तः—
यथा लोके कस्मिंश्चिद्गिरौ वेणुन्खण्डयित्वा स्वगृहे नेतुं प्रौढभारमावध्य प्रथमं
भूमावूर्ध्वमुच्छ्रयति तद्वदेनामुच्छ्रय । अथोच्छ्रयणानन्तरमस्या योनेर्मध्यस्थान-
मेधतां स्वाभिमतप्राप्त्याऽभिवर्धताम् । बृद्धिरत्र हर्षविशेषः । तत्र हर्षे दृष्टान्तः—
‘शीते वाते पुनन्निव’ । यथा लोके कश्चित्खलपूरुद्धृतेन शूर्पेण धान्यं पुनन्व्या-
पारवाहुल्येन श्रान्तः स्वन्नगात्रः शीते वाते प्रवृत्ते सति हृष्यति तद्वत् ।

कल्पः—‘ त्रिर्महिष्यश्वं गर्हते त्रिः पत्नयोऽभिमेधन्त उत्तरोत्तरयर्चा’ इति ।

तत्र प्रथमां गार्हार्थामृचमाह—

अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभाति

कश्चन । ससस्त्यश्वकः । , इति ।

अथ प्रथमामभिमेधनार्थामृचमाह—

यद्धरिणी यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते । शूद्रा

यदर्यजारा न पोषाय धनयति । , इति ।

यद्यदा कदाचिद्धरिणी मृगी रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं यवं भक्षयति,
तत्र क्षेत्रे भक्षयित्वा पुनरप्यरण्ये गतं पशुं पुष्टमपि न मन्यते न जानाति । हे

महिषि तथा त्वनपि देवतात्वेण त्वानुपुत्र्यान्तर्देवतात्वं न ज्ञानापि । नैतानु
त्वं ज्ञातं पुत्रेति यन्मीनानभिनायः । किं च यद्यदा वृद्धा काचिदानीं कदाचि-
द्वयं स्वकीयं स्वामी जागो यस्याः सत्यमर्षजारा मद्यते, त्वानो सा वृत्ती
स्वानिस्वीकारप्रार्थनात्पूर्वं हृष्यति, न तु स्वकीयकृतुन्वयोनाय वना-
पति वनपालान इच्छति । नहि स्वानिस्वीकाराद्धनमधिकं मन्यते । तथा
मनुष्यशरीरा त्वनपि देवतात्वेनस्यान्वस्य स्वीकारादेव नतिष्ठति भव, न तु
तुच्छनिर्गमात्पूर्वं योग्येपेक्षस्वैरभिनायः ।

अथ द्वितीयं गद्दीर्घानुचनह —

अन्वे अन्वान्पन्धिके न ना यजति
कश्चन । ममस्यस्वकः । इति ।

अथानिर्देवनाथं द्वितीयानुचनह —

इयं यका शकुन्तिकाऽऽह्वनिति मर्षति । आह्वं
राजे पत्नी नि जस्युतीति शपिक्ता । इति ।

इयं मत्यक्तो इत्यनाना यका शकुन्तिका या काचिन्पमिद्धी विद्यते ।
आह्वकशब्दः शक्तिधनेरनुकरणम् । इत्येतादृशं शब्दं कुर्यात् न शकुन्तिका
मर्षति तुनांशं मर्षणं पृष्टतो गच्छति, न तुता काचिद्वनिष्ठते । हेनद्विपे पुत्रं त्वनपि
न तुन्वति, तदेतदुक्तमभिनायः । किंच शपिक्ता मर्षन्त्य शारयित्री योषि-
ह्वन आह्वं पत्नी निजस्युतीति । ममशब्दे ममशब्दे च वपेव्यन्वयो द्रष्टव्य
तथा सति योनि ममजन्मं गेत्वं शब्दद्वेनाभिधीयते । निजस्युतीति निगिगति ।
यथा शैले ममशारिणी ली योनावाहितं गेत्वं निगिगति मर्षन्नेपान्ताद्वेन्वा
मनुष्यति पुत्रं त्वनपि देवतात्वेनास्वीकारेण मदीह्वनर्हणीन्भिनायः ।

अथ गद्दीर्घं तृतीयानुचनह —

अन्वे अन्वान्पन्धिके न ना यजति
कश्चन । ममस्यस्वकः । इति ।

अथानिर्देवनाथं तृतीयानुचनह —

नाता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य गेह्वतः । प्र
सुञ्जतीति ते पिता राजे मुञ्चिनतश्चयद् । इति ।

हेमद्विषि ते त्व या नाता तथा त्व यः पिता तावुनावापि वृक्षस्यार्थं वृक्षस्य

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

कस्यचिच्छाखया निर्मितं तल्पं रोहत आरुह्य शयाते तदानीं ते पिता प्रसुलामि प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा गभे योनौ मुष्टिं मुष्टिसदृशं मेढ्रमंतंसयत्प्रावेशयत् । एवमयमप्यश्वश्चकार । अतो हे महिषि त्वमुत्तिष्ठेत्यभिप्रायः ।

कल्पः—‘ दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचमन्ततो जपित्वा ’ इति ।

पाठस्तु—

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा करत्प्र ण आयूषि तारिषत् ।, इति ।

दधि क्रामति प्राप्नोतीति दधिक्रावा । एतन्नामको दधिप्रियः कश्चिद्देवविशेषः । अग्निरित्यन्ये । तस्य देवस्याकारिषमहं कर्म कृतवानस्मि । कीदृशस्य, जिष्णोर्जयशीलस्याश्वस्य व्यापिनो वाजिनोऽन्नवतः । स देवो नोऽस्माकं मुखं सुरभि करत्कर्पूरादिद्रव्यसमृद्धिप्रदानेन सुगन्धोपेतं करोत्वस्माकमायूषि च प्रतारिषत्प्रवर्धयतु ।

कल्पः—‘ आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तिसृभिर्माजयित्वा ’ इति ।

तत्र प्रथमामाह —

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे

दधातन । महे रणाय चक्षसे ।, इति ।

हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्ध्यर्थो वा । हे आपो यूयमेव मयोभुवः स्थ सुखस्य भावयिष्यो भवत । स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धम् । तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय दधातन, अस्मान्परतत्त्वसाक्षात्कार-योग्यान्कुरुतेत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह—

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाज-

यतेह नः । उशतीरिव मातरः ।, इति ।

वो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतुर्यो रसोऽस्ति, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्मांस्तस्य भाजयत तं रसं प्रापयत । तत्र दृष्टान्तः—उशतीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयं स्तन्यरसं प्रापयन्ति तद्वदित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय

जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ।, इति ॥

यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ यूयं प्रीता भवथ, तस्मै रसाय
वो युष्मानलं भृशं प्राप्तुमः । किंच हे आपो यूयं नोऽस्माञ्जनयथ प्रजो-
त्पादकान्कुरुथ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

भूर्भुवः सुवर्वसवस्त्वाऽऽन्तु गायत्रेण छन्दसा
रुद्रास्त्वाऽऽन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्यास्त्वाऽऽन्तु
जागतेन छन्दसा यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुवं
प्रियाम् । एतस्त्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमा वर्तयासि
नः । लाजी इच्छाची इत्यशो ममा इ म् । यव्यायै
गव्याया एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्रजापते ।
युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परिं तस्थुषः । रोचन्ते
रोचना दिवि । युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा
रथे । शोणा धृष्ण नृवाहसा । केतुं कृण्वन्नकेतवे
पेशो मर्या अपेशसे । समुषाद्भिरजायथाः (१) ॥

(ब्रध्नं पञ्चविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टक चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

भूः । भुवः । सुवः । वसवः । त्वा । अञ्जन्तु । गाय-
 त्रेण । छन्दसा । रुद्राः । त्वा । अञ्जन्तु । त्रैष्टुभेन ।
 छन्दसा । आदित्याः । त्वा । अञ्जन्तु । जागतेन ।
 छन्दसा । यत् । वार्तः । अपः । अगमत् । इन्द्रस्य ।
 तनुर्वम् । प्रियाम् । एतम् । स्तोतः । एतेन । पथा ।
 पुनः । अश्वम् । एति । वर्तयासि । नः । लाजी३न् ।
 शाची३न् । यशः । ममा३म् । यव्यायै । गव्यायै ।
 एतत् । देवाः । अन्नम् । अत्त । एतत् । अन्नम् ।
 अद्धि । प्रजापत इति प्रजा-पते । युञ्जन्ति । ब्रध्मम् ।
 अरुषम् । चरन्तम् । परीति । तस्थुषः । रोचन्ते । रोचना ।
 दिवि । युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति ।
 विपक्षसेति वि-पक्षसा । रथे । शोणा । धुष्णू इति ।
 नृवाहसेति नृ-वाहसा । केतुम् । कृणवन् । अकेतवे ।
 पेशः । मर्याः । अपेशसे । समिति । उषद्भिरित्युषत्-भिः ।
 अजायथाः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

एकोनविंशोऽश्वस्य मरणोत्तरकालीन उपचारोऽभिहितः । विंशे तु पूर्व-
कालीन उपचारोऽभिधीयते ।

भूर्भुवः सुवः

कल्पः—‘ पत्नयोऽश्वमलंकुर्वन्ति महिषी वावाता परिवृक्तीति शतं शतमे-
कैकस्याः सचिवा राजपुत्रीर्धात्रीश्चोग्राणामराज्ञां सूतग्रामण्या इति सहस्रं
सहस्रं मणयः सु(सौ)वर्णर(रा)जतसामुद्रां वालेषु मणीनावयन्ति भूरिति सौव-
र्णान्महिषी प्राङ्गवाद्भुव इति राजतान्वावाता प्रत्यङ्गवाहात्प्राक्श्रोणेः सुवरिति
सामुद्रान्परिवृक्ती प्रत्यङ्गश्रोणेः ’ इति ।

अत्रोक्ता भूर्भुवः सुवारित्येतास्तिस्त्रो व्याहृतयो लोकत्रयवाचिन्यः । तथा
सति सौवर्णराजतशङ्खमणयः क्रमेण भूम्यादिलोकत्रयरूपा इति सूत्राणामर्थः ।
तैरेतैर्मन्त्रैर्मुखमध्यपाश्चात्यभागेषु महिषी वावाता परिवृक्त्याख्या उत्तममध्य-
माधमा राजपत्नयोऽश्वस्य केशेषु मणीन्योजयेयुः ।

कल्पः—‘अथास्य स्वदेशानाज्येनाभ्यञ्जन्ति वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण
छन्दसेति गौलगुलवेन महिषी रुद्रा इति कौमुम्भेन वावाताऽऽदित्या इति
मुस्ताकृतेन परिवृक्ती ’ इति ।

पाठस्तु—

वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रा-
स्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽऽदित्या-
स्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसा, इति ।

हेऽश्वाद्यौ वसवो गायत्रेण च्छन्दसा युक्ता गुग्गुलुजन्येन तैलेन मुखभागे
त्वामञ्जन्तु । एकादश रुद्राः कुमुम्भजन्येन तैलेन त्वां मध्यभागे त्रिष्टुच्छन्दो-
युक्ता अञ्जन्तु । द्वादशाऽऽदित्या जागतच्छन्दोयुक्ता मुस्तामूलजन्येन तैलेन
पाश्चात्यभागे त्वामञ्जन्तु । एतदेव तैलं सूत्र आज्यशब्देन व्यवहृतम् ।

कल्पः—‘ यद्वातो अपो अगमदिति प्रदक्षिणमावर्तते यतः प्रयाति तदवति-
ष्ठते ’ इति ।

१ खं. °त्रीर्दारश्रो° । २ च. °र्धात्र्यश्रो° । ३ ख. °ग्राणां रा° । ४ ख. °दान्वाले° । ५ ख.
प्राङ्गवाहा° । ६ ख °लग्वाहा° । ७ ख. °थाश्वस्य देहाना° । ८ ख. °र्तयते ।

प्रपा०४ अनु० २०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

रथयुक्तोऽयमश्वो यतो रथशालायाः प्रयातः पुनः प्रादाक्षिरेभ्यः
स्यामेव रथशालायामवतिष्ठते ।

पाठस्तु—

यद्वातो अपो अगमदिन्द्रस्य तनुवं प्रियाम् । एतं
स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमा वर्तयासि नः । , इति ।

यद्येन पथा पुरा वातो वायुरपो जलानीन्द्रस्य प्रियां तनुवं पर्जन्यरूपामग-
मत्प्रापयत् । हे स्तोतः स्तुतिकर्तस्त्वमश्वप्रेरणार्थं शब्दं कुर्वन्नेतेन पूर्वसिद्धेन
पथा मार्गेणैतमश्वं नोऽस्मान्प्रत्यावर्तयास्यावृत्तं कुरु ।

कल्पः—‘लाजीऽञ्छाचीऽन्यशो ममाऽमिति पत्नयोऽश्वायान्नपरिशेषानु-
पवपन्ति ’ इति ।

पाठस्तु—

लाजीऽञ्छाचीऽन्यशो ममाऽम् । यव्यायै गव्या-
या एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्रजापते । , इति ।

रात्रौ यैर्दशभिरन्नैर्होमाः कृतास्तदन्नशेषेषु लाजा अपि विद्यन्ते, तानय-
मश्वो भक्षयति । अतो लाजा अस्य सन्तीति लाजी । भक्षयितुं शक्या अन्नवि-
शेषाः शाचास्ता अस्य सन्तीति शाची । अश्वो हि स्वामिनो यशः कीर्तिं
संपादयति, तद्विषयया यशो ममेति वाक्यमेतन्नामत्वेन प्रयुज्यते । तैरेतैर्ला-
ज्यादिभिस्त्रिभिर्नामभिरश्वं संबोध्य तिस्रः पत्न्य आह्वयन्ति । दुरादाह्वातुमेते
प्लुताः । एवं संबोध्याश्वशरीगतान्देवान्प्रत्येवं ब्रुवते—हे देवा एतदन्नमस्माभि-
र्दीयमानमश्वरूपेणात्त भक्षयत । हे प्रजापते देवस्वामिस्त्वमप्येतदन्नमद्धि
भक्षय ।

कल्पः—‘युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणस्यां युगधुर्ये तमश्वं युनक्ति ’ इति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परित-
स्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ।, इति ।

ब्रध्नमादित्यरूपमरुषमग्निरूपं चरन्तं वायुरूपमिममश्वं तथा परितस्थुषः
परितोऽवस्थितांस्त्रील्लोकानेतदश्वस्य(स्व)रूपान्युञ्जन्ति देवाः सर्वे रथे योज-

(अथ
२. वि द्युलोके वर्तमानानि रोचना प्रकाशरूपाणि नक्षत्राणि
राचन्तेऽश्वमेतं प्रकाशयन्ति । अयमर्थः सर्वोऽपि ब्राह्मणे स्पष्टमुच्यते—‘ असौ
वा आदित्यो ब्रध्नः । अग्निर्वा अरुषः । वायुर्वै चरन् । इमे वै लोकाः परि-
तस्थुषः । नक्षत्राणि वै रोचना दिवि ’ इति ।

कल्पः—‘ युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी ’ इति ।

तस्याश्वस्य सहायभूतावितरौ द्वावश्वौ युनक्ति ।

पाठस्तु—

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा

रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ।, इति ।

अस्याश्वस्य सहायभूतौ हरी द्वावश्वौ युञ्जन्ति देवा रथे योजयन्ति ।
कीदृशौ हरी, काम्या कमनीयौ, विपक्षसा विशेषेण पक्षे रथस्य पार्श्वे वर्त-
मानौ, शोणेषल्लोहितौ, धृष्णू शत्रुधर्षणक्षमौ, नृवाहसा मनुष्यवाहिनौ ।

कल्पः—‘केतुं कृण्वन्नकेतव इति रथे ध्वजमुपगूहति ’ इति ।

पाठस्तु—

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपे-

शसे । समुषद्भिरजायथाः ।, इति ॥

मर्या मनुष्या अकेतवे पूर्वं ध्वजरहिताय रथाय केतुं कृण्वन्ध्वजं कुर्वन्तु ।
अपेशसे सुवर्णालंकाररहिताय रथाय पेशः सुवर्णालंकारं कुर्वन्तु । हे रथ
त्वमुषद्भिर्ज्वालसदृशैः सुवर्णरश्मिभिः समजायथाः संगतो जातोऽसि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकाविंशोऽनुवाकः ।)

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा
स्वाहाऽभ्यः स्वाहा संतानेभ्यः स्वाहा परिसंतानेभ्यः

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

स्वाहा पर्वभ्यः स्वाहा संधानेभ्यः स्वाहा शरीरेभ्यः
स्वाहा यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा सुवर्गाय
स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(प्राणायामाष्टाविंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥)

प्राणायेति प्र—अनाय । स्वाहा । व्यानायेति वि—
अनाय । स्वाहा । अपानायेत्यप—अनाय । स्वाहा ।
स्त्रावभ्य इति स्त्राव—भ्यः । स्वाहा । संतानेभ्य
इति सं—तानेभ्यः । स्वाहा । परिसंतानेभ्य इति परि—
संतानेभ्यः । स्वाहा । पर्वभ्य इति पर्व—भ्यः । स्वाहा ।
संधानेभ्य इति सं—धानेभ्यः । स्वाहा । शरीरेभ्यः । स्वाहा ।
यज्ञाय । स्वाहा । दक्षिणाभ्यः । स्वाहा । सुवर्गायेति
सुवः—गाय । स्वाहा । लोकाय । स्वाहा । सर्वस्मै ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ।)

विंशोऽनुवाके जीवतोऽश्वस्योपघार उक्तः । एकविंशे त्वन्नहोमशेषोऽभिधी-
यते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संततिहोमा-
स्तुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा
स्त्रावभ्यः स्वाहा संतानेभ्यः स्वाहा परिसंतानेभ्यः
स्वाहा पर्वभ्यः स्वाहा संधानेभ्यः स्वाहा शरीरेभ्यः
स्वाहा यज्ञाय स्वाहा दक्षिणाभ्यः स्वाहा सुवर्गाय
स्वाहा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

स्त्रावसूत्पन्नाः शाखा नाड्यः संतानाः । तासूत्पन्ना उपशाखा नाड्यः परि-
संतानाः । एतैश्चतुर्दशभिर्मन्त्रैरन्नहोमेषु संतत्याख्यं होमं कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहाऽभिहिताय स्वाहाऽ-
नभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय स्वाहा
सुयुक्ताय स्वाहोयुक्ताय स्वाहा विमुक्ताय स्वाहा
प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते स्वाहा
संवञ्चते स्वाहाऽनुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते स्वाहा यते

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

स्वाहा धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै
स्वाहा (३) ॥

(सितायाष्टात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः श्रद्धथा वा ऋक्षा वै प्रजापतिर्येनयेन द्वे वावाऽऽदित्या वसिष्ठः
संवत्सराय सुवर्गं ब्रह्मवादिनो ज्योतिष्टोमं मेषः कूप्याभ्योऽद्भ्यो यो अर्वन्तं
नमो राज्ञे मयोभूः किं स्वदम्बे भूः प्राणाय सिताय द्वाविंशतिः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः प्रति तिष्ठन्ति वै दशरात्रेण सुवर्गं यो
अर्वन्तं भूस्त्रिपञ्चाशत् ॥ ५३ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः)

सिताय । स्वाहा । असिताय । स्वाहा । अभिहिता-
येत्यभि-हिताय । स्वाहा । अनभिहितायेत्यभि-
हिताय । स्वाहा । युक्ताय । स्वाहा । अयुक्ताय ।
स्वाहा । सुयुक्तायेति सु-युक्ताय । स्वाहा । उयुक्ताये-
त्युत्-युक्ताय । स्वाहा । विमुक्तायेति वि-मुक्ताय ।
स्वाहा । प्रमुक्तायेति प्र-मुक्ताय । स्वाहा । वञ्चते ।

स्वाहा । परिवञ्चते इति परि-वञ्चते । स्वाहा ।
 संवञ्चते इति सं-वञ्चते । स्वाहा । अनुवञ्चते इत्यनु-
 वञ्चते । स्वाहा । उद्वञ्चते इत्युत्-वञ्चते । स्वाहा । यते ।
 स्वाहा । धावते । स्वाहा । तिष्ठते । स्वाहा । सर्वस्मै ।
 स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

अथ द्वाविंशोऽन्नहोमेष्वेव प्रमुक्त्याख्या होमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—
 'सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जुहोति' इति ।

पाठस्तु—

सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहाऽभिहिताय स्वाहाऽ-
 नभिहिताय स्वाहा युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय स्वाहा
 सुयुक्ताय स्वाहोद्युक्ताय स्वाहा विमुक्ताय स्वाहा
 प्रमुक्ताय स्वाहा वञ्चते स्वाहा परिवञ्चते स्वाहा संव-
 ञ्चते स्वाहाऽनुवञ्चते स्वाहोद्वञ्चते स्वाहा यते स्वाहा
 धावते स्वाहा तिष्ठते स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

सितादीन्यश्वविशेषणानि । सितासितशब्दाभ्यामःरोहणकालीनवन्धावन्यौ
 निवन्धिनौ । अभिहितानभिहितशब्दाभ्यां रश्नायुगुले वन्धावन्यौ । युक्तादि-

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

चतुष्टयेन रथयोजनविशेषाः । विमुक्तप्रमुक्तशब्दाभ्यां मोघनविशेषौ । वञ्च-
तादिशब्दपञ्चकेन गमनप्रकारविशेषाः । उपर्यारूढेन प्रेरिता वञ्चनादयः ।
यतादिशब्दैस्तु स्वेच्छाकृता इति विशेषः । एतैरेकोनविंशतिमन्त्रैः प्रमुक्त्याख्य-
होमः कार्यः ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

चतुर्विंशतिरात्रौ द्वौ चतुर्थाद्यद्वितीययोः ।

त्रिंशद्रात्रस्तृतीये स्याद्द्वान्त्रिंशद्रात्र उत्तरे ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशदहोऽन्यस्मिन्षट्त्रिंशद्रात्र उत्तरे ।

एकोनपञ्चाशदहः सप्तमे समुदीरितः ॥ २ ॥

संवत्सराख्यसत्रस्य दीक्षाकालोऽष्टमे श्रुतः ।

दीक्षाश्रोपसदोऽन्यस्मिन्दशमे प्रायणीयकम् ॥ ३ ॥

मासा एकादशेऽथाश्वमेधमन्त्रा उदीरिताः ।

मेषो नवापाव्यहोमा अवन्तीः परियन्ति हि ॥ ४ ॥

कूप्याभ्यो विंशतिश्चाद्भ्यो द्वादशापां तु होमकाः ।

यो अर्धं श्वप्रहारः स्यात्परोऽधस्पदसंस्थितिः ॥ ५ ॥

अहं ब्रह्मा स्वाभिहस्ते धृत्वाऽभिक्रैति वाचयेत् ।

एते मन्त्रास्तु चत्वारो यव्यहोमा नपो नव ॥ ६ ॥

मयोऽष्टौ स्युर्गव्यहोमाः किं ब्रह्मोद्ये षडीरिताः ।

पत्नीमुदानयेदम्बे सुभेत्याच्छादयेद्भौ ॥ ७ ॥

तौ संप्रसारयेत्पादान्वृषेत्यध्वर्युर्षन्नयेत् ।

उत्सग्दधाति गुह्ये द्वे ह्यम्बे अश्वं विगर्हयेत् ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वामन्या बोधयेयुस्त्रिरेवं स्यात्पुनः पुनः ।

दधि सर्वा जपित्वा हि मार्जयन्ते त्रिभिर्जलात् ॥ ९ ॥

अम्ब इत्यनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा अष्टादशेरिताः ।

भूस्त्रि पत्न्योऽश्ववालेषु कालेयुस्त्रिविधान्मणीन् ॥ १० ॥

वसाभ्यञ्जन्ति पत्न्योऽश्वमेतमा(श्वं यद्वेत्या)वर्तयेद्गुणा(दृहा)न् ।

लाज्यन्नशेष आहार्यो युञ्जन्त्युञ्ज्याद्रथेऽश्वकम् ॥ ११ ॥

युञ्जान्यौ योजयित्वाऽथ केतुं वन्ध्यो रथे ध्वजः ।

भूर्भुवः सुवरित्यस्मिन्मन्त्रा एकादशेरिताः ॥ १२ ॥

प्राणा संततिहोमाः स्युस्तत्र मन्त्राश्चतुर्दश ।

सिताप्रमुक्तिहोमाः स्युर्मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
सप्तमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि
नो जायन्ता इति कर्मेन तासां दश मासा निषण्णा
आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ
यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्तवोदतिष्ठन्नरा-
त्स्मेति यासां चाजायन्त यासां च न ता उभयी-
रुदतिष्ठन्नरात्स्मेति गोसत्रं वै (१) संवत्सरो य
एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यधुवन्त्येव तस्मा-

(संवत्सरसत्रकथनम्)

तूपरा वार्षिकौ मासौ पर्वौ चरति सत्राभिजित्
ह्यस्यै तस्मात्संवत्सरसदो यत्किं च गृहे क्रियते
तदाप्रमवैरुद्धमभिजितं क्रियते समुद्रं वा एते प्र
प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै समुद्रस्य पारं न
पश्यति न वै स तत उदेति संवत्सरः (२) वै
समुद्रस्तस्यैतत्पारं यदतिरात्रौ य एवं विद्वांसः
संवत्सरमुपयन्त्यनार्ता एवोद्वचं गच्छन्तीयं वै
पूर्वोऽतिरात्रोऽसावुत्तरो मनः पूर्वो वागुत्तरः प्राणः
पूर्वोऽपान उत्तरः प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो ज्योति-
ष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव पुरस्ता-
दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै चतुर्विंशः
प्रायणीयो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः (३)
संवत्सरः प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति
तस्य त्रीणि च शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावतीः
संवत्सरस्य रात्रय उभे एव संवत्सरस्य रूपे
आप्नुवन्ति ते सस्थित्या अरिष्ट्या उत्तरैरहोभि-
श्वरन्ति षडहा भवन्ति षड्वा ऋतवः संवत्सर
ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति गौश्वाऽऽयुश्च
मध्यतः स्तोमौ भवतः संवत्सरस्यैव तन्मिथुनं
मध्यतः (४) दधति प्रजननाय ज्योतिरभितो

भवति विमोचनमेव तच्छन्दांस्येव तद्विमोक्तं
 यन्त्यथो उभयतो ज्योतिषैव पंडहेन सुवर्गं लोकं
 यन्ति ब्रह्मवादिनो वदन्त्यासते केन यन्तीति
 देवयानेन पथेति ब्रूयाच्छन्दांसि वै देवयानः
 पन्था गायत्री त्रिष्टुब्जगती ज्योतिर्वै गायत्री
 गौच्छिष्टुगायुर्जगती यदेते स्तोमा भवन्ति देवया-
 नेनैव (५) तत्पथा यन्ति समानं सामं भवति
 देवलोको वै सामं देवलोकादेव न यन्त्यन्याअन्या
 ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलो-
 कादेवान्यमन्यं देवलोकमन्यारोहन्तो यन्त्यभिवर्तो
 ब्रह्मसामं भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्या अभिजि-
 ङ्गवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै विश्वजिङ्गवति
 विश्वस्य जित्यै मासिमांसि पृष्ठान्युप यन्ति मासि-
 मांस्यतिग्राह्या गृह्यन्ते मासिमांस्येव वीर्यं दधति
 मासां प्रतिष्ठित्या उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति
 तस्मादुपरिष्ठादोषधयः फलं गृह्णन्ति (६) ॥

(गोसत्रं वा एति संवत्सरोऽर्धमासा मिथुनं मध्यतो देवयानेनैव
 वीर्यं त्रयोदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(संवत्सरसत्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

गावः । वै । एतत् । सत्रम् । आसत् । अशृङ्गाः ।
 सतीः । शृङ्गाणि । नः । जायन्ते । इति । कामेन ।
 तासाम् । दश । मासाः । निषण्णा इति नि-सत्राः ।
 आसन् । अथ । शृङ्गाणि । अजायन्त । ताः । उदिति ।
 अतिष्ठन् । अरात्स्म । इति । अथ । यासाम् । न । अजा-
 यन्त । ताः । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । आप्त्वा । उदिति ।
 अतिष्ठन् । अरात्स्म । इति । यासाम् । च । अजायन्त ।
 यासाम् । च । न । ताः । उभयीः । उदिति । अतिष्ठन् ।
 अरात्स्म । इति । गोसत्रमिति गो-सत्रम् । वै (१) ।
 संवत्सर इति सं-वत्सरः । थे । एवम् । विद्वांसः । संवत्स-
 रमिति सं-वत्सरम् । उपयन्तीत्युप-यन्ति । ऋध्नुवन्ति ।
 एव । तस्मात् । तूपरा । वार्षिकौ । मासौ । पत्वी ।
 चरति । सत्राभिजितमिति सत्र-अभिजितम् । हि । अस्थै ।
 तस्मात् । संवत्सरसद् इति संवत्सर-सदः । यत् । किम् ।
 च । गृहे । क्रियते । तत् । आप्तम् । अवरुद्धमित्यव-
 रुद्धम् । अभिजितमित्याभि-जितम् । क्रियते । समुद्रम् ।

वै । एते । प्रेति । पुवन्ते । ये । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।
 उपयन्तीत्युप-यन्ति । यः । वै । समुद्रस्य । पारम् । न ।
 पश्यति । न । वै । सः । ततः । उदिति । एति । संवत्सर
 इति सं-वत्सरः (२) । वै । समुद्रः । तस्य । एतत् ।
 पारम् । यत् । अतिरात्रावित्यति-रात्रौ । ये । एवम् ।
 विद्वांसः । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । उपयन्तीत्युप-यन्ति ।
 अनार्ताः । एव । उदचमित्युत्-ऊचम् । गच्छन्ति । इयम् ।
 वै । पूर्वः । अतिरात्र इत्यति-रात्रः । असौ । उत्तर
 इत्युत्-तरः । मनः । पूर्वः । वाक् । उत्तर इत्युत्-तरः ।
 प्राण इति प्र-अनः । पूर्वः । अपान इत्यप-अनः । उत्तर
 इत्युत्-तरः । प्ररोधनमिति प्र-रोधनम् । पूर्वः । उदयन-
 मित्युत्-अयनम् । उत्तर इत्युत्-तरः । ज्योतिष्टोम इति
 ज्योतिः-स्तोमः । वैश्वानरः । अतिरात्र इत्यति-रात्रः ।
 भवति । ज्योतिः । एव । पुरस्तात् । दधते । सुवर्गस्येति
 सुवः-गस्य । लोकस्य । अनुख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै ।
 चतुर्विंश इति चतुः-विंशः । प्रायणीय इति प्र-अय-
 नीयः । भवति । चतुर्विंशतिरिति चतुः-विंशतिः ।
 अर्धमासा इत्यर्ध-मासाः (३) । संवत्सर इति सं-
 वत्सरः । प्रयन्त इति प्र-यन्तः । एव । संवत्सर इति सं-
 वत्सरे । प्रतीति । तिष्ठन्ति । तस्य । त्रीणि । च । शतानि ।

(संवत्सरसत्रकथनम्)

षष्टिः । च । स्तोत्रीयाः । तावतीः । संवत्सरस्येति सं-
 वत्सरस्य । रात्रयः । उभे इति । एव । संवत्सरस्येति सं-
 वत्सरस्य । रूपे इति । आप्नुवन्ति । ते । सस्थित्या
 इति सं-स्थित्यै । अरिष्ट्यै । उत्तरैरित्युत्-तरैः । अहोभि-
 रित्यहः-भिः । चरन्ति । षडहा इति षट्-अहाः ।
 भवन्ति । षट् । वै । ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
 ऋतुषु । एव । संवत्सर इति सं-वत्सरे । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 गौः । च । आयुः । च । मध्यतः । स्तोमै । भवतः ।
 संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । एव । तत् । मिथुनम् ।
 मध्यतः (४) । दधति । प्रजननायेति प्र-जननाय ।
 ज्योतिः । अभितः । भवति । विमोचनमिति वि-मोचनम् ।
 एव । तत् । छन्दांसि । एव । तत् । विमोकमिति वि-
 मोकम् । यन्ति । अथो इति । उभयतो ज्योतिषेत्युभयतः-
 ज्योतिषा । एव । षडहेनेति षट्-अहेन । सुवर्गमिति
 सुवः-गम् । लोकम् । यन्ति । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-
 वादिनः । वदन्ति । आसते । केन । यन्ति । इति । देव-
 यानेनेति देव-यानेन । पथा । इति । ब्रूयात् । छन्दांसि ।
 वै । देवयान इति देव-यानः । पन्थाः । गायत्री । त्रिष्टुप् ।
 जगती । ज्योतिः । वै । गायत्री । गौः । त्रिष्टुक् । आयुः ।
 जगती । यत् । एते । स्तोमाः । भवन्ति । देवयानेनेति

देव—योनेन । एव (५) । तत् । पथा । यन्ति । समानम् ।
 सामं । भवति । देवलोक इति देव—लोकः । वै । सामं ।
 देवलोकादिति देव—लोकात् । एव । न । यन्ति । अन्या-
 अन्या इत्यन्याः—अन्याः । ऋचः । भवन्ति । मनुष्यलोक
 इति मनुष्य—लोकः । वै । ऋचः । मनुष्यलोकादिति
 मनुष्य—लोकात् । एव । अन्यमन्यमित्यन्यम्—अन्यम् ।
 देवलोकमिति देव—लोकम् । अभ्यारोहन्त इत्यभि—आरो-
 हन्तः । यन्ति । अभिवर्त इत्यभि—वर्तः । ब्रह्मसाममिति
 ब्रह्म—सामम् । भवति । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य ।
 अभिवृत्त्या इत्यभि—वृत्त्यै । अभिजिदित्यभि—जित् । भवति ।
 सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य । अभिजित्या इत्यभि—
 जित्यै । विश्वजिदिति विश्व—जित् । भवति । विश्वस्य ।
 जित्यै । मासिमासीति मासि—मासि । पृष्ठानि । उपेति ।
 यन्ति । मासिमासीति मासि—मासि । अतिग्राह्या इत्यति—
 ग्राह्याः । गृह्यन्ते । मासिमासीति मासि—मासि । एव ।
 वीर्यम् । बधति । मासाम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै ।
 उपरिष्ठात् । मासाम् । पृष्ठानि । उपेति । यन्ति । तस्मात् ।
 उपरिष्ठात् । ओषधयः । फलम् । गृह्णन्ति (६) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(संवत्सरसत्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ।)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सत्रं संवत्सरान्तं यत्तच्चतुर्थे समीरितम् ।

विशेषः पञ्चमे तस्य वत्सराख्यस्य वर्ण्यते ॥

तत्राऽऽदौ तावत्संवत्सरसत्रं विधत्ते—

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि नो
जायन्ता इति कामेन तासां दश मासा
निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उदतिष्ठ-
न्नरात्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त ताः संवत्सरमाप्तवो-
दतिष्ठन्नरात्स्मेति यासां चाजायन्त यासां च न
ता उभयीरुदतिष्ठन्नरात्स्मेति गोसत्रं वै संवत्सरो य
एवं विद्वांसः संवत्सरमुपयन्त्यृधुवन्त्येव, इति ।

यद्यपि गावस्तिर्यक्त्वान्न कर्माधिकारिणस्तथाऽपि तदभिमानिदेवताऽत्र
गोशब्देन विवक्षिता । अभिमन्तव्यानां शृङ्गभावाभावौ स्वस्मिन्नारोप्य गोभिः
सह तादृशबुद्ध्या व्यवहरन्ति । पुरा शृङ्गरहिताः सत्यो गावः शृङ्गोत्पत्तिं
कामयित्वैतत्संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा इत्याद्यनुवाकोक्तं सत्रमन्वतिष्ठन् ।
तासां शृङ्गकामोपेतानामनुष्ठाने प्रवृत्तानां गवां दश मासा निर्गता अभूवन् ।
अथ मासदशकादूर्ध्वं शृङ्गाण्युत्पन्नानि । तदानीं ता गावोऽपेक्षितेन फलेन समृद्धाः
स्म इति मत्वा तस्मात्सत्रादुत्थिताः । अथैतस्मिन्काले कासांचिद्गवां शृङ्गाणि
नोत्पन्नानि, ताः पुनरपि मासद्वयमनुष्ठाय संवत्सरसंपूर्तिं कृत्वा समृद्धाः स्म
इत्येवं मत्वा तस्मात्सत्रादुत्थिताः । तदेवं यासां शृङ्गाण्युत्पन्नानि यासां च
नोत्पन्नानि ता उभयविधा अपि गावो वयं समृद्धा इत्येवं मत्वोत्थिताः ।
यस्माद्गोभिरनुष्ठितं तस्माद्गोसत्रमित्येवायं संवत्सराख्यः कर्मविशेषोऽभिधीयते ।

ये यजमाना एवं विद्वांसः संवत्सराख्यं कर्मविशेषमनुतिष्ठन्ति ते समृद्धिं प्राप्नुवन्त्येव ।

यदुक्तमर्थवादे यासां गवां शृङ्गाण्यजायन्त, यासां च नाजायन्त ता उभयोऽप्यृद्धिं गता इति, तत्र जातशृङ्गाणां शृङ्गजन्मैर्वर्धिः । इतरासां तु कथं सा समृद्धिरित्याशङ्क्य तां दर्शयति—

तस्मात्तूपरा वार्षिकौ मासौ पत्वा
चरति सत्राभिजितं ह्यस्यै, इति ।

यस्मादजातशृङ्गास्तूपराः सत्रेण समृद्धिं गतास्तस्मादियं वर्षर्तुसंबन्धिनौ मासौ पत्वा प्रीतिं प्राप्यारण्ये चरति । वार्षिकयोर्हि मासयोररण्ये संचरन्तीनां दीर्घशृङ्गयुक्तानां गवां महान्क्लेशो जायते । प्रवलवायूपेतया तीव्रवृष्ट्या मुखे प्रतिहताः सत्यो मुखमर्वाग्भृन् कृत्वा शृङ्गभारेण पीड्यन्ते । तूपरायास्तु नास्त्ययं क्लेशः । यथा केशश्श्रुयूर्णशिरस्कानां पुरुषाणां सत्यपि सौन्दर्याभिमानकृते सुखे नदीस्नानघृत्तोजनादौ महान्क्लेशस्तद्वत् । यदेतदस्यै तूपराया गोवर्षासु नीतिसंपादयं तदेतत्सत्राभिजितं सत्रानुष्ठानलब्धम् ।

अथ प्रकारान्तरेण सत्रानुष्ठानं प्रशंसति—

तस्मात्संवत्सरसदो यत्किं च गृहे क्रियते
तदाप्तमवरुद्धमभिजितं क्रियते, इति ।

यस्मात्सत्रं प्रशस्तं तस्मात्संवत्सरसदः संवत्सरसत्रमनुष्ठितवतो यजमानस्य गृहे यत्किंच क्रियते यत्किमप्यग्निहोत्रादिकमङ्गविकलमप्यनुष्ठीयते तदाप्तमङ्गसंपूर्णमेव भवति । तथाऽवरुद्धमकाले कृतमपि स्वकाले कृतं भवति । अभिजितं फलापेक्षाराहित्येऽपि संपादितफलं भवति । अत एव शास्त्रन्यायाभिज्ञा आहुः—‘ तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ’ इति ।

अथैतस्य सत्रस्य प्रायणीयोदयनीयावहारविशेषौ विधत्ते—

समुद्रं वा एते प्र-प्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति यो वै
समुद्रस्य पारं न पश्यति न वै स तत उदेति संवत्सरो

(संवत्सरसत्रकथनम्)

वै समुद्रस्तस्यैतत्पारं यदतिरात्रौ य एवं विद्वांसः
संवत्सरमुपयन्त्यनार्ता एवोद्वचं गच्छन्ति, इति ।

ये यजमानाः संवत्सरसत्रमुपक्रमन्त एते यजमानाः समुद्रमेव बाहुभ्यां तरि-
तुमुद्युञ्जते । सत्रस्य समुद्रवदतिप्रभूतत्वात् । एवं सति यः पुरुषः समुद्रस्य पारं
परतीरं न पश्यति स पुरुषः समुद्रादुद्भन्तुं न शक्नोति । अयं च संवत्सरस्तेन
समुद्रेण समानः । तस्मादस्य समाप्तिपरिज्ञानाभावे तत उत्थातुमुत्साहो न
भवेत् । तस्मात्समाप्तिरूपमहर्विज्ञेयम् । तस्य च समुद्रसमस्य संवत्सरस्य पारा-
वारतीरभूतावतिरात्रौ । एतदभिज्ञाय यजमाना अनार्ता मनस्युद्रेगरहिता एवो-
द्वचमुत्तमं समाप्तिसेवन्धिनीमृचं गच्छन्ति । तस्मादतिरात्रावुभावनुष्ठेयावि-
त्यर्थः । यदि ब्रह्मवादिनो वदन्त्यातिरात्रः परम इत्यनुवाक एव प्रायणीयोऽ-
तिरात्रो विहितः, तर्ह्युदयनीयातिरात्रेण सह निर्देष्टुमत्र पुनरुपन्यासः ।

तावेतावतिरात्रौ बहुधा प्रशंसति —

इयं वै पूर्वोऽतिरात्रोऽसावुत्तरो मनः
पूर्वो वागुत्तरः प्राणः पूर्वोऽपान उत्तरः
प्ररोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरः, इति ।

पूर्वः प्रायणीयोऽतिरात्रः प्राथम्यसाभ्येन पृथिव्यादिरूपः । उदयनीयस्तु
पश्चाद्भावित्वेन द्युलोकादिरूपः । प्ररोधनं लौकिकस्य वैदिकस्य वा व्यापारस्य
प्रारम्भः ।

यावेतावतिरात्रौ सामान्येनोक्तौ तयोर्विशेषाकारेण स्वरूपं विधत्ते—

ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोऽतिरात्रो भवति ज्योतिरेव
पुरस्ताद्धते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

योऽयमतिरात्रः स ज्योतिष्टोमरूपः । स च वैश्वानरेण दृष्टः । तदनुष्ठानेन
स्वर्गमार्गे पुरस्ताज्ज्योतिर्दधते । तच्च स्वर्गप्रकाशनाय भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्य चतुर्विंशमुक्थ्यमारम्भ-
णीयमुपयन्ति ’ इति, तदिदं विधत्ते—

चतुर्विंशः प्रायणीयो भवति चतुर्विंशातिरर्धमासाः
संवत्सरः प्रयन्त एव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य

तस्य साम्न आधारभूतानामृचामेतेष्वहःसु भेदं विधत्ते—

अन्याअन्या ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको
वा ऋचो मनुष्यलोकादेवान्यमन्यं
देवलोकमभ्यारोहन्तो यन्ति, इति ।

ऋचो हि मनुष्यलोकस्वरूपाः । साम्न आधारभूतत्वात् । यथा कर्मानुष्ठान-
द्वारा देवलोकस्याऽऽधारभूतो मनुष्यलोकस्तद्वत् । अन्यमन्यमिति पञ्चम्यर्थे
द्वितीया । ऋचामन्यत्वे सत्यृगूपादन्यस्मादन्यस्मान्मनुष्यलोकादेवलोकमभ्या-
रोहन्तो यजमानाः सुखं प्राप्नुवन्ति । नानाविधकर्माधारत्वान्मनुष्यलोकस्य
नानाविधत्वम् । यद्वाऽन्यमन्यं देवलोकं कर्मवैचित्र्येण फलवैचित्र्यमित्यर्थः

प्राकृतं साम वाधितुं सामान्तरं विधत्ते—

अभिवर्तो ब्रह्मसामं भवति सुव-
र्गस्य लोकस्याभिवृत्त्यै, इति ।

ब्रह्मणः संवन्धि यत्साम तदभिवर्तनामकं कार्यम् । तच्च स्वर्गलोकस्याभितः
प्राप्त्यै भवति ।

अहरन्तरं विधत्ते—

अभिजिद्भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ।

विषुवदाख्यं यत्प्रथममहस्तस्मात्पूर्वं स्वरसामाख्यास्त्रयोऽर्हविशेषाः
तेभ्योऽपि पूर्वमभिजिदाख्यमेकमहः कर्तव्यम् । तच्च स्वर्गाभिजयाय भवति ।

पुनरप्यन्यदहर्विधत्ते—

विश्वजिद्भवति विश्वस्य जित्यै, इति ।

विषुवदाख्यादह ऊर्ध्वभाविनो ये त्रयः स्वरसामानोऽर्हविशेषास्तेभ्य ऊर्ध्वं
विश्वजिदाख्यमहः कर्तव्यम् । तच्च विश्वस्य जयाय भवति ।

प्रतिमासमभिषुवषडहेभ्य ऊर्ध्वं पृष्ठ्यं षडहमतिग्राह्यनियमं च विधत्ते—

मासिमासि पृष्ठान्युपयन्ति मासिमास्यति ग्राह्या गृह्यन्ते
मासिमास्येव वीर्यं दधति मासां प्रतिष्ठित्यै, इति ।

प्रतिमासानुष्ठानेन तस्मिंस्तस्मिन्मासि वीर्यं संपद्यते ।

(संवत्सरसत्रकथनम्)

पृष्ठ्यस्य षडहस्य मासेषूर्ध्वभागं स्थानत्वेन विधत्ते—

उपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
दुपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
दुपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
दुपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
दुपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
दुपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
दुपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
दुपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
दुपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-
दुपरिष्ठान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मा-

अत्र मीमांसा ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयाधिकरणे चिन्तितम्—

गवामयन आद्येऽहि प्रायणीयेति नाम यत् ।

तद्द्वादशाहिकादहो धर्मानतिदिशेन्न वा ॥

पूर्वन्यायेनातिदेशो मैवं प्रथमता द्वयोः ।

अहोस्तुल्येति मुख्यत्वं समं नातिदिशेदतः ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याहः प्रायणीयमिति नाम । तथा गवामयनेऽपि तत्राग्नि-
होत्रनामन्यायेनातिदेश इति चेन्मैवम् । प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथ-
म्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वाप्रसङ्गात् । प्रारभ्यायति
गच्छति प्रवर्तते कर्मानेनेति प्रायणीयम् । अतो नैतन्नाम धर्मानतिदिशति ।

तत्रैव चतुर्थपादे तृतीयाधिकरणेऽन्यच्चिन्तितम्—

गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

एकाहिकी वाऽनुमानादाद्योऽन्त्यो नामबाधनात् ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिनामकास्त्रयो यागा विहिताः ।
तेषु द्वादशाहिकीतिकर्तव्यता युक्ता । कुतः । अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात् ।
गवामयनं हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति । अतस्तत्संबन्धिलिङ्गेन तदीयधर्मप्रा-
पकश्चोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते ब्रूमः-सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रय एकाहाः ।
तदीयधर्मा गवामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नामभिः
प्राप्ताः । नाम चाऽऽनुमानिकाच्चोदकात्प्रबलं, प्रत्यक्षश्रुतत्वात् । अतश्चोदकस्य
बाधितत्वादेतेष्वैकाहिकीतिकर्तव्यता ग्राह्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि
 सिर्षासन्तीस्तासां दश मासा निर्षण्णा आसन्नथ
 शृङ्गाण्यजायन्त ता अंब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठामाव तं
 काममरुत्समहि येन कामेन न्यर्षदामेति तासामु
 त्वा अंब्रुवन्नर्धा वा यार्वतीर्वाऽऽसामहा एवेमौ
 द्वादशौ मासौ संवत्सरः संपाद्योत्तिष्ठामेति तासाम्
 (१) द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रार्वतेन्त श्रद्धया
 वाऽश्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभय्यो वाव
 ता आर्ध्वन्याश्च शृङ्गाण्यसन्वन्याश्चोर्जमवारुन्ध-
 तर्धेति दशसु मासूत्तिष्ठन्नधेति द्वादशसु य एवं
 वेदे पदेन खलु वा एते यन्ति विन्दति खलु
 वै पदेन यन्तद्वा एतदृद्धमयनं तस्मादेतदो-
 सनि (२) ॥

(तिष्ठामेति तासां तस्माद्द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके पञ्चम-

प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

गा॒र्वः । वै । ए॒तत् । स॒त्रम् । आ॒स॒त । अ॒शृ॒ङ्गाः ।
 स॒तीः । शृ॒ङ्गा॑णि । सि॒षा॑सन्तीः । ता॒साम् । द॒श । मा॒साः ।
 नि॒षण्णा॑ इति नि-स॒न्नाः । आ॒स॒न् । अथ॑ । शृ॒ङ्गा॑णि ।
 अ॒जा॒य॒न्त । ताः । अ॒ब्रु॒वन् । अ॒रा॒त्स्म । उ॒दि॒ति । ति॒ष्ठा॒म् ।
 अ॒वे॒ति । तम् । का॒र्मम् । अ॒रु॒त्स्म॒हि । ये॒न । का॒मे॒न ।
 न्य॒ष॒दा॒मे॒ति॒ नि-अ॒स॒दाम॑ । इति॑ । ता॒साम् । उ॒ । तु॒ । वै ।
 अ॒ब्रु॒वन् । अ॒र्धाः । वा । या॒व॒तीः । वा । आ॒सा॒म॒है । ए॒व ।
 इ॒मौ । द्वा॒द॒शौ । मा॒सौ । सं॒व॒त्स॒र॒मि॒ति॒ सं-व॒त्स॒रम् । सं॒पा॒-
 ये॒ति॒ सं-पा॒र्य॑ । उ॒दि॒ति॒ । ति॒ष्ठा॒म् । इति॑ । ता॒साम् (१) ।
 द्वा॒द॒शे । मा॒सि॑ । शृ॒ङ्गा॑णि । प्रे॒ति॒ । अ॒व॒र्त॒न्त । श्र॒द्ध॒ये॒ति॒
 श्र॒त्-ध॒या॑ । वा । अ॒श्र॒द्ध॒ये॒त्य॒श्र॒त्-ध॒या॑ । वा । ताः ।
 इ॒माः । याः । तू॒प॒राः । उ॒भ॒य्यः॑ । वा॒व । ताः । आ॒ध्नु॒वन् ।
 याः । च॒ । शृ॒ङ्गा॑णि । अ॒स॒न्वन् । याः । च॒ । ऊ॒र्ज॑म् ।
 अ॒वा॒रु॒न्ध॒ते॒त्य॒व-अ॒रु॒न्ध॒त । ऋ॒ध्नो॒ति॑ । द॒श॒स्वि॒ति॒ द॒श-सु॑ ।
 मा॒सु॑ । उ॒त्ति॒ष्ठ॒न्नित्यु॑त्-ति॒ष्ठन् । ऋ॒ध्नो॒ति॑ । द्वा॒द॒श॒स्वि॒ति॒
 द्वा॒द॒श-सु॑ । यः । ए॒वम् । वे॒द । प॒दे॒न॑ । ख॒लु॑ । वै ।
 ए॒ते । य॒न्ति॑ । वि॒न्द॒ति॑ । ख॒लु॑ । वै । प॒दे॒न॑ । यन् । तत् ।

वै । एतत् । ऋद्धम् । अर्यनम् । तस्मात् । एतत् । गोस-
नीतिं गो-सनिं (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमेऽनुवाके गवामयननामकं संवत्सरसत्रं कौश्विद्विशेषैः सह विहितम् ।
सोमयागा द्विविधाः—आवृत्ता अनावृत्ताश्च । ते चानावृत्ता एकाहाः । आवृत्ता
अपि द्विविधाः—अहीनरूपाः सत्ररूपाश्च । द्विरात्रमारभ्यैकादशरात्रपर्यन्ता
अहीनाः । एकादशरात्रद्वादशरात्रौ तु द्विविधौ—अहीनरूपौ सत्ररूपौ च ।
प्रयोदशरात्रमारभ्योपरितनानि सत्राण्येवं । तान्यपि द्विविधानि—रात्रिसत्रा-
ण्ययनात्मकसत्राणि च । तत्र शतरात्रपर्यन्तानि रात्रिसत्राणि । संवत्सरसत्रमार-
भ्योपरितनान्ययनरूपाणि । तेषां च सर्वेषां प्रकृतिभूतमिदं गवामयनम् ।
तस्य च संवत्सरकालसाध्यः प्रयोगः पूर्वोऽनुवाकेऽभिहितः । अथ द्वितीये दश-
माससाध्येन प्रयोगेण सह विकल्पोऽभिधीयते ।

तमेतं विधातुं पूर्वोक्तमेवार्थवादं कस्यचिद्विषयस्य विवक्षया पुनः पठति—
गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गाः सतीः शृङ्गाणि
सिषासन्तीस्तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ
शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन्नरात्स्मोत्तिष्ठाभूव तं
काममरुत्स्महि येन कामेन न्यषदामेति, इति ।

पुरा शृङ्गरहिताः सत्यो गावः शृङ्गाणि सिषासन्तीः सन्तितुं ह्यबुधमिच्छन्त्य
एतदुच्यमानं सत्रमन्वतिष्ठन् । तासां गवां दश मासा अनुष्ठिता अभवन् ।
अथास्मिन्काले शृङ्गाण्युत्पन्नानि । ताश्चोत्पन्नशृङ्गाः परस्परमिदमब्रुवन्—येन
शृङ्गविषयेण कामेन न्यषदाम सत्रानुष्ठानार्थं वयमेकत्र स्थाने निषण्णास्तं शृङ्ग-
विषयं काममरुत्स्महि वयं संपादितवत्यः । एवमुक्त्वा काश्चिद्गावः कृतार्थ-
बुद्ध्या सत्रानुत्थिताः । ता उदतिष्ठन्निति पूर्वस्मिन्नर्थवादे श्रवणात् ।

(संवत्सरसत्रस्य दशमाससाध्वप्रयोगेण सह विव

तत्रैव यदन्यदुक्तम्—' अथ यासां/

ताः संवत्सरमाप्तवोदति-

ष्ठन् ' इति, तत्र विवक्षितं विशेषं दर्शयति—

तासामु त्वा अब्रुवन्नर्धा वा यावतीर्वाऽऽसामहा
एवेमौ द्वादशौ मासौ संवत्सरः संपाद्योत्तिष्ठामेति
तासां द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्धया वाऽ-
श्रद्धया वा ता इमा यास्तूपरा उभय्यो वाव ता आर्धु-
वन्याश्च शृङ्गाण्यसन्वन्याश्चोर्जमवारुन्धत, इति ।

या गावः सत्रमनुतिष्ठन्ति तासामु त्वै तासामेव मध्ये जातशृङ्गासूत्थाय
गतास्ववशिष्टा अर्धा वा काश्चिदेव गावः परस्परमेवमब्रुवन् । एतास्वर्धरू-
पासु गोषु मध्ये राशिद्वयम् । तत्र काश्चिच्छृङ्गकामाः । अपरास्तु किमेभिः
शृङ्गैरूर्जमेवोदरपूरणक्षमां संपादयाम इति मन्यन्ते । एवं सति शृङ्गकामा
अशृङ्गकामाश्च यावतीर्वा यावत्यः सन्ति ताः सर्वा अपि मिलित्वा परस्पर-
मेवमब्रुवन् । किमब्रुवन्निति तदुच्यते—इमौ संवत्सरावशिष्टौ द्वादशसंख्या-
पूरणौ मासावासामहा एव सर्वदाऽप्यनुतिष्ठाम । ततः संवत्सरं पूरयित्वा
पश्चादुत्तिष्ठामेति । तासां संवत्सरं पूरयन्तीनां गवां मध्ये यासां शृङ्गश्रद्धाऽस्ति
तासां तथैव श्रद्धया द्वादशे मासि शृङ्गाण्युत्पन्नानि । यासां तु श्रद्धा नास्ति
ता अश्रद्धयैवेमाः संपन्ना असंपन्नशृङ्गाः । या लोके तूपराः शृङ्गरहिता
दृश्यन्ते । एवं सति या गावः शृङ्गाण्यलभन्त, याश्चान्यास्तच्छृङ्गारहिताः
स्वापेक्षितामूर्जमेवालभन्त, ता उभयविधा अपि स्वस्वप्रयोजनसिद्ध्या समृद्धिं
गताः । अत्र दशमासानुष्ठानेन शृङ्गमात्रम् । द्वादशमासानुष्ठानेन रमणीय-
शृङ्गत्वं, कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति न्यायात् ।

तदेवमर्थवादेन दशमासानुष्ठानं द्वादशमासानुष्ठानं च प्रशस्य विकल्पितं
पक्षद्वयं विधत्ते—

ऋध्नोति दशसु मासूत्तिष्ठन्नृध्नोति

द्वादशसु य एवं वेद, इति ।

यो यजमानः प्रकारद्वयं वेत्ति सोऽयं स्वेच्छयाऽन्यतरं प्रकारमनुतिष्ठन्समृद्धिं
प्राप्नोति ।

ननु द्वादशसु मासेषु स^{सं}नुष्ठानत्वादस्तु फलम् । दशमासपक्षे तु कथ-
मित्याशङ्क्योपपादयति—

पदेन खलु वा एते यन्ति विन्दति
खलु वै पदेन यन्, इति ।

एते दशमासानुष्ठायिनो यजमानाः कालारूपत्वेऽपि पदेन खलु वै यन्ति
शास्त्रीयेण मार्गेणानुतिष्ठन्ति । लोकेऽपि पदेन यत्राजमार्गेण गच्छन्पुरुषः
स्वल्पस्वलनेऽपि ग्रामप्राप्तिं लभत एव । तद्वदत्रापि फलप्राप्तिर्युक्ता ।

उपपादितं पक्षद्वयमुपसंहरति—

तद्वा एतद्व्ययनं तस्मादेतद्गोसनि, इति ॥

यदेतद्भवामयनं तद्यदि दशसु मासेषु समाप्यते, यदि वा द्वादशसु, सर्वथा-
ऽप्युद्धं फलप्रदमेव । यस्मादयनस्य महिमा भूयांस्तस्मादेतदयनं गोसनि
गवां तिर्यग्जातीनामप्यभिमतलाभहेतुः । किमु वक्तव्यं विशिष्टब्राह्मणानामि-
त्यभिप्रायः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः)

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम उपं
यन्त्युत्तम उपं यन्ति तदाहुर्या वै त्रिरेकस्याहं
उपसीदन्ति दहं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽथ
कुतः सा धोक्ष्यते यां द्वादश कृत्व उपसीदन्तीति
संवत्सरं संपायोत्तमे मासि सकृत्पृष्ठान्युपेयु-
स्तयजमाना यज्ञं पशूनव रुन्धते समुद्रं वै (१)

(पृष्ठपञ्चविषयविकल्पाभिधानम्)

एतेऽनवारम्पारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सर-
मुपयन्ति यद्बृहद्रथंतरे अन्वर्जेयुर्यथा मध्ये समुद्रस्य
प्लवमन्वर्जेयुस्तादृक्कदनुत्सर्गं बृहद्रथंतराभ्यामित्वा
प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधिर्दुहे
तयर्जमानाः सर्वान्कामानव रुन्धते (२) ॥

(समुद्रं वै चतुस्त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

प्रथमे । मासि । पृष्ठानि । उपेति । यन्ति । मध्यमे ।
उपेति । यन्ति । उत्तम इत्युत्-तमे । उपेति । यन्ति ।
तत् । आहुः । याम् । वै । त्रिः । एकस्य । अह्नः । उप-
सीदन्तीत्युप-सीदन्ति । दहम् । वै । सा । अपराभ्याम् ।
दोहाभ्याम् । दुहे । अर्थ । कुतः । सा । धोक्ष्यते । याम् ।
द्वादश । छत्वं । उपसीदन्तीत्युप-सीदन्ति । इति । संव-
त्सरमिति सं-वत्सरम् । संपाद्येति सं-पाद्य । उत्तम इत्युत्-
तमे । मासि । सच्छत् । पृष्ठानि । उपेति । इयुः । तत् ।
यर्जमानाः । यज्ञम् । पशून् । अवेति । रुन्धते । समुद्रम् ।
वै (१) । एते । अनवारम् । अपारम् । प्रेति । प्लवन्ते ।

ये । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । उपयन्तीत्युप-यन्ति ।
 यत् । बृहद्रथंतरे इति बृहत्-रथंतरे । अन्वर्जैयुरित्यनु-
 अर्जैयुः । यथा । मध्ये । समुद्रस्य । पुवम् । अन्वर्जैयुरि-
 त्यनु-अर्जैयुः । तादृक् । तत् । अनुत्सर्गमित्यनुत्-सर्गम् ।
 बृहद्रथंतराभ्यामिति बृहत्-रथंतराभ्याम् । इत्वा । प्रतिष्ठा-
 मिति प्रति-स्थाम् । गच्छन्ति । सर्वेभ्यः । वै । कामेभ्यः ।
 संधिरिति सं-धिः । दुहे । तत् । यजमानाः । सर्वान् ।
 कामान् । अवेति । रुन्धते (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ।)

द्वितीये दशमासद्वादशमासविकल्पोऽभिहितः । अथ तृतीये पृष्ठयषडह
 विषयो विकल्पोऽभिधीयते ।

यत्पूर्वं “विहितं मासिमासि पृष्ठान्युपयन्ति” इति, तत्र पक्षान्तरं विधत्ते—

प्रथमे मासि पृष्ठान्युप यन्ति मध्यम

उप यन्त्युत्तम उप यन्ति, इति ।

सर्वेषु मासेषु पृष्ठयः षडहो नानुष्ठेयः, किंतु प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वेव मासे-
 ष्वित्ययमेकः पक्षः ।

पुनरपि पक्षान्तरं विधत्ते—

तदाहुर्यां वै त्रिकस्याह उपसीदन्ति दहं वै साऽप-
 राभ्यां देहाभ्यां दुहेऽथ कुतः सा धोक्ष्यते यां

(पृष्ठषषड्विषयविकल्पाभिधानम्)

द्वादश कृत्व उपसीदन्तीति संवत्सरः संपायोत्तमे मासि
सकृत्पृष्ठान्युपेयुस्तद्यजमाना यज्ञं पशूनव रुन्धते, इति ।

लोके दोग्धारः पुरुषा एकस्याहो मध्ये यां गां दोग्धुं त्रिवारं प्राप्नुवन्ति सा गौः प्रथमपर्याये प्रभूतं क्षीरं प्रयच्छति । अपराभ्यां द्वितीयतृतीयदोहन-पर्यायाभ्यां दहं वै कुहेऽल्पमेव क्षीरं दोग्धि । एवं सति यां गामेकास्मिन्दिने द्वादशकृत्वो दोग्धुमुपयन्ति सा गौः कुतो धोक्ष्यते । नहि क्षीराभावे दोहन-मुचितम् । तस्माद्गोसमानस्य पृष्ठषषडहस्यापि मासत्रयानुष्ठानमनुचितम् । किमु वक्तव्यं द्वादशमासानुष्ठानेऽप्यनुचितत्वमित्येवम् । तदाहुस्तस्मिन्पृष्ठषषडहविषयेऽभिज्ञाः कथयन्ति । तस्मात्संवत्सरमनुष्ठायान्ते मासि सकृदेव पृष्ठषषः षडहोऽनुष्ठेयः । इतरेषु तु मासेषु पञ्चमेनाभिषुवषडहैव मासपूर्णं कर्तव्यम् । तथा सति यजमानाः पृष्ठषषडहस्य ससारत्वाद्यज्ञं संपूर्णं प्राप्नुवन्ति ।

यत्पूर्वं विहितं “समानः साम भवति” इति तदेतदेवात्र विशेषाकारेण विधत्ते-

समुद्रं वाएतेऽनवारमपारं प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमुप-
यन्ति यद्बृहद्रथंतरे अन्वर्जेयुर्यथा मध्ये समुद्रस्य
प्लवमन्वर्जेयुस्तादृक्तदनुत्सर्गं बृहद्रथंतराभ्यामित्वा
प्रतिष्ठां गच्छन्ति सर्वेभ्यो वै कामेभ्यः संधि-
दुहे तद्यजमानाः सर्वान्कामानव रुन्धते, इति ॥

पारावारे परार्वाची तीरे । ये यजमानाः संवत्सरसत्रमनुतिष्ठन्ति एते तीरद्वयरहितं समुद्रं बाहुभ्यां तरितुमिच्छन्ति, तच्चाशक्यम् । यदि तत्र बृहद्रथंतरे सामनी अनुक्रमेण पृष्ठस्तोत्रे संपादयेयुस्तदानीं यथा समुद्रस्य मध्ये तरणसाधनं प्लवं संपादयेयुस्तादृक्तद्भवति । तस्मादनुत्सर्गं कदाचिदप्यपरित्यज्य बृहद्रथंतराभ्यामित्वा स्तोत्रं प्राप्य प्रतिष्ठां यज्ञसमाप्तिं गच्छन्ति । अन्यदीयेनापि वत्सेन दोग्धुं शक्या गौः संधिरित्युच्यते । सा च संधिः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दुहे यथा यथा क्षीरमपेक्षितं तथा तथा यं कंचिद्वत्समादाय दोग्धुं शक्यते । तत्तथा सत्यत्रापि यजमाना अन्यदीयाभ्यां प्रकृतिगताभ्यां बृहद्रथंतराभ्यां तत्तद्दिने प्रयुज्यमानाभ्यां सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

स॒मान्ये ऋ॒चो भव॑न्ति म॒नुष्य॒लोको वा ऋ॒चो
 म॒नुष्य॒लोकादे॒व न य॑न्त्य॒न्यद॒न्यत्सामं॑ भवति दे॒व-
 लो॒को वै सामं॑ दे॒वलो॒कादे॒वान्यम॑न्यं म॒नुष्य॒लोकं
 प्र॒त्यव॑रोह॒न्तो य॑न्ति ज॒र्गती॒मग्र॒ उ॒प य॑न्ति ज॒र्गतीं
 वै छ॒न्दाश्सि॑ प्र॒त्यव॑रोह॒न्त्याग्र॑यणं ग्र॒हा बृ॒हत्पृ॒ष्ठानि
 त्रय॑स्त्रिंश॒स्तोषा॑स्त॒स्माज्ज्याया॑श्सं क॒नीयान्प्र-
 त्य॑वरोहति वैश्व॒कर्ष॑णो गृह्यते विश्वा॒न्येव तेन॑
 क॒र्माणि॒ यज॑माना॒ अव॑ रुन्धत आ॒दित्यः (१)
 गृह्य॑त इ॒दं वा अ॑दिति॒रस्या॒मेव॒ प्रति॑ तिष्ठ॒न्त्यन्यो॑न्यो
 गृह्ये॑ते सि॒थुन॒त्वाय॑ प्रजा॒त्या अ॒वान्तरं॑ वै द॒शरा॒त्रेण॑
 प्र॒जाप॑तिः प्र॒जा असृ॑जत यद्द॒शरा॒त्रो भ॑वति प्र॒जा
 ए॒व तद्य॑ज॒मानाः सृ॑जन्त ए॒ता ह॒ वा उ॒दङ्कः
 शौ॒ल्बाय॑नः स॒न्नस्य॑र्धिमु॒वाच॒ यद्द॒शरा॒त्रो यद्द॒शरा॒त्रो
 भ॑वति स॒न्नस्य॑र्ध्या॒ अथो॒ यदे॒व पूर्वे॑ष्व॒हःसु॒ विलो॑म
 क्रि॒यते॒ तस्यै॒वैषा॑ शान्तिः (२) ॥

(आ॒दि॒त्यस्तस्यै॒व द्वे च॑ ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

स॒मान्यः । ऋचः । भ॒वन्ति । म॒नुष्य॒लोक॒ इति॑ म॒नुष्य-
लोकः । वै । ऋचः । म॒नुष्य॒लोका॒दिति॑ म॒नुष्य-लो॒कात् ।
ए॒व । न । य॒न्ति । अ॒न्यद॑न्य॒दित्य॒न्यत्-अ॒न्यत् । सा॒र्म ।
भ॒वति॑ । दे॒वलोक॑ इति॑ दे॒व-लो॒कः । वै । सा॒र्म । दे॒वलो॒-
का॒दिति॑ दे॒व-लो॒कात् । ए॒व । अ॒न्यम॑न्य॒मित्य॒न्यम्-
अ॒न्यम् । म॒नुष्य॒लोक॒मिति॑ म॒नुष्य-लो॒कम् । प्र॒त्यव॒रो-
ह॑न्त॒ इति॑ प्र॒ति-अ॒वरो॑हन्तः । य॒न्ति । ज॒गती॑म् । अ॒ग्रे ।
उ॒पेति॑ । य॒न्ति । ज॒गती॑म् । वै । छ॒न्दा॑श्सि । प्र॒त्यव॒-
रो॒हन्तीति॑ प्र॒ति-अ॒वरो॑हन्ति । आ॒ग्र॒यण॑म् । ग्र॒हाः ।
बृ॒हत् । पृ॒ष्ठानि॑ । त्र॒यस्त्रिंश॑मिति॑ त्र॒यः-त्रिंश॑म् ।
स्तो॒माः । तस्मा॑त् । ज्या॒या॑श्सम् । क॒नीया॑न् ।
प्र॒त्यव॒रोह॑तीति॑ प्र॒ति-अ॒वरो॑हति । वैश्व॒कर्म॑ण॒ इति॑ वैश्व-
क॒र्मणः॑ । गृ॒ह्यते॑ । वि॒श्वानि॑ । ए॒व । तेन॑ । क॒र्माणि॑ ।
य॒ज॑मानाः । अ॒वेति॑ । रु॒न्धते॑ । आ॒दित्यः॑ (१) ।
गृ॒ह्यते॑ । इ॒यम् । वै । अ॒दितिः॑ । अ॒स्याम् । ए॒व ।
प्र॒तीति॑ । ति॒ष्ठन्ति॑ । अ॒न्यो॑न्य॒ इत्य॒न्यः-अ॒न्यः ।
गृ॒ह्येते॑ इति॑ । मि॒थुन॒त्वायेति॑ मि॒थुन॒-त्वाय॑ । प्र॒जात्या॑
इति॑ प्र-जा॒त्यै । अ॒वान्तर॑मित्य॒व-अ॒न्तर॑म् । वै ।

दशरात्रेणेति दश—रात्रेण । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः ।
 प्रजा इति प्र—जाः । असृजत । यत् । दशरात्र इति
 दश—रात्रः । भवति । प्रजा इति प्र—जाः । एव । तत् ।
 यजमानाः । सृजन्ते । एताम् । ह । वै । उदङ्कः ।
 शौल्बायनः । सत्रस्य । ऋद्धिम् । उवाच । यत् । दश—
 रात्र इति दश—रात्रः । यत् । दशरात्र इति दश—रात्रः ।
 भवति । सत्रस्य । ऋद्ध्यै । अथो इति । यत् । एव ।
 पूर्वेषु । अहःस्वित्यहः—सु । विलोमेति वि—लोम । क्रियते ।
 तस्य । एव । एषा । शान्तिः (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।)

तृतीये पृष्ठ्यषडहविषयप्रकारविशेषोऽभिहितः । अथ चतुर्थे उत्तरे पक्षसि
 प्रकारविशेषोऽभिधीयते । द्वे हि संवत्सरसत्रस्य पक्षसी । एतच्चान्यत्र समान्ना-
 तम्—'यथा जालायै पक्षसी । एव२ संवत्सरस्य पक्षसी' इति । तत्र प्रथमषण्मा-
 सात्मके पूर्वस्मिन्पक्षसि सामैक्यमृचां नानात्वं [च] पूर्वमभिहितम् । इदानीं
 द्वितीयषण्मासात्मक उत्तरस्मिन्पक्षसि पूर्ववैपरीत्येन ऋगैक्यं सामनानात्वं
 चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदावृगैक्यं विधत्ते—

समान्य ऋचो भवन्ति मनुष्यलोको

वा ऋचो मनुष्यलोकादेव न यन्ति, इति ।

मनुष्यलोके हि कर्म कृत्वा पश्चाद्देवलोकं प्राप्नुवन्ति । एवमाधारभूतामृच-
 मभ्यस्य पश्चात्तस्यां साम गायन्ति । तस्माद्द्वो मनुष्यलोकस्वरूपाः । ताश्च

(उत्तरपक्षःप्रकारविशेषाभिधानम्)

सामान्य एकरूपाः कर्तव्याः । एकस्मिन्नहनि या ऋचस्ता एवान्यस्मिन्प्रयो-
क्तव्याः । एवं सति ऋगात्मकान्मनुष्यलोकात्कदाचिदपि नापगच्छन्ति ।
अपत्यादिसंतानाविच्छेदात् ।

अथ सामनानात्वं विधत्ते—

अन्यदन्यत्साम भवति देवलोको वै साम देवलोका-
देवान्यमन्यं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्तो यन्ति, इति ।

साम्नः पश्चाद्भावित्वसाम्येन देलोकत्वम् । तादृशं च साम पूर्वस्मिन्दिने
यद्भवति ततोऽन्यदुत्तरास्मिन्नहनि कर्तव्यम् । लोकेऽपि देवलोकात्निर्गच्छन्तः
पुरुषा अन्यमन्यं मनुष्यलोकप्रदेशं गच्छन्ति । यद्वाऽन्यमन्यामिति पञ्चम्यर्थे
द्वितीया । अन्यस्मादन्यस्माद्देवलोकात्कर्मफलानां तारतम्योपेतत्वेन विविध-
त्वात्तदा तदा विलक्षणाद्देवलोकात्प्रत्यवरोहन्तो यजमाना मनुष्यलोकं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः ।

विशेषान्तरं विधत्ते—

जगतीमग्र उप यन्ति जगतीं वै
छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति, इति ।

पूर्वस्मिन्पक्षसि गायत्री प्रथममनुष्ठिता । उत्तरस्मिन्स्तु जगती प्रथममनुष्ठेया ।
तथा सति जगतीं प्रत्यन्यानि सर्वाणि छन्दांस्यवरोहं प्राप्तानि भवन्ति ।

पुनरपि विशेषत्रयं क्रमेण विधत्ते—

आग्रयणं ग्रहा बृहत्पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशः स्तोमा-
स्तस्माज्ज्यायांसं कनीयान्प्रत्यवरोहति, इति ।

यथा गायत्र्यादिच्छन्दःसु पूर्वस्मात्पक्षसो विपर्ययेणोत्तरस्य पक्षसोऽनुष्ठान-
मेवं ग्रहसामस्तोमेष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्राऽऽग्रयणोऽन्ते गृहीत इह त्वादौ । तथा
सति ग्रहाः प्रत्यवरूढा भवन्ति । तथा तत्र रथन्तरं पृष्ठं पूर्वदिनेऽनुष्ठितम् ।
इह तु बृहत्पृष्ठं पूर्वमनुष्ठेयम् । तथा सति सर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि प्रत्यवरूढानि
भवन्ति । तथा तत्र त्रयस्त्रिंशस्तोमोऽन्तेऽनुष्ठितः । इह तु आदावनुष्ठेयः । तथा
सति सर्वे स्तोमाः प्रत्यवरूढा भवन्ति । यस्मादत्र प्रौढस्त्रयस्त्रिंशः प्रथमभाव्य-
र्वाश्चस्त्रिणवैकविंशादयः पश्चाद्भाविनस्तस्माल्लोकेऽपि ज्यायांसं पितरं पिता-
महं वा प्रति कनीयान्पुत्रः पौत्रो वा ब्राह्मनादन्वादेरवरोहति ।

अथातिग्राह्यद्वयं विधत्ते—

वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वान्येव तेन कर्माणि
यजमाना अव रुन्धत आदित्यो गृह्यत
इयं वा अदितिरस्यामेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमित्यनेन गृह्यमाणोऽतिग्राह्यो वैश्वकर्मणः । तेनाति-
ग्राह्येण सर्वाण्यपि कर्माणि यजमानाः प्राप्नुवन्ति । महीमू षु मातरमित्यनेन
गृह्यमाणोऽतिग्राह्य आदित्यः । भूमेरादितित्वात् । तेनातिग्राह्येण भूपौ प्रति-
तिष्ठन्ति ।

अत्र सूत्रकारः—'वैश्वकर्मणमतिग्राह्याणामष्टमं गृह्णाति वाचस्पतिं विश्वकर्मा-
णमूतय इति श्वोभूत आदित्यं महीमू षु मातरमिति तावेवमेव व्यत्यासं
गृह्णात्या महाव्रतात् ' इति, तमिमं व्यत्यासं विधत्ते—

अन्योन्यो गृह्यते मिथुनत्वाय प्रजात्यै, इति ।

अन्योन्य एकैकः । यस्मिन्दिने वैश्वकर्मणो गृह्यते ततः परेद्युरादित्यः ।
ततोऽपि परेद्युर्वैश्वकर्मणः । पुनरपि परेद्युरादित्यः । एवं सति द्वित्वेन मिथुन-
रूपत्वार्त्विजोत्पत्तये संपद्यते ।

अथ द्वादशाहीयं दशरात्रं विधत्ते—

अवान्तरं वै दशरात्रेण प्रजापतिः प्रजा असृजत
यद्दशरात्रो भवति प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त
एताः ह वा उदङ्कः शौल्बायनः सत्रस्यर्धिसुवाच
यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो यदेव
पूर्वेष्वहःसु विलोम क्रियते तस्यैवैषा शान्तिः, इति ॥

एतच्च वाक्यं "द्वे वाव देव सत्रे" इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(मात्सर्यप्रवृत्तगवामयनद्वयविशेषाभिधानम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

यदि सोमौ स॒सुतौ स्यातां महति रात्रियै
 प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्पूर्वो वाचं पूर्वी देवताः पूर्व-
 श्छन्दांसि वृद्धके वृषण्वतीं प्रतिपदं कुर्यात्प्रातः-
 सवनादेवैषामिन्द्रं वृद्धकेऽथो खल्वाहुः सवनमुखेस-
 वनमुखे कार्येति सवनमुखात्सवनमुखादेवैषामिन्द्रं
 वृद्धके संवेशयोपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या-
 अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहा छन्दांसि
 वै संवेश उपवेशश्छन्दाभिरेवैषाम् (१) छन्दांसि
 वृद्धके सजनीयं शस्यं विहव्यं शस्यमगस्त्यस्य
 कयाशुभीयं शस्यमेतावद्वा अस्ति यावदेतद्यावदे-
 वास्ति तदेषां वृद्धके यदि प्रातःसवने कलशो
 दीर्येत वैष्णवीषु शिपिविष्टवतीषु स्तुवीरन्यद्वै यज्ञः
 स्यातिरिच्यते विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते
 तद्विष्णुः शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो
 अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽर्चं रुन्धते यदि मध्यं-
 दिने दीर्येत वषट्कारनिधनं सामं कुर्युर्वषट्कारो
 वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्गमयन्ति यदि तृती-
 यसवन एतदेव (२) ॥

(छन्दाभिरेवैषामवैकान्नाविंशतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

यदि । सोमौ । स॒सु॒ता॒विति॒ सं—सु॒तौ । स्याता॑म् ।
 म॒हति॑ । रात्रि॑यै । प्रा॒तर॒नु॒वा॒कमि॒ति॑ प्रातः—अ॒नु॒वा॒कम् ।
 उ॒पा॒कुर्या॑दित्यु॒प—आ॒कुर्या॑त् । पूर्वेः । वाच॑म् । पूर्वेः ।
 दे॒वताः॑ । पूर्वेः । छन्दा॑ऽसि । वृ॒ङ्क्ते॑ । वृष॑ण्वतीमि॒ति॒
 वृष॑ण्—वती॑म् । प्रति॒पद॑मि॒ति॑ प्रति—पद॑म् । कुर्या॑त् ।
 प्रा॒तःस॒वना॑दि॒ति॑ प्रातः—स॒वना॑त् । ए॒व । ए॒षाम् ।
 इन्द्र॑म् । वृ॒ङ्क्ते॑ । अथो॒ इति॑ । खलु॑ । आ॒हुः ।
 स॒वन॒मु॒खेस॑वन॒मुख॒ इति॑ स॒वन॒मु॒खे—स॒वन॒मु॒खे । कार्या॑ ।
 इति॑ । स॒वन॒मु॒खात्स॑वन॒मु॒खादि॑ति॒ स॒वन॒मु॒खात्—स॒वन॒मु॒खात् ।
 ए॒व । ए॒षाम् । इन्द्र॑म् । वृ॒ङ्क्ते॑ । सं॒वेशा॑येति॒ सं—वेशा॑यं ।
 उ॒प॒वेशा॑येत्यु॒प—वेशा॑यं । गा॒य॒त्रियाः॑ । त्रि॒ष्टु॒भः ।
 जग॑त्याः । अ॒नु॒ष्टु॒भ इत्य॑नु—स्तु॒भः । प॒ङ्क्त्याः॑ । अ॒भि॒
 भू॒त्या इत्य॑भि—भू॒त्यै । स्वाहा॑ । छन्दा॑ऽसि । वै । सं॒वेश॑
 इति॑ सं—वेशः॑ । उ॒प॒वेश॑ इत्यु॒प—वेशः॑ । छन्दा॑भिरि॒ति॒
 छन्दः—भिः॑ । ए॒व । ए॒षाम् (१) । छन्दा॑ऽसि । वृ॒ङ्क्ते॑ ।
 स॒ज॒नी॒यमि॑ति॒ स—ज॒नी॒यम् । शस्य॑म् । वि॒ह॒व्यमि॑ति॒
 वि—ह॒व्यम् । शस्य॑म् । अ॒ग॒स्त्य॑स्य । क॒या॒शु॒भी॒यमि॑ति॒
 क॒या—शु॒भी॒यम् । शस्य॑म् । ए॒ता॒वत् । वै । अ॒स्ति॑ ।
 या॒वत् । ए॒तत् । या॒वत् । ए॒व । अ॒स्ति॑ । तत् । ए॒षाम् ।

(मात्सर्यप्रवृत्तगवामयनद्वयविशेषाभिधानम्)

वृङ्क्ते । यदि । प्रातःसवन इति प्रातःसवने । कलशः ।
 दीर्यत । वैष्णवीषु । शिपिविष्टवतीष्विति शिपिविष्ट-
 वतीषु । स्तुवीरन् । यत् । वै । यज्ञस्य । अतिरिच्यत
 इत्यति-रिच्यते । विष्णुम् । तत् । शिपिविष्टमिति
 शिपि-विष्टम् । अभि । अतीति । रिच्यते । तत् ।
 विष्णुः । शिपिविष्ट इति शिपि-विष्टः । अतिरिक्त
 इत्यति-रिक्ते । एव । अतिरिक्तमित्यति-रिक्तम् ।
 दधाति । अथो इति । अतिरिक्तेनेत्यति-रिक्तेन । एव ।
 अतिरिक्तमित्यति-रिक्तम् । आप्त्वा । अवेति । रुन्धते ।
 यदि । मध्यंदिने । दीर्यत । वषट्कारनिधनमिति वषट्कार-
 निधनम् । साम । कुर्युः । वषट्कार इति वषट्-कारः ।
 वै । यज्ञस्य । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । प्रतिष्ठामिति प्रति-
 स्थाम् । एव । एनत् । गमयन्ति । यदि । तृतीयसवन
 इति तृतीय-सवने । एतत् । एव (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ।)

चतुर्थेऽनुवाके उत्तरे पक्षसि विशेषोऽभिहितः । अथ पञ्चमे मात्सर्येण प्रवृत्त-
 योर्द्वयोर्गवामयनयोर्विशेषोऽभिधीयते ।

तमिमं विधत्ते—

यदि सोमौ सञ्जुतौ स्यातां महति रात्रियै
प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्पूर्वो वाचं पूर्वो
देवताः पूर्वश्छन्दांसि वृङ्क्ते, इति ।

यदि कदाचिद्यजमानसंघयोरुभयोः परस्परमात्सर्येण गवामयनगतौ सोमौ
संभूयाभिषुतौ स्यातां तदानीं महारात्रे बुद्ध्वा प्रातरनुवाकनामकस्य शस्त्रस्यो-
पाकरणं कुर्यात् । प्रातर्यावभ्यो देवेभ्य इत्यादिसंप्रैषमध्वर्युः पठेदित्यर्थः । यो-
यजमानसंघः पूर्वं प्रवृत्तः सन्नुपाकरोति सोऽन्यस्य संघस्य वागादीन्वृङ्क
आदत्ते ।

तस्मिंश्च प्रातरनुवाक ऋग्विशेषं विधत्ते—

वृषण्वतीं प्रतिपदं कुर्यात्प्रातःसव-
नादेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते, इति ।

प्रकृतावापो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इत्येषा प्रथमा । इह तु तां परित्यज्य
वृषण्वतीमन्यामृचं प्रथमां कुर्यात् । तथा सति स एवान्येषां यजमानानां
देवतारूपमिन्द्रं प्रातःसवनादपनयति ।

पक्षान्तरमाह—

अथो खल्वाहुः सवनमुखेसवनमुखे कार्येति
सवनमुखात्सवनमुखादेवैषामिन्द्रं वृङ्क्ते, इति ।

त्रयाणामपि सवनानां प्रारम्भे सेयं वृषण्वती पठनीयेत्येवं केचिदाहुः ।
तथा सति परेषां सर्वसवनारम्भादिन्द्रमपसारयति ।

अथ तत्राभिभूतिहोममन्त्रान्पञ्च पठति—

संवेशायोपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या
अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहा, इति ।

संवेशाय गायत्र्यादीनां छन्दसां स्वकीययज्ञे सम्यक्प्रवेशाय । उपवेशाय
प्रविष्टानां चात्र स्थिरावस्थितये । गायत्र्या अभिभूत्यै परकीयस्य गायत्री-

(मात्सर्यप्रवृत्तगवामयनद्वयविशेषाभिधानम्)

छन्दसोऽभिभवाय स्वाहुतमिदमस्तु । त्रिष्टुभ इत्यादिभिश्चतुर्भिः पदैरुत्तरे चत्वारो मन्त्रा भिद्यन्ते । तेषु संवेशायोपवेशयेत्येतदनुषङ्गनीयम् । प्रथममन्त्रे त्वभिभूत्यै स्वाहेत्येतदनुषङ्ग्यते ।

मन्त्राणां तात्पर्यं व्याचष्टे—

छन्दांसि वै संवेश उपवेशश्छन्दो-
भिरेवैषां छन्दांसि वृङ्क्ते, इति ।

योऽयं संवेशो यश्चोपवेशस्तावुभौ छन्दोविषयत्वाच्छन्दांस्येव । तथा साति स्वकीयैश्छन्दोभिरितरेषां छन्दांसि विनाशयति ।

अथ शस्त्रविशेषान्विधत्ते—

सजनीयं शस्यं विहव्यं शस्यमगस्त्य-
स्य कयाशुभीयं शस्यमेतावद्वा अस्ति
यावदेतयावदेवास्ति तदेषां वृङ्क्ते, इति ।

यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्ते स जनास इन्द्र इत्येवं सजनशब्दस्य विद्यमानत्वात्तत्सूक्तं सजनीयम् । निष्केवल्यशस्त्र इन्द्रस्य तु वीर्याणीत्यस्य स्थाने सजनीयसूक्तं शंसनीयम् । यमाग्रे बर्चो विहवेष्वस्तिवति सूक्ते विहवशब्दसद्भावात्तद्विहव्यम् । तच्च महावैश्वदेवशस्त्र आ नो भद्रा इत्यस्य स्थाने शंसनीयम् । कया शुभा सवयस इत्येतत्सूक्तमगस्त्येन दृष्टत्वादगस्त्यस्य कयाशुभीयं मरुत्वतीयशस्त्रे जनिष्ठा उग्र इत्यस्य स्थाने शंसनीयम् । यद्वा तत्तच्छस्त्रादौ शस्त्रात्पुरा यथोक्तं सूक्तजातं पठनीयम् । एतदुक्तं सूक्तत्रयं यावदस्त्येतावदेव सारम् । एतत्पाठे तु परेषां यावत्सारमस्ति तत्सर्वं विनाशयति ।

अथ नैमित्तिकं स्तोत्रविशेषं विधत्ते—

यदि प्रातःसवने कलशो दीर्यत वैष्णवीषु
शिपिविष्टवतीषु स्तुवीरन्यद्वै यज्ञस्यातिरिच्यते
विष्णुं तच्छिपिविष्टमभ्यति रिच्यते तद्विष्णुः
शिपिविष्टोऽतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो
अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽव रुन्धते, इति ।

यदि प्रातःसवनकाले द्रोणकलशो दीर्यत विदीर्णो भवेत्तदानीं स्तोतारः सामगा विष्णुदेवताकासु शिपिविष्टशब्दयुक्तासृक्षु स्तुतिं कुर्युः । यज्ञस्य

संवन्धि यदङ्गमतिरिच्यते/शास्त्रीयं क्रममुल्लङ्घ्य वर्तते तदङ्गं शिपिविष्टगुणवि-
शिष्टं विष्णुमभिलक्ष्यातिरिक्तं भवति । पशवः शिपिरिति श्रुत्यन्तराच्छिपिशब्दः
पशुवाची । तेषु स्वामित्वेन प्रविष्टः शिपिविष्टः । तच्चातिरिक्तमङ्गं शिपिविष्टो
विष्णुरेव । तत्स्वामिकत्वात् । ततो वैष्णवीषु स्तुतौ सत्यामतिरिक्तस्वामिन्येव
विष्णावतिरिक्तमङ्गं स्थापयति । अपि चातिरिक्तस्वामिनैव विष्णुनाऽतिरिक्त-
मयथाशास्त्रमङ्गमाप्त्वा शास्त्रीयं कृत्वा सत्रफलं लभते ।

अथ द्वितीयतृतीयसवनयोर्विशेषं विधत्ते—

यदि मध्यांदिने दीर्येत वषट्कारनिधनं साम
कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनद्-
मयन्ति यदि तृतीयसवन एतदेव, इति ॥

द्वितीयतृतीयसवनयोर्द्रोणकलशे विदीर्णे सति वषट्कारनिधनं साम कुर्युः ।
निधनं साम्नः पञ्चमो भागः । वषट्शब्दो निधनं सामभक्तिविशेषो यस्य
साम्नस्तादृशं साम कुर्युः । वषट्कारो हि हविष्प्रदानसाधनत्वाद्यज्ञस्य समाप्ति-
स्थानम् । तद्युक्तसामगानेनैव प्रतिष्ठामेवैनत्सत्रं गमयन्ति अवैकल्येन समाप-
यन्ति । यदि तृतीयसवने कलशो भिद्येत तदाऽप्येतदेव । अत्र यत्साम तस्यै-
तदेव वषट्कारनिधनमेव साम कुर्युः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

षडहैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासा-
न्त्संपश्यन्त्यर्धमासैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि
मासान्त्संपश्यन्त्यमावास्याया मासान्त्संपाद्याहरुत्सृ-
जन्त्यमावास्याया हि मासान्त्संपश्यन्ति पौर्णमास्या

(गवामन्नगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

मासान्त्संपाद्याहुरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासा-
 न्त्संपश्यन्ति यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा स सिञ्चति
 यः पूर्णाद्दुदचति (१) प्राणमस्मिन्त्स दधाति
 यत्पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहुरुत्सृजन्ति संवत्स-
 रायैव तत्प्राणं दधाति तदनु सत्रिणः प्राणन्ति
 यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा दृतिरुपनद्धो विपतत्येव संव-
 त्सरो वि पतेदार्तिमार्छेयुर्यत्पौर्णमास्या मासान्त्सं-
 पाद्याहुरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तद्दुदानं दधाति तदनु
 सत्रिण उत (२) अनन्ति नाऽऽर्तिमार्छन्ति पूर्ण-
 मासे वै देवानां सुतो यत्पौर्णमास्या मासान्त्संपा-
 द्याहुरुत्सृजन्ति देवानामेव तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरो-
 हन्ति वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत्षडहसंतत सन्त-
 मथाहुरुत्सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते प्रजा-
 पतिः सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञं सं तन्वन्ति
 यन्ति वा एते सर्वनायेऽहः (३) उत्सृजन्ति
 तुरीयं खलु वा एतत्सर्वनं यत्सांनाय्यं यत्सांनाय्यं
 भवति तेनैव सर्वनान्न यन्ति समुपहूय भक्षयन्त्ये-
 तत्सोमपीथा ह्येतर्हि यथायतनं वा एतेषां सवन-
 भाजो देवता गच्छन्ति येऽहुरुत्सृजन्त्यनुसवनं पुरो-
 डाशान्निर्वपन्ति यथायतनादेव सवनभाजो देवता

अर्धं रुन्धते ऽष्टाकपालान्प्रातःसवनं एकादशकपालान्माध्यंदिने सर्वने द्वादशकपालांस्तृतीयसवने छन्दांश्च्येवाऽऽप्त्वाऽर्धं रुन्धते वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं तेनैव तृतीयसवनान्न यन्ति (४) ॥

(उद्वचत्युद्येऽहंराप्त्वा पञ्चदश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

षडहैरिति षट्—अहैः । मासान् । संपाद्येति सं—पाद्यं । अहः । उदिति । सृजन्ति । षडहैरिति षट्—अहैः । हि । मासान् । संपश्यन्तीति सं—पश्यन्ति । अर्धमासैरित्यर्ध—मासैः । मासान् । संपाद्येति सं—पाद्यं । अहः । उदिति । सृजन्ति । अर्धमासैरित्यर्ध—मासैः । हि । मासान् । संपश्यन्तीति सं—पश्यन्ति । अमावास्ययेत्यमा—वास्यया । मासान् । संपाद्येति सं—पाद्यं । अहः । उदिति । सृजन्ति । अमावास्ययेत्यमा—वास्यया । हि । मासान् । संपश्यन्तीति सं—पश्यन्ति । पौर्णमास्येति पौर्ण—मास्या । मासान् । संपाद्येति

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

सं-पाद्य । अहः । उदिति । सृजन्ति । पौर्णमास्येति पौर्ण-
मास्या । हि । मासान् । संपश्यन्तीति सं-पश्यन्ति । यः ।
वै । पूर्णे । आसिञ्चतीत्या-सिञ्चति । परेति । सः ।
सिञ्चति । यः । पूर्णात् । उदचतीत्युत्-अचति (१) ।
प्राणमिति प्र-अनम् । अस्मिन् । सः । दधाति । यत् ।
पौर्णमास्येति पौर्ण-मास्या । मासान् । संपाद्येति सं-पाद्य ।
अहः । उत्सृजन्तीत्युत्-सृजन्ति । संवत्सरायेति सं-वत्स-
राय । एव । तत् । प्राणमिति प्र-अनम् । दधति । तत् ।
अन्विति । सत्रिणः । प्रेति । अनन्ति । यत् । अहः । न ।
उत्सृजेयुरित्युत्-सृजेयुः । यथा । दृतिः । उपनद्ध इत्युप-
नद्धः । विपततीति वि-पतति । एवम् । संवत्सर इति
सं-वत्सरः । वीति । पतेत् । आर्तिम् । एति । ऋच्छेयुः ।
यत् । पौर्णमास्येति पौर्ण-मास्या । मासान् । संपाद्येति
सं-पाद्य । अहः । उत्सृजन्तीत्युत्-सृजन्ति । संवत्सरायेति
सं-वत्सराय । एव । तत् । उदानमित्युत्-अनम् । दधति ।
तत् । अन्विति । सत्रिणः । उदिति (२) । अनन्ति ।
न । आर्तिम् । एति । ऋच्छन्ति । पूर्णमास इति पूर्ण-
मासे । वै । देवानाम् । सुतः । यत् । पौर्णमास्येति पौर्ण-
मास्या । मासान् । संपाद्येति सं-पाद्य । अहः । उत्सृजन्ती-
त्युत्-सृजन्ति । देवानाम् । एव । तत् । यज्ञेन । यज्ञम् ।

प्रत्यवरोहोति प्रति—अवरोहन्ति । वीति । वै । एतत् ।
 यज्ञम् । छिन्दन्ति । यत् । षडहंसंततमिति षडह—संततम् ।
 सन्तम् । अर्थ । अहः । उत्सृजन्तीत्युत्—सृजन्ति । प्राजापत्य-
 मिति प्राजा—पत्यम् । पशुम् । एति । लभन्ते । प्रजापति-
 रिति प्रजा—पतिः । सर्वाः । देवताः । देवताभिः । एव ।
 यज्ञम् । समिति । तन्वन्ति । यन्ति । वै । एते । सर्वनात् ।
 ये । अहः (३) । उत्सृजन्तीत्युत्—सृजन्ति । तुरीयम् ।
 खलु । वै । एतत् । सर्वनम् । यत् । सांनाय्यमिति सां-
 नाय्यम् । यत् । सांनाय्यमिति सां—नाय्यम् । भवति ।
 तेन । एव । सर्वनात् । न । यन्ति । समुपहूयेति सम—उप-
 हूय । भक्षयन्ति । एतत्सोमपीथा इत्येतत्—सोमपीथाः ।
 हि । एतर्हि । यथायतनमिति यथा—आयतनम् । वै ।
 एतेषाम् । सवनभाज इति सवन—भाजः । देवताः ।
 गच्छन्ति । ये । अहः । उत्सृजन्तीत्युत्—सृजन्ति । अनुस-
 वनमित्यनु—सवनम् । पुरोडाशान् । निरिति । वपन्ति ।
 यथायतनादिति यथा—आयतनात् । एव । सवनभाज इति
 सवन—भाजः । देवताः । अवेति । रुन्धते । अष्टाकपाला-
 नित्यष्टा—कपालान् । प्रातःसवन इति प्रातः—सवने ।
 एकादशकपालानित्येकादश—कपालान् । माध्यंदिने । सवने ।
 द्वादशकपालानिति द्वादश—कपालान् । तृतीयसवन इति

(गवामयनगणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

तृतीय-सवने । छन्क्षसि । एव । आप्त्वा । जेवांत ।
 रुन्धते । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । चरुम् । तृतीयसवन
 इति तृतीय-सवने । निरिति । वपन्ति । वैश्वदेवमिति
 वैश्व-देवम् । वै । तृतीयसवनमिति तृतीय-सवनम् ।
 तेन । एव । तृतीयसवनादिति तृतीय-सवनात् । न ।
 यन्ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ।)

पञ्चमेऽनुवाके गवामयनप्रसङ्गेन सत्रविषये मात्सर्यविशेषोऽभिहितः । अ
 षष्ठे गवामयनस्य गुणविकाररूप उत्सर्गोऽभिधीयते—

षडहैर्मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्ति षड-
 हैर्हि मासान्तसंपश्यन्ति, इति ।

येऽभिष्टवषडहास्तैः पञ्चकृत्व आवृत्तैरेकं मासमनुष्ठायानन्तरे मासे प्रथम
 दिने कर्षव्यं ज्योतिराख्यमहरुत्सृजेयुः । यद्वा चतुर्भिरभिष्टवैरेकेन पृष्ठयेन
 मासं समाप्योत्तरमहरुत्सृष्टव्यम् । यस्माल्लोकेऽपि पञ्चभिः षडहैर्द्विंशति
 नानि गणयित्वा सावनमासोऽयमिति निश्चिन्वन्ति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

अर्धमासैर्मासान्तसंपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्ध-
 मासैर्हि मासान्तसंपश्यन्ति, इति ।

पूर्वस्मिन्पक्षे प्रायणीयारम्भणीयावहर्विशेषौ द्वौ परित्यज्य तृतीयदिने षड
 हस्याऽऽरम्भः । तदाऽऽरभ्य त्रिंशद्दिनात्मके सावनमासे गते सति तत ऊर्ध्व

महर्त्सुष्टव्यम् । दिनीं प्रायणीयदिनमारभ्य, पुद्गलादिनात्मकाभ्यां द्वाभ्या-
मर्धमासाभ्यामेकं मासं समाप्य तदनन्तरभाव्यहरत्सुष्टव्यम् । लोके हि द्वाभ्या-
मर्धमासाभ्यामेको मासो निष्पद्यत इत्येवमर्धमासैरेव मासस्वरूपं निश्चिन्वन्ति ।
तदिदं पक्षद्वयं सावनमासाभिप्रायम् ।

अथ चान्द्रमासाभिप्रायेण पक्षद्वयम् । तत्रैकं पक्षमाह—

अमावास्यया मासान्तसंपाद्याहरत्सुजन्त्यमा-
वास्यया हि मासान्तसंपश्यन्ति, इति ।

चान्द्रमसदाशिनः केचिदमावास्यया माससमाप्तिं निश्चिन्वन्ति । अतोऽत्रापि
तथैव मासं समाप्य शुक्लप्रतिपदि यदहरनुष्ठेयं तत्परित्याज्यम् ।

चान्द्रमसमाश्रित्यैव पक्षान्तरमाह—

पौर्णमास्या मासान्तसंपाद्याहरत्सुजन्ति पौर्ण-
मास्या हि मासान्तसंपश्यन्ति, इति ।

शुक्लप्रतिपदमारभ्यामावास्यान्तश्चान्द्रो मास इत्यतीतः पक्षः । कृष्णप्रति-
पदमारभ्य पौर्णमास्यन्त इत्ययं पक्षः । एतस्मिन्पक्षे कृष्णप्रतिपदि यदहः
प्राप्तं तदुत्सृष्टव्यम् ।

एतमेव पक्षं प्रशंसति—

यो वै पूर्ण आसिञ्चति परा स सिञ्चति यः पूर्णा-
दुदचति प्राणमस्मिन्त दधाति यत्पौर्णमास्या
मासान्तसंपाद्याहरत्सुजन्ति संवत्सरायैव तत्प्राणं
दधाति तदनु सत्रिणः प्राणन्ति, इति ।

लोके हि यः कोऽपि पुरुषो घृतक्षीरादिना पूर्णे पात्रे पुनरप्युपरि तद्व्य-
मासिञ्चति, स भूमौ पातयित्वा तद्व्यं विनाशयति । यस्तु धीमान्पूर्णात्पा-
त्राद्दुदचति स्वल्पमुद्धरति सोऽस्मिन्पात्रे प्राणरूपं वायुं दधाति । सति ह्यव-
काशे वायुः संवरति । एवं सति यदि यजमानास्तत्तत्पौर्णमास्या तं तं मासं
पूरयित्वा कृष्णप्रतिपदि कर्तव्यमहरत्सुजेयुः, तदानीं संवत्सरसत्ररूपपुरुषार्थं
प्राणवायुं तस्मिन्दिने स्थापयन्ति । तत्संवत्सरप्राणस्थापनमनु सत्रिणो यज-
माना अपि श्वासनिरोधाभावेन जीवन्ति ।

(गवामयनगुणविकाररूपोत्सर्गाभिधानम्)

अथ व्यतिरेकमुखेनै(णै)तमेव पक्षं प्रशंसति—

यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा दृतिरुपनद्धो विपतत्येव५ सं-
वत्सरो वि पतेदार्तिमार्छेयुर्यत्पौर्णमास्या मासा-
न्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति संवत्सरायैव तदुदानं दधति
तदनु सत्रिण उदनन्ति नाऽऽर्तिमार्छन्ति, इति ।

उक्तन्यायेनाहन्यनुत्सृष्टे सत्युदकपूर्णो दृतिर्दृढं बध्यमानोऽपि यथा द्वैधी-
भावेन नश्यति, एवं संवत्सरात्मकः क्रतुर्विनश्येत्, यजमानाश्च मरणं प्राप्स्युः ।
तत्परिहारार्थमहन्युत्सृष्टे सति तेनोत्सर्गेण संवत्सरसत्रस्याविनाशार्थं प्राण-
संचारस्थानीयमुदानं संपादयन्ति । तत्संपादनमनु सत्रिणोऽप्युदनन्ति उच्छ्र-
सन्ति ततो नाऽऽर्तिं गच्छन्ति ।

पुनः प्रकारान्तरेणैतमेव पक्षं प्रशंसति—

पूर्णमासे वै देवाना५ सुतो यत्पौर्णमास्या
मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति देवानामेव
तद्यज्ञेन यज्ञं प्रत्यवरोहन्ति, इति ।

पौर्णमास्यामेव प्रकृतौ देवानां संबन्धी सोमोऽभिषुतो भवति । अतः
पौर्णमास्यां मासं पूरयित्वा पश्चादहरुत्सर्गे सति देवानां संबन्धिना तेन पूर्व-
यागेन(ण) संयोजयितुमिमं यज्ञं यजमानाः प्रत्यवरोहन्ति ।

यस्मिन्दिने कर्तव्यमहरुत्सृज्यते तस्मिन्दिने कर्तव्यमन्यद्विधत्ते—

वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यत्षडहसंतत५ सन्तमथाह-
रुत्सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते प्रजापतिः
सर्वा देवता देवताभिरेव यज्ञं सं तन्वन्ति, इति ।

षडहैरभिष्टवपृष्ठ्यरूपैः सातत्येन वर्तमानं यज्ञमुपेत्य यद्यहरुत्सृजेयुरेतेन
यज्ञं विच्छिन्दन्त्येव, तत्परिहाराय प्राजापत्यं पशुमालभेरन् । प्रजापतिश्च
सष्टृत्वात्सर्वदेवतात्मकः । अतो देवताभिरेव यज्ञं संततं कुर्वन्ति ।

अथ तत्र कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यन्ति वा एते सवनाद्येऽहरुत्सृजन्ति तुरीयं
खलु वा एतत्सवनं यत्सानाय्यं यत्सानाय्यं
भवति तेनैव सवनान्न यन्ति, इति ।

ये यजमाना अहरुत्सृजन्ति ते सवनादपगच्छन्ति । प्रातःसवनादेरनुष्ठा-
नाभावात् । तत्र क उपाय इति तदुच्यते—यत्सानाय्यमस्ति तत्प्रातःसवनादि-
भ्यस्त्रिभ्योऽप्यतिरिक्तचतुर्थसवनस्थानीयम् । अतः सांनाय्येऽनुष्ठिते सवना-
न्नापगच्छन्ति ।

तस्य सांनाय्यशेषस्य सोमवदुपाह्वानपूर्वकं भक्षणं विधत्ते—

समुपहूय भक्षयन्त्येतत्सोमपीथा ह्येतर्हि, इति ।

उत्सृष्टेऽह्नि मुख्यसोमाभावादेतस्मिन्काले यजमाना एतत्सोमपीथा एत-
देव सांनाय्यशेषभक्षणं सोमपीथः सोमपानं येषां ते तादृशाः । तस्मात्सो-
मवत्परस्परमभिज्ञाप्य भक्षयेयुः ।

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

यथायतनं वा एतेषां सवनभाजो देवता गच्छन्ति
येऽहरुत्सृजन्त्यनुसवनं पुरोडाशान्निर्वपन्ति यथायत-
नादेव सवनभाजो देवता अव रुन्धते, इति ।

ये यजमाना अहरुत्सृजन्ति, एतेषां संबन्धिन्यः सवनभाजो देवताः सव-
नाभावान्निराशाः सत्यः स्वस्वस्थानं गच्छन्ति । अतस्तन्मा भूदिति तत्तत्स-
वनस्थाने पुरोडाशान्निर्वपेयुः । तेन तत्तत्स्थानात्तास्ता देवताः प्राप्नुवन्ति ।

तेषु पुरोडाशेषु विशेषं विधत्ते—

अष्टाकपालान्प्रातःसवन एकादशकपाला-
न्माध्यादिने सवने द्वादशकपालांस्तृतीय-
सवने छन्दास्येवाऽऽप्त्वाऽव रुन्धते, इति ।

अष्टत्वादिसंख्यासास्याद्वायव्यादिच्छन्दःप्राप्तिः ।

(अहरत्सर्गविशेषाभिधानम्)

पुनरपि कर्तव्यान्तरं विधत्ते—

वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने निर्वपन्ति वैश्वदेवं वै

तृतीयसवनं तेनैव तृतीयसवनान्नं यन्ति, इति ॥

तृतीयसवनस्य वैश्वदेवत्वमन्यत्र स्पष्टमाम्नातम्—‘ यद्वसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सवनं विश्वेषां देवानां तृतीयसवनम् ’ इति । अतो वैश्वदेवचरुणा तृतीयसवनान्नापगच्छन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः)

उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्या ३मिति मीमांसन्ते
ब्रह्मवादिनस्तद्वाहुत्सृज्यमेवेत्येवावास्यायां च पौर्ण-
मास्यां चोत्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति ते
त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुर्ये अन्तरं यज्ञं भोजते
इति या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्यमित्या-
हुरेष वै मासो विशर इति नाऽऽदिष्टम् (१)
उत्सृजेयुर्यदादिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुनः पर्याध्वावे
मध्ये षडहस्यं संपद्येत षडहैर्मासान्तसंपाद्य यत्सप्त-
नमहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुस्तदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेयुरैन्द्रं दधीन्द्राय गरुत्वते पुरोडाश-
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालमग्नेर्वै वसुमतः
प्रातःसवनं यदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं

निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति (२)

सर्वनमष्टाभिरुप यन्ति यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव
तद्भागधेयान्न च्यावयन्तीन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यं-
दिनं सर्वनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादश-
कपालं निर्वपन्ति देवतामेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति
सर्वनमेकादशभिरुप यन्ति विश्वेषां वै देवानामृभु-
मतां तृतीयसर्वनं यद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं निर्वपन्ति
देवता एव तद्भागिनीः कुर्वन्ति सर्वनं द्वादशभिः

(३) उप यन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो-

वै प्रजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गायाभिवर्त इतः षण्मासो
ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो ब्रह्मणैव तत्सु-
वर्गं लोकमभिवर्तयन्तो यन्ति प्रतिकूलमिव हीतः
सुवर्गो लोक इन्द्रं क्रतुं न आ भ्रर पिता पुत्रेभ्यो
यथा । शिक्षा नो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा
ज्योतिरशीमहीत्यमुत आयताः षण्मासो ब्रह्मसामं
भवत्ययं वै लोको ज्योतिः प्रजा ज्योतिरिममेव
तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवदन्त आ यन्ति (४) ॥

(नाऽऽदिष्टं कुर्वन्ति द्वादशभिरिति विश्वतिश्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसांहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अहरुत्सर्गविशेषाभिधानम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

उत्सृज्या३मित्युत्—सृज्या३म् । न । उत्सृज्या३
मित्युत्—सृज्या३म् । इति । मीमांसन्ते । ब्रह्मवादिन् इति
ब्रह्म—वादिनः । तत् । उ । आहुः । उत्सृज्यमित्युत्—
सृज्यम् । एव । इति । अमावास्यायामित्यमा—वास्यायाम् ।
च । पौर्णमास्यामिति पौर्ण—मास्याम् । च । उत्सृज्य-
मित्युत्—सृज्यम् । इति । आहुः । एते इति । हि ।
यज्ञम् । वहतः । इति । ते इति । तु । वाव । न ।
उत्सृज्ये इत्युत्—सृज्ये । इति । आहुः । ये इति ।
अवान्तरमित्यव—अन्तरम् । यज्ञम् । भेजाते इति ।
इति । या । प्रथमा । व्यष्टकेति वि—अष्टका । तस्याम् ।
उत्सृज्यमित्युत्—सृज्यम् । इति । आहुः । एषः । वै ।
मासः । विशर इति वि—शरः । इति । न । आदिष्ट-
मित्या—दिष्टम् (१) । उदिति । सृजेयुः । यत् ।
आदिष्टमित्या—दिष्टम् । उत्सृजेयुरित्युत्—सृजेयुः । यादृशे ।
पुनः । पर्याप्ताव इति परि—आप्तावे । मध्ये । षडह-
स्येति षट्—अहस्ये । संपद्येतेति सं—पद्येत । षडहैरिति
षट्—अहैः । मासान् । संपद्येति सं—पद्येत् । यत् ।
सप्तमम् । अहः । तस्मिन् । उदिति । सृजेयुः । तत् ।

अग्रये । वसुमत इति वसु—मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-
 मित्यष्टा—कपालम् । निरिति । वपेयुः । ऐन्द्रम् । दधि ।
 इन्द्राय । मरुत्वते । पुरोडाशम् । एकादशकपाल-
 मित्येकादश—कपालम् । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् ।
 द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् । अग्नेः । वै ।
 वसुमत इति वसु—मतः । प्रातःसवनमिति प्रातः—सवनम् ।
 यत् । अग्रये । वसुमत इति वसु—मते । पुरोडाशम् ।
 अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निर्वपन्तीति निः—
 वपन्ति । देवताम् । एव । तत् । भागिनीम् । कुर्वन्ति
 (२) । सवनम् । अष्टाभिः । उपेति । यन्ति । यत् ।
 ऐन्द्रम् । दधि । भवति । इन्द्रम् । एव । तत् । भाग-
 धेयादिति भाग—धेयात् । न । च्यावयन्ति । इन्द्रस्य ।
 वै । मरुत्वतः । माध्यंदिनम् । सवनम् । यत् । इन्द्राय ।
 मरुत्वते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् ।
 निर्वपन्तीति निः—वपन्ति । देवताम् । एव । तत् ।
 भागिनीम् । कुर्वन्ति । सवनम् । एकादशभिरित्येकादश—
 भिः । उपेति । यन्ति । विश्वेषाम् । वै । देवानाम् । ऋभु-
 मतामित्यृभु—मताम् । तृतीयसवनमिति तृतीय—सवनम् ।
 यत् । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—
 कपालम् । निर्वपन्तीति निः—वपन्ति । देवताः । एव ।

अपा०९अनु० ७] कृष्णयजुर्वेदायतात्तरोयसंहिता ।

(अहरुत्सर्गविशेषाभिधानम्)

तत् । भागिनीः । कुर्वन्ति । सर्वनम् । द्वादशभिरिति
 द्वादश-भिः (३) । उपेति । यन्ति । प्राजापत्यमिति
 प्राजा-पत्यम् । पशुम् । एति । लभन्ते । यज्ञः । वै ।
 प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञस्य । अननुसर्गायेत्यननु-
 सर्गाय । अभिवर्त इत्यभि-वर्तः । इतः । षट् । मासः ।
 ब्रह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भवति । ब्रह्म । वै । अभिवर्त
 इत्यभि-वर्तः । ब्रह्मणा । एव । तत् । सुवर्गमिति सुवः-
 गम् । लोकम् । अभिवर्तयन्त इत्यभि-वर्तयन्तः । यन्ति ।
 प्रतिकूलमिति प्रति-कूलम् । इव । हि । इतः । सुवर्ग
 इति सुवः-गः । लोकः । इन्द्र । क्रतुम् । नः । एति ।
 भ्रर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा । शिक्ष । नः । अस्मिन् ।
 पुरुहूतेति पुरु-हूत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशी-
 महि । इति । अमुतः । आयतामित्या-यताम् । षट् ।
 मासः । ब्रह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भवति । अयम् ।
 वै । लोकः । ज्योतिः । प्रजेति प्र-जा । ज्योतिः । इमम् ।
 एव । तत् । लोकम् । पश्यन्तः । अभिवदन्त इत्यभि-
 वदन्तः । एति । यन्ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमपपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।)

पष्ठेऽनुवाकेऽहर्त्सुर्ग उक्तः । सप्तमे तत्रैव विशेषोऽभिधीयते ।
तत्र निर्णयाय कंचिद्विचारं दर्शयति—

उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्या ३मिति मीमांसन्ते

ब्रह्मवादिनस्तद्वाहुरुत्सृज्यमेवेति, इति ।

उत्सर्गपक्षे यज्ञविच्छेदः, अनुत्सर्गपक्षे श्वासनिरोध इति दोषद्वयं मनसि
निधाय ब्रह्मवादिनो विचारयन्ति । प्लुतिर्विचारार्था । तत्राभिज्ञाः प्राजाप-
त्यपश्वादिभिर्विच्छेदस्य समाधातुं शक्यत्वाच्छ्वासनिरोधपरिहारायोत्सर्जन-
पक्षमेवात्र निश्चितवन्तः ।

तमेव दिनविशेषं दर्शयति—

अमावास्यायां च पौर्णमास्यां चोत्सृज्यं-
मित्याहुरेते हि यज्ञं वहत इति, इति ।

एतयोरमावास्यापौर्णमास्योर्यज्ञवाहित्वं प्रसिद्धम् । तथाचान्यत्र स्पष्टमा-
न्नायते—‘ ते अन्नतां वरं वृणावहा आवं देवानां भागधे असाव’ इति ।
अतस्तयोस्तिथयोर्यदहर्दहः प्राप्तं तदुत्सृज्यमित्येषां निर्णयः ।

अथान्येषां पक्षमाह—

ते त्वाव नोत्सृज्ये इत्याहुर्ये
अवान्तरं यज्ञं भेजाते इति, इति ।

ये पौर्णमास्यमावास्ये अवान्तरं यज्ञं भेजाते ते सर्वथैव नोत्सृज्ये । न
केवलमेते प्रकृतिरूपं दर्शपूर्णमासकर्मैव निष्पादयतः, किं त्वयनादिगतमवा-
न्तरं कर्मापि । तस्मात्तयोर्त्सर्गो न युक्त इति ।

तर्हि कस्मिन्दिनेऽहर्त्सुर्ग इत्याशङ्क्य तेषां वचनं दर्शयति—

या प्रथमा व्यष्टका तस्यामुत्सृज्य-
मित्याहुरेष वै मासो विशर इति, इति ।

व्यष्टकाशब्देन कृष्णप्रतिपदुच्यते, राजसूयप्रकरणे व्युष्टिद्विरात्रे पौर्ण-
मास्या सह निर्देशात् । तथा चाऽऽन्नायते—‘ पौर्णमास्यां पूर्वमहर्भवति ।

(अहरुत्सर्गविशेषाभिधानम्)

व्यष्टकायामुत्तरम् ' इति । तस्यां व्यष्टकायां यत्प्राप्तमहस्तदुत्सृज्यम् । एष दिनविशेषो विशरो विशीर्णो मासः, पौर्णमास्यामेव पूर्वमासस्य समाप्तत्वात् । अतो मासविच्छेदाभावात्त्र युक्त उत्सर्गः । तस्यास्तु व्यष्टकायाः प्राथम्यं कृष्णप्रतिपदादित्वादुपपद्यते ।

क्वचिदुत्सर्गमपवदति—

नाऽऽदिष्टमुत्सृजेयुः, इति ।

विषुवान्महाव्रतमिति नामग्रहणपुरःसरं विशेषाकारेण यदुच्यते तदादिष्टम् । तन्नोत्सृष्टव्यम् । यत्तु षडहादिद्वारा सामान्यतः प्राप्तं तदेवोत्सृष्टव्यम् । यद्वाऽनुत्सर्गपक्षमेष वै मास इत्यादिना स्वी करोति । योऽयमुत्सर्गः स एष विशरो मासो भवति । अहरुत्सर्गे सति माससंपूर्तेरभावान्मासस्य विशीर्णत्वम् । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मान्मासवैकल्यं प्राप्नोति तस्मादादिष्टं शास्त्रेणोपदिष्टमहरेकमपि नोत्सृजेयुरितिपक्षान्तरस्वीकारः । अत एव सूत्रकारः पक्षद्वयस्वीकारमुपन्यस्योत्सर्गपक्षेऽनुष्ठेयविशेषमुदाजहार—' उत्सृज्यां ३ नोत्सृज्या ३मित्युक्तं यद्यहान्युत्सृजेयुः प्रथमं पृष्ठं संस्थाप्य ' इत्यादिना । तमिमं विशेषं वक्तुमत्राप्युत्सर्गं पाक्षिकं पुनर्विशदयति—

यदादिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशे पुनः पर्याप्तावे
मध्ये षडहस्य संपद्येत षडहैर्मासान्तसं-
पाय यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुः, इति ।

यदि शास्त्रोपदिष्टस्याप्युत्सर्गापेक्षा तदानीमपि यादृशे यादृशमहज्योतिरादिकं पुनः पुनः पर्यावर्तमाने षडहस्य मध्ये संपद्यते, तादृशमेवोत्सृजेत् । ननु प्रतिपदोक्तं विषुवदादिकमित्यध्याहरणीयम् । तस्मादाभिप्लवपृष्ठचारुयैः षडहैर्मासं पूरयित्वा पृष्ठचषडहादूर्ध्वभावि यत्सप्तममहस्तस्मिन्नहनि प्राप्तं ज्योतिर्यागमुत्सृजेत् ।

इत्थमुत्सर्गं विशदीकृत्य तत्रानुष्ठेयं विशेषं विशदयति—

तदग्रये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
पेयुरैन्द्रं दधीन्द्राय मरुत्वते पुरोडाश-
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालम्, इति ।

तत्तस्मिन्नुत्सर्गदिने चत्वारि हवींषि निर्वपेयुः ।

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति—

अग्नेर्वै वसुमतः प्रातःसवनं यदग्नये वसुमते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामेव
तद्भागिनीं कुर्वन्ति सवनमष्टाभिरुप यन्ति, इती।

देवतां वसुमन्तमग्निं, कपालगताष्टत्वसंख्यया गायत्रीद्वारा सवनप्राप्तिः ।
द्वितीयं हविः प्रशंसति—

यदैन्द्रं दधि भवतीन्द्रमेव तद्भा-
गधेयान्न च्यावयन्ति, इति ।

अथ तृतीयं हविः प्रशंसति—

इन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यंदिनं सवनं यदिन्द्राय मरु-
त्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपन्ति देवतामेव
तद्भागिनीं कुर्वन्ति सवनमेकादशाभिरुप यन्ति, इति ।

यथा वसुमानग्निः प्रातःसवनस्य स्वामी तथा मरुत्वानिन्द्रो माध्यंदिनस्य
सवनस्य स्वामी । वसुमतोऽग्नेस्तत्स्वामित्वं श्रुत्यन्तरद्वयादवगन्तव्यम्—‘ तं
स्तृतं देवतास्त्रेधा व्यगृह्णत, अग्निः प्रातःसवनम्, इन्द्रो माध्यंदिनं सवनं,
विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ’ इत्येका श्रुतिः । ‘ यद्रसूनां प्रातःसवनम् ’ इत्य-
परा श्रुतिः । यस्त्विन्द्रो माध्यंदिनसवनस्वामी स तु मरुत्वान् । ‘ इन्द्र मरुत्व
इह पाहि सोमम् ’ इति श्रुत्यन्तरात् । तत्राग्नेर्यथा प्रथमेन हविषा भागित्वमेव-
मिन्द्रस्याप्यनेन हविषा भागित्वम् । कपालगतैकादशसंख्यया त्रिष्टुब्द्वारा सव-
नप्राप्तिः ।

अथ चतुर्थं हविः प्रशंसति—

विश्वेषां वै देवानामृभुमतां तृतीयसवनं यद्वैश्वदेवं
द्वादशकपालं निर्वपन्ति देवता एव तद्भागिनीः
कुर्वन्ति सवनं द्वादशाभिरुप यन्ति, इति ।

विश्वेषां देवानां तृतीयसवनस्वामित्वं पुरोदाहृतम् । ऋभुमत्त्वमप्यृभूणां
तृतीयसवनदेवत्वादवगन्तव्यम् । तच्च तृतीयस्य सवनस्यृभुमतो विभुमत

(अहस्तसर्गविशेषाभिधानम्)

इत्यादिमन्त्रादवगम्यते । ताश्च देवता अनेन हविषा भागिन्यः । कपाल गत द्वादशसंख्यया जगतीद्वारा सवनप्राप्तिः ।

अथ पूर्वानुवाकोक्तं प्राजापत्यं प्रशंसति—

प्राजापत्यं पशुमा लभन्ते यज्ञो वै
प्रजापतिर्यज्ञस्याननुसर्गाय, इति ।

यज्ञस्य प्रजापतिसृष्टत्वात्तद्रूपत्वम् । अननुसर्गोऽपरित्यागः । उत्सृष्टेऽप्य-
हनि प्राजापत्येन यज्ञोऽपरित्यक्तो भवति ।

अथ पूर्वस्मिन्पक्षसि ब्रह्मसाम विधत्ते—

अभिवर्त इतः षण्मासो ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा
अभिवर्तो ब्रह्मणैव तत्सुवर्गं लोकमभिवर्तयन्तो
यन्ति प्रतिकूलमिव हीतः सुवर्गो लोकः, इति ।

गत्रामयनविकृतित्वादस्याप्युत्सर्गिणामयनस्य द्वे पक्षसी । तत्र प्रथमेन
पक्षसा स्वर्गप्राप्तिः । द्वितीयेन पक्षसा पुनर्भूलोकप्राप्तिः । एवं व्यवस्थायां
सत्यामितो भूलोकान्निर्गत्य स्वर्गं गच्छतां यजमानानामानुकूल्येन पूर्वं पक्षसि
षडपि मासान्नैरन्तर्येण प्रतिदिनमभिवर्तारूयं ब्रह्मसामं भवेत् । तथा सत्य-
भिवर्तसास्त्रो ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मसामर्थ्येन च स्वर्गाभिमुख्यं गच्छन्तः स्वर्गं
प्राप्नुवन्ति ।

अथोत्तरस्मिन्पक्षस्यन्यद्ब्रह्मसाम विधत्ते—

इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा । शिक्षा
नो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमही-
त्यमुत आयताः षण्मासो ब्रह्मसामं भवत्ययं
वै लोको ज्योतिः प्रजा ज्योतिरिममेव
तल्लोकं पश्यन्तोऽभिवदन्त आ यन्ति, इति ॥

अमुतः स्वर्गलोकादायतां भूलोकं प्रत्यागच्छतां यजमानानामानुकूल्येनो-
त्तरस्मिन्पक्षसि षडपि मासान्नैरन्तर्येण प्रतिदिनमिन्द्रं क्रतुं न इत्यस्यामृचि-
यदुत्पन्नं तद्ब्रह्मसामं भवेत् । तस्या ऋचोऽयमर्थः—हे इन्द्र नोऽस्मदर्थमिमं

ऋतुमाहर । तत्र इष्टान्तः— यथा लोके पिता पुत्रेभ्यो भागमाहृत्य प्रयच्छति तद्वत् । हे पुरुहूतेन्द्रास्मिन्ननुष्ठीयमाने यामानि ऋतुविशेषरूपे नियमे शिक्षितोपदेशं कुरु । वयं त्वत्प्रसादाज्जीवा जीवन्तो ज्योतिः प्रकाशरूपं मनुष्य-लोकमग्नीमहि प्राप्नुयामेति । अस्यामृचि ज्योतिःशब्देन भूलोकस्तत्रत्यप्रजाश्च विवक्षिताः । तथा सत्येतदीयसामप्रयोगेणैवं भूलोकं ज्योतिषा पश्यन्तः प्राप्नुयामेति वाचा वदन्तश्चाऽऽगच्छन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाध्वनीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ सप्तनाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपा-
 क्रामत्क्रोशेनावारुन्धत् तत्क्रोशस्य क्रोशत्वं यत्क्रो-
 शेन चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यैवान्तं गत्वेन्द्रियं
 वीर्यमव रुन्धते सत्रस्यर्ध्याऽऽहवनीयस्यान्ते स्तुवन्त्य-
 धिमेषोपद्रष्टारं कृत्वर्धिसुर्षं यन्ति प्रजापतेर्हृदयेन
 हविर्धानेऽन्तः स्तुवन्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति
 श्लोकेन पुरस्तात्सर्दसः (१) स्तुवन्त्यनुश्लोकेन
 पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं गत्वा श्लोकभार्जो भवन्ति नव-
 म्भिरध्वर्युरुद्गायति नव वै पुरुषे प्राणाः प्राणानेव
 यजमानेषु दधाति सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वे-
 वेन्द्रियं दधत्यप्रतिहृताभिरुद्गायति तस्मात्पुरुषः

(सामविशेषकथनम्)

सर्वाण्यन्यानि शीर्ष्णोऽङ्गानि प्रत्यंचति शिर एव
न पञ्चदशं रथंतरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते
सप्तदशम् (२) बृहदन्नाद्यस्यावरुद्ध्य अथो प्रैव
तेन जायन्त एकविंशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै
पत्नय उषं गायन्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै प्रजापतिः
प्रजा असृजत सोऽकामयताऽऽसामहं राज्यं परीया-
मिति तासां राजनेनैव राज्यं पर्यैत्तद्राजनस्य
राजनत्वं यद्राजनं भवति प्रजानामेव तद्यजमाना
राज्यं परि यन्ति पञ्चविंशं भवति प्रजापतिः
(३) आप्त्यै पञ्चभिस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलो-
कमेवाभि जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोक-
मेवाभि जयन्ति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं
विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते पञ्चधा विनिषद्य
स्तुवन्ति पञ्च दिशो दिक्षेव प्रति तिष्ठन्त्येकैकयाऽ-
स्तुतया समायन्ति दिग्भ्य एवान्नाद्यं सं ऋरन्ति
ताभिरुद्गतोद्गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यम् (४)
संभृत्य तेज आत्मन्दधते तस्मादेकः प्राणः सर्वा-
ण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्छिरं
उत्तमं कुरुत एवमेव तद्यजमानाः प्रजानामु-
त्तमा भवन्त्यासन्दीमुद्गाताऽऽरोहति साम्राज्यमेव

गच्छन्ति ष्टुङ्ख० होता नार्कस्यैव पृष्ठ० रोहन्ति
 कूर्चावध्वर्युर्ब्रध्नस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै
 देवलोकस्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यथो
 आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानाः कुर्वते सुवर्गस्य
 लोकस्य समष्ट्यै (५) ॥

(सप्तदशः सप्तदशं प्रजापतेर्गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यं
 प्रत्येकादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

देवानाम् । वै । अन्तम् । जग्मुषाम् । इन्द्रियम् ।
 वीर्यम् । अपेति । अक्रामत् । तत् । क्रोशेन । अवेति ।
 अरुन्धत । तत् । क्रोशस्य । क्रोशत्वमिति क्रोश-त्वम् ।
 यत् । क्रोशेन । चात्वालस्य । अन्ते । स्तुवन्ति ।
 यज्ञस्य । एव । अन्तम् । गत्वा । इन्द्रियम् । वीर्यम् ।
 अवेति । रुन्धते । सत्रस्यर्ध्या । आहवनीयस्येत्या-
 हवनीयस्य । अन्ते । स्तुवन्ति । अग्निम् । एव ।
 उपद्रष्टारमित्युप-द्रष्टारम् । कृत्वा । ऋद्धिम् । उपेति ।

(सामविशेषकथनम्)

यन्ति । प्रजापतेर्हृदयेन । हविर्धान इति हविः—धाने ।
 अन्तः । स्तुवन्ति । प्रेमाणम् । एव । अस्य । गच्छन्ति ।
 श्लोकेन । पुरस्तात् । सदसः (१) । स्तुवन्ति । अनु-
 श्लोकेनेत्यनु—श्लोकेन । पश्चात् । यज्ञस्य । एव ।
 अन्तम् । गत्वा । श्लोकभाज इति श्लोक—भाजः ।
 भवन्ति । नवभिरिति नव—भिः । अध्वर्युः । उदिति ।
 गायति । नव । वै । पुरुषे । प्राणा इति प्र—अनाः ।
 प्राणानिति प्र—अनान् । एव । यजमानेषु । दधाति ।
 सर्वाः । ऐन्द्रियः । भवन्ति । प्राणेष्विति प्र—अनेषु ।
 एव । इन्द्रियम् । दधति । अप्रतिहताभिरित्यप्रति-
 हताभिः । उदिति । गायति । तस्मात् । पुरुषः ।
 सर्वाणि । अन्यानि । शीर्ष्णः । अङ्गानि । प्रतीति ।
 अचति । शिरः । एव । न । पञ्चदशमिति पञ्च—दशम् ।
 रथंतरमिति रथं—तरम् । भवति । इन्द्रियम् । एव ।
 अवेति । रुन्धते । सप्तदशमिति सप्त—दशम् (२) ।
 बृहत् । अन्नाद्यस्येत्यन्न—अद्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-
 रुद्ध्यै । अथो इति । प्रेति । एव । तेन । जायन्ते ।
 एकविंशमित्येक—विंशम् । भद्रम् । द्विपदास्विति द्वि-
 पदासु । प्रतिष्ठित्या इति प्रति—स्थित्यै । पत्नयः । उपेति ।
 गायन्ति । मिथुनत्वायेति मिथुन—त्वाय । प्रजात्या इति

प्र-जात्यै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति
 प्र-जाः । असृजत । सः । अकामयत । आसाम् ।
 अहम् । राज्यम् । परीति । इयाम् । इति । तासाम् ।
 राजनेन । एव । राज्यम् । परीति । ऐत् । तत् ।
 राजनस्य । राजनत्वमिति राजन-त्वम् । यत् । राजनम् ।
 भवति । प्रजानामिति प्र-जानाम् । एव । तत् ।
 यजमानाः । राज्यम् । परीति । यन्ति । पञ्चविंशमिति
 पञ्च-विंशम् । भवति । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः (३) ।
 आप्त्यै । पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । तिष्ठन्तः । स्तुवन्ति ।
 देवलोकमिति देव-लोकम् । एव । अभीति । जयन्ति ।
 पञ्चभिरिति पञ्च-भिः । आसीनाः । मनुष्यलोकमिति
 मनुष्य-लोकम् । एव । अभीति । जयन्ति । दश ।
 समिति । पद्यन्ते । दशाक्षरोति दश-अक्षरा । विराडिति
 वि-राट् । अन्नम् । विराडिति वि-राट् । विराजेति वि-
 राजा । एव । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । अवेति । रुन्धते ।
 पञ्चधेति पञ्च-धा । विनिषद्येति वि-निषद्य । स्तुवन्ति ।
 पञ्च । दिशः । दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । एकैक-
 येत्येकया-एकया । अस्तुतया । समायन्तीति सम्-
 आयन्ति । दिग्ग्य इति दिक्-ग्यः । एव । अन्नाद्यमित्यन्न-
 अद्यम् । समिति । भरन्ति । ताभिः । उद्घातेत्युत्-गाता ।

(सामविशेषकथनम्)

उदिति । गायति । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । एव । अन्ना-
 यमित्यन्न-अयम् (४) । संभृत्येति सं-भृत्य । तेजः ।
 आत्मन् । दधते । तस्मात् । एकः । प्राण इति प्र-अनः ।
 सर्वाणि । अङ्गानि । अवति । अथो इति । यथा । सुपर्ण
 इति सु-पर्णः । उत्पतिष्यन्नित्युत्-पतिष्यन् । शिरः ।
 उत्तमित्युत्-तमम् । कुरुते । एवम् । एव । तत् । यज-
 मानाः । प्रजानामिति प्र-जानाम् । उत्तमा इत्युत्-तमाः ।
 भवन्ति । आसन्दीमित्या-सन्दीम् । उद्गातेत्युत्-गाता ।
 एति । रोहति । साम्राज्यमिति साम-राज्यम् । एव ।
 गच्छन्ति । षेड्स्वम् । होता । नाकस्य । एव । पृष्ठम् ।
 रोहन्ति । कूर्चौ । अध्वर्युः । ब्रध्नस्य । एव । विष्टपम् ।
 गच्छन्ति । एतावन्तः । वै । देवलोका इति देव-लोकाः ।
 तेषु । एव । यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 अथो इति । आक्रमणमित्या-क्रमणम् । एव । तत् । सेतुम् ।
 यजमानाः । कुर्वते । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य ।
 समष्ट्या इति सम्-अष्ट्यै (५) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।)

उत्सर्गिणामयनं सप्तमे मीमांसया निर्णीतम् । तावता विकृतिं समाप्याथ
प्रकृतावेव गवामयने यन्महाव्रतमस्ति तस्मिन्ननेनानुवाकत्रयेण विशेषाः केचि-
दुच्यन्ते । तत्रास्मिन्नष्टमे सामविशेषाः केचिदुच्यन्ते ।

प्रथमं तावत्क्रोशाख्यं साम विधत्ते —

देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं वीर्यमपा-
क्रामत्तत्क्रोशेनावारुन्धत तत्क्रोशस्य क्रोशत्वं
यत्क्रोशेन चात्वालस्यान्ते स्तुवन्ति यज्ञस्यै-
वान्तं गत्वेन्द्रियं वीर्यमव रुन्धते, इति ।

पुरा कदाचिद्देवानां सत्रसमाप्तिं प्राप्तवतामिन्द्रियं तत्सामर्थ्यं चापक्रान्तम् ।
तच्च देवाः क्रोशाख्येन साम्ना पुनः प्राप्तवन्तः । कुश आह्वान इत्यस्माद्धातो-
रुत्पन्नः क्रोशशब्द आह्वानसाधनमाचष्टे । तस्मादपगतवीर्यस्याऽऽह्वानसाधन-
त्वादेतस्य साम्नः क्रोश इति नामधेयम् । तेन क्रोशाख्येन साम्ना चात्वालस-
मीपे स्तुतिं कुर्युः । तेन यज्ञसमाप्तिं प्राप्येन्द्रियसामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति ।

अथ सत्रस्य ऋद्धिनामकं सामान्तरं विधत्ते—

सत्रस्यर्ध्याऽऽहवनीयस्यान्ते स्तुवन्त्यग्निमेवो-
पद्रष्टारं कृत्वर्धिमुप यन्ति, इति ।

यत्सत्रस्यर्धिनामकं साम तेनाऽऽहवनीयसमीपे स्तुतिं कुर्युः । तथा सत्य-
ग्निमेव स्तुतेः साक्षिणं कृत्वा समृद्धिमेव प्राप्नुवन्ति ।

सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतेर्हृदयेन हविर्धानेऽन्तः स्तुवन्ति
प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति, इति ।

प्रजापतेर्हृदयमिति कस्यचित्साम्नो नामधेयम् । तेन हविर्धानस्यान्तः
स्थित्वा स्तुतिं कुर्युः । तेन च स्तोत्रेणास्य प्रजापतेः प्रीतिं गच्छन्ति ।

(सामविशेषकथनम्)

अन्यत्सामद्वयं विधत्ते—

श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्य-
ज्ञस्यैवान्तं गत्वा श्लोकभाजो भवन्ति, इति ।

श्लोकानुश्लोकशब्दौ सामविशेषनामनी । ताभ्यां सदस उभयतः स्तुतिं
कुर्युः । तेन च यज्ञसमाप्तिं प्राप्य कीर्तिभाजो भवन्ति ।

तत्रानुश्लोके कंचिद्विशेषं विधत्ते—

नवभिरध्वर्युरुद्गायति नव वै पुरुषे-
प्राणाः प्राणानेव यजमानेषु दधाति, इति ।

अस्य साम्न आधारभूताः स्तोत्रिया ऋचो नवसंख्याकाः । गानकर्ता
चाध्वर्युर्न तूद्गाता । पुरुषशरीरे नवच्छिद्रवर्तित्वेन प्राणानां नवसंख्याकित्वा-
त्तान्सर्वान्यजमानेषु स्थापयति ।

तास्वृक्षु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

सर्वा ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रियं दधति, इति ।

इन्द्रो देवता यासां ता ऐन्द्रियः । तथाविधा एव नवसंख्याकाः सर्वा अपि
कार्याः । तेन प्राणेषु सामर्थ्यं स्थापयन्ति ।

तास्वृक्षु प्रतिहारभागं निषेधति—

अप्रतिहृताभिरुद्गायति तस्मात्पुरुषः सर्वाण्य-
न्यानि शीर्णोऽङ्गानि प्रत्यचति शिर एव न, इति ।

ऋचि गीयमानस्य साम्नः पञ्च भागा हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधना-
ख्याः । तेषु प्रतिहारभागं वर्जयित्वा तद्रहिताभिरेव पूर्वोक्ताभिर्नवभिर्गार्थेत् ।
यस्मादत्र प्रतिहारो वर्जितस्तस्माल्लोकेऽपि पुरुषः शिरोऽन्यतिरिक्तानि हस्त-
पादादीन्यङ्गानि प्रत्यचति प्रत्याहृतानि संकुचितानि करोति । शिर एव त्वेकं
संकुचितं न करोति । न हि हस्तपादवदङ्गुलीवच्च शिरः प्रतिहर्तुं शक्यते ।
तस्माच्छिरस्थानीयाध्वर्युगाने प्रतिहारो वर्जनीयः ।

अथ तस्य गानस्याभितः स्तोमद्वयविशिष्टं सामद्वयं विधत्ते—

पञ्चदशं रथंतरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते सप्तदशं
बृहदन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्ते, इति ।

पञ्चदशस्तोमकं रथंतरं सामैकतो गायेयुः । तेन पञ्चदशस्येन्द्रेण सहोत्प-

। तथा सप्तदशस्तोमयुक्तं बृहदन्यतो गायेयुः । सप्त-
 चत्वादिन्द्रियप्राप्तिर्भवात्प्राप्तिः । यथा पक्षिणो द्वौ पक्षवेवमेतद्भानद्वयं द्रष्ट-
 दशस्यान्नमजाहेतुत्वात्तत्सन्नातम्—‘ पञ्चदशोऽन्यः पक्षो भवति । सप्तद-
 व्यम् । अत एवान्यत्राऽ-

शोऽन्यः’ इति । मृग्विशेषेषु विधत्ते—

अथ स्तोमसामविशेषं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै, इति ।

एकविंशतिविशेषः । भद्रशब्दः सामविशेषस्य नामधेयम् । पादद्वयो-

एकविंशतिविशेषः । तेन पादद्वित्वेन प्रतिष्ठा भवति ।

पेता ऋचो हि भद्रसाम्नः समीपे पत्नीगानं विधत्ते—

एतस्य पत्नय उप गायन्ति मिथुनत्वाय प्रजात्यै, इति ।

यजमानानां याः पत्नयस्ताः सर्वा भद्राख्यसामगानस्य समीपे स्वय-
 णिपि गायेयुः । पुरुषाणां पत्नीनां च गानेन मिथुनं(नत्वे) पत्न्याः प्रजोत्प-
 त्तिर्भवति ।

अथ सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽकामयताऽऽसामहं
 राज्यं परीयामिति तासां राजनेनैव राज्यं पर्यैत्तद्वा-
 जनस्य राजनत्वं यद्वाजनं भवति प्रजाना-
 मेव तद्यजमाना राज्यं परि यन्ति, इति ।

राजनमिति सामविशेषस्य नामधेयम् । राज्यसाधनत्वात्तस्य राजनत्वम् ।
 तत्सामप्रयोगेण यजमाना राज्यं प्राप्नुवन्ति ।

तत्रैव स्तोमविशेषं विधत्ते—

पञ्चविंशतिं भवति प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

प्रजापतेः पञ्चविंशस्तोमस्रष्टृत्वात्तेन तत्प्राप्तिः ।

तस्मिन्नेव पञ्चविंशस्तोमे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पञ्चभिस्तिष्ठन्तः स्तुवन्ति देवलोकमेवाभि
 जयन्ति पञ्चभिरासीना मनुष्यलोकमेवाभि

(सामविशेषकथनम्)

जयति दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं
विराड्विराजैवान्नाद्यमव रुन्धते, इति ।

पञ्चविंशाख्यस्तोमे या आद्याः पञ्च स्तोत्रियास्ता ऋत्विभिरुत्थितैः पठ-
नीयाः । याश्चानन्तरभाविन्यः पञ्चसंख्यास्ता आसीनैर्गातव्याः । तेन लोकद्वय-
प्राप्तिः । दशसंख्यया विराड्द्वाराऽन्नप्राप्तिः ।

आसीनगाने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

पञ्चधा विनिषद्य स्तुवन्ति पञ्च
दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

पञ्चभिः प्रकारैः स्थानविशेषेषूपविश्य स्तुवन्ति । उर्ध्वया सह दिशां पञ्च-
त्वादिभ्यु प्रतिष्ठा ।

तत्रैवान्यं विशेषं विधत्ते—

एकैकयाऽस्तुतया समायन्ति दिग्भ्य
एवान्नाद्यं सं भरन्ति, इति ।

पञ्चसु स्थानेषूपवेशनकाले कचिदुद्गाता प्रथममुपविशति । तदानीमितरे
सर्वेऽप्यस्तुतया स्तोत्रियया तमुद्गातारं समागत्योपविशन्ति । एवं तत्तत्स्थानेषु
प्रथममेवोद्गातर्युपविष्टे सति तत्तदृचां स्तुनेः प्रागेव सर्वेऽप्युद्गातारमुपगच्छेयुः ।
तथा सति सर्वाभ्यो दिग्भ्योऽन्नं संपादयन्ति ।

इतरेष्वगातेषूद्गातृकृत्यं विधत्ते—

ताभिरुद्गातोद्गायति दिग्भ्य एवान्नाद्यं संभृत्य तेज
आत्मन्दधते तस्मादेकः प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यवत्यथो
यथा सुपर्ण उत्पतिष्यञ्छिर उत्तमं कुरुत एवमेव
तद्यजमानाः प्रजानामुत्तमा भवन्ति, इति ।

यां स्तोत्रियां पुरस्कृत्योद्गातारमागच्छन्ति तथा स उद्गाता गायेत् । तथा
सति दिग्भ्यः संपादितमन्नं तेजोरूपं सर्वेऽपि स्वात्मन्येव स्थापयन्ति । यस्मा-
दत्र सर्वेषु स्थितेष्वेक एवोद्गाता गायति तस्माच्छरीरमध्येऽप्येक एव प्राणः
सर्वाण्यङ्गानि रक्षति । अपि च यथा कश्चित्पक्षिनिशेष आकाश उत्पतिष्य-

ःस्वकीयं शिर ऊर्ध्वं कुरुते, एवमेव तेनोद्गातृगानेन प्रजानां मध्ये यजमाना उत्तमा भवन्ति ।

अथ त्रयाणामृत्विजामाधारविशेषान्विधत्ते—

आसन्दीमुद्गाताऽऽ रोहति साम्राज्यमेव गच्छन्ति ष्टेड्-
ख* होता नाकस्यैव पृष्ठ* रोहन्ति कूर्चावध्वर्युर्व-
ध्नस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो वै देवलोकास्तेष्वेव
यथापूर्वं प्रति तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत्सेतुं
यजमानाः कुर्वते सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ॥

आसन्दी चतुर्भिः पादैरुन्नतरूपेता खट्वाकारा । उद्गातुस्तदारोहणेन सर्वे
यजमानाः साम्राज्यं देशाधिपत्यं गच्छन्ति । ष्टेडो दोला, तां होता समारो-
हति । तेन सर्वेऽपि स्वर्गमारोहन्ति । कूर्चो दर्भविशेषौ, तावध्वर्युरारोहति ।
तेन ब्रध्नस्याऽऽदित्यस्य विष्टपं स्थानं गच्छन्ति । साम्राज्यस्वर्गादित्यस्थान-
रूपा ये लोका एतावन्त एवापेक्षिता देवलोकास्तेष्वनुक्रमेण प्रतितिष्ठन्ति ।
अपि च तेनाऽऽरोहणेन स्वर्गसमुद्रस्याऽऽक्रमणसाधनं सेतुं यजमानाः कुर्वते ।
तच्च स्वर्गमाप्त्यै भवति ।

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे षष्ठाधिकरणे चिन्तितम्—

*पत्नीनामुपगानं किमृत्विजां तन्निवर्तयेत् ।
समुच्चितं वा गानस्य शारीरत्वान्निवर्तनम् ॥
स्वराभिव्यञ्जनं गानं ग्रहवत्तद्विधीयते ।
वादित्रोपचयः साम्यात्सान्निध्याच्च समुच्चयः ॥

महाव्रते श्रूयते—'पत्नय उपगायन्ति' इति । प्रकृतौ श्रूयते—'ऋत्विज
उपगायन्ति' इति । तदेतदृत्विगुपगानं पत्न्युपगानेन निवर्त्यते । ननु प्रकृतावु-
द्गात्रा साम्नि गीयमाने सत्यृत्विजोऽन्ये सामैवोपगायन्ति । इह तु पत्नयो
वादित्रं वादयन्तीति भिन्नविषयत्वान्नास्ति निवृत्तिः । मैवं, गानशब्दस्य
शारीरे प्रसिद्धत्वात् । तस्मादृत्विजो निवर्त्य पत्नयः सामोपगायेशुरिति प्राप्ते
ब्रूमः—गानशब्दस्य नाक्षरोच्चारणमर्थः, किंतु स्वराभिव्यञ्जनं, तच्च शारीरेण
वादित्रेण वा सिध्यति । अत एव गानतत्त्वज्ञा आहुः—'दारवी गात्र-

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

वीणा च द्वे वीणे गानजातिषु ' इति । तच्च गानं ग्रहण्यायेनापूर्वक्रियाविधानान्न प्रकृतिलिङ्गं स्यात् । एवं तर्हि गानोपचयवाचिन उपशब्दस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न । वादित्रोपचयसंभवात् । अस्ति हि तत्र वादित्रनादः, 'दिक्षु कुन्दुभयो नदन्ति ' इति श्रुतेः । पत्न्युपगानं च वादित्रनादः । ' काण्डवीणाभिरुपगायन्ति ' इति श्रुतेः । अतः सादृश्यात्संनिधानाच्च तदुपचयो युक्तः । तस्मादनिवृत्तेरुपगानयोः समुच्चयः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

बाध्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि न वाऽऽद्यः स्तुतिलिङ्गतः ।

देशसाम्नोर्विधौ भेदो वैशिष्ट्यात्स्यात्समुच्चयः ॥

महाव्रते भूयते—'श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवन्त्यनुश्लोकेन पश्चात्' इत्यादि । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथन्तरवामदेव्यादिनामकानि सामानि बाध्यानि । कुतः, स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् । प्रकृतावाज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति हि श्रुतम् । नैतत्सारम् । किमत्र स्तुतिमनूद्य देशसामगुणौ विधीयते, किंवा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः । नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन बाधाभावात्समुच्चयः स्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अर्क्येण वै सहस्रशः प्रजापतिः प्रजा असृजत्
ताभ्य इलान्दिनेरां लूतामवारुन्ध यदर्क्यं भवति
प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त इलान्दं भवति
प्रजाभ्य एव सृष्टाभ्य इरां लूतामव रुन्धते तस्माद्याः
समाः सत्रः समृद्धं क्षोधुकास्ताः समां प्रजा इषः
ह्यासामूर्जमाददते याः समां व्यृद्धमक्षोधुकास्ताः

समां प्रजाः (१) न ह्यासामिषमूर्जमाददत
उत्क्रोदं कुर्वते यथा बन्धान्मुमुक्षाना उत्क्रोदं
कुर्वत एवमेव तद्यजमानादेवबन्धान्मुमुक्षाना उत्क्रोदं
कुर्वत इषमूर्जमात्मन्दधाना वाणः शततन्तुर्भवति
शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति
तिष्ठन्त्याजिं धावन्त्यनभिजितस्याभिजित्यै दुन्दुभी-
न्त्समाघ्नन्ति परमा वा एषा वाग्या दुन्दुभौ परमा-
मेव (२) वाचमव रुन्धते भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति
यैवेमां वाक्प्रविष्टा तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव
जयन्ति सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या
आर्द्रै चर्मन्व्यायच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्या आऽन्यः
क्रोशति प्रान्यः शःसति य आक्रोशति पुनात्येवै-
नान्तस यः प्रशःसति पूतेष्वेवान्नायं दधात्यृषिकृतं
च (३) वा एते देवकृतं च पूर्वैर्मासैरव रुन्धते
यद्भूतेच्छदाः सामानि भवन्त्युभयस्यावरुद्ध्यै
यन्ति वा एते मिथुनाये संवत्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि
मिथुनौ सं भवतस्तेनैव मिथुनान्न यन्ति (४) ॥

(व्यृद्धमक्षोधिुकास्ताः समां प्रजाः परमामेव च त्रिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(शततन्तुषीणादिकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अ॒र्क्येण॑ । वै । स॒हस्र॑श इति॑ सहस्र—शः । प्र॒जाप॑ति-
रिति॑ प्र॒जा—प॒तिः । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । अ॒सृज॑त् ।
ताभ्यः॑ । इलान्देन॑ । इराम् । लूताम् । अवेति॑ । अ॒रुन्ध॑ ।
यत् । अ॒र्क्यम् । भव॑ति । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः । ए॒व । तत् ।
यज॑मानाः । सृ॒जन्ते॑ । इलान्दम् । भव॑ति । प्र॒जाभ्य॑ इति॑
प्र—जाभ्यः॑ । ए॒व । सृ॒ष्टाभ्यः॑ । इराम् । लूताम् । अवेति॑ ।
रुन्ध॑ते । तस्मात् । याम् । समाम् । स॒त्रम् । समृ॑द्धमिति॑
समृ—॒द्धम् । क्षो॒धुकाः॑ । ताम् । समाम् । प्र॒जा इति॑
प्र—जाः । इष॑म् । हि । आ॒साम् । ऊ॒र्जम् । आ॒दद॑त्
इत्या—द॑दते । याम् । समाम् । व्यृ॑द्धमिति॑ वि—॒द्धम् ।
अक्षो॑धुकाः । ताम् । समाम् । प्र॒जा इति॑ प्र—जाः (१) ।
न । हि । आ॒साम् । इष॑म् । उ॒र्जम् । आ॒दद॑त् इत्या—
द॑दते । उ॒त्क्रो॑दमित्युत्—क्रो॒दम् । कु॒र्वते॑ । यथा॑ । ब॒न्धात् ।
मुमु॑चानाः । उ॒त्क्रो॑दमित्युत्—क्रो॒दम् । कु॒र्वते॑ । ए॒वम् । ए॒व ।
तत् । यज॑मानाः । दे॒वब॑न्धादिति॑ दे॒व—ब॑न्धात् । मुमु॑-
चानाः । उ॒त्क्रो॑दमित्युत्—क्रो॒दम् । कु॒र्वते॑ । इष॑म् । ऊ॒र्जम् ।
आ॒त्मन् । दधा॑नाः । वा॒णः । श॒तत॑न्तुरिति॑ श॒त—त॑न्तुः ।
भव॑ति । श॒तायु॑रिति॑ श॒त—आ॒युः । पुरु॑षः । श॒तेन्द्रि॑य

इति शत—इन्द्रियः । आरुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति ।
 तिष्ठन्ति । आजिम् । धावन्ति । अनभिजितस्येत्यनभि-
 जितस्य । अभिजित्या इत्यभि—जियै । दुन्दुभिन् । समा-
 घ्नन्तीति सम्—आघ्नन्ति । परमा । वै । एषा । वाक् ।
 या । दुन्दुभौ । परमाम् । एव (२) । वाचम् । अवेति ।
 रुन्धते । भूमिदुन्दुभिमिति भूमि—दुन्दुभिम् । एति । घ्नन्ति ।
 या । एव । इमाम् । वाक् । प्रविष्टेति प्र—विष्टा । ताम् ।
 एव । अवेति । रुन्धते । अथो इति । इमाम् । इ ।
 जयन्ति । सर्वाः । वाचः । वदन्ति । सर्वांसाम् । वाचाम् ।
 अवरुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै । आर्द्रै । चर्मन् । व्यायच्छेते
 इति वि—आयच्छेते । इन्द्रियस्य । अवरुद्ध्या इत्यव—
 रुद्ध्यै । एति । अन्यः । क्रोशति । प्रेति । अन्यः । श-
 सति । यः । आक्रोशतीत्या—क्रोशति । पुनार्ति । एव ।
 एनान् । सः । यः । प्रशस्तीति प्र—शस्ति । पूतेषु ।
 एव । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । दधाति । ऋषिकृतमित्यृषि-
 कृतम् । च (३) । वै । एते । देवकृतमिति देव—कृतम् ।
 च । पूर्वैः । मासैः । अवेति । रुन्धते । यत् । भूतेच्छदा-
 मिति भूते—छदाम् । सामानि । भवन्ति । उभयस्य । अव-
 रुद्ध्या इत्यव—रुद्ध्यै । यन्ति । वै । एते । मिथुनात् ।
 ये । संवत्सरमिति सं—वत्सरम् । उपयन्तीत्युप—यन्ति ।

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

अन्तर्वेदीत्यन्तः—वेदि । मिथुनौ । समितिं । भवतः ।

तेन । एव । मिथुनात् । न । यन्ति (४) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

अष्टमे क्रोशसामादीन्युक्तानि । नवमे शततन्तुवीणादिकमुच्यते ।

तत्राऽऽदौ तावत्सामद्वयं विधत्ते—

अर्क्येण वै सहस्रशः प्रजापतिः प्रजा असृजत
ताभ्य इलान्देनेरां लूतामवारुन्ध यदर्क्यं भवति
प्रजा एव तद्यजमानाः सृजन्त इलान्दं भवति प्रजाभ्य
एव सृष्टाभ्य इरां लूतामव रुन्धते तस्माद्यां समां
सत्रं समृद्धं क्षोधुकास्तां समां प्रजा इषं
ह्यासामूर्जमाददते यां समां व्यृद्धमक्षोधुकास्तां
समां प्रजा न ह्यासामिषमूर्जमाददते, इति ।

अर्क्यमिति कस्यचित्साम्नो नामधेयं तेन प्रजापतिः पुरा बहुविधाः सह-
स्रसंघरूपाः प्रजा असृजत । इलान्दमिति सामान्तरस्य नामधेयम् । तेन
साम्ना स्वसृष्टप्रजार्थं लूतामिरां पूर्वं विच्छिन्नमन्नमवारुन्ध पुनरप्यविच्छेदेन
संपादितवान् । तद्वद्यजमाना अपि सामद्वयेन प्रजाः सृष्ट्वा तदर्थमन्नं संपादयन्ति ।
यस्मादास्मिन्सत्रे साम्नाऽन्नं संपाद्यते तस्माद्यां समां सत्रं समृद्धं यस्मिन्संव-
त्सरे नैरन्तर्येण सत्रं समृद्धं प्रवृत्तं तां समां प्रजाः क्षोधुकास्तस्मिन्सं-
वत्सरे नैरन्तर्येण क्षुधिताः प्रजाः सत्रिणां समीपे सर्वदिग्भ्यः समागच्छन्ति ।
सत्रिणो ह्यासां प्रजानां नानाविधमन्नं रसं च समादाय प्रयच्छन्ति । यस्मिन्स्तु
संवत्सरे सत्रं व्यृद्धं न प्रवृत्तं तस्मिन्संवत्सरे प्रजा अक्षोधुकाः क्षुधिताः काश्चि-

दपि नाऽऽगच्छन्ति । यस्मादासां प्रजानां व्रीह्याद्यन्नं क्षीरादिरसं च नैवाऽऽ-
दाय प्रयच्छन्ति तस्मादनागमनम् ।

अथान्यदनुष्ठेयं विधत्ते—

उत्क्रोदं कुर्वते यथा बन्धान्मुमुक्षुषा उत्क्रोदं
कुर्वत एवमेव तद्यजमाना देवबन्धान्मुमुक्षुषा
उत्क्रोदं कुर्वत इषमुर्जमात्मन्दधानाः, इति ।

हर्षनिमित्तो ह्यत्युच्चध्वनिरुत्क्रोदः । सर्वे यजमानाः सत्रसमाप्त्या संतुष्टा
उत्क्रोदं कुर्युः । यथा लोके चिरं शृङ्खलावद्धाः पुरुषास्तद्विभोक्तं गच्छन्तो हर्ष-
णोत्क्रोदं कुर्वन्ति, एवमेव यजमानाश्चिरकालानुष्ठेयसत्ररूपाद्देवबन्धाद्विभोक्तं
प्राप्नुवन्तः सत्रसामर्थ्येनान्नं रसं च स्वात्मानि संपादयन्ति । अत उत्क्रोदं कुर्वते ।
यदुक्तं सूत्रकारेण—‘औदुम्बरस्य वीणादण्डस्य दशातिमथितान्येकैकस्मि-
न्नतिमथिते दश दश मौञ्जास्तन्तूनप्रवयति स वाणः शततन्तुः’ इति, तदेत-
द्विधत्ते—

वाणः शततन्तुर्भवति शतायुः पुरुषः शते-
न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

दशेन्द्रियाणां दशसंख्याकासु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतसंख्या ।
उत्साहोपेतानां यजमानानां काञ्चिन्मर्यादां कृत्वा तत्पर्यन्तं धावनं विधत्ते—

आर्जिं धावन्त्यनभिजितस्याभिजित्यै, इति ।

यत्पूर्वमनभिजितमसंपादितं फलं तस्य संपादनायेदं धावनम् ।

उत्साहद्योतकमन्याद्विधत्ते—

दुन्दुभीन्त्समाग्नन्ति परमा वा एषा वाग्या

दुन्दुभौ परमामेव वाचमव रुन्धते, इति ।

दिक्षु स्थापिता ये दुन्दुभयस्तान्सम्यगाहन्युः । सोऽयं दुन्दुभिध्वनिः सर्व-
ध्वनीनामुत्तमोऽत्युच्चत्वात् । तद्वादनेन सभारञ्जनक्षमां परमां वाचं प्राप्नुवन्ति ।

प्रपा० १ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(शततन्तुवीणादिकथनम्)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘अपरेणाऽऽग्नीध्रमण्डपं भूमिदुन्दुभिभवटं खनन्त्यर्धम-
न्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि तमार्द्रेण चर्मणोत्तरलोम्ना वितत्य शङ्कुभिः परिनिहत्यात्रैतत्पु-
च्छकाण्डमाहननार्थं निदधाति’ इति । तत्र तेन पुच्छकाण्डेनाऽऽहननं विधत्ते—

भूमिदुन्दुभिमाघ्नन्ति यैवेमां वाक्प्रविष्टा

तामेवाव रुन्धतेऽथो इमामेव जयन्ति, इति ।

भूमिदुन्दुभ्याधातेन पार्थिवेषु द्रव्येषु परस्परसंघट्टनेन जन्याः शब्दविशेषाः
स्वाधीना भवन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘उपाकृते माहेन्द्रस्य स्तोत्रे सर्वा वाचो वदन्त्युत्क्रोदं
यजमानाः कुर्वतेऽपाघाटलिकास्तुम्बुरुवीणाः पिच्छोला इति पत्नयो वादयन्ति
वीणाः शङ्खा नालीरुपाहिताः’ इति, तदेतद्विधत्ते—

सर्वा वाचो वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्यै, इति ।

अपाघाटलिकादिवाद्यविशेषजन्या मनुष्यगवाश्वदिशब्दजन्याश्च ये शब्द-
विशेषास्ते सर्वेऽपि प्राप्यन्त इत्यर्थः ।

अथ ब्राह्मणशूद्रयोश्चर्मनिमित्तं कलहं विधत्ते—

आर्द्रेचर्मन्व्यायच्छेते इन्द्रियस्यावरुद्ध्यै, इति ।

तेनाऽऽर्द्रचर्मनिमित्तेन कलहेन सामर्थ्यसंपत्तिर्भवति । कलहप्रकारस्तु सूत्रे
विस्पष्टमुक्तः—‘शूद्रायौ चर्मकर्ते व्यायच्छेते आर्द्रे श्वेते परिमण्डलेऽन्तर्वेदि ब्राह्मणो
बहिर्वेदि शूद्र आक्रोशति शूद्रः शंसति ब्राह्मण इमेऽरात्सुरिमे सुभूतमक्र-
न्निति ब्राह्मण इम उद्वासीकारिण इमे दुभूतमक्रन्निति शूद्रस्तं ब्राह्मणः
संजित्याऽऽग्नीध्रे चर्माध्यस्यति’ इति ।

तत्राऽऽक्रोशं प्रशंसां च क्रमेण विधत्ते—

आऽन्यः क्रोशति प्रान्यः शंसति

य आक्रोशति पुनात्येवैनान्तस यः

प्रशंसति पूतेष्वेवाह्नायं दधाति, इति ।

इमे सत्रानुष्ठायिनो यजमाना द्रव्यव्ययं कृत्वा सर्वशून्यकारिणोऽतो दुर्व्या-
पारमकुर्वन्नित्येवमन्य एकः शूद्र आक्रोशति निन्देत् । इमे यजमानाः समृद्धिं

१ ख. °तेऽपथा° । २ ख. वीणा पि° । ३ ख. °ह्लावली° । ४ ख. °रुपाहि° । ५ ख. अपधा° ।

पदः । नीतिं । वृन्ति । महीयाम् । एव । एषु ।
दधति (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ।)

नवमेऽनुवाक उत्क्रोदादिकमुक्तम् । अथ दशमे दासीनृत्यमुच्यते ।
तत्राऽऽदौ तावच्चर्मवेधनं विधत्ते—

चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव भिन्दन्ति, इति ।

अत्र भेद्यं चर्म सूत्रकारेण विस्पष्टमुक्तम्—‘उत्तरेणाऽऽग्नीध्रं कटसंघाते त्रेजन-
संघाते वाऽऽर्द्धं चर्म वेधनार्थं वितत्योच्छ्रयन्ति’ इति । वेधनप्रकारश्च तेनैव स्पष्ट-
मुक्तः—‘विपरियान्त्येतच्चर्मं क्वचिन्स्तेषामेकैकं संशास्ति माऽपरात्सीर्माऽति-
व्यात्सीरिति तत्ते विद्धा नातिपादयन्ति’ इति । तेन चर्मवेधनेनैषां यजमानानां
पाप्मानमेव भिन्दन्ति ।

अथ वेधनात्पूर्वं क्वचिष्वध्वर्योः शासनं विधत्ते—

माऽप रात्सीर्माऽति व्यात्सीरित्याह संप्रत्ये

वैषां पाप्मानमव भिन्दन्ति, इति ।

हे क्वचिंश्चर्मवेधनाय प्रवृत्तस्य वाणस्य स्वलनरूपमपराधं मा कार्षीः ।
अस्वलन्नपि चर्म भित्त्वा परतो वाणगमनरूपमतिव्यथनं मा कार्षीरित्येव-
मध्वर्युर्ब्रूयात् । एवं सत्येषां यजमानानां पाप्मानं सम्यगेव भिन्दन्ति ।

अथ नृत्यं विधत्ते—

उदकुम्भानधिनिधाय दास्यो मार्जालीयं परि

नृत्यन्ति पदो निवृत्तीरिदंमधुं गायन्त्यो मधु वै

१ क. घ. ङ. च. 'ते-च' । २ ख. वेद्यं । ३ क. ङ. 'र्म व्यथ' । घ. च. 'र्म व्यथना' ।
४ ख. 'रिचन्त्ये' । ५ ख. 'कैकलः तं' । ६ क. विधाना । ७ ख. 'व्यधनं' ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

देवानां परममन्नाद्यं परममेवान्नाद्यमव रुन्धते
पदो नि घ्नन्ति महीयामेवेषु दधति, इति ॥

अत्र दासीसंख्यां सूत्रकारो दर्शयति—‘ मार्जालीयस्यान्तेऽष्टौ दासकु-
मार्य उदकुम्भैर्विकम्पन्ते ’ इति । ता एतास्तान्कुम्भाञ्छिरसि धृत्वा मार्जाली-
यस्य धिष्ण्यस्य परितो नृत्यन्ति नृत्यं कुर्वन्ति । कीदृश्यो दास्यः, पदो निघ्नती-
र्दक्षिणांन्पादान्भूमौ ताडयन्त्यः । इदं मध्वित्येतं शब्दं गायन्त्यः । अथवा इदमेव
सारद्यं मध्वित्यादिमन्त्रं गायन्त्यः । मधु च देवानामत्यन्तं प्रियमन्नम् । अतस्त-
द्धानेन परममन्नं प्राप्नुवन्ति । योऽयं पादघातस्तेनैषु यजमानेषु महीयां पूजां
संपादयन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
संप्लोष्यते स्वाहा संप्लवमानाय स्वाहा संप्लुताय
स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेघि-
ताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा
निहाकायै स्वाहा प्रासचाय स्वाहा प्रचलाकायै
स्वाहा विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा
संविद्योतमानाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तन-
यते स्वाहोग्रं स्तनयते स्वाहा वर्षिष्यते स्वाहा
वर्षते स्वाहाऽभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संवर्षते

(१) स्वाहाऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते स्वाहा
 शीकायते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रोषिष्यते स्वाहा
 प्रुष्णते स्वाहा परिप्रुष्णते स्वाहोद्ग्रहीष्यते स्वाहो-
 द्ग्रहते स्वाहोद्ग्रहीताय स्वाहा विप्लोष्यते स्वाहा
 विप्लवमानाय स्वाहा विप्लुताय स्वाहाऽऽतप्स्यते
 स्वाहाऽऽतर्पते स्वाहोग्रमातर्पते स्वाहर्ग्यः स्वाहा
 यजुर्ग्यः स्वाहा सामर्ग्यः स्वाहाऽङ्गिरोर्ग्यः स्वाहा
 वेदेर्ग्यः स्वाहा गार्थाङ्ग्यः स्वाहा नाराशस्सीङ्ग्यः
 स्वाहा रैभीङ्ग्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

(संवर्षते रैभीङ्ग्यः स्वाहा द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

पृथिव्यै । स्वाहा । अन्तरिक्षाय । स्वाहा । दिवे ।
 स्वाहा । संप्लोष्यत इति सं-प्लोष्यते । स्वाहा । संप्लवमा-
 नायेति सं-प्लवमानाय । स्वाहा । संप्लुतायेति सं-प्लुताय ।
 स्वाहा । मेघायिष्यते । स्वाहा । मेघायत इति मेघ-यते ।
 स्वाहा । मेघिताय । स्वाहा । मेघाय । स्वाहा । नीहाराय ।

(अश्वमेधमन्त्रकथनम्)

स्वाहा । निहाकाया इति नि-हाकायै । स्वाहा । प्रास-
चाय । स्वाहा । प्रचलाकाया इति प्र-चलाकायै ।
स्वाहा । विद्योतिष्यत इति वि-द्योतिष्यते । स्वाहा ।
विद्योतमानायेति वि-द्योतमानाय । स्वाहा । संविद्योत-
मानायेति सं-विद्योतमानाय । स्वाहा । स्तनयिष्यते ।
स्वाहा । स्तनयते । स्वाहा । उग्रम् । स्तनयते । स्वाहा ।
वर्षिष्यते । स्वाहा । वर्षते । स्वाहा । अभिवर्षत इत्यभि-
वर्षते । स्वाहा । परिवर्षत इति परि-वर्षते ।
स्वाहा । संवर्षत इति सं-वर्षते (१) । स्वाहा । अनु-
वर्षत इत्यनु-वर्षते । स्वाहा । शीकायिष्यते । स्वाहा ।
शीकायत इति शीक-यते । स्वाहा । शीकिताय ।
स्वाहा । प्रोषिष्यते । स्वाहा । प्रुष्णते । स्वाहा । परिप्रु-
ष्णत इति परि-प्रुष्णते । स्वाहा । उद्ग्रहीष्यत इत्युत्-
ग्रहीष्यते । स्वाहा । उद्ग्रहृत इत्युत्-ग्रहृते । स्वाहा ।
उद्ग्रहीतायेत्युत्-ग्रहीताय । स्वाहा । विप्लोष्यत इति वि-
प्लोष्यते । स्वाहा । विप्लुवमानायेति वि-प्लुवमानाय । स्वाहा ।
विप्लुतायेति वि-प्लुताय । स्वाहा । आतप्स्यत इत्या-
तप्स्यते । स्वाहा । आतपत इत्या-तपते । स्वाहा । उग्रम् ।
आतपत इत्या-तपते । स्वाहा । ऋग्न्य इत्यृक्-ग्न्यः ।
स्वाहा । यजुर्भ्य इति यजुः-भ्यः । स्वाहा । सामग्न्य इति

साम-भ्यः । स्वाहा । अङ्गिरोभ्य इत्यङ्गिरः-भ्यः ।
 स्वाहा । वेदेभ्यः । स्वाहा । गाथाभ्यः । स्वाहा ।
 नाराश-सीभ्यः । स्वाहा । रैभीभ्यः । स्वाहा । सर्वेस्मै ।
 स्वाहा (२)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ।)

दशमे दासीनृत्यमुक्तम् । तावता महाव्रतं समाप्तम् । अथोत्तरेष्वनुवाकेष्वश्व
 मेधाङ्गमन्त्रा उच्यन्ते । तत्रापि द्वयोरनुवाकयोरन्नहोममन्त्राः ।

तन्मध्ये प्रथमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा
 संप्लोष्यते स्वाहा संप्लवमानाय स्वाहा संप्लुताय
 स्वाहा मेघायिष्यते स्वाहा मेघायते स्वाहा मेघि-
 ताय स्वाहा मेघाय स्वाहा नीहाराय स्वाहा
 निहाकायै स्वाहा प्रासचाय स्वाहा प्रचलाकायै
 स्वाहा विद्योतिष्यते स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा
 संविद्योतमानाय स्वाहा स्तनयिष्यते स्वाहा स्तनयते
 स्वाहोऽस्तनयते स्वाहा वर्षिष्यते स्वाहा वर्षते
 स्वाहाऽभिवर्षते स्वाहा परिवर्षते स्वाहा संवर्षते
 स्वाहाऽनुवर्षते स्वाहा शीकायिष्यते स्वाहा शीका-
 यते स्वाहा शीकिताय स्वाहा प्रोषिष्यते स्वाहा

प्रपा० ९ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधाह्नमन्त्रकथनम्)

पुष्णते स्वाहा परिपुष्णते स्वाहोद्ग्रहीष्यते स्वाहो-
द्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा विप्लोष्यते स्वाहा
विप्लवमानाय स्वाहा विप्लुताय स्वाहाऽऽतप्स्यते
स्वाहाऽऽतपते स्वाहोग्रमातपते स्वाहर्ग्यः स्वाहा
यजुर्ग्यः स्वाहा सामग्यः स्वाहाऽङ्गिरोग्यः स्वाहा
वेदेग्यः स्वाहा गाथाग्यः स्वाहा नाराशंसिग्यः
स्वाहा रैभीग्यः स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा , इति ॥

पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः । मेघोत्पादनाय धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः
संपुत्रः । स च त्रिविधः—आगामी वर्तमानो भूतश्च । अथ एव सर्वात्मकप्रजा-
पत्यभिन्नत्वात्तद्रूपेण निर्दिश्यते । धूमादिसंपुत्रादूर्ध्वं भविष्यद्वर्तमानातीतदशा-
पन्ना मेघोत्पत्तिस्त्रिविधा । त्रिष्वप्यनुगताकारो मेघः । मेघनिष्पत्तेरूर्ध्वं द्रप्स-
पतनं नीहारः । द्रप्सानां बाहुल्येनेषदन्धकारापादनं निहाका । तदीयशैत्ये-
नावयवसंकोचः प्रासचः । संकोचादूर्ध्वं पलायनं प्रचलाका । तत ऊर्ध्वं भवि-
ष्यदादिरूपेण त्रिविधा विद्युत् । तथा गर्जनस्याप्यवस्थात्रयम् । वृष्टेरपि तद्-
दवस्थात्रयम् । तत्र तृतीयस्यापवस्थायां चत्वारो भेदाः—वायुवशादाभिमु-
ख्येन वर्षणमभिवर्षणं, परितो मण्डलाकारेण वर्षणं परिवर्षणम्, ऋजुधारारूपं
संवर्षणम्, गच्छतः पुरुषस्य पृष्ठतो वर्षणमनुवर्षणं चेति । वृष्टिक्लिन्नस्य पुरु-
षस्य त्रिविधा शैत्यावस्था शीकायनम् । घर्मकाले संतप्तायां भूमौ प्रथमवृष्टे-
रवसाने समुत्थित उष्मा प्रोषः । सोऽपि दशात्रयापन्नः । वृष्टेरुपरम उद्ग्रहणं,
तदपि त्रिविधम् । तत ऊर्ध्वं मेघलेशानामपगमनं विप्लवः । सोऽपि त्रिविधः । मेघ-
लेशेष्वपगतेषु सूर्यप्रकाशसंचार आतपः । सोऽपि त्रिविधः । पादवद्धा मन्त्रा
ऋचः । प्रश्लिष्टपठितानि यजूंषि । गीत्यात्मकानि सामानि । अङ्गिरोभिर्मुनिभिर्दे-
ष्टाश्चतुर्थवेदोत्पन्ना अङ्गिरसः । विधिभागैः संहितास्ते सर्वे वेदाः । देवता-
विषयाख्यानपरा मन्त्रा गाथाः । मनुष्यविषयाख्यानपरा ऋचो नाराशंस्यः ।

रेभः शब्दकृदग्निस्तद्विषया ऋचो रैभ्यः । अनुक्तसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । एतैः
पञ्चाशन्मन्त्रै रात्रावन्नहोमाः कार्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अयं सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

द्वते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहा प्राणिने
स्वाहाऽप्राणाय स्वाहा मुखवते स्वाहाऽमुखाय
स्वाहा नासिकवते स्वाहाऽनासिकाय स्वाहाऽक्षण्वते
स्वाहाऽनशिकाय स्वाहा कर्णिने स्वाहाऽकर्णकाय
स्वाहा शीर्षण्वते स्वाहाऽशीर्षकाय स्वाहा पद्वते
स्वाहाऽपादकाय स्वाहा प्राणते स्वाहाऽप्राणते
स्वाहा वदते स्वाहाऽवदते स्वाहा पश्यते स्वाहाऽ-
पश्यते स्वाहा शृण्वते स्वाहाऽशृण्वते स्वाहा मन-
स्विने स्वाहा (१) अमनसे स्वाहा रेतस्विने
स्वाहाऽरेतस्काय स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजन-
नाय स्वाहा लोमवते स्वाहाऽलोमकाय स्वाहा
त्वचे स्वाहाऽत्वक्काय स्वाहा चर्मण्वते स्वाहाऽच-
र्मकाय स्वाहा लोहितवते स्वाहाऽलोहिताय स्वाहा
मांसन्वते स्वाहाऽमांसकाय स्वाहा स्तार्वाभ्यः

प्रपा० १ अनु० १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(भक्षमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

स्वाहाऽस्त्रावकाय स्वाहाऽस्थन्वते स्वाहाऽन-
 स्थिकाय स्वाहा मज्जन्वते स्वाहाऽमज्जकाय
 स्वाहाऽङ्गिने स्वाहाऽनङ्गाय स्वाहाऽऽत्मने स्वाहाऽ-
 नात्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा (२) ॥

(मनस्विने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा द्वे च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

द्वते । स्वाहा । अदन्तकाय । स्वाहा । प्राणिने ।
 स्वाहा । अप्राणाय । स्वाहा । मुखवत इति मुखवते ।
 स्वाहा । अमुखाय । स्वाहा । नासिकवत इति नासिक-
 वते । स्वाहा । अनासिकाय । स्वाहा । अक्षण्वत इत्य-
 क्षण्वते । स्वाहा । अनशिकाय । स्वाहा । कर्णिने ।
 स्वाहा । अकर्णकाय । स्वाहा । शीर्षण्वत इति शीर्षण-
 वते । स्वाहा । अशीर्षकाय । स्वाहा । पद्वत इति पद-
 वते । स्वाहा । अपादकाय । स्वाहा । प्राणत इति प्र-
 अनते । स्वाहा । अप्राणत इत्यप्र-अनते । स्वाहा । वदते ।

स्वाहा । अ॒व॒द॒ते । स्वाहा । प॒श॒य॒न्ते । स्वाहा । अ॒प॒श॒य॒न्ते ।
 स्वाहा । शृ॒ण॒व॒न्ते । स्वाहा । अ॒शृ॒ण॒व॒न्ते । स्वाहा । म॒न॒-
 स्वि॒ने । स्वाहा (१) । अ॒म॒न॒से । स्वाहा । रे॒त॒स्वि॒ने ।
 स्वाहा । अ॒रे॒त॒स्का॒येत्य॒रे॒तः—का॒य । स्वाहा । प्र॒जा॒भ्य॒ इति
 प्र—जा॒भ्यः । स्वाहा । प्र॒ज॒न॒ना॒येति॑ प्र—ज॒न॒ना॒य । स्वाहा ।
 लो॒म॒व॒त् इति॑ लो॒म—व॒त्ते । स्वाहा । अ॒लो॒म॒का॒य । स्वाहा ।
 त्व॒चे । स्वाहा । अ॒त्व॒क्का॒य । स्वाहा । च॒र्म॒ण॒व॒त् इति॑
 च॒र्म॒ण्—व॒त्ते । स्वाहा । अ॒च॒र्म॒का॒य । स्वाहा । लो॒हि॒त॒व॒त्
 इति॑ लो॒हि॒त—व॒त्ते । स्वाहा । अ॒लो॒हि॒ता॒य । स्वाहा ।
 मा॒श॒स॒न्व॒त् इति॑ मा॒श॒स॒न्—व॒त्ते । स्वाहा । अ॒मा॒श॒स॒का॒य ।
 स्वाहा । स्ना॒व॒भ्य॒ इति॑ स्ना॒व॒—भ्यः । स्वाहा । अ॒स्ना॒व॒का॒य ।
 स्वाहा । अ॒स्थ॒न्व॒त् इत्य॑स्थ॒न्—व॒त्ते । स्वाहा । अ॒न॒स्थि॒-
 का॒य । स्वाहा । म॒ज्ज॒न्व॒त् इति॑ म॒ज्ज॒न्—व॒त्ते । स्वाहा ।
 अ॒म॒ज्ज॒का॒य । स्वाहा । अ॒ङ्गि॒ने । स्वाहा । अ॒न॒ङ्गा॒य ।
 स्वाहा । आ॒त्म॒ने । स्वाहा । अ॒ना॒त्म॒ने । स्वाहा । स॒र्व॒स्मै ।
 स्वाहा (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

प्रवा०९अनु० १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।)

अथ शरीरहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘दत्वते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जहोति’ इति ।

पाठस्तु—

दत्वते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहा प्राणिने स्वाहाऽप्रा-
णाय स्वाहा मुखवते स्वाहाऽमुखाय स्वाहा नासिक-
वते स्वाहाऽनासिकाय स्वाहाऽक्षण्वते स्वाहाऽनाक्षि-
काय स्वाहा कर्णिने स्वाहाऽकर्णकाय स्वाहा
शीर्षण्वते स्वाहाऽशीर्षकाय स्वाहा पद्वते स्वाहाऽपा-
दकाय स्वाहा प्राणते स्वाहाऽप्राणते स्वाहा वदते
स्वाहाऽवदते स्वाहा पश्यते स्वाहाऽपश्यते स्वाहा
शृण्वते स्वाहाऽशृण्वते स्वाहा मनस्विने स्वाहा
ऽमनसे स्वाहा रेतस्विने स्वाहाऽरेतस्काय स्वाहा
प्रजाभ्यः स्वाहा प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहाऽ-
लोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहाऽत्वक्काय
स्वाहा चर्मण्वते स्वाहाऽचर्मकाय स्वाहा लोहितवते
स्वाहाऽलोहिताय स्वाहा मांसन्वते स्वाहाऽमांस-
काय स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहाऽस्नावकाय स्वाहाऽ-
स्थन्वते स्वाहाऽनस्थिकाय स्वाहा मज्जन्वते स्वाहा-
ऽमज्जकाय स्वाहाऽङ्गिने स्वाहाऽनङ्गाय स्वाहा-
ऽऽत्मने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

दन्ता अस्य सन्तीति दत्वान् । न विद्यन्ते दन्ता यस्यासावदन्तकः । एवं
सर्वत्र विधिनिषेधौ योजनीयौ । जगति हि जीवा द्विविधाः—तत्तदवयवोपेता-
स्तत्तद्विकलाश्चेति । अश्वस्य प्राजापत्यत्वेन सर्वात्मकतामभिप्रेत्येतानि विशे-

षणान्युच्यन्ते । तत्र दन्तयुक्ता जीवाः प्रसिद्धाः । अत्यन्तं बाला वृद्धास्तद्र-
हिताः । प्राणिनो जङ्गमा अप्राणिनः स्थावराः । वक्ष्यमाणा निषेधास्तत्तदव-
यवराहित्येन वा सत्यप्यवयवे तदसौकर्येण बोदाहरणीयम् । त्वगिन्द्रियं, चर्म
तदाधारभूतं गोलकम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः)

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा
युनक्तवस्य यज्ञस्यर्धै मह्यं संनत्या अमुष्मै
कामायाऽऽयुषे त्वा प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा
व्यानाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै त्वा राधसे त्वा
घोषाय त्वा पोषाय त्वाऽऽराद्घोषाय त्वा प्रच्युत्यै
त्वा (१) ॥

(कौऽष्टात्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । युनक्तु । विष्णुः ।
त्वा । युनक्तु । अस्य । यज्ञस्य । ऋद्ध्यै । मह्यम् ।

प्रपा०१ अनु० १३१ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधाङ्गसम्प्रकथनम्)

संनत्या इति सं-नत्यै । अमुष्मै । कामाय । आयुषे ।
 त्वा । प्राणायेति प्र-अनाय । त्वा । अपानायेत्यप-
 अनाय । त्वा । व्यानायेति वि-अनाय । त्वा ।
 व्युष्ट्या इति वि-उष्ट्यै । त्वा । रय्यै । त्वा । राधसे ।
 त्वा । घोषाय । त्वा । पोषाय । त्वा । आराद्घोषायेत्यारात्-
 घोषाय । त्वा । प्रच्युत्या इति प्र-च्युत्यै । त्वा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

अतीतयोरनुवाकयोः पञ्चाशन्मन्त्रैरेकपञ्चाशन्मन्त्रैश्च सहाब्रह्मो उक्ताः ।
 अथ परिधिमन्त्रा उच्यन्ते ।

कल्पः—'कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति परिधीन्युनक्त्यस्य यज्ञस्यर्ध्वं
 मह्यं संनत्या इति सर्वत्रानुषजति' इति ।

पाठस्तु—

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु विष्णुस्त्वा युन-
 क्तवस्य यज्ञस्यर्ध्वं मह्यं संनत्या अमुष्मै कामा-
 याऽऽयुषे त्वा प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय
 त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै त्वा राधसे त्वा घोषाय त्वा
 पोषाय त्वाऽऽराद्घोषाय त्वा प्रच्युत्यै त्वा, इति ॥

हे मध्यमपरिधे कः प्रजापतिस्त्वां युनक्ति वह्निसमीपे योजयति । हे दक्षिण-
 परिधे स प्रजापतिस्त्वां युनक्तु । हे उत्तरपरिधे विष्णुस्त्वां युनक्तु । किमर्थम्,
 अस्य यज्ञस्य समृद्ध्यर्थम् । तथा मह्यं संनत्यै मां प्रति सर्वेषां प्राणिनां संनम-
 नाय, अमुष्मै प्रजादिरूपाय कामाय, आयुष आयुर्वृद्धये त्वामहं युनज्मि ।

एवं सर्वत्राध्याहारः । प्राणापानव्यानाः प्रसिद्धाः । व्युष्टिः प्रभातम् । रयिर्धनम् । राधोऽन्नम् । घोषः कीर्तिः । पोषः पश्वादिपुष्टिः । आराद्धोषो दूरशब्दवाचित्वम् । प्रच्युतिः सर्वदुःखनिवृत्तिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधव्याये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

अ॒ग्नये॑ गाय॒त्राय॑ त्रि॒वृते॑ रा॒थं तरा॑य वास॒न्ताया॑-
ष्टा॒क॒पाल॑ इन्द्रा॒य त्रैष्टु॑भाय प॒ञ्चद॒शाय॑ वा॒र्हता॑य
त्रै॒ष्मायै॑का॒दश॑कपालो वि॒श्वेभ्यो॑ दे॒वेभ्यो॑ जा॒गते॑भ्यः
सप्त॒दशे॑भ्यो वै॒रूपे॑भ्यो वा॒र्षिके॑भ्यो द्वा॒दश॑कपालो
मि॒त्रावरु॑णाभ्या॒मानु॑ष्टुभाभ्यामेकवि॒ंशाभ्यां॑ वैरा-
जाभ्यां॑ शार॒दाभ्यां॑ प॒यस्यां॑ बृह॒स्पत॑ये पा॒ङ्क्त॑ाय
त्रि॒णवा॑य शा॒क॒राय॑ हैम॒न्तिक॑ाय च॒रुः स॑वि॒त्र
आ॒तिच्छ॑न्दसाय॑ त्रयस्त्रि॒ंशाय॑ रै॒वता॑य शै॒शिरा॑य
द्वा॒दश॑कपालोऽदि॒त्यै विष्णु॑पत्न्यै च॒रुर॑ग्नये॑ वैश्वान॒राय॑
द्वा॒दश॑कपालोऽनु॑मत्यै च॒रुः का॑य ए॒क॒कपालः॑ (१) ॥

(अ॒ग्नये॑ गाय॒त्राया॑दित्या॑ अनु॑मत्यै च॒रुः सप्त॑च॒त्वारि॑ंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

अग्नेये । गायत्राय । त्रिवृत इति त्रि-वृते ।
 राथंतरायेति राथ-तराय । वासन्ताय । अष्टार्कपाल
 इत्यष्टा-कपालः । इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । पञ्चदशायेति
 पञ्च-दशाय । बार्हताय । त्रैष्माय । एकादशकपाल
 इत्येकादश-कपालः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जागतेभ्यः ।
 सप्तदशेभ्य इति सप्त-दशेभ्यः । वैरूपेभ्यः । वार्षिकेभ्यः ।
 द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । मित्रावरुणाभ्या-
 मिति मित्रा-वरुणाभ्याम् । आनुष्टुभाभ्यामित्यानु-
 स्तुभाभ्याम् । एकविंशाभ्यामित्येक-विंशाभ्याम् । वैरा-
 जाभ्याम् । शारदाभ्याम् । पयस्या । बृहस्पतये ।
 पाङ्क्त्याय । त्रिणवायेति त्रि-नवाय । शाकराय ।
 हैमन्तिकाय । चरुः । सवित्रे । आतिच्छन्दसायेत्याति-
 छन्दसाय । त्रयस्त्रिंशायेति त्रयः-त्रिंशाय । रैवताय ।
 शैशिराय । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः ।
 अदित्यै । विष्णुपत्न्या इति विष्णु-पत्न्यै । चरुः ।
 अग्नेये । वैश्वानराय । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः ।
 अनुमत्या इत्यनु-मत्यै । चरुः । कायः । एककपाल

इत्येक—कपालः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘अग्नये गायत्रायेति दशहविषः सर्वपृष्ठां निर्वपति’
इति, तदिदं विधत्ते—

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथंतराय वासन्तायाष्टाक-
पाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हताय त्रैष्मा-
थैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्त-
दशेभ्यो वैरूपेभ्यो वार्षिकेभ्यो द्वादशकपालो मित्राव-
रुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां वैराजाभ्यां
शारदाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय
शाकराय हैमन्तिकाय चरुः सवित्र आतिच्छन्दसाय
त्रयस्त्रिंशाय रैवताय शैशिराय द्वादशकपा-
लोऽदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादश-
कपालोऽनुमत्यै चरुः काय एककपालः, इति ॥

अत्र षट्सु हविःषु च्छन्दसा स्तोमेन साम्नर्तुना च देवता विशेष्यते ।
पयसि भवाऽऽमिक्षा पयस्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

प्रपा० ९ अनु० १९] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

४७३६

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके पक्षमप्रपाठके पक्षदशोऽनुवाकः ।)

यो वा अग्रावग्निः प्रहियते यश्च सोमो राजा
तयोरेष आतिथ्यं यदग्नीषोमीयोऽथैष रुद्रो यश्ची-
यते यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींषि न निर्व-
पेदेष एव रुद्रोऽशान्त उपोत्थार्य प्रजां पशून्यज-
मानस्याभि मन्येत यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींषि
निर्वपति भागधेयैर्नैवैनं शमयति नास्य रुद्रो-
ऽशान्तः (१) उपोत्थार्य प्रजा पशूनभि मन्यते
दश हवींषि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नाभि-
दशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशाक्षरा
विराडन्नं विराड्विराज्येवान्नाथे प्रति तिष्ठत्युतु-
भिर्वा एष छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चेतव्य इत्याहुर्य-
देतानि हवींषि निर्वपत्युतुभिरेवैनं छन्दोभिः स्तोमैः
पृष्ठैश्चिनुते दिशः सुषुवाणेन (२) अभिजित्या
इत्याहुर्यदेतानि हवींषि निर्वपति दिशामभिजित्या
एतया वा इन्द्रं देवा अयाजयन्तस्मादिन्द्रसव
एतया मनुं मनुष्यास्तस्मान्मनुसवो यथेन्द्रो देवानां
यथा मनुर्मनुष्याणामेवं भवति य एवं विद्वानेत-

येष्ट्या यजते दिग्वतीः पुरोनुवाक्या भवन्ति सर्वासां
दिशामभिजित्यै (३) ॥

(अशान्तः सुषुत्राणैकैकचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

यः । वै । अग्नौ । अग्निः । प्रह्वियत इति प्र-
ह्वियते । यः । च । सोमः । राजा । तयोः । एषः ।
आतिथ्यम् । यत् । अग्नीषोमीय इत्यग्नी-सोमीयः ।
अर्थ । एषः । रुद्रः । यः । चीयते । यत् । संचित इति
सं-चिते । अग्नौ । एतानि । हवींषि । न । निर्व-
पेदिति निः-वर्पेत् । एषः । एव । रुद्रः । अशान्तः ।
उपोत्थायेत्युप-उत्थाय । प्रजामिति प्र-जाम् । पशून् ।
यजमानस्य । अभीति । मन्येत । यत् । संचित इति
सं-चिते । अग्नौ । एतानि । हवींषि । निर्वपतीति निः-
वर्पति । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनम् । शम-
यति । न । अस्य । रुद्रः । अशान्तः (१) । उपो-
त्थायेत्युप-उत्थाय । प्रजामिति प्र-जाम् । पशून् ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

अभीति । मन्यते । दर्श । हवींषि । भवन्ति । नव । वै ।
 पुरुषे । प्राणा इति प्र-अनाः । नाभिः । दशमी । प्राणा-
 निति प्र-अनान् । एव । यजमाने । दधाति । अथो इति ।
 दशाक्षरेति दर्श-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अन्नम् ।
 विराडिति वि-राट् । विराजीति वि-राजि । एव । अन्नाद्य
 इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति । ऋतुभिरित्यूतु-भिः ।
 वै । एषः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । स्तोमैः । पृष्ठैः ।
 चेतव्यः । इति । आहुः । यत् । एतानि । हवींषि ।
 निर्वपतीति निः-वपति । ऋतुभिरित्यूतु-भिः । एव ।
 एनम् । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । स्तोमैः । पृष्ठैः ।
 चिनुते । दिशः । सुषुवाणेन (२) । अभिजित्या इत्यभि-
 जित्याः । इति । आहुः । यत् । एतानि । हवींषि ।
 निर्वपतीति निः-वपति । दिशाम् । अभिजित्या इत्यभि-
 जित्यै । एतया । वै । इन्द्रम् । देवाः । अयाजयन् ।
 तस्मात् । इन्द्रसव इतीन्द्र-सवः । एतया । मनुम् ।
 मनुष्याः । तस्मात् । मनुसव इति मनु-सवः । यथा ।
 इन्द्रः । देवानाम् । यथा । मनुः । मनुष्याणाम् । एवम् ।
 भवति । यः । एवम् । विद्वान् । एतया । इष्ट्या । यजते ।
 दिग्बतीरिति दिक्-वतीः । पुरोनुवाक्या इति पुरः-अनु-

वाक्याः । भवन्ति । सर्वांसाम् । दिशाम् । अभिर्जित्या
इत्यभि—जित्यै (३) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ।)

एतेषां हविषामुत्पत्तिमभिधाय प्रयोगं विधत्ते—

यो वा अग्नावग्निः प्रह्वियते यश्च सोमो राजा तयो-
रेष आतिथ्यं यदग्नीषोमीयोऽथैष रुद्रो यश्चीयते
यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींषि न निर्वपेदेष एव
रुद्रोऽशान्त उपोत्थाय प्रजां पशून्यजमानस्याभि
मन्येत यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींषि निर्वपति
भागधेयेनैवैनं शमयति नास्य रुद्रोऽशान्त
उपोत्थाय प्रजां पशूनभि मन्यते, इति ।

आधानसिद्धेऽग्नौ योऽन्योऽग्निर्मथित्वा प्रह्वियते, योऽपि सोमो राजा वल्ली-
रूपः स्थापितस्तयोरुभयोर्योऽयमग्नीषोमीयः पशुरेष एवाऽऽतिथ्यम् । तेन
सत्कारेण तावुभौ तुष्टौ । अथ योऽयमग्निश्चयन्नेन निष्पाद्यते स एष रुद्रः
क्रूरो वर्तते । यदि तस्मिन्संचितेऽग्नावेतानि यथोक्तानि हवींषि न निर्वपेत्तदा-
नीमेव क्रूरोऽतिक्रुद्धः सन्समीपमागत्य यजमानस्य प्रजां पशून्निहस्यात् । तन्नि-
र्वापे तु स्वकीयभागेन तुष्टो न हिनस्ति ।

पाठप्राप्तां हविःसंख्यां प्रशंसति—

दश हवींषि भवन्ति नव वै पुरुषे प्राणा नाभि-
र्दशमी प्राणानेव यजमाने दधात्यथो दशाक्षरा
विराडन्नं विराड्विराज्येवान्नाद्ये प्रति तिष्ठन्ति, इति ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

देवताविशेषणानि प्रशंसति—

ऋतुभिर्वा एष छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चेतव्य
इत्याहुर्यदेतानि हवींषि निर्वपत्यृतुभिरे-
वैनं छन्दोभिः स्तोमैः पृष्ठैश्चिनुते, इति ।

ऋतवो वसन्ताद्याः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि । स्तोमास्त्रिवृदादयः ।
पृष्ठानि रथंतरादीनि । एतेषां देवताविशेषणत्वेनोपात्तत्वादत्वादिभिरेवाग्नि-
श्चितो भवति ।

अथ हवींषि प्रशंसति—

दिशः सुषुवाणेनाभिजित्या इत्याहुर्यदेतानि
हवींषि निर्वपति दिशामभिजित्यै, इति ।

सुषुवाणेन सोमं सुषुवाणेन दिशो जेतव्याः । प्राच्यादीनां चतुर्दिशामाग्ने-
य्यादीनां चतुर्दिशामूर्ध्वाधोदिशोश्च मिलित्वा दशसंख्योपेतत्वादशभिर्हविर्भि-
स्तासामभिजयः ।

अथ दशहविःसंघातरूपामेतां सर्वपृष्ठेष्टिं प्रशंसति—

एतया वा इन्द्रं देवा अयाजयन्तस्मादिन्द्रसव
एतया मनुं मनुष्यास्तस्मान्मनुसवो यथेन्द्रो
देवानां यथा मनुमनुष्याणामेवं भवति
य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते, इति ।

सूयत ऐश्वर्यं प्राप्यते येनासौ सवः । इन्द्रस्यैश्वर्यहेतुरिन्द्रसवः । एवं मनु-
सवोऽप्ययं यज्ञः । तेन यजमानस्ताभ्यामुभाभ्यां सदृशमैश्वर्यं प्राप्नोति ।

एतेषु दशसु हविषु समिद्दिशामाशया न इत्यनुवाकोक्ता दिक्शब्दयुक्ता
याज्यानुवाक्या विधत्ते—

दिग्वतीः पुरोनुवाक्या भवन्ति
सर्वासां दिशामभिजित्यै, इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो
 वभूर्व । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
 हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽस्ति प्रजापतये त्वा
 जुष्टं गृह्णामि तस्य ते यौर्महिमा नक्षत्राणि
 रूपमादित्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महित्वे प्रजाप-
 तये स्वाहा (३) ॥

(यः प्राणतो यौरादित्योऽष्टात्रिंशद् ।)

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तनाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तनाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

यः । प्राणत इति प्र-अनतः । निमिषत इति नि-
 मिषतः । महित्वेति महि-त्वा । एकः । इत् । राजा ।
 जगतः । वभूर्व । यः । ईशे । अस्य । द्विपद इति द्वि-
 पदः । चतुष्पद इति चतुः-पदः । कस्मै । देवाय ।
 हविषा । विधेम । उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । अस्ति ।
 प्रजापतय इति प्रजा-पतये । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि ।
 तस्य । ते । यौः । महिमा । नक्षत्राणि । रूपम् ।

(अश्वमेधाह्नमन्त्रकथनम्)

आदित्यः । ते । तेजः । तस्मै । त्वा । महिम्ने । प्रजापतये
इति प्रजा-पतये । स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ।)

कल्पः— ' यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ जुहोति राजतेन पूर्वः
सौवर्णेनोत्तरम् ' इति ।

तत्र पूर्वस्य महिमाख्यग्रहस्य मन्त्रं दर्शयति—

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो
बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय
हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा
जुष्टं गृह्णामि तस्य ते द्यौर्महिमा नक्षत्राणि रूपमादि-
त्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजापतये स्वाहा, इति ॥

यः प्रजापतिरेक इत्स्वयमेक एव प्राणतः श्वासयुक्तस्य निमिषतश्चक्षुर्निमेष-
युक्तस्य च जगतो महित्वा स्वमहिम्ना राजा बभूव, यश्च प्रजापतिरस्य द्विपदो
मनुष्यादेश्चतुष्पदो गवादेश्चेशे स्वामी भवति, कस्मै देवाय यस्मै कस्मैचित्प्राकृत-
प्राणिभिरनिश्चितरूपाय तादृशाय प्रजापतिरूपाय देवायानेन हविषा परिच-
रेम । हे प्रजापते तस्य ते तादृशस्य तव द्यौर्महिमा द्युलोक एवायं महिमाख्य-
ग्रहो दृश्यमानानि नक्षत्राणि तव रूपम् । आदित्यस्त्वदीयं तेजः । हे ग्रह त्वां
तस्मै तादृशाय महिम्ने महिमयुक्ताय प्रजापतये स्वाहा जुहोमि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उपासते प्रशिषं
 यस्य देवाः । यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै
 देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये
 त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौषधयो
 वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने
 प्रजापतये स्वाहा (१) ॥

(य आत्मदा यः पृथिव्यग्निरेकान्नचत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

यः । आत्मदा इत्यात्म-दाः । बलदा इति बल-दाः ।
 यस्य । विश्वं । उपासत इत्युप-आसते । प्रशिषमिति प्र-
 शिषम् । यस्य । देवाः । यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य ।
 मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम । उपयामगृहीत
 इत्युपयाम-गृहीतः । असि । प्रजापतय इति प्रजा-पतये ।
 त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । तस्य । ते । पृथिवी । महिमा ।
 ओषधयः । वनस्पतयः । रूपम् । अग्निः । ते । तेजः ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

तस्मै । त्वा । महिन्ने । प्रजापतये इति प्रजा—पतये ।
स्वाहा (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ।)

अथ द्वितीयग्रहमन्त्रं पठति—

य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं
यस्य देवाः । यस्य छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै
देवाय हविषा विधेम । उपयामगृहीतोऽसि प्रजाप-
तये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य ते पृथिवी महिमौ-
षधयो वनस्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै
त्वा महिन्ने प्रजापतये स्वाहा , इति ॥

यः प्रजापतिरात्मदाः सर्वेषां शरीरप्रदः, यश्च तस्मिञ्शरीरे बलप्रदः, यस्य प्रजापतेः प्रशिषं प्रकृष्टं शासनं विश्वे सर्वेऽप्युपासते सेवन्ते, देवा अपि यस्य प्रशिषमुपासते, यस्यामृतं छायेव स्वाधीनं, तथा प्राणिनां मृत्युरपि यस्य ह्यधीनस्तादृशाय कस्मै केनाप्यविज्ञातस्वरूपाय देवाय प्रजापतये हविषा परिचरेम । हे ग्रह त्वमुपयामेन पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि, प्रजापत्यर्थं त्वां गृह्णामि । हे प्रजापते तादृशस्य ते तव पृथिवीरूपो महिमाख्यो ग्रहः । ओषधयो वनस्पतयश्च तव विचित्रं रूपम् । अग्निस्त्वदीयं तेजः । हे ग्रह त्वां तस्मै महिमयुक्ताय प्रजापतये जुहोमि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मि-
 न्नाष्ट्रे राजन्यं इषव्यः शूरो महारथो जायतां
 दोग्धी धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सतिः पुरन्धिर्योषा
 जिष्णू रथेष्ठाः सत्तेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो
 जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु
 फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः
 कल्पताम् (१) ॥

(वा ब्रह्मन्नेकं चत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

एति । ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-
 वर्चसी । जायताम् । एति । अस्मिन् । नाष्ट्रे । राजन्यः ।
 इषव्यः । शूरः । महारथ इति महा-रथः । जायताम् ।
 दोग्धी । धेनुः । वोढा । अनड्वान् । आशुः । सतिः ।
 पुरन्धिरः । योषा । जिष्णुः । रथेष्ठा इति रथे-स्थाः ।
 सत्तेयः । युवा । एति । अस्य । यजमानस्य । वीरः ।

प्रपा०९अनु०१८] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

जायताम् । निकामेनिकाम इति निकामे—निकामे । नः ।
पर्जन्यः । वर्षतु । फलिन्यः । नः । ओषधयः । पच्यन्ताम् ।
योगक्षेम इति योग—क्षेमः । नः । कल्पताम् (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ।)

अथान्नहोममन्त्राः । तथा च ब्राह्मणम्—‘ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी
जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाऽस्मिन्राष्ट्रे
राजन्य इषव्यः शूरो महारथो जायतां दोग्ध्री
धेनुर्वोढाऽनड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू
रथेष्ठाः सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य वीरो जायतां
निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो न
ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम्, इति ॥

ब्रह्मन्ब्राह्मणजातौ ब्रह्मवर्चसी श्रुताध्ययनसंपन्नो ब्राह्मण आजायतां सर्वत
उत्पद्यताम् । एतदेकं वाक्यमेको मन्त्रः । एवमुत्तरत्रापि । इषव्यो वाणाद्या-
युधेषु कुशलः । धेनुरित्यादिष्वजायतामित्यनुवर्तते । सप्तिरश्वः । आशुः शीघ्र-
गामी । पुरवासिभिर्धर्यायत इति पुरन्धिः, रूपवतीत्यर्थः । अस्य यजमानस्य
जिष्णुत्वादिगुणविशिष्टः पुत्र आजायताम् । नोऽस्माकं यदा यदाऽपेक्षा
तदा तदा पर्जन्यो वर्षतु । ओषधयश्च बहुफलयुक्ताः पच्यन्ताम् । अल-

ब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य परिपालनं क्षेमः । योगसहितः क्षेमो मः ।
सोऽस्माकं संपद्यताम् । एतैर्दशभिर्मन्त्रैर्ब्रह्मवर्चसनामकं होमं कुर्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

आऽक्रान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्य-
र्वाऽक्रान्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा वां
वाज्याऽक्रंस्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाऽग्निस्ते
वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारय
वायुस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा
सम् (१) पारयाऽऽदित्यस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽ
रभे स्वस्ति मा सं पारय प्राणधृगसि प्राणं मे
दृह व्यानधृगसि व्यानं मे दृहापानधृगस्यपानं मे
दृह चक्षुरसि चक्षुर्मयि धेहि श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि
धेह्यारुस्यायुर्मयि धेहि (२) ॥

(वायुस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं
त्रिचत्वारिंशच्च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताया सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

एति । अक्रान् । वाजी । पृथिवीम् । अग्निम् ।
युजम् । अकृत । वाजी । अवी । एति । अक्रान् । वाजी ।
अन्तरिक्षम् । वायुम् । युजम् । अकृत । वाजी । अवी ।
वाम् । वाजी । एति । अक्रस्त । सूर्यम् । युजम् ।
अकृत । वाजी । अवी । अग्निः । ते । वाजिन् । युङ् ।
अन्विति । त्वा । एति । रभे । स्वस्ति । मा । समिति ।
पारय । वायुः । ते । वाजिन् । युङ् । अन्विति । त्वा ।
एति । रभे । स्वस्ति । मा । समिति (१) । पारय ।
आदित्यः । ते । वाजिन् । युङ् । अन्विति । त्वा । एति ।
रभे । स्वस्ति । मा । समिति । पारय । प्राणधृगिति प्राण-
धृक् । असि । प्राणमिति प्र-अनम् । मे । दृह । व्यान-
धृगिति व्यान-धृक् । असि । व्यानमिति वि-अनम् ।
मे । दृह । अपानधृगित्यपान-धृक् । असि । अपानमि-
त्यप-अनम् । मे । दृह । चक्षुः । असि । चक्षुः । मयि ।
धेहि । श्रोत्रम् । असि । श्रोत्रम् । मयि । धेहि । आयुः ।
असि । आयुः । मयि । धेहि (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ।)

अथाश्वानुमन्त्रणम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘आऽक्रान्वाजी ऋभैरत्यक्रमीद्वाजी
द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते’इति ।

एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं पठति—

आऽक्रान्वाजी पृथिवीमग्निं युजमकृत वाज्यर्वाऽ-
क्रान्वाज्यन्तरिक्षं वायुं युजमकृत वाज्यर्वा वां
वाज्याऽक्र०स्त सूर्यं युजमकृत वाज्यर्वाऽग्निस्ते
वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं पारय
वायुस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति मा सं
पारयाऽऽदित्यस्ते वाजिन्युङ्ङनु त्वाऽऽ रभे स्वस्ति
मा सं पारय प्राणधृगसि प्राणं मे दृ०ह व्यानधृगसि
व्यानं मे दृ०हापानधृगस्यपानं मे दृ०ह चक्षुरसि चक्षुर्मयि
धेहि श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि धेह्यायुरस्यायुर्मयि धेहि, इति ॥

वाजी वेगवानयमश्वः पृथिवीमाक्रानाक्रान्तवान् । सोऽर्वा तस्यां पृथिव्या-
मग्निं युजं योजयितारं व्यवहारनिर्वाहकमकृत । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । हे
वाजिन्नग्निस्ते युङ्ङत्व योजयिता सहायभूतः । तस्मात्त्वामन्वारभे । त्वं च स्वस्ति
विनाशराहित्येन मां संपारय सम्यर्कसमार्तिं प्रापय । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।
प्राणं दृंहति दृढी करोतीति प्राणधृक् । हेऽश्व त्वं तादृशोऽस्यतो मे प्राणं
दृढी कुरु । एवमुत्तरत्रापि । हेऽश्व त्वं चक्षुरस्यतो मयि चक्षुः स्थापय ।
एवमुत्तरत्रापि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अश्वमेधाह्नमत्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

जज्ञि बीजं वर्षीं पर्जन्यः पक्तां सस्यम् सुपि-
 प्पला ओषधयः स्वधिचरणेयम् सूपसदनोऽग्निः
 स्वध्यक्षमन्तरिक्षम् सुपावः पर्वमानः सूपस्थाना द्यौः
 शिवमसौ तपन् यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनोऽर्ध-
 मासास्त्रिंशिनो मासाः कृता ऋतवः शान्तः
 संवत्सरः (१) ॥

(जज्ञेकञिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

जज्ञि । बीजम् । वर्षीं । पर्जन्यः । पक्ता । सस्यम् ।
 सुपिप्पला इति सु-पिप्पलाः । ओषधयः । स्वधिचरणेति
 सु-अधिचरणा । इयम् । सूपसदन इति सु-उपसदनः ।
 अग्निः । स्वध्यक्षमिति सु-अध्यक्षम् । अन्तरिक्षम् । सुपाव
 इति सु-पावः । पर्वमानः । सूपस्थानेति सु-उपस्थाना ।
 द्यौः । शिवम् । असौ । तपन् । यथापूर्वमिति यथा-
 पूर्वम् । अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे । पञ्चदशिन इति पञ्च-

दशिनः । अर्धमासा इत्यर्थ—मासाः । त्रिंशिनः । मासाः ।
कृताः । ऋतवः । शान्तः । संवत्सर इति सं—वत्सरः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ।)

अथान्येऽन्नद्वोपमन्त्रा उच्यन्ते ।

तथा च ब्राह्मणम्—‘ जज्ञि वीजमिति जुद्धोत्पन्नन्तरित्यै ’ इति ।

पाठस्तु—

जज्ञि वीजं वर्ष्ठा पर्जन्यः पक्ता सस्यं सुपिप्पला
ओषधयः स्वधिचरणेयं सूपसदनोऽग्निः स्वध्यक्षम-
न्तरिक्षं सुपावः पवमानः सूपस्थाना द्यौः शिव-
मसौ तपन्यथापूर्वमहोरात्रे पञ्चदशिनोऽर्धमासास्त्रिं-
शिनो मासाः क्लृप्ता ऋतवः शान्तः संवत्सरः, इति ॥

यदेतद्गीर्वादि वीजं तज्जज्ञि जननस्वभावमस्तु । अस्तिवति सर्वत्राध्या-
हारः । पर्जन्यो वर्ष्ठा वृष्टिकारोऽस्तु । सस्यं पक्ता पाकशीलम् । ओषधयश्च
सुपिप्पलाः शोथनफलाः । इयं पृथिवी स्वधिचरणा सुखेनाधिष्ठाय चरितुं
शक्या । अग्निः सूपसदनः सुखेनोपसक्तुं परिचरितुं शक्यः । अन्तरिक्षं स्वध्यक्षं
सुखेनाध्यक्षितव्यं भूमकृत्वाद्युत्पातरहितमित्यर्थः । पवमानो वायुः सुपावोऽनु-
पद्रवकारिसंचारयुक्तः । द्यौः सूपस्थाना सुखेनावस्थानुं शक्या, दैविकोपद्रव-
हितेत्यर्थः । अन्नावादिन्यः शिवमुपद्रवराहित्यं यथा भवति तथा तपन्वर्तताम् ।
अहोरात्रे यथापूर्वं कल्पादेवाऽऽरभ्य येन क्रमेण प्रवृत्ते तथैवाद्यापि प्रवर्तेताम् ।
अर्धमासा न्यूनाधिकराहित्येन पञ्चदशदिनयुक्ताः । तथा मासास्त्रिंशदिनयुक्ताः ।

प्रपा०१अनु० २१] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

ऋतवः कृत्वास्तत्तल्लक्षणोपेताः । संवत्सरः शान्तः प्रजापीडारहितः । एतैः
पञ्चदशभिर्मन्त्रैरन्नहोमाः कर्तव्याः ॥
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ।)

आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्चरुः सावित्रोऽष्टा-
कपालः पौष्णश्चरुः रौद्रश्चरुः अग्नये वैश्वानराय
द्वादशकपालो मृगाखरे यदि नाऽऽगच्छेदग्नयेऽ-
होमुचेऽष्टाकपालः सौर्यं पयो वायव्यं आज्य-
भागः (१) ॥

(आग्नेयश्चतुर्विंशतिः ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ।)

आग्नेयः । अष्टाकपाल इत्यष्टा-कपालः । सौम्यः ।
चरुः । सावित्रः । अष्टाकपाल इत्यष्टा-कपालः ।
पौष्णः । चरुः । रौद्रः । चरुः । अग्नये । वैश्वानराय ।
द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । मृगाखर इति मृग-
आखरे । यदि । न । आगच्छेदित्या-गच्छेत् । अग्नये ।

अ॒हो॒मु॒च इत्य॑हः—मु॒चे । अ॒ष्टा॒क॒पा॒ल इत्य॑ष्टा—क॒पा॒लः ।
 सौ॒र्य॒म् । प॒र्यः । वा॒य॒व्यः । आ॒ज्य॒भा॒ग इत्या॑ज्य—
 भा॒गः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ।)

अथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेष्टय उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—
 'यद्यश्वमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादि ।
 इष्टीनां पाठस्तु—

आग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्यश्वरुः सावित्रोऽष्टाकपालः
 पौष्णश्वरु रौद्रश्वरु रग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो
 मृगारवरे यदि नाऽऽगच्छेदग्नेयोऽहोमुंचेऽष्टाकपालः
 सौर्यं पयो वायव्य आज्यभागः, इति ।

मृगारवरेऽश्वनिवासस्थाने यदि नाऽऽगच्छेत्, तत्रानागमनमेकं निमित्तम् ।
 निमित्तान्तराणि तु ब्राह्मणे द्रष्टव्यानि । तान्येतानि नव हवींषि प्रायश्चित्त-
 रूपाणि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक
 एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्ने॒योऽ॒हो॒मु॒चेऽष्टा॑क॒पा॒ल इन्द्रा॑या॒हो॒मु॒च॒एका॑-
 दश॒क॒पा॒लो मि॒त्रा॒व॒रु॒णाभ्या॑मा॒गो॒मु॒ग्ध्यां प॒य॒स्यां

(अश्वमेधाहमन्त्रकथनम्)

वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां चरुरश्विभ्यामागोमुग्भ्यां
 धाना मरुद्भ्य एनोमुग्भ्यः सप्तकपालो विश्वेभ्यो
 देवेभ्य एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरुरग्नये
 वैश्वानराय द्वादशकपालो द्यावापृथिवीभ्यामश्-
 होमुग्भ्यां द्विकपालः (१) ॥

(अग्नयेऽहोमुचे त्रिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

अग्नये । अहोमुच इत्यहः—मुचे । अष्टाकपाल
 इत्यष्टा—कपालः । इन्द्राय । अहोमुच इत्यहः—मुचे ।
 एकादशकपाल इत्येकादश—कपालः । मित्रावरुणाभ्यामिति
 मित्रा—वरुणाभ्याम् । आगोमुग्भ्यामित्यागोमुक्—भ्याम् ।
 पयस्या । वायोसावित्रं इति वायो—सावित्रः । आगोमुग्भ्या-
 मित्यागोमुक्—भ्याम् । चरुः । अश्विभ्यामित्यश्वि—भ्याम् ।
 आगोमुग्भ्यामित्यागोमुक्—भ्याम् । धानाः । मरुद्भ्य इति
 मरुत्—भ्यः । एनोमुग्भ्य इत्येनोमुक्—भ्यः । सप्तकपाल
 इति सप्त—कपालः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । एनोमुग्भ्य
 इत्येनोमुक्—भ्यः । द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः ।

अनुमत्या इत्यनु—मत्यै । चरुः । अग्नये । वैश्वानराय ।
 द्वादशकपाल इति द्वादश—कपालः । द्वावापृथिवीभ्यामिति
 द्वावा—पृथिवीभ्याम् । अ॒होमुग्भ्यामित्य॒होमुक्—भ्याम् ।
 द्विकपाल इति द्वि—कपालः (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ।)

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ अग्नयेऽ॒होमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारेष्टि-
 मनुनिर्वपति ’ इति, तदेतद्विधत्ते—

अग्नयेऽ॒होमुचेऽष्टाकपाल इन्द्राया॒होमुच
 एकादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामागो-
 मुग्भ्यां पयस्या वायोसावित्र आगोमुग्भ्यां
 चरुरश्विभ्यामागोमुग्भ्यां धाना मरुद्भ्य
 एनोमुग्भ्यः सप्तकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्य
 एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरु-
 रग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालो द्वावापृ-
 थिवीभ्याम॒होमुग्भ्यां द्विकपालः , इति ॥

अंसो मोचयतीत्य॒होमुक् । आगसो मोचयत इत्यागोमुचौ । वायुश्च
 सविता च वायोसावित्रः, वायुसवितृभ्यामित्यर्थः । धाना भृष्टयवाः ।
 एनसो मोचयन्तीत्येनोमुचः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॒ सम॑नमत्पृथिव्यै॒ सम॑नमद्यथाऽग्निः
 पृथि॒व्या सम॑नमदेवं॒ मह्यं॑ भ॒द्राः सं॑नतयः सं
 न॑मन्तु वा॒यवे॒ सम॑नमदन्तरिक्षाय॒ सम॑नमद्यथा
 वा॒युरन्त॑रिक्षेण॒ सूर्या॑य॒ सम॑नमद्वि॒वे सम॑नमद्यथा
 सूर्यो॑ दि॒वा च॒न्द्रम॑से॒ सम॑नमन्नक्षत्रेभ्यः॒ सम॑नमद्यथा
 च॒न्द्रमा॒ नक्ष॑त्रैर्वरुणाय॒ सम॑नमदद्भ्यः॒ सम॑नमद्यथा
 (१) वरु॑णोऽद्भिः॒ साम्ने॒ सम॑नमदृ॒चे सम॑नमद्यथा
 साम॑र्चा ब्रह्म॑णे॒ सम॑नमत्क्षत्राय॒ सम॑नमद्यथा ब्रह्म
 क्षत्रेण॒ राज्ञे॒ सम॑नमद्वि॒शे सम॑नमद्यथा॒ राजा॑ विशा
 रथा॑य॒ सम॑नमदश्वेभ्यः॒ सम॑नमद्यथा॒ रथो॑ऽश्वैः
 प्रजा॑पतये॒ सम॑नमद्भूतेभ्यः॒ सम॑नमद्यथा॒ प्रजा॑पति-
 भूतैः॒ सम॑नमदेवं॒ मह्यं॑ भ॒द्राः सं॑नतयः सं
 न॑मन्तु (२) ॥

(अद्भ्यः सम॑नमद्यथा मह्यं चत्वारिं च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ।)

अ॒ग्नये॑ । समि॒ति । अ॒न॒मत् । पृथि॒व्यै । समि॒ति ।

अनमत् । यथा । अग्निः । पृथिव्या । समनमदिति सम्—
अनमत् । एवम् । मह्यम् । भद्राः । संनतय इति सम्—
नतयः । समिति । नमन्तु । वायवे । समिति । अनमत् ।
अन्तरिक्षाय । समिति । अनमत् । यथा । वायुः । अन्त-
रिक्षेण । सूर्याय । समिति । अनमत् । दिवे । समिति ।
अनमत् । यथा । सूर्यः । दिवा । चन्द्रमसे । समिति ।
अनमत् । नक्षत्रेभ्यः । समिति । अनमत् । यथा ।
चन्द्रमाः । नक्षत्रैः । वरुणाय । समिति । अनमत् । अद्भ्य
इत्यत्-भ्यः । समिति । अनमत् । यथा (१) । वरुणः ।
आद्भिरित्यत्-भिः । साध्वे । समिति । अनमत् । ऋचे ।
समिति । अनमत् । यथा । सामं । ऋचा । ब्रह्मणे ।
समिति । अनमत् । क्षत्राय । समिति । अनमत् । यथा ।
ब्रह्मं । क्षत्रेण । राज्ञे । समिति । अनमत् । विशे । समिति ।
अनमत् । यथा । राजा । विशा । रथाय । समिति । अन-
मत् । अश्वेभ्यः । समिति । अनमत् । यथा । रथः ।
अश्वैः । प्रजापतय इति प्रजा-पतये । समिति । अनमत् ।
भूतेभ्यः । समिति । अनमत् । यथा । प्रजापतिरिति
प्रजा-पतिः । भूतैः । समनमदिति सम्-अनमत् । एवम् ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

मह्यम् । भद्राः । संनतय इति सं—नतयः । समिति ।
नमन्तु (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ।)

अथ संनतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्नये समनमत्पृथिव्यै
समनमदिति संनतिहोमाञ्जुहोति ’ इति ।

पाठस्तु—

अग्नये समनमत्पृथिव्यै समनमद्यथाऽग्निः पृथिव्या
समनमदेवं मह्यं भद्राः संनतयः सं नमन्तु
वायवे समनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा वायुर-
न्तरिक्षेण सूर्याय समनमद्विवे समनमद्यथा सूर्यो
दिवा चन्द्रमसे समनमन्नक्षत्रेभ्यः समनमद्यथा
चन्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनमदद्भ्यः समनमद्यथा
वरुणोऽद्भिः साम्ने समनमदृचे समनमद्यथा सामर्चा
ब्रह्मणे समनमत्क्षत्राय समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे
समनमद्विशे समनमद्यथा राजा विशा रथाय समन-
मदश्वेभ्यः समनमद्यथा रथोऽश्वैः प्रजापतये समनम-
द्भूतेभ्यः समनमद्यथा प्रजापतिर्भूतैः समनमदेवं
मह्यं भद्राः संनतयः सं नमन्तु , इति ॥

सर्वोऽपि यजमानोऽग्नये समनमत्संनतिं परिचर्यामकरोत् । तथा पृथिव्यै
समनमत्परिचर्यामकरोत् । स च पृथिव्या सहितोऽग्निर्यथा समनमद्येन प्रका-

रेण तस्मै यजमानाय संनतिमुपकारमकरोत्, एवमनेन प्रकारेण मह्यं मदर्थं भद्राः संनतयः कल्याणा उपकारा देवकृताः संनमन्तु प्राप्नुवन्तु । एवमुत्तरेष्वपि पञ्चेषु योजनीयम् । समनमदेवं मह्यमित्यादिकं सर्वत्रानुपज्यते । तदर्थमेवान्ते पुनः पाठः । एतैर्दशभिर्मन्त्रैरन्नहोमेषु संनतिनामका होमाः कर्तव्याः ॥ इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ।)

ये ते पन्थानः सवितः पूव्यासोऽरेणवो
वितता अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी
रक्षा च नो अर्थि च देव ब्रूहि । नमोऽग्नये
पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि
नमो वायवेऽन्तरिक्षिक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै
यजमानाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते
लोकमस्मै यजमानाय देहि (१) ॥

(ये ते चतुश्चत्वारिंशत् ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ।)

ये । ते । पन्थानः । सवितः । पूव्यासः । अरेणवः ।
वितता इति वितताः । अन्तरिक्षे । तेभिः । नः । अद्य ।

(अश्वमेधाहुमन्त्रकथनम्)

प॒थिभि॒रिति॑ प॒थि—भिः॑ । सु॒गेभि॒रिति॑ सु—गेभिः॑ । रक्ष॑ ।

च । नः॑ । अधी॑ति । च । दे॒व । ब्रू॒हि । नमः॑ । अ॒ग्रये॑ ।

पृ॒थि॒वि॒क्षित॑ इति॑ पृथि॒वि—क्षि॑ते । लो॒क॒स्पृ॒त इति॑ लो॒क—

स्पृ॑ते । लो॒कम् । अ॒स्मै । य॒ज॑मानाय । दे॒हि । नमः॑ ।

वा॒यवे॑ । अ॒न्त॒रि॒क्ष॒क्षित॑ इत्य॒न्त॒रि॒क्ष—क्षि॑ते । लो॒क॒स्पृ॒त इति॑

लो॒क—स्पृ॑ते । लो॒कम् । अ॒स्मै । य॒ज॑मानाय । दे॒हि । नमः॑ ।

सू॒र्याय॑ । दि॒वि॒क्षित॑ इति॑ दि॒वि—क्षि॑ते । लो॒क॒स्पृ॒त इति॑

लो॒क—स्पृ॑ते । लो॒कम् । अ॒स्मै । य॒ज॑मानाय । दे॒हि (१) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ।)

कल्पः—‘ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यास इत्यध्वर्युर्धजमानं वाचयति’ इति ।

पाठस्तु—

ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यासोऽरेणवो

वितता अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अद्य पथिभिः

सुगेभी रक्षा च नो अधि च देव ब्रूहि ।, इति ।

हे सवितर्देव ते तव संवन्धिनः पूर्व्यासः पूर्वसिद्धा अन्तरिक्षे वितता विस्तृता अरेणवो धूलिरहिता ये मार्गाः सन्ति, सुगेभिः सुष्टु गन्तुं शक्यैस्तोभि-
स्तैर्मार्गैरागत्याद्यास्मिन्कर्मणि नोऽस्मात्रक्ष । तथा नोऽस्मानधिब्रूहि चाधि-
कोऽयं यजमान इति देवानामग्रे कथय च ।

कल्पः—‘नमोऽग्नये पृथिविक्षिते इत्येतैश्च यथालिङ्गम्’ इति । उपतिष्ठत इत्यनुवर्तते ।

पाठस्तु—

नमोऽग्नये पृथिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि नमः सूर्याय दिविक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय देहि, इति ॥

पृथिविक्षिते भूनिवासिने लोकस्पृते लोकस्य प्रीणयित्रेऽग्नये नमोऽस्तु । अस्मै यजमानाय लोकमुत्तमस्थानं देहि । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ सप्तमाष्टके पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ।)

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद शीर्षण्वा-
न्मेध्यां ऋवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः
सूर्यश्चक्षुर्वार्तः प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा
अवान्तरदिशाः पर्शवोऽहोरात्रे निमेषोऽर्धमासाः
पर्वाणि मासाः संधानान्यृतवोऽङ्गानि संवत्सर
आत्मा रश्मयः केशा नक्षत्राणि रूपं तारका
अस्थानि नभो मात्सान्योषधयो लोमानि
वनस्पतयो वाला अग्निमुखं वैश्वानरो व्यात्तम् (१)
समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्घावापृथिवी आण्डौ

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

ग्रावा शेषः सोमो रेतो यज्जंजभ्यते तद्वि द्योतते
यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य
वागहर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा पुरस्ताज्जा-
यते रात्रिरेनं महिमा पश्चादनु जायत एतौ वै महि-
मानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो देवानवहर्वाऽसुरा-
न्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्यान्त्समुद्रो वा अश्वस्य
योनिः समुद्रो बन्धुः* (२) ॥

(व्यात्तमवहद्वादश च ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

गावो गावः सिर्षासन्तीः प्रथमे मासि समान्यो यदि सोमो षडहै-
रुत्सृज्यां देवानामर्क्येण चर्माव पृथिव्यै तत्त्वते कस्त्वाऽग्रये यो वै यः प्राणतो
य आत्मदा आ ब्रह्मन्नाऽक्रान्वाजी जज्ञिवीजमाग्रेयोऽष्टाकपालोऽग्रयेऽहोमुचेऽ-
ष्टाकपालोऽग्रये समनमन्त्रे ते पन्थानो यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः पञ्च-
विंशतिः ॥ २५ ॥

गावः समान्यः सर्वनमष्टाभिर्वा एते देवकृतं चाभिजित्या इत्या-
हुर्वरुणोऽद्भिः साम्ने चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टके

पञ्चम प्रपाठकः ॥ ५ ॥

* यद्यप्यत्र संहितायां पदपाठे च बन्धुरिति पदं वैदिका न पठन्ति तथाऽपि भाष्यकारसं-
मतत्वात् ' व्यात्तमवहद्वादश च ' इतिवैदिकसंप्रदायानुरोधप्रतीकवाक्योक्तद्वादशसंख्यापूरणार्थमा-
वश्यकत्वाच्च स्थापितम् ।

यः । वै । अश्वस्य । मेध्यस्य । शिरः । वेद । शीर्ष-
 ण्वानिति शीर्षण्-वान् । मेध्यः । भवति । उपाः । वै ।
 अश्वस्य । मेध्यस्य । शिरः । सूर्यः । चक्षुः । वार्तः । प्राण
 इति प्र-अनः । चन्द्रमाः । श्रोत्रम् । दिशः । पादाः ।
 अवान्तरदिशा इत्यवान्तर-दिशाः । पर्शवः । अहोरात्रे
 इत्यहः-रात्रे । निमेष इति नि-मेषः । अर्धमासा इत्यर्ध-
 मासाः । पर्वणि । मासाः । संधानानीति सं-धानानि ।
 ऋतवः । अङ्गानि । संवत्सर इति सं-वत्सरः । आत्मा ।
 रश्मयः । केशाः । नक्षत्राणि । रूपम् । तारकाः ।
 अस्थानि । नक्षः । मांसानि । ओषधयः । लोमानि ।
 वनस्पतयः । वालाः । अग्निः । मुखम् । वैश्वानरः । व्यात्त-
 मिति वि-आत्तम् (१) । समुद्रः । उदरम् । अन्तरिक्षम् ।
 पायुः । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । आण्डौ ।
 ग्रावा । शेषः । सोमः । रेतः । यत् । जंजयते । तत् ।
 वीति । द्योतते । यत् । विधुनुत इति वि-धुनुते । तत् ।
 स्तनयति । यत् । मेहति । तत् । वर्षति । वाक् । एव ।
 अस्य । वाक् । अहः । वै । अश्वस्य । जायमानस्य ।
 महिमा । पुरस्तात् । जायते । रात्रिः । एनम् । महिमा ।

(अश्वमेधाङ्गमन्त्रकथनम्)

पश्वात् । अन्विति । जायते । एतौ । वै । महिमानौ ।
 अश्वम् । अभितः । समिति । बभूवतुः । हर्यः । देवान् ।
 अवहत् । अर्वा । असुरान् । वाजी । गन्धर्वान् अश्वः ।
 मनुष्यान् । समुद्रः । वै । अश्वस्य । योनिः । समुद्रः ।
 बन्धुः (२) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितापदपाठे सप्तमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ।)

अथान्तिमेऽनुवाके सर्वजगदात्मकत्वेनाश्वः स्तूयते । अथवा विराड्रूपेणा-
 श्वोपासनप्रतिपादकोऽयमनुवाकः प्रकरणादुत्कृष्योपनिषदादौ द्रष्टव्यः । अत
 एव वाजसनेपिन एतदर्थप्रतिपादकं ब्राह्मणमुपनिषदादावामनन्ति ।

पाठस्तु—

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो वेद शीर्षण्वान्मेध्यो
 भवत्युषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्यश्वक्षुर्वातः
 प्राणश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशः पादा अवान्तरदिशाः
 पशवोऽहोरात्रे निमेषोऽर्धमासाः पर्वाणि मासाः
 संधानान्यूतवोऽङ्गानि संवत्सर आत्मा रश्मयः केशा
 नक्षत्राणि रूपं तारका अस्थानि नभो मात्सान्यो-
 षधयो लोमानि वनस्पतयो वाला अग्निमुखं वैश्वा-
 नरो व्यात्तं समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायुर्वावापृथिवी
 आण्डौ ग्रावा शेषः सोमो रेतो यज्जंजभ्यते तद्वि
 द्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति

वागेवास्य वागहर्वा अश्वस्य जायमानस्य महिमा
पुरस्ताज्जायते रात्रिरेनं महिमा पश्चादनु जायत
एतौ वै महिमानावश्वमभितः सं बभूवतुर्हयो
देवानवहदर्वाऽसुरान्वाजी गन्धर्वानश्वो मनुष्या-
न्त्समुद्रो वा अश्वस्य योनिः समुद्रो बन्धुः, इति ॥

यः पुमान्मेध्यस्य यागयोग्यस्याश्वस्य शिरो वेद शिरःप्रभृतीनवयवान्विराड-
वयवभूतोषःकालादिरूपेणोपास्ते सोऽयं शीर्षण्वानुषःकालादिरूपैः शिरःप्रभृ-
तिभिर्विराडवयवैर्युक्तो मेध्यो यागफलयोग्यो भवति । ऋत्वनुष्ठानस्य चोपास-
नस्य च समानं फलम् । तथा च पञ्चमकाण्डे समान्नातम्— ' सर्वं पाप्मानं
तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद ' इति । तत्र कस्मिन्न-
श्ववयवे को विराडवयवो ध्यातव्य इति तत्सर्वमुच्यते—मेध्यस्याश्वस्य यच्छि-
रस्तदुषा उषःकालरूपम् । यदश्वस्य चक्षुस्तत्सूर्यः । यस्तदीयः प्राणः सोऽयं
वाह्यो वायुः । यत्तदीयं श्रोत्रं सोऽयं चन्द्रमाः । ये तदीयाः पादास्ताः प्राच्या
दिशः । ये पर्शवः पार्श्वास्थिविशेषास्ता इमा आग्नेय्याद्यवान्तरदिशाः । यस्त-
दीयो निमेष उन्मेषसहितस्ते उभे अहोरात्रे । यानि तदीयहस्तपादगतपर्वाणि
ते शुक्रकृष्णपक्षरूपा अर्धमासाः । यानि च पर्वणां संधानानि ते चैत्राद्या
मासाः । यानि चानुक्तविशेषाणि खुराद्यङ्गानि ते वसन्ताद्या ऋतवः । य आत्मा
मध्यदेहः स संवत्सरकालः । ये तदीयाः केशास्ते सूर्यरश्मयः । यदश्वस्य
भास्वररूपं तानि कृत्तिकादिनक्षत्राणि । यान्यनुक्तान्यस्थानि तानि बृहस्पति-
शुक्रध्रुवाद्याः प्रौढतारकाः । यानि तत्र तत्र स्थितानि मांसखण्डानि तदेत-
न्नभः । यानि क्षुद्रलोमानि ता ओषधयः । ये वालाः पुच्छगता दीर्घकेशास्ते
वनस्पतयः । यदेतन्मुखं संपद्यतेऽयं लोकप्रसिद्धोऽग्निः । यच्चात्तं मुखविदारणं
सोऽयं वैश्वानरनामको देवताविशेषः । यदुदरं सोऽयं समुद्रः । यः पायुस्तद-
न्तरिक्षम् । यावाण्डौ ते द्यावापृथिव्यौ । यः शेषः सोऽयमभिषवार्यो ग्रावा ।
यद्रेतः स सोमरसः । यज्जंजभ्यते गात्राणि विनामयति सेयं विद्युत् ।
यद्विधूनुते सशब्दं शरीरं कम्पयति तदेतद्दर्जनम् । यदेतन्मेहनं सेयं वृष्टिः ।
अस्य हेषाशब्दरूपा या वाक्सेयं वेदरूपा वागेव । जायमानस्य ऋतौ प्रयुज्य-
मानस्याश्वस्य यः संज्ञपनात्पुरस्तान्महिमाख्यो राजतग्रहस्तदिदमहरेव । एनं
पश्चादेतस्याश्वस्य संज्ञपनाद्दूर्ध्वं यो महिमाख्यः सौवर्णग्रहः सेयं रात्रिः । एता-